Наукове Товариство ім. Шевченка

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Словникова частина

2

Головний редактор

проф. д-р Володимир Кубійович

Заступник головного редактора проф. Микола Глобенко

Видавництво „Молоде Життя“

Shevchenko Scientific Society, Inc.

ENCYCLOPEDIA OF UKRAINE

in 2 Volumes

Responsible Editor Prof. Volodymyr K u b i j o v y č, Ph. D.

Volume II/2

Paris — New York
1955 — 57

Проект зі збереження інтелектуальної спадщини української еміграції

Printed by „LOGOS“ G. m. b. H., Munich

Г

Голинський Петро (* 1892), церк. і пед. діяч у Перемишлі, укр.-кат. свящ., прелат, ініціятор утворення укр. вітки чину Селезіян; 1948 викладач у духовній семінарії в Гіршберґу, з 1949 — ген. вікарій Ап. Віз. у Німеччині.

о. П. Голинський

Гологірсько - Крем'янецький східець, півн. берег *Подільської височини,* висотою 350—470 м, що спадає різким уступом (150—200 м) на півн. до котловини над Бугом, Стиром, Іквою й Горинню, довж. до 250 км. Г.-К. с. частково тектонічного походження; під впливом ерозійної діяльности в наслідок великої різниці денудаційних рівнів і малої відпорности гірських порід, з яких збудований (м'які крейдові шари, що на них залягають твердіші міоценові пісковики), перетворився на ерозійне нагір'я, вкрите лісами, на що впливає також досить велика кількість опадів (до 700 мм). Г.-К. с. ділиться на зах. частину (від Львова до Золочева) — *Гологори,* сер. (по р. Ікву) — *Вороняки* і сх. (по Горинь) — *Крем'янецькі гори.*

Гологори, зах. частина півн. берега Подільської височини, т. зв. *Гологірсько-Крем'янецького східця* між м. Львовом і Золочевом (60 км), розчленована допливами р. Буг; найвищі горби — Чортівська скала б. Львова (414 м), Камула (473 м).

Гологори (IV—5), с. Золочівського р-ну Тернопільської обл., розташоване б. джерела р. Золота Липа; колись м-ко, руїни замку 15 в.

Голод, соц.-госп. лихо, яке виявляється в позбавленні населення харч. мінімуму; виникає здебільша в наслідок неврожаю, зумовленого стихійними причинами (морози, посуха, повінь, знищення шкідниками), та недостатньої госп. орг-ції і системи постачання. На ринку явище Г. виявляється в обмеженій подачі харч. продуктів, гол. хліба, і в дуже низькій покупній спроможності населення. Г., як недоїдання та повний брак харчування, пов'язується з виснаженням організму, різними пошесними хворобами й підвищеною смертністю. У висліді Г., що за старих часів траплявся часто, змінювалася демографічна й соц. структура країни.

На укр. землях, завдяки їх відносно сприятливому госп. становищу, Г. до сов. часів не був таким частим, як, напр., в сусідній Росії. Однак, літ. пам'ятки княжої доби (повчення, «Києво-Печерський Патерик», літописи) згадують про це суспільне лихо. Є також згадки про Г. у пізніші часи, але він мав здебільша місц. характер; областями, які часто терпіли від Г., перев. з 18 в., були степова Україна, Полісся й гірські околиці.

У 19 в. було кілька важких голодних рр. на Україні (1833—34, 1844—46, 1855 й ін.); в рос. губерніях було їх далеко більше (40). Недороди поч. 20 в. також викликали голодування в окремих областях; це загострило характер соц. заворушень селянства 1901—07, а також стимулювало еміграцію за Урал і в Америку.

Допомогу голодуючим у Рос. Імперії організовували уряд, земства і філантропічні т-ва; однак царський уряд обмежував ініціятиву останніх, бо їх діяльність сприяла ширенню опозиційних настроїв. Уряд давав певним категоріям населення позички збіжжя на рахунок майбутнього врожаю.

На зах.-укр. землях, гол. на Закарпатті, в гірських р-нах існувало в 30-их рр. майже хронічне недоїдання, яке в 1930—31 рр. набрало характеру голодної катастрофи. Поль. і чехо-словацький уряди не дбали в достатній мірі за допомогу голодуючим. 1935 р. голодувало укр. населення півд. Басарабії в наслідок посухи; буковинські українці зорганізували йому допомогу.

Укр. землі в УССР пережили два великі Г., що коштували мільйонів людських жертв.

Голод 1921—22 рр. був спричинений неврожаєм і соц.-політ. повоєнними обставинами в УССР. 1921 р. в наслідок посухи на Україні зібрали тільки 35% звич. врожаю; найбільше потерпіли півд.-укр. губернії: Запорізька, Донецька, Катеринославська, Одеська й

Миколаївська, в яких збір хліба був менший на 76% проти 1916 р. В рос. губерніях, гол. на Надволжі, катастрофа була ще більша. Реквізиція зерна в 1920 у формі т. зв. «разверстки» проходила жорстоко і виконувалася спец. військ. експедиціями й комнезамами. В 1921 р. на Україну накладений був непомірно важкий «продподаток»; при чому з 5 півд.-укр. губ. стягнено 18 000 000 пудів (на 54 000 000 збору).

В наслідок цього стану, на Україні восени 1921 почався Г. На 1. 3. 1922 в 5 укр. губерніях, офіційно визнаних голодуючими, голодувало 36% населення, себто 3 500 000 (найбільше в Запор. губ. — 78% і Миколаївській — 50%); в ін. губ. голодувало 500 000. В травні 1922 ця цифра майже подвоїлася. Смертність сильно підвищилася: в Катеринославській губ. на 1 000 меш. 1921—22 рр. померло 67 осіб (у Криму 79); можна припускати, що на Україні в наслідок цього Г. померло бл. 500 000 людей. При цьому ширилися пошесні хвороби, гол. поворотний, висипний і черевний тиф, а подекуди холера.

Сов. уряд організовував допомогу, але гол. увага була звернена на Г. у надволзьких р-нах. Допомогова діяльність на Україні провадилася перев. гром. і коοп. орг-ціями з притягненням до участи в ній позбавленого гром. прав духівництва. Під претекстом допомоги голодуючим сов. уряд конфіскував церк. цінності. Митр. В. Липківський випустив окреме звернення від УАПЦ в справі допомоги. У Львові діяв Крайовий Комітет Допомоги голодній Україні, подібні комітети постали на еміґрації (Відень, Прага, Берлін) і Америці. З чужинецьких філантропічних установ допомагали: *АРА*, комісаріят Нансена, жид. «Джойнт» і чехо-словацький червоний хрест. З уповноваження Нансена капітан Квіслінґ на поч. 1922 об'їхав Україну і пізніше опублікував звіт про Г.

Голод в 1932—33 рр. був викликаний не природними, а політ. причинами. 1932 р. збір хліба на Україні був середній (146 600 000 центнерів, себто на 15 500 000 більше як 1928 р.), і загрози Г. не було. Він виник як запланована сов. владою репресія проти селянства, що ставило опір колективізації (див. ЕУ I, стор. 152 і 551 та *Колективізація*). У зв'язку з посиленими реквізиціями («заготівлями») хліба 1930—32 рр. населення сіл голодувало вже на весні 1932. Але до нечуваної катастрофи дійшло в 1933, поки не був зібраний новий урожай. В пляні «хлібозаготовель» (м. ін. і для експорту за кордон та закупу машин для індустріялізації) засобами сов. терору в укр. селян-колгоспників і одноосібників — забрали увесь хліб. Сіль. населення лишилося без жадних засобів прожитку, а влада не організувала ніякого харчування для села. Г. захопив майже всю Україну, але до небувалих розмірів дійшов у півд. і сх. областях. Тільки незначний відсоток упривілейованих сіль. комуністів і службовців, для яких зорганізоване було харчове постачання, не зазнали жахіть Г. Міста і пром. р-ни менш потерпіли, бо для них була запроваджена карткова система.

Голодували гол. селяни; живились різними суроґатами; ширились недуґи. Зареєстровані були випадки канібальства. Хто ще міг, тікали до міст, у Донбас, і на північ за харчами, але це було заборонене. Смертність від Г. була дуже висока; в деяких р-нах вона доходила до 18—20% усього населення. Число жертв Г. на Україні 1932—33 рр. визначають по-різному: максимальну цифру подають — 15% населення України, себто 4—5 000 000 (Д. Соловій, М. Приходько, В. Г. Чемберлен), 10% сіль. населення (К. Меннінґ). Остання оцінка — бл. 2 500 000 (В. Кубійович). Укр. населення голодувало і поза межами УССР, бо Г. у меншій, ніж на Україні, мірі був також на Передкавказзі, Курщині, в Криму, на дол. Волзі і в Казахстані, себто скрізь, де селянство чинило особливий опір колективізації.

Сов. влада цілком замовчувала організований нею Г. 1932—33 і не подавала населенню ніякої допомоги. Відомості про Г. дійшли на Захід, де зареаґували українці зах. земель і еміґрація. Створені були допомогові комітети в Европі й за океаном, були надіслані меморіяли до Ліґи Націй, справу піднесли в бріт. парляменті; допомогову діяльність очолив кард. Т. Інніцер у Відні. Але сов. уряд відкинув пропозиції допомоги з-за кордону, твердячи, що інформації про Г. навмисне поширюють вороги Сов. Союзу, й інсценізував поїздку по СССР франц. радикала Е. Еріо, який писав пізніше про неправдивість звісток про Г. на Україні.

Під час другої світової війни важко голодувало населення укр. міст, особливо 1941—42 в окупованих містах сх. України, бо сов. армія при відступі знищила всі харчові запаси, а німці свідомо перешкоджали довозові продуктів. По війні 1946—47 також терпіли від Г. окремі обл. сх. України у зв'язку з повоєнним розкладом сіль. госп-ва і неврожаєм.

Поза тим, недоїдання або півголод є майже хронічним нещастям значної частини укр. населення по колгоспах.

Література: Тарасевич Л. О голодании. К. 1907; О голоде, сборник. Х. 1922; Арнаутов В. Голод и дети на Украине. Х. 1922; Quisling V. La famine en Ukraine. Же-

нева 1922; Герасимович І. Голод на Україні. Берлін 1922; Сова Г. Голод в Україні 1933 р. Мюнхен 1948; Soloviy D. The Golgotha of Ukraine. Нью-Йорк 1953; Вербицький М. Найбільший злочин Кремля; The black deeds of the Kremlin, a white book. Торонто 1953.
В. Маркусь

Голодна кутя, другий Свят-Вечір перед Водохрищами (18. 1 н. ст. — 5. 1 ст. ст.), належить до зимового календарного циклу; пов'язується з рядом христ. (піст, пиття освяченої води та ін.) і дохрист. (проганяння куті тощо) обрядів (див. ЕУ І, стор. 231—32).

«Голос», гром.-політ. тижневик, націоналістичного напряму, виходив у Львові 1938—39, як продовження *«Голосу Нації»*, ред. Б. Кравців.

«Голос», тижневик у Берліні в 1940—45 рр.; ред. Б. Кравців

«Голос Дяків», див. *«Дяковскій Гласъ»*.

«Голос Дяків», двотижневик, станова газ., виходила в Коломиї 1923—25.

«Голос Життя», гром.-політ. і літ. місячник, орган Союзу Працюючого Селянства (СПС), лівого напряму, виходив в Ужгороді 1929—38; ред. І. Белега.

«Голос Молоді», місячник, вид. Крайового Комітету Спілки Укр. Молоді (СУМ) у Великобрітанії, націоналістичного напряму, виходив у Лондоні 1949—51, редаґували М. Шкавритко, Я. Деримендa і Я. Крушельницький.

«Голос Молоді», орган Молодих Укр. Націоналістів Канади (МУНК), виходив у Вінніпеґу 1947—51 як місячник, 1951—54 як квартальник, укр. і англ. мовами; ред. Б. Боцюрків і Л. Коссар.

«Голосъ Народный», перша гал. газета на провінції, виходила в Коломиї 1865—68; вид. М. Білоус.

«Голос Нації», тижневик націоналістичного напряму, виходив у Львові як продовження *«Вістей»* 1936—38; ред. О. Бойдуник.

»Голос Спасителя», рел. місячник укр. і англ. мовами в-ва «Г. С.» оо. Редемптористів, виходить у Йорктоні (Канада) 1923—28 п. н. «Голос Ізбавителя», з 1933 «Г. С.»; ред. оо. Й. і І. Бала, о. Й. Корба (1940—47), з 1947 о. М. Щудло. В-во «Г. С.» видає також квартальник *«Логос»*, книжки наук. і рел. змісту, календарі.

«Голос Христа Чоловіколюбця», кат. місячник, виходить у Лювені (Бельгія) з 1946, редактори о. Б. Курилас, С. Вожик.

Голосієво, передмістя Києва, осідок київських високих шкіл: С.-Г. Академії й Лісогосп. Ін-ту. Голосіївський ліс є дослідно-експериментальною базою Н.-Д. Ін-ту Лісу.

Голосіння, обов'язкове оплакування померлих, тісно зв'язане з похоронним обрядом або поминальними святами глибокої давнини, існувало як окремий жанр усної словесности з своїми поетичними засобами. В основі Г. лежало уявлення про смерть як відхід покійника до раніше померлих членів роду. Мрець у нар. віруваннях є небезпечний демон і одночасно доброчинець, що не перериває зв'язків із своїм родом. Його звеличують і оплакують, щоб він покинув громаду живих примиреним із нею. Цим зумовлені діялогічні елементи Г. — обрядова розмова з померлим. Небіжчика запитують, чому він іде, запевняють у доброму до нього ставленні, звеличують і оплакують; прощання супроводиться закликом до померлих раніше прийняти небіжчика до себе і запрошенням до нього прийти в гості й узяти участь у спільній трапезі та запитом, в якому образі він прийде. Не зв'язані з первісними віруваннями мотиви суму, розпуки, любови до померлого теж виливалися в традиційні формули. Християнство змінило найстаріші анімістичні уявлення, надавши їм церк. забарвлення. Г. будувалися у вільній речитативній формі, з виробленим ритмом співаної деклямації, що не вкладається в рівномірні такти. Для стилю Г. характеристичні синтаксичні повтори, запитання, звертання, тавтологічне висловлення думки, синтаксичний паралелізм, що пов'язує нерівномірні вірші, асонанси й здебільша дієслівна рима. Тексти Г. подали І. Свєнціцький і В. Гнатюк в «Етн. Зб.» (XXXI—XXXII). Досліджували В. Данилов, І. Свєнціцький, З. Кузеля, В. Петров та ін. (Див. ЕУ І, стор. 254—55, 272).
Р. М.

Голоскевич Григорій (1884—193?), мовознавець, учень *Шахматова*, співр. ВУАН, співред. акад. словника 1924—32 рр., автор праць із діялектології Поділля і опису *Євсевієвого євангелія* 1283. Уклав перший, найкращий і найповніший «Правописний словник» укр. мови, бл. 40 000 слів (1 вид. 1914, 7 — 1930, пристосоване до правопису 1928, перевидане в Нью-Йорку 1952). На процесі СВУ засуджений на 5 рр. ув'язнення, потім засланий до Тобольську, де вчинив самогубство.

Голосні, звуки, що творяться при розмірно відкритому проході повітря з легенів через ротову порожнину, завжди при участі голосу. Г. становлять основу і мінімум складу. Укр. мова тепер має Г.: заднього ряду низького піднесення нелябіялізований *а;* переднього ряду сер. піднесення нелябіялізований *е;* передньо-сер. ряду сер.-високого піднесення нелябіялізований *и;* переднього ряду високого піднесення нелябіялізований *і;* заднього ряду сер. піднесення лябіялізований *о;* і заднього ряду високого піднесення сильно лябіялізований

у. Усі голосні після *й* і пом'якшених приголосних вимовляються дещо вище й передніше, але цей відтінок має суто комбінаторний характер. У старій укр. мові були ще носові голосні *ǫ*, *ę*, (до 10 в.), редуковані *ъ*, *ь* (до 12 в.) і *ѣ*, правдоподібно первісно дифтонгічного характеру. У зах.-укр. говірках зберігається як окрема фонема *ы*, давніше знана всій укр. мові. Див. ще *Вокалізм*. *Ю. Ш.*

Голота Ілля, коз. полк., загинув у бою під Річицею 1649.

Голота (Мельник) Петро (* 1902), письм. родом з Одещини; почав друкуватися з 1919, 1926—27 належав до орг-ції «Молодняк», 1928—29 — до групи «Авангард»; у 30-их рр. засланий; збірники віршів «Тернистий шлях до волі й освіти» (1921), «Степи — заводові» (1925), «Пісні під гармонію» (1928); проза — «В дорозі змагань» (1925), «Бруд» (1929, повісті й оповідання) та ін.

Голоцван Іван (* 1898), фізик, доц., викладав у високих техн. школах Харкова; автор ряду праць із атомової фізики; нині на еміґрації в Арґентіні.

Голоцен, див. *Геологія України*.

Голояд Павло (1906—1932), селянин із Скалатщини (Галичина), чл. ОУН; повішений поляками за рев. діяльність.

Голтва, ліва притока дол. Псла, притоки Дніпра.

Голтва (IV—14), с. Козельщинського р-ну Полтавської обл., положене при впадінні р. Голтви до Псла, кол. м-ко; засноване в 12 в., за коз. часів фортеця і місце частих боїв.

Голуб, ряд птахів, відомих по всій землі. На Україні живуть: Г. припутень (гривак, горлач — Columba palumbus L.), до 40 см довж., поширений зокрема в лісостепу; Г. синяк (C. oenas L.), до 30 см довж., дуже розповсюджений, в степах буває лише при перельотах; Г. дикий (C. livia L.), зрідка з'являється в центр. і сх. частинах степової смуги та на Передкавказзі; ради смачного м'яса голуби мають деяке пром. значення. Від дикого Г. походить Г. свійський (C. livia rustica Bogd.), з якого виплекано бл. 100 порід (між свійськими голубами розрізняють декоративних, поштових, м'ясних).

Голуб Олифер, коз. гетьман 1622—23, наступник Сагайдачного; вибраний козаками, а не призначений королем, Г. однак провадив льояльну щодо Польщі політику; не змігши погодити козаків із урядом, склав булаву. Пізніше брав участь у війні з поляками як полк. коз. війська (1625).

Голубенко Павло (* 1888), математик-методист, викладач Харківського ІНО в 1920-их рр.; праці з методики математики.

Голубенко Петро (* 1907), літературознавець, педагог і журналіст, родом із Харківщини; нині на еміґрації. Праці, присвячені найновішій укр. літературі: «Вапліте» (1948), «М. Хвильовий і сучасність» (1947), «Покоління 20-их рр.» (1955) та ін.

Голубець, лохина, глухиня (Vaccinium uliginosum), ягідний кущик (30—60 см), з родини вересуватих; росте на мочарах і торфових болотах півн. України; ягоди круглі, синьочорні, м'якуш зелений; багаті на вітаміну С — вживаються свіжими й сушеними.

М. Голубець

Голубець Микола (1892—1942), мистецтвознавець, письм., ред. багатьох вид., журналіст («Діло», «Неділя», «Час», «Новий Час» та ряд ін.), автор численних праць і публіцистичних ст., в яких, зокрема, відображене мист. життя Галичини; гол. праці «Укр. малярство під покровом Ставропігії» (1920), «Нарис історії укр. мистецтва» (1922), «Львів» (провідник, 1925), «Гал. малярство» (1926), монографії про Архипенка, Холодного-старшого, розділ про мистецтво в «Історії укр. культури»; співавтор (разом із І. Крип'якевичем) «Історії України» вид. Тиктора; зб. поезій «Фраґменти», повість «Люди й блазні», «Гей видно село», «Жовті води» (1937) та ін.

Голуби, коз. рід на Чернігівщині; визначні представники: Захар, військ. товариш 1667—90; Кость, ген. бунчужний 1678—87; Григорій, вихованець Київ. Академії, бунчуковий товариш з 1727, пізніше чернець на Афоні.

Голубівка (V—19), с. м. т. б. м. Кадіївки в Донбасі; вугільна пром-сть.

Голубович Всеволод (* 1890), політ. діяч, за фахом інженер; чл. УПСР; за Центр. Ради, влітку 1917, ген. секретар шляхів, пізніше — торгу й пром-сти; в січні 1918 перший гол. укр. делеґації при мирових переговорах у Берестi, після проголошення IV Універсалу — гол. Ради Нар. Міністрів до перевороту 29. 4. 1918. 1921 больш. Рев. Трибунал засудив Г., як і ін. чл. ЦК УПСР, але незабаром Г. був амнестований; працював у пром-сті; в 1930-их рр. засланий.

В. Голубович

Голубович Сидір (1873—1938), гал. діяч,

адвокат; до першої світової війни гром. діяч і організатор Тернопільщини. 1911 посол до австр. парляменту, 1913 — до гал. сойму (від нац.-дем. партії), 1915 чл. Заг. Укр. Ради, 1918 секретар судових справ ЗУНР, пізніше гол. секретаріяту і секретар фінансів, торгівлі та пром-сти; у 1924 очолював Укр. Трудову Партію і брав участь у заснуванні УНДО.

С. Голубович

Голубовська-Ґоґульська Ірина, (* 1917), хореограф і солістка, студіювала модерний сценічний танець у Кракові, Варшаві й Відні. Вела власні школи ритмопластики і мист. танцю в Кракові, Відні, а з 1952 у Філядельфії, Нью-Йорку та ін.

Голубовський Захар (18 в.), вчитель малярської школи при Київ. Лаврі, розмальовував соборну церкву Лаври (1763).

Голубовський Петро (1857—1907), історик, учень В. Антоновича, проф. Київського Ун-ту, автор праць з іст. давньої України й Білоруси: «История Северской земли до половины 14 столетия» (1882), «Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей 9—13 веков» (1884), «История Смоленской земли до конца 15 столетия» (1895) й ряд ін.

Голубятников Павло (1891—1930-і рр.), маляр рос. походження, викладав з пол. 1920-их рр. у Київському Художньому Ін-ті, належав до групи мистців, зв'язаних із модерними течіями (див. ЕУ I, стор. 831).

Голувко (Hołówko) Тадеуш (1889—1931), поль. політик і публіцист, співр. Пілсудського, начальник сх. відділу в Мін-ві Закордонних Справ, прихильник укр.-поль. зближення, підтримував укр. політ. еміґрацію і прометейський рух. Убитий у Трускавці ОУН, яка обвинувачувала Г. в духовому обеззброюванні укр. суспільства. Праця „Kwestia narodowościowa“ (1922).

Гольмовський (V—19), с. м. т. в Сталінській обл. б. м. Горлівка; добування доломіту.

Гольпайн Гайнріх (1811—58), маляр-портретист, нім. походження, до 1850 працював у Києві; портрети в акад. манері Княжевичів, Міковських та ін.

Гомельська область, обл. у півн.-сх. частині Білоруської ССР; 41 000 км²; півд.-зах. частина Г. о., положена на півд. від р. Прип'яті, входить до складу укр. етногр. території.

Гомзин Борис (* 1887), письм., з 1921 на еміґрації, діяч гетьманського руху; зб. поезій «Тройзілля», поема «Еклезіяст», зб. новель «Прокляті часи», драма «Кров кличе» (1935), памфлет «Єретичні думки» (1931), статті й нариси в «Розбудові Нації», «ЛНВ», «Сурмі» та ін.

«Гомін України», гром.-політ. тижневик Вид. Спілки «Г. У.», орган *Ліґи Визволення України,* націоналістичного напряму, виходить в Торонто (Канада) з 1948; редактори М. Сосновський, В. Солонинка і ін. Вид. Спілка «Г. У.» з 1955 видає книжки і журн. «*Спорт*».

Гомоляка Вадим (* 1914), композитор, родом із Києва; скінчив Київську Консерваторію; концерт для скрипки з оркестрою, квінтет для дерев'яних інструментів, урочиста увертюра, симфонії, балети («Запорожці», «Сорочинський ярмарок»); симфонічна сюїта «Закарпатські ескізи» й ін.

Гомоніми, слова однакового звукового складу, але різного значення, напр., *пилка* 1) мала пила, 2) гра в м'яча. Укр. Г. поставали в наслідок семантичного розвитку слова, напр., *рада* 1) порада, допомога, 2) збори, конференція, або в наслідок фонетичного розвитку, напр., *мило* 1) приємно (із старого мило), 2) речовина, вживана, щоб митися (із мыло), або в наслідок впливу різних говірок, напр., *збіжжя* 1) хліба́ (зах.-укр.), 2) майно (сх.-укр.). Загалом, порівняно з такими мовами, як чес., франц. або англ., укр. мова має розмірно небагато Г.

Гондіюс (Hondius, de Hondt) Вільгельм (* бл. 1602 — † невідомо), голл. ґравер, довго працював у Данціґу; виконав багато ґравюр, зв'язаних з Україною; мапа України Бопляна; портрети гетьмана Б. Хмельницького та ін.

«Гонення слідом», один із засобів слідства в княжому і лит.-руському карному праві. Г. с. вживалося при вбивстві й крадіжці і проводилося покривдженим за співучастю громади. До кого вів слід, той вважався злочинцем, хібащо йому вдавалося «відвести слід». За Гетьманщини «Г. с.» звалося «шлякування».

Гони, див. *Міри.*

Гонорський Розумник (1791—1819), критик і журналіст, співзасновник і співр. харківських часописів поч. 19 в. — «Украинский Вестник», «Харьковский Демокрит»; талановитий дослідник форми літ. творів.

Гонці, с. Лазорківського р-ну Полтавської обл., на березі р. Удаю; відома палеолітична стоянка пізньої мадленської доби, з останками заглиблених у землю куренів, яку досліджували Ф. Камінський (1873), В. Щербаківський (1914), В. Городцов (1914—16) та І. Левицький (1935); виявлена також рання мезолітична стоянка у верхньому культ. шарі.

Гончар Іван (* 1911), скульптор, працює в Києві, серед його праць — «Моло-

дий Шевченко», мармуровий портрет Лесі Українки, горельєф «Переяславська рада», «Максим Кривоніс» (тонований гіпс) та ін.

Гончар Олесь (* 1918), письм., родом з Полтавщини, друкується з 1938; присвячена воєнним подіям 1944—45 р. трилогія «Прапороносці»: «Альпи» (1946), «Голубий Дунай» (1947), «Злата Прага» (1948); повість «Земля гуде» (1947) про комсомольське підпілля на Полтавщині, зб. «Новелі» (1949), роман «Таврія» (1953) та ін.

О. Гончар

Гончаренко Агапій (1832—1916), свящ.-революціонер, родом з Київщини; бувши на службі в церкві рос. амбасади в Атенах, зв'язався з Герценом та ін. революціонерами з Росії й став еміґрантом; писав у «Колокол-і» про Шевченка; в Америці видавав газ. „Alaska - Herald" — «Свобода» (1868—73); надрукував «Спомини» в газ. Павлика «Народ» (1894).

А. Гончаренко

Гончаренко Гнат (бл. 1836 — після 1908), кобзар, один із найвидатніших у 19 в.; народився в кріпацькій родині на Харківщині, учився кобзарського мистецтва у Кулибаби, жив перев. під Харковом; виконання небагатьох відомих йому дум відзначалося непідробленою архаїчністю манери; звідси висока оцінка творчости Г. знавцями (Л. Українка, Ф. Колесса, П. Тиховський).

Гончаренко Іван (* 1908), поет, родом з Лубенщини, до 1932 належав до орг-ції «Молодняк»; численні поезії й поеми, завжди витримані в офіц. тоні (збірка «На землі оновленій» 1951 та ін.).

Гончаренко Олег (* 1931), ковзаль (совгар) з Харкова, чемпіон світу 1953—54 і 1956 (5 км — 7 : 57,5; 10 км — 16 : 42,3); на зимових олімпійських іграх 1956 в Кортіна д'Ампеццо (Італія) здобув 2 бронзові медалі.

Гончаров Володимир (* 1909), археолог, наук. співр. АН УРСР. Розкопи в Вишгороді, Колодяжині, Галичі та ін.

Гопак, укр. нар. танець, виконується в колі або парами з розмахом і раптовими оборотами. В чоловічих кроках багато підскоків і присідів, як випади, плазунець, човганець і т. п. Гопак як чоловічий танець-сольо або груповий виконується в балетах «Тарас Бульба», «Лускоріх» та ін.

Горалевич Лев (1859—1920), гром.-екон. діяч на Стрийщині, гр.-кат. свящ.; співорганізатор Маслосоюзу.

Горбаль Кость (1836—1909), гал. педагог і журналіст; ред. народовської «Ниви» 1865, у 1867 — ред. офіц. «Руси».

К. Горбаль

Горбанюк Никифор (* 1891), військ. діяч, організатор Вільного Козацтва на Поділлі в 1917—18 і Немирівського полку в 1919, в 1921 начальник штабу півн. групи Укр. Повстанської Армії на Правобережжі, де діяв як отаман Вогонь; тепер в Німеччині.

Горбань Микола (* 1899), історик і письм. родом з Полтавщини, наук. співр. Харківської Н.-Д. Катедри Іст. Укр. Культури. Праці з соц.-політ. іст. України 18 в. (м. ін. «Гайдамаччина 1750 р.» — 1926), історіографії 18 в.: «Нариси з укр. історіографії» (І, 1923), статті про автора «Історії Русов» (1923), про О. Шафонського (1926) й ін.; повість «Козак і воєвода» (1929), зб. документальних оповідань «Слово і діло государеве» (1930). Після заслання на поч. 30-их рр., працював як архівіст у Казахстані й опублікував кілька праць з іст. Казахстану та Зах. Сибіру.

Горбацький Гедеон (1724—85), кат. єп. пинсько-турівський 1769—85, з 1781 помічник київського кат. митр. Я. Смоґожевського з правом наслідства.

Горбач Олекса (* 1918), мовознавець, доц. слов. філології УВУ, лектор укр. і поль. мов ун-тів у Ґеттінґені й Марбурзі; праці з укр. діялектології та арґо.

Горбачевський Антін (1856—1944), гал. гром. і політ. діяч на Дрогобиччині, згодом на Чортківщині, адвокат; один із активних діячів народовецького руху, пізніше співзасновник Укр. Нац.-Дем. Партії; 1883—84 ред. «Діла»; з 1912 чл. австр. держ. трибуналу, 1913 посол до гал. сойму; за ЗУНР чл. Укр. Нац. Ради, 1919 чл. укр. дипломатичної місії в Варшаві, 1927—39 сенатор поль. сенату.

А. Горбачевський

Горбачевський Іван (1800—69), гром. діяч-декабрист; офіцер із збіднілої укр.

шляхти, належав до *Т-ва З'єднаних Слов'ян*, учасник повстання Чернігівського полку, був засуджений на 20 р. каторги; залишив «Записки» (вид. 1925).

Горбачевський Іван (1854—1942), визначний хемік і гром.-політ. діяч, родом з Тернопільщини в Галичині; скінчив ун-т у Відні. 1883—1917 проф. чеського ун-ту в Празі (катедра лікарської хемії), 1902—03 ректор його. 1906—17 чл. Найвищої Держ. Сан. Ради в Австрії, з 1908 — чл. Палати Панів, 1917—18 перший австр. мін. здоров'я. Один із засновників, проф. хемії і багато разів ректор УВУ у Відні, згодом у Празі. Д. чл. УАН, д. і почесний чл. НТШ. Автор понад 40 наук. праць, перев. експериментального характеру з ділянки біологічної хемії. Г. досліджував здобутки розкладу альбуміноїдних тіл під впливом соляної кислоти, перший провів синтезу сечової кислоти (1882), створив нову методу синтези креатиніни та нову волюмометричну методу визначення азоту в сечі та ін. тваринних речовинах. Вивчав питання утворення сечовини в тваринному організмі, провадив досліди над живленням сх.-гал. сіль. населення і над пелягрою. Г. належить 4-томовий курс лікарської хемії чес. мовою (1904—08), курс органічної хемії укр. мовою і ряд ін.

І. Горбачевський

Горбенко Юрій (* 1904), педагог, в 1920-их рр. співр. Укр. Н.-Д. Ін-ту Педагогіки в Харкові; праці з педагогіки, соц. виховання та про ролю ігор.

Горбовий Володимир (* 1898), адвокат у Галичині, оборонець у політ. процесах; діяч УВО і ОУН, в'язень Берези Картузької, 1945 засланий большевиками.

Горбовий Михайло (1894—?), політ.-гром. діяч на Гуцульщині, чл. гол. управи Укр. Соц. Радикальної Партії і гол. управи «Каменярів», один з організаторів селопласту; 1939 вивезений большевиками, помер на засланні.

Горгіпія, див. *Анапа*.

Гордий Гаврило (1881—1917), бук. гром. і політ. діяч, журналіст (псевд. Іван Діброва), чл. бук. радикальної партії, гол. Союзу Січей на Буковині під час світової війни, співр. часописів «Громадянин», «Буковина», «Нар. Голос».

Гординський Святослав (* 1906), син Ярослава, поет, літ. критик, маляр і графік, д. чл. НТШ. Студіював у О. Новаківського у Львові, пізніше в Берліні й Парижі. Працював у Львові, співорганізатор АНУМ, чл. УСОМ; учасник і організатор укр. виставок у Львові й за кордоном. Тепер в ЗДА. Серед праць — краєвиди, стилізовані композиції з нар. побуту, одягу, плякати, книжкова й пром. графіка, розписи церков в ЗДА. Автор збірок поезій «Барви і лінії» (1933), «Буруни» (1934), «Слова на каменях» (1937), лірична поема «Сновидів» (1938), «Вітер над полями» (1938), «Вибрані поезії» (1944), «Вогнем і смерчем» (1947) та ін.; Г., лишаючись романтиком, в основі еволюціонував від вільних до клясичних форм. Переклади з франц., нім., англ., італ., поль. поезії. Мист. монографії: «Шевченко - маляр» (1942), «П. Ковжун» (1943), «Крук, Павлось, Мухин» (1947) та ін., численні статті на літ. й мист. теми.

С. Гординський

Гординський Христофор, ритівник, різьбар та медальєр першої пол. 18 в. в Галичині, василіянський чернець.

Гординський Ярослав (1882—1939), літературознавець і педагог, родом з Галичини; проф. Академічної Гімназії у Львові, Укр. Тайного Ун-ту, д. чл. НТШ. Автор праць із історії укр. літератури, м. ін. «Владимір Т. Прокоповича» («ЗНТШ» CXXX—CXXXII), «Милость Божія» («ЗНТШ» CXXXVI—CXXXVIII, CXLVI), про гал. романтиків, Федьковича, про Шевченка, Франка, Кулішеві переклади драм Шекспіра (1928), Ґете в укр. літературі, про окремих письменників найновішої доби (Хвильовий, Слісаренко, Досвітній та ін.), «Жін. питання в повісті радянської України» (1937), «Літ. критика підсов. України» (1939); ряд розвідок з іст. укр. культури, іст. праця «Україна й Італія», статті в журналах «ЛНВ», «Дзвони», «Ми», «Наша Культура», «Україна»; переклад драми Шекспіра «Сон літньої ночі».

Я. Гординський

Гордієвський Іван (1854—1927), гал. церк. і гром. діяч; гр.-кат. свящ., митрат, філантроп; 1915—17 засланий до Симбірську.

Гордієвський Михайло (* 1885), філософ і педагог, родом з Київщини. Доц. (з 1915), пізніше проф. ун-ту та ін. високих шкіл в Одесі. Чл. ТУП, в рр. революції — УПСР; один із керівників українізації Одеси, гол. Одеського Наук. при УАН Т-ва (1926—30), гол. його пед. секції. Автор ряду праць, м. ін. «Лесе-

вич яко філософ» (1915), «Теоретична філософія Сковороди» (1923), «Педагогіка прагматизму» (1924), статті про Пестальоцці; кн. «Рабство в стародавньому «Римі» була до виходу в світ конфіскована НКВД. 1938 заарештований. Дальша доля невідома.

М. Гордієвський

Гордієнківський кінний полк, див. *Гайдамацький кінний полк. ім. К. Гордієнка.*

Гордієнко Андрій (* 1904), патофізіолог, родом з Кубані, проф. патологічної фізіології Хабаровського, Краснодарського, тепер Ростовського мед. ін-тів; має понад 100 наук. праць.

Гордієнко Гаврило (* 1902), агрономботанік, родом з Полтавщини, з 1920-их рр. на еміґрації в Чехо-Словаччині, тепер в ЗДА. Праці з рослинництва, дослідження полонин і сінокосів Закарпаття.

Гордієнко Дмитро (* 1901), письм. і журналіст, родом з Прилуччини; належав 1926—27 до організації «Молодняк», 1930 перейшов до Пролітфронту; зб. поезій «Арки» (1929), зб. оповідань «Поламані люди» (1929), повість «Тинда» (1930). Відбув тривале заслання (з пол. 30-их рр.), 1956 реабілітований.

Гордієнко Єгор (Юрій) (1812—97), лікар і гром. діяч, родом з Охтирки; проф. хемії Харківського Ун-ту. Відкрив лікувальні властивості Слов'янських мінеральних вод і в 40-их рр. дав їх перший опис. Бувши чл. міських орг-цій і гол. Харківської Міської Думи, багато працював над розвитком освіти й госп-ва. Автор журнальних статтей про освіту, земства й стан селянства на Харківщині. Відписав усе майно на нар. освіту.

Гордієнко Кость († 1733), кошовий Запор. Січі, як гадають, родом із Полтавщини. Як ворог Москви, був в опозиції до І. Мазепи, поки той провадив льояльну супроти Росії політику. В березні 1709 привів до швед. гол. квартири 8 000 запорожців і, за посередництвом Мазепи, уклав угоду з Карлом XII. Після поразки під Полтавою уможливив переправу через Дніпро б. Переволочної і втечу Карла XII і Мазепи до Бендер. Після смерти Мазепи лишився на стороні П. Орлика, брав участь у невдалому поході Орлика з татарами й військом Й. Потоцького на Правобережну Україну 1711; після переговорів із Туреччиною 1712 відійшов від Орлика, лишаючись на Січі в Олешках під протекцією крим. хана.

Гордієнко Кость (* 1899), письм., родом з Проскурівщини; друкуватися почав з 1923, належав до ВУСПП; автор численних повістей і оповідань, м. ін. «Харчевня Розвага друзів» (1926), «Червоні роси» (1926), повість «Автомат» (1927); цикл творів, присвячений колгоспному життю (цікавий стилізацією розповіді жінок - активісток), «Атака» (1931), «Повість про комуну» (1931), «Сквар і син» (1935), «Діти землі» (1937); романи «Буймир» (1947), «Дівчина під яблунею» (1954). Не зважаючи на те, що творчість Г. давно цілком підпорядкована офіційним вимогам, зокрема в зображенні колгоспів, у 1947—48 зазнав різкої критики за «націоналізм».

К. Гордієнко

Гордієнко Михайло (1900—43), гідробіолог, альголог; доц. Дніпропетровського С.-Г. Ін-ту. Досліджував фітобентос водоймищ степової України. Розстріляний німцями.

Гордіїв Дмитро (* 1889), археолог, історик мистецтва; в 20-их рр. чл. Археологічного Комітету ВУАН, керівник харківської секції н.-д. катедри мистецтвознавства; праці з історії мистецтва Слобожанщини; одночасно в Грузії досліджував мистецтво Кавказу й Візантії.

Гордіїв Петро (1849—1920-і рр.), ветеринар і гром. діяч, проф. Харківського Ветер. Ін-ту на катедрах фармакології, спец. патології й терапії; видавав журн. «Ветеринарный Вестник» (1882—95 і 1900—10), засновник гром. ветеринарії на Слобожанщині.

Гордовина звичайна (Viburnum Lantana L.), декоративний кущ до 2½ м висоти з родини козолистих; росте дико в лісах на півд. зах. і в Криму; вживається на обручі та до плетення.

Гордон Володимир (1871—1926), правник, дослідник процесового і торг. права; д. чл. ВУАН, проф. Харківського Ун-ту, згодом Харківського Ін-ту Нар. Госп-ва. Автор праць із цивільного права і цивільного процесу, гол. про позов, судову оборону, признання та ін.

Горев Микола, сучасний терапевт, проф., д. чл. АН УРСР, керівник Ін-ту Фізіології ім. Богомольця; ряд наук. праць, зокрема про гіпертонічну хворобу.

Горецький Петро (* 1888), мовознавець, співр. *Інституту Української Наукової Мови,* потім *Інституту Мовознавства* ВУАН, упорядник «Словника термінів педагогіки, психології та шкільного ад-

міністрування» (1928), один з упорядників 4 т. акад. словника (не дозволеного друком), ред. багатьох термінологічних словників, автор ряду статтей з укр. лексикографії, співред. популярного в 20-их рр. курсу укр. граматики поширеного обсягу, спільно з І. *Шалею*. У 1932 був заарештований і потім довгий час працював як коректор.

Горинець (III—4), с. в Любачівщині, на зах. узбіччях Розточчя (тепер Люблинського воєводства в Польщі); сірчані й сірчано-соляні джерела, курорт.

Горинь, права притока Прип'яті, довж. 660 км, шир. 20—80 м, глибина 1—6 м; сточище — 27 360 км²; сплавна, в дол. частині судноплавна. В гор. частині перетинає Волинську височину, згодом Поліську низовину.

Горинь на Рівенщині

Горихвістка лисушка (Phoenicurus phoenicurus L.), малий співочий птах з родини дроздів, живе по всій Україні в лісах, чагарниках і садах; у лісовій і лісостеповій смузі зрідка трапляється Г. чорногрудка (Ph. ochrurus Gm.).

Горицвіт (Adonis), багаторічна рослина з родини жовтцюватих до 30 см вис. На Україні найбільше поширені відміни: Г. весняний (A. vernalis L.) і Г. волзький (A. wolgensis Stev.) — обидві поширені в степу і лісостепу. Г. вживають при серцевих хворобах. В збіжжі як однорічний бур'ян часто росте A. aestinelis L., т. зв. вогник.

Горілий (Горєлов) О., композитор і дириґент; оперета «Добрі сусіди» (1894), переробка музики «Запорожця за Дунаєм» та ін. В 1918 керівник заснованого тоді Укр. Держ. Симфонічного Ансамблю.

Горіх волоський (Juglans regia L.), дерево з родини горіхуватих до 25 м висоти; горіхове насіння, ради дієтичних, смакових та поживних якостей вживається сирим і сушеним — для печив, виробів і на цінну олію (бл. 46%); деревно темноблискуче, вживається на меблі як форнір. На Україні поширений Г. в. у півд. і півд.-зах. частині, зокрема в Криму, на Закарпатті, Поділлі і на Підкарпатті в р-ні Кут і Косова. Сорти: звичайний, папірки, Поділля, Сочі. Батьківщина — Сер. Азія, Греція. В парках трапляються чужоземні: Г. сірий (J. cinerea L.) та Г. чорний (J. nigra L.).

Горіх лісковий, див. *Ліщина звичайна.*

Горка Лаврентій († 1737), письм., проф. Київської Академії, ієромонах, з 1709 ігумен Видубецького манастиря, пізніше єп. в Росії. Автор «Піітики» (1707—08) й трагедокомедії «Іосифъ патріарха», виставленої 1708 в Академії.

Горленки, коз.-шляхетський рід, походить від Лазаря († 1687), прилуцького полк.; найвизначніші представники роду: Дмитро, прилуцький полк. (див.), Яким († перед 1758), бунчуковий товариш, ген. хорунжий (з 1729), наказний гетьман у кримському поході 1737, пізніше ген. суддя; єп. білгородський Йоасаф (див.) і критик Василь (див.).

Горленко Василь (1853—1907), літ. критик і мистецтвознавець, родом із Прилуччини. Освіту здобув у Парижі. Активний співр. журн. «Киевская Старина»; підтримував зв'язки з багатьма укр. культ. діячами (М. Костомаров, П. Мирний, П. Мартинович, М. Заньковецька та ін.). Збирав етногр. й архівні матеріяли. Автор численних оглядів укр. літератури, рецензій, літ. характеристик (зокрема Шевченка, Котляревського, Квітки, Нечуя-Левицького, Мирного, Франка, Щоголева та ін.), в яких естетичну оцінку поєднував із культ.-іст. представленням доби (був під впливом Сент-Вева і Тена). Писав розвідки про укр. мистців періоду клясицизму (Д. Левицького, В. Боровиковського), статті на іст.-побутові й етногр. теми, зокрема про думи. Частина праць Г. об'єднана в книгах: «Южнорусские очерки и портреты» (1898), «Украинские были» (1899), «Отблески» (1905); решта спадщини Г. не зібрана.

В. Горленко

Горленко Дмитро, прилуцький полк. 1692—1708, близький співр. Мазепи. 1708 разом із ним перейшов на бік Карла XII, 1709 після полтавської поразки втік до Бендер. Брав участь у походах П. Орлика на Правобережжя 1711 і 1713; зайшовши в конфлікт із Орликом, повернувся 1715 до Росії, оселений був у Москві; 1731 дістав дозвіл повернутися на Україну.

Горленко Йоасаф (світське ім'я Яким), правос. св. (1705—54), церк. діяч і письм., походив із старшинського роду (внук прилуцького полк., по матері внук

Д. Апостола). По закінченні Київської Академії, прийняв чернецтво, викладав в Академії, з 1737 ігумен Лубенського Мгарського Преображенського манастиря. З 1748 єп. білгородський і обоянський, відомий відбудовою церков, піднесенням церк. життя, піклуванням за Харківський Колеґіюм. Написав автобіографію і драму «Брань честнихъ седми добродѣтелей съ седми грѣхами смертными» (1737).

Й. Горленко

Горленко Ніна (* 1898), драматична акторка, скінчила Муз.-Драматичну Школу ім. Лисенка в Києві; почала працю в театрі М. Садовського. В 20-их рр. грала в Червонозаводському Театрі в Харкові та ін., в 30-их рр. у Театрі ім. Шевченка (кол. «Березіль»); на еміґрації в Німеччині 1946—48 в Ансамблі Укр. Акторів, тепер в ЗДА. Визначилася в п'єсах Зудермана, Гавптмана, Л. Українки (Бояриня, Дольорес), Винниченка, М. Куліша (зокрема Агапія в «Нар. Малахії») і численних ін.

Н. Горленко (Агапія в «Нар. Малахії»)

Горлиці (IV—2), пов. м. в Польщі над р. Ропою, в Низькому Бескиді, 5 500 мешк. (1931); до 1946 півд. частина Горлицького пов. належала до укр. нац. території (зах. частина Лемківщини), де на 29 000 мешк. жило 27 000 українців (1939).

Горлиця звичайна (Streptopelia turtur L.), птах з ряду голубів, довж. до 30 см, поширений по всій Україні, зокрема по лісах (крім хвойних); на зиму перелітає в сер. Африку; має деяке пром. значення.

Горлівка (V—19), м. в Сталінській обл., один із найважливіших осередків вугільної пром-сти Донбасу; 204 000 мешк. (1955, в 1939 — 109 000, в 1926 — 23 000); зал. вузол. Машинобудівництво, зокрема устаткування для вугільних шахт (*Горлівський машинобудів. зав.*, заснований 1895), хемічна пром-сть (азотнодобривна, коксо-хем.); гірничий технікум (з 1876). Г. існує з 1867 р., від поч. експлуатації місц. вугілля.

Горлівський машинобудівельний завод ім. С. Кірова в Горлівці, в Донбасі, один із найбільших в Европі заводів виробництва врубових машин (марки МВ-60, ГТК-35) і вугільних комбайнів («Донбас 1», «Донбас 2», «ВОМ 2»), який обслуговує своєю продукцією всі вугільні басейни СССР; заснований в 1895, реконструйований 1928 і вдруге в 1944—48 рр.

Горліс-Горський Юрій (* 1900?), псевд. Лісовського, письм.-мемуарист; друкувався в журналах «Літопис Червоної Калини», «Наш Клич», «Вісник», «Дажбог» і ін.; окремо вийшли «Отаман Хмара» (1934), «Червоний чортополох» (1935), «Спогади» (1935), «Холодний Яр» (1937), „Ave Dictator“ (1941).

Горникевич Мирон (* 1886), церк. і гром. діяч, укр.-кат. свящ. прелат, довголітній парох церкви св. *Варвари* у Відні, з 1945 ген. вікарій віденського архиєп. для українців в Австрії; автор статтей на церк.-іст. теми.

о. М. Горникевич

Горницький Костянтин (1828—1901), ботанік, колектор рослин, досліджував фльору Слобожанщини й Київщини, збирав нар. назви лікарських рослин; «Материалы для флоры Харьковской губ.» (1872—73), «Заметки об употреблении в народном быту некоторых дикорастущих и разводимых растений» (1887).

«Горно», група комунізуючих зах.-укр. письменників у Львові, створена при журн. «Вікна»; оголосила свою плятформу 1929; до неї належали В. Бобинський, С. Тудор, Я. Галан, П. Козланюк, Я. Кондра, К. Яран, М. Сопілка й ін. Існувала до 1932.

Горновий Осип (1921—50), рев. і літ. псевд. підпільного письм. й публіциста Осипа Дякова (ін. псевд. А. Осипенко й О. Гончарук), 1943—44 ред. підпільних журналів «Юнак» і «Вісті», 1945—48 чл. гол. осередка пропаґанди при Проводі ОУН, 1948 — крайовий провідник Львівського краю, з 1949 чл. Проводу ОУН, в 1950 чл. УГВР і заступник гол. її Ген. Секретаріяту. Загинув у бою.

Горлівка

Горностаївка (VII—14), с. над дол. Дніпром, р. ц. Херсонської обл.

Горностайпіль (II—11), с. над. дол. Тетеревом Чорнобильського р-ну, Київської обл., кол. м-ко.

Горняткевич Дам'ян (* 1892), мистецтвознавець і маляр, родом з Галичини, закінчив Академію Мистецтв у Кракові, студіював у Дрездені й Мюнхені; працював як портретист і пейзажист, згодом перев. в церк. малярстві, виконав поліхромії в Угневі, Настасові, Немирові; з 1950 в ЗДА; праці про укр. нар. мистецтво (зокрема писанки — в ЕУ I), укр. малярство в Польщі 14—15 вв., статті про укр. малярів 19 в., про сучасне мистецтво та ін.

Д. Горняткевич

Горобець (Passer), малий птах із родини ткачикуватих, поширений тепер по всьому світі; на Україні є два види: Г. хатній (P. domesticus L.), що живе б. людських осель, і Г. польовий (P. montanus L.).

Горобець (Воробйов) Гаврило (1892?—1925), гром. діяч на Катеринославщині, чл. УСДРП, організатор відділів Вільного Козацтва, які 1918 відіграли чималу ролю в боях із большевиками; чл. оперативного штабу, що керував повстанням проти гетьмана восени 1918.

Горобець Микола (1895?—1920), брат Гаврила, гром. діяч на Катеринославщині, чл. УСДРП, один із організаторів Вільного Козацтва, а восени 1918 — Катеринославського Респ. Коша, держ. інспектор корпусу Січових Стрільців; убитий большевиками.

Горобина звичайна або рябина (Sorbus aucuparia L.), дерево або кущ з родини розоцвітих, до 15 м висоти; червоні, круглі, гіркуваті ягоди часом ідуть на наливки, оцет і т. зв. «сухі цукорки». Росте дико в півн. частині України по лісах. У садовій культурі на півдні й на Закарпатті більше поширена Г. садова (S. domestica L.), 4—10 (винятково 20) м висоти, грушоподібні, великі овочі якої, з великою кількістю каротини (провітаміна A і вітаміна C) йдуть на виріб сидру, мармеляди, конфітури; плоди мають дієтичні властивості.

Горовий Петро (б. 1890—1939), політ. і гром. діяч на Далекому Сході родом із Полтавщини; засуджений на поч. 20-их рр. разом з ін. укр. діячами в Читі, після втечі продовжував гром. роботу в Харбіні.

Город, укріплене місто за княжих часів, обведене валом із частоколом та ровом або тином та ровом. Звідси розповсюджені по Україні назви старих міст, як Вишгород, Райгород, Ужгород, або Гусятин, Козятин, Пирятин. На Україні було так багато городів, що нормани звали її «землею городів»; багато городів будували Володимир В., Ярослав Мудрий, Данило гал. Город складався звичайно з двох частин: внутр. (днішній город, дітинець) та зовн. (окольний город, пригороддя). Найдавніші слов. городища на Україні — антські 6 в. (див. ще *Міста*).

Городенка (V—6), м. на гал. Покутті; р. ц. Станиславівської обл.; 12 000 меш. (1931 р.); цукроварня, спиртовий зав. Г. відома з 1440 р.

Городецький Владислав (1863—1930), архітект, родом з Поділля, працював у Києві, Криму, на Кавказі, у Варшаві й Персії (помер у Теграні); будував численні школи, церкви, пром. споруди на Київщині й у Києві, королівський палац та ін. у Теграні.

Городецький Йосиф (кін. 17—18 в.), ієромонах, засновник і управитель друкарні при львівській катедрі, 1700 видрукував «Ірмологій».

Городецький Олекса, біофізик, проф., чл.-кор. АН УРСР, керівник лябораторії біофізики Ін-ту Фізіології АН УРСР.

Городецький Сергій-Володимир (1885—1956), учений аґроном, 1921—41 проф. с.-г. ін-тів у Кам'янці Подільському, Києві та Житомирі, Аґрономічного Ін-ту Білор. Академії Наук, чл. Н.-Д. Катедри С.-Г. Ботаніки при ВУАН; з 1946 проф. УТГІ, д. чл. НТШ; помер в ЗДА. Бл. 60 наук. і наук.-популярних праць, найважливіша: «Культура цукрових буряків на Україні» (1925).

Городецький Степан (1853—1928), гал. гром. і церк. діяч, гр.-кат. свящ., папський шамбелян, під час облоги Львова 1918—19 — ген. вікарій і гал. протопресвітер; організатор і меценат політ., екон. й культ. праці на Рогатинщині, 1925 почесний чл. т-ва «Просвіта».

Городиський апостол, інакше Христинопільський, рукописний текст другої пол. 12 в., 299 стор., ц.-слов. мовою з укр. (півд.-волинськими) рисами фонетики й морфології, важливий для історії укр. мови. Перші 8 стор. видав Маслов, решту — *Калужняцький* у Відні 1896. Мову досліджували Калужняцький, Маслов, *Кульбакін*, О. *Колесса*.

Городище, місце, де в давні часи стояв укріплений город, після якого залишилися тільки укріплення (вали й рови).

Городище (IV—12), с. над р. Вільшанкою, правою притокою Дніпра, р. ц. Черкаської обл.; велика цукроварня, овочеконсервний зав., с.-г. технікум.

Городло (III—5), м-ко над Бугом на

півд. Холмщині, тепер у Люблинському воєводстві в Польщі, 4 200 меш. Вперше згадується в заповіті кн. Володимира Васильковича (13 в.); в 14 в. торг. м., 1413 в Г. була укладена лит.-поль. унія.

Городненська губернія, кол. губернія Рос. Імперії, 38 700 км², обіймала частини білор., укр. і поль. етногр. території. До укр. етногр. території належали повіти Берестейський і Кобринський в цілому, півд.-сх. частина Більського (див. *Більськ*) і окраїна Пружанського, разом бл. 14 000 км² і 700 000 меш., в тому ч. бл. 500 000 українців (числа на 1914 р.). Тепер ця укр. етногр. територія майже повністю входить до складу Білоруської ССР.

Городництво, інтенсивна галузь сільсь. госп-ва, яка плекає різні роди городини. Продукти Г. відіграють чимраз більшу ролю в харчуванні населення: городина не лише збагачує асортимент страв, але й підвищує їх дієтичну й поживну вартість (наявністю вітамінів, кислот та різних ферментів) і їх смакову й ароматичну якість (запашними етеровими оліями та смаковими алькальоїдами). Г. вимагає інтенсивної праці й тому дає заняття великому числу людей; в зв'язку з потребою консервувати городину воно є підставою для розвитку консервної пром-сти.

Городина, поширена на Україні, належить до різних ботанічних родин, батьківщиною яких є різні країни світу; вони прийшли на Україну в різні часи й різними шляхами. З численних родів городини найпоширеніші на Україні: капуста, огірки, томати, столовий буряк, морква, цибуля, які разом становлять понад 80% площі, зайнятої всіма городніми культурами (УССР в 1955 — 466 000 га); менше поширені ріпа, редька, бруква, мак; з корінних — кріп, кмин, острогін, салера, перець, часник, хрін, майоран, ганус, чорнушка, тим'ян; з делікатесних, більше при містах — салата (індивія та ін.), шпінат, цвітна капуста, капуста брюссельська, баклажан синій, каляріпа, місячна редька, кабачки, шпараґи, ревень й ін. До городини залічують також часом і стручкові, як біб, фасолю, сочевицю і горох, кукурудзу та баштанні культури — кавуни й дині.

Початки Г. на Україні сягають ранньої доби. За княжих часів плекали із стручкових біб, горох, сочевицю; з ін. цибулю, часник, салеру, моркву, капусту, згодом гарбузи. Взагалі Г. в той час було розвинене слабо; перші кращі городи постали при манастирях, напр., при Печерському в Києві. Нові роди городини поширилися в 15 в. — огірки, дині, кавуни; в 16 в. прийшли (перев. з Італії) — петрушка, пастернак, салата, каляріпа; в 17 в. — цвітна капуста, місячна редька, шпінат, фасоля; у 18 в. — картопля, тільки в 19 в. — баклажани, перець, помідори.

До першої світової війни і згодом до часів колективізації Г. було в руках селян. Загалом воно не мало пром. значення, а обслуговувало перев. власні потреби. Пром. городи й баштани виникли гол. навколо великих міст, курортів, шпиталів, санаторій (б. Києва, Харкова, Одеси, Миколаєва, Херсону, в Донбасі, б. Кривого Рогу, Дніпропетровського та ін.) і в деяких місцевостях, які спеціялізувалися на Г. Пром. Г. перев. провадили німці, росіяни-старовіри, а особливо болгари. Після колективізації Г. є і далі здебільша в руках колгоспників і приватних осіб: в 1940 р. — 56%, в 1955 — бл. 45%. Площа городніх куль-

Капусна плянтація в Чернівецькій обл.

тур в УССР в сучасних кордонах 1913 р. становила 267 000 га, вона зросла в 1920-их рр. (для УССР в межах 1938 разом із баштанами з 196 000 га в 1913 до 402 000 га в 1928 р.), зменшилася в добу колективізації, в 1940 р. піднеслася до 488 000 (в тому ч. на Зах. Україні — бл. 70 000 га), в 1955 р. сягає 466 000 га (ці числа не зовсім певні!), себто 1,4% всієї посівної площі УССР і 31% всієї площі городів в СССР. На зрошувані городи припадає бл. 100 000 га; під час 6 п'ятирічки площа городів в УССР має збільшитися удвоє. Баштанні культури займають до 200 000 га — майже виключно в степовій смузі й на лівобережному лісостепу; за межами УССР — на Кубані. Найбільше городніх культур є в р-нах, що прилягають до великих міст, Києва, Одеси, Харкова, Дніпропетровського, Кривого Рогу, Миколаєва, Жданова, Львова, міст Донбасу, півд. узбережжя Криму, а також навколо великих підприємств консервної пром-сти — Черкаси, Херсон тощо. Крім того, на Україні існують спеціялізовані р-ни пром. городини: Ніженський р-н — огірки, цибуля, Воронізький — ганус, Олександрівський — кавуни, дині, Стрийський

— капуста, Заліщицький — ранні помідори, Кутський — цибуля та ін. Крім польового та присадибного Г. на відкритому ґрунті, на Україні дуже поширилася культура городини на закритому ґрунті — під склом у теплярних і менш дорогих парниках, зокрема б. Києва, Харкова й у Донбасі. В 1955 площа їх складала 1% усієї площі городини. Частину укр. городини й баштанних продуктів вивозять до Росії (ще перед революцією — до Москви й Петербурґу), особливо на весні й раннім літом, бо вони дозрівають на Україні на 1—2 місяці раніше.

До революції Г. України, бувши лише частково забезпечене місц. насінням, користувалося перев. закордонним насінням, гол. нім. Згодом насінництво України покривало свої потреби й забезпечувало навіть потреби Росії. Аґротехн., н.-д. й навчальна обслуга культури Г. провадиться за допомогою с.-г. орг-цій і установ, н.-д. станцій, з підготованим апаратом спеціялістів та різних ін-тів, технікумів і шкіл. До війни й революції цю ділянку обслуговували на Центр. і Сх. Україні земства через свій інструкторський персонал, курси, школи (Умань, Київ, Полтава і т. д.), а в Галичині (також до 1939 р.) — хліборобське т-во «Сіль. Господар» у Львові через городничо-садівничі секції, хліборобський вишкіл молоді, курси, вистави, конкурси; навчальна ділянка була заступлена в госп. городничих і садівничих школах: Замарстинівській (Львів), Милованській (Станиславів), Заліщицькій (Поділля) та ін. Нині городницьку працю провадять такі фітоселекційні й насінневі заклади н.-д. установ: укр. степовий ґенетико-селекційний центр в Одесі, дослідна городницька станція в Полтаві, сорто-насіннева контрольна станція і городня дослідна селекційна станція в Харкові, Носівська селекційна дослідна станція Г. б. Ніжена, Озово-чорноморська Дослідна Станція Г., зональна дослідна станція садівництва з відділом Г. у Млієві, зональна селекційна дослідна станція в Мелітополі, станції в Ворошиловграді, Симферополі, Херсоні, Києві, Сумах, Вознесенському, поліська і грибівська станції й ін.

Література: Кушніренко. Городнє насінництво. 1930; Білецький Ф. Спеціяльне городництво. 1934; Гнатовський А. Городництво, I—II. 1938—39. Л.; Гнатовський А. Загальне городництво. 1947; Гарбер В. Городництво закритого ґрунту, I—II. 1947—48; Гібнер Ю. Спеціяльне городництво. 1948.

М. Боровський

Городниця, с. Городенського р-ну, Станиславівської обл., на правому березі Дністра; на горі над потоком Ямгоровом велике укріплене городище з останками майже всіх пра- і ранньоіст. культур, починаючи від палеоліту; селище з тих часів на ниві «Пріске».

Городниця, с. Копичинецького р-ну Тернопільської обл.; тут у 1848 р. здобуто із р. Збруча б. гори Соколиха кам'яну статую Світовида з 4 лицями (Археологічний Музей у Кракові, копія в іст. Музеї у Львові). На горі Богод є городище, перебудоване пізніше на укріплений замок, в ін. місці могильник княжої доби.

Городниця (III—8), с. м. т. над р. Случ в сх. Волині, р. ц. Житомирської обл.; 2 700 меш. (1926), фабрика порцеляни, тартаки; перша згадка про Г. як м. 1685 р.

Городницький Осип, маляр другої пол. 18 в., працював у Кам'янці на Поділлі, де був радним і секретарем поль. короля Станислава Авґуста; зберігся його образ Ісуса Христа, виконаний у візант.-укр. стилі (1783).

Городничий, за княжих часів урядовець, що наглядав за будівництвом міста, зокрема за укріпленнями. За лит.-руської доби городничими звалися коменданти великих фортець (15 у Великому Князівстві); вони були в безпосередній залежності від великих князів і Панів-Ради. В Росії й на Україні кін. 18 і поч. 19 вв. Г. — управитель пов. міста з поліційними функціями.

Городно (II—7), с. на Поліссі серед боліт Морочно, Столинського р-ну Берестейської обл. Білор. ССР, центр ориґінального керамічного кустарного виробництва.

Городня (II—12), с. м. т., р. ц. в півн. частині Чернігівської обл., 5 000 меш. (1932); від 1782 до революції пов. місто.

Городовенко Нестор (* 1885), видатний хоровий дириґент і педагог, родом з Полтавщини. 1907—17 викладав у гімназіях у Лохвиці, Переяславі, Ольгополі, керуючи хорами. З 1917 Г. працював у Києві, спершу викладаючи в 2 Укр. Гімназії й дириґуючи хором Київського Ун-ту, згодом як дириґент капелі Дніпросоюзу, перетвореної на капелю Київського Відділу Нар. Освіти, а незабаром на Державну Українську Мандрівну Капелю — *ДУМКА*. 1919—38 Г. лишався на чолі ДУМКА як мист. керівник і гол. дириґент, об'їздив з нею Україну, виступав за кордоном, здобувши великий успіх. З 1930 — проф. Київського Муз. Ін-ту (пізніше Консерваторії), керівник дириґентського відділу. 1938 Г. був тимчасово усунутий владою від керування, а капеля з політ. при-

Н. Городовенко

чин реорганізована. 1942 керував у Києві хором з кол. співаків ДУМКА. На еміґрації продовжує дириґентську працю — в Німеччині хор «Україна», в Канаді — хор в Монтреалі.

Городок, с., 20 км на зах. від м. Луцьке на Волині; в Г. знайдено неолітичні землянки з волютовою та шнуровою керамікою, скелетні поховання старішої залізної доби (7—6 вв. до Хр.) й скелетні поховання княжої доби із срібними прикрасами.

Городок, с. б. м. Рівне на Волині, над р. Устя; тут була знайдена велика робітня неолітичного крем'яного знаряддя й палеолітичні стоянки ранньої оріньяцької доби, енеолітичні скринькові гроби, селище й погребище із шнуровою керамікою шлезького типу, городище, селище й могильник княжої доби (Л. Чикаленко й Л. Савіцький у 1920-их рр., Древко 1927—28). До першої світової війни в приміщенні кол. гр.-кат. манастиря існував музей барона Ф. Р. Штейнгеля (з 1897).

Городок, с. при впадінні р. Серет до Дністра, Заліщицького р-ну Тернопільської обл.; тут було досліджене селище трипільського типу, тілопальні могили скитів-орачів та погребище княжої доби під кам'яними плитами (А. Кіркор 1878, Г. Оссовський 1890, Т. Сулімірський 1934).

Городок (в 1903—39 рр. назва Г. Яґайлонський) (IV—4), м. на зах. від Львова, над р. Верешицею, що утворює тут великий став; р. ц. Львівської обл., 13 000 меш. (1931 р.), 2 цегельно-черепичні зав.; під австр. і поль. владою — пов. м. Заснований бл. 1213, у 13—14 вв. Г. був важливим укріпленим м. Галичини; в 16—17 вв. братство і школа, 1655 — перемога козаків над поляками. В поль.-укр. війні взимку 1919 — бої за залізницю Львів-Перемишль.

Городок (IV—7), с. м. т. над р. Смотрич на сх. Поділлі, р. ц. Хмельницької обл.; цукроварня; в липні 1919 бої Волинської групи Дійової Армії УНР з большевиками.

Цукроварня в Городку

Городське, с. на правому березі р. Тетерева, Житомирської обл.; тут знайдено трипільське селище бронзової доби, де є шнурова кераміка зах. типу (М. Макаревич 1936—40); поверх нього слов. селище 11—12 вв. (Е. Кричевський. «О процессе исчезновения трипольской культуры», 1941).

Горожанський Комітет, постав у Львові в грудні 1918 після відходу укр. влади як єдина укр. гром. орг-ція з завданням репрезентувати укр. населення перед окупаційною поль. владою і подавати допомогу потерпілим від воєнних дій, зокрема полоненим і в'язням. Г. К. мав секції «самаритянську» і правної допомоги (існувала ще нелеґальна секція зв'язку з укр. армією). На чолі Г. К. був С. Федак, при співпраці Л. Ганкевича, о. Л. Куницького, М. Панчишина, О. Федак-Шепарович і ін., зокрема багатьох жінок. Закритий у вересні 1921.

Горожанські школи, нижчі 3-, згодом 4-клясні сер. школи на Закарпатті. Після закінчення Г. ш. учні мали право вступу до учительських семінарій та фахових шкіл і, за вступним іспитом, до гімназій. В 1938—39 було на Закарпатті 23 укр. Г. ш. із 6 485 учнями, на Пряшівщині — 2 Г. ш.

Горох (Pisum), однорічна рослина з родини бобових (стручкових), дає дуже поживне зерно, солома є доброю пашею; відміни: Г. сійний (P. sativum L.) — їстівний і польовий (P. arvense L.) — кормовий. На Україні Г. є основною зернобобовою культурою, поширеною перев. в лісостеповій смузі. Уладівська станція на Україні виплекала сорти «уладівський 208, 303» і «М-111».

Горохів (III—5), м. на Волині, закладене 1240 р., розташоване на вододілі між Бугом і Стиром на Волинській височині, в багатій рільничій місцевості; р. ц. Волинської обл., 6 000 меш. (1931), виробництво с.-г. машин.

Горохов Микола (* 1904), оперовий співак — драматичний баритон (голос широкого діяпазону й великої сили). В 30-их рр. один із провідних співаків Харківського Держ. Театру Опери і Балету. Найгол. партії — Ріґолетто, Жермон («Травіята»), Остап («Тарас Бульба») та ін.

М. Гороховська

Гороховська Марія (* 1921), чемпіон України і СССР з гімнастики (руханки); 2 золоті медалі у гімнастичних вправах на олімпій-

ських іграх у Гельсінкі; 2 місце на студентських іграх 1951 в Берліні.

Горошки, кол. назва с. м. т. *Володарське Волинське.*

Горошок (Lathyrus L.), рослина з родини стручкових, з численними видами, з них деякі — кормові. Введений в культуру Г. сійний (L. sativus), кормова рослина, поширена в середземноморських країнах; на Україні гол. на півд. сх. становив в 1935 р. 5 000 га. Г. пахучий (L. odoratus) — декоративна рослина.

Горська Ольга, драматична акторка Театру ім. Франка в 1920-их рр.; в кін. 30-их рр. працювала в Київському Обл. Театрі.

Горське (V—19), м. в Попаснянському р-ні Ворошиловградської обл.; вугільна пром-сть.

Горчинський Андрій, іконописець першої пол. 18 в.; іконостас у Журавці (Галичина).

Горючі лупаки, див. *Бітумічні лупаки.*

Горючі природні гази (земні гази), складаються перев. з метану, що його знаходять разом із нафтою або самостійно в осадових породах; використовуються для газифікації автотранспорту, пром-сти, як паливо для домашнього вжитку, як сировина у фарбовій і хем. пром-сті тощо. З деяких горючих газів добувають гелій. Теплотворна здатність 1 м³ — 9 000 кальорій. В ряді укр. родовиц Г. п. г. виходять на поверхню з тиском понад 70 атмосфер; це дає можливість передавати їх на великі відстані без компресорних устав. Найбагатшим і найкраще досі пром. засвоєним р-ом Г. п. г. на Україні є Прикарпатський газоносний р-н., площею бл. 15 000 км², з найбільшим Бориславським нафтогазовим родовицем. Родовища цього р-ну дають жирні гази, які складаються з метану й важких вуглеводів, і чисто газові, що містять лише металінові сухі гази; з останніх найбільше Дашавське, пов'язане газопроводом із Львовом, Києвом і Москвою; менші в Опарах б. Калуша, в Биткові, Ходновицьке б. Перемишля й ін. На прикарпатському природному газі працюють електровні Львова, Борислава, Дрогобича й ін. міст. Запаси Г. п. г. Прикарпаття докладно не встановлені, але їх обраховують на сотні мільярдів м³. Багаті родовища Г. п. г. знайдено в р-ні Шебелинки, за 70 км на півд. сх. від Харкова; почато їх експлуатацію в 1955. Давно відкритим газоносним р-ном (запаси на десятки мільярдів м³) є Приозівський, із площею 1 000 — 1 500 км², в півд. частині Запор. обл. (Мелітопільщина). В Криму Г. п. г. є на Керчинському півострові; на Кубані — на Таманському півострові, б. Єйську та Армавіру, на сх. Передкавказзі експлуатуються Г. п. г. на Ставропільщині (газопровід Ставропіль — сх. Донбас — Москва). Крім того, газоносність виявлено в півн. частині Донбасу — р-ни Лисичансько-Кременецький, Ворошиловградський та ін. В 1955 р. в УССР видобуто бл. 5 000 000 000 м³ Г. п. г. Див. також *Газова промисловість.*

Б. Винар

Горяни, с. на Закарпатті на сх. від Ужгороду; каплиця-ротонда 12—13 вв., цінний зразок давньої архітектури, прибудова розмальована фресками 15 в.

Господар, титул князя, володаря; в княжій Україні цей титул вживався рідко; великі князі Лит.-Руської держави називалися часто господарями, а княжі добра «господарством»; від кін. 14 в. титул Г. носили володарі Волощини і Молдавії.

«Господар», перший укр. практично-наук. двотижневик, присвячений госпву і пром-сті, виходив у Львові 1869—72; ред. С. Шехович; від пол. 1871 друкувався латинкою.

«Господар», газ., присвячена екон. справам, виходила в Перемишлі 1898—1913; від 1902 з додатком «Економіст»; видавав о. І. Негребецький.

«Господаръ и Промышленникъ», госп. газ., виходила 1879—82 в Станиславові і 1883—87 у Львові; редаґували А. Ничай, А. Глодзінський, В. Нагірний.

Господарська Рада (Пани-Рада), центр. установа держ. влади у Великому Князівстві Лит., постала в 14 в. Г. Р. спочатку мала характер февдальної княжої ради, що обмежувала владу в. кн. обов'язком шукати згоди і поради февдальних достойників держави та місц. васалів в. кн. литовського. Поступово княжата втратили вплив в Г. Р. і збільшилося значення високих держ. урядовців. Після виникнення вального сойму як станової представничої установи Г. Р. набрала характеру верхньої палати. Її згоду в окремих справах держ. правління мав здобути в. кн. поряд з ухвалою сойму. Правне становище Г. Р. і обов'язковість для монарха ділити з нею владу були зафіксовані в привілеях 1492 і 1506 рр. До компетенції Г. Р. належала участь у законодавстві, в центр. управлінні (закордонна політика, ведення війни й ін.) та вище судівництво. Спеціяльною функцією Г. Р. було управління країною під час відсутности в. кн. Склад Г. Р. спочатку не був замкнений, лише за Казіміра Яґайловича він стабілізувався; в цей час ч. паніврадних доходило до 80. Після Люблинської унії Г. Р. стала занепадати, і її компетенції перебрав вальний сойм. *Л. О.*

«Господарська Часопись», двотижневик т-ва «Сіль. Господар», виходив у

Львові 1910—18 і 1920; 1921 змінив назву на *«Господарсько-Кооперативний Часопис»;* редактори К. Кахникевич (1910—18), Ю. Павликовський.

«Господарсько-Кооперативний Часопис», ілюстрований тижневик, виходив у Львові 1921—44, з перервою 1940—41; спочатку місячник Комітету Орг-ції Кооператив, вид. т-ва «Сіль. Господар», з 1922 офіц. орган Ревізійного Союзу Укр. Кооператив; гол. ред. Ю. Павликовський (1921), А. Гаврилко (1922—27), З. Пеленський (1927—30), Є. Храпливий (1930—33); В. Софронів-Левицький (1933 до кін.); містив статті теоретичного характеру, інформації та інструктивний матеріял з різних ділянок нар. госп-ва, зокрема кооперації.

Гостомель (III—11), с. м. т., 25 км на півн. зах. від Києва, над р. Ірпінь, Києво-Святошинського р-ну, скляний завод.

Гостроніс (Mugil saliens Risso), цінна пром. риба, з родини кефалевих; довж. до 35 см, вага до 0,9 кг, поширена в Чорному й Озівському морях, не дуже численна. Див. також *Кефаля.*

«Готовий до праці й оборони» (ГПО), фізкультурний комплекс в СССР, запроваджений ухвалою Совєта Фізкультури 11. 3. 1931. Комплекс побудований на засаді включення фіз. виховання в систему ком. виховання з метою готувати до виробничої праці та військ. оборони. Складається із ступенів: «Будь готовий до праці й оборони» (БГПО) — для молоді 14—15 рр.; 1 ступінь ГПО, що обіймає норми з бігу, стрибків, плавання, веслування, вельосипеда, лещет, гімнастики, стріляння і т. п., теоретичний та сан. мінімум, а також елементарні військ. знання і «ударництво»; 2 ступінь ГПО, який вимагає вищого рівня заг. фіз. підготови й опанування спортового вміння. Комплекс ГПО розрахований на вік від 14 до 40 рр. Особи, що склали норми, дістають відповідний значок. З 1955 р. запроваджено новий всесоюзний комплекс ГПО.

«Готові», спорт. тижневик, орган Укр. Спорт. Союзу у Львові (1934—35); ред. Є. Врецьона, С. Мойсеович.

«Готуйсь», ілюстрований місячник пластового новацтва, виходить з 1953 в Нью-Йорку; ред. Л. Храплива.

Гофицьке (VIII—24), кол. Медведське, с. над р. Мокра Буйвола, притокою Куми, на Сх. Передкавказзі, р. ц. Ставропільської обл. РСФСР; за переписом 1926 р. українці становили в р-ні 40%.

Гофман (Hoffmann) Макс (1869—1927), нім. ген., представник Німеччини при берестейських переговорах із Центр. Радою.

Гофман (Hofmann) Петер (1865—1938), австр. ген., командувач армійської групи, до складу якої входили УСС в 1914—15; 1918 начальник австр. військ на Україні.

Гофман (Hoffman) Якуб (* 1896), польс. політ. і культ. діяч на Волині, педагог, ред. 8 тт. «Волинського Річника» („Rocznik Wołyński", 1929—39), статті з етнографії, історії, археології й музеології Волині.

Гоцій Михайло (* 1902), маляр, теоретик і історик мистецтва, родом з Галичини; тепер у Німеччині; графіка, натюрморт, перев. пейзаж; статті про укр. мистецтво.

Гочемський Адам, ґравер другої пол. 18 в.; 1762—90 працював у Почаєві, бл. 60 ґравюр, перев. мідерити на рел. теми та ін.

Гочемський Йосип, ґравер другої пол. 18 в., працював у Почаєві (1745—78) і в Києві; бл. 130 дереворитів і мідеритів на рел. теми, портрети, «Облога Почаєва 1675», «Собор києво-печерських святих» та ін.; індивідуальна манера, особливо в серії страждань Христових.

Гочів, с. Білівського р-ну, Курської обл., на правому березі р. Псла; старовинне городище 7—13 вв., що в 10—11 вв. було важливою пограничною кріпостю Київської Держави. Спустошене після тат. навали (розкопи Д. Самоквасова 1909 та Б. Рибакова 1937, 1939).

Гош Іван (* 1915), співак — тенор, родом із Дніпропетровщини; виступав в оперових театрах у Дніпропетровському й Львові; з 1950 продовжує артистичну діяльність в ЗДА.

Гошів (IV—4), с. над р. Свічею на підніжжі Карпат, Болехівського р-ну Станиславівської обл.; василіянський манастир із чудотворною іконою Матері Божої, відпустове місце (6 травня).

Церква оо. Василіян на Ясній Горі в Гошеві

Гошкевич Віктор (1860—1928), археолог і музеолог, фундатор і директор Іст.-Археологічного Музею в Херсоні (з 1890).

Гошовський Богдан (* 1907), дитячий письм. і ред. видань для дітей; родом з Галичини. Ред. журналів «Малі друзі» (1937—48) і «Молоді Друзі», журн. для молоді «Дорога» (1937—44), видань «Моя книжечка» (1940—44), «Дорога» (1940—42) та ін. Засновник в-в на еміґрації: «Нашим дітям» (1945), «Євшан-зілля» (1950) і гол. Об'єднання Працівників Дитячої Літератури (з 1946); автор дитячих оповідань (псевд. Дідусь, Б. Данилович), зб. «Китиця квіток», ст. про укр. дитячу літературу, «Рожне поле» і ін.

Б. Гошовський

Гоща (III—7), кол. м-ко, тепер с. над р. Горинь на Зах. Волині; р. ц. Рівенської обл. Цукроварня. Г. відома з 15 в.; в 17 в. в Г. існувала соцініянська школа; 1638 р. кн. Реґіна Саломірецька заснувала правос. чоловічий манастир із вищою школою (в 18 в. уніятський василіянський теж із школою); з Г. походить переданий до Почаївського манастиря чудотворний образ Божої Матері.

Граб звичайний (Carpinus betulus L.), листяне дерево з родини березуватих, до 20 м висоти; поширений на Зах. і Центр. Україні за винятком степу й Карпат, приблизно по лінію Кременчук-Полтава-Конотіп-Гомель — на сх.; а також у Криму й на Кавказі (див. ЕУ I, мал. 69) і в формі островів на Харківщині й Донеччині; звичайно росте в суміші з ін. листяними породами, рідше чистими деревостанами. Ради спроможности швидко відростати садять часто в корчевій формі у живоплотах. Деревина біла, тверда й цупка, вживається в токарстві, на с.-г. та техн. знаряддя й інструменти (поділкові лінійки тощо); дуже добра на опал. У Криму й на Кавказі поширений також Г. карликовий (C. orientalis Mill.) 2—6 м висоти.

Грабар Андрій (* 1896), франц. візантиніст укр. походження, родом з Києва; проф. іст. мистецтва в Страсбурзі, пізніше в Парижі; автор численних праць.

Грабар Володимир (* 1865), рос. учений правник укр. походження, проф. міжнар. права в Москві; понад 120 праць рос., укр., нім., франц., англ. мовами.

Грабар Ігор (* 1871), маляр (в минулому імпресіоніст, тепер офіц. представник «соц. реалізму»), історик мистецтва, з родини закарп. українців (син Ольги Г.), живе в Росії, д. чл. АН СССР; численні праці, 5-томова «История русского искусства» (1909—16) за ред. Г. має багато укр. матеріялу, зокрема розділ «Укр. барокко» (1912).

Грабар Костянтин (1877—1938), свящ., гром. діяч на Закарпатті, чл. губ. ради Руської Країни 1918 р.; з 1921 дир. Підкарп. Банку в Ужгороді, посадник Ужгороду (1928—35), віцепрез. Торг. Палати в Кошицях. 1935—38 губернатор Підкарп. Руси за призначенням през. ЧСР.

К. Грабар

Грабар Олександер (* 1883), закарп. педагог, орнітолог і музейник; досліджував орнітофавну Закарпаття й упорядкував зб. птахів-хижаків Закарпаття; «Хиже птаство Закарпаття» (1943).

Грабар Ольга (* 1846—?), родом із Закарпаття, дружина Емануїла Грабаря, адвоката й посла угор. парляменту; гол. обвинувачена в москвофільському процесі за держ. зраду у Львові 1881 (ін. обвинувачені: її батько А. *Добрянський*, І.*Наумович*, В. Плоцанський й ін.). Оскаржена в підтримуванні зв'язків між москвофілами в Австро-Угорщині і петербурзькими неприхильними до Австрії колами, Г. була виправдана судом.

Грабенко Андрій (1857 — після 1918), псевд. А. Конощенко, письм., етнограф і земський діяч на Херсонщині, чл. ТУП; збирач нар. пісень («Укр. пісні з нотами»).

Грабец (Hrabec) Стефан (* 1908), поль. мовознавець, учень Ташицького, проф. ун-ту в Торуні, автор праць із топоніміки Гуцульщини, а також про укр. елементи в мові поль. письменників 16—17 в.

Грабина Леонид (* 1885), геодет, проф. Укр. Госп. Академії в Подебрадах; автор підручника «Геодезія», праці з теоретичної геодезії.

Грабовець, с. над р. Бистрицею Надвірнянського р-ну Станиславівської обл.; ранньослов. тілопальні могили 3—6 вв. та оборонне замчище 16—17 вв. (досліджував Я. Пастернак 1935); два городища княжої доби; був знайдений скарб срібних арабських монет-диргемів (Нац. Музей у Львові).

Грабович Іларіон (1856—1903), письм., за фахом учитель гімназії, співр. «Діла», «Зорі», «Світу» й ін. часописів; оповідання «Найкращий великдень», «Заклята темниця» й ін., вірші (посмертна зб. «Вибір поезій»).

Грабовський Павло (1864—1902), псевд. Павло Граб, поет, журналіст і критик,

родом із Слобожанщини. За участь у рев. народницькій орг-ції Г. сперщу був виключений із Харківської Духовної Семінарії (1882), згодом заарештований (1886) і засланий до Іркутської губ.; за дальшу рев. діяльність 1889 знову ув'язнений, після $3^{1}/_{2}$ рр. тюрми оселений в Якутській обл.; з 1899 жив на засланні в Тобольську, де й помер. Підтримуючи зв'язок із Галичиною, друкувався в журналах «Зоря», «Народ», «Життя і Слово», «ЛНВ». Поезія Г., принципового противника «чистого мистецтва» (ст. «Дещо про творчість поетичну», 1897 та ін.), присвячена перев. гром. і патріотичним темам; співзвучні мотиви шукав він і в поетів, яких перекладав (Бернс, Петефі, Гайне, Некрасов, Михайлов, Рилєєв, Курочкін, Чавчавадзе й ін.). Окремо у Львові вийшли збірки «Пролісок» (1894), «Твори Івана Сурика» (переклади з Сурікова, 1894), «З чужого поля» (переклади, 1895), «З півночі» (1896), «Доля» (переклади, 1897), в Чернігові 1898 — «Кобза» і поема «Хома Баглай» (переспів із Р. Бернса). Ряд недрукованих раніше віршів виданий в 1941 в зб. поезій (серія «Бібліотека поета»). *М. Г.*

П. Грабовський

Граб'янка Григорій (†1737 або 1738), коз. історик, гадяцький полковий суддя (1717—28), підписав *Коломацькі чолобитні*, за що був ув'язнений у Петербурзі (1723—25). Гадяцький полковий обозний (1728—30) і полк. (1730—38). Загинув у поході на татар 1738 (за ін. відомостями, 1737). Автор «Дѣйствія презѣльнои и отъ начала поляковъ крвавшои небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского зъ поляки... 1710». Твір Г. обіймає іст. України від давніх часів до 1709, але гол. увагу присвячує Хмельниччині. Г. використав офіц. акти, записки свідків подій, укр. літописи, «Синопсис», твори Кромера, Бельського, Стрийковського, Ґваньїні, Коховського, Пуфендорфа та ін. Опублікований Ф. Туманським в «Российском Магазине» 1793 (скорочена ред.) і Київською Археографічною Комісією 1854 (первісна ред.). В науці були висловлені сумніви щодо авторства Грабянки (С. Наріжний). *О. О.*

Граб'янки і Гребінки, шляхетський рід, походженням від Івана Граб'янки (друга пол. 17 в.). Найвидатніші представники — син Івана Григорій Г. (див.), автор відомої хроніки, і письм. Євген *Гребінка.*

Градизьке (IV—14), с. б. Дніпра, р. ц. Полтавської обл., кол. м-ко.

Градюк Віталій Володимир (* 1872), церк. діяч, протоігумен гал. провінції Василіян (з 1935), настоятель кількох манастирів у Галичині, 1945 засланий.

о. В. Градюк

Гражданка, первісно письмо, призначене для книжок не-церк. характеру. Це кирилицькі літери, дещо наближені зовн. виглядом до латинського письма. Хоч запроваджена 1709 р. наказом рос. царя Петра I, Г. до певної міри спиралася на тенденції розвитку кирилицького шрифту на Україні.

Грайворон (III—16), м. над гор. Ворсклою, на Слобожанщині, р. ц. Білгородської обл.; 9 000 меш. (1926 р.), кол. пов. м. Курської губ. В пов. за переписом 1926 р. українці становили 55,5%.

Граков Борис (* 1899), рос. археолог, учень В. Городцова, досліджує пам'ятки енеолітичної, бронзової та скитської доби на Україні з 1940-их рр.

Гракова-Крівцова Ольга (дружина Бориса) (* 1895), рос. археолог, досліджувала ямну й катакомбову (кіммерійську) культуру на Україні в 1940-их рр.

Граматика, розділ мовознавства, що вивчає будову слова й використання слова в реченні і відповідно складається з двох частин — морфології й синтакси. Перша граматика, відома на Україні з рукописів, становила собою переклад і пристосування грец. граматичних трактатів — незакінчений трактат «О осмих частіх слова, єлика пишем і глаголем», безпідставно приписуваний у середні віки Іоанові Дамаскінові, а потім приписуваний Іоанові, екзархові болгарському. Найдавніші відомі рукописи її походять із 16 в. і охоплюють не 8, а 4 частини мови (іменник, дієслово, дієприкметник і артикль). Менш поширеним був трактат серб. ученого Костянтина про письмена (рукопис 15 в.). «О осмих частіх слова» вирішально вплинув на перші друковані Г. — буквар Івана Федоровича (Львів 1574), ост-

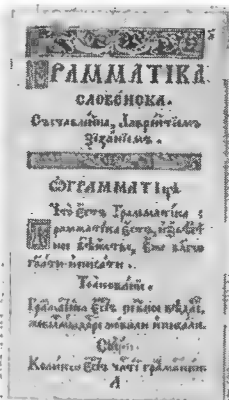
ГРАММАТІКА
словєнска.
Ѡ ГРАММАТІцѣ
Титульна стор. Граматики Л. Зизанія 1596

розьку «Кграматику словеньска язика» (Вільна 1586) і позначився також на самостійніших і більших граматиках, написаних на Україні в кін. 16 — на поч. 17 в. в зв'язку з рухом, спрямованим на відродження і очищення ц.-слов. мови. Найважливіші з них — Г. грец. мови *«Адельфотес»* (Л. 1591), Г. Лаврентія *Зизанія* (1596) і особливо Г. Мелетія *Смотрицького* (1619), що вирішально вплинула на оформлення ц.-слов. мови на Україні, в Росії, Сербії й Хорватії. Всі ці граматики розглядаються упорядниками як допоміжні для теології, мають виразно церк. характер і орієнтовані не на живу розмовну мову, а на церк.-ритуальну.

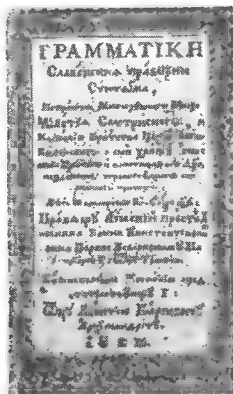
Титульна стор. Граматики М. Смотрицького 1619

Філос.-раціоналістична Г., що розвинулася в Зах. Европі в 17—18 в., майже зовсім не репрезентована в укр. мовознавстві через панування церк. культури в 17 в. і занепад культ. життя у 18 в. Навіть граматики першої пол. 19 в., видані на Зах. Україні й Закарпатті (*Лучкай* 1830, *Й. Левицький* 1834, І. *Вагилевич* 1845), не вільні від традиції теологічної Г., хоч помалу шириться романтичний підхід. Вперше несміливо він проявляється в Г. А. *Павловського* (написана до 1805, видана 1818), далі в І. *Могильницького* (написана до 1824), а надто у Й. *Лозинського* (написана до 1833, видана 1846). Романтична настанова виявляється в піднесенні нар. мови з підкресленням її особливостей, у намаганні виявити в мові «дух народу», незмінний протягом усього життя нар., в бажанні відсіяти справді нар. від тепер зневажуваного книжного, «природне» від «штучного», своєрідно-нац. від позиченого й міжнародного.

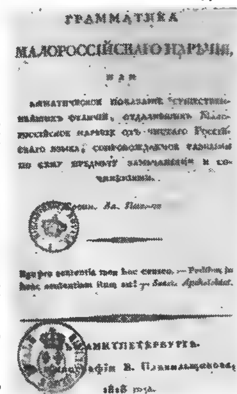
Титульна стор. Граматики О. Павловського 1818

Романтизм і собі стає традицією укр. Г. на довший час, переплітаючися з позитивістично-порівняльним підходом, що його започаткував Ф. Міклошіч для всіх слов. мов, у тому ч. й для укр., своєю „Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen" (1 вид. І т. — 1852), в працях О. *Огоновського* „Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache" (1880), шкіцах іст. Г. укр. мови П. *Житецького* (1876), в перших шкільних Г. укр. мови, виданих у Галичині (*Осадца* 1862, 1864; В. *Шашкевич* 1862; *Дячан* 1865, *Партицький* 1883) і навіть у перших шкільних граматиках на підрос. Україні, вид. яких стало можливе після 1905 р. (*Залозний* 1906, *Шерстюк* 1907, *Тимченко* 1907, *Курило* 1917 та ін.). Еклектичному поєднанню романтичного і позитивістичного (молодограматичного) підходу в цих працях протистоїть глибоко продумане синтезування їх у працях *Потебні* з іст. синтакси (від 1873), що переборюють однобічну аналітичність молодограматизму і суб'єктивізм романтичної Г. Більш механічний характер мала спроба С. *Смаль-Стоцького й Ґартнера* оборонити романтичну концепцію молодограматичною методою („Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache", 1913).

Енергійна й захоплена розбудова норм укр. літ. мови в період 1917—33 позначена переростанням романтичного підходу в пуристичний у працях Курило («Уваги до сучасної укр. літ. мови», 1920), *Сімовича* («Українська граматика», 1918), *Огієнка* («Чистота і правильність укр. мови», 1925), а надто *Смеречинського* («Нариси з укр. синтакси», 1932) і Тимченка. Ця настанова характеризує й більшість підручників Г. цього часу (*Іваниця, М. Гладкий, Горецький* і *Шаля, Осипів* та ін.). Стриманіша настанова до романтично-пуристичних засад проявляється в граматичних працях О. *Синявського* («Норми укр. літературної мови», 1931) і учнів Л. *Булаховського* («Підвищений курс укр. мови», 1930), як також у підручних граматиках цього кола авторів (Синявський, *Сулима, Йогансен, Наконечний* та ін.).

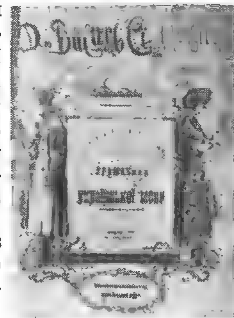
Титульна стор. Граматики В. Сімовича 1918

У працях останніх на поч. 30-их рр. з'являється зацікавлення структуралізмом у мовознавстві, течією, що виникла під впливом праць Ф. де Соссюра і *Бодуена де Куртене* і спиралася на феноменологічну філософію Гуссерля, розглядаючи мову передусім як систему відносин (Курило, Синявський тощо). Одначе розгром укр. науки 1931—38 рр. не дав змоги розвиватися цьому напря-

мові, і він проявився тільки поза межами України (статті Сімовича на граматичні теми, «Нарис сучасної укр. літ. мови» Ю. Шереха, 1951). На Україні силоміць запроваджено засади сов. рос. Г., що полягають у відновленні логістично-раціоналістичної Г., перемішаної з елементами політ. пропаґанди і поставленої на службу русифікації укр. літ. мови («Курс сучасної укр. літ. мови» під ред. Л. Вулаховського 1951, підручники для шкіл Загродського, Ващенка та ін.).

Ю. Шевельов

Грамоти, рід правного акту, що походив від держ. влади або приватних осіб; зокрема поширений у княжу і лит.-руську добу. Зміст Г. різний, найчастіше — ствердження правного стану, уділення привілеїв, забезпечення старих прав (Г. договірні, дарування, судові); деякі мали тільки приватно-правний характер (Г. духовні або заповіти, т. зв. вкладні Г., купчі, приватних дарувань і т. д.). Найдавніші відомі на Україні Г.

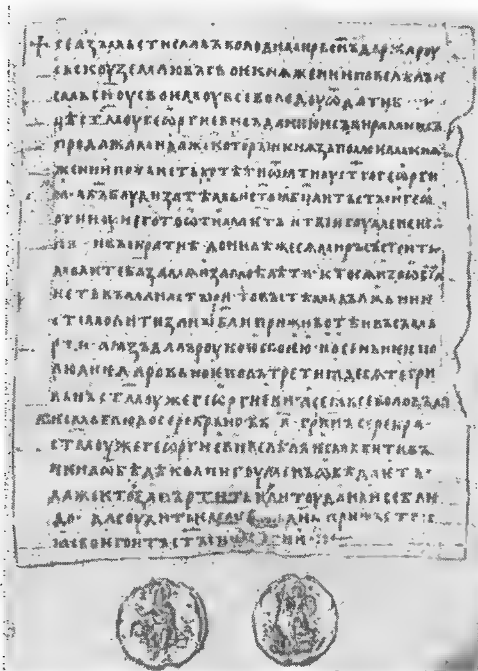

Грамота Мстислава Володимировича, бл. 1130 р.

походять з 12 в. (кн. Мстислава Володимировича з 1130 р.). У формі княжих Г. надавалися привілеї чужоземним купцям (Г. Андрія Галицького з 1320 р.), а містам — маґдебурзьке право (Сянік 1339 р.).

У Великому Князівстві Лит. Г. надавали певних прав цілим групам шляхти, жид. населенню й ін. Охоронними Г. забезпечувалося старе звичаєве право — окремих осіб чи цілих груп.

Т. зв. **г р а м о т и у с т а в н і з е м с ь к і** потверджували старі права цілим областям, гол. укр. і білор. Ними великі князі ґарантували давній правний лад окремих територіяльно-адміністративних одиниць держави. З 15—16 вв. походить понад десяток Г. уставних земських, які стосуються до Волині, Київщини,

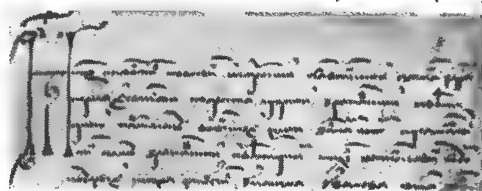

Грамота старости брацлавського кн. Костянтина Острозького 1520-их рр.

Галичини й Підляшшя. Деякі з них покликуються на старіші устави. Волинські грамоти уставні земські носять становий характер. Чинність земських грамот була припинена запровадженням загальнодерж. кодексів — *Литовських Статутів*. Г. уставні земські є важливим джерелом до іст. укр. права.

В коз. добу рос. царі й царські прикази (центр. урядові установи) видавали різні Г., гол. на землі, прихильній їм укр. старшині та укр. полкам на Слобожанщині. Ці Г. часто конкурували з *універсалами* гетьманів і полковників. 1785 р. царський уряд поширив на Україну «Жалованную грамоту дворянству», якою зрівняно укр. шляхту з рос. дворянством.

Окремі документи в церк. адміністрації, гол. надавання привілеїв братствам (ставропіґії), набирали форми Г.

В період гетьманату в 1918 р. найважливіші держ.-правні акти називалися так само Г. (перейняття влади і октройована тимчасова конституція Укр. Держави, оголошення аґрарної реформи, проголошення федерації з Росією, зречення).

Р. М.

Г. становлять важливе джерело для іст. мови. Вага їх полягає в тому, що вони далеко ближчі до живої мови, ніж тексти церк. або орієнтованого на церк. мову характеру, хоч мова Г. має звичайно свою традицію, плекану в даній місцевості, особливо щодо фразеології (низка традиційних формул-штампів) і правопису.

Від Київської Руси не лишилося приватно-правних Г., за винятком Мстиславової грамоти 1130, яка одначе не виявляє укр. рис у своїй мові і про яку невідомо, чи вона була написана на Україні. Систематичніше збереглися Г. з Волині від 1350 р., Київщини від 1427. Коло 100 найраніших Г. сер. 14 — сер.

15 в. зібрані в вид. *Розова* (Київ 1928) і були об'єктом лінґвістичної аналізи *Дем'янчука* (1928) і *Курашкевича* (1934). Пізніші Г. з цих теренів частково видані, але здебільша не так точно в серіях «Акты, относящиеся к Южной и Западной России», «Акты, относящиеся к истории Западной России», «Акты Виленской Археографической Комиссии», «Жерела до історії України-Руси», вид. губ. архівних комісій (насамперед чернігівської й полтавської) тощо. Чимале значення для іст. укр. мови мають також т. зв. молдавські грамоти, писані укр. і рум. писарями, але в укр. традиції канцелярської мови на терені Буковини, Басарабії й Молдавії. Вони починаються з 1388 і охоплюють усе 15 ст., були публіковані (але не завжди надійно) Уляницьким (1887), Калужняцьким (1890), епізодично *Яцимірським* і *Огієнком*. Мову їх досліджували Боґдан (1908), Яцимірський (1910), *Ярошенко* (1931) і Огієнко (1935) та ін. Г. з Закарпаття починаються від 1404 (публікації й студії А. *Петрова*, Г. *Ґеровського).* *Ю. Шевельов*

Грамотність, див. *Неписьменність*.

Гранів (V—10), с. Гайсинського р-ну Вінницької обл. на півд. сх. Поділля, кол. м-ко.

Грановський (Неприцький - Грановський) Олександер (* 1887), зоолог і гром. діяч в ЗДА, куди приїхав 1913 р. із Центр. України (родом з Волині). Проф. ентомології й екон. зоології в ун-тах в Міннеаполісі (з 1920) й Ст.-Пол; д. чл. НТШ. Гол. Орг-ції Відродження України. Автор наук. і політ. праць, м. ін. «Вільна Україна необхідна для постійного миру» (1945); випустив ряд збірок поезій.

О. Грановський

Графіка, галузь пластичного мистецтва, в якій переважає лінійна передача форми. Для поліграфічного відтворення Г. користується різними техн. засобами, як ґраверство, ксилографія, літографія, цинкографія і ін.

В укр. мистецтві Г. займала й займає визначне місце. Вже в княжі часи мініятюри з фігурними мотивами, ініціяли, заставки, кінцівки в перших рукописних книгах досягли високого мист. рівня. Перші впливи візант. (напр., орнамент плетінки), згодом ґотики й ренесансу з рослинною орнаментикою (Пересопницьке Євангеліє на Волині 1556 р.).

З розвитком друкарства на Україні (з 1562 р.) засвоїлось ґраверство — дереворіз, міде- і сталерит, що були на Україні відомі вже з поч. 16 в. Помітні впливи нюрнберзької, венецької й голл. шкіл. Особливого розвитку досягло ґраверство в добу укр. барокко, гол. за часів гетьмана І. Мазепи. Укр. ґравери вважались найкращими в Сх. Европі. Крім книжкового ґраверства з пишною орнаментикою і складною символікою та алегорією, поширюються ґравюри на окремих аркушах паперу й шовку, присвяти визначним укр. достойникам, акад. «тезиси», портрети, архітектурні мотиви, пляни міст тощо. Найвизначнішим ґравером був Олександер Антоній *Тарасевич* (діяльність 1672—1720 рр.), що був також першим офортистом на цілому Сх. Европи. До школи О. Тарасевича належали видатні ґравери Д. Галаховський, Л. Тарасевич, І. Стрельбицький, І. Щирський. Своєрідного стилю праці І. Мигури і Н. Зубрицького (знаменита «Іфіка» 1712 р.). В пол. 18 в. провідне місце зайняли Г. Левицький у Києві, І. Филипович у Львові, Й. та А. Гочемські й Т. Стрельбицький у Почаєві. Ґраверство 17—18 вв. дорівнювало кращим зах.-евр. зразкам і мало великий вплив у сусідніх країнах, особливо на Московщині. Гол. осередки укр. ґраверства 17—18 вв. — Львів, Крехів, Київ, Чернігів, Почаїв. Ґраверства вчили в Київ. Академії та Києво-Печерській Лаврі.

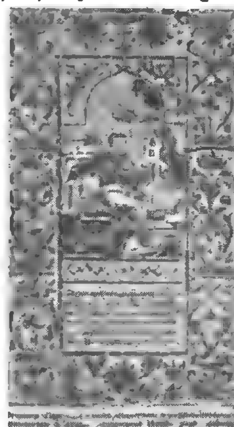
Сторінка з Пересопницького Євангелія з характеристичним орнаментом у стилі відродження (1550—51). Волинь

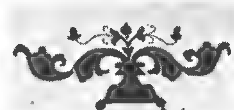
Орнамент з Пересопницького рукопису

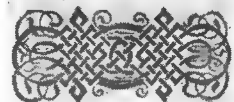
Кінцівка з Острозької Біблії 1581 р.

Новий тип ґраверства поширився в добу клясицизму кін. 18 і поч. 19 в., коли з'явилися нові види техніки, як офорт, лявіс, акватинта.

Літографія з'явилася на Україні на поч. 19 в. Перші автолітографії В. Боровиковського походять із 1815 р. Як виробництво літографія відома в Одесі в 20-их рр. 19 в., у Львові з 1822 р., в Києві — з 30-их рр.

Новітня укр. Г., зокрема офорт, веде свій початок від Т. Шевченка. Механізоване ґраверство на дереві, або т. зв. ксилографія, також мало багато укр. мистців, які працювали в усій Рос. імперії. В новітні часи офортом та ін. видами ґраверської техніки займалися М. Самокиша, І. Репін, О. Кульчицька.

«К» ініціял із староденних дереворитів Лаврської друкарні

З поч. 20 в. настає велике піднесення укр. Г., гол. прикладної, оформлення книжки, ілюстрація, плякат, екслібрис, пром. Г. тощо. Особливі заслуги у відродженні укр. Г. мають В. Кричевський і Ю. Нарбут, останній створив цілу школу і стиль нової укр. книжкової Г., що ґрунтується в гол. на відсвіженні стилю укр. козацького барокко. Вплив Нарбута і досі не втратив своєї сили. Між двома світ. війнами дійшло під його впливом до великого піднесення книжкової Г. на Зах. Укр. Землях, де з впливами Нарбута зливались впливи нового зах.-евр. мистецтва. Визначніші представники: П. Ковжун, М. Бутович, П. Холодний старший; О. Сорохтей, Е. Козак у карикатурі. В книжковій Г. працювали також В. Дядинюк і Я. Музика. На Центр. Землях А. Петрицький і ін.

Видавнича марка роботи В. Кричевського

У різних ґраверських техніках, передусім дереворитї, працювали й залишили визначні твори В. Касіян, О. Кравченко, О. Сахновська, І. Падалка. На Зах. Землях О. Кульчицька, І. Іванець, Н. Хасевич, М. Осіньчук, В. Баляс. На еміґрації О. Архипенко, В. Цимбал, В. Масютин, С. Левицька, П. Омельченко, Ю. Вовк, В. Хмелюк.

В книжковій Г. і в різних ґраверських техніках працювали й працюють: О. Судомора, С. Гординський, П. Холодний, син, М. Михалевич, Г. Мазепа, М. Григоріїв, П. Андрусів, Я. Гніздовський, М. Дмитренко, М. Левицький, М. Білинський та ін. (докладніше див. ЕУ І, стор. 833—39). *В. Січинський*

Графіт, мінерал, природний вуглець, який виступає в кристалічній або аморфній формі, важкоплавний і добрий провідник електрики й тому вживається для виробництва вогнетривкого посуду, електродів, олівців, мастил, фарб. Родовища Г. є на Україні в кристалічній смузі серед докембрійських ґнайсів перев. в трьох р-нах: Побозькому (Завалля), найважливішому Криворізькому (Петровське, Водянське) і Приозівському (Старокримське); сліди Г. знайдено також у півд.-сх. частині укр. Карпат (Чивчинські гори). Укр. Г. висколускуватий, змістовність 17—25%, у кращих родовищах 60—70%, запаси обчислених родовищ 30 000 000 т. На Україні є два збагачувальні заводи, що працюють на базі Завалівського (Завалля) і Старокримського (Маріюпіль) родовищ. 1940 р. УССР давала 1/3 продукції СССР.

Грдина Ярослав (* 1871), проф. теоретичної й прикладної механіки в Гірничому Ін-ті та ІНО в Дніпропетровському. Г. утворив зовсім новий відділ теоретичної механіки — механіку живих організмів та збудував нову систему уґрунтовання й викладу теоретичної механіки.

Гребельник В. (Київ), плавець, чемпіон і рекордист України у плаванні клясичним стилем у 1950-их рр. (200 м — 2 : 48,4; 400 м — 5 : 57,3; 500 м — 7 : 38,5).

Гребенецький Олександер (* 1878), київ. педагог, чл. СВУ (належав до центр. шістки), 1930 засуджений на 6 р. суворого ув'язнення в Ярославлі, 1936 звільнений, незабаром заарештований знову, пізніша доля невідома.

О. Гребенецький

Гребенів (V—4), с. й курорт у долині р. Опору в Високому Бескиді, Славського р-ну Дрогобицької обл.

Гребенко, організатор сел. протинім. повстання влітку 1918 на Таращанщині, розбитий німцями б. м. Ставища в червні, перейшов до сов. Росії; його партизанські відділи дали початок больш. *Таращанській дивізії.*

Гребеняк Володимир (1892—1915), археолог і мистецтвознавець, співр. Музею НТШ у Львові, склав перший каталог його археологічного відділу (1913); праці в «ЗНТШ» про скитські пам'ятки в Галичині (1914) й про нові археологічні знахідки (1915).

Гребень Леонид (* 1888), зоотехнік, д. чл. АН УРСР і Всесоюзної Академії С.-Г. Наук; праці над удосконаленням асканської тонкорунної породи овець і укр. степових білих свиней.

Гребінка (Гребінківський) (ІІІ-13), с. м. т. над Оржицею, притокою Сули, р. ц. Полтавської обл., зал. вузол на лінії Київ-Полтава; Г. відома боями військ УНР з большевиками 1918—19, зокрема пере-

можним боєм Ударної групи СС з больш. відділом Хименка в січні 1919.

Гребінка Євген (1812—48), письм.-романтик, родом з Полтавщини; з 1834 жив у Петербурзі, викладав літературу у військ. школах, був тісно зв'язаний із літ. колами. 1841 видав альманах «Ластівка» з передмовою «Так собі до земляків». Байки Г. («Малороссийские приказки», 1834) своєю доброю мовою, лаконічністю вислову й нац. кольоритом належать до найкращих в укр. літературі; написав кілька ліричних поезій (з них «Укр. мелодія» стала нар. піснею) і переклад поеми Пушкіна «Полтава» (1836), пройнятий елементами бурлеску. Г. писав також поезії і прозові твори рос. мовою, частково з укр. тематикою: «Рассказы пирятинца» (1837) в манері Гоголя, іст. поеми «Гетман Свирговский» (1839) і «Богдан» (1843), повість «Нежинский полковник Золотаренко» (1842), роман «Чайковский» (1843) та ін.; цими творами Г. належить до «укр. школи» в рос. літературі. Г. активно допомагав викупові Шевченка з кріпацтва і виданню «Кобзаря» 1840 р.

Є. Гребінка

Гребінки (IV-11), с. на Поросі, р. ц. Київської обл., цукроварня.

Гребінцева кераміка, прафінська кераміка неолітичної доби, прикрашена відтисками зубців гребінчастого знаряддя, трапляється в півн. районах України (А. Брюсов. «История неолитических племен СССР»; 1952); див. ЕУ І, мал. на стор. 379.

Греблі (загати), гідротехн. споруди, що перегороджують русло чи долину водотечі (ріки, потоку) й тримають воду з одного свого боку на вищому рівні, ніж із другого (частина водотечі з вищим рівнем називається гор. б'єф, з нижчим рівнем — дол. б'єф). Перед Г., в гор. частині стікаючої води, створюються *водоймища*. Різниця рівня води перед і після Г. становить напір. За висотою напору розрізняють низьконапірні — до 15 м, середньонапірні — 15—40 м і високонапірні Г. — понад 40 м. Г. становлять основні частини гідровузлів і належать до найбільших будівельних споруд взагалі. Г. служать для добування водної енергії (гідроелектростанції), поліпшення судноплавства, зрошування, водопостачання, як засіб проти повеней тощо; часто та сама гребля виконує кілька завдань (Запорізька гребля затоплює пороги й робить Дніпро судноплавним, продукує енергію, реґулює ріку під час повеней).

«Дніпрельстан» — вигляд греблі з електростанцією к. правого берега

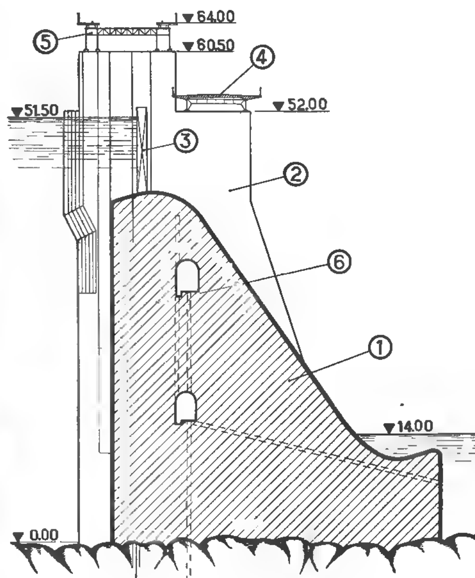

Поперечний перекрій Запорізької греблі: 1 — водозливна гребля, 2 — бик, 3 — затвір-щит, 4 — металевий автомобільний міст, 5 — службовий металевий міст, 6 — дренажні труби з ґалеріями

За матеріялом, з якого споруджують-ся Г., розрізняємо земляні (найстаріші) з однорідного чи різнорідного ґрунтів, а за способом будування — насипні, або намильні, кам'яні, бетонні й залізобетонні, дерев'яні (наповнені камінням і глиною). Серед великих і сер. найбільше Г. з бетону, які за конструкцією можуть бути ґравітаційні, в пляні прямо- або криволінійні (Запорізька Г.), аркові (передають горизонтальний тиск води на береги) й контрфорсні. Щодо пропуску води є глухі й водозливні Г.: перші, звичайно земляні, не допускають, а другі роблять можливим перелив води через гребінь Г.

Г. існують з найдавніших часів. Перші відомості про Г. на Україні походять із 13 в. До 20 в. це були земляні або дерев'яні Г.; їх будували, щоб надавати руху водяним млинам і тартакам, для ставів і для меліорації. Лише з розвитком пром-сти, з заснуванням Г. для гідроелектростанцій, з удосконаленням

виробництва бетону й залізобетону та механізацією будівництва, Г. набрали широкого розвитку. В 1920-их і 30-их рр. на Україні були споруджені малі й сер. Г., використані для електрифікації міст і сіл. Велике значення мало спорудження Запор. греблі на Дніпрі в 1927—32 рр. Ця гребля, тоді найбільша в Европі, архітектурно одна з найкращих у світі, збудована на ґранітному підґрунті й положена між скалистими берегами Дніпра; вона має криволінійну форму з радіюсом 600 м, довж. її 760,5 м (водозливна частина 611 м), висота 64 м, напір води становить бл. 40 м. Водозливна частина греблі поділена 49 биками на 48 рівних прогонів, прикритих плоскими масивними щитами — затворами 9,7 м висоти і 13,6 м ширини. Бики дають опору затворам і одночасно становлять

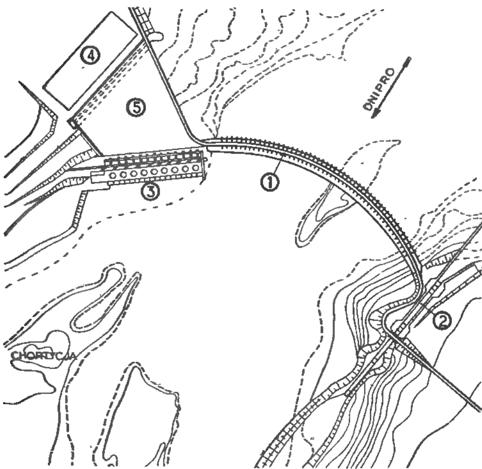

Запорізький гідровузол із греблею:
1 — гребля, 2 — трикамерна шлюза, 3 — електростанція, 4 — підстанція, 5 — аванкамера

естакаду, по якій проходить металевий міст, що пов'язує обидва береги Дніпра. З боку гор. б'єфа на верху биків простягається «службовий» металевий міст із рейками, по яких пересуваються сильні підіймальні крани для піднесення й спущення щитів. З лівого боку греблі проходить трикамерна шлюза; на правому березі збудована гідроелектрична станція. Знищена німцями в 1943 р., вона була відбудована 1944—50 рр. Гол. інж. Запор. греблі був П. Непорожній, архітектурну частину Запор. греблі проєктували В. Веснін, Н. Коллі, Г. Орлов, С. Андрієвський. Реконструкцію здійснив Г. Орлов (див. також *Дніпрельстан*).

Крім Запор., великі Г. на Україні є в Кахівці, де в 1951—56 рр. споруджено на Дніпрі бетонну водозливну греблю, 450 м довжини, 32,7 м висоти (висота до верху водозливу 21 м), шир. (без водобою) 46,5 м, і глуху земляну греблю — 1 200 м руслової довж. і 30 м висоти. Обидві Г. становлять одне ціле: бетонна продовжує земляну. Бетонна Г. складається з 28 прогонів і в пляні прямолінійна; бетонні споруди Кахівської греблі потребували 650 000 м³ бетону, 30 000 т арматури і 10 000 т металевих конструкцій. Через Кахівські Г. проходять 2 шляхи: зал. і автомобільний 3 кляси (див. також *Кахівський гідровузол*).

В стані будування є великі Г.: на Дніпрі — Кременчуцька й Дніпродзержинська, на ріках Молочній, Дінці, на Дністрі б. Дубосар і низка менших (див. також *Водоймища*).

До малих і сер. Г., відбудованих після війни або збудованих наново, належать м. ін. збудовані для с.-г. вжитку бетонні: Корсунь-Шевченківська (архітект А. Доліщинський), Житомирська на р. Тетерів 1953 р. (М. Стайничук), в с. Летава на Збручі, в с. Стеблеве Черкаської обл., в с. Кунцево на р. Ворсклі Полтавської обл. й ін.; серед земляних Г.: Глібочківська (напір 11,2 м) на р. Росі, «Червоне руно» (напір 5,8 м) Ворошиловградської обл., «Комуніст» (напір 5,2 м) в Одеській обл. й ін. На зах. землях більші Г. є в Ужгороді на р. Уж і збудована 1956 р. найбільша на всю Зах. Україну бетонна на р. Тереблі б. Вільшан на Закарпатті.

Дослідження Г. провадить Ін-т Гідрології й Гідротехніки АН УРСР та Укр. Ін-т Гідротехніки й Меліорації.

Література: Днепрострой. Современная архитектура, VI. М. 1929; Березинский А. Затворы гидротехнических сооружений СССР. М. 1936; Близняк Е., Гришин М., Березинский А., Семанов Н., Ахутин А. Гидротехнические сооружения, I. II. 1938; Орлов Г. Днепрогэс возрождается. Архитектура и Строительство, XXI-XXII. 1946; Гришин М. Гидротехнические сооружения, I-II. М. 1947—49; Анисимов Н. Плотины. М. 1947.

А. Жуковський

Гребницький Флоріян († 1762), кат. київський митр. 1748—62 і архиеп. полоцький 1720—62. Оборонець прав Укр. Кат. Церкви перед поляками й росіянами, часто скликав з'їзди єпископів у справах адміністративної та церк. дисципліни.

Ф. Гребницький

Гребня, див. *Веслування.*

Грегоращук Іван (* 1904), гром. діяч в Арґентіні, до 1954 гол. Укр. Центр. Репрезентації.

Грегоращук Михайло (1894—1953), гром. діяч в Арґентіні, куди прибув 1925 з Галичини; гол. Орг-ції Держ. Відродження

України й ініціатор Укр. Центр. Репрезентації.

Грегорійчук Петро (* 1914), маляр, вчився в Ін-ті Пластичного Мистецтва в Кракові й у Варшавській Академії Мистецтв; працює у Львові, — портрети, жанрові образи.

Грейнер Анатоль, боксер, чемпіон України (Харків) й СССР у півлегкій вазі 1937 р.

Греки на укр. землях з'явилися в дуже давні часи: від поч. 7 в. до Хр. грец. купці стали доїздити до півн. берегів Чорного моря, провадячи торгівлю з місц. населенням. В кін. 7 в. до Хр. була заснована перша грец. колонія на о. Верезань, на поч. 6 в. виникли *Ольвія* на Бозі й *Тира* на Дністрі, в першій пол. 6 в. в Криму — Теодосія, *Пантікапей* (нині Керч), Мірмікей, Німфей, на Таманському півострові — Фанагорія, Кіпи, Гермонасса, в кін. 5 в. — *Херсонес таврійський*. Найдалі на сх. положеною колонією був Танаїс на дол. Дону. По ріках Півд. України грец. товари (кераміка, зброя, металеві прикраси, олія, вино й ін.) розходилися вглиб суходолу. З Причорномор'я грец. купці вивозили збіжжя, рабів, рибу, шкіри, хутра. Більші колонії стали греко-варварськими містами — державами. В 6 в. до Хр. грец. і місц. населення створило *Боспорське царство*. Гуни в 4 в. знищили грец. колонії, крім Херсонесу та Пантікапею.

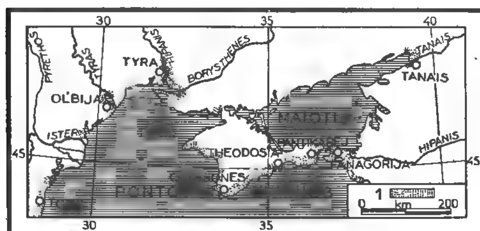

Античні грецькі колонії на півн. чорноморському узбережжі
1 — Простори, заселені греками

З 9 в. відомі походи Руси на Візантію; з того ж часу розвинулися й торг. укр.-грец. зв'язки. В 10—11 в., після прийняття Україною християнства, відносини стали дуже жвавими, поширившись на церк., наук., літ., мист. та ін. ділянки (див. *Візантія*). В ділянках церк. і екон. зв'язки продовжували існувати й після падіння визант. держави. Але більшого значення набули вони в кін. 16 й у 17 вв. В цей період грец. купці осіли у Львові, Кам'янці Подільському та ін. містах; вони брали участь у діяльності правос. *братств*. У зв'язку з загостренням рел. боротьби, в кін. 16 і в 17 в. посилилися зв'язки правос. українців із царгородськими патріярхами. Зміцніли і зв'язки культурні; *братські школи* мали характер грецько-слов. Чималу ролю у відродженні укр. культ. і церк. життя, зокрема у Львові й Острозі, відіграли грец. вчені, напр., еласонський архиєп. Арсеній, Кирило Лукаріс, а також укр. вчені, що мали безпосередні зв'язки з Грецією, як Кипріян з Острога, Йосип — чернець з Атону, ігумен Дерманського манастиря Ісаакій та ін., або були добрими знавцями грец. мови й письменства — брати Зизанії, К. Т. Ставровецький, М. Смотрицький, З. Копистенський та ін. Зразками для перших підручників були грецькі. Щороку десятки ченців з Атону приїздили за пожертвами до Сх. Европи, зокрема на Україну; вони часто виступали тут як дорадники в церк. справах; дорадниками кн. К. Острозького були Г. — Діонисій Палеолог, Мосхопул, що жили у нього в Острозі. Окремі грец. діячі приїздили на Україну з спец. завданнями зі Сходу й брали участь у церк. подіях (патріярх царгородський Іеремія, протосинкел Никифор, згаданий Кирило Лукаріс і ін.). Діяльність деяких із них набирала політ. характеру: так Кирило Лукаріс, ставши патріярхом, у 1620-их рр. провадив переговори з козаками. Були Г. й на держ. службі, як Астаматій, посол Дорошенка в Царгороді, Данило Грек та ін. Чимало укр. старшинсько-шляхетських фамілій було грец. походження: Томари, Капністи, Тернавіоти, Левицькі, Янжули, Константиновичі, Христофоровичі, Мануйловичі, Урсали, Мотоніси, Комбурлеї, Мазапети, Мазараки та ін.

Одночасно розвивалася діяльність Г. — купців і підприємців. Зокрема 1657 група грец. купців дістала торг. привілей від гетьмана Б. Хмельницького й оселилася в Ніжені, поклавши там початок річним ярмаркам і цим зумовивши піднесення Ніжена як комерційного осередку аж до поч. 19 в., поки не були відкриті чорноморські порти (з Греції довозили м. ін. вино, дорогі олії, сушені овочі, рибу). Деякий час у Ніженському пов. існувало чимале скупчення грец. купців і ремісників; багато Г. було в Переяславі й Києві (тут із 18 в. аж до революції існував Грец. Катерининський манастир).

Іст. обставини наступної доби не сприяли дальшому пожвавленню екон. зв'язків, але зв'язки церк.-культ. тривали далі, зокрема через Київську Академію (з поч. 19 в. — Духовну Академію), а також колегії, пізніше духовні семінарії, де студіювало ще й у 19 в. багато греків. Між діячами кін. 18 в. визначався грек — архиєп. Никифор Теотокі, засновник Полтавської Семінарії.

Збільшилося ч. Г. на Україні в кін. 18 в. в зв'язку з тим, що рос. уряд після тривалих воєн із Туреччиною опанував простори Півд. України й почав їх колонізацію, надаючи пільг чужинцям. Після закінчення рос.-тур. війни 1768—74 рр. уряд провів переселення з тур. і тат. володінь Г., скомпромітованих співчуттям до Росії. З Криму (в 1774—83 номінально незалежного) була переселена в 1779—83 велика група Г. — давніх крим. мешканців до Озівської губ., на Озівське узбережжя та по рр. Солоній і Калміюсу. Вони заснували м. Маріюпіль і створили 20 селищ, діставши чимало привілеїв — звільнення від військ. служби, право рибалити, грошові позички. Відрізняючись своєю мовою, вони до 20 ст. зберегли й ориґінальні побутові особливості, зумовлені тривалим перебуванням серед крим. татар. Ін. Г. були оселені в глибині Степової України, зокрема б. Дніпрових порогів; вони належали до перших мешканців Катеринослава, Новомосковського й ін. міст. Незабаром з'явилося чимало виходців із Архіпелагу, що оселилися в заснованих Потьомкіном містах чорноморського узбережжя, як Одеса, Херсон, Миколаїв та їх околиці. Деяка частина із цієї групи спершу була зорганізована як військ. селища (почасти б. Одеси, найбільше в Криму), а більшість перейшла на хліборобство й торгівлю. Ін. наслідком рос.-тур. воєн було переселення протеґованих рос. урядом Г. — бояр та урядовців із Молдавії й Валахії, як Кантакузени з роду візант. вельмож, що дістали б. Золотоноші 19 000 десятин землі, б. Вознесенського — понад 13 000, на Роменщині до 400, кн. Іпсіланті, що на Чернігівщині мав 14 000 десятин, інж. Караджі, який дістав маєтки на Богодухівщині, тощо.

Найбільше значення мали Г. як комерсанти. На поч. 19 в. торгівля в Маріюполі, Миколаєві, Єлисаветі, а також у Таганрозі була фактично в їх руках. Але особливо важлива роля належала Г. від кін. 18 в. в Одесі, яка на поч. 19 в. деякий час була значним осередком для діячів грец. нац.-держ. відродження (1814 в Одесі було засноване грец. таємне т-во «Феліке Гетерія»). Діставши, як і ін. чужоземні комерсанти, привілеї від рос. уряду, грец. купці й промисловці в Одесі надзвичайно вплинули на розвиток цього торг. центру, й відносно нечисленна грец. колонія зберігала своє значення протягом 19 і на поч. 20 в. до революції 1917 р.

Грец. фльота від пол. 19 в. брала жваву участь в обслуговуванні укр. портів. У закордонній плавбі й великому каботажі і до першої світової війни, і після деякої перерви, в 20—30-их рр. грец. фльота займала перше місце (перед совєтською). Натомість торгівля між Україною і Грецією не відігравала поважної ролі.

За часів Директорії УНР у Греції було представництво УНР, очолене Ф. Матушевським, після його смерти — М. Левицьким.

За переписом населення 1926 р. в УССР жило в сучасних кордонах 124 000 греків, з них 97 000 на Маріюпільщині (себто на території кол. Маріюпільського пов.), 16 000 у Криму, 3 500 на Одещині; крім того, на Кубані жило 22 000, на Сх. Передкавказзі 10 000. Разом на 1. 1. 1933 в УССР жило 132 000 Г., на суцільній укр. етногр. території — 156 000, на всіх укр. землях — 167 000 (ч. Г. в усьому СССР за переписом 1926 р. — 214 000, за переписом 1939 р. — 286 000).

Із Г., що жили на Маріюпільщині (тепер півд. частина Сталінської обл.), 4 000 мешкало в м. Маріюполі (Жданові, — 10% всього населення, в 1897 р. — 30%), 93 000 в бл. 25 багатолюдних, перев. чисто грец. селах. До більших належали: а) в півд.-зах. надморській частині — Ялта, Мангуш, Урзуф, Старий Крим та ін.; б) в сх. частині над р. Калміюс — Сартана, Карань, Чермалик, Стила, Бішеве й ін.; в) в півн.-зах. частині — Велика Янисоль, Комар, Богатир, Гнатівка, Старий Керменчик, Нова Каракуба й ін. Разом Г. становили на Маріюпільщині 1/5 всього населення. В Криму вони жили перев. (60%) по містах: у Ялті, Севастополі, Симферополі, Керчі, Феодосії та в їх околицях і б. Карасубазару. На Одещині, крім їх давньої колонії в Одесі (1 400 душ), Г. жили в с. Свердлово (1 400 душ); малі грец. колонії були в Сталіному (700), в Харкові (500), Києві (300). В ін. містах, де колись жили Г. (Ніжен, Миколаїв, Дніпропетровське), вони злилися з місц. населенням. На Кубані й Чорноморщині Г. жили в містах над Чорним морем — Новоросійському, Анапі, Геленджику, Туапсе, Сочі та в їх околицях, і в далі від моря положених р-нах — Абинському й Кримському та в м. Краснодарі; разом 31% в містах і 69% по селах.

У 20-их і на поч. 30-их рр. Г. мали 3 нац. р-ни в УССР і 30 нац. сільрад. Натомість грец. меншість не була належно забезпечена школою з рідною мовою (76% — рос. і 2% укр.); цим пояснюється те, що тільки 1% Г. писав рідною мовою (при високому — як на тодішні часи — відсотку письменних — 64 — в 1926 р.). В кін. 20-их рр. Всеукр. Наук. Асоціяція Сходознавства провадила вивчення грец. колонії на Маріюпільщині (А. Ковалівський та ін.).

Р. М.

Греків Василь (* 1884), історик, архівіст, працював у 1920-их рр. у Дніпропетровському, автор документальних розвідок «Бунт Сіроми на Запоріжжі в 1768 р.» («ЗІФВ ВУАН», IX), «Запорізький кіш і коліївщина» («Україна», IV. 1928) та ін.

Греко-Католицька Богословська Академія у Львові (також Укр. Богословська Академія), заснована була митр. А. Шептицьким в 1928 р., як частина укр. ун-ту, для плекання богословської науки (з особливою увагою на літургічні й ін. особливості Сходу, іст. унії та догматичні відмінності укр. віровизнань) і як висока школа для укр. кат. кандидатів духовного стану. Г.-К.Б.А., за зразком кат. ун-тів Заходу мала 2 фак.: богословський і філос. (правничий фак. мав почати працю восени 1939 р.).Студії тривали 5 рр.; ч. студентів у 1934—39 рр. — 350—400, абсольвентів щороку 50—65, професорів і викладачів (у 1934—39 рр.) — 30. Мова викладання — укр. і латинська. На чолі Г.-К.Б.А. стояв ректор, якого призначав митр. з-поміж звич. професорів. Г.-К.Б.А. видала 21 тт. праць; семінар іст. видавав (неперіодично) «Архів Семінара Історії», семінар слов. філології випускав піврічник «Слово», семінар іст. мистецтва — квартальник «Мистецтво». При Г.-К.Б.А. існувала бібліотека й наук. семінари, із своїми кабінетами та бібліотеками, і музей, відкритий 1932 р. (мав ікони 14, 15 і 16 вв.). Організатором і ректором Г.-К.Б.А. увесь час був о. Йосип Сліпий (пізніше митр.). Серед професорів були: митр. А. Шептицький, о. Й. Сліпий, о. Т. Мишковський, о. І. Лаба, о. Дорожинський, о. Я. Левицький, о. М. Конрад, о. А. Іщак, о. Ю. Дзерович, В. Залозецький, М. Чубатий, І. Крип'якевич, Я. Пастернак, Ю. Полянський, К. Чехович та ін. Г.-К.Б.А. припинила існування з больш. окупацією 1939 р., відновила діяльність у 1941—44 рр. (80 студентів) і була закрита після другого приходу большевиків. *В. Ленцик*

Греко-Католицька Духовна Семінарія у Львові, заснована за єп. Білянського цісарем Йосипом II в 1783 для освіти й виховання гр.-кат. духівництва для українців Австрії та Угорщини як Ген. Семінарія; угор.-семигородські укр. вихованці перебували у Львівській Ген. Семінарії в 1785—92 рр. Виховання, вивчення обрядів і церк. співу відбувалось під проводом ректорату в семінарії, теоретичні предмети вивчалися на теологічному фак. Львівського Ун-ту. Студії тривали 4 рр., ч. вихованців у 1880-их роках становило 200 із львівської та перемиської дієцезії. В 1845 р. єп. перемиський Снігурський заснував духовну семінарію, в якій перемиські вихованці кінчали 4 рік студій. Після першої світової війни Г.-К.Д.С. у Львові стала лише архидієцезальною. В наслідок відмови поль. уряду зберегти кол. права укр. гр.-кат. професорів на теологічному фак. Львівського Ун-ту, при семінарії постав богословський фак., 1928 р. переорганізований на *Греко-Католицьку Богословську Академію*. Єпископи Перемишля і Станиславова відкрили окремі семінарії. Однак Г.-К.Д.С. у Львові залишалася й далі найбільшою семінарією католиків сх. обряду. В ній виховувалися також поодинокі студенти ін. дієцезій і з-за кордону (з Буковини, Закарпаття, Югославії, Болгарії). В семінарії існувало студентське т-во — Читальня ім. Маркіяна Шашкевича (видавало реферати, ноти, альманахи, а 1904—07 рр. журн. «Кат. Схід»). Семінарія видавала «Аскетичну Бібліотеку» під редакцією о. Й. Сліпого, мала цінну бібліотеку з архівом від 1783. Ректорами її були такі визначні церк. діячі, як митр. А. Ангелович, єп. М. Скородинський, А. Бачинський, єп. Г. Хомишин, єп. Й. Боцян, о. Т. Галущинський, митр. Й. Сліпий. Останнім ректором був о. І. Чорняк. Майно Г.-К.Д.С. становили, м. ін., будинок, споруджений 1888 на вул. Коперника ч. 36, з молитовницею, розмальованою П. Холодним (1929), два давні будинки (кол. сестер домініканок з 1783), церква св. Духа (знищена нім. бомбою в 1939 р.). Семінарія була закрита больш. владою в 1939 р., але відновила діяльність в 1941—44, остаточно Г.-К.Д.С. ліквідували разом з усією Г.-К. Церквою в 1944 р. Майно було націоналізоване, бібліотеку передано Філії Академії Наук у Львові.

Будинок і Церква Гр.-Кат. Духовної Семінарії у Львові

Література: Гр.-Кат. Духовна Семінарія у Львові. Праці Гр.-Кат. Богословської Академії у Львові. I—III тт. 1935. *В. Ленцик*

Греко-Католицька Церква, назва іст. походження, постала із зустрічі сх., грец., із зах., латинським, світом, поді-

леними культурно (давній Рим і Геллада), політично (Візантія і Римська Імперія), а згодом і церковно (1054 р.). До порозуміння на церк. полі підходили завжди як партнери Церква Римська, Латинська, і Церква Грецька, в найширшому значенні, як культ. й церк., а не нац. цілості. Слов. церкви, адміністративно чи культ. залежні від Візантії, уважалися за Церкву Грец., а їх сх. обряд — за грецький. «Ми люди грецько-восточного закону» — називала себе на Україні 16—17 вв. укр. христ. Церква. Берестейська унія своїм практичним, хоча б і частковим, розв'язанням проблеми церк. єдности й відносин між Сходом і Заходом зробила практичний вилам у цьому розмежуванні, ставлячи певну кількість сх., «грецьких», єпархій у єдність віри й адміністрації з рим., латинським, кат. світом. Для означення цієї специфічної групи та її відмежування від «нез'єдиненої» сх. цілости на Заході, а гол. — в Римі стали вживати назви «греки католики» (graeci catholici), на відрізнення від «греків некатоликів» (graeci schismatici, graeci). Але вже бл. 20-их рр. 17 в. для визначення укр. (а також білор.) католицизму притягнено елемент національний, уживаючи назви: русини (rutheni), звідси: «русини католики» (rutheni catholici) та: «русини некатолики», чи «схизматики», «нез'єдинені». Разом із цим і для обряду з'являється щораз частіше назва: «руський» і то «з'єдинений» або «нез'єдинений». Попри це паралельно вживається назви: «русини з'єдинені» і «русини нез'єдинені» (rutheni uniti, non uniti) або навіть тільки «з'єдинені» і «нез'єдинені» (uniti, non uniti). Цієї останньої назви залюбки вживали в поль. церк. та цивільних колах, щоб підкреслити відмінність укр. католицизму, як чогось другорядного (unici) від свого, латинського. Православні на Сході Европи уживають цієї назви (уніятський), також у неґативному сенсі, аж до найновіших часів. Урядову назву греко-католики запровадила Австрія за часів Марії Терезії, щоб цією однією назвою охопити католиків сх. обряду кількох народів, які жили в Австрії та Угорщині: українців, румунів, сербів, хорватів, словаків, угорців та ін. (griechisch-katholisch). Ця назва пережила Австрію і була прийнята за офіц. її політ. спадкоємцями. Що більше, вона поширилася й на еміґрації, як відгомін австр. дійсности. На ділі ця назва була нераціональна, бо слово «грецький» ніби вказувало на богослужбову мову, якої ні один із згаданих народів не вживав. Тому офіц. Рим тепер визначує обряд, раніше називаний «грецьким», назвою «візантійський», залічуючи сюди албанців, болгарів, греків, італійців, сирійських мелхітів, угорців, росіян, румунів, словаків, сербів, українців, незалежно від місця оселення. Тому сьогодні греко-католики — це тільки католики візант. обряду, подібно як румуни католики — це католики візант.-рум. обряду, а українці-католики — це католики візант.-укр. обряду. З усіх цих галузей католиків візант. обряду найчисленнішою є укр. (бл. 5½ мільйона в 1939 р.), далі йдуть рум. (1,7 мільйона), угор. (200 000), словацька (200 000), ін. нечисленні; угор. й словацькі католики візант. обряду мають укр. походження (див. *Гайдудорозька єпархія, Пряшівщина*). Назва греко-католики для всіх католиків візантійського обряду — це нині, коли береться до уваги нац. елементи у Церкві, анахронізм, нікому як слід не зрозумілий.

Література: ЕУ I, Церква, а також ЕУ II, Українська Католицька Церква.

о. Г. Великий

Греко-Католицькі Семінарії, див. *Духовні Семінарії.*

Греко-Православна Церква в Канаді, див. *Українська Греко-Православна Церква в Канаді.*

Греков Борис (1882—1953), рос. історик нар. на Полтавщині, проф. Московського Ун-ту, д. чл. АН СССР. У своїх багатих на фактичний матеріял працях з іст. княжої доби: «Рабство и феодализм в древней Руси» (1934), «Киевская Русь» (1939), «Культура Киевской Руси» (1944), «Крестьяне на Руси», I—II (1946) та ін., з позицій офіц. сов. історіографії 40-их рр. провадив боротьбу проти концепцій М. Грушевського і М. Покровського.

Греков Олександер (* 1875), ген. штабу ген.-хорунжий; 1918, за Центр. Ради, командир 2 Сердюцької дивізії; на поч. 1919, як командувач півд. відтинку фронту, провадив переговори з франц. командуванням в Одесі в справі визнання України Антантою, військ. мін. уряду УНР. В червні 1919 начальний вождь УГА, провів вдалу т. зв. чортківську офензиву проти поляків. 1945 р. схоплений большевиками у Відні, в грудні 1956 повернувся з заслання.

О. Греков

Грекович Антін († 1618), намісник митр. Потія і Рутського в Києві 1609—18, утоплений козаками в Дніпрі.

Грем'яче (I—14), с. над р. Субостю, б. її впадіння в Десну, р. ц. Чернігівської обл.

Грецизми, слова й звороти, позичені з грец. мови. Число їх у праслов. мові дуже мале, — *комора, корабель,* можливо — *баня, терем.* Зате з прийняттям християнства давньоукр. мова вбирає велику кількість Г., що частина їх лишається тільки прикметою книжної мови, але частина входить і в розмовну мову. Г. цього періоду охоплюють передусім церк. життя й рел. сферу: *апостол, евангеліє, еретик, ідол, панахида, янгол* тощо, зокрема більшість особових імен (*Василь, Софія* тощо); наук. термінологію: *апостроф, аромат, астрономія, діялект, граматика, діяфрагма, піраміда, планета* тощо; із слів ширшого вжитку можна назвати *кипарис, кит, океан, кутя, вохра,* можливо *огірок, субота* тощо. Велике значення мало також калькування, що дало силу слів, скопійованих з грец., як от — *вселенна* — *οἰκουμένη*, *богородиця* — *Θεοτόκος*, *благословення* — *εὐλογία*; чимало фразеологічних зворотів і приказок також ведуть до грец. джерел (*клин клином вибивають, вийти сухим з води* тощо). Чимало Г. цього часу прийшло через болг. мову.

Друга хвиля Г., але далеко слабша, припадає на 15—16 в. Почасти це далі книжні впливи, несені грец. і балканськими взагалі емігрантами, втікачами від тур. навали, а почасти розмовні Г., зв'язані з рум.-болг. колонізаційно-чабанськими рухами вздовж Карпат. Ці останні приносять такі Г., як *колиба, троянда* тощо. Пізніші грец. впливи (18—19 в.) зв'язані гол. з грец. купцями або осельниками на узбережжі Чорного моря і йдуть через арґо (*йорий* 'старий', *кімати* 'спати'), не сягаючи в літ. мову, за винятком, мабуть, старішого *халтура.* Натомість чимало слів, штучно створених у Зах. Европі з грец. елементів, шириться й далі в наук. термінології (*дактилоскоп, телефон* і багато ін.).

Ю. Шевельов

Грецьке мистецтво на Україні відоме гол. на укр. Причорномор'ї й у Криму, починаючи від зразків архаїчного мистецтва 7—6 в. до Хр. до 2—3 в. по Хр. Пам'ятки грец. мистецтва знайдено в кол. грец. колоніях: Тирі, Ольвії, Херсонесі, Теодосії, Пантікапеї, Фанагорії, Тамані, Горгіпії та ін. Найбільше помітні йонійські впливи, що приходили разом із йонійцями з Малої Азії, зокрема з Мілету, Пріени і Гераклеї. В 5 в. приходять також атенські зразки; найбільша грец. експансія помітна в 4—3 вв., а в деяких місцевостях в добу еллiністичну. Найбільше знайдених пам'яток походить із еллiністичної доби. Грец. впливи сягали до сер. України — Київщини, Харківщини, Полтавщини, Запоріжжя, Поділля, Галичини. Г. м. впливало на мистецтво й виробництво місц. населення — скитів, сарматів, аланів, роксолян, антів. З другого боку, мистецтво цих автохтонних народів впливало на мистецтво греків укр. Причорномор'я, а саме одяг, головні прикраси жінок, похоронний обряд, ювелірні вироби. Це зумовлювало своєрідність мистецтва грец. колоній. Міста грец. колоній на Причорномор'ї були обведені мурами з вежами й брамами. В середині мурів були гарні гром. будови, храми й приватні будинки з басейнами, водотягами й ін. Від них залишилися деякі фундаменти. Все було зруйноване, а численні залишки загинули через недбалість рос. адміністрації в кін. 18—19 в. Лише частина мист. скарбів збереглася в петербурзькому музеї «Ермітаж», у музеях Києва, Одеси та ін.

Подвиги Геракла на мармуровій плиті з Херсонесу кінець II в.

Золота ваза з Куль-Оби; Фігури кінних скитів на кінцях золотої гривни

Найбільше матеріялу до будівництва

дають розкопи гробівців різного типу, м. ін. невідомих у корінній Греції гробівців, перекритих склепінням клинуватого каміння. З фігурної різьби знайдено мало уламків, не старіших 4 в. Кілька краще збережених уламків з Ольвії й Херсонесу з елліністичної доби виконані в дусі Праксітеля. Чимало різьб припадає на теракотові статуетки з культом Деметри, Астарти, Афродіти-Анатурії або з побутовими сюжетами: жінки, музиканти, танцівниці, гумористичні сцени. Керамічні вироби з фігурними рисунками т. зв. чорного і червоного стилю (самоської школи в Ольвії, керчинські вази, кераміка з Сміли на Київщині). Також фігурна кераміка в формі ґрифа, орла, сфінкса тощо свідчить про сх. та місц. впливи. Відомі металеві вази кульобська, чортомлицька, з плоскорізьбами з життя скитів чи роксолян, вказують на те, що мистець був добре ознайомлений з усіма подробицями життя й побуту місц. населення. Бронзові вироби, перев. з Ольвії, мають артистично виконані плоскорізьби, ймовірно місц. виробу, йонійського стилю і новіші — елліністичної й рим. доби. Велику різноманітність являють тонкі ювелірні вироби: золоті заушниці з дармовисами, маски, наручники, перстені з дорогим камінням, ковтки та ін. Монети Понтійської держави, з Пантікапеї 4 в. до Хр., вважаються за найкращі досягнення античної гліптики.

В. Січинський

Гречина Михайло (* 1902 ?), архітект, автор численних проєктів житлових і гром. споруд у Києві, м. ін. великого респ. стадіону (1934—40), учасник відбудови Києва після другої світової війни; праці з теорії й історії укр. архітектури.

Гречка звичайна, сійна (Fagopyrum sagittatum Gilib.), однорічна ярова збіжжева рослина з родини гречкуватих; з зерна Г. виробляють крупи і, менше, муку (не надається до хлібопечення через брак клейковини); медоносна. Невибаглива щодо ґрунтів, скороспіла (65—80 днів), але не любить посухи і тому поширена на Україні лище в лісовій (11% всієї збіжжевої площі) і лісостеповій (6%) смугах; найбільше поширена на Чернігівщині й Тернопільщині. Засівна площа Г. займає на Україні 700—800 000 га; вона не збільшується, бо Г. дає нижчі урожаї, ніж ін. збіжжя, хоч потребує багато зерна на засів. На Україну прийшла Г. мабуть у 14 в. Другим видом гречки є Г. татарська (F. tataricum L. Gaertn.). Культивована в минулому (на Зах. Україні донедавна), тепер трапляється як бур'ян, гол. в посівах гречки.

Гречулевич Василь (1791—1870), протоієрей, народився й служив на Поділлі, автор відомої кн. «Проповеди на малороссийском языке» (1849, 2 вид. переробив П. Куліш 1857) і написаних теж поукр. книжок «Беседы катехизические» (1856 і 1859), «Беседы о семи спасительных таинствах» (1858) і «О должностях родителей и детей» (1859), які належали до дуже небагатьох дозволених рос. цензурою укр. духовних творів.

В. Гречулевич

Гречуха Михайло (* 1902), сов. діяч в УССР, за фахом інженер; з 1922 на комсомольській та партійній роботі; 1938 — секретар Житомирського обл. комітету партії і чл. ЦК КП(б)У, з 1939 — чл. Політбюра ЦК КП(б)У і гол. Президії Верховної Ради УССР; нині заступник гол. Ради Міністрів УССР.

Гриби (Fungi, Mycetes), нижчі спорові рослини, простої анатомічної будови, що складаються з т. зв. гіф, які утворюють грибницю (міцелій) і плід-гриб; розмножуються спорами. Сюди належать: гриби їстівні, отруйні, сапрофітні й паразитні ржі, головні, парші, плісні, гнилі, лишаї, цвілі і т. п., ужиткові — дріжджі, пеніцили, ріжки (спорыньї), мікоризні, антибіотичні тощо. З їстівних Г. на Україні поширені: гриб білий або боровик (Boletus edulis Bull.), козарі: підосичник (B. versipellis Fr.), підберезник (B. scaber Bull.); рижик (Lactarius deliciosus Fr.), груздь (L. resimus Fr.), лисички (Cantharellus cibarius Fr.), маслюки (Boletus luteus L.), ячники (B. subtomentosus L.), опеньки (Armillaria mellea Quel.), сморжі (Gyromitra esculenta Fr. і Morchella conica Pers.), труфлі білі (Choiromyces meandriformis Vitt.), труфлі чорні (Tuber aestivum Vitt.), печериці польові (Psalliota arvensis Quel.), печериці культурні (Agaricus campestris) (див.), сироїжки різні (Russula), зеленкипісковики (Tricholoma equestre Quel.) і т. п. До отруйних Г. належать: мухомори, гадючки, вовнянки, чортова губа, синюки, порхавки і т. п. Споживання грибів на Україні з найдавніших часів займає поважне місце в харч. ділянці, а їх заготівля й перероблення (сушення, консервування-маринування, солення) може становити чималого значення галузь у торгівлі й харч. пром-сті, особливо в лісових р-нах Волині, Полісся, Карпат та Передкавказзя, багатих на гриби. Поч. цієї пром-сти поклав був у Карпатах (1939) Центросоюз у Львові. Ділянка ботаніки, що досліджує Г., називається мікологія; мікологію вивчають м. ін. в Ін-ті Мікробіології АН УРСР.

М. Б.

Грибінюк Юхим (1852—1912), гром. діяч, лікар-епідеміолог, родом з Поділля, ак-

тивний чл. укр. колонії, зокрема Благодійного Т-ва, в Петербурзі (з 1895); співр. «Ради». Автор мед. розвідок і популярних укр. брошур, зб. «Татові казки»; зібрав чимало етногр. матеріялів на Правобережжі.

Грива (18 в.), запорожець, ватажок гайдамацьких загонів, особливо відомий після придушення повстання 1734; діяв здебільша на півд.-сх. території Правобережжя.

Грива Максим, псевд. Максима Загривного (1893—1931), поет і сатирик, родом із Чернігівщини; в 20-их рр. учасник збройної боротьби проти большевиків, згодом на еміграції в Празі. Друкував поезії в «Веселці», «Нашій Громаді», «ЛНВ» й ін. журналах; прозовий твір «Казка» в «Укр. Голосі» (Перемишль).

М. Грива

Гривнак Андрій (* 1897), селянин-самоук, радикальний діяч і чл. гол. управи УСРП; впливовий промовець, посол до сойму (1930—35); організатор і гол. Крайового Союзу Укр. Поступової Молоді ім. М. Драгоманова «Каменярі» у Львові (1929—39).

Гривня, А: Г. л і ч и л ь н а — основна одиниця т. зв. «кунної» системи грошей у Київській Русі. Особливо часто згадується у «Руській Правді». Поділялася на менші номінали: 1. ногату = 1/20 Г.; 2. куну = 1/25, пізніше 1/50 Г; 3. резану = 1/50 Г.; 4. векшу або веверицю = орієнтовно 1/100 Г. Реальна сутність кунних номіналів лишається неясною, крім самої Г., що була, видимо, тільки лічильною одиницею, дорівнювала 49,25 Г. срібла (за К. Бауером). Ін. одиниці, на думку одних дослідників, були хутрами або шкірками лісових звірків; дехто вважає їх за диргеми різних ґатунків чи частини їх; ще ін. твердять, що ногата і резана — це диргеми або частини їх, а куна і векша — хутра чи шкіри. Беручи до уваги, що з пол. 11 в. до 14 в. ніякої монети в Придніпров'ї взагалі не було, доводиться думати, що всі зазначені частини лічильної Г. були в той час хутрами або шкірками.

Б: Г. — с р і б н и й   з л и в о к грошового призначення; відомі такі ґатунки гривень Київської Руси: 1. — шестикутні «київські» гривні вагою бл. 160 г — кін. 11 — пол. 13 в.; 2. — шестикутні, трохи відмінної форми, вагою 196 г — бл. пол. 13 в.; 3. — ромбовидні, з варіянтами, і довгасті з розплесканими язиковидними кінцями «чернігівські» гривні вагою бл. 196 г — 12 в.; 4. — паличковидні, на зразок «новгородських» гривень, але вагою 155 г, — бл. пол. 13 в. На Півд. Україні трапляються ще короткі «човновидні» гривні вагою бл. 196 г, мабуть, тат. походження; час їх, орієнтовно, 14 в.

В: Г. — в а г о в а   о д и н и ц я (Г. золота, срібла) 9 і наступних вв., запозичена у Придніпров'ї, мабуть, з арабського Сходу. Вага її, ймовірно, 409,5 г.

В. Ш.

Грига Іван (1889—1939), селянин, гром. і просвітянський діяч на Вереченській Верховині (Закарпаття); посол до сойму Карп. України 1939; вбитий угорцями.

Григор Григорій (* 1884), географ, родом з Ніжена, викладач харківських шкіл, в 1920-их рр. проф. Кубанського Пед. Ін-ту, з 1936 проф. географії Томського Ун-ту в Сибірі; «Физико-географические очерки Таманского полуострова» (1930).

Григоренко Грицько, справжнє ім'я Косач Олександра (1867—1924), уроджена Судовщикова, дружина Михайла Косача, письменниця і гром. діячка (зокрема в Києві, в т-ві захисту працюючих жінок). Авторка гостро натуралістичних оповідань, що малюють злидні й моральний занепад села: «Батько», «Хто кого», «Ось яка історія», «Хівря язиката», «Доля» й ін.; зб. «Наші люди на селі», 1898; повне вид. — «Твори», I-II. Рух. X. 1930.

Г. Григоренко

Григоріїв Матвій (1888—1919), спершу отаман укр. військ, кол. офіцер царської армії; під час повстання проти гетьмана 1918 діяв на півдні Правобережжя в р-ні Миколаєва, підтримуючи Директорію. У березні-квітні 1919, перейшовши на бік большевиків, брав участь у їх наступі на Миколаїв, Херсон і Одесу, зайняті білими росіянами й франц. та грец. десантом. Однак і далі Г. іменував себе «отаманом партизанів», і в штабі його були укр. ліві есери й анархісти. На поч. травня 1919, після того як больш. влада дала йому наказ іти до Угорщини на підтримку сов. урядові, виступив проти большевиків, підтриманий партизанами; повстання охопило р-н від Миколаєва й Херсона до Катеринослава, Кременчука й Єлисавету, але в кін. травня було ліквідоване червоною армією. Г. перейшов до Махна і був незабаром убитий махнівцями.

Григоріїв Василь, маляр і ґравер 18 в. в Стародубі, старший канцелярист військ. канцелярії М. *Ханенка.*

Григоріїв Мирослав (* 1911), син Никифора, графік і журналіст, студіював в Укр. Студії Пластичного Мистецтва в Празі; з 1948 в ЗДА; книжкова графіка, ілюстрації; автор кн. «Німці і Україна» (1940) під псевд. Кам'янецький.

Григоріїв Никифор (1883—1953), гром. та політ. діяч, публіцист і педагог, родом із Київщини. Чл. ТУП, співр. «Ради» і тижневика «Маяк» (псевд. Г. Наш). 1917 активний діяч УПСР, чл. Центр. Ради, один із українізаторів війська, гол. Ради Солдатських Депутатів Київської військ. округи; 1918 мін. освіти в уряді Голубовича, за гетьманату чл. Укр. Нац. Союзу; 1919 чл. Трудового Конґресу, керівник пресової служби Армії УНР; чл. ЦК УПСР, виступав проти боротьбістів. З 1921 на еміґрації, в Празі один із діячів *Укр. Громадського Комітету,* заступник його гол., співзасновник, пізніше дир. і проф. Укр. Соціологічного Ін-ту. З 1938 в ЗДА, з 1949 керівник укр. відділу «Голосу Америки». Журналіст, популяризатор, автор ряду праць, зокрема на соціологічні теми, м. ін. «Основи націознання», «Укр. нац. вдача», «Державознавство», «Соціялізм і нац. справа», споминів — «Руїнники...» (1938), «Весна укр. революції» (1938) і ін.

Н. Григоріїв

Григоріїв Олекса (* 1765 — † невідомо), медальєр, родом з Чернігівщини, закінчив Академію Мистецтв у Петербурзі (1785).

Григоріїв Сергій (* 1889), київський архітект, автор багатьох проєктів житлових та урядових будинків, зокрема великої будівлі Штабу Укр. Військ. Округи (на Банковій вул., 1938), нині на еміґрації, в ЗДА.

Григоріївка (V—17), с. в сх. частині Запорізької гряди, р. ц. Межевського р-ну Дніпропетровської обл.

Григорій (11 в.), мистець-графік, диякон, переписав для новгородського посадника Остромира євангеліє 1056—57 кий, див. *Пересопницьке Євангеліє.*

Григорій Печерський, чернець, маляр 12 в., співр. відомого київ. маляра Олімпія; малював ікони, що розходилися по всій Україні.

Григорій, архимандрит пересопницький, див. *Пересопницьке євангеліє.*

Григорій VII, царгородський патріярх, визнав томосом з 13. 11. 1924 Автокефальну Правос. Церкву в Польщі.

Григорій Огійчук (* 1898), церк. діяч, архиєп. УАПЦ (Соборноправної) й гол. Укр. Правос. Церк. Ради цієї ж Церкви. Свящ. з 1919; брав активну участь у діяльності УАПЦ; 1930 р. настоятель собору в Бердичеві й гол. Окр. Ради, митрофорний протоієрей. З 1942 єп., згодом архиєп. відновленої УАПЦ. 1947, після розламу в УАПЦ, архиєп. Г. очолив Соборноправну групу УАПЦ. Тепер в ЗДА (Чікаґо).

архиєп. Григорій

Григорій Богослов (Назіянзин) (бл. 328—90), св., патріярх царгородський, один з отців церкви; його проповіді — «слова» були широко відомі на Україні з 11 в. в перекладі болг. ред., ін. в пізнішій ред. (як гадають, сербській).

Григорій Болгарин († 1473), київський митр., учень митр. Ісидора; після прийняття останнім унії деякий час жив із ним у Римі. 1458 поставлений папою Пієм II і висвячений царгородським патріярхом Григорієм Маммою на митр. київського з підпорядкуванням йому 9 укр. і білор. єпархій. Із цим поставленням зв'язане було церк. відокремлення моск. митрополії від митрополії київської. В 1469, під впливом ситуації у київській митрополії, звернувся до царгородського правос. патріярха Діонісія й дістав його визнання.

Григорій Цамвлак (Цамблак) († 1419 ?), церк. діяч, болгарин, викликаний до Москви своїм дядьком митр. Кипріяном в рік смерти останнього (1406); не доїхавши до Москви, лишився в Литві. На бажання кн. Витовта 1415 був хіротонізований і поставлений київсько-лит. митр. всупереч волі царгородського патріярха Євтимія, який, не бажаючи поділу київської митрополії, підтримував митр. моск. Фотія. 1418 був на соборі в Констанці, але унійна акція реальних наслідків не мала. Автор ряду повчень і панегіриків у реторичній манері «тирновської школи» патріярха Євтимія.

Григорій Чорний († 1630), отаман родом із Черкас; вибраний гетьманом коз. війська 1628—29, провадив льояльну щодо поль. уряду політику; в наслідок конфлікту між реєстровим козацтвом і запорожцями, був засуджений січовим судом і страчений.

Григоріопіль (VI—10), с. м. т. на лівому березі Дністра, р. ц. Молдавської

ССР, 45 км від залізниці. Г. заснований 1792 вірменами. В р-ні за переписом 1926 р. українці становили 15,4%, молдавани 45,7%.

Григорія Богослова 13 слів, рукопис (376 аркушів) другої пол. 11 в., переписаний із ц.-слов. оригіналу на Зах. Україні, можливо на Закарпатті (О. Колесса). Основа тексту — не завжди вдалий і зрозумілий переклад слів Григорія Богослова з грец. мови, писаний, мабуть, глаголицею. Переписувач вніс багато нових помилок, через що текст часто перекручений до незрозумілости і ряснів огріхами. Мову Г. Б. досліджував *Буділович* (1871), він же видав текст (1875). Рукопис у Ленінградській Публічній Бібліотеці.

Григор'їв Сергій (* 1910), маляр і графік, проф. Київ. Художнього Ін-ту. Родом із Донбасу. Закінчив Київ. Художній Ін-т. Спершу був під впливом імпресіонізму. Пізніше, в жанрових перев. образах та портретах, виявив себе представником офіц. «соціялістичного реалізму».

Григорович Василь (1786—1865), мистецтвознавець, професор естетики і конференц-секретар Академії Мистецтв у Петербурзі, родом із Пирятина; гуртував і підтримував українців у Петербурзі; допоміг визволити з кріпацтва Т. Шевченка, що присвятив йому «Гайдамаків».

Григорович Віктор (1815—76), рос. славіст укр. походження, проф. Казанського, Московського, з 1865 Одеського ун-тів, оборонець теорії паннонського походження ц.-слов. мови. Зібрав велику колекцію старих слов. рукописів, частина якої лишилася в Одесі, решта в Москві.

Григорович Іван (* 1876), оперовий співак, виступав на укр. і поль. сценах у Львові, співав у Загребі і Београді.

Григорович Іван (* 1911), гром. і політ. бук. діяч, співред. газ. «Самостійність» (1934—37), активний чл. студентського т-ва «Залізняк» (1934—37) у Чернівцях, за укр. діяльність засуджений рум. військ. трибуналом на ув'язнення.

Григорович-Барський Василь (1701?—47), мандрівник, дослідник архітектури й рисівник, з київ. міщан; діставши освіту в Київ. Академії, 24 роки мандрував по країнах Півд. Европи й Близького Сходу; залишив опис подорожі (точне вид. 1885—87 — «Странствования Василия Григоровича Барского по святым местам Востока, 1723—47»), із зразковими дослідами мист. пам'яток, і ряд рисунків та шкіців.

Григорович-Барський Іван (1713—85), брат Василя, архітект, скінчивши Київ. Академію, був міським архітектом і збудував багато споруд, перев. в Києві, зокрема водотяг, будинки й дзвіницю Кирилівської церкви (1760), церкву й дзвіницю Петропавлівського манастиря, церкви св. Покрови на Подолі (1766) й Миколи (1775) та магазини; будинки й дзвіницю в Козельці й багато ін. Твори Г.-Б. в переходовому стилі від укр. барокко до клясицизму й рококо із своєрідними укр. рисами.

Григорук Євген (1898—1922), поет, родом з Херсонщини; 1918 активний борбіст, 1919—22 в КП(б)У займав ряд видатних постів, зокрема у сов. видавництвах у Києві, Харкові, Москві. Вірші, сповнені ліворев. романтики, в 1933—55 були під забороною сов. цензури («Твори», 1928).

Григорчук Микола (* 1888), укр. гром. і церк. діяч у Канаді, в 1920—45 рр. посол до Манітобської леґіслятиви і заступник спікера.

Григорчук Михайло (* 1905), син Миколи, правник, гром. діяч; з 1949 посол до Манітобської леґіслятиви від ліберальної проґресивної партії, з 1955 чл. кабінету міністрів Манітоби.

Гридь, гридьба, гридні, княжі дружинники, що належали до нижчої верстви в противагу до вищої, «княжих мужів»; гридні несли військ. службу і брали участь в адмініструванні княжими добрами; мешкали в окремих будівлях княжого двору — гридницях.

Грималів (IV—6), м-ко в долині р. Гнилої, притоки Збруча, на гал. Поділлі; р. ц. Тернопільської обл., 4 000 меш. (1931); палац, перероблений із замку 17 в.

Гримайло Ярослав (* 1906), письм., родом з Вінничини, в 20-их рр. належав до групи «Молодняк» і до ВУСПП; проза і поезія, перев. з «виробничою тематикою»: збірки віршів «Вітрила піднято», «Мужня юність», «Арматура», «Поезії», «Спектр», кн. нарисів «Дивний криголам» (1935), зб. оповідань для дітей «Подарунок» (1950), «Про мужніх і дружніх» (1956), роман «Кавалер ордена слави» (1950), повість «Подробиці листом» (1956) та ін.

І. Гриневецький

Гриневецький Іван (1850—89), актор і режисер у Галичині, на укр. сцені з 1875, спершу в театрі Т. Романович, у 1882—89 разом з І. Біберовичем провадив дирекцію театру т-ва «Укр. Бесіда». Сполучаючи мист. засоби зах.-евр. школи з прийомами нар.-побутового театру Кропивницького, які Г. спеціяльно студіював, він значно

підніс рівень гал. театру; придбав для гал. репертуару чимало перекладів і переробок п'єс зах. авторів. Талановитий виконавець на характерних ролях.

Гриневецький Іван (1862—1929), гал. москвофільський діяч, за фахом лікар; до світової війни ред. «Прикарпатської Руси»; у 20-их рр. перейшов на укр. позиції.

Гриневецький Модест Михайло (1758—1823), церк. діяч, протоігумен Василіянського Чину, проф. і ректор Львівського Ун-ту.

Гриневецький Степан (1877—1942), гром. діяч в ЗДА, лікар у Чікаґо; в червні 1922 був на чолі укр. делеґації амер. громадян до уряду ЗДА з протестом проти прилучення Зах. України до Польщі. З 1924 р. очолював січовий гетьманський рух, згодом Орг-цію Гетьманців-Державників.

Гриневич Григорій (* 1900), педагог, композитор, родом з Тульчинщини, скінчив Муз. Ін-т ім. Лисенка в Києві (кляса Б. Лятошинського); твори: одночастинна симфонія, струнний квартет, хорові твори.

Гриневичева Катря (1875—1947), уроджена Банах, письменниця і гром. діячка. Нар. в Галичині, освіту дістала в Кракові, до укр. літератури звернулася під впливом В. Стефаника й І. Франка; містила поезії в «ЛНВ» й «Буковині». 1909—11 редаґувала дитячий ж. «Дзвінок». В 1915—17 вчителювала в таборі укр. виселенців у Ґмюнді (Австрія). Співр. видань Союзу Визволення України, 1918 — ред. газ. «Укр. Слово»; дописувала до багатьох, зокрема жін., укр. часописів. 1922 була обрана гол. центр. об'єднання укр. жіноцтва Галичини й Волині — Союзу Українок. Померла на еміґрації в Берхтесґадені (Баварія). Г. написала цикл «Леґенди й оповідання», зб. оповідань та нарисів «По дорозі в Сихем» (1923), повість «Непоборні» (1926) — власне серію новель про гал. виселенців, згодом відомі романи з сюжетами із княжої доби: «Шоломи в сонці» (1929) і «Шестикрилець» (1935). Літ. спадщина Г., що багато друкувалася в пресі, ще не зібрана повністю. Г., майстерність якої виявляється зокрема в стилізації нар. мови й тонкій архаїзації лексики іст. романів, є одним із найвидатніших представників прози укр. модернізму. *М. Г.*

К. Гриневичева

Гриненко Іван (1882—1952), агроном, гром. діяч на еміґрації (родом із Чернігівщини); з 1906 в Італії, довголітній наук. співр. Міжнар. Ін-ту Хліборобства в Римі, писав в італ. пресі про укр. справи; з 1949 жив в Арґентіні.

Гринів Михайло, адвокат, гром., політ. (УНДО) і осв. діяч Бучаччини в 1920—30-их рр.; вивезений большевиками.

Гринь Іванович, маляр і ґравер другої пол. 16 в., вчився в майстерні Лаврентія *Филиповича*, співр. друкаря Івана *Федоровича* в Заблудові та Львові.

Гриньки, с. кол. Крем'янецького пов. на Волині, тепер Лановецького р-ну Тернопільської обл., відоме з силоміцного перетягання місц. правос. українців на римо-католицизм зимою 1937—38 р. поль. корпусом охорони пограниччя (КОП) і поль. адміністрацією. Репресіями примусили змінити віровизнання 116 українців; подібні «ревіндикації душ» продовжувалися в сусідніх оселях — Ланівцях, Білозорці, Юськівцях. Ці події поглибили нац. свідомість українців Волині. В оборону правос. інтерпелювали в поль. соймі посли С. Баран і С. Тимошенко.

Гринько Григорій (1890—1938), сов. політ. діяч. родом із Слобожанщини, 1919 боротьбіст, чл. сов. Всеукр. Ревкому, провадив переговори з Комінтерном про визнання УПСР-боротьбістів за його єдину укр. секцію. В 1920 чл. КП(б)У, незабаром чл. ЦК КП(б)У; 1920—23 нар. комісар освіти УССР, один з організаторів відмінної від рос. сов. реформи шкіл на Україні з перетворенням ун-тів на ін-ти нар. освіти і створенням системи соціяльного виховання та проф. освіти з вузькою спеціялізацією проф. шкіл, технікумів та інститутів (див. ЕУ I, стор. 936—38). 1923—25 гол. Держ. Пляново
ї Комісії (Держпляну) й заступник гол. РНК УРСР; 1926—29 заступник гол. Держпляну СССР, 1929 заступник наркома зем. справ, 1930—37 нарком фінансів СССР, чл. Президії Центр. Виконавчого Комітету СССР. 1937 заарештований і 1938 розстріляний за процесом «право-троцькістського бльоку» в Москві.

Гриньох Іван (* 1907), кат. свящ., політ. діяч, викладач у Гр.-Кат. Богословській Академії у Львові (1935—39), акад. душпастир (1937—39). Під час другої світової війни капелян дружини Укр. Націоналістів (1941), віцепрез. УГВР і гол. її Закордонного Представництва. Автор ряду статтей.

Грицай Василь (1853?—1910), актор побутового театру, співак-баритон (виконував і тенорові партії), з 1883 — в трупі М. Старицького, пізніше перев. в трупі П. Саксаганського (Султан в «Запорож-

ці за Дунаєм», Левко в «Утопленій» та багато ін.).

Грицай Дмитро (1907—45), псевд. Перебийніс, політ. і військ. діяч, військ. референт Крайової Екзекутиви ОУН на Зах.-Укр. Землях (1933—34), а згодом (з 1941) її проводу (у фракції Бандери); ген.-хорунжий УПА, з січня 1944 шеф її Гол. Штабу. Загинув у в'язниці в Празі.

Грицай Лев (* 1913), маляр, вчився в Ін-ті Пластичних Мистецтв у Львові й Академії Мистецтв у Варшаві; після другої світової війни на еміграції, з 1948 в Арґентіні; портрети, розпис церков, декоративне мистецтво.

Грицай Остап (1881—1954), журналіст, критик, письменник і перекладач, родом із Перемищини. До 1914 викладав в Акад. Гімназії у Львові; 1914—45 жив у Відні, після 1945 в Баварії. Д. чл. НТШ. Автор новель філос. і рел. характеру (цикли «Обличчя сфінкса» і «Шляхом Месії») й численних літ.-критичних та публіцистичних статтей в «Ділі», «ЛНВ», «Свободі», «Волі» й ін. часописах; в „Ukrainische Nachrichten" вмістив ряд нарисів про укр. літературу й переклади на нім. мову «Слова о полку Ігореві», багатьох поезій Шевченка й творів ін. укр. поетів.

О. Грицай

Грицай Роман (* 1887), архітект, з 1922 міськ. архітект у Рогатині; проєкти в укр. стилі різних споруд, зокрема церков у Фразі, Тернополі, Кліцивні, Василіянок у Львові, пам'ятники, надгробки; аквареліст і графік.

Грицак Євген (* 1890), педагог і мовознавець. Праці з укр. словотвору (новотвори, скорочені слова), назвознавства, літератури («Горацій в укр. літературі»), вид. шкільних підручників із граматики, укр.-поль. і поль.-укр. словників (спільно з К. Кисілевським); статті на пед. теми.

Грицак Михайло (1872—1939?), гал. педагог-математик і гром. діяч; дир. укр. гімназії в Перемишлі й шкільний візитатор (1927—30); автор підручників.

Грицей Теодор (1878—1944), довголітній організатор укр. гром. життя в Філядельфії в ЗДА, уродженець Галичини, в ЗДА з 1910; в 1925—29 гол. Укр. Нар. Союзу.

Грицина Єронім (* 1899), митрофорний протоієрей у Канаді, родом з Галичини. 1951 — гол. президії Консисторії, з 1954 — ред. газ. «Вісник»; кн. «Літургіка» (1955).

Гриців (IV—8), м-ко над Хоморою, притокою Случі, р. ц. Хмельницької обл.

Грицуняк Антін (1820—1900), сел. гром. і політ. діяч із Збаражчини (Галичина), радикал, відомий дотепними оповіданнями. Деякі з них («Свинська конституція», «Притча про графа Бадені», «Розбійник і піп») обробив Іван Франко.

Гришине, кол. назва м. *Красноармейське* в Донбасі.

Гришко Василь (1877—1952), книгар і видавець укр. книжок в ЗДА і журн. «Шершень» у Скрентоні (1910), чл.-організатор Укр. Роб. Союзу.

Гришко Василь (* 1897), історик укр. права, проф. УВУ в Мюнхені; д. чл. НТШ; тепер в ЗДА. В 1930—34 рр. наук. співр. Комісії вивчення іст. укр. права при УАН і Київського Архіву Давніх Актів (1931—33); праці з іст. права Гетьманщини, м. ін.: «Давність в манастирському землеволодінні Гетьманщини», «До ін-ту виборних і підпомочних козаків на Україні», «До суспільної структури Хмельниччини». Г. бере активну участь у гетьманському русі на еміґрації.

Гришко Микола (* 1901), ботанік-селекціонер, д. чл. АН УРСР, дир. Ботанічного Саду АН у Києві; понад 30 наук. праць, м. ін. «Біологічні назви України» (1943), «Ботанічний сад АН УРСР» (1949).

Гришко Михайло (* 1901), оперовий співак-баритон, родом з Маріюполя, закінчив Одеську Муз. Школу (кляса Ю. Рейдер). З 1924 — соліст оперового театру в Одесі, в 1927—36 в Харкові, від 1936 — в Києві (1934—35 і 1941—44 співав у Театрі Опери в Тбілісі). Поєднуючи велике акторське обдаровання з винятковими голосовими даними, створив ряд муз.-сценічних образів, зокрема в операх укр. композиторів: Микола («Наталка Полтавка»), Остап («Тарас Бульба»), Богдан Хмельницький (в однойменній опері Данькевича) та ін. Відомий також широкою концертовою діяльністю.

М. Гришко

Грища, на Україні те саме, що *вечерниці* (досвітки), зокрема Г. називають складкову забаву під час різдвяних свят.

Грищенко Олекса (* 1883), визначний маляр і мистецтвознавець, родом із Чернігівщини, закінчив Московський Ун-т, студіював у Києві і Петербурзі (виставляв твори з 1909), зробив ряд мист. по-

дорожей по країнах Европи. Від поч. 1920-их рр. живе у Франції (з 1931 — чл. «Осіннього Сальону»); здобув великий успіх на виставках у Парижі (13) і в різних містах Европи (разом 32). В 1934—38 постійно брав участь у виставках АНУМ у Львові. Твори Г. є в музеях і збірках Львова, Парижу, Страсбурґу, Брюсселю, Ґенту, Осло, Стокгольму, Москви, Мадріду, Монтреалю, Бостону, Філядельфії, Балтімору та ін. міст. Серед численних творів Г., який пройшов складний шлях модерного мистця (зокрема кубізм, експресіонізм), переважають краєвиди експресіоністичного напряму, що мають однак цілком своєрідну манеру (виявлення в кольорі; шукання цілости мист. вражень, а не самодоцільности у частинах). Г. — автор мистецтвознавчих праць: «О связях русской живописи з Византией и Западом» (1913), «Русская икона как искусство живописи» (1917), „Deux ans à Constantinople“ (1930); мемуари «Україна моїх блакитних днів».

О. Грищенко

Література: Грищенко. Текст П. Ковжуна. АНУМ. Л. 1934; A. Gritchenko. Sa vie, son oeuvre. Texte inédit de René—Jean, suivi d'une note de Paul Fierens. Париж 1948.

Гріднев Віталій, сучасний металофізик, проф., чл.-кор. АН УРСР, дир. Ін-ту Металофизики АН УРСР.

Грінченко Борис (1863—1910), письм., гром. і пед. діяч, публіцист, фолкльорист і мовознавець (псевд. Вартовий, В. Чайченко, Б. Вільхівський, Л. Яворенко й ін.). Нар. на Харківщині в збіднілій дворянській родині. Вчителював на Слобожанщині й Катеринославщині. В 1892 один із засновників братства *Тарасівців*. З 1894 оселився в Чернігові, де працював у земстві; активний чл. Громади; на кошти І. Череватенка організував найбільше в той час на підрос. Україні в-во книжок для народу. З 1902 жив у Києві, редаґував з доручення київської Громади «Словар укр. мови». 1906 співр. газ. «Гром. Думка», ред. журн. «Нова Громада»; гол. київської «Просвіти». 1905 засновник Укр. Радикальної Партії, що 1906 злилася з Укр. Дем. Партією в Укр. Дем.-Радикальну Партію. Діяльність Г., одного з найвизначніших представників укр. народництва, що написав багато публіцистичних, критичних, іст.-літ. і популярнонаук. статтей, почалася у 80—90-их рр., коли існувало найменше реальних можливостей боротися за права укр. громадянства, і була скерована на проповідь культурницької повсякденної праці. Вона була потрібна, за словами Г., щоб «виробилася з укр. нації одна нац.-самосвідома освічена громада», яка могла б користуватися всіма здобутками культури, і щоб була подолана роз'єднаність між народом-селянством і інтеліґенцією. Пізніші погляди Г. викладені в написаній ним програмі Укр. Дем.-Радикальної Партії. Серед публіцистичних праць Г. зокрема важливі друковані в «Буковині» 1892—93 «Листи з Наддніпрянської України» (окремо К. 1917). Досвід своєї пед. і культурницької праці Г. виклав у кн. «На беспросветном пути. Об украинской школе» (1906), «Перед широким світом» (1907) і в численних статтях у пресі.

Письменницька діяльність Г. безпосередньо пов'язана з публіцистичною і їй у великій мірі підпорядкована. Побутово-реалістичні оповідання й особливо повісті: «Соняшний промінь» (1890), «На розпутті» (1891), «Серед темної ночі» (1900), «Під тихими вербами» (1901), з одного боку, зображують укр. село, з другого, трактують злободенні питання ставлення інтеліґенції до селянства, справи школи, просвіти, денаціоналізації села, взаємини між націоналізмом і радикалізмом чи соціялізмом. В поезії домінують «смутнії картини» сел. життя, мотиви праці для народу, патос гром. обов'язку. Частина п'єс Г. має іст. сюжети — як «Серед бурі», »Степовий гість», ін. п'єси — побутово-проблемні: «Арсен Яворенко», «Нахмарило», «На новий шлях». Гром. тематика й злободенність спричиняли схематичність творів Г., але й зумовлювали їх велику популярність. Г. перекладав чимало творів нових і сучасних йому зах. письменників, м. ін. Ґете, Шіллера, Ібсена, Шніцлера, Гавптмана, Мірбо та ін.

Б. Грінченко

Г. займає визначне місце як укр. етнограф, зокрема йому належить велика, добре опрацьована зб. «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях», I—III, 1895—99, зб. «Из уст народа» (1900), а також перший бібліографічний показник «Литература украинского фольклора 1777—1900» (1907). *М. Г.*

Етногр. зацікавлення привели Г. до праці над збиранням матеріялів до словника. Ці матеріяли ввійшли в зре-

даґований ним 1902—09 4-томовий «Словар укр. мови» (68 000 слів), укладений поза тим з матеріялу, збирання якого почав П. Куліш 1861, а продовжувала київська Громада, потім редакція «Киевской Старины». Матеріял словника охоплює етногр. записи й літ. твори 1798—1870 рр., зрідка пізніші, майже ввесь документований, так що словник Г. є й досі найповнішим словником такого типу для укр. мови і одним із найкращих у слов. лексикології. Як вступ до словника Г. написав цінний огляд укр. лексикології.

З другого боку, Г. брав активну участь у розбудові укр. літ. мови, виступивши за чистоту її наддніпрянської основи, проти надміру зах.-укр. елементів (статті «Галицькі вірші», «Кілька слів про нашу літ. мову» в «Зорі» 1891—92 та ін.). Гол. критерієм для Г. як типового народника було розуміння вислову селянином. Спостереження над ставленням селян до укр. літ. мови, а також виступи в оборону волі розвитку укр. мови зібрані в книзі Г. «Тяжким шляхом» (2 вид. 1912). Проте в 900-их рр. ставлення Г. до зах.-укр. елементів у літ. мові було примирливіше. *Ю. Ш.*

Література: З численних видань творів Г. найкраще здійснене за ред. М. Грінченкової в-вами Книгоспілка і «Рух», в кін. 1920-их рр.; Дорошенко В. Борис Грінченко. ЛНВ, IX. 1910 (перевидана в зб. статтей Життя і Слово. Л.-К. 1918); Плевако М. Життя та праця Б. Грінченка. Х. 1911; Єфремов С. Вступна стаття. Б. Грінченко. Твори. Х. 1928; Смілянський Л. Борис Грінченко. Критично-біографічний нарис за ред. Я. Савченка. Держ. В-во України. 1930.

Грінченко Марія (1863—1928), псевд. М. Загірня, уроджена Ґладіліна, дружина й діяльна помічниця Б. *Грінченка* в його гром., етногр. і лексикографічній праці, автор багатьох популярних брошур і книжок для народу, численних перекладів із чужих мов (Ібсен, Метерлінк, Зудерман, Твейн, Андерсон, Аміціс, Бічер-Стов, Ґольдоні та ін.). Від 1919 Г. працювала як чл. Комісії Словника укр. живої мови УАН, II т. якого присвячений її пам'яті.

М. Грінченко

Грінченко Микола (1888—1942), мистецтвознавець, історик укр. музики й фольклорист, ректор Муз.-Драматичного Ін-ту ім. Лисенка в Києві, наук. співр. Н.-Д. Катедри Мистецтвознавства ВУАН, в 30-их рр. Ін-ту Укр. Фолкльору АН УРСР, деякий час директор Ін-ту Нар. Творчости та Мистецтв; автор кн. «Історія укр. музики» (1922) й численних статтей з музикознавства та нар. творчости (в журналах «Життя й Революція», «Музика», «Нар. Творчість» та ін.).

М. Грінченко

Грінченко Настя (1884—1909), дочка Бориса Г., гром. діячка, чл. РУП, 1903—05 працювала серед укр. жін. молоді у Львові, з 1905 — серед робітництва в Києві, Полтаві, Лубнях та ін.

Гріш (grossus denarius), назва срібної монети, що в Зах. Европі прийшла в 13—14 вв. на зміну середньовічному денарові як більш відповідна своїм збільшеним розміром і якістю до економіки того часу. На Центр. і Сх. Україні першими були чес. «празькі гроші» (grossi pragenses) короля Вацлава IV (1378—1419), що у великій кількості проходили туди після опанування України Литвою на поч. 60-их рр. 14 в. Тут вони були в обігу принаймні до 16 в., відомі під назвою «грошів широких» (grossi lati). Пізніші гроші в укр. грошовому обігу — це лит. і поль. гроші 16—17 вв. Укр. назва їх — «осмаки». «Осмак» становив 1/30 поль. і укр. лічильної одиниці «золотого»; у моск. валюті 17 в. дорівнював $^2/_3$ срібної копійки. *В. Ш.*

Гробельський Іван (1858—1926), гал. гром. діяч, укр.-кат. свящ., крилошанин, 1897 посол до австр. парляменту, почесний чл. т-ва «Просвіта».

Гроби скринькові, на Поділлі й Волині, а також по степовій Україні аж до Кавказу, де вони переходять у дольмени, складені з великих кам'яних плит на подобу скринь-домовин, належали пастушо-хліборобському племені півн.-зах. походження енеолітичної доби; кераміка в них яйцюватих форм із орнаментом, що нагадує риб'ячу луску (Я. Пастернак «Коротка археологія зах. укр. земель», 1932). Див. ЕУ I, мал. 290.

Гродзинський Михайло (* 1890), аґроботанік, проф. С.-Г. Ін-ту в Білій Церкві; праці про рослинність, зокрема бур'яни Білоцерківщини.

Гродзинський Михайло, соліст київського Театру Опери. Протягом 20—40-их рр. вів характерні басові партії. З його репертуару найкращі: Лях Бутурлак («Дума Чорноморська»), Бартольо («Севільський цирульник»), Цуніґа («Кармен»), Вельможа («Запорожець за Дунаєм») та ін.

Гродівка (V—18), с. м. т. Красноармей-

ського р-ну Сталінської обл. в Донбасі; вугільна пром-сть, цегельня.

Грозин Борис, сучасний металознавець, чл.-кор. АН УРСР, керівник відділу металознавства й контактної міцности Ін-ту Будівельної Механіки АН УРСР.

Грозненська область, обл., що обіймає, у межах РСФСР, частини сх. Кавказу й Передкавказзя та Прикаспійської низовини між р. Тереком і Кумою; 33 000 км². Сухі степи заселені перев. ногайцями, міста і вогкі простори над Тереком — росіянами. Українці живуть серед росіян в містах, гол. в *Грозному* (також в Кизлярі, Гудермесі) і в р-нах над Тереком (за переписом 1926 р. — 15 000).

Грозний (X—26), м. на передгір'ї сх. Кавказу, обл. центр. РСФСР, центр Грозненського нафтового р-ну, 226 000 меш. (1956), з них чимало українців (за переписом 1926 р. — на 97 000 меш. українців було 7 800, або 8%.

Громада, основна територіяльно-адміністративна одиниця, зв'язана з однією оселею. На протязі історії Г. набувала різного соц. і правного змісту. Існують також ін. громади, напр., церковні або громади спільного користування майном з виключенням не членів Г. У княжу добу Г. як територіяльно-адміністративній одиниці відповідала *верв.* Кілька громад — вервей становили ширшу одиницю — *волость.* Елементи гром. орг-ції виявлялися також в «десятках», «сотнях», в містах — у «тисячах» (див. *Десятковий лад).*

В Галичині за «руського права» (14—15 вв.) та в Лит. князівстві спочатку існували ширші громади, здебільшого волосні, з широкою самоуправою. На зборах Г. брали участь усі голови дворищ, т. зв. «мужіє» або «люди»; вони вибирали голову Г. — «старця» або старосту. Громадське віче, т. зв. «копа», мала судово-поліційні функції (див. *Копні суди).* Г. несла кругову поруку за податки та за видачу злочинця. Під тиском шляхетських порядків ширша Г. була в 16 в. розбита на кілька дрібних сіл-громад, які ще зберігали рештки гром. самоврядування. Громади боролися за збереження старих прав («старовини»), одначе з приходом поль.-лит. панування в старі громади руського права заводять новий лад нім. права, що позначалося втратою самоуправи на користь влади війта, настановлюваного носієм домініяльної влади (паном, церк. владою чи королем). Звідси громади ділилися на панські, королівські та духовні.

В Галичині, в Карпатах, існували ще громади пастуші, т. зв. волоського права, з виборним начальником, з назвою «кнезь», і з самоуправою, зумовленою геогр. та екон. характером країни.

Г. продовжувала існувати на Лівобережжі в 17 в. Тут були чисто коз. громади, мішані, де разом із козаками були посполиті як рівноправні члени на чолі з коз. отаманом, і сіль. громади — з посполитим війтом. Отаман і війт (староста) були виборними. Вони скликали Г. на збори, де вирішувалися справи місц. управління, судівництва й спільного землекористування.

Г. була власником деякої частини земель; звідси назва зем. Г. Займання гром. землі під обробіток і її розподіл відбувалися за рішенням зборів Г. На Україні з 18 в. гром. землеволодіння зменшується, в противагу до становища в Росії, де «общинне» землеволодіння було більш вкорінене і залишилося значною мірою до 20 в. Реформа 1861 р. знову надала земельним Г-ам значення, земля була передана у власність не окремих селян, а Г., яка розпоряджалася нею, перерозподіляла для користування, а також несла кругову поруку за викупні платежі та сплату податків. Зем. Г. цього типу була поширена на Лівобережжі й півд. Україні. Лише столипінська реформа сприяла переходові селян з общинного землеволодіння на приватновласницьке. На Україні цей процес відбувся далеко інтенсивніше, ніж у Росії (див. також *Землеволодіння*).

Під Росією Г. як визнана владою адміністративна одиниця існувала у формі «сільського общества»; в 19 в. вона одержала мінімальну гром. орг-цію і самоврядування. До 1861 р. тільки держ. селяни належали до сіль. Г.; пізніше включено до неї і звільнених від кріпацтва селян. Органами сіль. громад були: сход, в якому брали участь сіль. начальство й повнолітні чоловіки — голови родин (2 на 10 дворів) та староста. Сход вибирав старосту й ін. урядовців Г., накладав податки та вирішував деякі госп. справи. Самоуправління сіль. громад було дуже обмежене; нагляд над ним мали волосні органи та адміністрація (ЕУ I, стор. 481).

В Австрії Г. користувалася більш розвиненою самоуправою; крім власних функцій, визнаних за громадами відповідними законами, вона виконувала ще функції, доручені адміністрацією. Гром. органами були рада і війт. Виборчим правом до Г. користувалися лише повнолітні чоловіки, платники податків, особи, зараховані до відповідного наук. чи проф. цензу. Гром. урядування в Галичині провадилося укр. мовою.

За укр. нац. держави гром. самоуправа демократизувалася, але вона не встигла розвинутися. В УССР в сіль. і міськ. громадах запроваджена система совєтів (див. *Сільрада, Міськрада*).

На укр. землях під Польщею ґром. управління фактично не існувало. Замість гром. рад здебільша призначувано урядових комісарів. Формально скасовано стару систему законом з 1933 р. про зміну територіяльного самоврядування; Г. стала частиною основної адміністративної одиниці — *ґміни*. Компетенцію Г. становили: завідування гром. добрами, утримування сіль. шляхів та співпраця з органами ґміни в культ., госп. і сан. справах села. Голову Г. — солтиса і гром. ради вибирали всі мешканці громади, що мали 24 р. Вибір солтиса затверджував пов. староста, а нагляд над Г. мав пов. виділ і війт ґміни. Не зважаючи на такий леґальний стан, у багатьох укр. громадах війта призначали комісари.

На Закарпатті Г. покривалася з селом, у межах якого користувалася самоуправою з виборним старостою. Тільки для справ держ. адміністрації громади були об'єднані в нотаріяти. *В. Маркусь*

«Громада», збірники інформаційних, публіцистичних і програмово-теоретичних матеріялів, видавані в Женеві М. *Драгомановим* при співпраці гол. чином М. Павлика й С. Подолинського в 1878—82 рр.: I-III тт. і «Листок Громади» ч. I — 1878, IV — 1879; I-II чч. проєктованого як «5 річник» двомісячника — 1881; V — 1882. Розуміння укр. руху як нац.-політ. в противагу поширеному тоді культурництву й радикалізм суспільної програми «Г.» не знайшли підтримки серед тодішнього громадянства, і вид. припинилося.

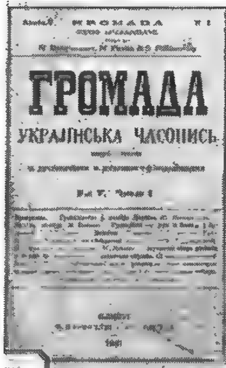
ГРОМАДА
УКРАЇНСЬКА ЧАСОПИСЬ

«Громада», гром-політ. газ., орган лівої групи соц.-демократів, виходила 1921 р. в Чернівцях; ред. С. Канюк.

«Громада», тижневик у Луцькому 1924—26, спочатку безпартійний, заг.-нац., з 1925 орган УНДО; заборонений владою, змінив назву на *«Українська Громада»;* ред. С. Вишневський.

«Громада», в-во Укр. Радикальної Партії у Львові 1922—39, випускало популярні книжки, в тому ч. календарі «Громада».

«Громада», двотижневик, присвячений проблемам гром. життя, виходив у Парижі 1948—49; вид. С. Созонтів.

Громади, осередки укр. інтеліґенції, що провадили нац.-культ. і гром.-політ. працю в другій пол. 19 й на поч. 20 в. в межах Рос. Імперії. Г. стали виникати з кін. 50-их рр., коли тимчасовий ліберальний курс рос. уряду сприяв пожвавленню суспільного життя. Перша Громада виникла в Петербурзі: М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, В. Білозерський, В. Коховський, О. Кістяковський, Г. Вашкевич, Ф. Черненко, Д. Каменецький, М. Стороженко, С. Глушановський, М., Ф. і О. Лазаревські, Г. Честахівський, В. Менчиц та ін. За підтримкою поміщиків-українофілів В. Тарновського й Г. Ґалаґана було організоване вид. творів укр. письменників і 1861-62 виходив ж. *«Основа»*, що став осередком тодішнього нац. руху. 1861 р. виникла Громада в Києві, де вона складалася з студентів-українців, що працювали в «недільних школах», між ними П. Чубинський, О. Стоянов, В. Торський, В. та Є. Синеґуби, П. Житецький, В. Антонович, Т. Рильський, К. Михальчук, Б. Познанський і ін. (1862 понад 200 членів). Київська Громада нав'язала контакт із петербурзькою. Одночасно виникли Г. у Харкові: П. Лобко, О. Потебня, А. Шиманов, В. Гнилосиров, В. Мова, Ф. Павловський, І. Бницький, Д. Оробченко та ін.; в Полтаві — спершу Д. Пильчиків, В. Кулик, О. Кониський, М. Жученко, Є. Милорадович, Трунов; у Чернігові, де 1861—63 виходив «Черниговский Листок» і діяли О. Тищинський, О. Маркович, Л. Глібов, С. Ніс, Д. Лавріненко, П. Борсук і ін. Увага громадянства була зосереджена на сел. реформі, але праця могла виявлятися лише в культ. ділянці: недільні школи із спробами викладання укр. мовою, вид. підручників і творів красного письменства, укр. концерти і вистави і т. д. Організована кампанія в рос. пресі, циркуляр Валуєва (1863), адміністративні вислання (П. Чубинського, П. Єфименка, О. Кониського, С. Носа й ін.), закриття недільних шкіл загальмували на деякий час діяльність Г., яка відновилася на поч. 70-их рр.

Осередком нац.-культ. роботи в 70—90-их рр. стала київська — згодом т. зв. Стара Громада, до якої входили визначні наук. й культ. діячі: В. Антонович, що був від поч. провідником Громади, М. Драгоманов, К. Михальчук, М. Зібер, Ф. Вовк, П. Чубинський, Т. Рильський, П. Житецький, Л. Ільницький, О. Кониський, М. Лисенко, М. Старицький, П. Косач, С. Подолинський, О. Русов, В. Вовк-Карачевський, М. Левченко, М. Ковалевський, В. Рубінштейн, Я. Шульгин, В. Беренштам, С. Левицький, І. Левицький (Нечуй), Є. Трегубов, В. Науменко, І. Рудченко (Білик), Ф. Панченко, О. Лоначевський та ін. (в 1872—73 бл. 70 чл., крім молоді, що брала участь у роботі). Громада не мала усталеної програми й орг. форм.

На відміну від чисто культурницького курсу 60-их рр., коли громадяни вважали, що гол. завданням інтеліґенції є ширення просвіти, щоб піднести нац. і гром. свідомість народу («Відгук з Киева» 1862 з засудженням рев. пропаґанди і сепаратизму), на поч. 70-их рр. члени Громади дебатували актуальні суспільні проблеми в газ. «Киевский Телеграф» (1875 — фактично орган Громади). В Києві видано ряд творів красного письменства й популярних брошур, але діяльність виявлялася перев. в наук. українознавчій праці *Південно-Західнього Відділу Російського Географічного Товариства* (1873—75), яке було засноване з ініціятиви членів Громади з метою наук. уґрунтування укр. нац. відрубности.

Репресії 1875—76 спричинили втрату газ. «Киевский Телеграф», закриття Півд.-Зах. Відділу, усунення з Київського Ун-ту М. Драгоманова й М. Зібера, виїзд їх (1876), а також Ф. Вовка й С. Подолинського за кордон. Видавання книжок також довелося перенести за кордон; члени Громади доручили *Драгоманову* вести укр. пропаґанду друкованим словом, однак політ. напрям вид. не був усталений. Під тиском репресій праця Громади набуває аполітичного культурницького характеру; це призводить до розходжень, а пізніше і до розриву з Драгомановим (1886) Старої Громади, більшість якої не співчувала його політ. поглядам. Важливим здобутком Старої Громади була наук. українознавча праця, очолена В. Антоновичем і зосереджена перев. навколо ж. *«Киевская Старина»* (1882—1906), матеріяльно підтримуваного В. Симиренком, В. Тарновським і Є. Чикаленком.

Стара Громада була доповнена на поч. 1900-их рр. молодшими діячами, як Є. Тимченко, С. Єфремов, М. Левицький, Є. Чикаленко, І. Стешенко, Л. Жебуньов та ін. Вона увесь час перебувала в зв'язку з особливо активною тоді Громадою в Одесі, де в 70—90-их рр. діяли В. Мальований, О. Андрієвський, Є. Борисов, Л. Смоленський, М. Климович, М. Боровський, А. Крижанівський, Ф. Щербина, М. Комаров (Уманець), пізніше — І. Луценко, Ф. Шульга. Далеко слабше і з перервами виявлялася діяльність Громади у Харкові: у 80—90-их рр. Д. Пильчиків, В. Александров, П. і О. Єфименки, М. Лободовський, Ц. Білиловський та ін.; з кін. 1890-их рр. активізувалися Г. в Чернігові: І. Шраг, М. Коцюбинський, І. Коновал, В. Грінченко та ін., і в Полтаві — з М. Дмитрієвим на чолі. Стали виникати Г. й по ін. містах. Дуже жвавою була діяльність укр. Громади в *Петербурзі* (1896—1917), на чолі якої були П. Стебницький та *О. Лотоцький*.

У 1870—80-их рр. аполітичність Г. спричинила те, що чимало активної укр. молоді йшло в рос. рев. партії. Однак і тоді існували, хоч і нечисленні й позбавлені сталих орг. форм, нелеґальні укр. гуртки й Г. студентів та учнів сер. шкіл, напр., у Київській Духовній Семінарії, що працювала майже 25 рр.

На Зах. Укр. Землях аналогічну ролю виконували леґальні студентські т-ва, як віденська *«Січ»* (з 1868), *Академічна Бесіда* (1870—71), *Акад. Кружок* (з 1870), *«Дружеский Лихвар»* (з 1871) і т. п.; в ряді гал. середніх шкіл існували нелеґальні учнівські гуртки й Г., що провадили самоосвітню й суспільну діяльність («Молода Україна» в бережанській гімназії, гурток в Акад. Гімназії у Львові та ін.).

В 90-их і на поч. 1900-их рр. діяльність Г. молоді пожвавилася, зокрема в гімназіях у Києві, Полтаві, Прилуці, Лубнях та ін. Особливо активізуються в цей час студентська Громада в Києві (на чолі В. Доманицький, А. Лівицький), що в 1904—06 була під впливом УСДРП, однак брала активну участь у леґальній роботі «Просвіт» та укр. клюбів, в Одесі (керівники І. Бондаренко, В. Пащенко, М. Слабченко), а також у Петербурзі (що існувала ще з пол. 1880-их рр., часом занепадаючи), Москві, Томську, Варшаві, Дорпаті (Тарту) й ін. містах, де були укр. студенти (про пізніші студентські Г. див. *Студентство*).

Студентські групи давали початок чисто політ. орг-ціям. 1891—93 при активній участі студентів у Полтаві діяло *Братство Тарасівців* із філіями в більших містах України. Заснована 1897 харківська студентська Громада (Д. Антонович, Ю. Коллард, М. Русов, Л. Мацієвич, Б. Мартос, О. Коваленко, Б. Камінський, Д. Познанський) створила *Революційну Українську Партію* (РУП).

В кін. 19 в. почалася координація діяльности розсіяних «старих» і нових Г. 1897 в Києві з ініціятиви В. Антоновича й О. Кониського відбувся з'їзд членів Г., що заснував *Загальну Українську Безпартійну Демократичну Організацію*, яка незабаром об'єднала укр. Г. Г. (бл. 20) продовжували свою діяльність, перев. в гром. клюбах і «Просвітах», до революції 1917 р. Донині традиційна назва Г. подекуди вживається на означення скупчення українців на еміґрації, зокрема студентських.

Література: Чикаленко Є. Спогади 1861—1907, I—III. Л. 1926, перевид. Нью-Йорк 1955; За сто літ, I. К. 1927 (ст. Житецького І. і Рябініна-Скляревського О.); Житецький І. Київська Громада за 60-их рр. Україна, I. 1928; Лотоцький О. Сторінки минулого, I—III. В. 1932—34; З минулого. Зб., II. Праці Укр. Наук. Ін-ту, XLIX. В. 1939; Дорошенко Д. Володимир Антонович. Прага 1942.

М. Глобенко

«Громадська Думка», перший щоденник укр. мовою в Києві, заснований Є. Чикаленком, В. Симиренком і В. Леонтовичем; маючи дем. програму, подавав політ., гром. і культ. інформацію, наук.-популярні статті тощо; виходив з поч. 1906, заборонений владою 18. 8. 1906; гол. ред. Ф. Матушевський, секретар ред. В. Козловський, співробітники С. Єфремов, В. Дурдуківський, Б. і М. Грінченки, М. Левицький, М. Виноградова й ін. «Г. Д.» заступила «Рада».

«Громадська Думка», часопис СВУ для полонених українців у таборі в Вецлярі (Німеччина), виходив як продовження *«Просвітнього Листка»* 1917—18; ред. В. Пачовський, Б. Лепкий, О. Терлецький.

«Громадська Думка», див. *«Діло»*.

Громадський Олексій, архиеп., див. *Олексій* Громадський.

«Громадський Вісник», див. *«Діло»*.

«Громадський Голос», популярний місячник, згодом двотижневик (1906—09) і тижневик (з 1910), орган Укр. Радикальної Партії, з 1926 Укр. Соц.-Радикальної Партії, виходив у Львові 1892—1939 з перервами 1914—16 і 1918—21; редагували: В. Будзиновський (1892—96), І. Франко (1896—97), М. Павлик (1898—1903), Л. Мартович (1904), І. Макух (п. н. «Новий Громадський Голос» 1905), П. Волосенка (1906—08), Д. Катамай (1911—14), О. Назарук (1916—18), О. Павлів (1922—28), М. Стахів (1929—39); визначніші співробітники І. Франко, В. Стефаник, М. Черемшина, М. Шаповал, К. Коберський, Н. Григоріїв, А. Нивинський, І. Мазепа, О. Бочковський, П. Феденко та ін. 1912—14 при «Г.Г.» виходив місячник «Січові Вісті» (ред. Д. Катамай), а з 1936—37 літ. місячний додаток «Сніп» (ред. О. Павлів та ін.).

«Громадський Голос», совєтофільський місячник (до 1952 тижневик), виходить у Нью-Йорку з 1941; ред. В. Левицький.

«Громадський Друг», літ. і політ. місячник радикального напряму (друкований «драгоманівкою»); 1878 вийшло 2 чч. у Львові за ред. І. Франка й М. Павлика, за допомогою М. Драгоманова; обидва чч. були конфісковані, продовженням їх були двомісячні збірники *«Дзвін»* і *«Молот»;* на останньому вид. припинилося.

Громадські суди, див. *Копні суди.*

Громадсько-Допомоговий Комітет Укр. Еміґрантів в Румунії, орг-ція укр. еміґрантів із Центр. і Сх. Земель у 1930-их рр. з центром у Букарешті (секції — Бакев, Брашов, Букарешт, Дорна-Ватра, Кишинів, Пятра-Нямц, Толмаджів); гол. К. Мацієвич, члени Д. Геродот, І. Гаврилюк, В. Трепке, Г. Порохівський і ін.

«Громадянин», орган Радикальної Партії на Буковині, виходив у Чернівцях 1909—11; гол. ред. Ю. Сербинюк, серед співробітників Д. Макогон, О. Попович, І. Герасимович, вид. І. Поповича.

«Громадянка», двотижневик, гром.-політ. орган жін. орг-ції «Дружина кн. Ольги», виходив у Львові 1938 замість закритих поль. владою *«Жінка»* і *«Українка»;* ред. М. Рудницька.

«Громадянка», місячник, орган Об'єднання Укр. Жінок на Еміґрації (ОУЖ), виходив в Авґсбурзі 1946—50; ред. Л. Івченко, М. Донцова.

Громадянство, сучасне визначення приналежности осіб до певної держави. Термін Г. з'явився після франц. революції, заміняючи старе визначення — підданство. Останнє означало не лише відношення різних категорій населення до монарха, але і відношення залежности від пана — шляхтича. Г. зв'язане із спеціяльними обов'язками й правами громадянина супроти своєї держави, яких не мають не громадяни — чужинці. Громадяни користуються окремими *громадянськими правами.* На укр. землях під Росією і Австро-Угорщиною існувало підданство чи Г. відповідних держав.

В УНР справу держ. Г. вперше реґляментував закон Центр. Ради з 2—4. 3. 1918. Громадянином УНР ставала кожна особа, яка народилася на Україні й була зв'язана з нею постійним місцем перебування і яка отримає про це грамоту від уряду УНР. Уряд може надати Г. також особам, не народженим на Україні, після трирічного їх перебування в УНР. Подвійного Г. в УНР не допускалося. За гетьманату Г. реґулювалося законом з 2. 7. 1918: громадянами Укр. Держави ставали всі громадяни Рос. Імперії, які перебувають на Україні і бажають прийняти укр. Г. Директорія відновила закон Центр. Ради. В ЗО УНР Г. нормував закон з 8. 4. 1919, за яким громадянином ставала кожна особа, яка в час оголошення закону має приналежність до однієї з громад ЗО УНР. Особи, які не бажали прийняти Г. ЗО УНР, мали про це скласти заяву і вважалися чужинцями.

На укр. землях під Польщею, Чехо-Словаччиною і Румунією українці ставали громадянами відповідних держав у висліді міжнар. договорів (Ризький, Сен-Жерменський і Севрський); українці Сх. Галичини не вважалися з погляду міжнар. права поль. громадянами до 15. 3. 1923. Однак поль. уряд до них застосовував усі вимоги як до власних громадян (військ. служба, вибори). Поль. уряд позбавив права Г. окремих укр. діячів, які залишилися по 1923 за кордоном та не відповіли ін. вимогам закону (втрата зв'язків з поль. державою

на протязі 5 р., протиполь. діяльність й ін.).

В УССР у 1919—23 існувало окреме укр. сов. Г., реґляментоване законодавством УССР. Громадянами УССР вважалися «всі колишні громадяни Укр. Держави» та кол. піддані Рос. Імперії, що перебувають на території УССР, якщо вони не відмовилися від Г. УССР (постанова РНК з 11. 3. 1919). Право відмовитися від укр. сов. Г. мали лише особи неукр. походження і за умовою, що ін. держава згідна надати їм своє Г. Набування укр. сов. Г. відбувалося за принципом „ius soli" (в РСФСР діяв принцип „ius sanguinis"). Діти чужинців, народжені в УССР, вважалися укр. сов. громадянами, якщо вони за рік після досягнення повноліття не заявлять, що приймають Г. своїх батьків (постанова з 28. 3. 1922). Г. УССР можна було набути шляхом *натуралізації* (положення про чужоземців в УССР з 28. 3. 1922) та *оптації* на підставі договорів УССР із балтицькими країнами та з Польщею. Втрачали Г. УССР особи, що перебували за кордоном понад 5 рр. і не взяли сов. пашпорт, що добровільно служили в «контррев. арміях», ті, що залишили укр. територію без дозволу сов. влади (еміґрація), і ті, що не скористалися з права оптації.

Із створенням СССР запроваджено подвійне Г.: союзне і республіканське. Кожен громадянин УССР є громадянином СССР. Порядок набуття і втрату Г. УССР нормував пізніше «Адміністративний кодекс УССР» 1927 (поділ 7, артикули 231—246). Чужоземцем в УССР вважається лише не сов. громадянин. Від 1931 поза СССР дійсним є тільки союзне Г. (раніше в пашпортах відзначалося і Г. УССР), а республіканське має тільки внутр. значення. Теперішній стан сов. Г. нормує закон з 19. 8. 1938. Чужоземець в СССР при натуралізації набуває, крім союзного, також респ. громадянство, при чому це визначає верховна рада республіки. Питання про вихід із сов. Г. розв'язує тільки Верховний Совєт СССР. До 1938 усі мешканці СССР, чуже Г. яких не було доведене, вважалися сов. громадянами. Новий закон запровадив категорії бездержавних; а набуття сов. Г. провадиться не автоматично, а за певним порядком. Мешканцям приєднаних територій надавалося колективно сов. Г., напр. мешканцям Басарабії і Буковини указом Президії Верховного Совєта СССР з 8. 3. 1941.

Укр. еміґрація користується міжнар. визнаним статутом бездержавних; частина прийняла громадянство нових країн поселення, гол. за океаном (див. *Натуралізація*). Однак сов. уряд і далі вважає еміґрантів із СССР своїми громадянами. В 1946—47 рядом указів Верховного Совєта СССР спрощено набуття сов. Г. еміґрантам. З цього скористалася частина рос. і вірменської еміґрації.

М. Стахів, В. Маркусь

Громадянські права, також громадянські свободи; сукупність основних прав громадянства, що забезпечують особисту свободу й дають можливість участи в керуванні гром. і держ. справами. Г. п. звичайно ґарантуються конституцією. До революції Г. п. на укр. землях були визначені законодавством держав, до яких належали українці; в Росії вони були максимально обмежені, в Австро-Угорщині з 1848, а власне з 1861 рр. гол. особисті і політ. свободи визнавалися, але принцип загальности і рівности не був повністю застосований. Конституція УНР з 29. 4. 1918 забезпечувала такі особисті свободи: незайманість особи і домашнього вогнища (за винятком судового вирішення), таємниця листування, свобода місця перебування, і політичні права — активних і пасивних виборів, свободи слова, друку, сумління, організації, страйку. Більшістю цих прав могли користуватися всі мешканці УНР, а повнота Г. п. належала тільки укр. громадянам обох статей по закінченні 20 рр. життя. Тимчасова конституція гетьманського уряду в основі зберегла особисті свободи, додаючи до них ґарантію приватної власности та політ. свободи друку, зібрань, організації; опозиція проти уряду була дозволена. За Директорії УНР, як і на території ЗО УНР, основні Г. п., не зважаючи на винятковий стан війни, були так само забезпечені. В конституціях УССР формально зафіксовані Г. п.; спочатку вони визнавалися тільки за «трудовим елементом», а з 1936 р. і за всіма громадянами. До основних прав громадян належить право на працю, відпочинок, на освіту, забезпечення на старість, незайманість особи і мешкання, та політ. свободи — слова, друку, зборів і маніфестацій. Усі ці Г. п., записані в конституцію УССР (статті 98—109), мають лише теоретичне і пропаґандивне значення.

Р. М.

Громашевський Лев (* 1887), лікар-епідеміолог родом із Миколаєва, проф. мед. ін-тів в Одесі, Дніпропетровському, Києві, д. чл. АН СССР, автор праць із епідеміології та соц. гігієни.

Громика Михайло, білоцерківський полк. 1649—51, убитий під час коз. заворушення, спричиненого зменшенням реєстру.

Громницький Сидір (1850—1937), гал. пед. і осв. діяч; 1879—1906 учитель укр. Акад. Гімназії у Львові, 1907—20 дир. її філії; чл. виділів багатьох орг-цій

у Галичині, зокрема «Рідної Школи» й «Учительської Громади» (почесний чл.), чл. Крайової Шкільної Ради (1914—20), Ради м. Львова (1916—27); 1886—1903 діяльний чл. Виділу НТШ, заступник гол. й довголітній адміністратор, іменований почесним чл. НТШ.

С. Громницький

Громові свята, в укр. нар. календарі припадають на час від 21 липня до 18 серпня н. ст.; найважливіші з них — св. Іллі (2. 8. н. ст.) й Паликопа, себто Пантелеймона (9. 8. н. ст.).

Громоклея, права притока Інгула.

Гросулове, кол. назва с. *Велика Михайлівка.*

Гроші, за госп-ва, заснованого на обміні добрами й послугами, є засобом обміну й мірилом вартости, а так само засобом збереження вартостей і законним платничим засобом. Цю останню властивість Г. надає держава, яка через своє законодавство взагалі керує грошовим обігом країни. Г. можуть мати свою власну цінність (предметні Г. — металеві) і цінність, похідну від функцій, що їх вони виконують (паперові Г.). До революції в підрос. частині України мали обіг Г. Рос. Імперії; з 1899 р. (реформа Вітте) — це золота валюта, грошова одиниця рубль (укр. назва карбованець), що містив у собі 17,424 долей чистого золота (0,7742 гр). В австро-угор. частині України валютою з 1892 р. була австр. крона (0,38875 гр чистого золота). За часів самостійности України була запроваджена укр. валюта і випущені укр. Г. (див. нижче). За больш. часів знову стався поворот до рос. рубля, що в наслідок надмірної емісії банкнотів на поч. 20-их рр. був зовсім знецінений (найнижча вартість: 1 золотий рубль — 5 457 000 000 сов. рублів або «совзнаків»). В 1922—24 рр. була проведена грошова реформа встановленням нової валютної одиниці — червінця, заснованого на золоті (1,6767 гр). Червінці являли собою кредитові Г. (банкноти), що їх випускав Держбанк не для покриття бюджетового дефіциту, а лише для потреб госп. обігу порядком короткотермінового кредитування. До 1924 р. існували рівнобіжно дві валюти — червінці і «совзнаки». В 1924 р. «совзнаки» були анульовані, і країна перейшла остаточно на нову валюту, при чому 1 червінець дорівнював 10 новим рублям. В обіг були випущені банкноти від 10 рублів і вище, білети держ. скарбниці в 1, 3, 5 рублів і дрібна розмінна срібна й мідна монета. Всупереч твердженням больш. екон. літератури, можна вважати, що здійснення перших трьох п'ятирічних плянів призвело до інфляції, яка мала прихований характер через відсутність у сов. госп-ві вільного ціноутворення (декретні ціни) і наявність примусового міжнар. курсу сов. рубля (в наслідок монополії зовн. торгівлі). Війна 1941—45 рр. спричинила відкриту інфляцію. В 1947 р. (грудень) була проведена грошова реформа; готівка в старих Г. була обмінена на нові у відношенні 10 : 1. Для Г., що лежали в ощадних касах чи в облігаціях держ. позик, обмін був проведений різними пропорціями, починаючи від відношення 1 : 1 для вкладів до 3 000 рублів і кінчаючи відношенням 5 : 1 для певних випусків держ. позик. Від цієї реформи найбільше втратило с.-г. населення, що за час війни нагромадило чималі запаси Г. 28. 2. 1950 р. була проведена нова грошова реформа, яка стосувалася виключно міжнар. курсу рубля. До того часу курс рубля визначався на базі амер. доляра і був встановлений у розмірі 5,30 рублів за 1 доляр. Відтоді сов. рубль відірвався від цієї бази і переведений на золоту базу. Зміст золота в сов. рублі був підвищений з 0,16767 до 0,222168 гр (що відповідає 25 амер. центам). Ця зміна курсу рубля відбилася перев. на грошових розрахунках із евр. країнами — сателітами, що від неї мусіли дещо втратити.

Є. Ґловінський

Монета на Україні. Найдавнішими монетами, що трапляються на території Сх. України, є монети грец. міст на узбережжях Чорного моря, гол. чином міст на півн. узбережжі — Тири, Ольвії, Херсонесу Таврійського, Пантікапея й ін., і монети Боспорського царства, — але також і міст на малоазійському і зах. узбережжі. Час цих монет: 6 в. до Хр. — 4 в. по Хр. Проте, знахідки їх, за винятком монет міст малоазійського узбережжя часу понтійського царя Мітрідата Евпатора, трапляються рідко і, крім окремих випадків, лише недалеко від берегів Чорного моря.

Зате в надзвичайно великій кількості були в обігу по всій Україні (гол. на Подніпров'ї і Подністров'ї) рим. срібні монети, денарії імператорського часу 2 пол. 1 в. по Хр. і всього 2 в., особливо денарії цього останнього. Досі в науці зареєстровано понад 1 000 знахідок — скарбів і поодиноких монет — на просторі всієї України із заг. ч. бл. 30 000 примірників монет, але це безумовно тільки невелика частина всіх знахідок. В народі денарії — знахідки відомі під

назвою «Іванові голівки» (через подібність бородатих голів рим. імператорів 2 пол. 2 в. по Хр. — Л. Вера, М. Аврелія та Коммода — до відрубаної голови Івана Христителя). В обігу денарії були тут щонайменше протягом 2—5 вв. Знахідки на Сх. Україні рим. монет пізнішого часу — 3—5 вв. — виняткове явище.

У 6—7 вв., мабуть у зв'язку з діяльністю антів, на Україні з'являються в невеликому ч. візант. срібні монети «гексаграми» та мідяні «фолліси» (= 40 нуммій) і менші номінали.

Протягом 9, 10 і поч. 11 вв. (до 1015 р.) великим потоком ідуть у Сх., Півн. і Сер. Европу (до р. Ельби) з мусулманських країн Азії, Півн. Африки й Еспанії срібні монети «диргеми». Чимало їх було в обігу в лісовій і лісостеповій смугах України. Тепер вони трапляються в знахідках скарбами і окремо. В обігу диргеми лишаються до пол. 11 в., вживаючися, видимо, гол. чином на вагу. Одночасно з ними в обігу є невелика кількість срібних візант. «міліарисіїв» та ще менша кількість зах.-евр. «денарів».

Після прийняття християнства Володимир В. (980—1015) карбував золоті монети — «злато» і срібні — «серебро». Разом із ним карбували свою монету (тільки срібну) його син, Ярослав Новгородський (імовірно в Новгороді) та його небіж, Святослав Турівський, і, мабуть, ще хтось із синів Володимира, зокрема князь з іменем, начебто, Петро. Як показує докладне вивчення складу монетних скарбів, в яких, разом з ін. монетами, були знайдені й найдавніші монети Київської держави, всі ці монети карбовано не пізніше 1020 р. Отже, віднесення деяких із цих монет до внуків і навіть до пізніших нащадків Володимира В., як це робить дехто з укр. учених, відкидається незаперечними нумізматичними фактами. Імовірно, що це карбування мало на меті не цілі грошового обігу, а урочисте виявлення, згідно з стародавніми нормами візант. права, суверенности нової христ. держави й її частин. Цим пояснюється й дуже обмежений маштаб карбування, особливо Володимирового «злата» і деяких ґатунків «серебра».

Поруч з імпортованими араб. диргемами в обігу були місц. «кунні» Г. Як доводять назви деяких грошових одиниць, згадувані в різних письмових джерелах Київської Руси — «куна», «веверица», «векша», — це були, видимо, хутра або шкірки хутрових тварин, куниці й білки. Ін. номінали «кунної» системи, «ногата» і «резана», не є прямими назвами тварин і можуть бути тлумачені подвійно: і як хутрові, і як металеві Г. Більш прийнятною є думка, що «ногата», принаймні для 9, 10 і частини 11 в. — це араб. диргем (може пол. диргема), а «резана» — пол. або ще менша частина диргема. Усі номінали кунної системи об'єднувалися лічильною одиницею «гривнею» в такому співвідношенні: «гривня» (в письмових джерелах «гривна») = 20 ногатам або = 25 кунам, або = 50 резанам (пізніше, з 12 в. = 50 кунам) або = 100 (це здогадно) веверицям-векшам.

Хоч питання про реальну суть кунних Г. остаточно не розв'язане, проте доводиться думати, що принаймні з 2 пол. 11 в. до пол. 14 в. всі кунні номінали були Г. — хутрами або шкірами, бо ніяких металевих Г. (крім важких срібних зливків-гривень) у цей період на Україні взагалі не було, кунні ж номінали постійно згадуються в джерелах того часу. Повідомлення ряду чужоземних письменників підтверджують хутрово-шкіряну суть кунних Г. у той час. Зокрема пер. учений Ахмед Туський (за найновішими даними — Наджіб Хамаданський, тобто з м. Хамадану) у своєму творі «Чудеса творіння» 1160 р. по Хр. каже: «і у руських шкіряні гроші, шкірки білок (сірих), а не диргеми, і шкіри без хутра з передніми і задніми лапками і кігтями».

Протягом 12—13 вв., мабуть, щоб запровадити у грошовий обіг, принаймні для значних фінансових операцій, твердішу й певнішу валюту, ніж кунні Г., виробляються срібні зливки — «гривні», різної форми і ваги. Це т. зв. «київські», «чернігівські» і паличкоподібні, новгородського типу, *гривні*.

У 14 в. відновлюється карбування монети на території України для певних частин її, але чужими урядами. У Галичині, після опанування її Польщею, Казімір III (1333—70) і його наступники, Людовік Угорський (1370—82) і Володислав Яґайло (1386—1434), також і намісник Людовіка Угорського в Галичині Володислав Опільський (1372—78), карбували у Львові срібні «квартники» з гал. гербом і написом „moneta Ruscie" (Russie) і мідяні монети «пули». Володислав Яґайло карбував у Львові також срібні півгроші з написом „moneta Lemburgensis" (повністю чи в скороченні) — «монета Львівська».

Після приєднання до Литви сх.-укр. земель на поч. 1360-их рр. у Київському князівстві, як удільному лит. князівстві, карбують срібні «денари» (назва умовна) кн. Володимир Ольґердович (1362—94), містячи на них свій герб і напис «Володимирово» (або «Володимирь»), а також нез'ясований кн., що його ім'я на подібних же денарах читають як «Роман» (напис, начебто, «Ромѣнино», «Романово»). Приєднання до Литви від-

крило широкий шлях на Україну чес. «празьким Г.» (Grossi Pragenses), що були в той час гол. засобом грошового обігу в Литві. На укр. територію надходять у великій кількості Г. — за укр. джерелами «гроші широкі» — короля Вацлава IV (1378—1419), карбовані із срібла 600—650 pro mille, вагою пересічно 2,60—2,70 г. Їх знаходять скарбами і окремо на просторі всієї України, частіше на Правобережжі. Інколи разом із ними в скарбах трапляються окремі монети попередників Вацлава IV: Вацлава II (1283—1305), Яна Люксембурзького (1310—46) і Карла I (1346—78); Г. останнього — частіші. Час обігу «празьких Г.» на Україні: 14—15 вв.

Крім цих Г., в обігу були різноманітні ін. срібні монети, як от ранні лит., поль., денари Володимира Ольґердовича, ґенуезько-тат. «аспри» (з м. Кафи у Криму), золотоординські «диргеми», кримські «акче» тощо. Всі вони трапляються, гол. чином, у скарбах із «празькими Г.», а золотоординські диргеми — також і окремими скарбами.

У 15—16 вв., поруч із деякою кількістю «празьких Г.» та ін. чужоземних монет, в обігу була поль. і лит. монета, з часу Люблинської унії 1569 р. однакова щодо вартости (до унії поль. гріш становив $^4/_5$ лит. гроша), але зовнішньо подекуди з певними відмінностями. Це були гол. чином півгроші, а в меншій кількості й ін. номінали: шостаки (6 грошів), трояки (3 гроші), гроші, третяки (3 денари), денари тощо. Ходила також подібна монета підвладних Поль.-Лит. державі монетарень Пруссії, міст Ельбінґу, Ґданську, Торна, Всхови, Познані і прибалтицьких міст.

Незвичайний розвиток монетної справи за королювання в Польщі Жигмонта III (1587—1632) і значний приплив до неї з країн Сер. і Зах. Европи, в той час і пізніше, золотої і грубої срібної монети — дукатів і талярів — великою мірою відбилися на грошовому обігу України. В ньому з'явилося багато поль. і чужоземної монети, як тих ґатунків, що їх карбовано вже раніше, так і нових номіналів, м. ін. «орти» (= 16—18 грошів: укр. назва «вурти», «урти», «верти») і, особливо, «пултораки», $1^1/_2$ гроша (1614—27 рр.), що на Україні дістали назву «чехів». Не зважаючи на низьку якість «чехів» (особливо в 1521—27 рр.), вони відіграли першорядну ролю у внутр. обігу України й трималися в ньому понад століття, аж до остаточного витиснення поль. монети російською.

Для значних фінансових операцій служили золоті монети «дукати» («червоні золоті»), гол. венецційські («цехіни»), угорські і Сполучених Нідерляндів, та високоякісні срібні таляри різних ґатунків, здебільшого з Есп. та Сполучених Нідерляндів.

У другій пол. 17 в. до Жигмонтової монети, що й далі була в обігу в поль. землях і на Україні (за Владислава IV карбовано тільки таляри, та й то порівняно небагато), приєдналася поль.-лит. монета Яна-Казіміра (1648—68), Михайла Вишневецького (1669—76) і Яна Собєського (1676—96). Серед цієї монети найголовнішими були: срібні, низької якости, «золоті» («злотувки») рр. 1663—66 з офіц. вартістю 30 грошів, відомі під назвою «тинфів» (також «тимфів»), і мідяні шеляги (соліди), т. зв. «боратинки» 1659—66 рр. Своєю внутр. малоцінністю, що різко розходилася з офіц. курсом, ці обидва ґатунки спричинялися до великих замішань всюди, де були в обігу.

На Лівобережжя в той час надходили в дедалі більшій кількості моск. Г.: срібні копійки царів Михайла Федоровича (1613—45) і Олексія Михайловича та їх наступників і мідяні копійки Олексія Михайловича 1660—63 рр. З останніми, через їх внутр. безвартісність, населення повело завзяту боротьбу. Незабаром вони були вилучені з обігу і в Росії, і на Україні. Але й до срібних копійок укр. населення ставилося неґативно, бо хоч їх і карбовано з високоякісного срібла зах.-евр. талярів, та через свою дрібність вони були дуже незручні в обігу і, до того ж, не мали кратних номіналів. Спроба моск. уряду випустити в 1686—87 рр. для часткової заміни копійок і старих поль. «чехів» т. зв. «севські чехи» (їх карбовано в м. Севську, майже на кордоні України й Московщини), з певною подібністю до Жигмонтових чехів, що їх уже не вистачало в обігу, не мала успіху через низьку якість нових чехів, яка була наслідком злочинної діяльности виконавців цієї операції. Довелося ці чехи вилучити з обігу й відновити обіг старих Жигмонтових чехів.

Петро I, провівши на поч. 18 в. ґрунтовну реформу рос. монетної системи на зразок зах.-евр. систем, вирішив замінити новою монетою всю поль.-лит. і чужоземну монету на Україні. Коз. літописець С. Величко у своєму «Літописі» розповідає, що Петро I «. . . послѣ баталіи Полтавской зо Шведом, монету старовѣчную Полскую зо всеи Малои Росіи, то есть леви, орлянки, чвертки, полталярки, орти, тимфи, шостаки, шаги, чехи, осмаки и лядскіи зо всеи Малои Росіи вивелъ и вигубылъ; тилко таляров да червонихъ памятка осталася; а натомѣстъ своею мѣдною и срѣбною дробною и твердою, краснимъ кунштомъ изданною, наполнилъ Малую Росію монетою». Проте, це повідомлення не цілком відповідає дійсності. За даними ін.

джерел того часу і за складом відповідних монетних скарбів, поль.-лит. і деяка ін. чужоземна монета були в обігу на Україні, поруч із рос., ще принаймні до 30-их рр. 18 в., а почасти й пізніше. Лише з поч. 19 в. можна говорити про повну заміну в грошовому обігу України будь-якої чужоземної монети російською. Але окремі монетні назви, як от «злотий» (або «злот»), «шаг» та ін., застосовуючися до певних номіналів рос. монети («злотий» = 15 копійок; «шаг» = 1/2 копійки), збереглися в деяких місцевостях України аж до революції 1917 р.

У відновленій Українській Державі 1917—20 рр. монети не карбовано зовсім з огляду на важкі обставини того часу. В УРСР, як і в ін. республіках, що входять до складу СРСР, в обігу перебуває монета, однакова для всього Союзу РСР. *В. Шугаєвський*

Гроші в Українській Державі 1917—20 рр. З держ. життям на Україні в 1917—20 з'явилися і власні укр. гроші, паперові, з емблемами держави та укр. написами. Зразки для грошей робили: Нарбут, Кричевський, Красовський, Мозалевський, Приходько, Романовський, Середа. Рахування провадилося на карбованці й на гривні (карбованець = 2 гривням, гривня = 100 шагам); вартість карбованця прирівнювано до 17,424 «долі» (1 доля = 0,044 гр) щирого золота. Ухвалою Укр. Центр. Ради з 19. 12. 1917 р. ст. ст. надруковано перший держ. кредитовий білет вартістю 100 карбованців; в обігу він з'явився 24. 12. 1917 р. ст. ст. (розмір 167 × 103 мм, напис чотирма мовами: укр. спереду, рос., поль. й жид. на звороті). В обігу були білети вартістю 10, 25, 50, 100, 250 і 1 000 карбованців.

Законом Укр. Центр. Ради з 1. 3. 1918 р. валютною одиницею стала гривня. В обігу були «держ. кредитові білети», вартістю 2, 10, 100, 500, 1 000 і 2 000 гривень, «розмінний знак держ. скарбниці УНР», вартістю 5 гривень, і 3,6% «білети держ. скарбниці», вартістю 50, 100, 200 й 1 000 гривень. Гривні всіх вартостей, за винятком надрукованих у Станиславові 5 гривень, були надруковані в держ. друкарні в Берліні. Добірна якість матеріялу й солідне техн. виконання не дали змоги їх підробляти. Дрібна розмінна монета, шаги — 1/100 гривні, була друкована тими самими клішами, що й поштові марки, тільки на картоні, з написом на зворотному незаґумованому боці: «ходить нарівні з дзвінкою монетою». В обігу були 10, 20, 30, 40 і 50 шагів.

З укр. держ. грошей лише 25 карбованців першого випуску й шаги всіх вартостей не мають водяних знаків.

Недостача потрібної кількости розмінної монети й різні ін. обставини викликали появу окремих міських грошей із різними назвами («бони, чеки, розмінні знаки, розмінні білети» й т. ін.) — по різних містах України. Зокрема на Волині мали свої гроші: Крем'янець (розмінні білети вартістю 1, 3 і 5 карбованців), Дубно (чек вартістю 10 карбованців), Луцьке (розмінний знак вартістю 20 гривень), Житомир (розмінні білети вартістю 1, 3, 5 карбованців), у Галичині — Броди (знак грошовий вартістю 1, 2, 5, 10 і 20 гривень), Золочів (гривні вартістю 5 і 10 гривень), Тернопіль (бони вартістю 2, 10, 20 і 50 гривень), Збараж (бони вартістю 1, 5 і 10 гривень), Сокаль (бон вартістю 1 гривні). Оригінальним явищем були й різні роди грошей, що їх видавали або штемплювали повстанські загони. За *М. Гнатишаком*

Література: Толстой И. Древнейшие русские монеты великого княжества Киевского. П. 1882; Марков А. Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических). П. 1910; Gumowski M. Podręcznik Numizmatyki Polskiej. Кр. 1914; Шугаевский В. Монета и денежный счет в Левобережной Украине в 17 в. Чернігів 1918; Сиверс А. Топография кладов с пражскими грошами. Труды нумизматической Комиссии РДИМК, П. П. 1922; Bauer N. Die Silber- und Goldbarren des russischen Mittelalters. Numizmatische Zeitschrift, neue Folge, XXII—XXIV. Відень 1929, 1931; Кропоткин В. Клады римских монет в Восточной Европе. Вестник Древней Истории, I. 1951; Шугаєвський В. Монета і грошова лічба на Україні в 17 ст. Наук. Зб. УВАН, Нью-Йорк 1952; Кропоткин В. Топография кладов римских и ранневизантийских монет на территории СССР. Вестник Древней Истории, III. 1954.

Грубешів (III—4), м. на Холмщині, тепер пов. м. Люблинського воєводства в Польщі, 13 000 меш. (1931). Відоме в 14 в., міські права з 1400, осередок українців півд.-сх. Холмщини. В пов. українці становили 37%, римо-католики з укр. мовою — 20%, поляки 32%; 1946 р. укр. населення виселено.

Грубник Павло (* 1927), артист Харківського Драматичного Театру ім. Шевченка, з 1954 — артист Київського Драматичного Театру ім. Франка. Ролі — Хлестаков у «Ревізорі», Сава — в фільмі «Земля» та ряд ін.

В. Грудин

Грудин Володимир (* 1893), композитор і піяніст-педагог, родом із Києва, скінчив Київську й Одеську консерваторії, проф. Київського Муз. Ін-ту; виступав із концертами у Києві, Львові, Празі, Парижі, Брно й ін. містах; тепер у Нью-Йорку, проф. Укр. Муз. Ін-ту; твори: симфонія, оркестрові сюїти, 2 кон-

церти для фортепіяна з оркестрою, тріо, квартет, скрипкова соната, п'єси для фортепіяна, сольові пісні й ін.

Грудина Дмитро (* 1898), офіц. ком. театральний критик 20—30-их pp.; спершу був актором Театру ім. М. Заньковецької, згодом став на чолі театрального відділу Комітету в справах мистецтв при РНК УРСР; в своїх статтях в журналах «Критика», «Нове Мистецтво», «Театр» та ін. вів боротьбу проти нових мист. шукань, зокрема проти «Березоля», керованого Л. Курбасом. В 1937 заарештований і засланий.

Грудницька Марія, літературознавець, проф. іст. укр. літератури в Києві, наук. співр. Ін-ту Літератури ім. Шевченка АН УРСР; ряд розвідок з іст. укр. письменства 19—20 вв., зокрема присвячених творчості Лесі Українки; праця над вид. творів П. Мирного, В. Стефаника, Л. Українки й ін.

Грузини, народ, основне населення Грузії, країни в Передній Азії, говорить грузинською мовою, що належить до іберійсько-кавказьких мов; в СССР є 2 248 000 Г. (1939 р.).

Зв'язки між українцями й Г. до 19 в. мали лише випадковий характер. В княжу добу деякий час існували екон. відносини між Грузією й Тмутороканню. Окремі факти дають підстави гадати, що існували невідомі докладніше тісніші зв'язки: так у 1154 р. київський в. кн. Із'яслав Мстиславич одружився з дочкою грузинського царя Деметре І (30 pp. пізніше цариця Тамара одружилася з кн. Юрієм Андрійовичем із півн. гілки Рюрикової династії).

У 18 в. указом цариці Єлисавети (з 1743 р.) надано маєтки на півд. Гетьманщині багатьом грузинським княжим і дворянським родинам (Жевахoвим, Ерістовим, Орбеліяні, Тумановим, Саакадзевим, Абашідзе, Кекуатовим та ін.), що поріднилися з укр. коз. старшиною і шляхетством. Тоді ж оселився й жив на Миргородщині видатний грузинський поет Давид *Ґурамішвілі* (1705—92), в творчості якого відбилися укр. впливи.

В першій пол. 19 в. існував т. зв. закавказький транзит, що проходив через Одесу й Редут-Кале. Госп. стосунки України з Грузією в той час були досить жваві, зокрема до Грузії вивозилися вироби укр. суконних фабрик і цукор.

В 19 в. чимало Г. студіювало по високих школах України, зокрема в Київській Духовній Академії, як видатний педагог Яків Гогебашвілі, що перший висунув думку про потребу перекладів з укр. на грузинську мову. Ін. Г. були урядовцями, адвокатами, лікарями, утворюючи невеличкі колонії по більших містах. В політиці рос. уряду щодо України і Грузії було чимало спільного, зокрема в 1830—40-их pp. (грузинська змова 1832 p., справа кн. Дадіяна в Мінґрелії, справа кн. Репніна на Україні та ін.). Можливо, що й це мало вплив на Шевченка («Кавказ»).

Чимало зробив для взаємного зближення видатний письм. Акакій *Церетелі* (1840—1915), ентузіястичний прихильник Шевченка, якого знав особисто і впливи ідей якого виявив у своїй творчості. Особливо виразно продемонстрована була пошана до Шевченка під час святкування ювілею в Тбілісі 1911 р. Шевченкові твори перекладали тоді Ніко Ломоурі (1852—1915), що вчився в Києві й у 70-их pp. дописами до грузинських газет інформував про життя на Україні, М. Ґурієлі, С. Хундадзе, Д. Томашвілі, М. Кінцурашвілі, С. Шаншіашвілі, Д. Еріставі й ін.; кілька Шевченкових віршів грузинські композитори поклали на музику; відбувалися прилюдні доповіді про Шевченка (А. Ґарсеванішвілі 1911).

В кін. 19 в. з'явилися окремі переклади з Котляревського (С. Хундадзе) й Квітки-Основ'яненка (Д. Месхі), на поч. 20 в. з'явилися деякі твори Франка в перекладах І. Евдошвілі (Хосіташвілі), згодом К. Джапарідзе і Н. Кіпіані. У 40—50-их pp. 19 в. в Тбілісі виставлялися укр. мовою «Наталка Полтавка» й «Москаль Чарівник» Котляревського. В 1889 р. великий успіх мали ґастролі групи М. Старицького, а в 1890 р. — М. Кропивницького. На поч. 20 в. в Тбілісі створилася укр. група, керована М. Біляєвою (з 1902 до 1919 було поставлено понад 45 п'єс). З'явилися перші переклади з грузинської укр. мовою — О. Лотоцького (оп. «Ніна» О. Казбека в «Правді», окремі поезії в «ЛНВ») та П. Грабовського (з І. Чавчавадзе).

З посиленням боротьби за нац. права Г. не раз спільно виступали з українцями. Діяльність укр. студентських громад знаходила підтримку студентів-Г., що вчилися в Києві (напр., пед. і гром. діячі Н. Ґамбарашвілі, Шіо Чітадзе). В 1914 Г. брали участь у виступах з приводу заборони Шевченкових свят. Особисті зв'язки посилювалися під час перебування в Грузії 1910—13 Л. Українки та її чоловіка, етнографа К. Квітки.

Спільно діяли українці й Г. в Петербурзі 1906, за часів 1 Держ. Думи, в Союзі Автономістів (віце-през. його від українців був І. Шраг, від Г. — В. Ґеловані). В 4 Держ. Думі гостро виступав у справах рел. і культ. переслідувань українців в окупованій Галичині Н. Чхеїдзе.

Після революції Г. брали участь у скликаному в Києві з ініціятиви Центр.

Ради з'їзді представників поневолених національностей Росії 23—28 вересня 1917. У 1918 уряд Укр. Держави мав офіц. дипломатичні відносини з Грузинською Республікою; 5. 12. 1918 між укр. урядом і Грузинською Республікою був укладений договір про консулярні й торг. відносини, про мореплавство й транзит; в Тбілісі був укр. ген. консул Лісняк, згодом, за Директорії, послом став І. Красковський, укр. консульства до кін. 1920 існували в Батумі й Ґаґрах. Гол. грузинської місії в Києві був проф. Віктор Тевзайя. На еміґрації співпраця українців і Г. знайшла вияв зокрема в діяльності *Прометейського руху, АБН* і *Паризького бльоку.*

З поч. 20-их рр., під сов. режимом, грузинсько-укр. відносини змогли розвиватися лише в площині культурній. Традицією стали поїздки укр. письменників до Грузії й грузинських на Україну. Поряд із цим відбувалися виставки, напр., укр. мист. виставка 1931 в Тбілісі «Україна в гостях у Грузії». В Грузію приїздили на ґастролі Держ. Капеля «Думка», театри «Березіль» (тепер Театр ім. Шевченка), Театр ім. Франка й ін. По Україні ґастролювали Театр ім. Руставелі, Театр ім. Марджанішвілі, концертові групи композиторів і виконавців. Офіц. виявом взаємної симпатії народів було відкриття пам'ятників Д. Ґурамішвілі в Миргороді 1949 і Лесі Українці в Сурамі 1952.

Найплідніше виявилися укр.-грузинські зв'язки в перекладах літ. творів. Поза окремими творами, в 1939 і в 1953 рр. вийшли великі вид. поезій Шевченка; в 40-их рр. — твори І. Франка, зокрема «Мойсей», 1949 і 1952 вийшли збірки творів Лесі Українки. Перекладали ці твори відомі груз. письменники, як С. Чіковані, К. Лорткіпанідзе, І. Мосашвілі, А. Машашвілі, І. Абашідзе, Р. Ґветадзе, В. Ґапріндашвілі, С. Шаншіашвілі, О. Кураттелі й ряд ін. Перекладені також твори сучасних укр. письменників М. Бажана, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, П. Панча, І. Кочерги, О. Корнійчука (п'єси двох останніх ішли в театрах Грузії) й ін. Найкращі переклади з грузинської належать М. Бажанові: «Витязь в тигровій шкурі» Шота Руставелі й «Давитіяні» Д. Ґурамішвілі. Ряд ін. творів грузинської літератури перекладали М. Рильський, А. Малишко, П. Воронько, М. Нагнибіда, С. Крижанівський й ін. *М. Глобенко*

Грузинський Олександер (* 1881), філолог, родом із Ніжена, чл. Укр. Наук. Т-ва в Києві; в 20-их рр. проф. Ніженського ІНО, згодом Харківського ІНО, з пол. 30-их рр. доля невідома; м. ін. працями «Пересопницкое евангелие как памятник искусства эпохи Возрождения в южной России в 16 в.» (1911), «Из истории перевода евангелия в южной России в 16 в.», статті про твори Т. Прокоповича, Г. Сковороди й ін.

Грузія, див. *Грузини.*

Грунський Микола (1872—1951), славіст, проф. Київського Ун-ту. Головні праці — з іст. вивчення синтакси слов. мов, із ц.-слов. мови (Фрайзінґенські уривки, Київські листки, походження *глаголиці),* коментар до «Слова о полку Ігореві», також ряд компілятивних курсів сучасної укр. мови і її історії, написаних у співробітництві з ін. авторами.

Грунь (III—15), с., р. ц. Сумської обл.

Група військ, кілька військ. частин, зведених під спільне командування для виконання певного оперативного завдання. Об'єднання кількох корпусів або 2—3 армій зветься армійською групою. В УГА до її реорганізації на бриґади (в січні 1919) існували такі новопосталі, органічно не зв'язані групи: «Північ» (б. Сокаля), «Яворів Схід» (на сх. від Львова), «Старе Село», «Наварія», «Південь 1 і 2» (від Городка по Перемишль), «Крукеничі», «Хирів» і «Лютовиська»; в березні 1919 зорганізовано групу отамана А. Ляєра, яка під назвою «Сх. фронт» з доручення начальної команди УГА тримала фронт проти большевиків над Збручем. Під час укр.-рос. війни часто практикувалося зведення кількох одиниць в одну групу, напр.: Півд. Дніпровська і Півн. групи в 1918, Ударна група УСС, яка в січні 1919 під керуванням полк. Р. Сушка обороняла Полтавщину від большевиків, група підполк. І. Роґульського, яка в той же час заслоняла Київ від наступу большевиків із Чернігова, Запор. (6, 7 і 8 Запор. дивізії Дійової Армії), Волинська група (1 Півн. і 4 Холмська дивізії, повстанчий загін отамана Шепеля й 2 дивізія Д. А.) в першій пол. 1919; Сх. армійська група (Дійова Армія без запорожців і січовиків та 2 бриґада УГА), що оперувала влітку 1919 в одеському напрямі проти червоної і білої армії, Армійська група ген. Кравса (1 і 3 корпуси УГА та Запор. корпус Дійової Армії), яка 30. 8. 1919 відбила Київ у 14 больш. армії, і Армійська група полк. Вольфа (2 корпус УГА й СС), що влітку 1919 зайняла Житомир і Коростень.

Група Української Національної Молоді, ідеологічна націоналістична орг-ція, заснована 1922 р. у Йозефові (ЧСР) з централею у Празі й групами у Брні, Пшібрамі, Ліберці й Йозефові (ЧСР), Відні, Ґраці й Леобені (в Австрії), у Львові й ін. містах Галичини. Гал. групи 1925 р. переорганізувалися на *Союз Української Націоналістичної Молоді;* з виникненням ОУН обидві орг-ції вли-

лися до неї. Орган — місячник «Нац. Думка». Голови екзекутиви: З. Петрів, Л. Макарушка, М. Коновалець, І. Ґижа, Снігурович, О. Бойдуник.

Груша (Pirus communis L.), листяне дерево, інколи кущ із родини розоцвітих, підродини яблуневих; росте по лісах і польових ярах, сягає до 5—20 м, доживає до 200 рр. Деревно тверде, міцне, червонясто-жовтаве, добре приймає політуру; вживається на столярські й токарські вироби, на техн. приладдя, муз. інструменти. З дикої Г. виведено багато культ. сортів із великими соковитими овочами, що вживаються сирими, вареними, сушеними, на мармеляду, конфітуру й под. З чисто укр. сортів відомі полтавська цукрова, глива укр., лісова красуня, деканка осіння й зимова; поза тим на Україні ростуть усі найкращі евр. сорти.

Грушанка (Pirola), рослина з родини грушанкуватих. На Україні є кілька видів, поширених перев. в півн. лісовій смузі, м. ін. Г. круглолиста (P. rotundifolia) — декоративна, P. Chimaphila umbellata — лік проти катару сечового міхура.

Грушевська Катерина (1900—53), дочка Михайла Грушевського, дослідниця укр. і порівняльної етнографії, керівниця Комісії Іст. Пісенности й Кабінету Примітивної Культури ВУАН, ред. ж. «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» (1926), д. чл. НТШ; авторка праць «З примітивної культури» 1924 (зб.), «З примітивного госп-ва» 1927 та ряду ін.; опрацювала найповніше досі вид. «Укр. нар. думи. Корпус», I—II 1927—31. В 1937 р. заслана.

К. Грушевська

Грушевська Марія (1860?—1953), дівоче прізвище Вояківська, дружина Михайла Г., родом з Перемищини, гром. і просв. діячка у Львові й Києві, співр. «ЛНВ» (м. ін. переклади з франц. мови), 1917 — чл. Центр. Ради й Театральної Ради в Києві.

М. Грушевська

Грушевська Ольга (* 1877 ?), уроджена Парфиненко, дружина О. Грушевського, в 1920-их рр. співр. Іст.-Філол. Відділу ВУАН, авторка статтей на іст.-культ. теми в «Іст.-Геогр. Збірнику», в «Наук. Збірнику» ВУАН та ін.

Грушевська-Шамрай Ганна, див. *Шамрай* Ганна.

Грушевський Михайло (29. 9. 1866—24. 11. 1934), великий укр. історик, визначний організатор укр. науки, політ. діяч і публіцист. Народився в Холмі, в родині педагога-славіста із старого духовного роду на Київщині. Скінчив курс Тифліської гімназії й Іст.-Філол. Фак. Київського Ун-ту (1890). Наук. працю почав під керівництвом В. *Антоновича;* перші наук. публікації: «Южнорусские господарские замки в половине 16 в.» («Киевские Университетские Известия», 1890); «Волынский вопрос 1077—1102 г.» («Кст.», 1891); «Громадський рух на Україні-Русі в 13 в.» («ЗНТШ», I). Залишений при ун-ті для підготови до професури (кандидатська праця «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца 14 ст.», 1891), дістав ступінь маґістра (дисертація «Барское староство», 1894) й за рекомендацією Антоновича був призначений 1894 як звичайний проф. на катедру історії України (офіц. назва: всесвітньої іст. з особливою увагою до Сх. Европи) у Львівському Ун-ті (був ним до 1914). Г. став дир. Іст.-Філос. Секції (з 1894), а незабаром (1897) головою *Наукового Товариства ім. Шевченка.* Розвинувши надзвичайно енерґійну працю коло реорганізації НТШ за зразком академій наук, збирання фондів, створення бібліотеки, музею, скупчення наук. сил, зокрема притягши до співробітництва І. Франка, Г. високо підніс Т-во, що, за його висловом, «створило укр. науку в очах і поняттях культ. світу». Гол. НТШ Г. лишався до 1913 р. Ред. (з 1895 до 1913) «Записок» та здебільша заснованих ним же видань Т-ва, Г. вмістив там низку розвідок та статтей з іст. України, гол. — давньої (зібрані в I—V тт. «Розвідок і матеріялів до іст. України-Руси», 1896—1902), а також про екон. стан Галичини 16 в. («Жерела до іст. України-Руси», I—II, 1895—97). Г. створив у Львові наук. школу істориків України (зокрема С. Томашівський, О. Терлецький, М. Кордуба, І. Крип'якевич, В. Герасимчук, І. Джиджора, І. Кревецький та ін.). З 1898 Г. став одним із ред. заснованого ним спільно з Франком «*Літературно-Наукового Вісника»,* який згуртував кращі укр. літ. сили. Г. був одним з

М. Грушевський

організаторів Української Видавничої Спілки (1899) і Т-ва Прихильників української науки, літератури і штуки (1904), він же організував публічні університетські курси у Львові.

1898 у Львові вийшов I т. його монументальної «Історії України-Руси», доведеної в дальших 9 томах, що вийшли у Львові й Києві в 1899—1937, до 1658 р. 1904 у Петербурзі був виданий його «Очерк истории украинского народа», де подано заг. огляд цілої іст. України (2 вид. — 1906, 3 — 1911 р.), повторений із деякими змінами і в популярнішій формі в «Ілюстрованій історії України» (кілька видань, починаючи з 1911, і в рос. вид. — 1912), у зб. «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (I, 1914) і в численних нарисах іст. України мовами нім., франц., англ., болг., чеською. 1904 р. Г. надрукував у «Сборнике статей по славяноведению» (т. I, вид. Академії Наук у П.) статтю «Звичайна схема «руської» іст. і справа раціонального укладу іст. сх. слов'янства», в якій теоретично обґрунтував свою схему історії України як самостійного процесу іст. укр. народу, окремого від своїх сусідів і походженням, і політ., госп. та культ. життям (нім. переклад статті — 1935, англ. — 1952).

Політ. діяльність Г. почалася в Галичині (він був одним із засновників Нац.-Дем. Партії, з якою незабаром розійшовся), але особливо розгорнулася на Центр. Україні після революції 1905. 1906 Г. заснував у Петербурзі «Украинский Вестник», що став органом Укр. Громади в Держ. Думі. Як загальновизнаний лідер українства, він став на чолі *ТУП*, що об'єднало тоді більшість укр. партій та нац.-гром. орг-цій. Г. визначився як першорядний публіцист, друкуючи свої статті на актуальні теми укр. й міжнар. політ. життя в різних укр. (гол., в «ЛНВ» і в «Украинской Жизни») та рос. виданнях і окремими збірками: «З біжучої хвилі» (1906), «Освобождение России и украинский вопрос» (1907), «Наша політика» (1911), «Вільна Україна» (1917) й ін.

У зв'язку з новими можливостями укр. культ. і політ. праці після 1905 р., Г. переніс свою діяльність до Києва, продовжуючи там (з 1907) вид. «ЛНВ» й очолюючи (1908) новозасноване *Українське Наукове Товариство*, яке видавало свої «Записки» й (з 1914) іст. квартальник «Україна».

Під час першої світової війни, коли почалися нові нагінки рос. уряду на українців, Г. восени 1914 був заарештований і, після понад 2-місячного ув'язнення в Києві, був засланий спершу до Сімбірську, а незабаром переведений до Казані, пізніше до Москви, де перебував до революції 1917, продовжуючи наук. роботу й співпрацюючи в ж. «Украинская Жизнь» та тижневику «Промінь».

У березні 1917 Г. повернувся до Києва, де одностайно був обраний на гол. Української Центральної Ради (Г. приєднався до УПСР, яка мала більшість у Центр. Раді). З його ім'ям зв'язаний розвиток іст. подій від перших кроків Центр. Ради до IV Універсалу про самостійність УНР. 29. 4. 1918 Г. був обраний на президента Укр. Нар. Республіки. Ліквідація Укр. Центр. Ради поклала край держ. діяльності Г., який далі продовжував наук. працю й публіцистичну (зб. «На порозі Нової України. Гадки і мрії», 1918). 1919 він виїхав на еміґрацію, де розгорнув широку наук. й політ.-публіцистичну діяльність. 1919 Г. заснував Укр. Соціологічний Ін-т у Відні (згодом у Празі), який видав, зокрема, його праці: «Початки громадянства, генетична соціологія» (1921), «З починів укр. соціялістичного руху. Михайло Драгоманов і Женевський соц. гурток» (1922) й «З іст. рел. думки на Україні» (1925), — і розпочав свою монументальну «Іст. укр. літератури», редаґував орган УПСР «Борітеся — Поборете!» (1920—1922) тощо.

На поч. 1924 Г., обраний (1923) на д. чл. Укр. Академії Наук, повернувся до Києва. Він відновив при ВУАН діяльність іст. Секції кол. Укр. Наук. Т-ва, очолив Археографічну Комісію, організував низку акад. комісій для дослідження укр. іст. й фолкльору, керував підготовою нових кадрів істориків у Н.-Д. Катедрі іст. України, редаґував відновлений ним ж. «Україна» (1924—30), який став заг.-укр. органом українознавства, редаґував також «Наук. Зб.» Іст. Секції, зб. «За сто літ» та ін. У Києві Г. продовжував працювати над «Іст. України-Руси» й «Історією укр. літератури». В 1926 р. Україна урочисто відзначила 60-річчя життя й 40-річчя наук. діяльности Г.

Боротьба сов. влади проти укр. культури, що загострилася, починаючи з 1929 р., поклала край широкій діяльності Г. В березні 1931 він був висланий до Москви, наук. установи, створені ним, були ліквідовані, співробітники та учні його здебільшого заарештовані й заслані. Останні роки Г. працював, гол., над укр. історіографією 17—18 в., друкуючи свої праці у виданнях Академії Наук СССР, д. чл. якої він став з 1929 р.: «Самовидец Руины и его позднейшие отражения» («Труды Института Славяноведения Академии Наук СССР», I. 1932), «Об украинской историографии 18 века. Несколько замечаний» («Известия Академии Наук СССР», 7 серія, ч.

3. 1934). Тяжкі умови підневільного життя на чужині й дальші переслідування з боку сов. влади дуже вплинули на здоров'я Г. Він помер 24. 11. 1934 у Кисловодську, куди виїхав для лікування; похований у Києві, на Байковому кладовищі.

Історіософічні погляди Г., учня В. Антоновича, складалися під впливом, гол., М. Костомарова й М. Драгоманова, й ідеї народництва та федералізму були домінантними в його наук. та гром.-політ. діяльності. Примат соціяльних інтересів над інтересами держ.-нац. є характеристичний для іст. концепції Г., споріднюючи її з т. зв. «народницькою школою» в укр. історіографії. Але, в процесі дальшого студіювання іст. України (зокрема Козаччини й Коз.-Гетьманської держави) й своєї участи в сучасній укр. політиці, Г. надає чимраз більшого значення держ.-політ. чинникові. Багато учнів Г. перейшли згодом до «держ. школи», яка панує в сучасній вільній укр. історіографії. Наук. схема іст. України, створена Г., була прийнята новітньою укр. історіографією і знайшла визнання в чужій історіографії, зокрема рос. (О. Пресняков, М. Любавський) і польській.

Г. багато працював у царині іст. літератури — це насамперед відповідні екскурси в «Історії України-Руси» і велика «Історія укр. літератури» (I—V, 1922—27; тт. VI і VII лишилися невидрукуваними), що охоплює укр. нар. творчість і письменство до поч. 17 в., досліджувані у зв'язку з історією розвитку культури; йому належать також численні літ.-критичні статті й рецензії (зокрема в «ЛНВ»). В «Історії України-Руси», в кн. «Культ.-нац. рух на Україні в 16—17 в.» (1912; 2 вид. — 1920) і ряді менших праць Г. розглядає розвиток укр. освіти, церк. життя, мистецтва, друкарської справи й ін. сторін укр. культури. Ряд розвідок Г. присвячений етнографії, фолкльорові, соціології. Г. працював і в археології (розкопи 1895—98 рр. в с. Чехах, Брідського пов. та ін.), опублікувавши ряд статтей і давши в I-III тт. «Історії України-Руси» першу спробу синтези археології України.

Чималу данину віддав Г. красному письменству як автор оповідань, драм і нарисів (зб. «Під зорями, оповідання, начерки, замітки, іст. образи», 1928).

Заг. число опублікованих праць Г. перевищує 1 800. Бібліографія їх за час 1888—1904 подана в «Наук. Збірнику, присвяченому проф. М. Грушевському учениками й прихильниками» (Л. 1906); за 1905—1928 — в III т. «Ювілейного зб. ВУАН на пошану акад. М. С. Грушевського» (К. 1929).

Великі заслуги Г., ученого, що здійснив гол. завдання укр. історіографії — створення синтези укр. іст. процесу, організатора укр. нац. науки, гром.-політ. діяча, одного з найвизначніших у добу визвольних змагань, викликали, не зважаючи на поворот Г. в 1924 р. на підсов. Україну, гостро неґативне до нього ставлення у большевиків як за життя, так і по смерті Г. Зокрема, постанови ЦК КП(б)У з 1946 і пізніші сов. публікації характеризують його як «націоналістичного історика», «ідеолога укр. контррев. буржуазії», «непримиренного ворога сов. влади». Сов. влада провадить боротьбу проти схеми Г. та її послідовників в історії, історії літератури, мовознавстві тощо.

Література: Грушевський М. Автобіографія. 1906; Грушевський М. Автобіографія. 1926; Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України. ЗНТШ, CXXXIII. Л. 1922; Дорошенко Д. Огляд укр. історіографії. Прага 1923; Ювілей акад. М. С. Грушевського. 1866—1926. К. 1927; Prof. Michael Hruschewskyj. Sein Leben und sein Wirken. Берлін 1935; Krupnyckyj B. Die archäographische Tätigkeit M. Hruševskyj's. Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, XI, 3—4. Бреслав 1935; Koch H. Dem Andenken Mychajlo Hruševskyj's ... gewidmet. Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, XI, 1. Вреслав 1935; Hötzsch O. Michael Hruševskyj. Zeitschrift für osteuropäische Geschichte, IX. Берлін 1935; Korduba M. M. Hruschewskyj als Forscher und Organisator der Wissenschaftlichen Arbeit. Zeitschrift für osteuropäische Geschichte, IX. 1935; Bidlo J. Michael Hruševškyj. Прага 1935; Borschak E. M. Hrusevskyj. Le Monde Slave, I. Париж 1935; Shulgin A. Mykhailo Hrushevsky (1866—1934). The Slavonic Review, XIV. Лондон 1935; Krupnyckyj B. Die historische Wissenschaft der Sowjet Ukraine, 1921—41. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, II—IV. Вреслав - Берлін 1941; Енциклопедія Українознавства I, стор. 402—403, 404; Крупницький Б., вступна стаття до нового вид. Історії України - Руси, I. Нью-Йорк 1954.

О. Оглоблин

Грушевський Олександер (* 1877), брат Михайла, історик — учень В. Антоновича, історик укр. літератури. Приват.-доц. ун-тів в Одесі, Петербурзі й Києві. Проф. Укр. Держ. Ун-ту в Києві (1918—19), чл. Укр. Наук. Т-ва в Києві, д. чл. НТШ. В 20-их рр. проф. Київського ІНО, дир. Іст.-Геогр. Комісії ВУАН, д. чл. Археографічної Комісії ВУАН. У 1937 р. засланий. Автор праць «Пинское Полесье» (1901), «Очерки истории Туровского княжества» (1902), «Города Великого Княжества Литовского в 14—16 вв.» (1918), численних розвідок із політ. та соц. іст. України 16—18 в., статтей з укр. історіографії 18—19 в. в «ЗНТШ», «ЗНТК», «ЛНВ», «ЗІФВ ВУАН», «Наук. Збірниках», журн. «Україна» та ін. Г. нале-

О. Грушевський

жить також написана з «неонародницьких» позицій серія нарисів про укр. письменників 19—20 вв. — «З сучасної укр. літератури» (в «ЛНВ» і окремо 1909), статті, огляди та рецензії на літ. теми.

Грушевський Сергій (1833—1901), батько Михайла, педагог-славіст, дир. учительської семінарії в Холмі, пізніше інспектор нар. шкіл на Кавказі, автор статтей з укр. етнографії в київських часописах.

Грушецький Антонин Антін (1734—93), василіянин, маляр з Почаєва; відомий його іконостас у Супраслі й образи в Галичині й Польщі, намальовані в 50—80-их рр. 18 в.

Грушка (V—11), с. на середньому Побожжі, р. ц. Кіровоградської обл.

Грушка о. Григорій (1860—1913), гром. діяч в ЗДА, гр.-кат. свящ.; приїхав з Галичини 1889, був душпастирем в Шенандоа й в Джерзі-Сіті, де заснував газ. «Свобода» — перший її ред.; один з організаторів Укр. Нар. Союзу. Згодом повернувся до Галичини.

о. Г. Грушка

Грушкевич Теофіл (1846—1915), гал. осв. діяч, учитель гімназії, організатор Коломийщини (1879—89), перший дир. укр. гімназії в Яворові (1909—13), ред. «Учителя», автор підручників і популярних брошур.

Грушкевич Ярослав (* 1874), син Теофіла, лікар-окуліст, культ.-гром. діяч на Станиславівщині; популярна кн. «Про трахому» і ін. праці з офтальмології.

Грушове, с. в Мармароській котловині, Тячівського р-ну, Закарп. обл. В Г. існував в 15—17 вв. відомий манастир св. Михаїла із школою і, ймовірно, друкарнею, який користувався ставропигією (поч. його відносять до 12—13 в.); манастир був зруйнований під час повстання Текелі 1680 р.

Грястиця, житниця, вівсюк (Dactylis glomerata L.), довголітня рослина з род. трав, поширена по луках і лісових галявинах, рідка на півд. Україні; культивується як добра кормова рослина.

Губа Ігор, архиєп., див. *Ігор* Губа.

Губаржевський Ігор (* 1905), мовознавець, наук. співр. Ін-ту Мовознавства ВУАН, проф. Київського Пед. Ін-ту (1936—41). Праці з діялектології Чернігівщини й Поділля, мови Шевченка, граматики сучасної укр. мови (дієприкметники, морфологія), словництва. З 1945 на еміґрації, нині в Англії, церк. діяч, свящ.

Губер Борис († 1919), авіоконструктор і пілот, полк., вишкільний старшина літунського полку УГА; трагічно загинув під час інструктажу.

Губернатор, у царській Росії управитель *губернії,* призначався царем із дворянства. На поч. 19 в. до деяких губерній (Київська, Подільська, Малоросійська) призначалися військ. губернатори. Г. очолював губ. правління й ін. органи губернії і мав нагляд над земською самоуправою; він перебував в адміністративній залежності від мін. внутр. справ. Нагляд над деякими губерніями здійснювали ще *генерал-губернатори.* Після революції 1917, за Центр. Ради, губерніями керували *губерніяльні комісари,* а в Укр. Державі 1918 — *губерніяльні старости.* В окупованій рос. військами Галичині (1914—17) були призначені кілька губернаторів.

Губернатором називався також гол. автономного краю Підкарпатської Руси в 1920—38 рр., призначуваний през. Чехо-Словаччини; його компетенції були обмежені чехо-слов. урядом і крайовою адміністрацією на чолі з віцегубернатором чес. національности; функції Г. мали скорше репрезентативний характер. Губернаторами на Закарпатті були: Ю. Жаткович (1920—21), А. Бескид (1923—33), К. Грабар (1935—38). *В. М.*

Губернія, адміністративно-територіяльна одиниця в Рос. імперії; поділ на губернії завів Петро І. На Україні в 1708 засновано Київську Г., що існувала поруч із укр. адміністративно-територіяльним поділом на полки, скасованим у 1764—81 рр. Стан губерній на укр. землях часто змінювався (див. *Адміністративно-територіяльний поділ укр. земель*). На чолі Г. стояв *губернатор,* якому підлягало губ. правління (див. ЕУ I, стор. 481) та ін. органи губ. адміністрації. В 60-их рр. 19 в. по губерніях виникли органи самоуправління, т. зв. губернські земські управи (див. *Земство*). На Україні поділ на Г. проіснував до 1924—25 рр.

Губерніяльні комісари, виборні управителі губерній замість царських губернаторів, затверджувані 1917 р. Тимчасовим Урядом, а влітку 1917 — Центр. Радою. В губерніях, де за «Тимчасовою інструкцією» з 17. 8. 1917 була визнана укр. влада, комісарами були: на Київщині — спершу М. Суковкин, пізніше О. Саліковський, на Полтавщині — А. Лівицький, на Чернігівщині — М. Іскрицький, згодом Д. Дорошенко, на Волині — А. В'язлов, на Поділлі — М. Стаховський. Після проголошення УНР (в листопаді 1917) і в ін. губерніях, уряд залишив губ. комісарів, затвердже-

них раніше рос. Тимчасовим Урядом. Влада їх в рев. обставинах, при зростанні впливів больш. совєтів, фактично була мінімальна, особливо в великих пром. центрах, як Харків чи Катеринослав. Після повороту на весні 1918 Центр. Рада наставила своїх Г. к., поряд із військ. губ. комендантами, але гетьманська влада замінила їх на *губерніяльних старост*. В той же час у повітах були повітові комісари.

Губерніяльні старости, начальники губерній, призначувані гетьманською владою замість *губ. комісарів* Центр. Ради (наказ мін. внутр. справ Ф. Лизогуба з 14. 5. 1918). Г. с., як і повітові, добиралися з прихильників гетьманату, місцевих великих землевласників, старих земських діячів, офіцерів, — перев. далеких, а то й ворожих укр. справі, як київський староста, кол. губернатор Тернопільщини І. Чарторижський або ворог укр. культури харківський староста ген. П. Залєський та ін.; це спричиняло багато конфліктів між укр. громадянством і владою.

Т. Ґубіцький

Губіцький Тарас (* 1908), скрипак-віоліст і дириґент в ЗДА, родом з Дрогобича, з 1937 в Детройті; дириґував оркестрою радіовисильні WMBC; віоліст симфонічної оркестри, засновник струнної оркестри Детройт Фідлерс Бенд; провадить свою муз. школу.

Губків, с. Сосновського р-ну Рівенської обл. в проломі р. Случ через ґранітове підложжя; руїни замку 15 в.;

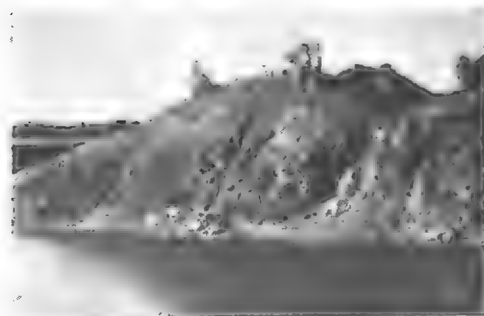
Губків, руїни замку з 17 в.

в Г. 2. 7. 1943 німці зігнали населення до церкви й підпалили її; при цьому згоріло кілька сотень людей (разом із дітьми), із свящ. Венедиктом Корницьким і псаломщиком Борисом Петровим.

Губні звуки, приголосні, вимовлювані при пасивності низько положеного язика тим, що струм повітря прориває перепону, створену ступенням губів (проривні дзвінкий *б* і глухий *п*, комбінаторно м'якшені перед *і*), або проходить крізь вузьку щілину між горішніми зубами й долішньою губою (протисні *ф*, глухий, уживаний тільки в чужих словах і чужий більшості укр. говірок, почасти дзвінкий *в*) або двома губами (*в* по голосних, з якими воно творить фонетично, але не фонологічно, дифтонг, факультативно в ін. позиціях). Пом'якшене *в* існує лише в кількох словах після пом'якшеного приголосного перед *а* (*цвях, свято*). Ствердіння Г. з. помічається в укр. рукописах уже в 11 в.

Губчак Михайло (1866—1926), гал. гром. діяч, співр. «Діла», управитель театру «Укр. Бесіди» 1901—05, 1915 вивезений на Сибір, повернувся 1918.

Гудик Яків (1839—92), гал. гром. діяч, укр.-кат. свящ., один із організаторів шкільних «громад» 60-их рр.; писав статті, оповідання, проповіді.

Гудило, оз., див. *Манич-Гудило*.

Гудима Віталій (1861—1929), ген.-хорунжий, за часів визвольних змагань — начальник Мобілізаційної Управи Військ. Мін-ва УНР.

Гудович Андрій (1731—1808), син Василя Г., вихованець ун-тів у Кеніґсберґу, Галле й Ляйпціґу. Ген.-адьютант Петра III, згодом ген.-аншеф. Брав участь у дипломатичних переговорах, що закінчили семилітню війну. Ім'я Г. називали як кандидата на гетьмана України (1762 і 1796). Близький до укр. патріотичного гуртка в Новгороді-Сіверському 1780—90-их рр.

Гудович Василь († 1764), держ. діяч 18 в.; бунчуковий товариш, відав справами Ген. Скарбу, чл. укр. делеґації до Петербурґу в справі відновлення гетьманства (1745—49); ген. підскарбій (1764).

Гудовичі, шляхетський рід, до нього м. ін. належали Василь († 1764), ген. підскарбій (див.), його сини — Андрій (див.) і Іван (1741—1820), граф, ген.-фельдмаршал, 1797 київський ген.-губернатор.

Гужова Віра (* 1900), співачка — драматичне сопрано, з пол. 20-их рр. вела основний героїчний репертуар у Харківському Театрі Опери і Балету, в 30-их рр. гол. солістка цього театру (Аїда, Наталка Полтавка, Наташа в «Русалці», Ліза в «Виновій дамі» та ін.); відома також із концертової діяльности, нині проф. Київської Консерваторії.

Гужовський Яків (* 1861), укр. гром. діяч, посол до 1 Держ. Думи від Чернігівщини.

Гузар Володимир (1881—1945), бук. культ. діяч, меценат (т-в «Нар. Дім», «Кобзар»), за фахом лікар-інтерніст.

Гузар Євген (1854—1918), гал. церк.

і гром. діяч і письм., катехит-педагог і організатор львівських укр. слуг; підручники «Життя святих», «Історія Церкви» й ін.

Гузар Ілля (1915—50), проф.-економіст в ун-ті Корнел в ЗДА, неодноразово дорадник у справах бюджету в Вашінґтоні; автор праці: „The Burse and the Sword, control of the Army by Congress, 1933—1950" (1950).

Гузар Любомир (* 1911), син Володимира й Ольги, націоналістичний діяч на Буковині, з 1935 р. у Франції; статті у франц. журналах на укр. теми.

Гузар Ольга (* 1885), уроджена Павлюх, гром. діячка і журналістка, одна з керівниць жін. руху на Буковині, в 20—30-их рр. гол. т-ва Жін. Громада і «Мироносиці»; співр. часописів «Рідний Край», «ЛНВ», «Час» та ін.; перекладала з нім. і франц. мов; за свою діяльність 1942 засуджена рум. владою на 5 рр. в'язниці, з 1945 доля її невідома.

О. Гузар

Гуйва, р. в сточищі Дніпра, права притока гор. Тетерева, 104 км довж.

Гукливський літопис, закарп. хроніка, почата 1660 р. і доведена до 1830 під назвою «Новійшая, яже когда случишася»; подає політ. й церк. події в Угорщині та на Закарпатті, соц.-побутові факти; мова нар. Гол. автор М. Григашій, свящ. с. Гукливого. Опублікований Я. Біленьким («Угор.-руські літописні записки», «ЗНТШ», CIV).

Гулак Микола (1822—99), чл. *Кирило-Методіївського Братства;* родом із Полтавщини; належав до лівого крила Братства; під час слідства тримався особливо твердо; 1847—50 був ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці, 1850 висланий до Пермі; з 1859 викладав у середніх школах в Одесі, Керчі, згодом у Кутаїсі й Тбілісі; автор праць із математики і ряду розвідок із грузинської та азербайджанської літератур.

М. Гулак

Гулак-Артемовський Петро (1790—1865), письм., родом з Київщини. З 1818 викладач Харківського Ун-ту, з 1825 — проф. рос. історії, 1841—49 — ректор. Друкуватися почав з 1817. Продовжуючи літ. традицію Котляревського, Г.-А., добрий знавець нар. мови й побуту, застосував бурлеск у своїх байках, з яких найвідоміша «Пан та собака» (1818) з нотами сатири на панську сваволю, у посланіях, зокрема травестуючи оди Горація («До Пархома»), та в ряді ін. віршів. У деяких творах наявні елементи сантименталізму («До Любки»). В балядах, де Г.-А. користувався сюжетами Ґете — «Рибалка» і Міцкевіча — «Твардовський» (обидві 1827), надаючи їм укр. кольориту, він ставав на шлях романтизму. Повна зб. укр. віршів Г.-А. — «Твори», Держ. В-во України 1927.

П. Гулак-Артемовський

Гулак-Артемовський Семен (1813—73), композитор і оперовий співак, небіж письм. Петра Г., близький приятель Т. Шевченка. Нар. на Київщині. Заг. освіту здобув у Києві, співу вчився в Петербурзі й Італії. З 1842 був провідним співаком у Маріїнському Театрі та в італ. опері в Петербурзі (баритон дуже широкого діяпазону). Автор опери «Запорожець за Дунаєм» (1863), водевіль «Сон в ніч на Йвана» (1852) та «Укр. весілля» (1851). Співав партію Карася в «Запорожці» та свата в «Укр. весіллі»; як драматичний актор виступав у п'єсах І. Котляревського (в ролях Виборного та Чупруна).

С. Гулак-Артемовський

Гулевичівна Гальшка (Єлисавета), київська шляхтянка, жінка мозирського маршалка Степана Лозки; 1615 пожертвувала двір і садибну землю на Подолі в Києві для влаштування правос. манастиря і школи; новозасноване *Богоявленське Братство* на цьому ґрунті збудувало манастир і школу, яка стала основою Києво-Могилянської Академії.

Гулий Максим (* 1905), біохемік, проф., д. чл. АН УРСР, керівник лябораторії тканинних білків ін-ту Біохемії АН; праці з біохемії тварин.

Гулий-Гуленко Андрій (* 1886), ген.-хорунжий Армії УНР; повстанець на півд. Херсонщині; на поч. 1919 р. провадив бої з Махном за Катеринослав.

У 1 Зимовому поході Армії УНР командир Запор. дивізії; в листопаді 1921 командир Басарабської групи Армії УНР, що вийшла з Румунії на Україну одночасно з гол. групою Ю. Тютюнника в Польщі. Після невдачі походу опинився в руках большевиків; доля невідома.

А. Гулий-Гуленко

Гуляєв Олекса (1863—1923), проф. цивільного права Київського і Московського ун-тів, д. чл. ВУАН. Автор розвідок із рим. і рос. цивільного права: «Предбрачный дар в римском праве и памятниках византийского законодательства» (1893), «Наем услуг» (1893), «Вопросы частного права в проектах законоположений о крестьянах» (1904), кілька разів перевиданий курс рос. цивільного права й ін.

Гуляй-Поле (VI—17), м. над р. Гайчур, притокою Вовчі, р. ц. Запорізької обл.; осередок діяльности анархіста Н. *Махна* в 1917—20-их рр.

Гуляницький Григорій, ніжинський полк. (1656—59), з волинської шляхти; брав участь у ліквідації повстання Барабаша й Пушкаря (1657) та у війні Виговського з Москвою, зокрема визначився обороною Конотопу 1659; після поразки Виговського усунутий від полковництва. 1663 учасник походу Тетері на Лівобережжя, 1664 за інтриґами Тетері деякий час був ув'язнений поляками у тюрмі в Марієнбурзі.

Гуляницький Августин († 1891), церк. діяч і письм., єп. катеринославський, автор підручника «Основного богословія».

Гулька (Hulka) Рудольф, сучасний чес. письм., журналіст і мистець, перекладав на чес. мову твори В. Стефаника, М. Коцюбинського, Лесі Українки; збирав матеріяли з укр. нар. мистецтва на Закарп. Україні.

В. Гультай

Гулькевичі (VIII—21), с. на Кубані, р. ц. Краснодарського краю РСФСР.

Гультай Василь (* 1900), гром. і культ. діяч у Канаді, родом з Галичини, підприємець, меценат і засновник багатьох укр. культ. установ, піонер націоналістичного руху в Канаді; засновник, заступник гол. (1938—46), а з 1954 гол. Крайової Екзекутиви Укр. Нац. Об'єднання; управитель (1932—34), а з 1952 гол. дирекції в-ва «Новий Шлях», през. фільмової корпорації «Орбіт».

Гультяї, в 15—16 вв. неосілі селяни під Польщею, що переходили з місця на місце за заробітком; поль. конституції 1496 і 1503 рр. обмежували їх свободу. Г. називались також «лезні» люди.

Гуманізм, має два значення. Заг.: визнання абсолютної гідности людини, що завжди має бути метою, але ніколи не засобом лише для досягнення якоїсь мети. Зокрема христ. гуманізм репрезентований у старій Україні такими творами, як «Ізборник 1076 р.», твори Володимира Мономаха, «житія» (напр., деяких печерських святих, м. ін. св. Теодосія), в 16 в. — Іваном Вишенським, у 18 в. Сковородою. Можемо говорити про христ. Г. тих письменників, у яких це один з основних мотивів їх світогляду: у І. Котляревського, Г. Квітки, Т. Шевченка. Пізніше приєднуються й ін. мотиви: безрелігійна філантропія, соціяльні мотиви і т. д. Такі відміни Г. наявні у М. Драгоманова, Лесі Українки, І. Франка й більшости «народницької» укр. літератури. Г. у вужчому сенсі — це інтерес до людини в добу ренесансу й зв'язана з цим висока оцінка та студії античної літератури. Цей тип Г. прийшов на Україну з запізненням лише в 16 в. й поширився в сер. 17 в. До 17 в. належить і ширше знайомство українців із типовими представниками ренесансу. Відомі тут були м. ін. Дж. Боккаччіо, Л. Валла, Дж. Кардано, Дж. Бруно й ін., зокрема Еразм Роттердамський. В 17 в. зах. Г. злився на Україні з барокком. *Д. Ч.*

Гумань, див. *Умань*.

Гуменна Докія (* 1904), письменниця, родом із Київщини; почала друкуватися в 1924, належала до спілки «Плуг». На поч. 30-их рр. зазнала гострої критики за «неспівзвучність із сов. дійсністю». Нині на еміґрації в ЗДА. Написала чимало оповідань, зокрема зб. «Куркульська вілія» (1946), великий роман «Діти чумацького шляху» (I—IV, 1948—51), де на широко поданому побутовому тлі сов. України 20—30-их рр. зображена доля кількох сел. родин, психологічну повість «Мана» (1952), повість «Велике Цабе» (1952), в якій белетризує археол. дані про трипільську добу, зб. нарисів «Багато неба» (1954) й ін.

Д. Гуменна

Гуменне (V—2), м-ко в сх. Словаччині; 6 000 меш.; в пов. українці (почасти мовою пословачені) становлять до 20%, в самому Г. — до 10%.

Гуменюк Теодор (* 1891), гром. і церк. (Укр. Гр.-Правос. Церкви) діяч у сх. Канаді, родом з Галичини; королівський радник, перший адвокат укр. походження в Сх. Канаді, гол. ряду гром. установ у Торонто, почесний гол. Союзу Укр. Самостійників; автор сатири «Про що в Кремлі забули» (1946) під псевд. Федь Микитенко.

Т. Гуменюк

Гуміцевський Філарет, архиєп., див. *Філарет* Гуміцевський.

Гумористична преса на Україні виникла майже одночасно з появою перших газет, які, крім хроніки, подавали матеріяли наук.-літ., гром. і сатиричного змісту. «Харьковский Демокрит» (1816), мав відділ гумору; «Дневник Рускій» (1848) і жін. газ. «Лада» (1853) у Львові приділяли місце гумористичним оповіданням. Проте обмеження політ. характеру під чужими режимами, зокрема брак свободи слова, довгий час не давали можливостей для розвитку Г. п. В обмежених формах розвивалася вона на Зах. Україні.

В 1860—80-і рр., в умовах заборон укр. преси на підрос. Україні і формальної свободи друку в підавстр. Галичині, з'явилися перші гумористично-сатиричні журнали. Рукописна «Помийниця» (1863—64), газ. київської Громади товариського характеру, була спрямована на реґресивні явища в житті Громади. У Львові, в Духовній Семінарії в 1860—63 виходили рукописні «Клепало» А. Вахнянина, суто народовецького напряму, писаний фонетикою, і, конкуренційний, багато гостріший і добре ілюстрований (Дуткевичем) «Гомін» (він же «Фірман» і «Жельман») О. Партицького, писаний етимологічним правописом; його часто конфіскувала влада в семінарії. Обидва журнали, крім внутр. життя семінарії, відгукалися на заг.-нац. і політ. події тодішньої Галичини. Вперше з'явилося друком 1864 р. у Львові 1 ч. газ. «Дуля», за здогадною ред. А. Кобилянського, далі в Коломиї 1869 «Кропило»; в Відні в 1863—68 рр. виходив москвофільський *«Страхопуд»;* перенесений до Львова, він існував із перервами до 1905 р.; 1871 р. в Ужгороді друкувалася «Сова».

Роки партійно-політ. і станової диференціяції, 1880—1905 знайшли відгомін у газетах *«Зеркало»* (1882—83) і «Нове Зеркало» (1884—85) К. Устияновича у Львові, в «Лопаті» (1876) І. Семаки на Буковині і в відновленому після занепаду «Страхопуда» «Зеркалі» К. Паньківського — 1906—08, а також у «Комарі» (1900—05) І. Кунцевича.

Революція 1905 принесла деяке полегшення на підрос. Україні. З заг. пожвавленням культ. і політ. життя постав інтерес до Г. п. В заг. газетах з'являються гумористичні фейлетони. В Києві виходили «Шершень» (1906) В. Лозинського, «Хрін» (1908), але через нові утиски рос. цензури їх скоро закрито. Кращим політ. умовам у Галичині завдячують появу «Оса» (1912), з карикатурами Я. Пстрака і «Жало» (1913—14) С. Терлецького у Львові.

Світова війна 1914—18 позначилася ліквідацією друкованого слова на всіх укр. землях і принесла новий тип преси на фронті УСС, в таборах укр. полонених рос. армії, а пізніше в таборах інтернованих укр. вояків у Польщі й Чехо-Словаччині; ці журнали виходили неперіодично, примітивними техн. засобами на гектографі, іноді навіть рукописні. З Г. п. УСС назвемо «Самохотник» (1915—19), вид. Пресової Квартири УСС, ред. А. Бабюк, К. Кузьмович А. Лотоцький і ін., з добрими карикатурами й ілюстраціями О. Куриласа і Л. Ґеца, «Бомба» (1916), «Самопал» (1916), «УСУСУ» (1916—17) ред. Ю. Каламар, «Тифусна Одноднівка» і ін.

З багатої Г. п. полонених і інтернованих укр. вояків збереглися такі назви: «Характерник» (1920—21) Гладкого, «Промінь» (1921) Кухарського, «Окріп» (1921) Левицького, «Ґримаса» (1921) — в Александрії; «Комар» (1920), «Жало», «Аванс» — у Вадовицях; «Око», «Сич» — у Каліші; «Листок Об'яв» — у Пикуличах; «Блоха» Сольвія, «Будяк» Павлова — в Стрілкові; «Лежух» (1921) — в Тухолі; «Колючки» в Ченстоховій і (1926—29) у Варшаві; «Камедула» (1919—20) в Ліберці (ЧСР).

Не надовго відродилася Г. п. в часи визвольних змагань і постання Укр. Держави 1917—20. В Києві виходили «Ґедзь» (1917—18), добре редаґований С. Паночіні тижневик «Будяк» (1917), «Реп'яхи» (1918) й ін. Численні провінціяльні газети містили чимало гумористичного матеріялу. В 1920 у Відні виходив гумористичний двотижневик О. Олеся «Сміх».

Невдача визвольних змагань і поділ України між 4 державами зумовлюють характер Г. п. періоду 1920—39.

На підсов. Україні поч. 20-их рр. гу-

мористика була відразу поставлена на службу пропаґанді. За непу, коли цензурні умови стали дещо сприятливіші, поза суто офіц. вимогами, залишалися деякі можливості писати на теми побутові, літ.-мист., часом навіть гостро виступати з приводу опору українізації серед русифікованого міщанства та частини сов. апарату. В 20-их і поч. 30-их рр. в часописах «Вісті ВУЦВК», «С.-Г. Пролетар», «Селянка України», «Знання», «Всесвіт», «Нова Громада» та ін. багато писали Остап Вишня, Антоша Ко-Анатоль Гак, Юхим Ґедзь - Олесь Ясний, Юрій Вухналь, Кость Котко (М. Любченко), Омелько Буц (О. Слісаренко — на літ. теми), Йона Вочревісущий (М. Новицький, завжди з офіц. сов. позицій) та ін. Чимало гумористичного матеріялу подавали тодішні окружні газети. З 1927 р. в Харкові став виходити гумористично-сатиричний двотижневик «*Червоний Перець*» з участю більшости названих вище авторів. Починаючи з 1933 р., вони всі були репресовані, і Г. п. цілком занепала. Наступник «Червоного Перця» — нинішній «Перець», що скористався із тимчасового полегшення цензури в 1944—45 рр., у 1946 р. був об'єктом особливо гострої критики; видана була навіть спеціяльна постанова ЦК КП(б)У з засудженням його курсу. З 1953 р., згідно з офіц. директивами, посилився «критичний» курс в СССР, і відповідно до цього заг. газети й деякі журнали (як ілюстрована «Україна») збільшили свої «гумористичні кутки». Для піднесення продуктивности праці заводів і колгоспів і для боротьби з просуванням у сов. побут зах. мод і звичаїв тепер подається багато карикатур і фейлетонів у заводських газетах, т. зв. «багатотиражках», і пляхатах, вивішуваних у спец. вітринах на вулицях міст. З карикатуристів найпомітніші: В. Литвиненко, В. Глибенко, Л. Каплан, В. Григор'єв, К. Агніт, Л. Бойко і В. Зелінський. Стилем карикатурних ілюстрацій вони всі такі однакові, що без підпису важко їх відрізнити.

Під поль. окупацією Г. п. змагалася з заборонами, конфіскаціями й матеріяльними трудноцами, й, міняючи видавців і назви, зберігала безперервність видань, щоб стабілізуватися в 1924 р. До таких журналів ґумору й сатири у Львові належали «Будяк» (1921—22) ред. С. Чарнецький і «Ґудз» (1922) Д. Кренжаловського, 1923 — «Жало» П. Буняка і «Маски» М. Голубця. Їх змінив «*Зиз*» (1924—33) Л. Лепкого, що при співпраці Е. Козака забезпечив високий рівень видання. «Жорна» (1933—34) Р. Пашківського поступилися місцем «*Комареві*» Е. Козака, що існував у 1933—39 рр., підготувавши ряд гумористів і карикатуристів, які разом з Е. Козаком продовжують працювати на еміґрації. З ілюстраторів Г. п. того часу слід назвати П. Ковжуна (Їжак), О. Сорохтея, П. Холодного молодшого, Р. Лісовського і Р. Чорнія. З карикатуристів і графіків сучасних — Л. Семчишина, В. Цимбала, М. Левицького Б. Крюкова, А. Климка, М. Бутовича, М. Дмитренка, Л. Гуцалюка. Вістря політ. сатири зах.-укр. Г. п. було спрямоване проти больш. політики на Центр. і Сх. Землях, а також відображало політ., культ., гром. і госп. життя українців під Польщею. Поза тим, звичайно, подавали гумористично-сатиричний матеріял заг. газети, зокрема постійно з'являлися

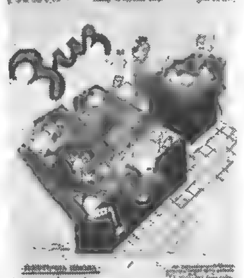

фейлетони в «Ділі», «Новому Часі», «Нашому Прапорі», «Громадському Голосі», «Господарсько-Кооперативному Часописі», «Народній Справі» й ін. Серед авторів визначалися Тиберій Горобець (Степан Чарнецький), Галактіон Чіпка (Роман Купчинський), Леле (Лев Лепкий), Федь Триндик (Іван Гірний), Ікер (Іван Керницький), Бабай (Богдан Нижанківський), Теок (Теодор Курпіта), Гриць Муха (Михайло Голинський), Андронік (Лев Сенишин), І. Чорнобривий, В. Софронів-Левицький, Іван Сорокатий (Ю. Шкрумеляк).

На Закарпатті й Буковині в цей період виходили «Сова» (1922—23) в Ужгороді, «Ку-Ку» (1931—33) в Мукачеві, «Щипавка» (1921—22), «*Будяк*» (1930—31) і «Чортополох» (1936—37) у Чернівцях.

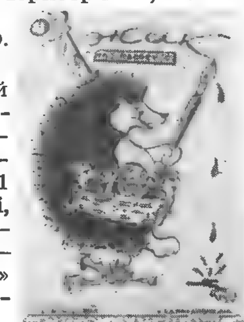

Г. п. на еміґрації, по другій світовій війні, репрезентують у Мюнхені «Їжак»,

потім «Їжак-Комар» і «Комар» (1946—48) Т. Курпіти, «*Лис Микита*» (1948—49) Е. Козака, що продовжує тепер виходити в ЗДА, виходив ряд таборових видань, переважно льокального характеру.

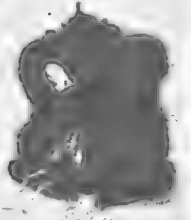

Г. п. заокеанської еміґрації характеристична великим числом короткотривалих журналів, що з'являлися й зникали, щоб знову відродитися; вони були популярніші, ніж щоденна політ. преса. В ЗДА виходили в Оліфант (Па) «Оса» (1902—03), в Нью-Йорку — «Молот» (1908—12), «Шершень», (1908—11), «Оса» (1912—13), «Іскра» (1917—20), «Молот» (1919—23), «Лис-Микита» (1920—23), «Перець» (1923 25), «Пугач» (1925), «Сміх і Правда» (1926—28), «Канчук» (1931), «Боєві жарти» (1936), «Колька» (1936—38), «Око» (1939), «Микита» (з 1948 донині) і «Нове Точило» Е. Березинського, в Чікаґо — «Оса» (1918—29), «Батіґ» (1921) і «Оса» (1931); нарешті «Лис» (1950) і «Лис Микита» з 1951 в Детройті донині. В Канаді в Вінніпеґу виходили «Кадило», потім «Кропило» (1915—16) П. Крата, «*Вуйко*» (1917—18 і 1925—26) Я. Майданика і «*Точило*» (1930—43) С. Дорощука, в Едмонтоні — «*Гарапник*» (1921—34) Т. Томашівського. В Арґентіні, в Буенос-Айресі, в 1930-их рр. виходили «Шершень» і «Батіжок» і з 1949 донині «*Мітла*»; в Бразілії, в Курітібі, в 1938—40 рр. «Батіжок», додаток до газ. «Хлібороб». В Австралії «Перець» (1950). (Не подаємо тут даних про численні гектографічні, циклостилеві, друковані на машинці чи то рукописні гумористичні журнали, що з'являлися в сер. і високих школах і таборах переміщених осіб і т. п.).

Література: Бабюк А. Стрілецька преса. Вісник СВУ. 1917; Гнатюк В. Рукописні гумористичні часописи. ЗНТШ, CXXX, Л. 1920; Чиж Я. Півстоліття укр. преси в Америці. Календар Укр. Роб. Союзу на 1939. Скрентон, Па. Животко А. Історія укр. преси. Реґенсбурґ 1946; див. також ЕУ І, стор. 961—1 003.

С. Янів

Гундич Мирон (1871—1920), дириґент Укр. Хору в Нью-Йорку, влаштував перший укр. концерт в Карнеґі-Голл у Нью-Йорку (19. 1. 1915).

Гуни, тюрко-монгольські кочові племена, які першими сунули на Україну в кін. 4 в. й почали своїм рухом велике переселення народів; знищили майже всі грец. колонії в Причорномор'ї і, пересуваючись далі в Европу, потягли з собою частини ґотських, аланських та слов. племен.

Гуня Дмитро, коз. гетьман 1638. Один із проводирів протиполь. повстання 1637; після поразки Павлюка під Кумейками Г., вдало маневруючи, б. Боровиці визволив загін від переважаючого ворога. Влітку 1638, коли після поразки під Жовнином гетьман Я. *Острянин* з частиною козаків утік на Слобожанщину, Г. був обраний гетьманом; відбиваючись від поляків, спорудив при впадінні р. Старець до Сули неприступний табір, завдяки цьому врятував решту козаків і зміг з ними перейти на Слобожанщину.

Гунькевич Дмитро (* 1893), літ. діяч у Канаді, автор ряду п'єс, нарисів, оповідань та ін. творів, друкованих у кан. і гал. виданнях.

Гуральництво, див. *Спиртова промисловість.*

Гурбенські Ліси, лісовий масив на півд. сх. від м. Дубна, відомий з бою УПА з большевиками (23—25. 4. 1944).

Гуревич Борис(* 1931), важкоатлет ваги мухи; золота медаля в клясичному дужанні на олімпійських іграх 1952 в Гельсінкі.

Гуревич Зиновій (* 1896), історик, наук. співр. Ін-ту Марксизму в Харкові, автор монографії про Кирило-Методіївське Товариство («Молода Україна», 1928).

Гуреїв Олекса (* 1913), письм.; оповідання, повість «Осокорівські друзі» (1946), роман-дилогія «Наша молодість — Життя іде» (1954) та ін. — воєнна і виробнича тематика (перев. Криворізького басейну) в межах «соц. реалізму».

Гурзуф (IX—15), с. м. т. на півд. березі Криму, 16 км на півн. сх. від Ялти; кліматичний курорт, захищений з півн. і півн. сх. хребтом Яйли і горою Аю-

Вид на Гурзуф

Даґ; виноградництво, рештки ґенуезької фортеці.

Гурик Йосип (1852—1924), гром. і політ. діяч на Станиславівщині, посол до гал. сойму 1901.

Й. Гурик

Гуркевич Володимир (1871—1937), адвокат, політ. і культ. діяч на Самбірщині, чл. Гол. Управи Укр. Радикальної партії; засновник музейного т-ва «Бойківщина» в Самборі і його перший гол.; статті про минуле бойків.

Гурмузакі (Hurmuzaki) Евдоксій (1812—74), рум. історик і політик — українофоб, засновник антиукр. «партії патріотів» на Буковині, вигадав теорію «українізованих румунів», автор петицій до Відня (1848—49) в справі відокремлення Буковини від Галичини, видавець і ред. газ. „Bucovina“ (1848—52), праці з історії Румунії й Буковини.

Гуров Олександер (1845—?), геолог, довголітній проф. Харківського Ун-ту; досліди з геології й гідрографії Харківщини, Полтавщини, Катеринославщини й Донеччини. Капітальна праця: «Геологическое описание Полтавской губернии» (1888).

Гуртожитки, інтернати для студентів високих шкіл, а пізніше й для учнів середніх, заведені в УССР, як і в ін. сов. республіках. Завдання «пролетаризації» високих шкіл, швидка розбудова підготовних «робітничих факультетів», що мали дати контингент студентів бажаного «соц. походження», примусили владу удатися до влаштування Г. від самого поч. 20-их рр. За офіц. статистикою, в 1926—27 акад. році житлом було забезпечено в УССР 41,5% заг. ч. студентів. У наступні рр., у зв'язку із збільшенням числа «пролетарських» студентів, відсоток цей значно піднісся. Житлові й харчові умови в Г., при дуже низькій реальній вартості студентських стипендій, взагалі надзвичайно важкі, за винятком Г. деяких індустріяльних інститутів та технікумів, утримуваних пром. наркоматами, згодом мін-вами, де обставини в якійсь мірі кращі. Можливість за допомогою надання права на Г. і реґулювання розміру стипендій впливати на успішність праці студентів, надолужувати брак потрібних підручників користанням бібліотеками при Г., а передусім реґляментувати життя студентів, наповнюючи вільний від навчання час комсомольськими та ін. «гром. навантаженнями», стимулює, при повсякчасній житловій кризі, розвиток будівництва Г. в УССР. З 30-их рр., а особливо після світової війни система інтернатів дедалі більше поширюється на технікуми, школи «трудових резервів», військ. школи. Останнім часом з'явилося невелике число привілейованих сер. шкіл — інтернатів для дітей сов. аристократії з спец. програмами. В 1956 р. досвід цих шкіл-Г. переноситься на влаштування теж закритих сер. шкіл, але з далеко простішою програмою. Повільний темп післявоєнної реконструкції житлового фонду на Україні зумовлює неподолану досі недостачу Г. для високих шкіл, не кажучи вже про офіц. визнану незадовільність житлової площі, що припадає на мешканця. *Р. М.*

Гурток Діячів Українського Мистецтва (ГДУМ), створений у Львові 1922 з метою плекання укр. мистецтва; засновники: М. Голубець, П. Ковжун, О. Лушпинський, М. Осінчук, В. Січинський, С. Тимошенко, П. Холодний (старший). ГДУМ, гуртуючи мистців Зах. України і закордону, влаштовуючи збірні виставки, виклади тощо, значно пожвавив мист. життя; після 1931 влився в нову орг-цію *АНУМ*.

«Гуртуймося», неперіодичний журн. військ-гром. думки, виходив у Празі (ЧСР) 1929—38; ред. В. Філонович і М. Витинський; серед співробітників В. Сальський, П. Шандрук, В. Кущ та ін.

Гусаковський Генадій (1725—70), маляр, василіянський чернець із Волині; малював портрети та ікони в Почаєві й Піддубцях у Галичині та ін.

Гуска дика сіра (Anser anser L.), птах; на Україні лише на весні та восени на перельотах з півдня на далеку північ. До перелітних Г. належить бл. 12 видів, м. ін. казарка чорнолоба і білолоба, гуменники й ін.; всі Г. — пром. птахи. Від Г. д. с. походить *Г. свійська.*

Гуска свійська (Anser anser domestica),

домашній птах, походить від *гуски дикої сірої;* розводять ради смачного м'яса; найбільше відомі на Україні породи — роменська (вага 5—7 кг), холмогорська, тулюзька й емденська.

Гуслистий Костянтин, історик, наук. співр. Ін-ту Іст. АН УРСР, автор праць із соц.-політ. історії України 18 в. («З іст. клясової боротьби в степовій Україні в 60—70-их рр. 18 ст.», 1933; «Турбаївське повстання», 1947, та ін.), 2 тт. «Нарисів з історії України» 14—17 вв. (1940—41) і ін.

Гуслі, гусла, муз. інструмент, здавна поширений у слов'ян; в княжій Україні-Русі — арфа в лежачій формі; пізніше набувають форму трапеції, у 18 в. відомі «клявікордні» Г. (мал. див. ЕУ I, стор. 280).

Гуснай Юлій (* 1893), учитель і шкільний інспектор у Берегові, закарп. політ. і культ. діяч; посол до парляменту в Празі (1929—35) від соц.-дем. партії. Автор підручників і керівний діяч *Учительської Громади Підкарпатської Руси.*

Густинський літопис, див. *Літописи.*

Густинський Троїцький манастир, б. Прилуки, заснований на поч. 17 в. (до 1612—14 рр.) у володіннях кн. Вишневецьких, був поширений заходами митр. Ісаії Копинського. В 1638, після придушення коз. повстання, частина ченців, побоюючись поль. репресій, переселилася на Московщину. Запустілий манастир був відбудований з доручення митр. Петра Могили ігуменом Іллею Торським 1639 р. В 1648 манастир був зруйнований повстанцями, але Богдан Хмельницький взяв його під свою «протекцію і оборону» й забезпечив його зем. володіння, що ствердила також своїм

Густинський манастир

універсалом 1655 р. гетьманова Анна Хмельницька. В 1674—76 гетьман Самойлович збудував кам'яну церкву св. Тройці. Гетьман Мазепа збудував кам'яну церкву Успіння Богородиці. В кін. 18 в. Г. манастир був одним із найбагатших на Україні, але 1786 р. рос. уряд секуляризував його володіння. 1799 манастир був закритий і відновлений у 1843. Закритий большевиками.

Густира (Blicca bjoerkna L.), ласкир, прісноводна риба з родини коропових; довжина до 35 см, вага — до 1,2 кг. Відіграє ролю у річковому рибному промислі, хоч її цінність як харчового продукту не дуже висока; у пром. ловах Дніпра вона дає 10,7% заг. кількости виловлених риб, у Десні — 4,6%. У пониззі Дніпра — Бога (з лиманом) виловлено 1938 р. — 12 500 центнерів; середньорічні 1946—49 вилови — 9 500 центнерів.

Гусятин (IV—7), м. над р. Збручем на гал. Поділлі; р. ц. Тернопільської обл. За Австрії Г. — пов. м., що розвивалося завдяки прикордонному положенню, згодом підупало (6 000 меш. у 1910 р.,

Руїни готично-ренесансової оборонної синагоги в Гусятині

3 000 у 1931 р.); руїни замку 17 в., ратуша в стилі ренесансу, каплиця 17 в.; у квітні-червні 1919 бої УГА з большевиками, в липні 1919 останні бої відступаючих за Збруч частин УГА з поляками.

Гути (III—16), с. м. т. Богодухівського р-ну Харківської обл.; цукроварня.

Гутинські гори, півд. частина *Вулканічних Українських Карпат,* положена на півд. від р. Тиси й Мармароської котловини, яку замикають від півд. зах. Г. г., є лагідний, сильно заліснений хребет, довж. бл. 50 км; висота верхів 800—1 093 м; вони становлять укр.-рум. кордон.

Гутник Сергій, промисловець, жидівського походження, гол. біржового комітету в Одесі, чл. рос. партії конституціоналістів-демократів, за гетьманату, з травня до жовтня 1918 міністер торгівлі та промислу в кабінеті Ф. Лизогуба; пізніше еміґрував за кордон.

Гутництво, див. *Скляна промисловість.*

Гуца Юрій, див. *Венелин.*

Гуцайло Євген (1880—1928), політ. діяч і журналіст на Буковині, учитель, співзасновник соц.-дем. партії; під час першої світової війни співр. Союзу Визво-

лення України в Німеччині, в таборах полонених, співред. «Впереду» у Львові (1918), переїхавши до УССР, працював у Харкові.

Гуцало Олександер († 1919), мистецтвознавець і графік, чл. Секції Мистецтва Укр. Наук. Т-ва в Києві; праці «Стародубське барокко», «Надбанні хрести на Україні» (1921).

Гуцалюк Любослав (* 1923), маляр, студії в Мюнхені і Нью-Йорку, зокрема працює в ділянці абстрактного малярства; індивідуальна виставка в Парижі 1956 р.

Гуцули, див. *Гуцульщина.*

Гуцульська говірка належить до півд.-зах. групи укр. говірок; споріднена особливо з покутсько-бук., а далі з бойківською і сер.-закарп. говірками. Найархаїчніші говірки над р. Черемошем, що від 17 в. поширювалися й на гор. Тису та на Буковину; з цього на півд. зах. постала над р. Русковою вузька смуга говірок, перехідних до сер.-закарп.; схрещення на Покутті гуцульської та наддністрянської експансій створило покутську говірку. Літописна згадка про залишення тиверцями (й уличами) надчорноморських осель при відході долинами річок від кочовиків у безпечніші райони (на Зах. — у Семигород — «Залісся» й на півн. захід — на Покуття) — наводила істориків і мовознавців (*Шахматов, Лер-Сплавінський, Янув*) на думку саме в гуцулах вбачати нащадків літописних тиверців, що згодом, у 13—14 в., зазнали сильної рум. домішки. Сильні рум. мовні (гол. лексичні) впливи в Г. г. пояснювано співжиттям на одній території укр. слов'ян як мешканців річкових долин із волоськими скотарями на гірських полонинах. Але бракує наук. підстав гіпотезі рум. історика Н. Йорґи, ніби гуцули — це зукраїнізовані румуни.

Особливості Г. г.: 1. *'і* з *ě*, *ō* (ньіс: нести, носа); але — особливо після губних — над Черемошем ще: *и*, *ӥ* з *ō* (вин, вӥн, «він»); 2. м'яка вимова шелесних (чьорт, шьум) та зміна груп *шч, жджж* на *шьшь, жьжь* (шьшьо «що», дожьжьу «дощу»); 3. збережена вимова «середнього» (півм'якого) *л* (мольокó) та м'якого *рь* у визвуці складів (пи́сарь) і на місці праслов. *ŗ* (верьх); 4. м'яка вимова груп: *кьи, ґьи, хьи, кье, ґье, хье* (ру́кьи, сухьé); 5. зміна *'а* (і рідше давнього *йа*) в *'ê* (*йê*) (жьêль «жаль», пийêкь «п'ять»; йêвір «явір», бойêти си, бойáти си «боятися»); 6. відсутність вставного *ль* після губних (ро́бйу, але: роблье́ний); 7. дорсальна вимова пом'якшених *ть, дь* як *кь, ґь* (кьіло «тіло», ґьід «дід»); 8. корональна («полтавська») вимова пом'якшених зубних приголосних сь, зь, *ць, дзь*; 9. ствердження кінцевих *-сь, -зь* (цес «цей», кріз «крізь») і *ць, сь* у наростках: *-ец, -ица, -цкьий, -скьий* (хльо́пец; мольоди́ца; па́нцкьий; хльо́пськьий; але на півд. заході тут: -цькьий, -ськьий); 10. обнижена вимова наголошеного *и* наближено до *е* (сиен); вимова *е* в сусідстві *р* наближено до *а* (треаба «треба»); 11. вимова груп: *хв* як *ф* (фальи́ти «хвалити»); *дн* як *нн* (онна́); *бн* як *мн* (сріімний); *тль, дль* як *кль, ґль* (верькльу́х «коловорот», ґлье «для»); *рль* як *льль* (на півдні: — ольльи́ца «орлиця»); 12. задньопіднебінна вимова *н* у групах *нк, нґ* (тоŋко «тонко»); 13. відсутність подовжених приголосних у формах типу: зьі́лье «зілля»; 14. подекуди енерґійний приступ при вимові назвучних голосних (идéт «іде»); 15. міжслівна фонетика типу: сьньіх падéт, цез рік «цей рік»; 16. вимова приростка *ви-* як *ві-* (вібраў «вибрав»); 17. чітке розрізнювання закінчень відміни твердого й м'якого типу імен (земльéў — рукóў; на кони́ — на стольí; цéго — тóго; си́него — дóброго); 18. поширене закінчення — *іў* (*-иў*) в родовому множини жін. іменників (бджьóльіў, цéрьквіў); 19. енклітичні форми займенників: ми, ти, си «мені, тобі, собі»; мньи, ньи, ми́и, мі «мене», кьи «тебе», си «себе»; 20. дієслівні форми типу: берéт — берýт; питáйет, питат (над Черемошем) питáйут; хóдит — хóґье «ходять»; берéмо, берéм (на сході) берéме (на півн. зах.); минулий час: ходи́ў сме, -йес; ходи́льи смо (на сході: ходи́льим), -сте; умовний спосіб: ходи́ў бих; майбутній час: му ходи́ти (рідше: бýду ходити); хóґьу, нóсьу, ви́жьу, хóжьу; 21. кличні форми власних імен з пропущенням післянаголосових складів: Ю! «Юрку», Пaрá! «Параско»; 22. творення третього ступеня прикметників із слівцем *май* (май висóкьий); 23. наголосові й лексичні особливості (нéсу, тéльи, пи́ўница, кóмар); рум. позичення на півд. сході і угор. на заході.

О. Горбач

Гуцульський Бескид, частина *Бескидів*, положена між долиною Прута на зах. і Сучави на півд. сх., між берегом Карпат на півн. сх. і Жабівсько-Селетинською улоговиною — частиною Сер. Карп. улоговини — на півд. зах. Г. В. підноситься високим (300—400 м) гострим берегом над Підкарпаттям. Висота хребтів підноситься з 700—800 на березі гір до 1 300—1 500 м у глибині. Найвища частина Г. Б. на півд. зах. (хребет Лисина — 1 464, Гордий — 1 478, Біла Кобила — 1 473, Каменистий — 1 369, Ігрець — 1 313) нагадує своїм краєвидом (зокрема виразні верхи, «цекота») сусідні *Ґорґани*. Як і в ін. Бескидах, в Г. Б. чергуються поздовжні хребти з поздовжніми долинами (ґраткова будова); широкою долиною є Ославсько-Березовський рів

на півн. зах. Поперечні долини Прута, Черемошу і Сучави, Пістинки й Серета ділять Г. Б. на кілька груп. Г. Б. заселений укр. плем'ям — *гуцулами.* Як і на всій Гуцульщині, оселі тут розпорошені й сягають до найбільших висот, ліси у великій мірі зайняті пасовищами й сіножатями, гол. рід госп-ва — тваринництво. Густіше заселена й більш збезліснена зах., гал., частина Г. Б., бо на сх., буковинській, сильний розвиток великої посілости перешкодив вільній колонізації: в гал. частині рілля становить 9%, сіножаті й пасовища 54%, ліс 34%, густота населення — 72; для бук. частини відповідні числа: 8, 26 і 64% і густота — 47. Містечка лежать на березі гір (*Делятин, Печеніжин,* Пістинь, *Косів, Кути, Вижниця*). *В. К.*

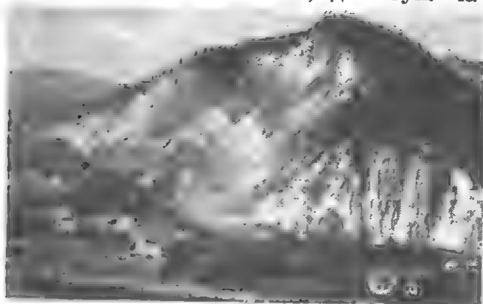
Каменистий

Гуцульський кінь, гуцул, див. *Конярство.*

Гуцульський Курінь, входив до складу XI (самбірської) бриґади УГА, відомий боями на відтинку Хирів-Перемишль під час офензиви УГА в Галичині 1919, в поході на Київ і на Вапнярському напрямі в складі Армії УНР 1919; командир — поручник Гриць Голинський.

Гуцульські Альпи (також Рахівські гори, Рахівський кристалічний масив), найбільше на зах. висунена частина *Мармаросько-Буковинської верховини,* положена між долинами Білої Тиси на півн. і Руської Ріки на півд. Г. А. є найбільш різноманітною й мальовничою частиною Укр. Карпат завдяки значній висоті (понад 1 900 м), різноманітній геол. будові (ґнайси, кристалічні лупаки, вапняки, вулканічні породи), глибоким долинам (до 1 500 м) і виразним формам кол. зледеніння; вершки мають гостру форму, узбіччя стрімкі й скелясті. Г. А. складаються з двох груп: а) ґнайсовий Піп Іван (1 940) у формі могутньої піраміди і б) базальтовий стіжок Фарків (1 961) та вапняковий Михайлек (1 920). Г. А. вкриті смерековими лісами, вище яких простягаються полонини, жереп (гол. Піп Іван) і скельне невгіддя (Піп Іван). Населення скупчене в долинах Білої Тиси (с. Богдан), Тиси (м. Рахів) і Руської Ріки (Руська Поляна й Руське Криве). *В. К.*

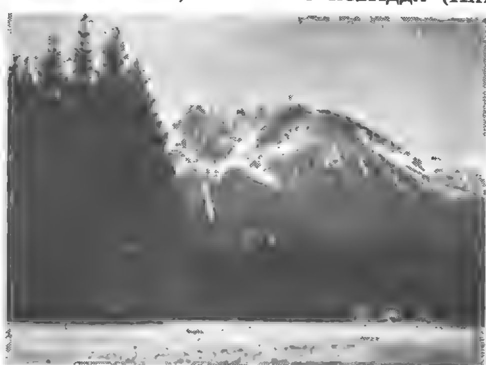
Гуцульські Альпи

Гуцульсько-Буковинський Леґіон, австр. військ. добровольча формація, створена на Буковині 1915—16 заходами М. Василька та майора Фішера; командантом був Є. Василько.

Гуцульщина, країна заселена укр. верховинцями — гуцулами, що займає найбільше на півд. сх. висунену частину укр. Карпат у межах Галичини, Буковини й Закарпаття, в сточищі рік Прута з Черемошем і Серетом, гор. Сучави, гор. Надвірнянської Бистриці і гор. Тиси.

Територія. На півд. сх. гуцули граничать із румунами, на зах. — з бойками, від півн., на Підкарпатті, — з підгірянами, на півд. зах., на Закарпатті, з давно осілим хліборобським укр. населенням. Границі Г. від півн. й півд. виразні — їх утворюють перші вищі карп. хребти й різко звужені долини рік. На зах. гуцули заселюють усю долину Прута по Делятин і долину Надвірнянської Бистриці (села Рафайлова й Зелена, за деякими авторами — й Пасічна), а на Закарпатті долину Тиси по Трибушани й с. Косівська Поляна; деякі гуцульські мовні і етногр. прикмети мають села Руська Поляна, Руське Криве і Руськова, положені в долині Руської Ріки на рум. Мармарощині, та села Кобилецька Поляна, В. Бичків, Росішка, Луг і Верхнє Водяне (Апша). Без цих сіл величина Г. така:

Гуцульщина	Число громад	Територія в км²	Населення в тис. 1939 р.	Українці в тис. 1939 р.
Галицька	44	2 900	94	87
Буковинська	28	2 200	45	37
Закарпатська	8	1 400	36	32
Вся Гуцульщина	80	6 500	175	156

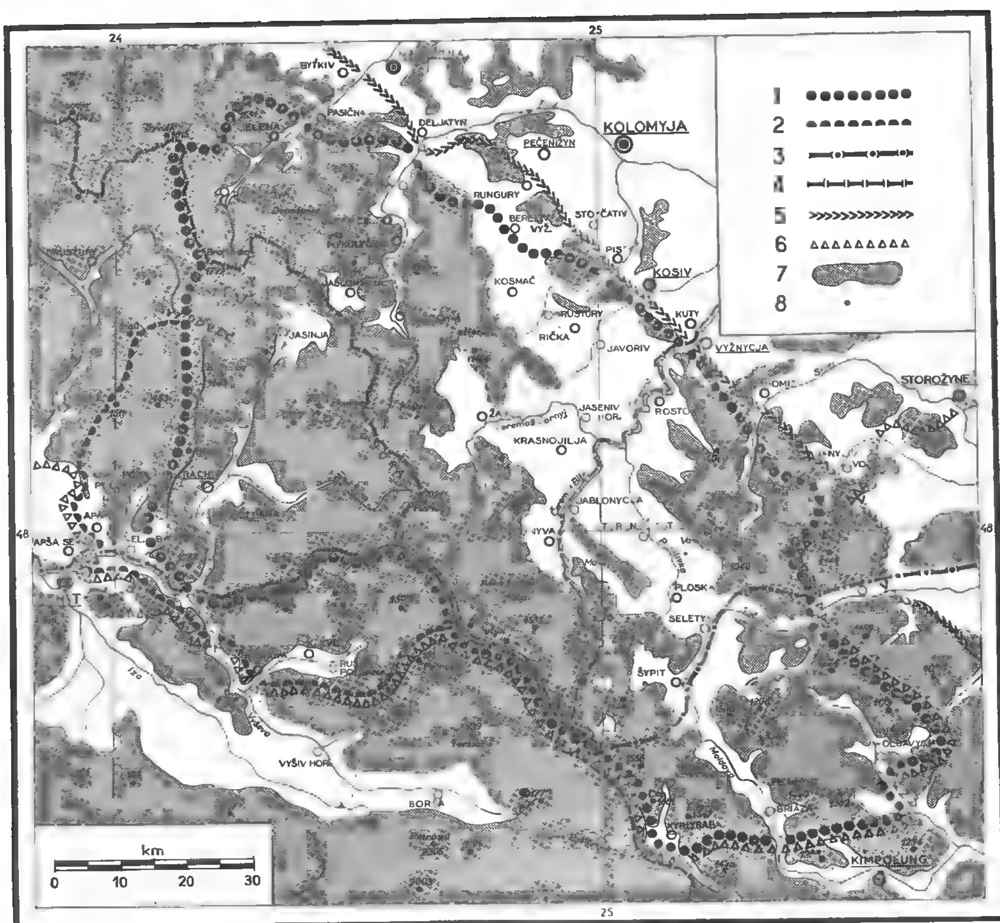

Гуцульщина:

1 — Межа Гуцульщини. 2 — Межа перехідної території. 3 — Кордон УССР. 4 — Границі країв. 5 — Берег Карпат. 6 — Українсько-румунська етнографічна межа. 7 — Простори незаселені. 8 — Верхи гір. Кол. повітові міста підкреслені

На протязі сторіч Г. входила до складу тих держ. організмів, до яких належали Галичина, Буковина і Закарпаття: до 1770-их рр. — до Польщі, Туреччини-Молдавії, Угорщини; згодом — до Австрії й Угорщини; в 1920—39 рр. до Польщі, Румунії й Чехо-Словаччини. Не зважаючи на належність до різних держав, відміни між окремими галузями гуцулів невеликі. Їх єднала спільна матеріяльна й духова культура, увесь побут, говірка, які, з другого боку, виразно відрізняли їх від сусідів. Положення в глибині гір, далеко від шляхів сполучення, сприяло взаємному обмінові населенням незалежно від кордонів і стимулювало доплив з долин різних елементів, що знаходили тут захист; положення на пограниччі Молдавії позначалося тур. і молд. впливами.

Тепер уся Г., за винятком 8 осель на Буковині, які лежать у Румунії, входить до складу УССР.

Природа. Г. обіймає найвищу й найбільше мальовничу частину укр. Карпат, а саме (в напрямі з півн. сх. на півд. зах.): 1. *Гуцульський Бескид* і приналежну до нього від зах. частину *Ґорґанів,* 2. *Жаб'івсько-Селетинську улоговину,* що становить частину Сер.-карп. улоговини, за якою лежать: 3. частина Полонинського Бескиду, а саме, високі масиви *Свидівця, Чорногори* і нижчі групи Кукуля, Кринтої та Лудованських гір, і 4. кристалічна *Мармаросько-Буковинська верховина* з Гуцульськими Альпами й Чивчинськими горами. При чималій висоті лагідні форми гір, однак, не перешкоджають густому заселенню й хліборобству на значних висотах, тим більше, що, завдяки висуненню на півд. сх. і впливам чорноморського підсоння

С. Жаб'є в Жаб'ївсько-Селетинській улоговині, на задн. пляні верх Піп Іван (Чорногора)

та великій масивності, температури літа тут вищі від ін. частин Карпат. Белике поширення полонин сприяє буйному розвиткові пастушого життя.

Людність. В 1938 р. 89 % людности Г. становили українці. 7,5% жиди, 2% поляки (в гал. Г.), 0,5% румуни (в бук. частині) і 1% чехи (на Закарпатті); зовсім малий відсоток становили вірмени, які колись відігравали на Г. велику екон. ролю, німці, угорці й цигани. Більший відсоток складали ці нац. меншості в містечках і курортах (дол. Прута); у висліді подій другої світової війни тепер їх майже немає.

95% населення скупчено в селах. Містечка лежать здебільша поза межами Г., або на пограниччі гір і Підкарпаття (Делятин, Яблонів, Косів, Кути, Вижниця), на території Г. лежать Рахів, Селетин та дві оселі, що мають почасти характер містечок — Ясіня і Сторонець — Путилів; значними торг. й адміністративними осередками є Коломия й Сигіт, міста поза межами Г., меншими — Надвірна, Сторожинець і Кімполюнґ. Специфічний характер мають курорти в долині Прута (зокрема Ворохта).

Пересічна густота населення — 27 на 1 км². Найгустіше заселена Жаб'ївсько-Селетинська улоговина і більша частина Гуцульського Бескиду (70), найбільше збезліснені (ліс становить лише ⅓ всього простору). Гал. частина Г. заселена густіше, ніж бук. й закарп., де розвиток великої посілости гальмував вільне заселення.

Форми осель у гуцулів, позначені впливом їх гол. госп. діяльности — скотарства, відмінні від сусідів і лише Г. притаманні. Характеристичні їх риси такі: 1. розпорошеність осель; 2. висока — найвища в Карпатах — горішня границя постійного заселення, яка доходить до 1 400 м, винятково (Гостовець) до 1 700 м; 3. сильно розвинене сезонове заселення, зокрема пастуші оселі (стаї, стіла) на полонинах; 4. ряд переходових форм між постійними й тимчасовими оселями (зимівки, літовища); 5. живі колонізаційні процеси й безнастанне перетворення тимчасових осель на постійні. Усі ці явища особливо жваві на гал. Г.

Господарство. Гол. рисою госп-ва гуцулів є наставлення на скотарство при майже цілковитому бракові хліборобства. Рілля становить ледве 4% простору (на Бойківщині бл. 25, на Лемківщині 35%), полонини й сіножаті 33%, ліс — 59%. Протягом сторіч гуцули обмінювали продукти скотарства на хліб із Покуття й Мармароської котловини; додатковими зайняттями були домашні промисли — деревообробний, мист., ткацький, кушнірський, гарбарський; торгівля скупчувалася в підгірських містечках у вірменських і жид. руках. Від другої пол. 19 в. на госп-во неґативно вплинула велика віддаль більшої частини Г. від залізниць, зубожіння через переділ землі і занепад домашніх промислів у наслідок фабричної конкуренції. Поступово гол. зайняттям біль-

шости гуцулів стали сезонові лісові роботи і поза межами Г. Хліборобство лишалося примітивним — картопля, кукурудза, ячмінь, льон, мало вівса і жита; тваринництво й госп-во на полонинах та сіножатях екстенсивне. Розвиток курортів (перев. в долині Прута і Косів, менше в долині Тиси) створив нову галузь госп-ва, з якої однак не змогли скористатися гуцули, зате приплинули чужинці. Орг-ція мист. пром-сти (напр., кооператива «Гуцульське мистецтво» в Косові) була до війни в початковому періоді. В добу між світовими війнами найкраще розвивалося екон. життя на закарп. Г. (напр., меліорація полонин), бук. Г. була в повному застої. Тепер найбільшими багатствами Г. є тваринництво й лісове госп-во, додатковими — курорти й домашні мист. промисли.

В. Кубійович

Перші історичні відомості про Г. з'явилися в поль. джерелах 14 — поч. 15 вв.; до 1424 р. належить перша згадка про місцевість у глибині Г. — поляну Жаб'є. Іст. дані про заселення нинішньої Г., в наслідок відокремлености життя гуцулів, надзвичайно скупі й не дають можливости скласти уявлення про цей процес у цілому; треба гадати, що на Г. довго не було панщини й залежність від сусідніх володарів виявлялася оплатами грішми й натурою. Натомість не бракує відомостей про рухливу дрібну укр. шляхту з Березова, положеного на пограниччі Г.; в 1490 вона брала участь у повстанні проти Польщі Петра *Мухи;* у війнах між Молдавією й Польщею 1509 й 1530 рр. березівська шляхта бере сторону Молдавії. Ці рухи, як і повстання С. *Височана* під час походу Б. Хмельницького 1648 р., мусіли захопити й Г. З пол. 17 і протягом 18 в. по всій Г. діяли ватаги *опришків,* які часто ставали месниками за нар. кривди. Серед них найвідоміші були Нестор з Делятина (1683), Іван Пискливий з Довгополя Руського (1703—12) і, особливо, Олекса *Довбуш* із Печеніжина (1738—45).

За австр. часів повстання на Г. були скеровані проти панщини (1803, 1814—15, 1825 рр.). Іст. ваги набрали повстання в 1840-их рр., якими керував на бук. Г. Лук'ян *Кобилиця.* Нац. відродження на Г. зумовлене було ходом відродження в Галичині, на Буковині й Закарпатті. Найважливішими виявами нац.-гром. життя Г. були орг-ція Укр. Радикальної Партії на поч. 20 в. й «Січей» К. *Трильовським,* бої Укр. Січових Стрільців у 1914—15 рр. і активна участь Г. у визвольних змаганнях 1918—20 рр.

Походження назви Г. викликало ряд припущень, позбавлених переконливих арґументів (Мілевський, Деболецький, Федькович та ін.). С. Лукасік твердив, що знайшов слово «гуцул» у рум. тексті 1586. Безсумнівним є вживання цієї назви в актах 18 в. (С. Грабец). Найбільше поширене пояснення, запропоноване В. Полем, від рум. „hoсul" — розбійник, опришок.

Етнографічний образ гуцулів складається на підставі даних 19—20 вв., бо від давніх часів збереглися тільки уривчасті відомості. Г. характеризується браком сконцентрованих селищ і наявністю великого числа «плаїв» — дуже старих шляхів, що зв'язують оселі, здебільша також старовинні і часто відірвані від навколишнього світу. Життя гуцула донедавна проходило між двома полюсами: постійною оселею-хатою і, іноді віддаленим, «літовищем», де перебувала худоба. Останнім часом чимало пастуших осель перетворилися на постійні. Особливості побуту гуцулів з їх самотністю й консерватизмом відбилися в багатій нар. творчості Г., що збереглася в давніх формах; архаїчні мотиви характеризують зокрема колядки; так само стародавні т. зв. примівки (заклинання), породжені магічними віруваннями гуцулів, збереглися тут у далеко більшому багатстві, ніж деінде на Україні, а тим паче в будь-якій ін. евр. країні.

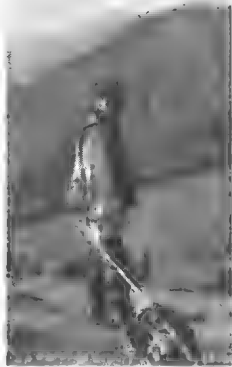

Гуцул з Жаб'я

В ділянці матеріяльної культури особливої досконалости досягла гуцульська дерев'яна архітектура, зразками якої є, напр., церкви в Криворівні, Ворохті, Княждворі, Ясіні, Зеленому над Черемошем, Вербівці, або дзвіниця в Микуличині. Великою мист. досконалістю в композиції та прикрасах відзначаються й гуцульські хати, особливо старовинні, збудовані ще в добу перед зубоженням села. Розташовані на значних відстанях, по схилах гір, на горбах і в долинах рік, садиби являли собою т. зв. «гражди», себто своєрідні дерев'яні фортеці, неприступні для хижих тварин і пристосовані для оборони від нападів. «Гражди» споруджувано не поверхово, а вшир як замкнені комплекси житлових і госп. будівель, сполучених укритими подвір'ями, ґалеріями, переходами; в такій «гражді» іноді мешкало кілька поколінь того самого роду. Особливістю гуцульського будівництва є гарні дахи з ґонти (раніше з «драниці»), часто з майстерно «ламаними», вигну-

тими, різьбленими прикрасами, які одночасно охороняють хату від вітру й дощу. По всій Г. на перехрестях доріг

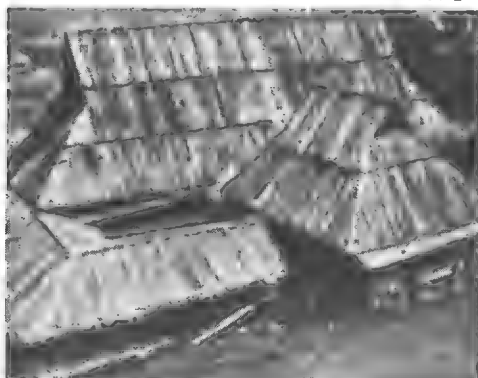

Гражда в Жаб'ю

стояли каплички й хрести роботи місц. майстрів (див. також ЕУ I, стор. 197—98, стор. 215). *С. Вінценц*

Поряд архітектури, широко відомі гуцульські м и с т е ц ь к і вироби. Це насамперед викладанки на дереві з пацьорками та ін. інкрустаціями різнокольоровим деревом, кістю, перламутром, металем. Багата орнаментика керамічних виробів, з мотивами геометричними, сильно стилізованими рослинами і птицями. Архаїчні форми мають мосяжні вироби з карбуванням, вироби зі шкіри й кости. Дуже мальовничий гуцульський одяг, ткацькі вироби з вовни, вишивки низзю та ін. способами. Незвичайно тонко виконують гуцули писанки, де, крім геометричного орнаменту, нерідко вживаються мотиви риб, коней та ін. Великий нахил гуцулів до прикладного мистецтва і їх майстерність у виконанні стали широко відомі в Европі й Америці. (див. ЕУ I, стор. 198, 211—12, 218, 222, 225—26, 286—88, 294, 300, 304, 312). *В. Січинський*

Багато матеріялів з нар. мистецтва Г. було зібрано в музеях Львова, зокрема в Музеї НТШ, в Чернівцях, в етногр. музеях у Відні й Будапешті, а також у реґіональному музеї «Гуцульщина» в Коломиї (кол. ім. о. Й. Кобринського).

Цілком своєрідним явищем був організований 1911 Г. Хоткевичем аматорський нар. Гуцульський Театр (режисери О. Ремез, згодом Л. Курбас), в якому селяни й селянки грали в п'єсах, написаних або перероблених Хоткевичем гуцульською говіркою; театр був ліквідований з поч. війни 1914.

Нині, поряд із самодіяльними хорами, як «Гуцульщина» та ін., відомий своєю діяльністю Гуцульський Ансамбль Пісні і Танцю в Станиславові.

Г. з її своєрідністю природи й побуту населення знайшла відображення в окремих творах ряду укр. письменників, як О. Ю. Федькович, М. Черемшина, Г. Хоткевич, що культивували в своїх творах гуцульську говірку, С. Воробкевич, О. Кобилянська, М. Коцюбинський, А. Крушельницький, О. Олесь, Р. Єндик, Ю. Боршош-Кум'ятський та ін.; гуцульські мотиви є і у поль. письменників Ф. Карпінського, Ю. Словацького, Й. Корженьовського, С. Виспянського, Б. Поля, С. Вінценца. В образотворчому мистецтві в більшій або меншій мірі з Г. зв'язані твори Т. Копистенського, І. Труша, О. Новаківського, М. Мороза, С. Луцика, Ю. Дяченка, В. Дядинюка, О. Куриласа й ряду ін.; природу й людей Г. зображували поль. мистці Т. Ярошинський, С. Обст, М. Машковський, Т. Аксентовіч, Ю. Фалат, К. Сіхульський, В. Яроцький, Водзіцька та ін.

Література: H a c q u e t B. Neueste physikalisch-politische Reisen durch die Dacischen ... Karpathen. Нюрнберґ 1790—94; K a i n d l R. F. Die Huzulen. Відень 1894; Ш у х е в и ч В. Гуцульщина, I—V. Л. 1899—1908; Г н а т ю к В. Причинки до пізнання Гуцульщини. ЗНТШ, CXXIII—IV. Л. 1917; К р и п'я к е в и ч І. З історії Гуцульщини. ЛНВ, LXXX—LXXXII. Л. 1923; К о б и л я н с ь к и й Б. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття. Укр. Діялектологічний збірник, I. К. 1928; С і ч и н с ь к и й В. Гуцульський «оседок». Прага 1929; V i n c e n z S. Na wysokiej połoninie. В. 1936; К у б і й о в и ч В. Пастушство Буковини. Праці Географ. Комісії НТШ, I. Л. 1937; H r a b e c S. Nazwy geograficzne Huculszczyzny. Кр. 1950.

Гучва, р. на півд. Холмщині, ліва притока Бугу, довж. — 85 км.

Гушалевич Євген (* 1867), син Івана, оперовий співак — героїчний тенор, виступав на нім. і поль. сцені.

Гушалевич Іван (1823—1903), літ. діяч і журналіст — москвофіл, родом із Чортківщини. Свящ. у Калуському пов., пізніше катехит в Акад. Гімназії у Львові. З 1861 — довголітній посол до сойму, делеґат Держ. Ради. Співр. «Зорі Галицької», її ред. в 1854. Видавав часописи «Новины» (1849), «Пчола», «Домъ и Школа» (1863—64). З 1866 став москвофілом. Зб. «Стихотворенія» (1848); відомий як автор патріотичної пісні «Мир вам, браття» й популярної оперети «Підгоряни» (муз. М. Вербицького).

І. Гушалевич

Гюбенет Християн (1822—73), лікар, гром. і мед. діяч, проф. хірургії в Київському Ун-ті (з 1851), 1860—69 гол. Київського Т-ва Лікарів; відомий орг-цією боротьби з холерною епідемією 1847—48, автор праць з епідеміології, венерології, офтальмології та ін.

Ґ

Ґава, див. *Ворона.*

Ґаватович Якуб (1598—1679), поль. свящ., автор перших укр. інтермедій «Продав кота в мішку» й «Найкращий сон», друкованих як додаток до драми „Tragaedia albo wizerunek śmierci prześw. Jana Chrzciciela, przesłańca Bożego", виставленої в Камінці Струміловій 1619 р.

Ґавронський (Gawroński) Францішек (1846—1930), псевд. Равіта, поль. письм. і історик, родом з Київщини; автор численних творів з укр. тематикою, в яких спершу займав прихильну до українців позицію, але дедалі більше еволюціонував до українофобства — зокрема в „Historya ruchów hajdamackich w 18 w." (I—II, 1899—1901), „Bohdan Chmielnicki" (I—II, 1905—09) та ін.

Ґаґанець Йосиф (1793—1875), гр.-кат. еп. в Пряшеві з 1843; підніс рел. життя і заснував ряд єпархіяльних інституцій.

еп. Й. Ґаґанець

Ґаґаузи, етнічна група в півд. Басарабії — 100 000 душ, з них бл. 20 000 в межах УССР (Болградський, Ренський, Ново-Іванківський р-ни). Ґ. становлять перехідну групу між тюрками і болгарами: їх мова належить до тюркської групи, але Ґ. правос. й культурно споріднені з болгарами, побіч яких живуть і з якими переселилися з Болгарії в Басарабію в першій пол. 19 в. під час рос.-тур. воєн. Деякі з них у 1860-их рр. вдруге переселилися до Приозів'я в околицях Бердянського.

Ґадзінський Володимир (1888—1932), письм. і політ. діяч в УССР, родом із Галичини; з 1918 — в КП(б)У, займав ряд визначних постів у партійному і сов. держ. апараті; чл. літ. орг-цій «Гарт» і ВУСПП. Поеми «З дороги» (1922), «Земля» (1925), зб. поезій «Не абстракти» (1927), фантастична повість «Кінець» (1927) та ін.; збірники статтей до літ. дискусії «На безкровному фронті» (1926) і «Фраґменти стихії» (1927).

„Gazette de Léopol" («Львівська Газета»), тижневик франц. мовою, перша газ. на укр. землях, виходила у Львові 1786 (52 чч.), призначена була для аристократичних кіл Галичини; видавець — Оссуді (Ossoudi).

Ґалаґан Гнат († 1748), 1706 полк. на Запоріжжі, 1708 полк. компанійський у Мазепи, 1708 перейшов на бік Петра I й допоміг рос. війську Яковлева здобути Січ, за що був щедро нагороджений царем; 1709—14 полк. чигиринський, 1714—39 полк. прилуцький, відомий кар'єризмом і здирствами.

Ґалаґан Григорій (1819—88), гром. діяч — українофіл, великий дідич на Полтавщині й Чернігівщині. Був зв'язаний особистим знайомством і листуванням із Т. Шевченком, М. Максимовичем, П. Кулішем, В. Антоновичем, багатьма чл. Старої Громади в Києві. Як чл. підготовних комісій перед реформою 1861 р. і чл. Держ. Ради обстоював інтереси укр. селянства. З 1865 до смерти — земський діяч-меценат; відкрив у с. Сокиринцях першу на Україні сел. позичково-ощадну касу; за ініціятивою й при матеріяльній допомозі Ґ. відкрито гімназію в Прилуці (1874) й багато нар. шкіл. В пам'ять померлого сина заснував Колеґію Павла Ґалаґана в Києві (1871). Плекав укр. архітектуру, хорове мистецтво і вистави вертепної драми. Матеріяльно підтримував ж. «Киевская Старина»; 1873—75 гол. Півд.-Зах. Відділу Геогр. Т-ва.

Г. Ґалаґан

Ґалаґани, коз.-шляхетський рід, вів початок від Гната (див.), полк., і його брата Семена, миргородського наказного полк. в Кримському поході 1736; найвідоміші — Григорій (1716—77), при-

луцький полк. (1739—63), учасник походів на турків і в Пруссію, і, особливо, гром. діяч Григорій (див.); після смерти його сина Павла рід вимер.

Ґалан Володимир (* 1893), гром. діяч в ЗДА, родом з Галичини. В добу визвольних змагань командант артилерійського полку УГА; в ЗДА з 1923. Організатор допомоги для укр. еміґрантів в Европі після другої світової війни, організатор і екзекутивний дир. Злученого Укр.-Амер. Допомогового Комітету — ЗУАДК. Гол. Об'єднання б. Вояків Українців в Америці, організатор Укр. Стрілецької Громади в ЗДА, автор численних статтей на гром. і військ. теми. Праці: «Спомини із укр.-поль. й укр.-больш. війни», «Значення України у світовому господарстві» й ін.

В. Ґалан

Ґалаховський Данило (діяльність 1674—1709), відомий київський ґравер на міді, учень О. Тарасевича, м. ін. автор величезного ґравірованого «тезису» (1708), присвяченого Київською Академією гетьманові Мазепі, з його портретом.

Ґалац (Galaţi) (VIII—9), м. в Румунії на лівому березі дол. Дунаю, між гирлами р. Прута й Серета; 80 000 меш. (1948), торг. центр і порт, доступний для морських суден. В 11—12 вв. — Малий Галич, важливий для торгівлі Галичини з Болгарією, Візантією, італ. містами й Сходом. В Ґ. похований був гетьман І. Мазепа.

Ґалліцизми, слова й звороти, позичені з франц. мови або створені на зразок французьких. Ґ. дуже ширяться в укр. мові під впливом широкого їх ужитку в поль. і рос. мові в другій пол. 18 і першій третині 19 в. Через поль. посередництво прийшли такі Ґ. як *цивільний, цитрина, краватка, парада, терен,* через рос. такі, як *атака, бюро, одеколььон, пальто, портфель...* Часто Ґ. впроваджувалися через обидві мови. Щодо сфер ужитку, найбільше Ґ. стосується до театру й мистецтв (*антракт, балет, бюст, партер, пейзаж...*), побуту й моди (*ваза, блюза, котлета, лямпа, ресторан...*), військ. справи (*аванґард, артилерія, батальйон, бриґада, канонада...*), абстрактної лексики й політ. термінології (*буржуазія, парлямент, ентузіязм, інтерес...*), розмірно мало — техніки (*монтер, ресора...*). Літ. мова ввібрала також багато фразеологічних кальк із франц., напр., *блискучий успіх* — succès brillant, *витончений смак* — goût raffiné, *мати місце* — avoir lieu... Через франц. посередництво прийшло в 18—19 в. також багато слів, відновлених або побудованих за грец. й латинськими зразками. *Ю. Ш.*

Ґалянтерійна промисловість, галузь легкої пром-сти, на Україні слабо розвинена. Найбільшим осередком Ґ. п. є великий одеський зав. шкіряно-ґалянтерійних виробів, який у 1940 р. давав 4/5 всієї укр. продукції; заводи в Києві, Харкові, Львові, Чернівцях і ряді ін. міст, зокрема шкіряно-ґалянтерійний зав. у Прилуці.

Ґалятовський Іоанікій († 1688), письм., церк. правос. діяч, родом з Волині; вихованець, згодом учитель Київської Колегії, 1657—69 її ректор, ігумен Братського манастиря в Києві, 1669—88 архимандрит чернігівського Єлецького манастиря. Видатний промовець, автор зб. проповідей «Ключъ разумѣнія» (1659) і трактату «Наука, албо способъ зложеня казаня» (1659), в якому викладена теорія бароккової проповіді, збірок оповідань про чудеса Богородиці «Небо новое» (1665) та «Скарбница потребная» (1676), а також ряду трактатів, скерованих проти унії, юдейства й ісляму: „Łabędź z piórami swemi" (1675) „Alphabetum rozmaitym heretykom" (1681) „Alkoran Mahometów" (1683) й ін.

І. Ґалятовський

Ґаль (Gall) Ян Кароль (1856—1912), поль. композитор, м. ін. гармонізував укр. нар. пісні, викладав деякий час в укр. Муз. Ін-ті ім. Лисенка у Львові.

Ґамбаль Марія (* 1896), уроджена Струтинська, співр. англ. частини газ. «Народна Воля», авторка кн.: „Story of Ukraine" (1932), „Bolshevik Misrule in Ukraine" (1933), „Our Ukrainian Background" (1936).

Ґарґіль Вероніка Марія, див. *Вероніка Марія Ґарґіль.*

Ґартнер (Gartner) Теодор (1843—1925), нім. філолог-романіст, проф. ун-ту в Чернівцях. Спільно з С. *Смаль-Стоцьким* уклав впливову в підавстр. Україні укр. шкільну граматику (1893; 4 вид. 1928) і наукову (1913). Брав участь в упорядкуванні правопису на Зах. Україні в дусі наближення до фонетичного правопису.

Ґаштовт Мартин, київський намісник поль. короля Казіміра 1470—80 рр., з походження литвин, кат. віри; був призначений проти волі киян, які бажали мати за намісника якогось кн. правос. обряду.

Ґаяр (Gaillard) Бансель де Гіяцинт (1849—1936), франц. політик, чл. палати депутатів від департаменту Ардеш, вимагав 1920 дипломатичного визнання УНР Францією (ст. в „France-Orient" — „Pourquoi et comment j'ai défendu l'indépendence de l'Ukraine").

Ґваньїні (Guagnini) Олександер (1538—1614), поль. історик італ. походження; автор „Sarmatiae Europeae discriptio..." (1 вид. — 1578), де подав геогр. опис Польщі, України, Литви, Московщини й багато іст. відомостей про ці країни, та ін. книг. Творами Ґ. користалися укр. письменники 17—18 вв., зокрема автори коз. літописів.

Ґваренґі, Кваренґі (Quarengui) Джакомо (1744—1817), італ. архітект і маляр, з 1779 до смерти працював у Рос. Імперії. На Україні збудував у стилі ампір палац графа П. Завадовського в с. Ляличах на Чернігівщині (1794).

Ґвинтовка Матвій, ніженський полк. у Брюховецького 1663—67, згодом був ним ув'язнений; за Многогрішного ген. осавул, один із найближчих його прибічників, після падіння гетьмана 1672 засланий на Сибір.

Ґданськ, див. *Данціґ.*

Ґе (Gay) Микола (1831—94), видатний маляр-філософ франц. роду, нар. в Воронежі, вихований на Поділлі; вчився в Київському Ун-ті і в петербурзькій Академії Мистецтв; проф. її став з 1863. Співорганізатор Т-ва Пересувних Виставок, до якого належало чимало укр. мистців. З 1876 р. оселився на Чернігівщині, провадив рел.-моральну проповідь серед укр. селян. Допомагав орг-ції Мист. Школи М. Мурашка в Києві, був чл. її ради. Твори характеризуються глибоким психологічним напруженням, наближаючись до пізнішого експресіонізму, зокрема, написані на евангельські теми: «Тайна вечеря», «В Гетсиманському саду», «Що є істина?», «Голгота» (див. ЕУ І, стор. 608) й ін. Іст. — «Петро І допитує царевича Олексія», «Катерина II б. труни Єлисавети», портрети М. Костомарова, О. Герцена, Л. Толстого й ряд ін. Написав цікаві спогади. *В. С.*

М. Ґе

Ґебус-Баранецька Степанія (* 1905), малярка і графік родом з Галичини; закінчила у Львові Мист. Школу О. Новаківського; з 1933 викладає в Мист.-Пром. Школі у Львові. Брала участь у виставках на Україні, у Відні, у Франції та ін.; декоративні композиції, краєвиди, дереворити тощо.

Ґеґей Петро (1864—1931), кат. церк. діяч на Закарпатті, педагог, з 1912 проф. гр.-кат. духовної семінарії в Ужгороді, з 1924 мукачівський єп., заслужений у піднесенні рел. життя єпархії; статті на церк. теми, праця про цивільний закон про подружжя.

Ґедзь Юхим, див. *Ясний* Олесь.

Ґедимін, великий кн. лит. (бл. 1315—41); за його панування більша частина білор. земель увійшла до складу В. Князівства Лит.; захопив Турово-Пинське князівство; титулувався «королем литвинів і русинів»; політ. вплив Ґ. відчувався і в Києві. Під кін. життя Ґ. його син *Любарт-Дмитро* через одруження став гал.-волинським князем.

Ґедройц Костянтин (1872—1932), ґрунтознавець-аґрохемік поль. походження, чл. АН УРСР і СССР, засновник науки про ґрунтові кольоїди; в 1913—29 керівник аґрохем. відділу Носівської С.-Г. Дослідної Станції на Чернігівщині.

К. Ґедройц

Ґембачів, рос. й укр. ген., 1919 командир булави 3 Гал. корпусу на поль. фронті.

Ґембицький Тит (1842—1908), актор, на сцені з 1859, грав у Житомирі й Києві, брав участь у поль. повстанні 1863, згодом повернувся на сцену; 1867 заснував свою рос.-укр. трупу, з 1869 грав у Львові в театрі «Руської Бесіди» й двічі стояв на чолі його. Залишив спомини, ряд перекладів і переробок драматичних творів.

Ґеник Василь (1909—41), діяч молоді УСРП в Галичині, чл. Гол. Ради Крайового Союзу укр. Поступової Молоді «Каменярі», співред. його органу «Каменярі»; розстріляний большевиками у Львові.

Ґеник - Березовський Юліян (1906—52), видатний мистець-рецитатор, родом з Коломийщини, лектор укр. мови в ун-тах у Кракові й Торонто; зокрема спеціялізувався в мист. читанні творів покутсько-гуцульських письменників В. Стефани-

Ю. Ґеник-Березовський

ка, О. Федьковича й М. Черемшини; з великим успіхом виступав у містах Зах. України й в укр. колоніях у Польщі, Німеччині й Канаді. Помер у Торонто.

Ґенітив, родовий відмінок, що в ньому злилися старий Ґ. і *аблятив.* Гол. функція придієслівного Ґ. — показувати об'єкт, обмежено охоплений дією або не досягнений нею (функції частковости, заперечення, віддалення, наближення, в останніх двох значеннях помалу ширяться прийменникові конструкції). Ґ. при іменнику охоплює ввесь обсяг керування іменника іменником (функції об'єкта, суб'єкта, носія ознаки, стосунку, ознаки, почасти приналежности). Ґ. має особливо характеристичні закінчення в множині (*-ів, -ей,* нульове закінчення), в однині іменники сер. роду мають закінчення — *а,* жіночого — *-и (-і),* чоловічого — *а* з функцією оформлености /цілісности або *-у* з функцією неоформлености/ частковости.

Ґеноцид, злочин проти людства, полягає в масовому винищенні цілих груп населення з расових, нац. чи рел. мотивів; застосовувався гол. режимом Гітлера проти ін. нац. груп. Большевики так само практикують Ґ., організуючи голод, ліквідуючи населення деяких областей (чеченці, інґуші, калмики, крим. татари) або масово його переселюючи (балтійці, українці), а також системою конц. таборів і заслання (див. *Терор*). 1946 р. Ґ. був визнаний злочином з погляду міжнар. права. 1948 Ген. Асамблея ООН прийняла конвенцію з метою запобігання Ґ. та покарання винних. СССР і УССР підписали цю конвенцію, не зважаючи на те, що їх режим широко застосовує Ґ. Міжнар. санкції проти порушників конвенції нині незадовільні.

Ґенуя, див. *Італія.*

Ґеорґі (Georgi) Йоган Ґотліб (1729—1802), нім. подорожник, природник і етнограф, дослідник Росії; автор першого геогр. опису Рос. Імперії і першого етногр. опису її народів, важливих і для дослідження України; „Geographisch-physikalische und naturhistorische Beschreibung des russischen Reiches" (I—IV. 1797—1801), «Описание всех в Российском государстве обитающих народов» (I—IV. 1799).

Ґеорґієвський Євлогій, архиєп., див. *Євлогій* Ґеорґієвський.

Ґепіди, давньогерманське плем'я, що разом із ґотами мандрувало до Чорного моря й у 3 в. зайняло Семигород, витиснувши звідти рим. леґіони.

Ґердан-Заклинська Олена (* 1916), хореограф-солістка, учителька модерного мист. танцю. Студіювала у Львові й у Відні (у Р. Хлядек). Веде власну школу мист. танцю в Торонто (Канада). Має ряд танків власного укладу, перев. з укр. тематикою, — «Дорога» (муз. Лиська), відзначений на міжнар. фестивалі в Брюсселі; «Плач Ярославни» та ін.

О. Ґердан-Заклинська

Ґеринович Володимир (* 1883), географ, родом з Галичини; в 20-их і на поч. 30-их рр. проф., деякий час ректор ІНО в Кам'янці Подільському, в 30-их рр. репресований; досліди про Поділля, зокрема Кам'янеччину («Кам'янеччина», 1927), підручники, популярні праці.

Ґеринович - Ланська Руфіна (* 1912), солістка балету в театрі опери й балету в Києві, 1939—44 у Львові. Виконувала гол. ролі в балетах «Дон Кіхот», «Коппелія», «Пер Ґюнт» і ін.

Р. Ґеринович-Ланська

Ґеркен-Русова Наталя (* 1902), мистець — театральний декоратор і театрознавець, родом із Києва, на еміґрації з 1920 р. Студіювала в Укр. Академії Мистецтв у Києві, в Ніцці, Парижі й Празі; нині в Канаді. Мист. оформлення спектаклів у ряді міст Европи. Кн.: «Героїчний театр», статті з мистецтвознавства й літератури.

Н. Ґеркен-Русова

Ґеровський Георгій, рос. мовознавець у Чехії, дослідник сучасного стану й іст. укр. говірок Закарпаття з тенденцією висвітлити їх як говірки рос. мови. Синтетичний нарис цих говірок Ґ. вмістив у III т. „Československa vlastivěda" (1934).

Ґети, півн.-тракійські племена, відомі з 6 в. до Хр. Від 4 в. до Хр. займали Добруджу і простір до правого берега Дніпра. У 1 в. до Хр. ґетський цар Бойребіста скорив сусідні племена й створив могутнє царство, що після його смерти розпалося. Землі Ґ. увійшли до

складу рим. провінції Мезії. Ґ. уважають за одно з племен, що увійшли до складу сх. слов'ян.

Ґетська культура, див. *Липицька культура.*

Ґеттінґен (Göttingen), м. Дол. Саксонії (в Німеччині), 80 000 меш. (1955); з 18 в. в ун-ті вчилися українці; в 1945—50 рр. табір укр. переміщених осіб — бл. 1 000 меш., укр. студентська громада (бл. 50 чл.), сер. і нар. школи, укр. орг-ції; тепер бл. 80 українців.

Ґетц (Goetz) Леопольд Карл (1868—1930), нім. історик права, проф. ун-ту в Бонні; автор праць: „Das Kiever Höhlenkloster als Kulturzentrum des vormongolischen Rußland (1904), „Kirchenrechtliche und kulturgeschichtliche Denkmäler Altrußlands (1905), „Das Russische Recht (Russkaja Prawda)", I—IV (1910—13) та ін.

Ґец Лев (* 1896), маляр і графік, родом зі Львова, закінчив 1924 Краківську Академію Мистецтв. Співорганізатор Музею Лемківщини у Сяноці. Виставки у Львові, Відні, Празі, Берліні; виставка АНУМ у Львові 1934, присвячена творчості Ґ. Серед творів Ґ. переважають краєвиди з урбаністичними мотивами й майстерною передачею настрою природи; Ґ. відомий також як ґравер дереворити й ін. технік, близький до зах. течій. З 1945 працює в Кракові.

Л. Ґец

Ґедройць Єжи (Giedroyć Jerzy) (* 1906), поль. гром.-політ. діяч, до війни ред. журналів «Бунт Молодих» („Bunt Młodych"), «Політика» („Polityka") у Варшаві, від 1947 р. — місячника «Культура» („Kultura") в Парижі, в яких часто висуває укр. теми, шукаючи позитивного розв'язання укр.-поль. проблем. В 1938 видав кн. „Problem polsko-ukr. w Ziemi Czerwieńskiej" (автори: А. Бохенський, С. Лось, В. Бончковський).

Ґжицький Володимир (* 1895), письм., родом з Галичини, в 20-их рр. жив у Харкові, чл. літ. орг-цій «Плуг» і «Зах. Україна»; зб. поезій «Трембітині тони» (1924), оповідання, п'єси, реалістичні романи «Чорне озеро» (1929), «Захар Вовгура» (1932); «Чорне озеро», видрукуване в «Літ. Ярмарку», викликало гостру офіц. критику за виразне підкреслення колоніяльної політики Росії щодо ін. народів СССР. У 30-их рр. Ґ. був засланий, 1956 реабілітований — нині у Львові.

В. Ґжицький

Ґіжицька Зоя (1895—1935), ботанік-міколог, керівник лябораторії мікології Ін-ту Ботаніки УАН; праці в галузі мікології та фітопатології: «Матеріяли до мікофльори України (1926—29), „Materials to the Discomycetes of Ukraina" (1929) й ін. Переслідувана сов. режимом, покінчила самогубством.

Ґізе Фердінанд (1781—1821), хемік, нім. походження, проф. Харківського Ун-ту в 1804—14 рр.; м. ін. досліджував мінеральні води України.

Ґізель Інокентій († 1683), осв. і церк. правос. діяч у Києві, нім. походження. З доручення митр. П. Могили керував Печерською друкарнею, 1646—56 ігумен Миколо-Пустинського манастиря; проф. і ректор Могилянської Колеґії, з 1656 — архимандрит Києво-Печерської Лаври. З іменем Ґ. зв'язане вид. друком «Києво-Печерського Патерика» («Патерикъ или отечникъ печерскій», 1661 і 1678) та «Сінопсиса» (1674), першого підручника іст. України, що був поширений по всій Сх. Европі й багато разів перевидавався до 1823 (його авторство приписували Ґ., але без достатніх доказів). Ґ. написав підручник для священиків «Миръ съ Богомъ человѣку» (1669, 1671), де зібрано багато побутового матеріялу, і полемічний трактат „Prawdziwa wiara" (1668).

І. Ґізель

Ґіра (Gira) Людас (1886—1946), лит. поет і критик; популяризатор і перекладач творів Т. Шевченка на лит. мову.

Ґіреї (Ґераї), династія крим. ханів; засновником її був Ханджі-Ґерей, який 1427 проголосив себе володарем Кримського ханства, що виникло після розпаду Золотої Орди; 1475 Менґли-Ґерай визнав себе васалем тур. султана. З ім'ям Ґ. зв'язані важкі, тривалі напади крим. татар на Україну, що супроводилися паленням сіл і забиранням у неволю («в ясир») населення. 1783 останній із Ґ. — Шахін-Ґірей змушений був зректися влади, і Крим був приєднаний до Рос. Імперії (див. *Крим*).

Ґірса Вацлав (* 1875—1942 ?), чес. політ. діяч; нар. на Україні, був лікарем у Києві. 1917—18 очолював чехо-словацький рух на Україні. 1920—27 шеф відділу

мін-ва закордонних справ Чехо-Словацької Респ., згодом — на дипломатичній службі. Ґ. сприяв ор-ції укр. еміґрантів та очолював допомогу їм. За активною співпрацею Ґ. постала низка укр. наук. і культ. установ у Чехо-Словаччині.

Ґіта (11—12 в.), дочка англ. короля Гарольда II; після його загибелі в бою під Гейстінґсом (1066) жила з родиною в Данії, одружилася з Володимиром Мономахом.

Ґлавче Єгор (Юрій) (1871—1919), лікар-венеролог і гром. діяч в Одесі (з 1903), де провадив широку боротьбу з венеричними хворобами, зокрема шляхом диспансерного лікування. Заснована 1917 Ґ. лікувально-профілактична поліклініка для безплатного лікування в 1922 була перетворена на Одеський Шкірно-Венерологічний Ін-т ім. Ґ. Автор ряду наук. праць із венерології.

Ґледичія терниста (Gleditschia triacantha L.), колюче листяне дерево 15—20 м вис. з родини стручкових, медодайне, декоративне; походить із Півн. Америки; на Україні Ґ. садять інколи в степах у полезахисних смугах, а також по парках.

Ґлієр Райнґольд (1874—1956), рос. композитор і дириґент жид. походження, нар. в Києві; 1913—20 проф. Київської Консерваторії і деякий час її дир. У Ґ. вчилися композитори Л. Ревуцький і Б. Лятошинський. Оркестрував деякі твори Лисенка, дав нову оркестрацію «Запорожця за Дунаєм», написав симфонічну картину «Запорожці», балет «Тарас Бульба», симфонічну поему «Заповіт», присвячену Шевченкові.

Ґловінський Євген (* 1894), економіст, родом з Київщини, наук. співр. Укр. Наук. Ін-ту в Варшаві (1930—39), проф. УТГІ і УВУ, д. чл. НТШ; тепер в Німеччині. Автор праць «Проблема розрахункового балянсу України» (1932), «Гроші і кредит СССР за часів першої п'ятилітки» (1934), «Фінанси УССР» (1939), «Фінанси УССР 1939—54» (1954) і ряд ін. Чл. Укр. Нац. Ради на еміґрації (заступник гол.) від Укр. Нац. Держ. Союзу.

Є. Ґловінський

Ґлявберова сіль (мірабіліт), мінерал, десятиводневий содовий сірчан ($Na_2SO_4 + 10H_2O$), використовується у лікуванні, у виробництві скла, соди і т. д. Добувається з Сівашу й Генічеських озер.

Ґлявконіт, мінерал, водний алюміносилікат заліза, магнію й калію, поширений в осадових гірських породах, використовується для зм'якшування т. зв. «твердої» води, для виробництва фарб і як калійове добриво. Україна багата на ґлявконітові відклади крейдового й третинного віку; кращі родовища на Поділлі, б. Канева й Харкова.

Ґльоґер (Gloger) Жигмонт (1845—1910), поль. етнограф, аматор-археолог; його багата зб. з Волині й Підляшшя міститься в Археологічному Музеї в Кракові.

Ґмелін (Gmelin) Самуель Ґотліб (1745—74), нім. подорожник і природник; в 1768—74 з доручення рос. Академії Наук об'їздив Кавказ, береги Каспійського моря, Надволжя і Донщину; в його праці: „S. G. Gmelin's Reise durch Russland zur Untersuchung der drei Naturreiche" (I—IV, 1770—84) є також матеріяли про природу окраїн України.

Ґміна (Gmina), нижча адміністративно-територіяльна одиниця в Польщі; відповідає укр. громаді. В Королівстві Поль. Ґ. відповідала рос. волості; в Польщі після 1920 р. існувала Ґ. (Gmina zbiorowa), що складалася з кількох сіль. громад. Вона користувалася обмеженою самоуправою; органи — війт, лавники, ґмінна рада — були виборні. В Галичині за Австрії й Польщі Ґ. покривалася з *громадою*, основною адміністративною одиницею.

Ґмюнд (Gmünd), м. в Дол. Австрії на кордоні з Чехо-Словаччиною, 4 000 меш.; в 1914—18 рр. табір для біженців і виселенців із Галичини, в якому діяли укр. школи (м. ін. гімназія), культ. й гром. установи; важкі побутові умови спричинили велику смертність: в 1914—17 рр. бл. 14 000 українців.

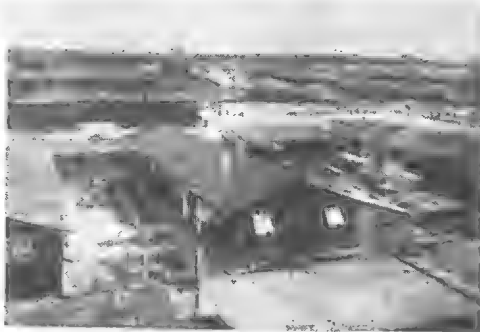
Ґмюнд, бараки

Ґнайс, метаморфічна гірська порода, постала в умовах високої температури й тиску на значних глибинах земної кори з осадових (параґнайс) або маґматичних (ортоґнайс) порід; як *ґраніт*, Ґ. складається з кварцу, польового скалинцю й лосняку. На Україні Ґ. становить разом із ґранітом основну породу Укр. кристалічного масиву, виступає також у Мармаросько-Буковинській

верховині і на центр. Кавказі. Ґ. має деяке значення як будівельний матеріял.

Ґоґодза, див. *Брусниця.*

Ґодний Мартин, львів. архітект 17 в.

Ґойдич Павло Петро ЧСВВ (* 1888), кат. церк. діяч, духовний провідник укр. меншости на Словаччині; свящ. з 1911, ЧСВВ з 1922, еп. з 1927, з 1940 ординарій пряшівської епархії. Підніс рел. життя епархії, розбудував манастирі й ряд харитативних та осв. установ (гр.-кат. гімназію, сиротинець, в-во), заснував Марійські дружини та ін. Боровся проти словакізації Пряшівщини. 1951 засуджений на досмертне ув'язнення; епархія 1950 силоміцно переведена на православіє.

еп. П. Ґойдич

Ґолембійовський (Gołębiowski) Лукаш (1773—1849), поль. археолог і етнограф, в його працях є чимало укр. матеріялу, зокрема з Покуття („Lud polski" 1830).

Ґоліцин Василь (1643—1714), кн., рос. держ. діяч, фаворит реґентки царівни Софії, ініціятор *Вічного миру* з Польщею (1686) і походів проти кримського хана. Похід 1687, в якому брали участь 50 000 козаків, спричинивши великі втрати, скінчився нещасливо. Провина за невдачу була покладена на гетьмана І. Самойловича; його позбавили булави в наслідок змови коз. старшини, підтриманої Ґ. Кампанія 1689, проведена Ґ. спільно з Мазепою, теж не мала успіху.

Ґолубєв Степан (1849—1920), історик церкви, проф. ун-ту і Духовної Академії в Києві; праці: «Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники» (I—II, 1883—98), «История Киевской Духовной Академии» (1886), а також численні статті в ж. «Киевская Старина», «Труды Киевской Духовной Академии» та ін., присвячені культ. і церк. життю на Україні 16—18 вв.

Ґолубінський Євген (1834—1912), рос. історик церкви, проф. Московської Духовної Академії, відомий сміливою критикою іст. джерел і ориґінальністю поглядів, чл. київського Т-ва Нестора-Літописця; автор праці «История русской церкви» (I—II, 1880—82), важливої для історії укр. церкви.

Ґолуховський (Gołuchowski) Аґенор (1812—75), граф, поль.-австр. політик, намісник Галичини 1849—59, 1866—67, 1871—75, мін. внутр. справ 1859; боровся проти змагань гал. українців, провів польонізацію адміністрації Галичини й Львівського Ун-ту.

Ґольдельман Соломон (* 1885), жид.-укр. гром. діяч, соціолог-економіст; 1917 чл. Центр. Ради від жид. соц.-дем. партії і Малої Ради, 1918 за Директорії секретар праці і в. о. секретаря в справах нац. меншостей, 1919 товариш мін. торгу й пром-сти, згодом товариш мін. праці; з 1920 на еміґрації, з 1922 доц., з 1925 проф. Укр. Госп. Академії в Подєбрадах, згодом УТГІ; з 1939 в Палестині. Праці з екон. політики й нац. питання укр., жид., рос. і нім. мовами, м. ін. «Листи про Україну. Матеріяли до іст. укр.-жид. відносин за часів революції» (1921); «Населення і ком. партія на радянській Україні у нац. та соц. розрізі» (1930).

С. Ґольдельман

Ґольдман Олександер (* 1884), фізик, проф. Київського Політехнічного Ін-ту, д. чл. УАН і керівник Н.-Д. Катедри Фізики, ред. журн. «Укр. Фізичні Записки»; праці в ділянці фотоефекту, діелектриків; встановив закономірності теорії твердих випростувачів і фотоелементів.

Р. Ґонсет

Ґонсет Роман (1891—1951), винахідник і підприємець, родом з Галичини, з 1907 в Канаді, з 1916 в Льос Анджелес в ЗДА; винаходи (частково разом із сином Фавстом): удосконалений кіноапарат, поліпшення радіо, телефону (бл. 100 патентів).

Ґонта Іван (†1768), один із проводирів сел. повстання, т. зв. коліївщини, родом з Уманщини. Бувши сотником коз. уманської надвірної міліції Ф. Потоцького, при наближенні керованих М. *Залізняком* гайдамаків, дістав наказ виступити проти них. Але Ґ. з усією міліцією перейшов на сторону повсталих, збільшивши їх сили, і разом із Залізняком 20. 6. 1768 узяв Умань; був проголошений уманським полковником. Рос. ген.

І. Ґонта

Кречетніков, розбивши 28. 6. гайдамаків і взявши Ґ. в полон, передав його К. Браніцькому; після жорстоких катувань Ґ. був страчений в с. Сербах б. Могилева (Див. *Гайдамаччина* і ЕУ І, стор. 461—62; література — стор. 465).

Ґорґани, центр. частина *Бескидів* між р. Мізункою на зах. і Прутом на сх., між берегом Карпат на півн. і Сер.-Карп. улоговиною на півдні. Простір — бл. 2 500 км². Ґ. найменше доступна й найслабше заселена частина Укр. Карпат. Вони збудовані з твердого й відпорного ямненського й іноцерамового пісковиків. Поперечні долини Мізунки, Свичі, Чечви, Лімниці, Бистриці Надвірнянської і Солотвинської та Прута порозтинали поздовжні хребти й перетворили ґраткову будову гір на пір'ясту, а часто й на острівні гори. Висота

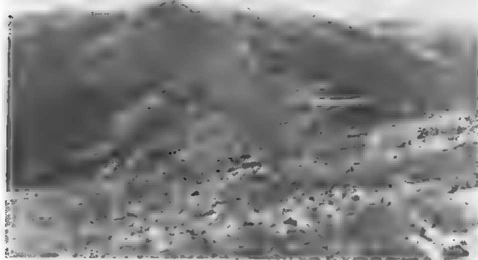
Вид з Синяка на Ґорґани

верхів підноситься з 1 400 м на зах. (напр., Ґорґан Вишківський 1 448 м) до 1 800 м у сточищі Лімниці (Ґрофа 1 752, Попадя 1 742, Сивуля 1 836, Ігровище 1 807, Висока 1 805), а далі на сх. знову обнижується (Добошанка 1 757, Синяк 1 664, Хом'як 1 544); верхи зарисовуються виразніше, ніж в ін. Бескидах, вони часто відокремлені одні від одних глибокими провалами і мають форму стіжків. Усі вищі верхи вкриті, зокрема на півд. узбіччях, великими (до 5 км²) полями бльоків пісковика (т. зв. «цекота», або «ґрехіт»), продуктом звітрення твердого матеріялу. На узбіччях найвищих верхів слабі сліди зледеніння. Долини рік глибоко втяті (до 1 000 м), вузькі, їх узбіччя стрімкі, біг річок невирівняний, часто з порогами й водоспадами (напр., Бухтовець, Прут). Ґ. і тепер є великою лісовою пущею, де ліс займає понад 80% цілої площі. Ліси в основі смерекові, мішані лише на березі гір і на Закарпатті; вище гор. границі лісів (висота 1 450—1 550 м) більше, ніж в ін. частинах Укр. Карпат, розвинений жереп, і тому, а також через поширення «цекоти» полонин в Ґ. мало. Переходові форми між краєвидом Ґ. і краєвидом *Полонинських Бескидів* утворюють Бескиди, положені між двома раменами *Середньо-Карпатської улоговини*, зокрема в сточищі ґор. Тереблі на Закарпатті (Канч — 1 583, Стрімба — 1 723, Стремініс — 1 599 й ін.).

Несприятливі природні умови є причиною того, що Ґ. дуже рідко заселені. В зах. і центр. Ґ., де мешкають *бойки*, оселі положені здебільша на березі гір; у глибину гір сягають лише оселі *гуцулів* у долинах Бистриці Надвірнянської і Прута; тут, також на березі гір, лежать містечка — Надвірна й Делятин. Неукр. населення (жиди, поляки, німці) з'явилося лише в 19 в. у зв'язку з експлуатацією лісів і не становило в 1939 р. навіть 10% заг. ч. людности. Гол. госп. значення тут має експлуатація лісів, яку від кін. 19 в. полегшує густа мережа вузькорейкових лісових залізничок, що вивозять дерево до великих тартаків у Вигоді, Брошневі, Надвірній та ін. Нафтова пром-сть — у Битькові, Пасічній і Ріпному. В долині Прута загальноукр. значення набули курорти (Ворохта, Яремче, Ямне, Микуличин й ін.); їх розвиток полегшила єдина в Ґ. зал. лінія, яка через Татарський провал в'яже долину Прута з Закарпаттям. *В. К.*

Ґордон (Gordon) Патрік (1635—99), шотляндець, ген. на моск. службі (з 1661), брав участь у чигиринських походах 1676—78 та в озівських 1695—96, жив деякий час у Києві; залишив цінний щоденник.

Ґородцов Василь (1860—1945), рос. археолог, провадив розкопи на Україні, встановив хронологію могил із червоною охрою, виявив культуру попелищ скитської доби, систематизував поховання печенігів, торків, половців і татар, особливу увагу присвятив кіммерійській культурі; перший довів існування бронзової доби в Сх. Европі («Бытовая археология», 1910; «Культуры бронзовой эпохи в средней России», 1915; «Исследование Гонцовской палеолитической стоянки», 1926).

Ґоронда, с. б. Мукачева на Закарпатті, 1914 постій коша УСС, перенесений пізніше до Замкової Паланки під Мукачевом.

Ґорук Семен (1873—1920), отаман УСС, до війни ред. органу партії Христ. Суспільників «Руслан», під час війни командир куреня УСС, пізніше пресовий референт при НК УГА; убитий большевиками.

С. Горук

Ґоти, давньогерманські племена. В 2 в. вийшли з півд. Швеції, дісталися до

Надбалтики, звідти течією Зах. Двини перейшли на Дніпро, де створили державу. Ґотські племена на Україні сиділи від Дністра до Дінця й Кубані і називалися остґотами (сх. Ґ.). Ґотські племена, що осіли на зах. від Дністра, звалися вестґоти (зах. Ґ.). Після розбиття ґотської держави гунами в 375 р. Ґ. подалися до Паннонії й далі до Італії. Частина остґотів лишилася в Криму (див. *Крим*). Ґотські металеві вироби широко розходилися по Україні і по всій Сх. Европі. Після великого переселення народів Ґ. перенесли з собою цю майстерність до Зах. Европи, де вона набула назви меровінґського або ґотського стилю. *М. М.*

Ґотика або гостролучний стиль на Україні був поширений порівняно небагато, в 14—16 вв., перев. на Зах. Україні, й мав характер переходового стилю. Гостролучні форми були відомі на Причорномор'ї ще в старохрист. добу і наново прийшли з Зах. й Півд. Европи в 14—15 вв., особливо в замково-оборонних спорудах (Хотин, Кам'янець, Межибіж, Невицьке, Маковиця на Закарпатті та ін.). Елементи Ґ. маємо також у церк.

Хотин, кріпость XV—XVI в.

будівництві (Рогатин, Сутківці, Острог, Дермань) і в більшій мірі в рим.-кат. костьолах. Ґотичний натуралізм впливав також на укр. малярство (монументальне й іконне), в початках друкарства і ґраверства та ужитковому мистецтві, особливо в металевих і ювелірних виробах 15—17 вв. *В. С.*

Ґотье Юрій (1873—1943), рос. історик і археолог, з 1900 досліджував могили на Україні та ґотські пам'ятки в Криму («Железный век в восточной Европе», 1930).

Ґощинський (Goszczyński) Северин (1803—76), поль. поет-романтик, народився й виріс на Київщині; один із представників т. зв. укр. школи в поль. літературі, поема „Zamek Kaniowski" (1828) має сюжетом гайдамацьке повстання 1768 р.

Ґощовський Олександер, маляр при дворі перемиських владик першої пол. 17 в., учень Себастіяна Волосковича.

ҐПУ, див. *Державне Політичне Управління.*

Ґрабовський (Grabowski) Михайло (1805—63), поль. письм. і критик, народився й жив перев. на Правобережжі; приятелював з П. Кулішем, співр. його «Записок о Южной Руси»; видатний представник т. зв. укр. школи в поль. літературі: романтичні повісті „Koliszczyzna i Stepy" (1838), „Stanica Hulajpolska" (1840—41), „Tajkury" (1845—46), „Pan starosta Kaniowski" (1856), „Zamieć w stepach" (1862) й ін.; написав текст до виданої І. Фундуклеєм кн. «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии» (1848).

Ґрабський (Grabski) Станислав (1870—1949), поль. правник і політик, проф. Львівського Ун-ту, один з лідерів Народових Демократів, мін. освіти 1923—26, ворог українців, автор т. зв. „lex Grabski" з 31. 7. 1924 в справі заведення двомовних шкіл («утраквізм») і урядової мови в школах, чим знищено укр. шкільництво (зменшення шкіл з укр. мовою навчання з 2 869 в 1921—22 до 753 в 1927—28 рр.).

Ґраве Дмитро (1863—1939), визначний математик, проф. Харківського, згодом Київського ун-тів, д. чл. ВУАН (з 1919), д. чл. НТШ (з 1923), почесний чл. АН СССР, один з найвидатніших альґебристів на Україні, творець матем. школи в Києві, з якої вийшов ряд учених. Автор ряду праць, гол. з альґебри, м. ін. «Об основных задачах математической теории построения географических карт» (1896), «Теория конечных групп» (1908), «Курс алгебраического анализа» (1910), «Краткий курс математического анализа» (1924), «Теоретическая механика на основе техники» (1932).

Д. Ґраве

Ґраверство, див. *Графіка.*

Ґранат (Punica granatum L.), овочеве деревце чи кущ, із родини ґранатуватих. Овочі нагадують помаранчі; їх уживають до їжі сирими і на мармеляду, конфітуру й под.; з кори добувають 25% дубильної речовини, а з шкуринки овочу — 28% танідів; Ґ. — також декоративна рослина. Плекають у Криму.

Ґраніт, найпоширеніша грубокристалічна порода, маґматичного походження, в основному збудована з кварцу, польового скалинцю й лосняку; добрий будів. матеріял, кращі відміни Ґ. надаються для декоративних цілей. На Україні Ґ. і *ґнайс* становлять основні породи Укр. кристалічного масиву, що виступають на

поверхню в долинах рік і утворюють своєрідний *ґранітовий краєвид.* Численні відміни Ґ. на Україні залежать від петрографічного складу, походження, барви, фізичних прикмет і техн. вартости.

Видобуток Ґ. на Україні становив до війни 25% видобутку СССР. Ґ. переробляють на місці з огляду на кошти і лише там, де зручне положення (б. річок і залізниць) полегшує транспорт. Гол. р-ни Ґ. пром-сти: на Волині й суміжному Поліссі — р-н Клесова б. Сарн (сірі й рожеві ґраніти), околиці Коростишева й Коростеня, Судилкова — Новгороду Волинського (червоний Ґ.); на Правобережжі — великий р-н між Вінницею і Гливанню (темносірі ґраніти), над р. Россю (Погребище, Городище, Біла Церква, Богуслав) і Умансько-Тальницький р-н; над Дніпром — б. Кременчука (Табурище, Крюків) і р-н Ярцева-Наталівки; мало експлуатують Ґ. на півд. Побожжі, через невигідне для транспортування положення, і на Приозівській височині. *Р. М.*

Ґранітовий краєвид, один із краєвидів України, поширений у межах *Української Кристалічної гряди* в долинах рік, де вони врізуються в тверде, кристалічне підложжя. Характеристичні прикмети його: невирівняна течія рік із кам'янистим руслом, порогами, заборолами й грядами, вузькі долини із стрімкими скелястими узбіччями. Найвиразніше виявлений у р-ні Дніпрових порогів (докладніше див. ЕУ І, стор. 76).

Ґрац (Graz), гол. м. Штірії (Австрія), 226 000 меш. (1951); з кін. 19 в. укр. колонія, перев. із студентів, що 1895 заснувала земляцтво «Русь», перейменоване 1910 на Укр. Студентське Т-во «Січ»; після першої світової війни ч. студентів — до 50, після другої — 200 (в 1947—48 рр. журн. «Студентський Прапор»). Під час другої світової війни ч. українців зросло коштом вивезених робітників, в 1945 — коштом біженців (з 1945 Укр. Представництво на Штірію, гол. В. Тимцюрак); тепер невелика колонія.

Ґребе (Graebe) Курт (1871—1952), полк., нім. гром. діяч у Польщі, чл. сойму 1922—30; співпрацював з українцями при орг-ції бльоку нац. меншостей, в соймі й на конґресах нац. меншостей у Женеві. Під час війни 1939—45 очолював відділ опіки над зах.-укр. робітниками в Нім. Фронті Праці (D. A. F.); з 1951 гол. нім.-укр. Т-ва ім. Гердера в Мюнхені.

Ґреґолинський Дмитро (1880—1944), педагог (учитель гімназії в Перемишлі) і журналіст; прихильник гетьманського руху; видавець і ред. тижневика «Український Голос» у Перемишлі (1919—29), першої укр. газ. під поль. окупацією.

Ґренджа-Донський Василь (* 1897), письм., родом із Закарпаття; в 1920—39 рр. надзвичайно плідний. Ґ.-Д. випустив кілька збірок поезій, оповідань, повістей і драматичних творів. 1927—28 ред. ж. «Наша Земля». Його творчість романтична; переважають патріотичні і соц. мотиви. Гол. збірки поезій: «Квіти з терням» (1923), «Золоті ключі» (1923), «Тернові квіти полонин» (1928), «Тобі, рідний Краю» (1936); збірки оповідань: «Оповідання з карпатських полонин» (1926), «Назустріч волі» (1930); іст. поема «Червона скала» (1938), повісті «Ілько Липей» (1936) і «Петро Петрович» (1937), іст. драма «Сотня Мочаренко» (1932) та ін.; нині письменник живе на Пряшівщині, співпрацюючи з місц. укр. виданнями.

Ґренер (Gröner) Вільгельм (1867—1939), нім. генерал і політик, начальник ген. штабу нім. військ, що 1918 були на Україні; сприяв переворотові 29. 4. 1918; провадив політику трактування України як колонії; з ініціятиви Ґ. демобілізовано Синьожупанну й Сіру Дивізії, Галицький полк СС та ін., пізніше він перешкоджав творенню укр. військ. частин; один із засновників Укр. Наук. Ін-ту в Берліні й перший гол. його кураторії.

Ґресько Донна (* 1927), скрипачка в Канаді; вчилася в консерваторіях Чікаґо й Нью-Йорку (у М. Мішакова, М. П'ястро); ряд успішних концертових виступів у різних містах Канади й ЗДА, зокрема в Тавн Голл і в Карнеґі Голл у Нью-Йорку.

Ґриф (сип) білоголовий (Gyps fulvus L.), великий птах із ряду хижаків, довж. до 1,2 м, крила з розмахом до 2,6 м, вага — бл. 7,5 кг; поширений на Україні в Карпатах, на Поділлі, Волині, у Криму і на Кавказі (де піднімається до — 2 750 м і вище); залітає в степову й лісостепову смугу.

Ґродські суди, або старостинські суди, держ. суди першої інстанції у великих карних справах на території давньої Польщі; з 1434 р. заведені й на укр. землях під Польщею; для селян, жидів, вірменів, а також деяких категорій міщан Ґ. с. були апеляційною інстанцією від компетентних для них судів. Вони поступово витиснули земські, себто шляхетські суди. Ґ. с. очолювали старости городів, їм допомагали писарі, що провадили ґродські акти, де записували, крім вироків, також угоди та заяви приватних осіб з метою надати їм правної сили. Ґ. с. існували у Великому Князівстві Лит. у формі *замкових судів.*

Ґроза (Groza) Олександер (1807—75), поль. письм. т. зв. укр. романтичної школи, жив перев. в Житомирі; „Obrazki ukraińskie“ (1855, 2 вид. п. н. Trzy powieści, 1860), драма „Hryć“ (1858), поема „Starosta Kaniowski“ та ін. твори з укр. тематикою.

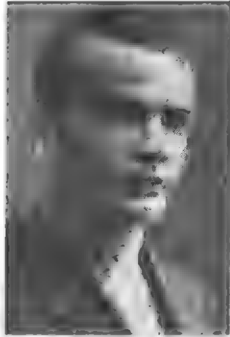

В. Ґренджа-Донський

Ґрозний, обласне м. на сх. Передкавказзі в РСФСР, осередок Ґрозненського нафтового р-ну, 226 000 меш. (1956). Укр. колонія (в 1926 р. на 97 000 меш. — 7 800 українців — 8%). В Ґрозненській обл. (33 000 км²), поза Ґ., жило за переписом 1926 р. бл. 10 000 українців.

Ґрондський (Grądski) Самуель († після 1676), поль. історик, еміґрант у Трансільванії, згодом посол швед. короля Карла X до Хмельницького; 1676 написав іст. Хмельниччини п. н. S. Grondski de Grandi „Historia belli cosacco-polonici“, видану в Будапешті 1789.

Ґроттаферрата, грец. манастир б. Риму, заснований в 11 в. за василіянським уставом. Тепер має ґрупу укр. ченців, гол. друкарів, які дбають за вид. укр. церк. книг.

Ґрофа (V—4), верх у центр. частині *Ґорґанів,* у сточищі р. Лімниці, 1 752 м вис.

Ґрубе Вільгельм (1827—98), відомий хірург, з 1859 проф. і дир. хірурґічної клініки Харківського Ун-ту; співорганізатор і довголітній керівник Харківського Мед. Т-ва.

Ґрудзінський (Grudziński) Станислав (1851—84), поль. поет і белетрист, родом з України, вчився в Києві; з укр. тематикою поема „Dwie mogiły“ (1879), „Powieści ukraińskie“ (1879).

Ґрунти України

1. Попільнякові ґрунти лісової зони (див. профіль ч. 1) утворилися в умовах вогкого клімату під шпильковими та мішаними лісами на піскуватому водно-льодовиковому покладі. Верхні шари мають 1—2,5% гумусу.

Гол. відміни: піщані попільнякові ґрунти на пісках, супіщані, суглинкуваті на глинах.

Поширення: Півн. Україна, Надсянська низовина, котловини над Бугом, Стиром і Іквою, Підкарпаття (суглинки) і як острови на піщаних терасах річок лісостепу.

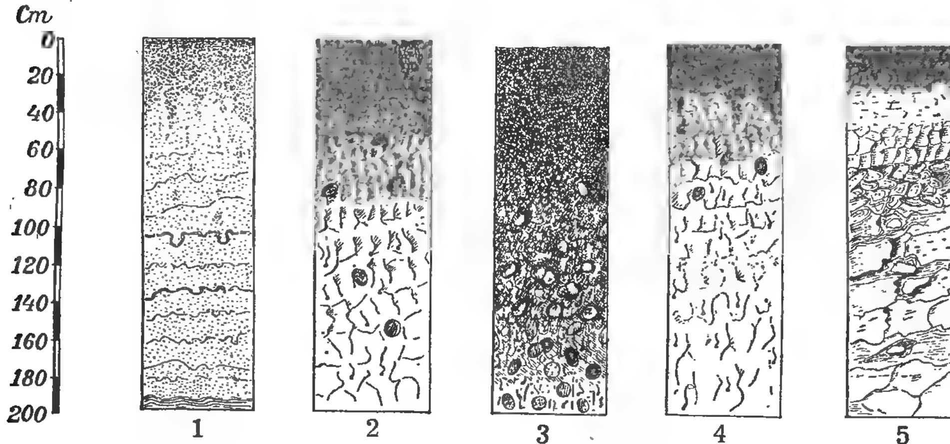

Профілі ґрунтів:

1 — Піщаний попільняковий ґрунт: 0—10 см — ясносірий гумусовий шар, > 1% гумусу; 10—40 см — жовтий пісок із сірими плямами; 40—180 см — білий пісок з ущільненими брунатними прошарками (ортзанди); на глибині бл. 200 см прошарок, зцементований гідроксидами заліза та манґану (ортштайн). 2 — Деґрадований чорнозем лісостепу: 0—30 см — темносірий гумусовий шар з 3—3,5% гумусу; 30—50 см — переходовий шар; 50—90 см — збагачений на глину ущільнений шар; > 90 см — жовтополовий лес, багатий на вапно. 3 — Грубий чорнозем лісостепу: 0—60 см — темносірий гумусовий шар з 6—12% гумусу; 60—180 переходовий за гумусовим забарвленням шар темнуватосірого кольору; > 180 см — ґрунтотвірна порода — багатий на вапно ($CaCO_3$) лес. 4 — Варнястий солонцюватий ґрунт: 0—20 см — гумусовий барнястосірий шар з 2,5—3% гумусу; 20—40 см — переходовий шар; 40—60 см — ущільнений, збагачений на глину шар; > 60 см — лес, збагачений, крім вапна, на гіпс та розчинні солі натрію. 5 — Гірський торфово-попільняковий ґрунт: 0—30 см — торфуватий темний шар; 30—45 см — білястий, попільняковий шар, вимитий від солей, збіднений на глину; 45—60 см — ущільнений, збагачений на глину шар; 60—80 см — рум твердої породи; > 80 тверда щілинувата порода

Природна родючість низька, залежить від вмісту глини.

2. Спопільнені ґрунти лісостепу (профіль ч. 2) утворилися в межах сучасного лісостепу з кол. чорноземів у висліді їх деґрадації (спопільнення), спричиненої поширенням у другій пол. польодовикової доби в степах листяних лісів. Верхні шари мають 1,5 — 3,5 % гумусу.

Залежно від ступеня спопільнення розрізняємо деґрадовані чорноземи, темносірі лісові ґрунти, сірі лісові ґрунти і ясносірі лісові ґрунти.

Поширення: півн. частина лісостепу, зокрема на Правобережжі.

Природна родючість залежить від відсотка гумусу.

3. Чорноземи (профіль ч. 3) постали в умовах помірно вогкого або посушливого клімату під степовою рослинністю, на багатій на вапно породі — лесі. Відсоток гумусу 5—6% на зах., бл. 9% на сх.

Відміни чорноземів залежать від неоднакових умов клімату, різного складу лесів і різної рослинности. Найважливіші з них: 1. грубі чорноземи (6—9% гумусу, грубина 1,5 — 2 м), що займають перев. частину лісостепу (зокрема на Лівобережжі) й Кубані; 2. звичайні степові чорноземи (6—8% гумусу, грубина бл. 1 м), поширені в півн. смузі степу й на Кубані; 3. півд. чорноземи (4—6% гумусу, грубина 60—75 см), поширені в півд. степах за винятком їх надморської, найменше вологої частини.

Природна родючість висока, залежить від кількости вологи.

4. Барнясті (каштанові) ґрунти (профіль ч. 4) постали в умовах низької вологости й засолення на лесовому покладі. Відсоток гумусу 2,5—3.

Відміни: темнокаштанові і яснокаштанові ґрунти з солонцями й солончаками.

Поширення: Узбережжя Чорного й Озівського морів та Півн. Крим.

Природна родючість низька, особливо в солонцях, залежить від кількости вологи.

5. Гірські ґрунти постали на продуктах звітрювання твердих гірських порід і тому мілкі, а часто й жорствуваті. Рід гірських ґрунтів і їх родючість залежать від роду гірських порід, абсолютної висоти, роду рослинности тощо. Це буроземи й попільнякові ґрунти з різними відмінами.

Поширення: Карпати, Кримські гори, Кавказькі гори.

6. Інші ґрунти не являють суцільних масивів, становлячи невеликі острови серед ґрунтів 1—5 (інтразональні ґрунти). З них важливіші:

а. Болотяні ґрунти, що утворилися в умовах надмірного звогчення, зокрема на Півн. Україні.

б. Лучні ґрунти, поширені в заплавинах рік усієї України.

в. Солончаки й солонці, поширені зокрема в смузі барнястих ґрунтів.

(Докладніше — Г. Махів. Ґрунти. ЕУ І, стор. 54—58 і карта.)

За *Г. Маховим*

Ґрунтові води, див. *Підземні води.*

Ґрунтові шляхи, див. *Шляхи.*

Ґрунтознавство, наука про ґрунти, досліджує ґрунти як комплексне явище, в процесі взаємодії чинників мертвої й живої природи, їх походження, геогр. розміщення, способи їх раціонального використання й поліпшення. Хоч досліди ґрунтів почалися здавна, Ґ. як окрема наука виникло лише в кін. 19 в., у великій мірі завдяки працям визначного рос. вченого Василя Докучаєва («батько ґрунтознавства»), який вперше пояснив процеси ґрунтотворення й висунув ідею генетичної клясифікації ґрунтів. Гол. підставою для будови цієї клясифікації були його праці про чорнозем на Україні.

Перші наук. досліди ґрунтів України, зокрема, праці над першими ґрунтознавчими картами, пов'язані з діяльністю земств, які в 1880-их рр. інтенсивно вивчали природні підстави сіль. госп-ва. В 1888—94 рр. досліджував ґрунти Полтавщини В. *Докучаєв* (1846—1903), який видав точну карту ґрунтів Полтавщини 1 : 420 000; за кілька рр. перед тим він опублікував свої праці про чорнозем і генезу степів. У 1890-их рр. і згодом аж до 1917 р. досліджували ґрунти України почасти укр. вчені, почасти фахівці з Петербурґу й Москви. Ґрунти Поділля й Харківщини досліджував О. *Набоких*, який вів наук. полеміку з рос. ґрунтознавцями й заснував укр. школу ґрунтознавців з новою методикою дослідів; Ф. Левченко з Києва досліджував ґрунти Волині, Н. Фролов — Київщини, Б. Полинов — Чернігівщини, С. Захаров — Кавказу і Передкавказзя. Досліди над чорноземними ґрунтами та посухою в степах і боротьбу з нею провадили, крім Докучаєва, укр. лісівник-ґрунтознавець Ю. *Висоцький* (1865—1940) і визначний рос. учений П. Костичев (1845—95). Перед війною розвинув свою діяльність киянин К. *Ґедройц* (1872—1932), довголітній (1913—29) керівник аґрохем. відділу с.-г. н.-д. станції в Носівці б. Ніжена, засновник науки про

ґрунтові кольоїди; його лябораторні досліди над чорноземом базувалися насамперед на укр. матеріялі. Побіч займалися ґрунтами укр. геолог П. Тутковський і ботанік та географ з Одеси Г. Танфільєв.

У цих дослідах Україна як окрема країна не фігурувала. Дослідження ґрунтів України як цілого, як й ін. ділянок її природи, припадає на 1920-і рр. Воно зв'язане насамперед із діяльністю *Сільсько-Господарського Наукового Комітету України* і його ґрунтознавчої секції (1920—27), якою в 1923—27 рр. керував Г. *Махів*. Вона склала 10 тт. «Матеріялів дослідження ґрунтів України» і видала синтетичну карту ґрунтів України Г. Махова (1 : 1 000 000). Ґрунтознавчу працю провадили також н.-д. станції (в 1927 р. на Україні їх було 35), Укр. Н.-Д. Ін-т Ґрунтознавства в Києві, Укр. Н.-Д. Ін-т Удобрень у Києві й ін., катедри Ґ. діяли при високих школах, насамперед при с.-г. ін-тах. Великим ударом для укр. ґрунтознавства була ліквідація большевиками С.-Г. Наук. Комітету (1927) і руйнація с.-г. науки в роки проведення колективізації.

Нова фаза ґрунтознавчих дослідів на Україні почалася з другої пол. 1930-их рр.; вони мають на меті детальне вивчення ґрунтів із практичною метою піднесення їх урожайности. Досліди ці провадять н.-д. заклади: насамперед Укр. Н.-Д. Ін-т Ґрунтознавства в Києві і Укр. Н.-Д. Ін-т Ґрунтознавства Мін-ва Сіль. Госп-ва України в Харкові (зорганізований 1956 р. на базі Лябораторії Ґрунтознавства АН УРСР), які керують ґрунтознавчими роботами на Україні, численні с.-г. дослідні станції, аґролябораторії в радгоспах і більших колгоспах. Катедри Ґ. є при геологічних факультетах ун-тів, С.-Г. Академії, с.-г. і політехн. ін-тів. Праці з Ґ. друкуються перев. в публікаціях відповідних н.-д. і навчальних закладів, майже виключно рос. мовою. До визначних ґрунтознавців України належали в 20—30-их рр. і пізніше, крім згаданих Г. Махова і К. Ґедройца, Д. Віленський (деякий час керівник Н.-Д. Ін-ту Удобрень у Києві, праці про засолені ґрунти), геолог В. Крокос (фосильні ґрунти), О. Соколовський (керівник Н.-Д. Ін-ту Ґрунтознавства в Харкові, праці з кольоїдного Ґ.), О. Душечкин, П. Коссович, А. Лебедев; працювали також — І. Бандура, О. Грінченко, Г. Грінь, А. Дояренко, В. Кавалерідзе, М. Крупський, Муравлянський, Т. Таранець й ін.

Загалом Україна з ґрунтознавчого погляду належить до найкраще досліджених країн світу. *І. Бандура*

Ґудзій Микола (* 1887), літературознавець, родом із Поділля; д. чл. АН УРСР; з поч. 20-их рр. проф. Московського Ун-ту. Автор багатьох праць, із яких для іст. укр. літератури мають значення розвідки про «Преніе живота и смерти . . .», про переклади на Україні з «Великого Зерцала», про Данила Заточника, підручник «История древней русской литературы» й ін. Зокрема важливі численні праці, присвячені «Слову о полку Ігоревім», між ними велика бібліографія (1914), «Ревизия подлинности Слова о полку Игореве в исследовании проф. А. Мазона» (1946), «О составе золотого слова Святослава» (1947), наук.-популярні статті, як «Слово о полку Ігоревім» (зб. під цією назвою, К. 1955); Ґ. належить ред. ряду видань «Слова».

Ґужковський Казімір (1864—1919), барон, полк. уланів австр. армії, під час світової війни пов. староста в Дрогобичі й Сокалі; 1918 вступив до УГА й визначився при її орг-ції.

Ґула Федір (* 1890), астроном і педагог, доц. Укр. Високого Пед. Ін-ту в Празі, автор підручників для високої школи з астрономії; праці про затемнення сонця.

Ґуммерус (Gummerus) Герман (1877—1948), фінський політик і історик, проф. ун-ту в Гельсінкі, активний прихильник України й оборонець її прав на самостійність; мав зв'язки з укр. діячами, зокрема революціонерами, до революції 1917, особливо під час першої світової війни, коли був стокгольмським представником Союзу поневолених Росією народів; 1918 посол Фінляндії на Україні; автор численних рефератів і статтей про Україну; кн. «Неспокійні часи на Україні» (1930 фінською і швед. мовами).

Г. Ґуммерус

Ґурагумора (Gura-Humora) (VI—6), м-ко в горах півд. Буковини над р. Молдавою, тепер Сучавської обл. Нар. Рум. Республіки, за австр. періоду пов. м; в кол. пов. 61 000 меш., з них 2% українців. В Ґ. 1863 р. нар. О. Кобилянська.

Ґурамішвілі Давид (1705—92), грузинський поет; змушений покинути батьківщину, після служби в рос. армії, в 70-их рр. оселився в Миргороді; брав участь у гром. житті Полтавщини. Зб. поезій Ґ. «Давитіяні» має виразні мотиви укр. природи й нар. мистецтва, зокрема поема «Пастух Кацвія» (перша назва «Весела весна»), пісня «Зубівка» тощо. Зб. «Давитіяні» переклав М. Бажан (1950). На могилі Ґ. в Миргороді 1949 відкрито пам'ятник.

Ґурґула Ірина (* 1903), мистецтвознавець, співр. Нац. Музею у Львові; розвідки з укр. нар. мистецтва, зокрема про вишивки й одяг, друковані в «Етногр. Зб.» НТШ, «Новій Хаті», «Укр. Заг. Енциклопедії» та ін.

Ґурський Артур (Górski), псевд. Quasimodo (* 1870), поль. письм., проф. ун-ту, автор кн. „Niepokój naszych czasów" (1938), де пропонував прихильне для укр. сторони розв'язання проблеми нац. взаємин у Польщі, гостро критикуючи урядову політику.

К. Ґутковський

Ґурський Проспер (1812—90), маляр із Житомирщини; автор бл. 3 000 творів із минулого України та її тогочасного побуту.

Ґутковський Клим (1881—1915), один із діячів «Січей» і «Сокола-Батька» в Галичині, вельосипедист і мандрівник (відкрив сталактитові печери в Кривчі на Поділлі); 1910 ред. газ. «Праця» в Бразілії, під час першої світової війни сотник УСС і командир сотні.

Ґюльденштедт (Güldenstädt) Йоган Антон (1745—81), нім. природник і лікар, який з доручення рос. Академії Наук відбув кілька подорожей на південь імперії (на Україні в 1773—74). Ґ. перший дав характеристику природи Півд. України, зокрема ґрунтів, рослинности й тварин; „Reisen durch Russland und im Kaukasischen Gebirge" (I—II, 1787—91); «Дневник путешествия в южную Россию академика Гюльденштедта в 1773—74 г.» (1879).

Д

Давид Ігоревич (1059—1112), кн. волинський після смерти Ярополка Ізяславича; внук Ярослава Мудрого. В порозумінні з Святополком Ізяславичем київським намагався відняти Галичину від Володаря й Василька Ростиславичів. За осліплення Василька княжий з'їзд у Ветичеві 1 100 відібрав у нього Волинь; Д. закінчив життя в Дорогобужі на Погоринні.

Давид Святославич († 1123), з чернігівських Ольговичів, вів бурхливе життя, намагаючись здобути власний стіл; недовго княжив у Новгороді, пробував відібрати Смоленськ у Володимира Мономаха; помирився з ним у 1094—95 й осів у Чернігові.

Давид Григорій (1888—1920), поручник УГА, 1919—20 комендант польового шпиталю 2 Гал. Корпусу у Вінниці; в січні 1920, разом з ін. членами Ревкому УГА, підписав умову УГА з большевиками; перший гол. цього Ревкому, в серпні розстріляний большевиками.

Давидгородок (I—8), м. на Поліссі над р. Горинню, 15 км від її впадіння до Прип'яті, р. ц. Берестейської обл. Білоруської ССР, 10 500 меш. (1931). Річкова пристань, рибальство. В 12—13 вв. осередок удільного князівства. Розкопи Р. Якимовича (1937—38) на місці дітинця виявили залишки дерев'яних будинків, вимощені деревом дороги, керамічні матеріяли, вироби з бронзи, заліза, скла, кости й дерева. Під залишками двірської церкви знайдено домовини з похованнями княжої родини Ігоревичів.

Давиденков Микола (* 1879), вчений фахівець у ділянці опору й випробування матеріялів, д. чл. АН УРСР (з 1929 р.), проф. Ленінградського Політехн. Ін-ту.

Давидов Василь (1792—1855), декабрист, полк.; чл. Союзу Благоденства, один із засновників Півд. Т-ва декабристів, керував (разом із С. Волконським) його Кам'янською управою. 1826—40 був на каторзі, пізніше заміненій засланням у Сибірі.

Давидов Степан (1777—1825), композитор, родом українець, учень Сарті; дир. придворної капелі в Петербурзі й дир. музики царських театрів. Твори: духовні концерти й ін. церк. музика, музика до деяких частин популярної опери «Леста або Дніпрова Русалка».

Давидов-Давиденко Іван (* 1891), лікар, родом з Харківщини, д. чл. НТШ; 1940—41 керівник клінічного відділу Укр. Отолярінгологічного Ін-ту в Харкові; праці про хвороби вуха, горла, носа укр., нім., франц. мовами. Тепер на еміґрації в Німеччині.

Давидовський Григорій (1866—1952), хоровий дириґент і композитор, родом із Чернігівщини; з 1908 пропаґував укр. нар. пісню, мандруючи з своїм хором по Рос. Імперії. Пізніше організував ряд хорів. За час дириґентської діяльности дав понад 3 000 концертів. Написав ряд творів на теми укр. нар. пісень для хору без супроводу; найпопулярніші: «Бандура» (1896), «Кобза», «Україна», «Кубань», церк. твори.

Г. Давидовський

Давидяк Василь (1850—1922), один з москвофільських діячів Галичини, гр.-кат. свящ., посол до гал. сойму і австр. парляменту.

Давидяк Євген (* 1879), син Василя; адвокат, гал. гром. діяч; проф. і ректор Укр. Тайного Ун-ту у Львові; 1934 чл. адвокатської ради в Галичині; 1939 доц. карного процесу Львівського Держ. Ун-ту; оповідання з бойківського життя. Тепер у Львові.

Давфін (Dauphin), м-ко в провінції Манітоба в Канаді, 300 км на півн. зах. від Вінніпеґу; 6 000 меш. (1951), в тому ч. 1 540 українців. В окрузі Д. українці поселилися від 1896 р. і становлять тепер відносну більшість: на 24 500 меш. — 9 000 (або 37%, населення бріт. походження — 34%).

Даденков Микола (1885—1955), педагог-дослідник, проф. ін-тів нар. освіти в Дніпропетровському й Ніжені (1928—41), з 1941 — в Київському Пед. Ін-ті, керівник відділу іст. педагогіки в Укр. Н.-Д. Ін-ті Педагогіки; автор ряду праць із педагогіки, дидактики, іст. педагогіки.

Дажбог, Даждьбог, бог сонця, вогню, пізніше добра й достатку у сх. слов'ян (на думку Яґіча, відомий і півд. слов'янам); згадується в «Повісті временних літ» (під 980 і 1114 рр.) і в «Слові о полку Ігореві».

«Дажбог», літ.-мист. місячник, з 1935 двотижневик, журн. молодих письменників націоналістичного напряму, виходив у Львові 1932—35; ред. Є. Ю. Пеленський (1932—34), Б. І. Антонич (1934), Б. Кравців (1935); співр. І. Атаманюк, Я. Дригинич, Р. Завадович, Б. Кабаровський, В. Кархут, В. Ласовський, С. Луцик, А. Малюца, Б. Романенчук та ін. При журн. виходила «Літ. Бібліотека» (м. ін. видані були твори Б. І. Антонича, Я. Дригинича, Б. Кабаровського, У. Самчука й ін.).

Дайц Йосиф (1896—1955), графік, жид. походження, викладав у Харківському Художньому Ін-ті; численні автолітографії, ілюстрації, зокрема до творів сучасних письменників, та ін.

Даки, давнє плем'я тракійського походження, споріднене з *ґетами.* Жили між Дунаєм, Тисою та Дністром. В 1 в. до Хр. об'єдналися з ґетами, вели війни з Римом і були ним завойовані в 107 р. по Хр. (провінція Дакія). В 274 р. завойовані візиґотами. До 5 в. Дакія була заселена слов'янами, які слов'янізували даків.

Дакура Осип (1864—1914), міський лікар у Відні, родом з Галичини; д. чл. НТШ; автор наук. розвідок і популярних праць.

Далекий Схід СССР, назва сх. частини *Сибіру,* положеної над Тихим океаном і відділеної від іншої сов. Азії високими гірськими хребтами. На півдні Д. С. межує з Китаєм (здовж р. Амур) і Кореєю, на півн. доходить до Півн. Льодового океану і Берінґової протоки. В 1920—22 рр. Д. С. становив незалежну *Далеко-Східню Республіку,* зайняту 1922 большевиками і прилучену до РСФСР під назвою Далеко-Сх. край. Нині Д. С. не становить окремої адміністративно-територіяльної одиниці, натомість є виразною геогр.-екон. країною. Д. С. обіймає такі краї й області: Приморський край, Благовіщенську обл. (Амурщину), Хабаровський край (разом з Жидівською АО), Нижньо-Амурську

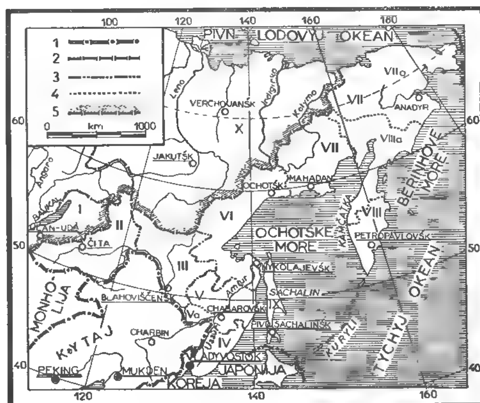

Далекий Схід. 1 — Кордони держав. 2 — Границі автономних республік. 3 — Границі країв і областей. 4 — Границі автономних областей і національних округ. 5 — Межа Далекого Сходу.
I — Бурято-Монгольська АССР. II — Чітінська обл. III — Благовіщенська обл. IV — Приморський край. V — Хабаровський край. Va — Жидівська автономна обл. VI — Нижньо-Амурська обл. VII — Магаданська обл. VIIa — Чукотська національна округа. VIII — Камчатська обл. VIIIa — Корякська національна округа. IX — Сахалінська обл. X — Якутська АССР. Головні міста країв і областей підкреслені

обл., Магаданську обл., Камчатську обл., Сахалінську обл.; до Д. С. зачисляють здебільша також Чітінську обл., що становить разом з Бурято-Монгольською АССР переходову країну між Д. С. і Сибіром — Забайкальщину. Територія Д. С. — 3,5 міл. км² (без Чітінської обл. — 3,1), населення Д. С. становить 5,3 міл. (без Чітінської обл. — 4,3 міл.).

В півд. частині Д. С., найтеплішій і найгустіше заселеній, велику частину населення становлять українці; над сер. Амуром і в Приморщині (в сточищі р. Уссурі) вони складають більшість. Укр. поселенці назвали ці простори Зеленим Клином. (Докладніше див. *Зелений Клин*).

Далеко-Східні Українські З'їзди, з'їзди українців Далекого Сходу в 1917—18 рр. 1 з'їзд відбувся 11—14. 6. 1917 в Микольсько-Усурійську, 2 і 3 в Хабаровську (7. 1. 1918 і 7. 4. 1918), 4 у Владивостоці 24. 10. 1918. На 3 з'їзді були створені у Владивостоці Далеко-Східня Укр. Крайова Рада (відбула 3 сесії до кін. 1920 р.) і як виконавчий орган Далеко-Східній Укр. Секретаріят (діяв 1918—22). Див. також *Зелений Клин*.

Далеко-Східня Республіка (Дальне-Восточная Республика — ДВР), демократична держава, створена в квітні 1920 на території Далекого Сходу (разом з Забайкальщиною) як буферна держава між сов. Росією і Японією; територія бл. 3 міл. км², населення до 2 міл.

На установчих зборах Д.-С.Р., що відбувалися від 12. 2. до 26. 4. 1921, із заг. ч. делеґатів 351, українців було 41. За конституцією, українці одержали спеціяльні права і мали свого окремого міністра. 10. 11. 1922 Д.-С.Р. перестала існувати, бо червона армія окупувала країну і примусила парлямент Д.-С.Р. винести резолюцію про «об'єднання» з Росією. Див. також *Зелений Клин*.

Даль Володимир (1801—72), рос. письм., етнограф і визначний лексикограф; родом з Катеринославщини, написав м. ін. ряд творів із укр. тематикою: казка «Ведьма», переказ «Упырь», «Червонорусские предания», оп. «Небывалое в бывалом».

Даміловський Микола (1880—1942), архітект, родом з Чернігівщини, проф. Інженерно-Будів. та Художнього Ін-ту в Києві; за його проєктами споруджено в Києві чимало будинків.

Данилевич Василь (1872—1935), історик і археолог, учень В. Антоновича, чл. УНТК в Києві, доц. Київ. Ун-ту, згодом проф. Київського Ін-ту Нар. Освіти, чл. Н.-Д. Катедри іст. України в Києві й Археографічної Комісії ВУАН; досліджував Донецьке городище та могили на Харківщині; серед праць: «История Полоцкой земли до конца 14 в.» (1897), «Археологічна минувшина Київщини» (1925) й ін.

В. Данилевич

Данилевич Іван (1858—1924), бук. гром.-пед. діяч, учитель; ред. популярного місячника «Добри Рады» (1889—1914) в Чернівцях.

Данилевич Роман (* 1903), журналіст і кат. діяч, співорганізатор свята *«Українська Молодь Христові»* і кат. орг-ції молоді *«Орли»*, учасник міжнар. кат. конґресів, співред. журналів «Молоді Робітники», «Укр. Юнацтво» і «Лицарство Пресвятої Богородиці». Під час другої світової війни опікувався українцями в нім. полоні. 1949—54 ред. газ. «Християнський Голос» у Мюнхені. З 1951 гол. Укр. Кат. Акад. Об'єднання «Обнова».

Данилевський Василь (1852—1939), фізіолог, родом із Харкова; з 1880 проф. фізіології та гістології в Харківському Ветер. Ін-ті, 1883—1909 — проф. в Харківському Ун-ті. 1889 нагороджений премією Паризької Академії Наук. Організатор і з 1910 дир. Харківського Жін. Мед. Ін-ту. З 1917 знову проф. гістології в Харківському Ун-ті. З 1919 наук. керівник заснованого ним Всеукр. Ін-ту Ендокринології та Органотерапії. З 1926 д. чл. ВУАН. Чл. багатьох наук. т-в. Автор численних (бл. 120) праць, м. ін. «Гипнотизм» (1924), «Фізіологія людини» (1926), «Учебник физиологии человека» (1929).

В. Данилевський

Данилевський Віктор (* 1898), історик технікй, проф. Ленінградського Політехн. Ін-ту, д. чл. АН УРСР (з 1948). З 1929 організував кілька експедицій для вивчення залишків старовинних копалень, гребель, військ.-інженерних споруд і т. д. Праці з іст. техніки, зокрема СССР.

Данилевський Григорій (1829—90), рос. письм. укр. походження, родом із Слобожанщини; частина його творів зв'язана з Україною, зокрема романи «Беглые в Новороссии» (1862) і «Воля (Беглые воротились)» (1862—63), оповідання й казки з укр. тематикою; найцінніший зб. «Украинская старина» (1869) з біографічними відомостями про Сковороду,

Б. Каразина, Квітку-Основ'яненка й нарисом про старовинні школи на Слобожанщині.

Г. Данилевський

Данилевський Микола (* 1880), метеоролог, дир. Укр. Метеорологічної Служби, на поч. 1930-их рр. доц. С.-Г. Ін-ту в Києві, згодом репресований; праці з кліматології України.

Данилевський Олександер (1838—1923), брат Василя, визначний біохемік, проф. в ун-тах Казані й Харкова (1885—92) та в Військ.- Мед. Академії в Петербурзі; створив катедру фізіологічної хемії в Харківському Ун-ті; автор ряду наук. праць.

Даниленко Арсеній (* 1901), фізик, рентґенолог, співр. Київ. Рентґенологічного і Радіологічного Ін-ту, 1931—41 рр. — наук. співр. Харківського Рентґено-Радіологічного Ін-ту; праці в галузі ультразвуків, рідинних іскрових лічильників і штучної радіоактивности.

Даниленко Валентин (* 1913) археолог, наук. співр. Ін-ту Археології АН УРСР, досліджував пам'ятки палеоліту, неоліту, ранньої залізної доби, зокрема Кам'яну могилу на Мелітопільщині, стійбище Круглик та ін.

Данилишин Дмитро (1907—32), ремісник, бойовик УВО й ОУН, відомий з атентату на *Голувка* (1931) і з нападів на пошту в Трускавці й Городку; за останній був повішений поляками 23. 12. 1932 разом із В. Біласом. Одна з найгероїчніших постатей ОУН, мав великий вплив на поширення орг-ції на Зах. Укр. Землях. На знак протесту проти повішення укр. суспільність зареаґувала м. ін. спонтанним бойкотом поль. монополій (протиалькогольна і протинікотинна акція).

Д. Данилишин

Данилів Володимир, історик літератури й етнограф, співр. ж. «Киевская Старина», «Україна», «Записки Укр. Наук. Т-ва в Києві»; у 1920-их рр. працював у Т-ві дослідників укр. історії, письменства і мови в Ленінграді; праці про укр. нар. пісні, статті, присвячені Шевченкові, Костомарову та ін.

Данилівка (III—25), с. над р. Медведицею в Надволжі, р. ц. Сталінградської обл. РСФСР; укр. етногр. острів (1926 р. в р-ні було 16 300 українців — 91% всього населення).

Данило ігумен (11 — поч. 12 в.), як гадають, родом із Чернігівщини, автор опису подорожі до Св. Землі — Палестини в 1106—07 рр. Твір, що має до 100 відписів 15—19 вв. під назвами «Хожденіє», «Странник», «Паломник» та ін., належав до найпоширеніших в укр. старому письменстві. Являючи собою спогади про подорож, відбуту з цілою «дружиною», «Хожденіє», поряд із елементами геогр. й почасти екон. опису, подає численні оповідання про св. місця, взяті з Біблії, леґенд та апокрифів, чим зумовлена велика літ. цінність цього твору, перейнятого виразно виявленим патріотизмом автора.

Данило Романович (1202—64), кн. волинський і гал., король Руси (з 1253). Після смерти батька, кн. Романа (1205), в наслідок заворушень гал. боярства, був змушений перебувати спершу при угор. дворі, згодом з матір'ю і братом Васильком у невеликих волинських володіннях. Після впертої боротьби з сусідами й гал. боярами об'єднав Волинь (1227), а згодом, після кількох невдалих спроб, оволодів і Галичем (1238), населення якого підтримувало Д., всупереч інтриґам аристократії. 1239 Д. зайняв і Київ, що вже перед тим був під його впливом; мав великий вплив і на Турово-Пинське князівство. Тат. навала 1240—41, коли були зруйновані Київ, Володимир, Галич, перешкодила дальшому об'єднанню укр. земель; проти Д. виступила Угорщина в союзі з поляками, чернігівськими князями й з підтримкою ворожих Д. бояр, але в 1246 під Ярославом Д. переміг коаліцію й остаточно поширив владу на Галичину. Змушений поїхати до ханського двору в Сарай і визнати залежність від Орди, щоб врятувати державу, Д. готувався до дальшої боротьби з татарами, проводячи походи на пограничні землі по р. Случі й Горині проти т. зв. «тат. людей», будуючи укріплення і шукаючи союзу з Заходом, зокрема з рим. папою Інокентієм IV. У зв'язку з цим Д. погодився на унію й прийняв від папи королівську корону (1253). Але зв'язки ці не принесли сподіваної допомоги й не мали дальших реальних наслідків. 1254 Д. успішно відбив новий напад татар на Пониззя й Волинь, проте 1259 під натиском військ Бурундая Д. довелося знищити укріплення й відмовитися від дальших протитат. плянів.

Винятково здібний володар, Д. об'єднав на якийсь час зах. укр. землі; він збудував ряд нових міст (Холм, Львів), реформував військо, створивши важко

озброєну піхоту з селян, приборкав боярство. Він провадив активну зах. політику. Під його владою ширилися зах. культ. впливи, прищеплювалися зах. держ. й адміністративні форми, зокрема в житті міст. *П. Грицак*

Данило Грек (Daniel Oliveberg de Graecani Atheniensis), дипломат на службі у Б. Хмельницького і І. Виговського; ієромонах з Атен. Приїхав на Україну 1654; в 1655—58 pp. відбув з доручення укр. уряду низку дипломатичних місій до Швеції, Семигороду, Молдавії, Валахії й Бранденбурґу; нобілітований у Швеції й Польщі, за Виговського був на Україні «військ. секретарем»; пізніша доля невідома.

Данило Заточник, див. *«Моленіє Данила Заточника».*

Данилов Леонид (1874—1928), метеоролог, рос. походження, керівник Подільського відділу Укрмету; м. ін. працями «Клімат Поділля» (1924).

Данилович Гнат (1789—1843), поль. історик права, укр. походження, родом з Підляшшя; проф. ун-тів у Вільні, Харкові, Києві й Москві. Співпрацював під ред. М. Сперанського над збірником законів для зах. губерній Росії. Дослідник і видавець пам'ятників лит.-руського права та матеріялів до іст. Литви, Білоруси й України. Праці рос. і поль. мовами.

Данилович Мирон (1877—1952), укр.-кат. свящ., родом з Галичини, гром. діяч в ЗДА, зокрема в Пітсбурґу; в ЗДА жив з 1910 р.

Данилович Северин (1861—1942), адвокат, один із засновників Укр. Радикальної Партії, гром. діяч на Покутті до першої світової війни; на поч. 1920-их pp. провадив разом із М. Яцковим та С. Твердохлібом угодову акцію на користь Польщі і тому був виключений з партії.

Данилюк Іван, архиєп., див. *Іван Данилюк.*

Данильченко Микола (1885—1957), аґроном, підприємець; за укр. державности (1917—20) вищий урядовець госп. і фінансових держ. установ; з 1924 в Канаді і ЗДА організатор і власник ряду пром. і торг. підприємств і довголітній касир Об'єднання Укр. Орг-цій Америки.

Данильченко Петро (* 1860 — дата смерти невідома), віольончеліст; родом з Києва. Скінчив Московську Консерваторію. 1881 викладав у Муз. Школі в Харкові, концертував по Україні. 1882—87 викладав у Філармонії в Москві. Пізніше не раз об'їздив із концертами Швайцарію, Францію та Україну.

Данильчук Іван (1900—42), укр. гром. діяч у Канаді (Кенора, Саскачеван), нар. учитель; організатор Союзу Укр. Молоді Канади (СУМК), діяч СУС, ред. місячника The Ukrainian Tribune (1941—42).

Данина, «дань», безпосередній податок, що його населення («піддані») платило державі; в ранню добу Д. платили переможені слов. племена переможцям. Пізніше Д. стає постійною держ. повинністю. Одиницею оподаткування в княжу добу були дим — двір, рало, себто хліборобська одиниця — родина, а з 13 в. запроваджено Д. від душі татарами, які зробили перепис населення. Особи, що на них лежав обов'язок платити Д., за цим переписом, називалися данськими людьми, або данниками і їх вписували в данські книги за волостями. Д. населення сплачувало грішми або натурою (хліб, мед, хутра, худоба). Князь стягав Д. шляхом «полюддя», об'їжджаючи свою землю. За лит.-руської доби Д. платилася князям і В. князям, а з 15 в. вона була перенесена на землевласників. Крім грошових і натуральних повинностей, населення відбувало трудову повинність, відому вже в стару добу (допомога при публічі В. князям, а з 15 в. вона була пере-Гетьманщини Д. платили селянство й міщани, і вона йшла до царської скарбниці, на гетьманську адміністрацію та самоврядувальні органи (див. також *Податки*). *В. М.*

Даниш Никифор (1877—1954), педагог (учитель сер. шкіл) і гром. діяч, зокрема Коломийщини й з 1919 р. Станиславівщини, один з організаторів приватного шкільництва в Галичині; статті на пед. теми; помер у ЗДА.

Данкевич Лука (1791—1866), один із перших популярних письм. у Галичині, гр.-кат. свящ. у Коломиї; писав вірші й байки під псевд. Лука з Ракова, перев. у віденському «Вѣстнику».

Данціґ (нім. Danzig, поль. Gdańsk), портове м. над Балтицьким м., до 1920 і в 1939—45 pp. в складі Німеччини, 1920—39 — вільне м., зв'язане з Польщею, з 1945 р. належить до Польщі; 300 000 меш. (1956). 1922—44 в Д. студіювало деяке ч. укр. студентів техніку (в 1925—27 бл. 200), перев. з Галичини. Студентські орг-ції: проф. Союз Укр. Студентів «Основа» в Д., корпорації «Галич», «Зарево», «Чорноморе», т-ва — гурток ім. І. Франка соц. напрямку, орг-ція студентів-хеміків «Смолоскипи», хор тощо. Гол. діяльність в 1920-их pp., пізніше ч. укр. студентів зменшилося.

Данченко Олександер (* 1887), отаман, в 1919 командир Запор. Дивізії і деякий час Запор. Корпусу. В грудні 1919 разом з отаманами Божком і Волохом відмовився коритися наказам Директорії УНР і, порозумівшися з боротьбістами, перейшов до большевиків.

Данькевич Костянтин (* 1905), компо-

зитор, проф. Київської Консерваторії; балет «Лілея» за Шевченком (1939), опера «Богдан Хмельницький» за лібреттом О. Корнійчука (1951—53), симфонія, симфонічна поема «Отелло», увертюра, камерні твори, сольові пісні, твори для фортепіяна та ін.; нині гол. правління Спілки Радянських Композиторів України.

Данько М., див *Троцький* Микола.

Даньковська Раїса, етнограф, дослідниця усної творчости, звичаїв і матеріяльної культури Слобожанщини, в 1920-их рр. завідувачка Музею Слобідської України ім. Г. Сковороди, наук. співр. Н.-Д. Катедри Іст. Укр. Культури в Харкові.

Дараган Юрій (1894—1926), поет, сотник Армії УНР; після перебування в таборі в Каліші, жив у Празі. Автор високо оціненої критикою зб. поезій «Сагайдак» (1925); при тонкій ліричності сприйняття природи, — своєю філософією оптимізму, боротьби, мотивами «бронзи і металю», зокрема воскрешенням образів поетичного світу княжої України (цикл «Луна минувшини») збірка Д. чимало вплинула на творчість молодших сучасників — укр. поетів із зах. земель та еміґрантів.

Ю. Дараган

Дармопрай Михайло (* 1896), укр. гром. діяч в ЗДА, майор армії ЗДА; засновник Т-ва Укр. Амер. Ветеранів (1947) та його перший командант.

Дарниця, див. *Київ.*

Датив, давальний відмінок, гол. придієслівний. Основне значення — непрямий об'єкт, що до нього спрямована дія, в багатьох типах безособових речень — дійова особа. Д. має закінчення *-ові* / *-еві,* рідше *-у* (типове для півн. говірок) в іменниках чоловічого роду, *-у* — середнього, *-і* — жіночого, *-ам* у множині.

Даушков Сергій (1893—1943 ?), сел. діяч і організатор Укр. Радикальної Партії на Волині, автор оповідань із сел. побуту, публіцист, співр. «Громадського Голосу» у Львові.

Дацків Теодор (1888—1956), правник, гром. діяч, журналіст; ред. тижневиків «Наш Поступ» (1923—27) в Едмонтоні й «Канадійський Фармер» (1932—40) у Вінніпеґу; діяч Союзу Гетьманців Державників і один із засновників Комітету Українців Канади.

Дашава (IV—5), с. Стрийського р-ну, Дрогобицької обл., де добувають земний газ (продукція була однією з перших у Европі); до другої світової війни Д. постачала газ Львову газопроводом довж. 81 км, збудованим в 1926—29, і Стрию, в 1946—48 проведено *газопровід Д.—Київ,* продовжений 1955 до Москви; будується газопровід Д.—Менськ—Ленінград.

Дашевський Олександер (* 1896), композитор жид. походження, закінчив Муз. Ін-т у Харкові; фортепіянові твори: 3 сонати, сюїта, сольові пісні.

Дашів (V—10), с. на сх. Поділлі над р. Собом, р. ц. Вінницької обл.; місцева пром-сть. Біля Д. в червні 1648 відбувалися оспівані в укр. нар. творчості бої козаків М. Кривоноса з поль. військом Вишневецького. У жовтні 1919 битва 8 і 14 бриґад УГА та частин Дійової Армії УНР з Добровольчою Армією.

Дашкевич Всеволод, сучасний етнограф, співр. Ін-ту Мистецтвознавства, Фолкльору та Етнографії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР; автор ряду праць, зокрема про звичай ґріти мерців на Україні, про заложних тварин в уявленнях укр. народу, про зміни пісенних текстів; статті з іст. фолкльористики та ін.

Дашкевич Микола (1852—1908), літературознавець і історик (учень В. Антоновича), проф. Київського Ун-ту (катедра всесвітньої літератури), з 1907 д. чл. рос. Академії Наук. Як літературознавець належав до іст.-культ. та іст.-порівняльного напрямів. Автор важливої в укр. літературознавстві книги-рецензії на працю М. Петрова: «Отзыв о сочинении г. Петрова: «Очерки истории украинской литературы 19 столетия» (Отчет о 29 присуждении наград графа Уварова)» (П. 1888). Д., всупереч поглядові Петрова про велику залежність нової укр. літератури від рос., підкреслював самобутність, оригінальність укр. літератури, ставлячи її розвиток у тісний зв'язок із гол. зах.-евр. ідейними течіями й стилями 19 в. Поза тим, Д. — автор розвідок про Котляревського («К. Ст.», 1893 і 1898; «Чтенія в Обществе Нестора Летописца», 1901) і думу про Олексія Поповича (1905). З іст. праць укр. тематику мають «Болоховская земля и ее значение в русской истории» (1878) і пізніші статті на цю тему в київських «Университетских Известиях» (1884, 1899), «Княжение Данила Галицкого...» (1883),

М. Дашкевич

«Заметки по истории Литовско-Русского государства» (1885) і ряд ін.

Дашкевич Роман (* 1892), гром., політ. і військ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР. До першої світової війни організатор *«Січей»* і Укр. Січових Стрільців у Львові; в 1917 належав до перших організаторів Січових Стрільців у Києві, перший гол. Стрілецької Ради, організував артилерію і був командиром Гарматної Бриґади Січових Стрільців. З 20-их рр. адвокат у Львові, відновив січові орг-ції; після їх ліквідації поляками — з 1925 організатор *«Лугів»* і ред. їх видань. Тепер на еміґрації в Австрії.

Р. Дашкевич

Дашкевич Сильвестр († 1894), бук. гром. діяч і журналіст; після смерти Й. Федьковича — ред. газ. «Буковина» (1888—94); автор праці „Die Lage der griechisch-orthodoxen Ruthenen in der Bukowinaer Erzdiözese" (1891), в якій вимагав поділу бук. архидієцезії на укр. і рум. частини.

Дашкевич-Горбацький Володислав, укр. військ. діяч часів гетьманату; ген. рос. армії, учасник гетьманського перевороту 29. 4. 1918, у квітні-липні 1918 начальник Штабу Гетьмана, в жовтні 1918 — на чолі надзвичайної місії Укр. Держави до Румунії.

В. Дашкевич-Горбацький

Дашкович Остафій († 1535), військ. діяч із боярського роду на Київщині. Учасник повстання М. *Глинського,* згодом староста канівський і черкаський (1514); в своїх староствах організував охорону півд.-сх. пограниччя з козаків і успішно оборонявся від татар. Його проєкт сталої охоронної служби (1533) був схвалений соймом, але поль. уряд матеріяльної допомоги не дав. За традицією, Д. хибно вважали за першого коз. гетьмана.

Дванадцята Бриґада УГА, див. *Гірська Бриґада УГА.*

Двірські люди, назва слуг на княжому дворі в 10—14 вв. Д. л. поділялись на різні категорії залежно від їх функцій: *тіуни, дітські,* отроки, ключники, стольники, чашники й ін. Деякі з них (дітські, *дворський тіун)* набули компетенцій публічних княжих урядовців. Пізніше в Росії Д. л. — назва домашніх приватних слуг у дворян.

Двірські урядовці, особисті урядовці князя в Лит. Князівстві: двірський маршалок — начальник палати, підканцлер, двірський підскарбій, двірський хорунжий. Вони могли заступати під час відсутности держ. чи «земських» урядовців тієї ж назви (див. *Маршалок, Канцлер, Підскарбій земський, Гетьман земський).* Крім них були ще чл. двірської обслуги в князя: підчаший, мечник, кухмістри, стольники, покладники, конюші, сокольники й ін. Д. у. звичайно набиралися з шляхти; через те, що вони служили на княжому дворі, їх називали дворянами.

Двобій, поєдинок, дуель, частково відомий на Русі-Україні; в княжу добу Д. як один з «Божих судів» застосовувався в судах як доказ вини чи безвинности; брати участь в ньому могли тільки фізично рівні особи. Жінка могла вислати заступника. Лит.-руське право забороняло Д. без дозволу великого кн., який давався у виняткових випадках, напр., у поході. Д. карався кримінально, зате при вбивстві або покаліченні в двобої убивця не платив приватної кари — головщини. Право Гетьманщини так само гостро забороняло Д.; убивство в Д. каралося, як звичайне вбивство, смертю без приватного відшкодування. Убитий у Д. і вбивця по екзекуції не могли бути поховані по-християнськи. Тому Д. був рідким явищем серед укр. шляхти й козаків. За царської Росії Д., хоч заборонений, існував на Україні — серед дворянства та офіцерів як інститут «оборони чести». Карний кодекс УССР не знає інституту Д.; вбивство й поранення в Д. карається як звичайне вбивство.

Двоєвір'я, див. *Демонологія.*

Дворецький Василь, наказний київський полк. за гетьмана Б. Хмельницького, 1659—69 полк. київський.

Дворище, назва госп. двора з усіма забудуваннями (також «огнище») на Русі-Україні в передіст. добу. В староукр. праві Д. — госп. одиниця, заснована на кровному спорідненні та спільній власності і спільному відбуванні повинностей. У лит.- руську добу Д. було визнане державою за одиницю оподаткування. До складу Д. входило бл. 40—50 осіб того самого роду; чужий міг бути прийнятий (сябр, приймич), але співвласниками Д. ставали тільки його діти. Маєтності Д. складалися з дворів, придатної до обробітку землі і земель поза Д. (пасіки, пасовища), т. зв. вгіддя; розмір власности Д. був різний, від 1 до 18 волок (до 500 моргів). Ділити Д. на півдворища або обтяжувати можна було тільки за згодою всіх його членів. Цей прав-

но-госп. інститут зберігся на Поліссі, Волині, подекуди в Галичині й на Поділлі до *волочного переміру* в 16 в., коли Д. було заступлене індивідуальною власністю. Д. зокрема відоме на Білорусі; в півд. слов'ян у формі «задруги» проіснувало до 19 в.

Дворічна (IV—18), с. над р. Осколом, притокою Дінця, р. ц. Харківської обл.

Дворський, або огнищний тіун, в княжий період приватний урядовець князя, що завідував усім його двором. Д. підлягали двірські службовці, т. зв. ключники (функції, подібні до середньовічних палатинів або мажордомів у Зах. Европі). В 13—14 вв. компетенції Д. поширилися на публічну адміністрацію і почасти на судівництво.

Дворянство, див. *Шляхта.*

Дворянський банк, див. *Банки.*

Дворянські зібрання, становий орган дворянства Рос. Імперії в 18—20 вв. Д. з. були губ. і пов. Під час Д. з. вибирали на 3 роки дворянських маршалків (предводителів) губ. і пов., а до 1860-их рр. і деяких адміністративно-судових урядовців та вирішували різні станові справи. Дворянство через Д. з. мало вплив на місц. адміністрацію.

В. Дебагорій-Мокрієвич

Дебагорій-Мокрієвич Володимир (1846—1926), революціонер-народник укр. роду; 1874 — чл. т. зв. київ. комуни бунтарів; 1875 намагався зняти сел. повстання на Україні; 1879 при арешті в Києві вчинив збройний опір. Засуджений на 15 рр. каторги, втік і 1881 виїхав за кордон; на еміґрації був під значним впливом Драгоманова. Жив перев. в Болгарії. Залишив спогади.

Дебальцево (V—19), м. Сталінської обл., важливий зал. вузол Донбасу, 20 000 меш. (1932); машинобудів. завод.

«Девгеніеве дѣяние», роман про подвиги й любовні пригоди Дігеніса Акріта, перекладний твір княжої доби, що мав вплив на київську літературу. Переклад, як гадають, був зроблений не пізніше 12—13 в. безпосередньо з загубленого нині тексту грец. роману 10 в., що виник на підставі візант. епосу про боротьбу греків із сарацинами (арабами). Найстаріший із списків «Д. д.», поч. 16 в., був в одному зб. із «Словом о полку Ігореві» й згорів 1812.

Девлет-Гірей, перекопський хан 1551—77; 1551 несподіваним нападом знищив Брацлавський замок.

Де-Воллан Григорій, рос. дипломат, мандрівник та етнограф. Писав про Закарп. Україну (1878) і видав зб. «угроруських» пісень («Записки Русского Географического Общества», XIII. 1885).

Девонський період, див. *Геологія України.*

Дев'ята Белзька бриґада УГА (також називають Угнівська бриґада), зорганізована в квітні 1919 із угнівського і белзького відтинку фронтової групи «Північ», входила до складу 1 корпусу УГА. В червні 1919 була включена до бриґади оперативна група майора Мартиновича, що діяла на больш. фронті в р-ні Гусятина. Брала участь у боях разом із ін. з'єднаннями 1 корпусу (див. *Перший корпус УГА).* Командували бриґадою: майор Шашкевич, сотник Фещур, сотник Шмідт, майор Дибуляк і сотник Ґаздайка.

Дедеркали Великі (III—7), с. на Крем'янеччині (Волинь), р. ц. Тернопільської обл.

Дедько Дмитро (14 в.), гал. боярин за панування Юрія II — Болеслава й Дмитра-Любарта. Після 1340 управляв Галичиною як намісник Дмитра-Любарта, титулуючись «керманич і начальник Руської землі».

Дейна (Dejna) Кароль (* 1911), поль. мовознавець, учень Янова, доц. ун-ту в Лодзі. Крім розвідок із поль. діялектології (гол. Шлезьк), праці про укр. говірки Тернопільщини, спроба фонологічної характеристики укр. мови.

Дейнека Петро (* 1898), графік, скінчив Київський Художній Ін-т; в 20-их рр. виконав багато графічних праць для в-в Книгоспілка, «Сяйво», «Слово» з виразними ознаками укр. стилю.

Дейницький Омелян (1841—1900), гал. педагог, автор перших укр. підручників для гімназій з аритметики й геометрії, виданих в 1870-их рр.

Дейша-Сіоницька Марія (1861—1932), оперова співачка (драматичне сопрано), педагог (проф. Московської Консерваторії), родом із Чернігівщини. Співала на сцені оперових театрів у Петербурзі (1883—91) й Москві (1891—1908); під час ювілею М. Лисенка 1903 виступала в укр. вокальному репертуарі.

Декабристи, учасники таємних орг-цій у Петербурзі й на Україні, що готували держ. переворот, скерований проти самодержавства й кріпаччини; назва походить від невдалого повстання в Петербурзі 14 грудня (декабря) ст. ст. 1825 р. Таємні орг-ції, що стали виникати від 1816 р. перев. серед ліберальних офіцерів, на поч. 20-их рр. оформилися як Півн. Т-во в Росії й Південне на Україні, засноване в 1821; до останнього вхо-

дили офіцери розташованих тут частин рос. 2 армії; воно поділялося на управи Тульчинську, Кам'янську й Васильківську. Серед керівників були С., М. і І. Муравйови-Апостоли, М. Бестужев-Рюмін, С. Волконський, В. Давидов. На чолі Т-ва був полк. П. Пестель, автор програмового трактату «Русская Правда», в якому передбачалася ліквідація кріпацтва, рівність всіх громадян перед законом, особисті свободи і «злиття» всіх народів Росії в єдину централізовану екон. розвинену республіку. До Півд. Т-ва 1825 приєдналося засноване 1823 на Волині Товариство З'єднаних Слов'ян, до якого входили П. і А. Борисови, І. Горбачевський, Ю. Люблинський, П. Громницький, А. Кузьмин, В. Бечасний, М. Щепилло, І. Сухинів (Сухиня) та ін.; воно мало в програмі ліквідацію кріпацтва і створення єдиної федеративної дем. республіки слов. народів; Україна як майбутній чл. федерації в їх плянах не згадується. Цим Д. відрізнялися від таємного Малоросійського Т-ва, заснованого на поч. 1820-их рр. і очоленого переяславським маршалком Василем Лукашевичем, що мало на меті унезалежнення України від Росії (т-во припинило діяльність після арешту Лукашевича й розгрому Д.). Після кількагодинного повстання 14. 12. 1825 в Петербурзі й поразки Півн. Т-ва, чл. Півд. Т-ва С. Муравйов-Апостол та М. Бестужев-Рюмін 28. 12 (ст. ст.) 1825 зняли повстання Чернігівського полку в Василькові, маючи намір іти на Київ, щоб поширити повстання на Україну, але, не діставши підтримки від ін. військ. частин, були оточені й узяті в полон. С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін були страчені разом із арештованим перед повстанням Пестелем та керівниками петербурзького повстання К. Рилєєвим і П. Каховським. Решта викритих учасників руху Д. були покарані каторгою або висланням у дійову армію на Кавказ (солдатів карали перев. шпіцрутенами). Розмір участи укр. дворянства в змові Д. у повній мірі встановити не вдалося, бо багатьом пощастило знищити компромітуючі документи.

Література: Гермайзе О. Рух декабристів і українство. Україна, VI. 1925; Рибаков І. До іст. Малоросійського Таємного Т-ва. Україна, VI. 1925; Записки и письма декабриста И. И. Горбачевского, вид. 2. М. 1925; Єфремов С. та Міяковський В. Декабристи на Україні. К. 1926; Лисенко М. Декабристський рух на Україні. К. 1954.

Р. М.

Деканат, благочинство, церк.-адміністративна одиниця, що об'єднує деяке число *парохій*, входячи сама як підрядна одиниця до складу *єпархії*. Д. керує декан (в Правос. Церкві в Росії — благочинний), який наглядає над духовенством свого Д. і передає та пояснює накази церк. влади. В Правос. Церкві декана вибирає духовенство, а затверджує єпархіяльна влада, в Укр.-Кат. — призначає єпископ. Органом місцевого церк. управління є деканальні соборчики, що в них беруть участь священики, а в Правос. Церкві й церковнослужителі, включно з церк. старостами (титарями). В Укр.-Кат. Церкві існували як надрядні адміністративні одиниці для Д. — протопресвітерат (у Львівській архидієцезії) і архидияконат (Закарпаття і Крижевецька єпархія).

Декоративна і облицювальна промисловість, досить розвинена на Україні завдяки наявності потрібної сировини. Це насамперед кристалічні гірські породи, розміщені гол. в Укр. кристалічній смузі: ґраніт, базальт, лябрадорит, в меншій мірі волиніт, порфірит й ін. Цінною сировиною для Д. і о. п. є мармур. Тільки частково можна використовувати пісковики, вапняки, доломіти, опоку й ін. Виробництво облицювального каменю (тесаного, шліфованого, полірованого) економічно доцільніше на місці розробки його в кар'єрах (великий відсоток відходів), тільки переробка каменю на щебінь вигідніша на місці застосування, тому Д. і о. п. скупчена в Житомирській і Київській обл. (50% укр. продукції), далі в Дніпропетровській, Вінницькій і Закарп. обл. Досить великий відсоток продукції (30—50%) експортує Україна до інших частин СССР, зокрема це стосується лябрадориту, якого немає в ін. частинах СССР. (Див. також *Будівельні матеріяли*). Б. В.

Декоративне мистецтво, дуже поширене в іст. розвитку укр. мистецтва в різноманітних галузях пром. мистецтва, яке в найновіші часи називають звичайно ужитковим мистецтвом. Під Д. м. розуміють також вужчу галузь декорації мешкань або хатню культуру й театральну декорацію (див. *Ужиткове мистецтво*).

Декоративні рослини, рослини, що своїм виглядом, квітами, плодами, листям і запахом служать для прикрас людських осель, садиб, парків, квітників і т. п. Наука декоративного садівництва вишукала і виплекала багато Д. р. На Україні ще з праіст. часів збирали і плекали Д. р., якими прикрашуються оселі й тепер. З цих т. зв. етногр. чи нар. рослин відомі такі: мальва, барвінок, любисток, канупер, пижмо, васильок, м'ята, рута, маруна, ногітки, жовта лілея, півонії, ромашка (рум'янок), сафльор, тоя, лякфіол, шовкова трава. З пізніше засвоєних: чорнобривець, купчаки, настурція, жоржина, гвоздика китайська та ін.; кущі: калина, бузок, жасмин, айлант, троянди та ін.; дерева:

липа, біла акація, явір, клен, тополя, ясен, горобина, черемха й ін. По містах, крім згаданих етногр. Д. р., плекають більше т. зв. інтернаціональні: лілеї, нарцизи, тюльпани (чужі і свої), гіяцинти, анемони, косарики (ґлядіолі), петунії, беґонії, пеляргонії, гвоздики, дзвіночки, півники (іриси), левове серце, фіялки, левкої, матіоли, цинії, скабіози, маки, резеду, хризантеми, волошки, лубини, шальвії, вербени, бальзамини, цінерарії, цельозії, стокротки, айстри, фльокси, тютюн пахучий й ін.; кущі, крім згаданих: жовту акацію, різні троянди, білоягідник, кизильники, бирючину, айву японську, маґнолію, форсицію, глід повноцвітий, таволгу (спірея), туї та ін.; дерева, крім згаданих: каштани — білий і рожевий, ялинка, липа срібна й ін. На півдні України, крім вищезгаданих сіль. і міських Д. р., плекають: квіти — шафран, амариліс, теплолюбні лілеї, рускуси, ладанник, камелії, беґонії, леванду, розмарин й ін.; кущі — гортензії, фуксії, олеандри, букшпани, тамариски, тиси, гібіскуси, лаври, мирти, азалії, рододендрони, скумпію, ґранат, різні троянди, плющ, виноград пахучий й ін.; дерева — різні роди акацій, степовий ясен, клен одеський — жовтолистий, каштан їстівний, катальпи, маґнолії, гледичію тернисту, кипариси, ялівці, різні японські повноцвіті сливи, черешні, бросквви, яблуні, азійські мигдалі, а з тропічних — пальми, орацени, юкку, рафію тощо. В *парках* (див.) ще платани, софору японську, целтіс, бук червонолистий, клен — цукровий і червоноцвітий й ін. Розсадником і акліматизатором Д. р. на укр. півдні є *Никітський ботанічний сад* (див.) б. Ялти (Крим) і *Ботанічний сад АН УРСР*. Крім цих Д. р. в басейнах, ставках та б. фонтанів маємо водяні декоративні квіти: водяна лілея, ірис водяний, бобівник, лотач, рогіз, лепеха і т. п.

Укр. фльора дуже багата на Д. р., однак більшість з них ще не використані. Багато з наших диких Д. р. давно вже культивують на квітниках і в парках ін. країн. Теплий клімат півд. України і багатство місц. й акліматизованої декоративної фльори творять для квітярів України широке поле до праці не тільки в ділянці збирання, ушляхетнення своїх цікавіших Д. р., але й продукування їх та різних імпортованих квітів з пром. метою. Це особливо доцільно при більших півд. містах України з метою експорту їх на північ, до Росії.

М. Боровський

Деліїв, с. б. Галича, Станиславівської обл.; б. села замчище з іст. часів і цвинтарище з 15 в.

Делімарський Юрій (* 1904), хемік, проф., д. чл. АН УРСР. Автор бл. 100 наук. праць з неорґанічної хемії, фізико-хемічної аналізи, електрохемії розплавлених солей тощо.

Делоне Лев (* 1891), ботанік, цитолог і селекціонер; проф. ряду високих шкіл на Україні; 1934—48 проф. Харківського С.-Г. Ін-ту, з 1948 працював в Ін-ті Генетики й Селекції АН УРСР; має бл. 50 праць.

Делявінь Франц (перша пол. 19 в.), ботанік, один із перших проф. Харківського Ун-ту; „Sur les plantes recherchées des abeilles et les sites, qui leur sont les plus avantageux" (1808); залишив великий гербарій.

Делямар (Delamarre) Казімір (1796—1870), франц. політик, сенатор, ред. часопису „La Patrie"; 1869 подав до франц. Сенату петицію в укр. справі, опубліковану п. н. „Un peuple européen de quinze millions oublié devant l'histoire".

Де Лямот (De La Motte), архітект кін. 18 в.; виконав проєкт палацу К. Розумовського в Почепі, збудованого укр. архітектом О. Яновським.

Делянов Іван (1818—97), граф, 1882—97 мін. нар. освіти, відомий реакційними заходами: університетський статут 1884, що викликав заворушення студентів, м. ін. в Києві й Харкові, обмеження при вступі до шкіл для дітей з незаможних родин, закриття вищих жін. курсів, процентова норма для жидів, посилена русифікація нар. шкіл.

Делятин (V—5), с. м. т. над Прутом, Яремчанського р-ну, Станиславівської обл. 9 000 меш. (1931); солеварні, лісова пром-сть, лікувальні джерела.

Дельвіґ Сергій (1866—1944), ген.- полк. Армії УНР, військ. письм., визначний знавець артилерії, з 1919 інспектор артилерії Армії УНР, шеф укр. місії для переговорів у справі перемир'я УНР з Польщею (червень 1919), гол. укр. надзвичайної військ. місії в Румунії 1919, згодом на еміґрації.

С. Дельвіґ

Делькевич Йосиф (1822—1912), історик Церкви, крилошанин перемиської капітули, з 1864 проф. церк. іст. у Львівському Ун-ті; 1868—69, бувши ректором Львівського Ун-ту, з В. Ковальським і А. Петрушевичем обстоював у соймі права укр. мови; автор праць: „De cruciatis eorumque origine", „Praelectiones ex Historia Ecclesiastica".

Дельфіни, морські ссавці з підряду зубатих китів. Дельфін чорноморський (Delphinus delphis ponticus Barab.), довж.

до 2 м, поширений на Україні лише в Чорному м., заселює відкрите море, живиться дрібною рибою. В Чорному й Озівському м. живе також озівський (Phocaena phocaena L.), довж. 1,5 м; малочисленний дельфін чорний, або чорна свиня (Tursiops tursio ponticus Barab.), довж. до 2,5 м. Д. становлять важливий об'єкт ловецького промислу; сало Д. перетоплюють на тран. Кількість Д. в Чорному м. перед війною обчислювали на 700 000—1 000 000 голів; тепер бл. 500 000; виловлювали до 200 000 штук на рік (з них Туреччина бл. 60 000—80 000).

Дембицький Степан (* 1891), укр. гром. діяч в ЗДА, родом з Галичини, в 1922—28 рр. гол. Ліґи Горожан і Ветеранів укр. роду.

Дембицький Теофіл (1845—1915), гал. гром. діяч, адвокат у Коломиї, опікун молоді й меценат укр. культ. установ. Відписав НТШ свій маєток Белелую, а ін. укр. установам призначив чималі допомоги.

Т. Дембицький

Дембський Віктор (1892 — помер 1931 ?), композитор, закінчив Київський Муз. Ін-т ім. Лисенка (учень Ґлієра й Лятошинського); твори: опера «Повстання», симфонія, соната для фортепіяна, соната для віольончелі, фортепіянове тріо, музика до «Лісової пісні».

Демерджі Яйла, вапняковий масив Кримських гір 1 357 м висоти, положений над м. Алушта.

Деметрикевіч (Demetrykiewicz) Володимир (1859—1937), поль. археолог, родом із Сх. Галичини, проф. ун-ту в Кракові, консерватор пам'яток старовини, розкопував неолітичні могили та селища б. Дрогобича, Перемишля й Теребовлі, досліджував скельні манастирі, статую Світовида й «кам'яні баби». Праці перев. у виданнях Поль. Академії Наук у Кракові.

Де-Метц Юрій (1861—1942), фізик, родом з Одеси; довголітній проф. і гол. катедри фізики Київського Ун-ту; працював над виготовленням етальонів для радіоактивних помірів, автор курсу фізики й ряду монографій; був чл. правління Укр. Асоціяції Фізиків.

Демиденко Тит (* 1894), сучасний аґрохемік і фізіолог рослин, проф. Укр. С.-Г. Академії й Київського Ун-ту, чл.-кор. АН УРСР; бл. 60 праць.

Демидів, с. над Дністром, Ходорівського р-ну Львівської обл.; в 1896 р. в Д. знайдено срібний скарб з нараменників, браслетів, ковтків, перстенів і чес. монет 13—14 вв.

Демидівка (III—6), с. на Волинській височині, р. ц. Волинської обл.

Демидчук Марія (* 1901), уроджена Гінка, дружина Семена, гром. діячка в ЗДА; від 1948 — гол. Укр. Переселенчого Осередку в Нью-Йорку.

Демидчук Семен (* 1884), гром. діяч і публіцист в ЗДА; два рази був делеґатом від гал. українців до укр. еміґрації в ЗДА: 1912, в справі орг-ції матеріяльної допомоги для «Рідної Школи», і 1914 — від Заг. Укр. Ради; з того часу постійно живе в ЗДА. Співр. газет «Америка» (ред. додатку „Junior America"), «Свобода», «Укр. Вісник», автор численних статтей і публікацій про укр. справу укр. і англ. мовами, оповідань «Перші образки з Америки». З 1954 проф. УТГІ в Нью-Йорку (див. «Півсторіччя гром. праці д-ра С. Демидчука 1905—55». Нью-Йорк 1955).

С. Демидчук

Демідов Анатолій (1812—70), з відомої родини рос. промисловців, підготував і фінансував експедицію для вивчення Півд. України й Криму під проводом франц. інж. і геолога Ле Пле (1837); видав ілюстрований опис експедиції: „Voyage dans la Russie Méridionale et la Crimée..." (4 тт., 1840—42; є також рос., англ., італ. і есп. вид.).

Демків (Демко) Орест (* 1917), укр. кат. діяч у Канаді (Едмонтон); 1953—56 през. Централі Українців Католиків Канади (ЦУКК).

Демографія, див. *Людність.*

Демонологія укр. має характеристичну особливість: тоді як із запровадженням християнства й офіц. забороною поганського культу (кін. 10 в.) елементи держ. поганської релігії зникли дуже скоро й імена «вищих» богів (Перун, Дажбог, Велес, Стрибог, Хорс та ін.) збереглися лише в літ. пам'ятках, «нижча мітологія» виявилася далеко стійкішою й дожила до недавніх часів. Ця «нижча мітологія», зв'язана з родовими уявленнями та анімістичним світоглядом, який усю природу населяє духами, була старіша походженням, ніж «вищі боги» держ. передхрист. релігії. Вона не вимагала окремих культових місць і жерців («волхвів»): виконавцями культу предків були голова і члени родини. Запровадження християнства, яке не зни-

щило цілком уявлень нижчої мітології, спричинило змішування, поєднання образів останньої з елементами христ. релігії, утворивши «двоєвір'я». Так давні свята календарного циклу, відриваючись від сезонної основи, пов'язалися, напр., з Різдвом і Водохрищами в обрядах і текстах колядок, весняні — з Великоднем; на місце Перуна прийшов св. Ілля, на місце Волоса — св. Власій; стародавні словесні формули часто переплітаються з текстами церк. молитов, зокрема в замовленнях і т. д.; сфера таких явищ була надзвичайно широка.

Усна словесність зберігала донедавна ряд демонологічних постатей. Це «домовики» (або хованці, годованці), що пильнують дому й допомагають господарям, але можуть і шкодити, «доля» — душа предка, яку треба окремо шанувати при відповідних обрядах, «пасічники» — опікуни бджіл, «польовики» — духи, що живуть у полі, прибираючи вигляду людини чи тварини, «лісовики» — злі духи, що пасуть лісових тварин, показуються в подобі людей; близький до лісовика «блуд», що зводить з дороги, і гуцульський «чугайстер», лісовий велетень, небезпечний для нявок. «Водяники» господарюють по ріках, озерах, криницях, женяться з потопельницями (подекуди їх ототожнювали з потопельниками); близькі до них «болотяники», які заманюють людей у трясовину. «Русалки», що живуть по річках, лісах та полях, — це нехрищені діти, дівчата й жінки, які згинули ґвалтовною смертю; старіша назва — «мавки» («нявки», «бісиці») прикладалася перев. до «потерчат» — померлих нехрищених дітей, що часом набирають подоби птахів. З русалками й лісовиками споріднені «богині» («лісниці», «мамуни»). Поряд існувало широке поняття позбавлених специфічних особливостей злих духів — чортів, «нечистої сили» («дідько», «щезник» та ін.). Цей образ виник під впливом уявлень християнства (диявол, сатана) і породив в усній словесності численні оповідання. Так само існує чимало оповідань про мерців-опирів, мабуть зах. походження. Виникло багато оповідань про відьом, себто жінок, зв'язаних із нечистою силою, що накликають посуху, град, відбирають у чужих корів молоко і літають на Лису гору. Існувало повір'я про вовкулаків — людей, що або самі тимчасово оберталися на вовків, або ставали ними через чиїсь чари. Близько до відьом у нар. уяві стояли чарівники, чарівниці, знахарі, ворожки тощо, наділені надприродною силою і здібні впливати на природу і людей (розлучити закоханих, наслати недугу, відвернути град і т. п.). По окремих, перев. віддалених від культ. осередків селах віра в надприродні здібності знахарів і відьом дожила до кін. 19 в., а раніше укр. нар. звичаєве право часом карало підозрілих за використання своїх чарів на шкоду (хоча Україна не знала жорстокостей урядових судів і палення відьом). Численні, багаті демонологічні оповідання містять в собі мотиви різних епох, починаючи з найдавнішої родової доби, що зазнали пізніших нашарувань, зокрема впливів мандрівних сюжетів.

Література. Див. ЕУ І, стор. 249—50; Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы. К. 1876; Аничков Е. Язычество и древняя Русь. 1914; Гнатюк В. Знадоби до гал.-укр. демонології. Етногр. Зб., XXV. Л. 1909; Гнатюк В. Знадоби до укр. демонології. Етногр. Зб., XXXIII—XXXIV. Л. 1912; Вовк Ф. Студії з укр. етнографії та антропології. Прага 1928.

Р. М.

Демуцький Данило (* 1893), кінооператор, син Порфира, родом із Київщини; один з найстаріших працівників укр. кінематографії; 1928—32 співпрацював із О. *Довженком* — «Арсенал», «Земля», «Іван». В 40-их pp. зняв ряд фільмів в Узбекістані; з 1947 на Україні — «Подвиг розвідчика», кольоровий фільм «Тарас Шевченко» (з А. Кольцатим та І. Шекером); за фільм «В мирні дні» (1951) Д. дістав міжнар. премію за найкращу операторську роботу в кольоровому фільмі.

Д. Демуцький

Демуцький Порфир (1860—1927), музика-етнограф і диригент, наук. співр. ВУАН, гром. діяч (за професією лікар). Організований ним 1892 р. в с. Охматові на Київщині сел. хор, що робив подорожі по Україні, уславився виконанням «нар. примітивів». Д. зібрав понад 1 000 укр. нар. пісень, частина яких видана в зб. «Нар. укр. пісні в Київщині», I—II (1905—07). Цінна праця Д. «Ліра та її мотиви» (1903).

П. Демуцький

Література: Квітка К. П. Демуцький. Етногр. Вісник. К. 1928, II.

Демченко Іван, етнограф-аматор (за фахом лікар), в 1896—1900 pp. записав у Манастирці Липовецького пов. ритуал весілля з мелодіями понад 200 пісень,

виданий 1905 — «Укр. весілля з голосами».

Демченко Михайло, сучасний географ, проф. Харківського Ун-ту, учасник укр. наук. експедиції в Центр. Тян-Шань (1931—33); праці з ділянки геоморфології Тян-Шаня й Кавказу, зокрема про льодовики.

Демченко Яків (1842—1912), гром. діяч-українофіл, мировий суддя, письм. і етнограф; замолоду записував укр. етногр. матеріяли.

Демчук Михайло (1881—1941), гром. діяч і педагог, чл. Укр. Нац. Ради ЗУНР в Станиславові, в 1919—22 рр. організатор укр. шкільництва на Закарпатті, згодом учитель гімназії в Перемишлі.

Демчук Петро (* 1900), філософ-марксист, родом з Галичини; викладав у Ком. Ун-ті в Харкові, наук. співр. Укр. Ін-ту Марксизму, належав до «школи Скрипника»; розвідка про М. Зібера (1928), статті перев. з іст. філософії в журн. «Прапор Марксизму», «Гарт», «Пролітфронт» і інш. В 30-их рр. був засланий, дальша доля невідома.

Дем'ян Лука (* 1893), селянин, закарп. гром. діяч і письм. Належав до перших, що почали писати нар. мовою на Закарпатті; побутові оп.: «Чорт на весіллі» (1920), «Відьма» (1924), зб. оп. «Із села» (1943), «Весілля без жениха» (1956).

Дем'янчук Василь (* 1897), мовознавець, родом з Галичини, наук. співр. ВУАН, автор праць з укр. граматики, іст. укр. мови, зокрема монографії про морфологію укр. грамот 14—15 в., упорядник бібліографії з укр. діялектології.

Дем'янчук Іван (1882—1919), клясичний філолог, доц. ун-ту в Чернівцях і Казані, автор підручників для гімназій Галичини. Гол. праці „Comicorum Graecorum fragmenta" (1913), «Ретор Квінтіліян як педагог» (1914).

Денарій римський, гол. рим. срібна монета респ. і перших 2 в. імператорського часу. Денарії 2 в. по Хр., іноді з деякою домішкою денаріїв другої пол. 1 в., у великій кількості трапляються в знахідках по всій Україні, зокрема на Подніпров'ї і Подністров'ї. Час обігу їх на Україні — 2—5 (можливо і 6) в. (Див. також *Гроші*).

Денбровський Юрій (Єгор), київський маляр і ритівник 90-их рр. 18 в., власник книгарні на Подолі; виготовляв ритини перев. рел. змісту на окремих аркушах.

Дендрологія, див. *Лісівництво.*

Денис Збіруйський, див. *Збіруйський.*

Денисенко Леонид (* 1927), графік, нар. у Варшаві, студіював у поль. Держ. Графічній Школі; з 1949 в Австралії; мав ряд індивідуальних виставок; книжна графіка, карикатури, портрети, плякати й ін.

Денисенко Петро (* 1929), легкоатлет з Києва, рекордсмен України й Европи в жердковому стрибку — 4,46 м; зайняв 4 місце на олімпійських іграх 1952 р.

Денисович Іларіон (17 в.), перший ігумен Куп'ятицького манастиря, збирав оповідання про чудеса від Куп'ятицької ікони пресв. Богородиці, які пізніше доповнив, опрацював і видав у Києві 1638 поль. мовою Атанасій Кальнофойський п. н. „Parergon cudów świętych obraza przeczystey Bogarodzice w monastyru Kupiatickim . . ."

Денисюк Микола (* 1915), видавець і ред.; власник в-ва в Буенос-Айресі (Арґентіна) 1949—55, що випускало літ.-мист. місячник «Овид», «Літ. Бібліотеку», «Театральну Бібліотеку», «Політ. Бібліотеку», в яких вийшло кількадесят книжок і 6 альбомів укр. платівок; з 1957 продовжує вид. діяльність у Чікаґо (ЗДА).

Денікін Антін (1872—1947), рос. ген., 1918—20 командував, після смерти Корнілова, рос. антибольш. «збройними силами півдня Росії», до яких належала Добровольча Армія і коз. частини Дону та Кубані (див. *Кубань* і ЕУ І, стор. 540). В армії Д. було чимало офіцерів і добровольців-солдатів, росіян і «малоросів», що їх цілком одверто 1918, за гетьманської влади, вербувала офіцерська мережа, яка охоплювала всю Україну і була в тісному зв'язку з дозволеними владою рос. антиукр. орг-ціями («Объединенный Центр», «Киевский Национальный Центр», т-во «Русь» і ін.). Під час переходу влади до Директорії ці військові, а також багато старшин та адміністраторів гетьманської влади (пов. старости, держ. варта й ін.) тікали на Дін або до Одеси, звідки їх перевозили до армії Д. З весни 1919 Д. почав наступ на Україну, окуповану большевиками, сили яких були зв'язані війною з Армією УНР і боротьбою з повстанцями Григор'єва, Махна та ін. Швидко зайнявши Лівобережжя, Д. у кін. літа почав наступ на Москву (Вороніж, Орел) і на Правобережжя. Наступ супроводився посиленою аґітацією («Осваг») за «єдину неділиму Росію», погромом укр. культ. орг-цій і шкіл, безпосередньою забороною призначати в адміністрацію осіб, відомих попередньою діяльністю в укр. установах і укр. симпатіями. При наступі військ Д частини ген. Бредова вдерлися в зайнятий укр. військом Київ (31. 8. 1919), і почалися воєнні дії (див. ЕУ І, стор. 522-23), що тривали у вересні-грудні 1919 до відступу білої армії. В безвихідних умовах бльокади з боку Антанти, епідемій, браку постачання Начальна Команда УГА підписала 17. 11. 1919 договір про входження УГА до складу «збройних сил півдня Росії»; цей договір, що спричи-

нив політ. кризу в УГА, силою фактів став недійсним через швидкий відступ білої армії усім фронтом у грудні 1919. Поразка її була зумовлена реставраторською монархічною політикою Д., зокрема його розправою з кубанською Крайовою Радою (див. ЕУ I, стор. 541), яка спонукала кубанські війська покинути фронт. На Україні, відразу після окупації, запілля військ Д. було вже раз-у-раз паралізоване діяльністю укр. повстанців різних течій, що бачили в Д. носія дорев. ладу. Криза в білій армії призвела до усунення Денікіна; командування рештками його військ перебрав *Врангель*. *Р. М.*

«Денниця», укр. літ.-наук. журн., виходив 1880 в Станиславові за ред. І. Верхратського.

Денцівка, нар. муз. інструмент, зокрема на Гуцульщині: відміна сопілки з готовим свищиком, довж. — 1/2 м.

„День — Den", незалежна карпаторуська газ., щоденник, потім тижневик, друкувалася латинкою, виходила з перервами в Нью-Йорку 1921—27; її замінила «Родина» в Клівленді, Огайо.

Депортація, примусове виселення до віддалених місцевостей порядком адміністративного або судового рішення (див. *Заслання*).

Де Пуле Михайло (1822—85), рос. письм. і педагог, був інспектором Полтавського Кадетського Корпусу; друкував спогади про Харківський Ун-т 40-их рр., зокрема про П. Гулака-Артемовського, А. Метлинського, М. Костомарова, Я. Щоголева («Вестник Европы», 1874), писав про Марка Вовчка, а також про мазепинців («Малороссийские эмигранты при Петре Великом»).

Деражно (III-7), с. над р. Горинь на Зах. Волині, р. ц. Рівенської обл.

Деражня (IV-8), с. м. т. на сх. Поділлі над р. Вовк, притокою Богу, р. ц. Хмельницької обл., 5 000 меш. (1932); добування торфу. 30. 7. 1919 битва 2 корпусу УГА з большевиками, восени 1919 бій частин армії УНР з білим військом ген. Бредова.

Дергачі (III-17), с. м. т. над р. Лопанню, притокою Дінця, р. ц. Харківської обл.; механічний завод.

Дергунець, укр. танок 18 в.; музика до нього збереглася в рос. журналі «Музыкальныя Увеселенія» (1774).

Деревій звичайний, кривавник (Achillea Millefolium L.), рослина з родини кошичкоцвітих; вивар із квіток і молодих частин уживають на чай, який п'ють при шлункових хворобах і простуді, сік із свіжого листя дають до ран.

Деревляни, слов. плем'я в укр. Поліссі, по р. Прип'яті, Горині, Случі й Тетереву, з орг.-політ. осередком у м. Іскорості (тепер Коростень). В пол. 10 в. остаточно завойовані київським князівством; Іскорость був спалений, і з деревлянської землі створений київський уділ з осередком у м. Вручому (тепер Овруч). Д. повністю увійшли до складу українського народу. Археологічні досліди В. Антоновича («Раскопки в стране древлян», 1893) та П. Третьякова («Восточнославянские племена», 1948).

Деревник, або жимолость (Lonicera), кущ із родини козолистих, росте по лісах; на Україні м. ін. поширені: Д. звичайний (L. xylosteum L.), декоративні — Д.-козолист, або козолист (L. caprifolium L.), і Д. татарський (L. tatarica L.); в Карпатах росте Д. чорний (L. nigra L.).

Деревообробна промисловість, див. *Лісова й деревообробна промисловість*.

Деревορит, відбитки з дерев'яних клішів, на яких вирізуються рисунки, як окрема галузь ґраверства, був відомий на Україні в першій пол. 16 в. і досяг особливого розквіту в 17—18 вв. У найстарішому кирилівському друку Фіоля «Октоїх» (Краків 1491), що поширювався гол. чином на Україні, вміщені деревορити, що близько стоять до нюрнберзьких деревορитів ґотичного стилю. В пол. 16 в. у Львові був славетний ґравер Лаврентій Филипович, що мав свою малярську школу, де навчав виконувати Д. Л. Филипович, правдоподібно, виконав Д. Євангелиста Луки у першому датованому друку — «Апостол» 1574 р. Деревορити друкарні в Острозі кін. 16 в. виявляють впливи Венеції. Високого мист. рівня були Д. друкарні в Стрятині й Крилосі в перших рр. 17 в. З поч. 17 в. створилася своєрідна києво-львівська школа Д. У Києві поширилася тематика Д., з'являються деревορити іст. і побутового змісту, портрети, пляни міст та ін., із своєрідною декоративною манерою різання. В першій пол. 18 в. в Києві визначаються деревορитники: Тимофій Петрович, Тарас Левкович Земка, А. Клирик і особливо дуже продуктивний Ілля. Після 1654 р. помітний підупад Д.; розмірно краще він розвивався у Львові та Уневі (Мина, Василь Ушакевич, Доротей, Іван Глинський). До великого розвитку приходить Д. у добу укр. барокко 17—18 вв., хоч із ним успішно конкурують досконаліші для друку мідерит і сталерит. Перші бароккові майстрі Д. Є. Завадовський і Д. Сінкевич залюбки вживали укр. мотивів. У Києві кращі майстрі — М. Семенів, Теодор А., А. Тит та ін.; також що досить довго плекається Д. у Почаєві та ін. невеликих друкарнях. В 19 в. поширюється популярне (нар.) деревορитництво, зокрема на теми побутові й анекдотичні, що визначається своєрідним стилем. Гол.

осередки нар. Д.: Львів, Почаїв, Унів, Київ (Поділ), Борзенський пов. на Чернігівщині. В 50—60 рр. 19 в. виник механізований Д. для друку, під назвою ксилографії, з гол. осередком у Києві. В кін. 19 і на поч. 20 в. почалося відродження мист. Д.; над ним працювали О. Кравченко, В. Конашевич, О. Кульчицька, А. Середа. В новіші часи дереворити високого мист. рівня дали М. Бутович, Л. Ґец, С. Левицька, В. Касіян, М. Кричевський, В. Масютин, П. Холодний (старший) і П. Холодний (молодший), С. Налепинська-Бойчук, І. Падалка, І. Іванець, О. Рубан, О. Сахновська, М. Осінчук, Я. Музикова, П. Обаль, О. Довгаль, Н. Хасевич, Я. Гніздовський, М. Білинський та ін.

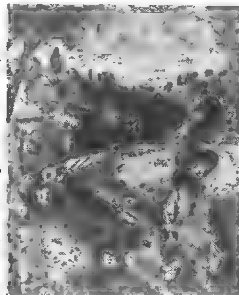
Дереворит В. Касіяна до оп. Стефаника «Кленові листки»

Література: Січинський В. Іст. укр. граверства. Л. 1937; Січинський В. Укр. дереворит. Арка, III—IV. Мюнхен 1948.

В. Січинський

Дерев'янко Микола (* 1885 ?), інж.-технолог, механік, д. чл. НТШ; дир. механічного департаменту Мін-ва Шляхів УНР; згодом на еміґрації в Польщі; праці з ділянки експлуатації паротягів, патент на екон. спалювання вугілля в паротягах.

Дерегус Михайло (* 1904), маляр і графік, родом із Слобожанщини. Скінчив Харківський Художній Ін-т, в 1935—41 доц. малярства й рисунку в цьому ін-ті. Після війни працює в Києві. Різноманітний в тематиці й техніці мистець, вихований в період шукань 20-их рр., зазнавши гострої критики, особливо за експресіонізм літографій до вид. «Енеїди» Котляревського (1937) і за націоналізм серії творів, присвячених Б. Хмельницькому (1946), Д. перейшов до офіц. трактування укр. минувшини й став одним із керівників Спілки Радянських Художників України. Серед малярських праць «Драмгурток» (1937), «Колгоспне свято» (1935); серед графічних, м. ін., — цикл «Катерина», «Кодня», серія «Шляхами України», ілюстрації до творів Гоголя, до «Лісової пісні» Л. Українки, до нар. і іст. пісень та ін.

М. Дерегус

Дереза (Caragana frutescens D. C., Caragana frutex L. C. Koch.), невеликий кущ з родини стручкових, із жовтими квітками; поширена в лісостеповій і степовій смузі.

Деркал Данило, коз. полк., 1621 був із 3 000 козаків у війську Сагайдачного під Хотином.

Дерен (Cornus), кущ, інколи деревце до 6 м висоти з родини деренуватих, росте по лісах і узліссях; деревина тверда — вживається в токарстві, на палиці, з овочів виготовляють наливки. На Україні поширені: Д. звичайний, або кизіль (C. mas L.), і Д. свид або свидина (C. sanguinea L.) декоративна.

Дереш Петро (* 1899), письм. з Галичини, збірки «Кумис», «Оповідання», «Карійська гребля» (1934).

Дерещенко Петро, див. *Дерещук Петро.*

Дерещук (Дерещенко) Петро (* 1884 ?), держ. інспектор Запор. корпусу армії УНР 1919; керував протибольш. повстанням 1920 на Уманщині, 1921 розбитий в бою, на процесі 1923 в Умані, до якого було притягнуто 70 обвинувачених і свідків, засуджений на 10 р. ув'язнення; 1928 звільнений, 1929 знову заарештований; дальша доля невідома.

Державець, також намісник-державець, пізніше староста-державець, у Лит. Князівстві урядовець місц. великокняжої адміністрації з публічними (адміністративними і судовими) та приватними (управитель великокняжих дібр) функціями. Під управу Д. входила територія розмірів пізнішого староства, яку також називали державою. Д. залежав від намісника — воєводи землі. Державцями називалися також особи з ген. і полкової коз. старшини, що на Гетьманщині користувалися ранґовими маєтностями, а згодом і всі великі землевласники.

Державин Володимир (* 1899), літературознавець і критик, працює також в галузі заг. і порівняльного мовознавства, клясичної філології та орієнталістики. Проф. (від 1940) Харківського Ун-ту і (від 1946) УВУ, тепер в Баварії; д. чл. НТШ. З позицій чистого естетизму опрацював поетику зах.-евр., укр. неоклясицизму і т. зв. празької («вісниківської») школи. Автор численних праць, м. ін.: «Лірика й гумор у Шевченковому Журналі» (зб. «Шевченко», 1928); «О русском литературном языке Г. Ф. Квитки-Основьяненка» (зб. «Квітка-Основ'яненко», 1929); «Проблема клясицизму та систе-

В. Державин

матика літ. стилів» (зб. «МУР», II. 1946); «Поезія М. Зерова і укр. клясицизм» (М. Зеров „Sonnetarium", 1948); „Gelb und Blau, moderne ukr. Dichtung in Auswahl" (1948), літературознавчі розвідки, критичні статті, переклади з нім., франц. і англ. символістів та неоклясиків і з античної поезії.

Державна варта, поліція за гетьмана П. Скоропадського, утворена законом з 18. 5. 1918. На чолі Д. в. стояв Департамент Д. в. при Мін-ві Внутр. Справ, а в губерніях і повітах вона підлягала губ. і пов. старостам. У великих містах стояли резервні дивізіони кінних вартових, а на залізниці служив окремий корпус зал. варти.

Державна Дума, неповноправний парлямент в Росії в 1906—17 рр.; вибиралася на основі куріяльної системи; створена була у наслідок революції 1905 царським маніфестом з 17. 10. 1905, що визначав обмежені законодавчі компетенції Д. Д. *Вибори* до 1 і 2 Д. Д. дали можливість українцям у Росії вибрати своїх представників; між ними були свідомі укр. діячі, а також звичайні селяни. В 1 Д. Д. (27. 4. — 8. 7. 1906) і 2 Д. Д. (20. 2. — 2. 6. 1907) існувала укр. парляментарна фракція: в 1 — 44 чл., в 2 — 47 чл., яка згодом оформилася в Українську Думську Громаду з власною політ. програмою. Видатні члени в укр. фракції 1 Д. Д.: І. Шраг (гол.), П. Чижевський, В. Шемет, А. В'язлов і з селян — М. Онацький, Г. Зубченко, А. Грабовецький та ін., в укр. фракції 2 Д. Д.: М. Рубіс, о. А. Гриневич, С. Нечитайло, В. Хвіст й ін. Офіціозом фракції 1 Д. Д. був «Украинский Вестник», 2 Д. Д. — «Рідна Справа — Думські Вісті». Більшість укр. депутатів одночасно належала до спільної фракції нерос. народів — *Союз Автономістів.* 1 і 2 Д. Д. були розпущені царським урядом.

3 і 4 Д. Д. (1907—12, 1912—17) були обрані на новій виборчій основі (закон 3. 6. 1907), що обмежувала представництво селян, робітників та нац. меншостей, даючи перевагу землевласникам; більшість у ній мали рос. праві групи. Між членами 3 і 4 Д. Д. свідомих українців було мало, і вони не створили власної фракції чи представництва. В Д. Д. укр. й ін. поступові депутати часто підносили питання про переслідування укр. преси, про потребу укр. шкільництва, про рос. репресії в Галичині тощо, але ці інтервенції не мали практичних наслідків.

Література: Лотоцький О. Сторінки минулого, III. В. 1934. *Р. М.*

Державна інспектура, орган політ. доглядачів, призначуваний із представників політ. партій і заведений урядом УНР при більших військ. частинах. Гол. держ. інспектором при Штабі Дійової Армії був В. Кедровський; при окремих частинах — Романченко, Олексіїв, Дерещук, Горобець, Антонюк й ін. Д. і. перестала існувати в грудні 1919.

Державна Капеля Бандуристів УРСР, створена 1935 р. у Києві, після об'єднання капель Полтавської і Київської, під керівництвом М. Михайлова. 1941 р., під нім. окупацією, капеля прийняла назву: Укр. Капеля Бандуристів ім. Т. Шевченка. Мист. керівник Г. Назаренко, згодом Г. Китастий. Створена після 1941 р. нова Д. К. Б. найвизначніший ансамбль бандуристів на Сов. Україні, в її репертуарі, поза традиційними думами й піснями, багато нових, пропаґандивних, творів. Постійно ґастролює, часто виїжджаючи, зокрема, в пром. р-ни поза Україною.

Державна мова, визнана законом урядова мова в державі, обов'язкова для держ. адміністрації, судівництва й шкільного навчання. Б багатонац. державах мова панівної нації стає Д. м.; за нею визнається першість і ряд прероґатив перед недерж. мовами. Становище ін. мов у державі визначає спеціяльне *мовне законодавство,* яке в багатонац. країнах є досить складне і відображає наявну в них *мовну політику.* Поняття Д. м. порівняно нове; воно виникло з розвитком нац. держави та конституціоналізму. В середньовіччі ролю теперішньої Д. м. виконувала латинська мова, якою виготовлялися держ. акти; згодом латинську мову витиснули нац. мови.

На укр. землях урядова мова в давню й сер. добу мала деякі ц.-слов. елементи, згодом і поль. У В. Князівстві Лит. урядування провадилося канцелярським варіянтом укр. мови, з сильними білор. і поль. запозиченнями. Така ж мова була урядовою на Гетьманщині з тим, що згодом посилилися рос. впливи. В Рос. Імперії становище рос. мови як держ. й урядової було виключне аж до революції. В Австро-Угорщині було кілька урядових мов; в Угорщині, в межах якої до 1919 перебувало Закарпаття, Д. м. була угорська. В Галичині під Австрією Д. м. була нім., однак з 1867 в держ. урядуванні її замінила поль. мова. Укр. мову теоретично визнано 1786 «крайовою, народною і нац. мовою (Landes-, Volks- und Nationalsprache)», але це не мало ніякого практичного значення. Так само визнання за укр. мовою 1867 стану другої крайової мови в Галичині не міняло її підрядного становища супроти поль. мови. На Буковині урядування провадилося нім. мовою, але укр. мова як одна з трьох крайових мала часткове застосування в держ. установах, гол. в суді.

За часів Укр. Держави 1917—20 Д. м. була затверджена укр. мова, при ґарантії прав мов меншостей. Закон Дирек-

торії УНР з січня 1919 про укр. Д. м. нормував її вживання та права мов меншостей. В ЗО УНР УНРада ухвалила мовний закон 15. 2. 1919, 1 артикул якого визнавав Д. м. на території ЗУНР — українську.

Сов. законодавство не знає поняття Д. м. Вживається іноді визначення «офіційна мова» для рос. і мов нац. республік. 144 ст. конституції СССР говорить про мови союзних республік, себто мови нац. більшостей, які творять союзні республіки. Під прикриттям тези про рівноправність мов фактично в загальносоюзному маштабі становище Д. м. належить російській. В УССР урядування провадиться в держ. установах респ. значення та в місц. органах укр. мовою; в цих установах рос. мова, як також урядова в УССР, має рівнорядне значення, а в загальносоюзних навіть на Україні — майже виключне.

За поль. і рум. влади на Зах. Укр. Землях поль. та рум. мови були визнані держ. і урядовими мовами (про становище укр. мови під цими режимами див. *Мовне законодавство*). На Закарпатті, як і в усій Чехо-Словацькій республіці в 1919—39 рр., Д. м. була т. зв. чехословацька, себто чеська і словацька; укр. мова мала вигідніше становище, ніж мови ін. меншостей; фактично це була друга урядова мова на Закарпатті. 1938—39 урядування провадилося перев. укр. мовою. У схваленій соймом конституції 15. 3. 1939 Д. м. Карп. України визнано укр. мову (§ 4). *В. Маркусь*

Державна нарада, неперіодична нарада різних держ. органів УНР: членів Директорії, уряду, Трудового Конґресу, його комісій, представників партій і армії для розгляду важливих політ. справ. Важливі наради відбувалися в Києві (16. 1. 1919), Рівному (5. 5. 1919), Кам'янці Подільському (25. 10. 1919), Ялтушкові (8. 11. 1920).

Державна Народна Рада, тимчасовий законодавчий орган, що мав бути скликаний згідно з законом, затвердженим гол. Директорії 12. 11. 1920. Скликана була в лютому 1921, вже на чужій території, т. зв. *Рада Республіки*.

Державна Наукова Бібліотека ім. Короленка в Харкові, одна з найбільших бібліотек на Україні. Заснована 1886, при найближчій участі Д. Багалія, на засоби приватних осіб, зокрема мецената Б. Філонова, як Харківська Громадська Бібліотека з початковим фондом 1 700 примірників. У 1917 бібліотека мала 177 000 томів, з великим укр. відділом; перед війною 1941—45 2 300 000 томів. Під час війни загинуло бл. 700 000 томів. До 1950 будівлі бібліотеки відбудовані, і 1956 вона налічує понад 3 000 000 примірників. Від 1922 бібліотека одержує 1 обов'язковий примірник друкованих видань, від 1932 — 2. Великий фонд стародруків складає 13 000 примірників, є багато чужомовної літератури. Бібліотека провадить наук. роботу з бібліотекознавства й бібліографії.

«Державна Нація», неперіодичний орган Леґії Укр. Націоналістів у ЧСР, виходив у Празі 1927—28; ред. П. Кожевников, співробітники Д. Демчук і М. Сціборський; її змінила *«Розбудова Нації»*.

Державна приналежність, див. *Громадянство*.

Державна Публічна Бібліотека Академії Наук УРСР, найбільша наук. й публічна бібліотека України. Заходи до заснування її почалися 1917 за Центр. Ради; 2. 8. 1918 видано закон гетьманського уряду про утворення Національної Бібліотеки Української Держави в Києві як самостійної установи при ВУАН. 1919 її перейменували на Всенар. Бібліотеку України. Бібліотека поповнювалася пе-

Держ. Публічна Бібліотека Акад. Наук УРСР

рев. з дарованих, конфіскованих або купованих приватних книгозбірень та установ і закладів Києва (Колеґії Ґалаґана, Центр. Ради, частина бібліотеки Київського Ун-ту та ін.). На поч. 1919 бібліотека мала 100 000, 1920 — 500 000, а 1921 — 1 000 000 томів; 1923 вона дістала частину бібліотеки Київської Духовної Академії — 155 000 томів; 1925 з катедри св. Софії та з манастирів — 52 000. На поч. 30-их рр. Всенар. Бібліотеку злито з Бібліотекою УАН, пізніше АН УРСР. З 1948 вона дістала нинішню назву. На поч. війни 1941—45 вона налічувала понад 5 000 000, а разом із стародруками, рукописами й неосвоєними фондами бл. 7 000 000 томів. Під час війни ДПБ АН УРСР зазнала великих втрат; в 1955 р. за офіц. даними вона налічує понад 5 000 000 книг і журналів, 7 000 000 примірників газет та ін. видів друкованої продукції. Особливо велику вартість має відділ стародруків, що налічує бл. 300 000 книг, з них 500 інкунабулів; багаті колекції евр., слов. і укр. стародру-

ків 16—18 вв. Рукописний відділ має бл. 200 000 старослов. і пізніших рукописів, рукописи, автографи, особисті архіви багатьох укр. письменників та ін.

Література: Каталог книг Библиотеки Университета св. Владимира, I—V. К. 1854—58; Систематический каталог книг Библиотеки Киевской Духовной Академии, I—XIII. 1890—1915; Систематический каталог книг Киево-Печерской Лавры, I—II. К. 1908—12; Маслов С. Відділ стародруків Бібліотеки УАН. Вісті УАН, I—II. К. 1936; ЕУ I, стор. 1011—12.
І. К.

Державна Рада (Государственный Совет), вища законодавча палата в Рос. Імперії; див. *Парлямент.*

Державна Рада (Reichsrat), законодавчий орган в Австр. Монархії; див. *Парлямент.*

Державна Скарбниця, в центрі й по губерніях та повітах, переховувала держ. податкові гроші, держ. цінності і дорогі метали, була уповноважена за всіх урядів укр. держави видавати також держ. кредитові знаки. Керував Д. С. мін. фінансів.

Державне Видавництво України (ДВУ), одне з найбільших сов. в-в на Україні, засноване 1919 в Харкові як Держвидав. В 20-их рр. під впливом редакторів в-ва, між якими були М. Хвильовий, А. Любченко й ін., та керівників-прихильників курсу українізації, як С. Пилипенко, Ю. Войцехівський, відіграло чималу ролю, видаючи дедалі більше книжок укр. мовою, зокрема підручників і творів красного письменства, між ними серії клясиків укр. літератури, твори сучасних письменників і перекладні з зах.-евр. мов (див. *Перекладна література*). ДВУ притягало до співпраці велике число кваліфікованих авторів, редакторів, рецензентів і перекладачів. У секторі періодичних видань виходили журнали: «Червоний Шлях», «Життя й Революція», «Літ. Ярмарок», «Гарт», «Нова Ґенерація» і «Плуг». Наявність кваліфікованого літ. редакторату, очоленого В. Щербаненком, вплинула на те, що видання ДВУ відіграли чималу ролю в ширенні нормалізації укр. літ. мови в дусі ВУАН. В 1930, з поч. гострішого натиску на укр. культ. процес, ДВУ було перетворене на Державне Видавниче Об'єднання, що керувало специфікованими в-вами, які, після чисток і реформ 1931—38 рр., перетворилися на мережу нинішніх держ. в-в (див. *Видавництва*).

Державне право, одна з основних галузей публічного права, що реґулює питання устрою держави й визначає правні стосунки між державою і її громадянами. Основним джерелом Д. п. є держ. конституції; звідси також назва конституційного права. Укр. Д. п. — див. ЕУ I, стор. 636—53, Д. п. УРСР — ЕУ I, стор. 670—77, а також відповідні гасла в ЕУ II, зокрема *конституції УНР, ЗУНР, УССР, Гетьманська держава.*

Державний Ансамбль Танцю УРСР, заснований 1945 р. в Києві, виконує перев. укр. нар. танці й танці народів СССР; відбув багато ґастролів по республіках Сов. Союзу й «нар. демократій»; мист. керівник В. Вронський, з 1957 П. Вірський, гол. диригент З. Остапенко († 1956), опісля І. Іващенко, балетмайстер О. Опанасенко, нині С. Сергеєв.

Державний арбітраж, спеціяльний судово-адміністративний інститут в СССР для полагодження маєткових спорів, гол. з приводу виконання договірних зобов'язань між держ., кооп. та гром. установами і підприємствами різних галузей. Спочатку існували арбітражні комісії при центр. і респ. та обл. радах нар. госп-ва. 1931 створено Д. а., органи якого діють при уряді СССР, урядах союзних та автономних республік і обл. виконавчих комітетах. Крім них, існують т. зв. відомчі арбітражі в межах одного мін-ва для розгляду спорів між підприємствами й установами даного відомства. Розгляд справ провадить держ. арбітр і представники сторін. Рішення можуть бути змінені вищим органом Д. а. або, в адміністративному порядку, тим органом, при якому діє даний Д. а. Здійснення рішень Д. а. може відбуватися засобом примусового адміністративного виконання. Д. а. здійснює також контрольні функції над діяльністю госп. установ, інформуючи вищі держ. й партійні органи та прокуратуру про різні недоліки.

Д. а. в СССР саме цим своїм адміністративно-примусовим характером принципово різниться від клясичного розуміння арбітражу, широко застосовуваного в несов. країнах. *Р. М.*

Державний Банк УНР, перетворений із Київської Контори рос. Держ. Банку за Центр. Ради 6. 1. 1918 і уповноважений випускати держ. кредитові білети (див. *Банкноти*).

Державний Драматичний Театр, створений був у Києві восени 1918 за ухвалою Ради Міністрів Укр. Держави (28. 8.), стараннями Театральної Ради, гол. її члена артистки Н. Дорошенко. Режисери Б. Кривецький і О. Загаров надали йому виразного реалістично-психологічного напряму. Серед акторів були із старшої ґенерації Г. Борисоглібська, І. Замичковський, Ф. Левицький, з молодих — Н. Дорошенко, Сидоренко, В. Кречетов, Карпенко, Коханенко, Тинський та ін. (театр містився на Мерингівській вул.). Д. Д. Т. виставляв п'єси Винниченка, Ібсена, Гавптмана, «Лісову пісню» Лесі Українки, «Мірандоліну» Ґольдоні. 1919 Д. Д. Т. був об'єднаний

з *Держ. Нар. Театром,* але через обставини війни скоро перестав існувати.

Державний контролер, найвищий контрольний орган в УНР і за влади гетьмана на Україні. Д. к. мав становище міністра. Його контролеві підлягала вся госп. діяльність держ. установ і кредитові операції банків. Держ. контроль в Укр. Державі (1917—20) був організований подібно до контролю в кол. Рос. Імперії. Пост Д. к. посідали О. Золотарьов, Г. Афанасьєв, С. Петров, Д. Симонів, О. Лотоцький, І. Кабачків.

Державний Народний Театр у Києві, існував у сезоні 1918—19 р. під мист. керівництвом П. Саксаганського при участі М. Заньковецької, Л. Ліницької, Л. Шевченка й ін. (грав у приміщенні Нар. Дому). Театр, маючи в програмі своєї діяльности поступовий перехід від традиційного побутового репертуару до зах.-евр., встиг здійснити успішні вистави «Розбійників» Шіллера і «Урієль Акоста» Ґуцкова. 1919 Д. Н. Т. злився з Держ. Драматичним Театром.

Державний секретар, чл. уряду за УНР і гетьманату, що відповідав *Генеральному писареві* за Укр. Центр. Ради. За гетьмана пост Д. с. займали: М. Гіжицький, І. Кістяковський, С. Завадський, а за Директорії І. Сніжко, М. Корчинський, Л. Шрамченко, В. Оніхімовський. Державними секретарями називалися також члени уряду ЗУНР (див. *Державний Секретаріят).*

Державний Секретаріят Західньо-Української Народної Республіки, виконавчий орган влади уряду ЗУНР, створений Укр. Нац. Радою спочатку як тимчасовий Д. С. 9. 11. 1918. Перший склад Д. С.: К. Левицький, гол. і секретар фінансових справ, В. Панейко (закордонні справи), Л. Цегельський (внутр. справи), Д. Вітовський (військо), С. Голубович (юстиція), О. Барвінський (освіта і віроісповідання), С. Баран (зем. справи), Я. Литвинович (торгівля й пром-сть), І. Мирон (шляхи), О. Пісецький (пошта й телеграф), І. Макух (публічні роботи), А. Чернецький (праця й суспільна опіка), І. Куровець (суспільне здоров'я), С. Федак (гол. харч. уряду). За політ. складом перший Д. С. був коаліційним: заступлені були всі гал. партії з перевагою нац.-демократів. 4. 1. 1919 в Станиславові після реорганізації УНРади утворено новий склад Ради Д. С. — С. Голубович (гол., фінанси, торгівля й пром-сть), В. Панейко (закордонні справи), Л. Цегельський (керуючий справами Д. С. закордонних справ у відсутності В. Панейка, який поїхав на мирову конференцію), І. Макух (внутр. справи), Д. Вітовський (військо), О. Бурачинський (судівництво), А. Артимович (освіта й віроісповідання), М. Мартинець (зем. справи), І. Мирон (шляхи, пошта й телеграф), М. Козаневич (публічні роботи). В цьому складі взяли участь також фахівці — безпартійні. В лютому 1919 Д. Вітовський і Л. Цегельський димісіонували; держ. секретарем військ. справ став В. Курманович, а на товариша держ. секретаря призначено П. Бубелу; товаришем держ. секретаря закордонних справ став М. Лозинський, керування справами цього секретаріяту перебрав у квітні 1919, після виїзду М. Лозинського до Парижу, С. Витвицький. Такий склад Д. С. залишився до червня 1919, себто до передання всієї влади ЗО УНР диктаторові Є. Петрушевичеві. Функції Д. С. виконував уряд Головноуповноважених *Диктатора.* (Про діяльність Ради Д. С. див. ЕУ І, стор. 532—33, Чубатий М. Державний лад на Західній Області УНР. Л. 1921 і Лозинський М. Галичина в рр. 1918—20. Відень 1922).

За *М. Лозинським*

Державний Сенат, найвищий судовий орган за гетьманату П. Скоропадського; був створений на місце *Генерального Суду,* що існував за Центр. Ради, законом з 8. 7. 1918. Д. С. складався з 3 ген. судів: адміністраційного, цивільного і карного. Організований на зразок рос. Правительствующого Сенату, Д. С. тимчасово прийняв його реґлямент та рос. процесуальне право. През. Д. С. гетьман іменував М. Василенка; «предсідателями» ген. судів були: адміністраційного — Д. Носенко, цивільного — Гусаківський і карного — М. Чубинський. Крім них, іменовано 45 сенаторів. При Д. С. та кожному з ген. судів був призначений прокурор.

Державний Симфонічний Оркестр УРСР у Києві, один з найбільших муз. ансамблів республіки (понад 100 артистів), провадить діяльність із 1937 під керівництвом дириґента Н. Рахліна (тепер також К. Симеонова).

Державний Український Народний Хор, створений і очолений Г. *Верьовкою* в 1943 р., належить до найкращих хорів в УССР, зберігає і пропаґує традиції укр. нар. виконання, але репертуар його обтяжений сов. пропаґандивними піснями, провів ряд ґастролів по Україні й ін. республіках Сов. Союзу.

Державні селяни, категорія селян у царській Росії 18—19 вв., визнавана «вільними сіль. обивателями», в противагу до поміщицьких селян. Д. с. займали держ. землі й були зобов'язані, крім плачення податків, виконувати натуральні повинності й платити чинш. На Україні до Д. с. належали також: селяни кол. держ. маєтків Польщі і кол. манастирських ма-

єтків, вільні хлібороби, кол. військ. поселенці, селяни-однодвірці, жид. селяни й ін. В сер. 19 в. число Д. с. становило понад 4 000 000, себто 41% сел. населення; найбільше Д. с. було на Лівобережжі (67% заг. числа Д. с. на Україні), далеко менше на Правобережжі (16%) й на Півд. Україні (16,5%). Повинності Д. с. падали на них важким тягарем; до того ж на Правобережжі вони виконували панщину в держ. маєтках. У висліді цього селяни зубожіли й не могли виконувати свої повинності; частина відходила на заробітки на півд. України або наймалась у поміщиків. 1839 скасовано панщину Д. с., а Мін-во Держ. Маєтків, очолене гр. П. Кисельовим, перевело деякі реформи в системі податків, зем. наділів та в місц. управлінні сіль. громад. Царський указ з 1866 р. дав можливість Д. с. викупити свої наділи відразу або щорічними платежами. Новий закон 1885 встановляв обов'язковість викупу земель Д. с., за які вони вносили *викупні платежі*. *Р. М.*

Державні Фахові Курси, офіц. назва високих фахових шкіл у Львові під час нім. окупації 1941—44 рр.; існували факультети: мед., ветер., фармацевтичний, техн., аґрономічний, лісовий; викладова мова — нім., викладали українці, поляки й німці; в 1942—43 р. ч. студентів — українців було 1776 (в 1932 р. бл. 300) і бл. 600 поляків.

Держирука Володимир (1882—1932), гр.-кат. свящ. в Галичині, укр. гром. діяч і журналіст в ЗДА з 1910, автор популярних оповідань, драматичних картин і комедій, композитор рел. пісень, ред. тижневика «Заокеанська Русь» (в 1910 р.).

Держко Степан (1912—42), чл. ОУН, організатор протинім. резистансу в Дніпродзержинському й Донбасі; закатований у нім. в'язниці.

Держплян, Державна плянова комісія при Раді Міністрів УССР (комітет — при уряді СССР), центр. орган госп. плянування; в перші рр. сов. влади заг.-госп. плян опрацьовувала *Вища Рада Народного Господарства*, пізніше спеціяльна комісія, яку мав Совєт Труда і Оборони. Д. опрацьовує проєкти п'ятирічних плянів та в їх межах річні пляни (див. *П'ятирічка*). Д. існує в заг.-союзному маштабі при Совєті Міністрів СССР і при уряді УССР; по областях, в містах і р-нах існують плянові комісії. Гол. Д. УССР з 1954 є А. Барановський.

Дерихвіст (Glareola), птах з ряду куликів, довж. тіла 25 см; на Україні поширені в степовій смузі: Д. степовий (G. nordmanni Nordm.), перелітний (зимує в Африці) і Д. луговий середземноморський (G. pratincola L.).

Деркач (Crex crex L.), птах з родини пастухуватих, до 25 см довж., подібний до сірої курочки, живе в піймах річок, по вогких луках і болотах; пром. значення не має.

Деркач Григорій (1846—1900), актор і антрепренер т. зв. «русько-малоруської трупи», що невдало виступала в Парижі в 1894 р. Після цих ґастролів тереном його діяльности став Сибір та Сер. Азія. Сам Деркач був добрим актором і особливо вславився в ролі Шельменка-денщика в однойменній п'єсі Г. Квітки-Основ'яненка.

Деркач Марія (* 1896), літературознавець, родом з Галичини; старший наук. співр. Ін-ту Літератури ім. Шевченка АН УРСР; праця над рукописною спадщиною І. Франка й Л. Українки й статті про них.

Деркул, ліва притока дол. Дінця, довж. — 165 км, сточище — 5 200 км², несудноплавна; б. її впадіння знайдено найдалі на сх. України розташовану старопалеолітичну стоянку мустьєрської доби (досліджували П. Єфименко, 1924—26, і С. Замятнін, 1933).

Дерлиця Микола (1866—1918), гал. письм., гр.-кат. свящ.; зб. оповідань «Композитор», оп. «Воєнний дідич».

Дерманський манастир, б. Дубна, заснований кн. Костянтином Острозьким 1602 (перший ігумен І. *Борискович*); туди ж була перенесена частина друкарні з Острога, керована Дем'яном Наливайком; 1604—05 в Д. м. видрукувано «Октоїх», «Діялог про правос. віру» й ін. Ченці вчили грец., латинської і слов. мов і займалися перекладами. Архимандритом Д. м. був (1625—33) полоцький архиєп. М. *Смотрицький* після переходу на унію, пізніші митрополити й єпископи Терлецький, Жоховський (17 в.), у 18 в. Вінницький, Володкович, Рилло, Ростоцький. 1821 рос. уряд відібрав Д. м. у Василіян і передав правос. ченцям з Острога. До 1920 в Дермані існувала церк.-учительська школа; пізніше була відкрита єпархіяльна дівоча школа, згодом перетворена на укр. приватну гімназію (до поч. 30-их рр.).

Дерманський манастир

Дермань (III—7), с. на Волині, Мізоцького р-ну, Рівенської обл., відоме *Дерманським манастирем.*

Дерюгин Іван (* 1928), киянин, рекордсмен України в модерному п'ятиборстві, чл. олімпійської команди, що здобула золоту медалю у дружиновому модерному п'ятиборстві на 16 олімпійських іграх у Мелбурні (1956).

Деслав (справжнє прізвище Слабченко) Євген (* 1900), кінорежисер, родом з Києва; від поч. 20-их рр. на еміґрації, з 1925 працює в кіні — 1925—39 в Парижі, 1943—53 в Мадріді, тепер в Ніцці. Ряд фільмів, м. ін. «La marche des machines» (1928), «La nuit electrique» (1929), «Montparnasse» (1931), «Revelacion» (1948), «La Baladiela de los tres amores» (1951); участь у міжнар. фестивалях (почесний диплом у Венеції 1956).

Є. Деслав

Десна, ліва притока гор. Бога, впадіння вище м. Вінниці, довж. — 85 км., сточище — 1 300 км².

Десна, найбільша притока Дніпра, до якого впадає з лівого боку (6 км вище Києва); довж. — 1 126 км (в тому ч. 705 км у межах УССР), сточище 88 840 км². Д. випливає на Смоленщині, її долина в гор. течії низька й болотиста, нижче Брянську правий берег стає високим, від

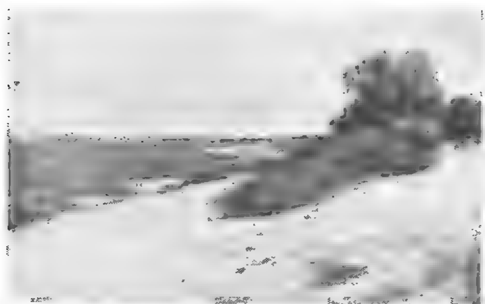

Десна в нижній течії; піскові береги, порослі кущами шелюги

впадіння Сейму Д. сильно розширюється і ділиться на відноги, нижче Чернігова правий берег знижується, а б. Остра Д. пливе низькою болотистою рівниною аж до свого впадіння. Ширина Д. на території України 60—250 м, сер. глибина б. 3 м. Період замерзання — від поч. грудня до поч. квітня. Д. судноплавна від Новгорода Сіверського (535 км від впадіння); по Д. провадиться сплав дерева на Україну. Гол. пристані: Новгород Сіверський, Макошине, Чернігів, Остер.

Десняк (справжнє прізвище Василенко) Василь (* 1897), критик-марксист і сов. публіцист, активний у 20—30-их рр., родом з Київщини; чл. КП(б)У, співр. і ред. київських та харківських журналів і газет, на поч. 30-их рр. фактичний ред. журн. «Критика». Статті про марксистську методологію в літературі, про Лесю Українку, Винниченка, Кобилянську й ряд ін. Після заслання в 30-их рр. доля невідома.

Десняк (справжнє прізвище Руденко) Олекса (1909—42), письм., родом з Чернігівщини; автор ряду творів у дусі вимог офіц. сов. критики: романи про війну 1917—20 рр. «Десну перейшли батальйони» (1937) і «Полк Тимофія Черняка» (1938), присвячений комсомолові «Удайріка» (1938), повість «Тургайський сокіл» (1940) — про сов. революцію в Казахстані, ряд оповідань з воєнною тематикою.

Десята дивізія СС, одна з двох дивізій (10 і 11) Групи СС, перетвореної на весні 1919 з Корпусу СС. Див. *Січові Стрільці.*

Десята Янівська бриґада УГА (також Яворівська бриґада), зформована в квітні 1919 з частин, які облягали Львів від півн., під командуванням полк. А. Долуда, входила до складу 1 корпусу, відзначилася в боях на поль. фронті під Брюховичами, Лисою Горою, Куликовом, Новим Селом, Гартфельдом, Каменобродом, Белзом, згодом під Плуговом, Вигнанкою; на больш. фронті боролася в Армійській Ґрупі ген. А. Кравса під Вінницею, Калинівкою, Кордилівкою, Юр'ївкою, Микуличами й 31. 8. 1919 ввійшла до Києва. Її командиром був сотник Франц Кондрацький.

Десятина, див. *Міри.*

Десятина, рід церк. податку, відомий на Україні в княжу і сер. добу. Первісно Д. давав князь єпископові як десяту частину своїх річних прибутків. Володимир В. призначив Д. всіх своїх прибутків на збудування й утримання Десятинної Церкви в Києві. Пізніше цей податок поширився на населення й був призначений на утримання парафіяльного духівництва. В часи Лит.-Руського Князівства Д. не була унормована для укр. духівництва. В 17—18 вв. вона зникла, залишаючись у формі тільки деяких постійних оплат від громади й парафіян для духівництва. Як місц. звичай ці оплати грішми й натурою під назвою Д. збереглися до першої світової війни на Закарпатті.

Десятинна церква в Києві, перша і найбільша мурована церква, збудована кн. Володимиром в 986—93 рр., присвя-

чена пресв. Богородиці; кн. Володимир давав на церкву десяту частину своїх прибутків, звідки походить назва. Під час навали татар 1240 р. пошкоджена і

Руїни Десятинної церкви 10—13 в.

на поч. 17 в. була напівзруйнована. Митр. П. Могила на частині руїн збудував невелику церкву св. Миколи. В 1828—42 рр. рос. адміністрація розібрала рештки руїн і спорудила на них нову церкву у візант.-моск. стилі, що не мала нічого спільного з первісною будовою і навіть займала меншу площу. Д. ц. 19 в. була знесена з наказу сов. адміністрації в 1928 р. Збережені під землею фундаменти первісної Д. ц. свідчать про те, що будова була тринавна з широким опасанням навколо, посереднього характеру між базилікою і центр. типом. Плян і врятовані деталі, як саркофаги, мозаїкова підлога, капітелі колон, фраґменти фресок і мозаїк та ін. свідчать про мистецтво Херсонесу і ранню добу візант. стилю. *В. С.*

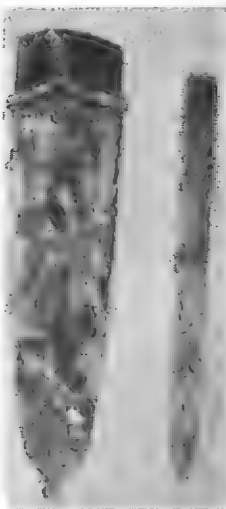

Срібний наконечник ножа із кн. поховань у Десятинній церкві

Десятинщики, дрібні селяни Півд. України, які в кін. 18 і в 19 в. орендували землю у великих землевласників за десяту частину урожаю. Власники землі й держава були зацікавлені в швидкому заселенні степової України, і тому вони здавали поселенцям землі в оренду за порівняно низький натуральний чинш. Перехід у власність селян оброблюваної ними землі частково здійснився лише в останні десятиріччя перед світовою війною порядком викупу.

Десятирічка, див. *Десятирічна школа.*

Десятирічна школа, побутова назва — десятирічка, офіц. — середня школа. Запроваджена в УССР з 1934 р., після того як практика виявила незадовільний стан підготови до навчання в високих школах системою семирічок і профшкіл; реформа була проведена на Україні одночасно з реставрацією ун-тів. Д. ш. становить нині в УССР основний тип повної заг.-осв. школи (поряд із паралельно існуючою професійною); нормально охоплює учнів із 7 до 17 рр.; перші 4 кляси Д. ш. відповідають початковій школі, перші 7 — семирічній (неповній сер.); атестат Д. ш. дає, теоретично, право на вступ до високої школи. Програмою Д. ш. наближається до рос. сер. передрев. школи з перевагою годин на математику, фізику, хемію й природознавство; обов'язкова одна чужа мова, латинська вивчається в дуже небагатьох школах. Програма насичена елементами сов. політ. пропаґанди (антирел. наставлення, больш. тлумачення іст. і культ. процесів і т. д.). Створена в період наступу русифікації, Д. ш. в програмі й практиці посилено реалізує цю настанову (велике ч. годин на рос. мову й літературу, вивчення іст. лише як історії СССР і багато ін.). Копіюючи рос. гімназії в орг. формах (словесна система навчання, оцінки, орг-ція іспитів, нагороди, уніформа, клясні виховатeлі, учнівські щоденники і т. д.), Д. ш. в справі виховання величезну ролю віддає ком. партії й комсомолові. У зв'язку з виразним урядовим курсом на обмеження вступу до високих шкіл і на збільшення кадрів сер. фахівців, після 1952, а особливо 1956 Д. ш. зменшує ч. годин на заг.-осв. предмети, вносить дедалі більше елементів техн. навчання, прикріпляється для виробничої практики до підприємств і таким чином наближається до проф.-техн. школи.

Числові дані про Д. ш. в УССР за останні 20 рр.:

Роки	ч. шкіл	учнів (в тис.)
1937/38	2 601	1 756,1
1940/41	4 435	2 591,4
1950/51	3 223	2 127,1
1955/56	5 985	3 160,7

1955/56 в містах УССР було 2 497 шкіл (1 720 600 учнів), в селах — 3 488 (1 440 100 учнів). Порівняно з цим 1914 р. на території теперішньої УССР було 480 сер. шкіл (в тому ч. 20 сіль.) з 149 500 учнів (з них 3 630 в сіль. школах). *М. Г.*

Десятковий лад, суспільна й військ. орг-ція слов'ян в доіст. і ранньоіст. добу; на території України існував поділ на десятки (рід), сотні (ширший рід) і тисячі (плем'я). Із занепадом родового ладу й постанням територіяльного поділу — десяток покривався з верв'ю, сот-

ня — з волостю, а тисяча — з землею-державою. Д. л. залишив сліди у військ.-адміністративній орг-ції княжої Руси-України, зокрема у функціях *десятського й тисяцького*. Десяток на Січі — найнижча військ. одиниця, з десятником на чолі, що складалася з 30—50 осіб, призначених для коз. вишколу. Сотня збереглася на Гетьманщині як військ. й адміністративна одиниця.

Десятова-Шостенко Наталя (* 1889), ботанік, геоботанік, систематик, проф. Харківського Фармацевтичного Ін-ту; вивчала рослинність асканійського степу й Присівашшя, систематик родини Labiatae, співавтор «Фльори УРСР»; разом з М. Клоковим: «Перегляд укр. чебреців Thymus» (1927), «Чебреці України» (1932) й ін.; тепер на еміґрації у Франції.

Десятський, десятник, орган місц. влади в княжій Україні; гол. десятка, найменшої військ.-адміністративної одиниці. Д. виконував функції поліційного характеру. Назва Д. збереглася й за лит.-руської доби для визначення допоміжного сіль. урядовця. В царській Росії Д. — найнижчий урядовець у сіль. громаді. В УГА десятник — другий підстаршинський ступінь.

Детройт (Detroit), м. в стейті Мічіґан в ЗДА, 1 850 000 меш. (1950), осередок автомобільної пром-сти. Одно з найбільших укр. скупчень в ЗДА — в Д. та його околицях живе до 50 000 (?) осіб укр. походження. Є 5 гр.-кат. парохій (в тому ч. 2 закарп.), 3 правос., 1 згромадження укр. баптистів і 1 реформованих євангеликів; 2 нар. доми, 2 щоденні школи (гр.-кат.) і 1 недільна (правос.); капеля бандуристів ім. Т. Шевченка.

Децикевич Володимир (1865—1946), гал. гром. діяч, 1906—1916 шеф гал. департаменту у мін-ві внутр. справ у Відні; від 1916 до розпаду Австрії віцепрез. намісництва у Львові; 1. 11. 1918 передав йому свій уряд останній австр. намісник Галичини, ген. Гуйн; 1920—28 чл. кол. гал. «Самоврядного Виділу», 1928—38 чл. сенату в Польщі від УНДО. В 1921—25 рр. гол. Кураторії Укр. Високих Шкіл у Львові і проф. адміністративного права Укр. Тайного Ун-ту, 1927—32 гол. Т-ва Прихильників Освіти, від 1930 р. гол. Кураторії Укр. Нац. Музею ім. митр. А. Шептицького у Львові; в 1933 р. гол. Укр. Кат. Союзу.

В. Децикевич

«Дешева Книжка», в-во, осередок допомоги масовій освіті у Львові 1935—39; видавало двотижнево популярні іст. й політ. брошури (тираж 9—15 000), місячник, а з 9 ч. двотижневик «Самоосвітник» (1936—39, тираж 18—22 000), місячник «Молодняк» (1937—39), серію «Нова Сцена» (1937—38, ред. В. Ковальчук), пропаґандивну газ. «Геть з большевизмом» (1938, ред. І. Мітрінґа), «Календарі молодого українця» та ін. Видавець В. Куманець, ред. Р. Паладійчук.

Джалалій (Джеджалій) Філон, полк. прилуцький, згодом кропивенський, тат. роду. Один з найближчих і найвпливовіших помічників Б. Хмельницького, учасник багатьох боїв, починаючи з 1648 р., під Берестечком 1651 — наказний гетьман. Виконував важливі дипломатичні місії, зокрема очолював укр. посольство в Істанбулі 1648, яке уклало союз із Портою.

Джам-Булат-Кануков, див. *Кануков Джам Булат.*

Джанкой (VIII—15), м. в півн.-сх. степовій частині Криму; зал. вузол, р. ц. Кримської обл.; 10 000 меш. (1933); моторемонтний, овочеконсервний заводи. У квітні 1918 р. Д. здобув Запор. корпус Армії УНР від большевиків.

Джарилгацька затока (VII—13), затока Чорного моря на сх. від лиману Дніпра, 43 км довж., 9 км шир. частково відділена від моря піщаною Джарилгацькою косою.

Дженоккі (Genocchi) Джованні (1860—1926), італієць, місіонер Пресв. Серця, проф. св. Письма в Духовній Семінарії в Равенні, чл. Апостольської Делеґації в Сирії і Царгороді, місіонер у Новій Ґвінеї й Перу, 1920—23 апостольський візитатор України.

Джерела, див. *Підземні води.*

Джерелянка (Bombina bombina L.), безхвоста земноводна тварина, до 5 см довж., поширена по всій Україні на болотах, заболочених річках, озерах.

Джерсі-Сіті (Jersey City), м. в ЗДА, недалеко Нью-Йорку, бл. 500 000 меш., в тому ч. понад 1 000 укр. родин. Д.-С. — один із найстаріших і найважливіших укр. осередків в ЗДА; в Д.-С. з 1893 р. виходить щоденник *«Свобода»*, з 1903 має свій осідок *Український Народний Союз;* парохії — укр.-кат. (бл. 800 родин) із щоденною школою, закарпатська (бл. 150 родин) і правос. (бл. 150 родин),

бл. 20 різних укр. орг-цій і 50 укр. підприємств.

Джиджора Іван (1880—1919), історик, гром. діяч і публіцист, родом із Підгаєччини (Галичина); учень М. Грушевського; д. чл. НТШ, співр. його видань. Як публіцист друкувався в «Ділі» й «ЛНВ» (псевд. Ignotus). В 1919 військ. командант Рави Руської. Праці Д. присвячені майже виключно іст. Гетьманщини 18 в. (з доручення Археографічної Комісії НТШ Д. студіював архівні матеріяли в Москві). Друковані в «ЗНТШ» розвідки «Україна в першій пол. 1738 р.» (1906), «Реформи Малорос. Колеґії на Україні в 1722—23 рр.» («Наук. Зб.» 1906), «Екон. політика рос. правительства супроти України в 1720—30 рр.» (1910—11), «До історії ген. військ. канцелярії» (1912) та ін. були видані окремою збіркою п. н. «Україна в 1 пол. 18 в.» (1930).

Джинґіс-Хан, Темуджін (1155—1227), монгольський завойовник, засновник величезної імперії, в якій об'єднав монгольські племена, Півн. Китай, Сер. Азію; 1223 військо Д.-Х. розбило дружини укр. князів і половців на р. Калці.

Джуґашвілі Йосиф, див. *Сталін.*

Джулинка (V—10), с. на сх. Поділлі над р. Богом, р. ц. Вінницької обл.

Джулинський Лев (1849—1924), церк. письм., гр.-кат. свящ. у Лапшині (Галичина), видавав часопис «Посланникъ» (1889—1911), місячник «Книжечки місійні», серії «Руський Амвон», «Ілюстровані життя святих» та ін.; випустив латинкою молитовник для греко-католиків у Зах. Галичині.

Джурин, с. Білобожницького р-ну, Тернопільської обл. над р. Джурин (гал. Поділля) на шляху Бучач — Чортків; у травні 1919 перемога 2 і 14 бриґад УГА над поль. військами.

Джурин (V—9), с. на сх. Поділлі, р. ц. Вінницької обл.; кустарна ганчарна пром-сть.

Джурин, ліва подільська притока Дністра.

В. Джус

Джурчи, кол. назва с. *Первомайське* (Крим).

Джус Володимир (* 1895), укр. промисловець в ЗДА родом з Галичини, винахідник нового типу прикріплювача «фестенер», використовуваного в авіяції, власник фабрики «Джус Фестенер Ко Інк», заснованої 1933 в Вест Айсліп, і фабрик в Англії, Франції й Канаді; фундатор і през. Укр. Ін-ту Америки (1952).

Джут, див. *Конопледжутова промисловість.*

Джанніні (Giannini) Амадео (* 1886), італ. правник-інтернаціоналіст, проф. ун-ту, знавець сх.-евр. справ; д. чл. НТШ. Працював на дипломатичній службі як амбасадор; гол. Т-ва Італ.-Укр. Приязні. Автор ряду публікацій з міжнар. права й іст. дипломатії, м. ін. «La Grande Ucraina» (1947).

Дзауджикау, див. *Орджонікідзе.*

Дзбанівський Олександер (* 1870), муз. рецензент і композитор, працював у Петербурзі 20 рр., автор хорових творів та пісень для молоді.

Дзбановська (1871—1937), акторка, більше співачка (драматичне сопрано); працювала у Т-ві братів Тобілевичів (90-і рр.), згодом у трупі О. Суслова. Зійшла зі сцени бл. 1920 р. Найбільший успіх мала в ролі Катерини (опера М. Аркаса).

Дзвиняч, с. на гал. Підкарпатті, Богородчанського р-ну Станиславівської обл.; копальня земного воску.

«Дзвін», зб. за ред. І. Франка, з'явився 1878 у Львові як продовження 3—4 кн. конфіскованого місячника *«Громадський Друг»*; «Д.» теж був конфіскований, його наступником був зб. «Молот» (1879), після конфіскації якого вид. припинилося.

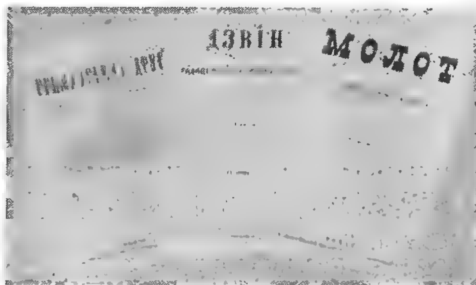

«Дзвін»

«Дзвін», вид. спілка В. Винниченка, Ю. Тищенка і Л. Юркевича, заснована 1907 р. в Києві, випустила зб. «Д.», а 1913—14 видавала місячник «Д.»; в 1919—21 під фірмою «Д.» у Відні вийшла зб. літ. творів В. Винниченка і його спомини «Відродження нації», твори Сірого, Черкасенка, кілька підручників та ін.; дир. в-ва був Ю. Тищенко.

«Дзвін», літ.-наук.-мист. і гром.-політ. місячник соц.-дем. напряму, виходив у Києві 1913—14 (до поч. війни, всього вийшло 19 чч.), фінансований Л. Юркевичем. Фактичні редактори: Д. Антонович, з 4 ч. — В. Левинський. Серед співробітників були В. Винниченко, Леся Українка, М. Вороний, Г. Чупринка, С. Черкасенко, Д. Антонович, Х. Алчевська, Л. Юркевич (Рибалка), В. Садовський, К. Миргородський, Д. Донцов, із чужинців — А. Луначарський і ряд ін.

Дзвінкі приголосні, приголосні, вимовлювані з участю голосниць. Укр. мова має Д. п. губні *б, в,* зубні *д, з, дз,* середньопіднебінні *ж, дж,* задньопіднебінний *ґ* і гортанний *г*. Кожний Д. п. має допарка глухого, що має в засаді таку ж вимову, за винятком *в, г,* що відбігають артикуляцією від своїх глухих допарків *ф, х,* координуючися з ними не так фонетично, як фонологічно. Укр. мова — єдина слов. мова, що зберігає дзвінкість приголосних не тільки в кінці слів (як сербо-хорватська мова), але також у середині слів перед глухими приголосними, за винятком почасти деяких префіксів і приголосного *г* (*казка* вимовляється з *з,* але *легкий* здебільша з *х* замість *г*). Ця риса втрачена одначе в півд.- зах. говірках. Див. ще *Глухі приголосні.*

«Дзвінок», ілюстрований двотижневик для дітей і молоді, виходив у Львові 1890—1914, спочатку як вид. В. Шухевича, з 1892 орган Руського, згодом Укр. Пед. Т-ва; ред. В. Шухевич (1890—95), В. Білецький (1896—1902 і 1904—08), К. Малицька (1903), К. Гриневичева (1909—11), І. Крип'якевич (1912—14); ілюстратор І. Косинин; серед співробітників були Л. Глібов, Г. Барвінок, І. Дем'янчук, Д. Йосифович, С. Ковалів, М. Козоріс, М. Коцюбинський, У. Кравченко, І. Липа, О. Островський, І. Франко, Г. Хоткевич, Л. Українка, Є. Ярошинська й ін. «Д.» визначався високим пед. і мист. рівнем.

«Дзвіночок», ілюстрований місячник масового поширення, призначений гол. для дітей села, вид. «Укр. Преса», виходив у Львові 1931—39 за ред. Ю. Шкрумеляка, ілюстрації Е. Козака; в 1937—39 «Д.» випускав бібліотеку для молоді «Ранок» за ред. В. Калини.

Дзвони. Відливання Д. як окрема галузь *людвисарства* на Україні в старі часи було дуже поширене, і виробництво стояло на високому техн. і мист. рівні. Укр. літописи згадують Д. в Новгороді Сіверському 1146 р., Галичі 1259 р., Д. кн. Володимира Васильковича († 1288). В 1382 р. у Львові працював відливач Д. Nicol. Найстаріший збережений дзвін церкви св. Юра у Львові 1341 р. має напис, що дзвін відлитий «при князи Дмитрії». Дзвін 1473 р. був донедавна у твердинній церкві в Сутківцях на Поділлі. Іст. відомості є про Д. у Володимирі на Волині 1346, на Корняктівській вежі у Львові 1571, в Зимному на Волині 1587 р. Відливання Д. провадилося в старі часи звичайно на місцях їх призначення. Збереглися іст. відомості про відливання Д. у Галичі (13 в.), Львові (14—17 вв.). Гарним зразком львівської відливарні був дзвін церкви в Розділлі 1653 р. Великого розвитку цей промисел досяг на Придніпров'ї в 17—18 вв. Найстарішим був відомий дзвін Сулиминської церкви на Переяславщині 1629 р. З київських людвисарів 17 в. відомі Іван Степанів і Опанас Петрович. Останній відлив дзвін Видубецького манастиря 1690 р., з написом, що це зроблено коштом полк. Герцика «за гетьманства Мазепи». Ін. дзвін Спаського манастиря в Новгороді Сіверському, майстра І. Андрієвича 1698 р., має герб І. Мазепи і вірш, присвячений гетьманові. На Чернігівщині в 1929 р. знайдено дзвін відомого військ. людвисаря К. Балашевича з датою 1699 р., ваги 640 кг, з гербом і зображенням І. Мазепи на весь зріст. У пол. 18 в. великі відливарні дзвонів були в Бродах (Дублянського 1747), в Чорному Острові на Поділлі (людвисаря Василя 1772 р.), на Закарпатті. В 19 в. людвисарство на Україні підупало, але до 1 світової війни відливання Д. провадилося на багатьох підприємствах, зокрема на Зах. Україні.

1930 р. на весні, ніби з потреби в кольорових металях для машинобудівництва, большевики розпочали здіймання Д. з церков. При цьому було знищено ряд іст. Д. по всій Україні.

Зняті дзвони на подвір'ї ливарного заводу в Києві 1930 р.

Література: Badecki K. Ludwisarstwo lwowskie. Л. 1921; Модзалевський В. До історії укр. ліярства. Зб. Секції Мистецтва УНТК. К. 1921; Дзвони. Біднов В. «Ἐλπίς» V. В. 1931; Січинський В. Металеве виробництво. Нариси з історії укр. промисловости. Л. 1936.

В. Січинський

«Дзвони», літ.-наук. місячник кат. напряму, виходив у Львові 1931—39, за матеріяльною підтримкою митр. А. Шептицького і ректора Й. Сліпого; ред. колеґію, очолювану о. Й. Сліпим, складали о. М. Конрад, о. Г. Костельник і М. Чубатий; ред. П. Ісаїв, серед співробітників були Н. Королева, У. Самчук, Ю. Липа, У. Кравченко, К Гриневичева, І. Антонич, К. Чехович, М. Гнатишак, С. Шелухин і ін. При журн. виходила «Бібліотека Дзвонів» (м. ін. окремі тво-

ри У. Самчука, Н. Королевої, І. Антонича).

Дзвоник (Campanula L.), рослина з родини дзвоникуватих; найбільше поширений на Україні Д. розлогий (C. patula); Д., дуже різноманітний, плекають для прикраси.

Дзвоновський (Dzwonowski) Ян (17 в.), поль. ген., поет-сатирик. В його зб. «Sejmu walnego domowego artykułów 6» (1625) надруковано укр. гумористичні пісні про козака Плахту і пісню козака Плахти (пісню про Кулину), популярні твори невідомого автора. Досліджували їх І. Франко і М. Возняк.

Дзержинське (III—8), кол. Романів, с. м. т. на сх. Волині, р. ц. Житомирської обл.; скляний завод, фабрика сукна і мебльово-возова пром-сть.

Дзержинське (V—18), кол. Щербинівка, м. в Донбасі, р. ц. Сталінської обл., 13 000 меш. (1926); вугільна пром-сть, коксохем. і керамічний заводи. Засноване 1860 р. як шахтарське селище.

Дзерович Маркіян (* 1899), лікар, гал. кат. діяч, в 1933—40 рр. през. Ген. Ін-ту Кат. Акції в Галичині, в 1945—55 рр. в'язень в СССР, тепер у Відні.

Дзерович Юліян (1871—1943), гал. педагог, церк. і осв.-культ. діяч, гр.-кат. свящ., крилошанин; довголітній катехит і дир. сер. шкіл, 1913—18 викладач катехитики Львівського Ун-ту, з 1928 доц., 1930 проф. Гр.-Кат. Духовної Семінарії і Богословської Академії у Львові; діяльний чл. управ і гол. численних т-в, зокрема «Рідної Школи», «Просвіти» (гол. 1939), Учительської Громади, Т-ва Св. Апостола Павла (гол.), Т-ва Св. Андрія тощо; ред. церк. журналів; праці на пед. й рел. теми, зокрема «Катехитика» (1930), «Педагогіка».

о. Ю. Дзерович

Дзедушицький, див. *Дідушицький.*

Дзик Мелетій (17 в.), ігумен Кирилівського манастиря в Києві, оборонець незалежности укр. Церкви від моск. патріярхів; 1666 їздив як представник київського духівництва до Москви в справі вибору митр., прихильник київського митр. Нелюбовича-Тукальського та гетьмана Дорошенка.

Дзиндра Євген (* 1913), скульптор, закінчив Львівський Ін-т Пластичного Мистецтва, виставляється з поч. 40-их рр.; працює у Львові; композиція «Каменярі» й ін.

Дзиндра Михайло (* 1920), скульптор з Галичини; тепер на еміґрації. Брав участь в мист. виставках у Німеччині й Нью-Йорку.

Дзісь Володимир (1903—44), гал. журналіст, співр. «Нового Часу», згодом (1933—39) видань *Фронту Нац. Єдности* («Перемога», «Батьківщина», «Укр. Вісті»), 1941—42 співр. «Укр. Слова» в Києві; в'язень поль. і больш. тюрем.

Дзюбинський Володимир (1860—1927), рос. гром. діяч родом з Поділля; відбув заслання в Сибірі за участь у народовольському русі; в 3 і 4 Держ. Думі був лідером групи трудовиків, послідовно обстоював укр. домагання нац. автономії, вільного культ. розвитку, школи рідною мовою і т. ін.

В. Дзюбинський

Дибенко Павло (1889—1938), больш. військ. діяч укр. роду; 1917 керівник балтицької фльоти під час больш. революції; 1918, за гетьманату, провадив нелеґальну роботу на Україні й у Криму; 1919 нарком військ. і морських справ Кримської Республіки; пізніше командував військ. округами; 1938 ліквідований НКВД.

Дибковський Володимир (1830—70), фізіолог та фармаколог. В 60-их рр. проф. фізіології й фармакології в Київському Ун-ті; автор багатьох наук. праць і підручника з фармакології.

Дибуляк Михайло (* 1877), майор УГА, командир 13 полку у 7 бриґаді та 9 Белзької бриґади, відзначився на поч. чортківської офензиви в червні 1919 р.

Дивин (II—5), с. на Зах. Поліссі, р. ц. Берестейської обл. Білор. ССР.

Дивина звичайна (Verbascum phlomoides L.), рослина з родини ранникуватих, з високим стеблом і жовтими, зрідка білими квітами; вивар квітів Д. з. уживають проти кашлю і гарячки; Д. фіялкова (V. phoeniceum L.), й багато сх. відмін Д. є декоративними рослинами.

Дивізія, військ. оперативна й адміністративна одиниця, що складається з різних родів зброї та служб і пристосована до незалежних бойових дій. Чисельний склад від 10 000 до 18 000, залежно від специфікації.

Після проголошення держ. суверенности першою укр. реґулярною військ. частиною була Запор. дивізія, що постала в березні 1918 (див. *Запорізький корпус*). За гетьманату була зформована *Сердюцька дивізія* та кадри для 16 дивізій піхоти і 4½ дивізій кінноти. 1919 армія УНР мала 12 піхотних дивізій: 1 Півн.

або Волинська, 2 Січова (Запорізька Січ), 3 Залізна (Стрілецька), 4 Холмська, 5 Повстанча, 6, 7 і 8 Запорізькі, 9 Залізнича, 10 і 11 Січових Стрільців та 12 Селянська або Київська. 1920 до складу армії УНР входили такі стрілецькі дивізії: 1 Запорізька, 2 Волинська, 3 Залізна, 4 Київська, 5 Херсонська, 6 Січова та Окрема Кінна; Окрема Кулеметна була в стадії формування. УГА в своїй організаційній системі не мала дивізій, але подібно утворені *бриґади*. Під час другої світової війни в 1943—45 в складі нім. армії діяла укр. військ. формація *«Дивізія Галичина»*. Див. *Армія УНР*, а також гасла — назви окремих дивізій.

З. Стефанів

Дивізія «Галичина» (також 14 дивізія Зброї СС — Укр. ч. 1., 1 Укр. дивізія Укр. Нар. Армії), укр. військ. частина в другій світовій війні на нім. боці; формувалася від квітня 1943, гол. з українців Ген. Губернії (див. ЕУ I, стор. 589 і 1187—88) за зразком нім. піхотних запряжних (полки: 3 піхотні, 1 артилерійський, батальйони: фюзилерів, зв'язку, піонерів, протитанкової оборони, зенітної артилерії, постачання, запасний, спеціяльні частини й запасний вишкільний полк), перед висланням на сх. фронт налічувала бл. 16 000; розбита в битві під *Бродами* (17—22. 7. 1944). Нова дивізія була вишколена в Нойгаммері на Шлезьку, на Словаччині (вересень-грудень 1944) й у Словенії (січень-березень 1945) і в квітні 1945 кинута на сх. фронт б. Ґрацу (Фельдбах — Бад Ґляйхенберґ), де вела оборонні бої до капітуляції Німеччини (8. 5. 1945), досягши числового стану бл. 18 000. Із створенням Укр. Нац. Комітету в кін. березня 1945, якому були підпорядковані всі укр. військ. формації на нім. боці як Укр. Нац. Армія під командуванням ген. П. Шандрука, Д. «Г.» була включена в її склад як 1 Укр. дивізія і 14. 4. 1945 склала нову присягу на вірність укр. народові. Командиром дивізії був нім. ген. Фрайтаґ. Допомогово-осв. опіку над вояками та їх родинами провадила *Військ. Управа*. З капітуляцією сх. фронту Д. «Г.» відступила в зону окупації зах. альянтів і була інтернована англійцями (табори полонених у Філляху— Беллярії — Ріміні, перевезені 1947 р. до Англії й розпущені) й американцями (табори полонених у Раштадті — Ріґзе — Ауербаху — Реґенсбурзі). Засноване в Мюнхені 1950 *Братство кол. вояків 1 УД УНА* видає двомісячник *«Вісті Братства»*... *О. Г.*

Дивне (VIII—24), с. на сх. Передкавказзі на межах укр. етногр. території, центр Апанасівського р-ну Ставропільського краю РСФСР. В 1926 р. українці становили в р-ні 69%.

Дивнич Юрій, див. *Лавріненко* Юрій.

Дидик Іван (1857—1923), укр.-кат. свящ., церк.-гром. діяч, 1919 р. начальний польовий душпастир УГА.

Дидик Созонт (1875—1950), василіянин, укр.-кат. церк. і гром. діяч у Зах. Канаді, зокрема в Едмонтоні; настоятель василіянської місії в Канаді 1906—23 р.

Дидинський Володимир (1876—1937), інж. будівельник, чл.-засновник і перший гол. студентського т-ва «Основа» у Львові, в 1920—30-их рр. гром. діяч на Дрогобиччині і дир. Укр. Банку.

Диканька (IV—15), с. б. Полтави, р. ц. Полтавської обл. Місце бою гетьмана Виговського з запорожцями під проводом Барабаша (1658); від 1689 до 20 в. маєток Кочубеїв. Р-н Д. був здавна відомий нар. мист. виробами, зокрема ліжниками, коцами й килимами. Тепер коол.-пром. артілі, перев. мист. вишивок.

Дикарів Митрофан (1854—99), етнограф, д. чл. НТШ; ряд праць, присвячених нар. обрядам і мітології в КСт., «Этнографическом Обозрении», МУЕ; м. ін. один з найбагатших оглядів календарних обрядів із Слобожанщини: «Нар. календар Валуйського пов.» (МУЕ, VI. 1905); «Посмертні писання з поля фолкльору й мітології» («Зб. Філол. Секції НТШ», VI, 1903).

Дикий Василь (* 1893), журналіст, ред. газ. «Канадійський Українець» (1927—31) в Вінніпеґу і «Укр. Вісті» з 1932 в Едмонтоні; діяч гетьманського руху.

Дикі поля, традиційна назва чорноморських степів у 16—17 в.

Диктатор, також «уповновласнений Д.», титул Є. *Петрушевича*, якому 9. 6. 1919, у зв'язку з критичним станом ЗУНР, УНРада і Держ. Секретаріят надали «право виконувати всю військ. й цивільну владу». Для виконування держ. влади Д. створив Уряд Головноуповноважених Диктатора та Військ. Канцелярію. Головноуповноваженими були призначені: С. Голубович (внутр. справи), С. Витвицький (закордонні справи), І. Мирон (шляхи), К. Долежаль (дир. Військ. Канцелярії). В цьому складі уряд діяв і після евакуації з України до Відня в листопаді 1919. 25. 7. 1920 Д. переорганізував уряд ЗУНР, створивши 4 відділи на чолі з уповноваженими Д. Крім них, існували далі Військ. Канцелярія і Президіяльна Канцелярія. 1. 8. 1920 до складу уряду Д. були ним покликані: С.Витвицький (закордонні справи), В. Сінґалевич (фінанси, торгівля, пром-сть), К. Левицький (преса і пропаґанда), О. Ганінчак (внутр. справи, судівництво, освіта, зем. справи, пошта й телеграф, шляхи, публічні праці), Я. Селезінка (дир. Військ. Канцелярії), Л. Петрушевич (дир. Президіяльної Канцелярії).

Протягом 1921 у складі уповноважених Д. настали такі зміни: К. Левицький перейняв закордонні справи, О. Назарук — пресу і пропаґанду, а відділ внутр. й ін. справ — Р. Перфецький. Екзильний уряд Д. розв'язався після рішення конференції амбасадорів у справі Сх. Галичини в березні 1923 (див. ЕУ I, стор. 534—36, і Лозинський М. Галичина в рр. 1918—20. Відень 1922).

За *М. Лозинським*

Дилецький Микола (1630—1690?), композитор і муз. теоретик, родом із Києва; вчився у Вільні й Варшаві, працював у Москві реґентом царської співацької капелі. Автор концертів та ін. церк. композицій, а також відомого трактату про основи партесного (поліфонно-гармонійного) багатоголосся: «Грамматика пѣнія мусикійскаго» (вид. в Смоленську 1677, по-польс. в Вільні 1678 й у Москві 1679, в останній ред. 1681 опублікований С. Смоленським в кн. «Мусикийская грамматика Н. Дилецкого», 1910).

Дилювій, див. *Плейстоцен.*

Дим, найнижча госп. одиниця в давній Україні, двір, вогнище; на зах.-укр. землях частина дворища. Д. виступає як одиниця оподаткування (див. *Данина*). В лит.-руську добу відомий податок «подимщина».

М. Дима

Дима Марія (*1904), укр. гром. діячка в Канаді (Вінніпеґ), перша гол. жін. відділу Комітету Українців Канади; кілька разів була гол. Ліґи Укр. Кат. Жінок Канади, чл. IODE (Imperial Order of Daughters of the Empire).

Димер (III—11), с. над р. Ірпенем, 12 км від її впадіння до Дніпра, р. ц. Київської обл., лісова пром-сть.

Димет Михайло (1821—90), львівський міщанин, купець і меценат, довголітній радний м. Львова, один з перших постачав у Галичину літ. твори з Великої України (1862 привіз із Києва «Кобзар» Шевченка та ін. книжки й портрети), матеріяльно підтримував журн. «Мету», «Руську Читальню» К. Климкевича, дбав про Т-во ім. Шевченка.

Димінський Андрій (бл. 1826—97), укр. етнограф з Поділля; збирав фолкльорні матеріяли для «Трудів» вид. Півд.-Зах. Відділу Геогр. Т-ва і Подільського Статистичного Комітету. Велику збірку його «Казок з Поділля» видала ВУАН.

Димінський Роман (1898—1949), економіст, з 1927 лектор, згодом доц. Укр. Госп. Академії в Подєбрадах, з 1934 — доц. УВУ, наук. співр. Укр. Наук. Ін-ту в Берліні; з 1945 проф. УТГІ і УВУ, д. чл. НТШ. Нарис нар. госп-ва України в „Handbuch der Ukraine" (1942), географії пром-сти в «Географії України» В. Кубійовича (1943), «Великопростірне госп-во Европи» (1942), підручники з різних ділянок економії для студентів УТГІ тощо.

Р. Димінський

Дині, мельони (Cucumis Melo L.), однорічна, теплолюбна рослина з родини гарбузуватих з великими від 1 до 5 кл їстівними солодкими овочами (1,5—17% цукру), споживаються сирими і йдуть на сушення, цукати та різні консерви. З численних сортів, відомі суто укр.: кримська цукрова, дубівка, сарептська, Маруся Лісовицька, Ліда Лісовицька, цариця динь, вишгородська, червоном'яса, ананасова й ін. Батьківщина Д. Центр. Азія і Півн. Африка. На Україні з 14 в. Р-ни масової продукції — південь і півд.-сх. України. Урожай — 40—50 т з га.

Динник Олександер (1876—1950), проф. Гірничого (з 1913) і Металюрґійного (з 1930) Ін-ту в Дніпропетровському, з 1944 проф. Київського Ун-ту, д. чл. АН УРСР (з 1929) і СССР (з 1946), спеціяліст із механіки й теорії пружности. Понад 200 праць. Список праць Д. подають Н. Гришкова і В. Георгієвська: «Александр Николаевич Динник» (1956).

Дипломатія, зовн. політ. діяльність уряду держави, яку провадять спеціяльні установи держ. адміністрації для зовн. взаємин: мін-во закордонних справ та дипломатичні представництва. У вужчому розумінні Д. становить орг-цію і загал кадрів (дипломатичний персонал) зовн. служби держави. Право висилати й приймати дипломатичних представників (т. зв. активне і пасивне право леґації) мають в засаді тільки суверенні держави; частково користуються ним держави з обмеженими зовн. компетенціями — васальні, піддані під протекторат або включені в міждерж. об'єднання федеративного типу. Згідно з міжнар. правом, лише визнані остаточно («де юре») держави мають право висилати й приймати офіц. повноправних дипломатичних представників у ступені амбасадора, посла, міністра-резидента, шарже д'афер; остаточно не визнані держави обмінюються півофіц. представниками, яких звуть звичайно шефом дипломатичної місії, дипломатичним аґентом, ко-

місаром тощо. Дипломатичні представники користуються імунітетом і привілеями; їх може визнати з куртуазії місц. уряд також напівофіц. дипломатичними представниками. Політ. становище такого напівофіц. представника залежить від ситуації його країни (ступінь стабілізації влади, перспективи утримання незалежности), зацікавлення або незацікавлення місц. уряду в утриманні приязних взаємин із новою державою, особисті прикмети представника і т. п.

Б. Г.

В княжій Русі-Україні зовн. зв'язки належали виключно до компетенції князя; окрема зовн. служба та дипломатичний персонал не існували. Для контакту з чужоземними володарями князі користувалися купцями і духовними особами. Для важливих справ висилали спеціяльні посольства на двори чужих володарів; іноді їх очолювали самі князі. Такі ж посольства від чужих володарів приймалися у великокняжому місті Києві або в столиці гал.-волинських князів. Міжнар. договори та союзи часто закріплювалися династичними зв'язками (Володимир В., Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Данило Романович й ін.); роля посвоячених осіб в тодішніх міжнар. взаєминах була значною.

Літопис подає кілька прізвищ осіб, які виконували різні доручення у зовн. взаєминах князів, напр., за Володимира В. і Ярослава Мудрого — боярин Добриня і його син Костянтин Путята, воєвода Вишата, боярин Іван Творилович й ін. На київському дворі, довше чи коротше, перебували різні закордонні посли. Найвидатніші між ними були: єп. Адальберт (961—62), Райнберн, Бруно з Кверфурту (1007), посли франц. короля Генріха І — Ґотьє з Мо і Роже з Шальону (1049), папський леґат Пляно де Карпіні (1246), посол франц. короля Людовика IX Вільям Рубруквіс (1252) й ін. Особливо жваві взаємини утримувались за княжої доби з візант. двором, з Болгарією, Угорщиною, рим.-нім. цісарством, Польщею і Мазовією, Францією і папами. Посли за середньовіччя, в тому числі й на Україні, користувалися значними привілеями. Їм і їх супроводові належала спеціяльна честь; був розроблений складний ритуал приймання послів, їх особа і майно вважалися недоторканими.

Запоріжжя, ставши фактором міжнар. взаємин на Сході Европи в 16—17 вв., також підтримувало зв'язки з чужоземними урядами. Сюди приїжджали посольства заінтересованих країн, гол. з метою включення Запор. війська як союзника до протитурецьких коаліцій.

Ширшу дипломатичну діяльність провадила гетьманська держава за Богдана Хмельницького. Хоч вона провадилася від імени гетьмана і сам Хмельницький брав активну участь у формуванні зовн. політики, безпосереднє керування зовн. справами належало ген. писареві. В Чигирині перебували часто чужоземні делеґації, а укр. їздили до чужих столиць. В посольствах гетьмана брали участь такі видатні діячі: його син Тиміш, полковники І. Богун, П. Тетеря, Г. Лісницький, А. Жданович, Д. Братковський, Ф. Джалалій, київський воєвода А. Кисіль й ін. З пізніших коз. діячів займалися дипломатичною діяльністю Ю. Немирич, І. Ковалевський, І. Мазепа, як ген. писар при гетьмані П. Дорошенкові, П. Орлик, А. Войнаровський, І. Мартинович й ін. Всі ці особи належали загалом до світської шляхти або коз. старшини.

Ряд чужих послів, що перебували на Україні, залишили цікаві описи тогочасного побуту, життя й оточення укр. гетьманів (Е. Ляссота, Ґ. Веллінґ, Ж. Балюз й ін.).

І. Витанович

У розбудові мережі дипломатичних представництв відродженої укр. держави з 1918 можна відокремити кілька етапів.

Перший респ. уряд (Центр. Ради) увійшов у взаємини з державами Антанти, приймаючи в грудні 1917 представників Англії, Франції та Румунії; перший носив титул «репрезентанта Великобрітанії», а другий — «комісара Франц. Республіки». Уряд УНР вислав окрему делеґацію на мирові переговори до Берестя; згідно з Берестейським Миром, УНР нав'язувала дипломатичні взаємини з центр. державами, обмінявшися послами з Німеччиною, Австро-Угорщиною і Туреччиною та вислала представника до Румунії. У наслідок миру з центр. державами Англія і Франція припинили взаємини з урядом УНР.

Гетьманський уряд розбудував ширше дипломатичні взаємини, висилаючи укр. представників до 10 держав і приймаючи 11 чужих у Києві. На місце призначених Центр. Радою послів до Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини іменовано інших та засновано посольства в Болгарії, на Дону, в Польщі (останнє не було обсаджене). Уряд гетьмана вислав дипломатичні місії до Фінляндії, Швайцарії, Румунії, на Кубань і до Швеції (для скандінавських країн). Для мирових переговорів з РСФСР було зформовано окрему делеґацію, яка вела переговори в Києві з рос. делеґацією з травня до жовтня 1918. Делеґація РСФСР, очолена Х. Раковським і Д. Мануїльським, виконувала одночасно функ-

ції тимчасового дипломатичного представництва в Українській Державі. Під кін. гетьманату були зформовані 2 місії з метою вислання їх до держав Антанти на чолі з М. Могилянським до Франції і на чолі з І. Коростовцем до Англії і ЗДА, але вони не прибули вже до країн призначення.

Під час гетьманського уряду в Києві перебували такі дипломатичні представництва: посольства Німеччини й Австро-Угорщини (очолені амбасадорами), Болгарії, Туреччини, Польщі, Дону (на чолі з послами, надзвичайними посланниками і повновласними міністрами), дипломатичні місії Азербайджану (комісар Азербайджанської Республіки), Грузії, Фінляндії, Кубані й Румунії.

Другий республіканський уряд (Директорії), втративши скоро столицю та зміняючи місце осідку у висліді військ. дій, не міг приймати чужих дипломатичних представників. Проте він вислав делеґацію на мирову конференцію до Парижу, яка рівночасно була напівофіц. дипломатичним представництвом УНР у Франції, та ряд місій до таких країн: Великобрітанія, ЗДА, Італія, Греція, Бельгія з Голляндією, Данія та Ватикан; посольства до Румунії, Естонії, Латвії (з Литвою), Грузії (з Азербайджаном, Кубанню, Півн. Кавказом), Чехо-Словаччини, усамостійненої Угорщини; у Варшаві перебувала дипломатична делеґація УНР з метою переговорів і заключення договору. В країнах, де були створені укр. посольства і місії ще за гетьманату, вони збереглися, але здебільша в них проведено урядом Директорії персональні зміни. Після визнання Аргентіною УНР в 1921 призначено туди гол. місії, який однак не приступив до виконання обов'язків. За Директорії Україна мала разом 11 посольств (в Німеччині, Австрії, Угорщині, Туреччині, Болгарії, Румунії, Чехо-Словаччині, Естонії, Латвії, Фінляндії, Грузії); ці укр. посли фігурували на списках дипломатичного корпусу та користувалися дипломатичними привілеями, устійненими міжнар. правом. В ін. країнах їх статус був напівофіц. або тільки толерований. Основна діяльність укр. дипломатичних представництв і спеціяльних делеґацій УНР полягала в заходах добитися визнання України та одержати допомогу в її боротьбі проти Росії і Польщі; вони провадили широку інформативну і вид. роботу про Україну, а також виконували гол. консульські функції. В країнах, де перебували укр. полонені, зорганізовано їх поворот на батьківщину; при представництвах у Берліні, Відні й Римі існували військ.-санітарні місії для справ військовополонених. В короткотривалій історії дипломатії УНР належить відзначити неперіодичні з'їзди послів і голів місій; найважливіші відбулися в Карлсбаді 1919 та у Відні 1920.

З'їзд послів УНР у Відні 1920 р. Сидять зліва направо: М. Василько, Х. Барановський, А. Ніковський, Г. Сидоренко, А. Яковлів. Стоять: М. Левицький, М. Галаган, С. Шелухин, О. Шульгин, М. Троцький, М. Славинський, Р. Смаль-Стоцький, А. Марґолін, Д. Антонович

ЗУНР зберігала окремі зовн. взаємини, навіть після приєднання до УНР. Дипломатичні представництва зах.-укр. уряду існували в Австрії (визнане як посольство), Німеччині, Угорщині, Чехо-Словаччині, Італії, Юґославії. Спеціяльні місії були вислані до країн, в яких перебувала значна кількість еміґрації з Галичини — Канади, ЗДА й Бразілії; вони не мали визнання статусу дипломатичних представництв. В липні 1919 уряд ЗУНР вислав окрему делеґацію на мирову конференцію, яка мала на меті захищати інтереси Зах. України. Паралельні укр. місії й делеґації співпрацювали між собою, але іноді доходило до конкуренції й непорозумінь.

Після втрати незалежности поодинокі чужі уряди припиняли взаємини з укр. дипломатичними представниками, визнаючи уряд УССР та передаючи йому будинки укр. посольств та ін. держ. майно. В ін. державах укр. місії припинили свою діяльність через брак фінансових засобів для утримування дипломатичного апарату екзильного уряду УНР.

Уряд УССР, хоч до 1923 користувався повною міжнар. дієздатністю та заключив чимало міжнар. договорів, мав постійні дипломатичні представництва тільки у Варшаві, Відні, Берліні і Празі. Вони мали на меті поборювати діяльність уряду УНР в екзилі та організувати репатріяцію еміґрантів. Робилися заходи для відкриття посольств в балтицьких країнах, але до цього не дійшло. Повноважний представник уряду УССР в Москві не мав виключно дипломатичного становища; він був також своєрідним держ.-правним органом

в союзі сов. республік — України і Росії. В Харкові був акредитований представник Польщі. Деякі дипломатичні функції виконували в УССР тимчасові місії — торг., в справах репатріяції та консуляти Австрії, Німеччини, Чехо-Словаччини й балтицьких країн. З 1944 УССР має знову право леґації, але ним не користується; 1947 і 1950 Москва відкинула брітанську пропозицію обміну дипломатичними представниками між Лондоном і Києвом. УССР має тільки постійне представництво при ООН.

За дуже рідкими винятками (І. Коростовець), не було українців на рос. чи австро-угорській дипломатичній службі, і тому розбудова укр. Д. 1918—20 рр. була дуже важкою. Властиву для гетьманського уряду персональну політику притягання на відповідальні пости компетентних людей без виразної нац. свідомости застосовувано в Д. обережно. Все таки деякі посли не виправдали довір'я (ген. М. Суковкін в Істамбулі, барон Ф. Штейнґель в Берліні). Поза невеликими винятками серед свідомих українців не було людей, як слід ознайомлених з міжнар. проблематикою, методами дипломатичної й інформативної роботи за кордоном тощо; не було поважнішої політ. еміґрації, зв'язків. При цілковитій диспропорції сил між укр. Д. і рос. та поль. та при несприятливих об'єктивних умовах не були можливі тривкі успіхи в дипломатичній ділянці. Відповідно до наявних людських і фінансових засобів і держ. потреб, укр. дипломатичні кадри були надмірно розбудовані, не завжди з користю для нац. справи. Але в заг. висліди діяльности новітньої укр. Д. треба уважати позитивними, гол. в популяризації за кордоном укр. справи.

Голови укр. посольств і місій 1918—23 (посланники — повновласні міністри, шарже д'афер і неофіційні представники). Центр. Рада — ЦР; гетьманат — Г.; Директорія — Д.; ЗУНР; УССР:

Австрія: А. Яковлів (ЦР), В. Липинський (Г.), Г. Сидоренко (Д.), М. Василько (ЗУНР), В. Сінґалевич (ЗУНР), Ю. Коцюбинський (УССР), Г. Бесідовський (УССР).

Арґентіна: М. Шумицький (Д., не приступив до виконання обов'язків).

Бельгія і Голляндія (з осідком в Брюсселі): А. Яковлів (Д.).

Болгарія: О. Шульгин (Г., Д.), Ф. Шульга (Д.).

Бразілія: П. Карманський (ЗУНР).

Ватикан: М. Тишкевич (Д.), о. Ф. К. Бонн (Д.), П. Карманський (ЗУНР).

Великобрітанія: М. Стаховський (Д.), А. Марґолін (Д.), Я. Олесницький (Д.).

Греція: Ф. Матушевський (Д.), М. Левицький (Д.).

Грузія, Азербайджан, Вірменія, Півн. Кавказ, Кубань (з осідком в Тбілісі): І. Красовський (Д.).

Данія: Д. Левицький (Д.).

Дон: К. Середин (Г.), М. Славинський (Г.).

Естонія: Є. Голіцинський (Д.).

ЗДА: Є. Голіцинський (Д., не приступив до виконання обов'язків), Ю. Бачинський (Д.), Л. Цегельський (ЗУНР), Д. Мишуга (ЗУНР).

Італія: Д. Антонович (Д.), В. Мазуренко (Д.), О. Колесса (ЗУНР), В. Бандрівський (ЗУНР).

Канада: О. Назарук (ЗУНР).

Кубань: М. Галаган (ЦР), Ф. Бортинський (Г.).

Латвія і Литва (з осідком в Ризі): Б. Кедровський (Д.).

Німеччина: О. Севрюк (ЦР), Ф. Штейнґель (Г.), М. Порш (Д.), Р. Смаль-Стоцький (ЗУНР, Д.), Б. Аусcем (УССР).

Польща: О. Карпінський (Г., не приступив до виконання обов'язків), А. Лівицький (надзвичайна місія Д.), О. Шумський (УССР).

Румунія: М. Галаган (ЦР), В. Дашкевич-Горбацький (Г.), К. Мацієвич (Д.).

Туреччина: М. Левицький (ЦР), О. Кістяковський (Г., не приступив до виконання обов'язків), М. Суковкін (Г.), О. Лотоцький (Д.), Я. Токаржевський (Д.).

Угорщина: М. Галаган (Д.), Я. Біберович (ЗУНР).

Фінляндія: К. Лоський (Г.), М. Залізняк (Д.).

Чехо-Словаччина: М. Славинський (Д.), С. Смаль-Стоцький (ЗУНР), Є. Левицький (ЗУНР), М. Левицький (УССР).

Швайцарія: Є. Лукасевич (Г., Д.), М. Василько (Д.).

Швеція і Норвегія (з осідком в Стокгольмі): Б. Баженов (Г.), К. Лоський (Д.).

Юґославія: Я. Біберович (ЗУНР), Г. Микетей (ЗУНР).

Мирова делеґація Центр. Ради в Бересті: Б. Голубович (гол.), О. Севрюк (гол. в дальшій стадії переговорів), М. Любинський, М. Левицький, М. Полозов.

Делеґація укр. держави на мирову конференцію з РСФСР у Києві: С. Шелухин (гол.), І. Кістяковський (заступник гол.), П. Стебницький (заступник гол. з серпня 1918), А. Славинський, О. Ейхельман, Х. Барановський, М. Линниченко, А. Свіцин.

Делеґація УНР на Мирову конференцію до Парижу: Г. Сидоренко (гол.), М. Тишкевич (гол. з серпня 1919), Б. Панейко (заступник гол.), А. Марґолін, О. Шульгин, М. Лозинський, А. Галіп, С. Томашівський. З 1921 делеґація перетворилась на дипломатичну місію у Франції, яку очолював О. Шульгин.

Делеґація ЗУНР на Мировій конференції: В. Панейко (гол.), С. Томашівський; М. Лозинський і Д. Вітовський — надзвичайні делеґати в справах укр.-поль. перемир'я. На поч. 1921 делеґація перетворена на дипломатичну місію ЗУНР, яку очолив С. Витвицький.

Голови посольств і місій, акредитовані при укр. урядах: Австро-Угорщина: Й. Форґач (ЦР); Азербайджан: Дж. Садиков (Г.); Болгарія: І. Шишманов (Г.); Великобрітанія: Дж. П. Беґґе (ЦР); Грузія: Б. Тевзайя (Г.); Дон: А. Черячукин (Г.); Кубань: В. Ткачов (Г.); Німеччина: А. Мумм фон-Шварценштайн (ЦР, Г.); Польща: С. Ванькович (Г.), Гемпель (УССР), Л. Беренсон (УССР); Румунія: Коанда (ЦР), Концеску (Г.); Туреччина: Ахмед-Мухтар Бей (Г.); Фінляндія: Г. Ґуммерус (Г.); Франція: Табуї (ЦР).

Література: Храпко І. Збірник законів і постанов ... відносно закордонних інституцій. Бідень 1919; Borschak E. La paix ukrainienne de Brest-Litovsk. Париж 1929; Дорошенко Д. Історія України 1917—23 рр., I—II. Ужгород 1930—22; Kutschabsky W. Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus 1918—23. Берлін 1934; Borschak E. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale. Париж 1935; Україна на дипломатичному фронті, Альманах Червоної Калини. Л. 1938; Halajczuk B. El estado ucranio del siglo 20. Буенос-Айрес 1953; Sichynsky V. Ukraine in Foreign Comments and Dicriptions. Нью-Йорк 1953; спогади І. Мазепи, А. Марґоліна, М. Галагана, Д. Дорошенка, Табуї, О. Шульгина, Є. Онацького, Г. Бесідовського та ін.

Б. Галайчук

Дир, див. *Аскольд і Дир.*

Диргем, срібна араб. монета 7—14 вв., що в наслідок інтенсивної торгівлі з араб. світом у величезній кількості довозилася до Сх., Сер. і Півн. Европи, зокрема до України, де Д. був в обігу з поч. 9 в. до пол. 11 в. Трапляється в знахідках поодинці й цілими скарбами. Становить дуже важливе джерело екон. іст. України.

Директорія Підкарпатської Руси, перша екзекутива автономного Закарпаття в межах Чехо-Словацької Республіки; 17. 12. 1919 призначена празьким урядом в складі: Ю. Бращайко (торгівля), А. Волошин (шкільництво і культура), Ю. Гаджеґа (церк. справи), Є. Пуза (внутр. справи), О. Торонський (фінанси). През. Д. був Ю. Жаткович. Д. існувала до квітня 1920.

Директорія Української Народної Республіки, тимчасовий рев. держ. орган, створений 14. 11. 1918 Укр. Нац. Союзом для очолення повстання проти режиму гетьмана П. Скоропадського, яке було прискорене тим, що гетьман грамотою з 14. 11. 1918 проголосив «федеративну злуку» із майбутньою небольш. Росією. Гол. Д. в первісному складі був В. Винниченко (представник УСДРП), члени: гол. отаман С. Петлюра (УСДРП, кандидат Січових Стрільців), Ф. Швець (представник Сел. Спілки), П. Андрієвський (самостійник-соціяліст) і А. Макаренко (безпартійний, кандидат залізничників). Д. створила тимчасовий уряд — Раду Завідуючих держ. справами. У висліді повстання гетьман П. Скоропадський 14. 12. 1918 зрікся влади на користь свого уряду, а цей передав її Д. Наказом Д. 26. 12. 1918 був створений уряд — *Рада Народних Міністрів* на чолі з В. Чеховським. Д. скасувала ряд гетьманських законів та установ, відновляючи законодавство Центр. Ради. Важливими були, зокрема, закони про землю, укр. держ. мову, автокефалію Правос. Церкви, про скликання Трудового Конґресу й ін. 23—28. 1. 1919 відбувся *Трудовий Конґрес*, якому, як законодавчому органові УНР, Д. склала свої повноваження. З огляду на воєнну ситуацію, Трудовий Конґрес уповноважив Д. бути «верховною властю і видавати закони, необхідні для оборони Республіки»; виконавчу владу передав Раді Нар. Міністрів, яких призначала Д. і які між сесіями Трудового Конґресу відповідають перед нею. З кін. березня 1919 до Д. увійшов, за постановою Трудового Конґресу, Є. Петрушевич, през. Укр. Нац. Ради ЗО УНР; однак він не брав практичної участи в працях Д., а пізніше вийшов з її складу і формально.

5. 2. 1919 Д. залишила Київ, переїхавши до Вінниці, і відтоді часто зміняла місце перебування, залежно від подій на фронті. Щоб створити можливість для переговорів між Д. і Антантою у війні проти большевиків, В. Винниченко вийшов із складу Д.; 11. 2. 1919 її гол. став С. Петлюра. Тоді ж створено новий уряд без участи соціялістів, очолений С. Остапенком. Після невдачі переговорів із Антантою 9. 4. 1919 був зформований соціялістичний кабінет Б. Мартоса в Рівному, замінений з кін. серпня кабінетом І. Мазепи. У зв'язку з повстанням отамана Оскілка із складу Д. вибув П. Андрієвський.

В складі Д. залишилося 3 члени. Їх компетенції не були ясно окреслені; поза репрезентативними й законодавчими функціями, вони втручалися часом до виконавчих функцій держ. влади, звідки виникали конфлікти з Радою Міністрів.

15. 11. 1919 в Кам'янці нарада Д. і членів уряду прийняла постанову про виїзд у держ. справах за кордон членів Д. Макаренка і Швеця; ухвалено, що на час їх відсутности «верховне керування справами Республіки покладається на гол. Д. Гол. Отамана С. Петлюру, який іменем Д. затверджує всі закони та постанови, ухвалені Радою Нар. Міністрів». 21. 5. 1920 уряд УНР ухвалив постанову, затверджену С. Петлюрою, про відкликання членів Д. Швеця і Макаренка з-за кордону. Неповернення цих 2 членів дало підставу вважати, що вони вибули зі складу Д. Цим вона перестала існувати як колективний орган; всі компетенції перейшли на її гол. С. Петлюру.

Новий стан одноосібної Д. як найвищої влади УНР оформлено конституційно «законом про Тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в УНР» з 12. 11. 1920. Згідно з цим законом, на випадок неможливости виконання вищої держ. влади гол. Д., вона переходить на гол. Держ. Нар. Ради, а до її скликання — до колеґії, складеної з гол. уряду, порядкуючого в Найвищому Суді УНР і представника політ. партій. До скликання ж колеґії голову Д. заступає голова Ради Нар. Міністрів. На підставі цього закону, верховну владу УНР по смерті С. Петлюри 25. 5. 1926 перейняв тодішній гол. уряду А. Лівицький. (Про діяльність Д. див. ЕУ І. стор. 517—27). *М. Стахів*

Дисидент (незгідний), у Польщі й Литві 16 в. офіц. назва на означення членів христ. громад, що не належали до Римо-Кат. Церкви, зокрема правос. і протестантів, згодом — лише протестантів; Д. в Польщі, в тому числі багато українців, зазнавали утисків з боку держави (не могли займати урядових постів та ін.).

Дисиміляція, розподібнення однакових або близьких вимовою звуків. Роля Д. в іст. укр. мови була незначна, і здебільша Д. характеризувала лише поодинокі слова (*хто, жовкнути, соняшний* замість *кто, жовтнути, сонячний*). Реґулярніші були тільки Д. *ш+ш* в *шч* (*кращий, вищий, що . . .*) і Д. на віддалі двох *р* (*лицар, лимар з рицар, римар . . .*), обидві ймовірно в 16 в.

Дисковський Михайло (* 1890), оперовий режисер; жид. походження. Прихильник конструктивізму в опері й перекладів лібретт опер чужих композиторів; кращий період його діяльности був у Києві в кін. 20- на поч. 30-их рр.: постави «Тангойзер», «Фавст», «Блазень» (балет С. Прокоф'єва).

«Дитина», ілюстрований місячник, згодом двотижневий журн. для дітей, виходив у Варшаві, як вид. правос. митрополії 1937—39; ред. І. Коровицький, ілюстратор А. Кабайда. Закритий на вимогу поль. влади.

Дитяча безпритульність на Україні набрала особливо загрозливих форм у 1920-их рр. у наслідок госп. руїни, голоду й епідемій, спричинених першою світовою війною й революцією з больш. терором (розстрілами, розкуркулюванням, конфіскаціями тощо). 1922 р. в сов. республіках офіційна статистика налічувала 7 000 000 безпритульних; з них велика частина припадала на Україну, що була 4 роки ареною воєнних операцій і гострого терору, а 1921 р. жорстоко потерпіла від голоду в умовах безнастанних конфіскацій хліба й вивезення його на північ (за офіц. даними, 1922 р. в 5 півд. губ. УССР з 3 861 300 дітей голодувало 1 734 000; з них організованою допомогою користалися 228 000 дітей).

Налагодження від 1922 госп. життя в УССР не ліквідувало Д. б. Створення дит. будинків, їдалень та нічліжок спершу мало випадковий характер. Пізніше була організована мережа приймоників і *дитячих будинків* для дошкільного і шкільного віку та для фізично-дефективних, а також дитячих містечок у системі Нар. Комісаріяту Освіти при «гром.» контролі дитячих комісій, об'єднаних ЦК Допомоги Дітям УССР. 1925 в УССР, за офіц. даними, було 788 дитячих установ, що охопили 72 400 дітей (71% віком 8—14 рр.), з них половина сел. походження. Практикувалася передача сиріт в опіку селянам, ремісникам і кустарям. Поза тим багато безпритульних потрапляло в колонії правопорушників Наркомосвіти і ҐПУ-НКВД (Трудова комуна ҐПУ б. Харкова, в Прилуцькому манастирі та ін.). Однак і далі по містах і містечках України лишалися ватаги бездомних, позбавлених опіки, що ставали жертвами хвороб, жили з жебрацтва й крадіжок і перетворювалися на проф. злочинців. Запровадження примусової колективізації, руйнування сел. родин, спричинене розкуркулюванням 1929—31 рр., і голод 1932—33 рр. знов посилили безпритульність. Тисячі сел. дітей гинули на очах влади, заціліли поповнили число безпритульних. У зв'язку з цим гострішають заходи сов. влади: 1. 6. 1935 з'явилася постанова ЦК ВКП(б) і СНК СССР «Про ліквідацію дитячої безпритульности й безнаглядности»; 1941 Верховний Совєт СССР видав указ про встановлення загальної карної відповідальности неповнолітніх з 14 років життя, а за крадіжку, насильство, тілесні ушкодження і т. п. — з 12 років. Ув'язнення безпритульних у трудових колоніях, а старших — у концентраційних таборах під кін. 30-их рр. зменшило назовні Д. б.

Друга світова війна спричинила колосальне збільшення числа сиріт, знищення сіл і міст, голод і госп. руїну, що знову великою мірою посилило Д. б. Для сиріт після війни поширено мережу дитячих будинків (1947 — 702 дитячі заклади з 109 340 дітей); підлітки потрапляють до шкіл трудових резервів, з молодих років стаючи об'єктом важкої експлуатації на пром. підприємствах і, при широко практикованому вивезенні з України, цілковито відриваючись від укр. ґрунту. *Р. М.*

Дитяча преса, періодичні ж. для дітей до 12 рр. Початок Д. п. на Україні датується появою у Львові тижневого додатку до журн. «Учитель» М. Клемертовича «Ластôвка» (1869), що 1875 стає самостійним двотижневиком і виходить до 1881 р. 1878—81 появляється в Коломиї двотижневик «Пріятель Дѣтей» І. Трембіцького, а 1881—83 у Львові «Новість» як додаток до «Слова» Б. Дідицького (ред. О. Щербак). Всі ці ж. з москвофільськими симпатіями обслуговують Галичину понад 10 р., але не закріплюються.

Переломове й тривке значення для розвитку Д. п. мав *«Дзвінок»*, що виходив 1890—1914 у Львові. Редаґований фаховими силами Зах. України при активній співпраці письменників Центр. і Сх. Земель, він цілком відповідав завданню і залишив по собі добру традицію. Іншим в той час ж., з особливою увагою до рел. питань, був місячник *«Малий Місіонарчик»* (додаток до ж.

«Місіонар»), видаваний і редаґований оо. Василіянами в Жовкві 1903—14.

Єдиним дитячим ж. на Центр. і Сх. Землях до першої світової війни був місячний додаток до газ. «Рідний Край» — «*Молода Україна*» (1908—14), видаваний і редаґований О. Косач-Пчілкою в Києві. З постанням укр. держави, заходами В. і К. Антоновичів, виходив у Києві від жовтня 1917 до січня 1918 літ. ілюстрований двотижневик за ред. Н. Романович-Ткаченко «Волошки», в Кам'янці Подільському 1919 недовгий час двотижневик «Ранок», редаґований С. Русовою, ілюстрований П. Холодним старшим та ін.

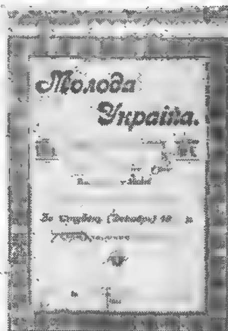

Під Польщею, по п'ятирічній перерві воєнного періоду, з'являється у Львові у в-ві і за ред. М. Таранька «*Світ Дитини*» (1919—39). Як наступник «Дзвінка», він у 20-их рр. виконував важливу виховну ролю на Зах. Укр. Землях і за океаном. «Світ Дитини» ґуртував коло себе письменників і художників дитячої літератури. Рел.-нац. традиції «Малого Місіонарчика» перебрав 1921—39. «*Наш Приятель*», вид. Марійського Т-ва Молоді у Львові, редаґований оо. ЧСВВ. 1931—39 в-во «Укр. Преса» І. Тиктора видавало «*Дзвіночок*», місячник масового поширення, призначений зокрема для села. У 1930-их рр. були спроби видавати Д. п. націоналістичного напряму, але жаден з цих ж. не протривав року. Це були ілюстровані місячники «Веселка» (1933) Г. Гануляка, «Юні Друзі» (1933—34), вид. «Укр. Реклями» (ред. П. Поліщук), «Орленя» (1937—38), вид. «Дешевої Книжки», і «*Малі Друзі*» Б. Гошовського, що по 2 р. перерви продовжували виходити на еміґрації, в Кракові, а 1942—44 знову у Львові.

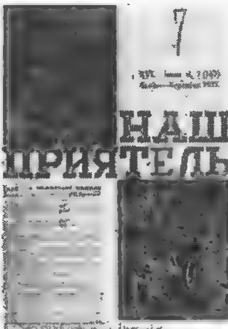

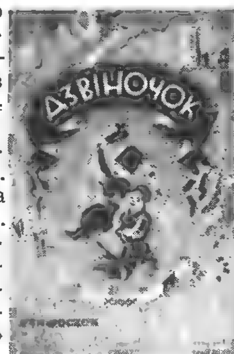

На Волині, Підляшші і Поліссі поль. влада заборонила поширювати гал. Д. п., і це спонукало правос. митрополію у Варшаві видавати для цих земель ж. «*Дитина*» (1937—39, ред. І. Коровицький). У Рівному т-во «Укр. Школа» видавало ж. «Сонечко» (1935—37). Під час другої світової війни на Волині виходив за ред. А. Коломийця в Дубному «Школярик» (1941—42), «Орленя» (1942—43) в Рівному, «Укр. Дитина» в Костополі (додаток до «Костопільських Вістей») та ін.

На Буковині, в Чернівцях, т-во «Руська Бесіда» видавало 1885—95 щомісячні книжечки «*Бібліотека для молодежи, селян і міщанства*», 1894—96 ж. «Ластôвка», 1933—39 виходило вид. «Рідної Школи» «*Українська Ластівка*».

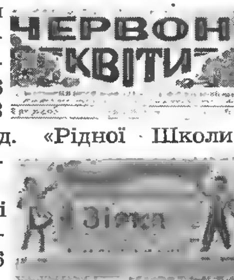

На Карп. Україні виходило в Ужгороді 1913—14 і 1916 вид. ЧСВВ — місячний листок «Свѣтло», далі «Вѣночок для подкарпатських дѣточок» І. Панькевича (1920—24) і для старших дітей «*Наш Рôдный Край*» (1922—38) в Тячеві. Недовгий час виходив «Дзвіночок» І. Панькевича в Ужгороді (1921—22).

Від часу окупації України большевиками Д. п. служила і служить ком. вихованню. Це вид. Центр. Бюра Ком. Дитячого Руху (ЦБ КДР); для дітей старшого віку «*Червоні Квіти*» (1923—34), для молодшого віку «*Жовтеня*» (1928—39), короткотривало «Друг Дітей» (1920-ті рр.) — всі в Харкові; для піонерів вид. Центр. і Київ. Комітетів ЛКСМУ ж. «На зміну» з додатком «Піонерія» (1925—41) у Харкові,

а з 1943 п. н. «*Зірка*» в Києві; для сільс. дітей додаток до газ. «Молодий Більшовик» у Києві — «Більшовиченята» (1924—30-і рр.). З 1944 виходить у Києві місячник ЦК комсомолу «*Барвінок*». Керуючим органом ЦБ КДР в 1926—30-их рр. був «Дитячий Рух».

Виходили якийсь час укр. підпільні вид. для дітей. «На зміну» (1948—?) і «Орлики» (1950—?), вид. Крайового осередку пропаґанди й інформації ОУН Карп. краю.

Бачванські українці в Юґославії видавали ж. «*Наша Заградка*» (1934—41) в Руськім Керестурі (ред. М. Ковач), з 1942 на її місці виходить «Пионирска Заградка».

На еміґрації недовгий час появлялися в Німеччині: в Реґенсбурзі «Школярик« (1941) і «Школярик» (1945) Л. Полтави, у Мюнхені «Вовченята» (1946) В. Оренчука, в Некарсульмі «Сонечко» (1947) Л. Ґаєвської, в Авґсбурзі—Мюнхені «Малі Друзі» і «Юні Друзі» (1947—48) Б. Гошовського, ж.-альманах «Нашим Дітям» (1947) і циклостильні вид. по таборах переміщених осіб. У Парижі виходять дитячі стор. в газ. «Укр. Слово» — «Веселка» (з 1952, ред. Діма) і «Українець-Час» — «Світанок» (з 1955, ред Л. Полтава, Л. Вітошинська), в Лондоні СУБ видає з 1955 місячник «Юні Друзі» (ред. А. Бідось), у Варшаві газ. «Наше Слово» з 1957 видає дитячу стор. «Дитяче Слово».

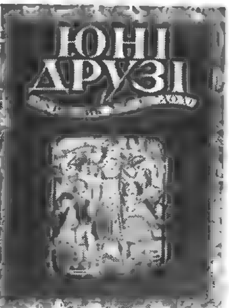

Спроби вид. Д. п. в Канаді й ЗДА до другої світової війни не мали успіху. У Вінніпеґу короткий час з'являлися «Дзвінок» (1918), вид. Кан. Укр. Вид. Спілки, «Діточий Світ» (1924) і «Промінь» (1927—28) С. Дорощука та «Ягідка» (1931) М. Борисика; по другій світовій війні з 1949 у Вінніпеґу з'являється вид. Централі Укр. Кат. Канади «*Мій Приятель*», місячник «Сонячник» (з 1956) П. Волиняка в Торонто і дитячі стор. в ж. «Жіночий Світ» — «Дитячий Світ» (ред. С. Бубнюк), в «Укр. Голосі» (Вінніпеґ) і в «Укр. Вістях» (Едмонтон). У ЗДА Д. п. почалася 1913 ілюстрованим квартальним додатком до «Душпастиря» — «Зіркою» (Нью-Брітен, ред. о. Залітач) і вид. УНС у Джерсі-Сіті «*Цвітка*» (1914—17). З того часу ЗДА обслуговувала Д. п. Галичини. Тільки з 1954 знову УНС видає спершу як додаток до «Свободи», а з 1957 окремо ж. «*Веселка*» (ред. Б. Гошовський, В. Барагура, Р. Завадович). У Нью-Йорку в-во «Молоде Життя» видає ж. пластового новацтва «*Готуйсь*» (з 1953, ред. Л. Храплива), у ж. «Наше Життя» (Філядельфія) є дитяча стор. «Нашим Малятам» (ред. М. Юркевич).

В Буенос-Айресі (Арґентіна) 1936 виходив ж. «Сонце» В. Цимбала, з 1950 в газ. «Укр. Слово» є дитячий додаток (ред. Л. Тауридська). *Б. Гошовський*

Дитячий театр, див. *Театри для дітей.*

Дитячі будинки, в УССР держ. виховні установи, що заступають родинне виховання дітей, які втратили батьків і потребують держ. опіки. Розвинулися з дитячих притулків, що постали спочатку при манастирях, а з 19 в. і до революції 1917 належали до «Ведомства учреждений императрицы Марии».

Перший укр. Д. б. був закладений 1917 у Києві для дітей з Галичини, що втратили батьків під час першої світової війни. Того ж року були відкриті Д. б. на околицях Києва та по ін. містах України. Точніших відомостей про мережу Д. б. за доби укр. державности немає.

В УССР відразу після встановлення сов. влади, у зв'язку з поширенням дитячої безпритульности в наслідок війни і революції, постала велика мережа Д. б.; в кін. 1921 р. їх було 1 844, в них дітей — 98 890. Поскільки безпритульність лишалася постійним явищем для сов. ладу, ч. Д. б. з певними коливаннями лишається великим: на 1940 — 553, в них дітей — 68 770; роки по другій світовій війні показують збільшення безпритульности і відповідне збільшення Д. б. 1950 р. їх було 821, дітей в них — 99 940; 1955 відповідно 621 і 64 230.

В УССР є 4 типи Д. б.: дошкільні (для дітей у віці 3—7 рр.), шкільні (для дітей 7—14 рр.), мішані (для дітей дошкільного і шкільного віку) і спеціяльні (для дітей, батьки яких загинули під час останньої війни). Більшість Д. б. належать до системи мін-ва нар. освіти УССР, деякі існують при окремих підприємствах і підлягають відповідним мін-вам, але нагляд за навчально-виховною роботою в них здійснюють органи нар. освіти. Виховна робота в дошкільних Д. б. будується за програмою дитячих садків, у шкільних — на основі шкільного навчання. По закінченні семирічки всі діти передаються до зал. і ремісничих училищ мін-ва трудових резервів. Винятково дається змога залишитися в Д. б. до закінчення сер. школи лише відмінникам навчання. Див. також *Сиротинці*.

Дитячі майданчики, в УССР сезонові виховні заклади для дітей шкільного й дошкільного віку (іноді бувають також ясла), що відкриваються на літній час перев. в колгоспах, щоб звільнити жінок від опіки над дітьми, під час польових робіт. Виховна робота за програмою дитячого садка. Існують (також і в містах) відпочинкові Д. м., в яких дошкільники і діти шкільного віку весь час перебувають серед природи (в містах — в парках). 1950 по УССР було всього 16 664 Д. м., що охоплювали 345 000 дітей; статистика наступних рр. показує різке зменшення: 1955 було 4 862 Д. м., в них дітей — 196 000.

В Галичині Д. м. відповідали півоселі, коли діти поверталися по полудні додому.

Дитячі садки, див. *Дошкільне виховання*.

Дитячі ясла, в УССР установи в системі нар. здоров'я для дітей від 6 тижнів до 3 р., розраховані на послаблення впливу родини на виховання дітей і масове застосування жіночої праці у всіх ділянках. Час перебування дітей в Д. я. — 10—11 год. щоденно. Особливого поширення набули Д. я. за час п'ятирічок і колективізації при промислових підприємствах (стаціонарні Д. я.) і колгоспах (сезонові). У 1955 р. у стаціонарних Д. я. було 145 000 місць, крім того, в 29 000 сезонових Д. я. перебувало понад 1 міл. колгоспних дітей.

Дифтонг, двозвук, поєднання двох голосних в одному складі. Давня укр. мова не мала дифтонгів. Після занепаду редукованих голосних утворилися спадні дифтонги типу голосний + коротке *і* або коротке *у* (*мий, мій, мав, правда*). Одначе в фонологічній системі укр. мови *й* і *в* грають ролю приголосних, і тому фонологічних дифтонгів укр. мова не має. Ін. типу дифтонги розвинулися в півн.-укр. говірках у наслідок подовження *о, е* в новоутворених закритих складах, а також із старого *ѣ* під наголосом, усі спадного характеру (*кў͡онь, кў͡инь, лі͡ес*), із досить вільним варіюванням складників. Поширена теорія про те, що через такі дифтонги пройшли й півд. говірки, не потверджується фактами.

Диченко Михайло (1863—1932), астроном, фахівець із астрометрії та теоретичної астрономії; 1891—98 працював у Пулковській Обсерваторії, з 1898 — астрономом-спостерігач Київської Обсерваторії. Досліджував рухи Сонця («Mouvement propre du Soleil», 1914). На підставі довголітніх спостережень склав «Каталог 640 зодіякальних зір» («Анали Київської Астрономічної Обсерваторії», VI, 1. 1933).

Є. Дичківна

Дичківна Євдокія (*1921), драматична артистка родом з Галичини; на сцені з 1935 р. — спершу в театрі Й. Стадника, в 1939—41 у Львівському Держ. Драм. театрі ім. Л. Українки, 1941—44 у Львівському Оперному Театрі, з 1945 на еміґрації в Ансамблі Укр. Акторів (в Німеччині, згодом в ЗДА) з успіхом виступала, зокрема, в п'єсах М. Куліша (Уля — «Мина Мазайло», Любуня — «Нар. Малахій»).

Діброва М., акторка й співачка театру ім. Садовського, працювала до поч. 20-их рр. Виступала в «Гальці» С. Монюшка, співаючи там назовну партію; в укр. репертуарі співала Панночку («Утоплена» М. Лисенка), Оксану («Різдвяна Ніч» М. Лисенка).

Діброва (Дуброва) Олекса, сучасний географ в УССР, підручники: «Географія УРСР» (1954), «Украинская ССР» (1954) й ін.

Дівич Гора, городище 10—13 вв. на р.

Росі б. с. Сахнівки (Корсунського р-ну) на Черкащині; 1900—01 на Д. Г. знайдено багату збірку туалетних прикрас і намиста; незабаром самовільними розшуками скарбів городище було знищене.

Дівовичі (Дзівовичі), козаки Стародубського полку 18 в. Семен Дівович, вихованець Київської Академії й Петербурзького Академічного Ун-ту, перекладач Ген. Військ. Канцелярії й архіваріюс «Малоросійської Генеральної Архіви», написав 1762 р. «Разговор Великороссии с Малороссией», де яскраво висловлено ідею нац. держ. самостійности України й протест проти моск. централістичної політики на Гетьманщині. Брат Семена Дівовича Олекса Дівович, сотник почепський, продовжив «Описаніе о Малой России» Г. *Покаса*.

Дівочі єпархіяльні школи, див. *Єпархіяльні дівочі школи*.

Дівочка Онисифор, шляхтич, київський митр. 1579—89; обстоював перед поль. королем інтереси Правос. Церкви, але, висвячений всупереч канонам (був 2 рази одружений), допускав грубі порушення канонів Правос. Церкви, чим викликав нарікання. Царгородський патріярх Ієремія 1589 позбавив Д. митрополичої гідностий священного сану.

Дігтярі, с. Срібнянського р-ну Чернігівської обл., один із старих осередків укр. нар. килимарства, відомий мист. безворсовими килимами, плахтами, поясами, декоративними рушниками й різними вишивками (мережка, настилування та ін.). Пром. характер виробництво має з 1890-их рр.; нині в Д. одна з найбільших артілей Укр. Мист.-Пром. Спілки.

Дід, див. *Ненаситецъ* (поріг на Дніпрі).

Діденко Андрій, коз. гетьман 1632—33; був вибраний під впливом митр. Ісаї Копинського замість поль. прихильника Петражицького-Кулаґи.

Діденко Кирило (* 1907), скульптор, працює в Києві; серед праць ряд творів з укр. іст. тематикою, м. ін. скульптурні портрети Богдана Хмельницького й Данила Нечая.

Дідицький Богдан (Теодосій) (1827—1908), гал. москвофільський письм. і журналіст, за фахом учитель гімназії. Участю в спорі за азбуку «О неудобности латинской азбуки въ письменности руской» та «Споръ о рускую азбуку» (1859) і редаґуванням зб. «Зоря Галицкая яко альбумъ» (1860) здобув на деякий час вплив серед гал. громадянства. З 1861 став видавати газ. «Слово» (до 1871), спершу мовою, близькою до нар., але згодом у виразно москвофільському дусі (зокрема характеристична ст. «Поглядъ на будучность», 1866). Д. 1866 видав анонімно брошуру «Въ одинъ часъ научиться малорусину по великоруски», де доводив, що є одна «руська мова» з двома вимовами. В цьому напрямі Д. вів «Литературный Сборникъ» Гал.-Руської Матиці (1885—86). «Язичієм» написав поеми «Конюший» (1853), «Буйтуръ Всеволодъ» (1860) й ін. поезії, позбавлені мист. вартости; надрукував популярну «Народную исторію Руси» (1875), «Своєжитьевыя записки» та ряд ін. творів.

Б. Дідицький

Дідковський Володимир (* 1900?), оперовий співак-тенор, виконавець гол. партій у Лисенкових операх «Тарас Бульба», «Різдвяна Ніч», Максим в опері «Захар Беркут», перший виконавець партії Отелла укр. мовою в Києві; з 1935 у московському театрі.

Дідушицький (Dzieduszycki) Володимир (1825—99), граф, поль. діяч у Галичині, засновник музею ім. гр. Дідушицьких у Львові, де містилися багаті збірки з природи й етнографії Зах. України, в 1940 перенесені до музею АН УРСР.

Дідченко Дмитро (* 1894), вчений майстер виробництва скрипок, родом із Чернігівщини; з поч. 20-их рр. жив на еміґрації в Польщі, нині в ЗДА. Д. багато разів діставав найвищі нагороди на муз. виставках і конкурсах інструментів, зокрема 1933 у Варшаві, 1935 у Кракові, 1938 і 1943 в Берліні та ін. Д. належать переклади на укр. мову праць, присвячених іст. виробництва скрипок.

Дієприкметник, віддієслівний прикметник, що має форму часу, стану або виду. Давня укр. мова успадкувала з праслов. мови систему 4 дієприкметників — активних і пасивних, теперішнього і минулого часу. У зв'язку з розвитком категорії *виду* цей чотириподіл був утрачений, як і самі форми дієприкметників, крім т. зв. пасивних минулого часу на *-ний, -тий*. Натомість у цих останніх, як і в приєднаних до них дієприкметників на *-лий* виявилася тенденція узагальнити значення часу і стану, а натомість диференціювати видові значення. Тим то спроби відродити ін. типи дієприкметників (*Бузук, Матвієнко*, з другого боку офіц. сов. граматика) не вдалися.

Дієприслівник, незмінна віддієслівна форма із значенням другорядної супровідної дії, трактованої як обставина головної дії (*Ідучи, співає*). Укр. дієприслівники розвинулися з активних дієприкметників у закам'янілій формі жі-

ночого роду і кінчаються тепер на *-чи* і *-ши*. Перші за іст. традицією звуться дієприслівники теперішнього часу, другі — минулого. Проте в сучасній мові часові значення дієприслівників сильно притьмарені, натомість розвинені видові, і тому є тенденція заступати форми на *-чи* формами на *-ши* від недоконаних дієслів (*Ішовши співав = ідучи співав*).

Дієслово, в укр. мові частина мови, відмінювана в *особах* або *родах, числах, часах, способах* і приналежна до доконаного або недоконаного *виду* і спеціялізована в функції присудка. У своєму іст. розвитку укр. Д. виявило тенденцію обмежити часові форми (втрата аориста й імперфекта) і особові форми (втрата осіб у минулому часі й умовному способі), натомість розвинути й диференціювати опозицію двох видів. Та ж тенденція виявилася в категоріях, що стоять на периферії системи Д. — *дієприкметнику, дієприслівнику* й віддієслівному іменнику. Іновацією укр. мови є перенесення категорії виду і в цей останній, хоч і не систематично (*садіння, садження, насадження, насаджування...*).

Дієцезія, див. *Єпархія*.

Дійова Армія, див. *Армія Української Народної Республіки*.

Дікур Іван (* 1909), укр.-кан. діяч родом із Галичини, адвокат, посол до федерального парляменту 1949—57 з Веґревільської округи в провінції Альберта (від ліберальної партії); 1950 чл. кан. делеґації на Ген. Асамблею ООН.

Діл, назва багатьох хребтів у Карпатах.

Діллінґен (Dillingen), м. в Німеччині у Баварії з 10 000 меш.; в 1946—52 pp. — табір укр. втікачів-еміґрантів (найбільше ч. — до 2 000 осіб) з 2 церквами, численними укр. установами (м. ін. гімназією).

«Діло», гал. провідна газ., найстарший і багато років єдиний укр. щоденник, виходила у Львові 1880—1939, спершу двічі на тиждень (1880—82), 1883—87 тричі на тиждень, з 1888 щоденно (з перервами від 5. 9. 1914 до 15. 9. 1915, під час окупації Галичини рос. військами, і від 29. 11. 1918 до 1920, коли поль. влада, по відступі укр. військ із Львова, закрила газ.). Під час першої перерви (1914—15) «Д.» виходило у Відні як тижневик. 1920—23, щоб мати змогу виходити далі, «Д.» міняло назви й редакторів: 1920 — «Укр. Думка» і «Гром. Думка» (ред. Ф. Федорців), 1921 — «Укр. Вісник» і «Гром. Вісник» (М. Струтинський), 1922 — «Свобода», 1923 — «Гром. Вісник» (О. Кузьма). 1. 9. 1923 газ. повернулася до первісної назви «Д». Після вибуху другої світової війни (1. 9. 1939) вийшло ще троє чч. З приходом больш. армії до Львова «Д». закрито.

Причиною появи «Д.» була потреба політ. активізації народовців, особливо після програних виборів до австр. парляменту 1879 і труднощів порозумітися

з старорусинами з «Руської Ради». Почин для видавання «Д.» дала група народовців на таємній нараді, що відбулася за ініціятивою В. Барвінського в грудні 1879 р. при участі 36 осіб, під проводом Ю. Романчука. Новий орган названо «Д.», в противагу русофільському «Слову» він мав «ділом, не словом прямувати до кращого в народі». Перший ред. і адміністративний апарат, з браку фондів, зобов'язався працювати безкорисно: В. Барвінський як гол. ред. і співробітники — І. Балей, Ю. Романчук, А. Вахнянин, М. Подолинський, Ю. Целевич; адміністрацію вів Д. Гладилович. Для вид. газ. було засновано вид. спілку «Діло» з внеском 50 ґульденів, що до неї увійшло кільканадцять осіб з о. С. Качалою на чолі, який значними сумами допомагав в-ву.

«Д.», перше ч. якого з'явилося 14. 1. 1880 н. ст. (1. 1. 1880 ст. ст.), незабаром виправдало свою назву, здобуло собі популярність і поступово витиснуло «Слово», яке 1887 припинило існування. «Д.» редаґували: В. Барвінський (1880—83),

А. Горбачевський (1883—84), І. Белей (1884—1902) при гол. співпраці К. Кахникевича (до 1901 р.), В. Охримович (1902), за якого «Д.» ввело фонетичний правопис, Є. Левицький (вересень 1902 — 1906), знову В. Охримович (1907), Л. Цегельський (1908), Я. Весоловський (1908), — при співр. О. Борковського (1896—1911), В. Кушнір (1912), В. Панейко (1912—18, з того у Відні 1914—15 за фактичною ред. В. Будзиновського), Д. Левицький (1923—25), В. Охримович, Ф. Федорців (1925—27), В. Мудрий (1927—39), що його 1936—39, на час посольської каденції і для збереження пресової незалежности, заступала ред. колеґія в складі: І. Кедрин-Рудницький, І. Німчук і В. Кузьмович. Довголітні члени ред. В. Будзиновський, О. Кузьма і М. Лозинський часто заміняли в переходові часи гол. редакторів. Адміністраторами, себто фінансовими директорами, були Д. Гладилович, що спричинився до переходу «Д.» на щоденник, К. Паньківський, О. Ярема, І. Зарицький (1893—1907), о. Д. Лопатинський (1910—39) і К. Білинський (1934—39). 1908 «Д.» придбало друкарню; в 1881—1906 при «Д.» виходила з перервами «Бібліотека найзнаменитших повістей», що мала 74 тт., а 1936—39 «Бібліотека ,Д.'» (48 тт.). В різні роки Вид. Спілка «Д.» видавала тижневики: літ. «Неділя», спорт. «Змаг», сатиричний «Зиз» і літ.-мист. «Назустріч». В 1937—39 «Д.» зросло до 10 стор. щоденно і до 16 суботнє вид.; в редакції постійно працювало 10 членів, «Д.» мало широку сітку крайових і закордонних кореспондентів і фахових референтів різних ділянок знання і культури. «Д.» виховало багато журналістів, що продовжують працю за своїм фахом в різних країнах вільного світу.

З часу своєї появи «Д.» відстоювало ідеологію народовецької партії, з 1886 політику т-ва «Народна Рада», з 1899 Нац.-Дем., пізніше Трудової партії, з 1925 — УНДО. Хоч «Д.» завжди стояло на політ. плятформі названих партій, проте ніколи не було офіц. партійним знаряддям і часто виступало з критикою активної політики проводу і підтримувало думку внутр. опозиції. «Д.», як всеукр. пресовий орган з власною незалежною думкою, віддавало свої шпальти для вияву різних поглядів представникам різних угруповань. Співробітниками «Д.» були майже всі визначніші діячі і письменники Зах. Укр. Земель і багато з Центр. і Сх. Земель. «Д.» відограло визначну ролю в нац. житті Галичини, а в час між двома світовими війнами ще й на півн.-зах. землях; воно формувало нац.-дем. думку та більше, ніж будь-яка інша газ., відзеркалювало події на всіх укр. землях і залишилося одним з найбільших джерел історії укр. політ. думки.

Література: Барвінський О. Спомини з мого життя, II, Л. 1913; «Діло» — ювілейні чч.: ч. 10 1928, ч. 9 1930, ч. 9 1938; Животко А. Історія укр. преси. Реґенсбурґ 1946; Кедрин-Рудницький І. Мої шефи-редактори. Календар Свободи 1956.

І. Кедрин-Рудницький

Дільс (Diels) Павль (* 1882), нім. славіст і германіст, проф. ун-ту в Бреславі, потім у Мюнхені, автор праць із порівняльної граматики слов. мов, історії зах. і півд.-слов. мов, багатої на фактичний матеріял граматики ц.-слов. мови — у молодограматичному дусі. Крім того, праці з слов. палеографії, заг. нариси про слов'ян, розвідка про укр. думи (1934). Список праць у «Münchener Beiträge zur Slavenkunde», «Festgabe für P. Diels» (1953).

Діма (літ. псевд., * 1925), письменниця, родом з Роменщини, на еміґрації у Франції; збірки поезій «Волошки» (1947), «Росяні зорі» (1952), «Мить» (1955), п'єси «Шлях до свого дому» (1950), «Пересаджені квіти» (1955), вірші для дітей «М'ячик-скачик» (1955) та ін.

Дін (давня грец. назва Танаїс, рос. Дон), четверта за величиною р. Европи, впадає в Озівське м.; довж. — 1 970 км, сточище — 442 500 км². Лише на відтинку бл. 250 км сер. течії між Лісками і Казанською

Дін б. Ростова н/Д.

станицею Д. перепливає через найбільше на півн. сх. висунену частину укр. етногр. території (укр. Вороніжчина). Його найбільша притока *Дінець* майже повністю пливе на Україні. Лівобічні притоки дол. Д. Сал і Манич протікають через частково заселену українцями Донщину і Сх. Передкавказзя; загалом бл. 100 000 км² сточища Д. належить до суто укр. етногр. території.

Діндо Жозефіна (* 1902), скульпторка, поль. походження, дружина Б. *Кратка.* Закінчила Харківський Художній Ін-т, доц., згодом проф. Київського Художнього Ін-ту. Монументалістка з синтезованою формою великого стилю; твори виявляють складне психологічне напруження: «Ма-

ти», «Молочниця», «Безпритульний», «Життя», «Крик», «Мольба», серія постатей фізкультурників. 1938—41 була на засланні.

Дінець (також під впливом невірного вживання рос. «Северный», замість Сіверський Д. — помилкова назва Півн. Д.), найбільша притока р. *Дін*, до якого впливає з правого боку за 210 км вище від його впадіння в Озівське м.; довж. 1 050 км, сточище 99 600 км². Майже скрізь Д. пливе на укр. етногр. території, зокрема в УССР — 950 км. Д. випливає на півдні Середньої височини на Курщині, на висоті бл. 215 м; в гор. течії, до Білгороду, неширокий, згодом поширюється до 100 м, пересічна глибина 1 м (на весні в дол. частині до 10 м). Правий берег Д. перев. високий, сильно розчленований (зокрема крейдяні *Святі Гори* нижче Ізюма), лівий рівнинний (*Донецька низовина*), за 220 км вище від впадіння, б. Гундорівської станиці, Д. врізається в Донецький кряж. Сточище Д. асиметричне, і тому більші притоки впадають з лівого боку: Короча, Вовча, Оскіл (375 км), Айдар, Деркуль, Калитва (246 км); з правобічних, коротших, приток найважливіші Уди (128 км) з Лопанню, Торець, Лугань. Д. маловодний і тому судноплавний лише від впадіння Айдару, і то завдяки спорудженню шлюз. Транспортове значення Д. може піднести пляноване сполучення його з

Дінець в районі Святих Гір; на правому високому березі курорт Святогорськ

Дніпром через р. Самару, Вовчу і Торець, із тим, що Д. становитиме частину водної магістралі Дніпро-Дін-Волга; це мало б особливу вагу для Харківського пром. р-ну і Донецького басейну, в яких тече Д. Д. має велике значення для обводнення Донецького басейну, до якого веде *Донецько-Донбаський канал*.

В. К.

Дінська (VIII—20), станиця на Кубані, р. ц. Пластунівського р-ну Краснодарського краю РСФСР.

Діонисій Валединський (* 1876), правос. митр. (з титулом Блаженнішого), росіянин, родом з Мурома. В 1900 р. закінчив Казанську Духовну Академію, з 1902 ректор Холмської Духовної Семінарії, з 1911 свящ. посольської церкви в Римі, з 1913 єп. Крем'янецький, з 1923 очолює як митр. Правос. Церкву в Польщі. Після другої світової війни втратив свій пост, перебуває в Польщі. Автор ряду наук. праць, перев. з ділянки місіонерства й христ. археології. Сприяв відродженню Укр. Правос. Церкви: був чл. Всеукр. Церк. Собору 1918—19 рр., притягнув українців до викладання в Крем'янецькій духовній семінарії, видавав богослужбові тексти укр. мовою, укр. церк. газети («Правос. Волинь» й ін.), шкільні підручники, виступав з протестами проти переслідувань на Холмщині й Волині, хіротонізував укр. єпископів Олексія, Полікарпа, Іларіона, Палладія, дав благословення на відновлення УАПЦ.

Митр. Діонисій

І. К-ий

Дітинець, центр. частина укріпленого городу в Київській Русі, обведена кам'яною, частіше дерев'яною огорожею.

Дітмар (Thietmar) (975—1018), єп. мерзебурзький, автор хроніки, важливої для історії сх.-евр. країн; м. ін., на підставі оповідань вояків, описує похід на Київ поль. короля Болеслава — союзника кн. Святополка (1018).

Дітські, за княжої доби одна з верств молодшої дружини; це були виконавці розпоряджень князя в держ. адміністрації, а також допоміжні урядовці в судівництві. В лит.-руську добу дітський був сталим судовим виконавцем. Він приводив обвинуваченого до суду й виконував присуди, зв'язані з маєтковими справами, а також допомагав при збиранні податків. Під впливом поль. права Д. були замінені *возними* від 1566 (із введенням земських судів).

Діхтяр Олекса (* 1886), філолог, чл.-

кор. ВУАН (1920 рр.); історія укр. мови й літератури.

Діяківський Юхим (* 1875), візантолог, палеограф, архівознавець, родом з Херсонщини; бібліограф Всенар. Вібліотеки України, наук. співр. ВУАН у 1920-их рр. 1929 заарештований. Дальша доля невідома.

Діялект, різновид мови, яким говорить частина даного племени чи народу. Територіяльно Д. і собі розпадається на дрібніші місцеві говірки. Діялектні різниці — це вислід племінно-політ. стосунків у давніші доби (напр., півд. межа півд.-волинського Д. збігається з поль.-лит. політ. кордоном 14—16 в.). Процес виникання діялектних різниць проходить так, що якесь явище, постале в одному місці, намагається поширитися на дальшу територію, аж поки не зустрінеться з ін., супротивним діялектним явищем (на їх стику постають перехідні говірки, де відповідні явища охопили тільки певні категорії випадків, або мішані говірки, в яких у тій самій категорії вживаються всуміш явища то одного, то другого Д.) чи то з зовн. перешкодою — відсутністю живого стику мовців двох сусідніх говірок (через природні перешкоди, політ.-адміністративні або церк.-віроісповідні кордони).

Діялектні явища поширюються, крім стику мовців різних діялектів (на відпустах — прощах, на ярмарках, на відхожих заробітках, у війську, школі тощо), шляхом колонізації нової території (напр., поширення гуцульського Д. в Мармарощині й на Буковині в 17—19 в). Це може бути просте переймання особливости мови тих, які в очах переємців стоять політ., соц. чи культ. вище, або постання нової у висліді схрещення двох особливостей: тоді звичайно йдеться про спрощення якоїсь системи, яке сприємливіше для мовців обох схрещених говірок (напр., спрощення іменного відмінювання в укр. півд.-сх. говірках, які постали в висліді колонізаційного схрещення давніх півн. і (півд.-) зах. говірок).

Після стабілізації укр. літ. мови в 19 в. вживання діялектів характеризує гол. селянство; але протягом пол. 20 в. і серед нього — через церкву, школу, пресу, радіо — все більше втискаються елементи літ. мови, найскорше в фонетиці й морфології, повільніше в синтаксі й словництві, — а територіяльно — скоріше у підміських і пром. р-нах, особливо серед тих груп мовців, що найчастіш бувають поза своєю місцевістю (молодь, чоловіки). З другого боку, і літ. мова (сперта на півд.-сх. говірки, але в словництві й частково морфології з деякими півд.-зах. елементами) зазнає деяких змін під впливом говірок — гол. в словництві й фразеології.

Діялекти укр. мови поділяються тепер на: півн. (поліську) і півд. групи, поміж якими тягнеться широка смуга півд. говірок на півн. основі (себто істор. північних, асимільованих південними). Півн. межа цих перехідних говірок: лінія міст — Володава — Камінь Коширський — Степань — Київ — Ніжен — Глухів; півд. межа: лінія міст — Грубешів — Житомир — Переяслав — Лубні — Ромен — Суми. Основна різниця між цими обома групами — це роля наголосу при перезвуці давніх голосних *ѣ, ō, ē* в напрямі до *і* (дід — дѣдъ; дім — домъ; лід — ледъ); на півдні цей перехід відбувався незалежно від наголосу (льіс — льісй; дім — дімкй), а на півночі — тільки під наголосом (льі^{е}с — льесй; мўст, муост — мосткі); те саме стосується й до голосного *'а* із праслов. ę (на півн. — наголошене *'а, йа:* зьать; ненаголошене є: мі^{е}сец «місяць»). В дальшому — півн. Д. розпадається на: сх.-поліський (до Дніпра), сер.-поліський (між Дніпром і Горинню), зах.-поліський (між Горинню та Вугом-Лісною) і підляський. Головні різниці між ними полягають у різному розвитку дифтонгів на місці *ѣ, ō, ē*, в появі акання (у сх.-поліськім), дзекання й частково укання (в сер.-поліськім) або в морфологічних спільностях із півд.-зах. діялектами (зах.-поліські).

Півд. група діялектів розпадається на мало диференційований півд.-сх. Д. (говірки сер.-наддніпрянські, слобожанські й степові) і сильно розчленовану півд.-зах. групу говірок (приблизна межа: лінія міст Хвастів — Умань — Балта). У півд.-зах. групі розрізняються діялекти: півд.-волинський, подільський, наддністрянський (опільський), *надсянський* (долівський), покутсько-буковинський, *гуцульський, бойківський*, сер.-закарпатський, і *лемківський*. Різниці між ними полягають у збереженні низки архаїзмів у фонетиці й словозміні в трьох останніх (карпатських) діялектах та в ряді фонетичних і морфологічних іновацій в ін. діялектах. Особливі умови життя в горах і прадавні племінні відмінності (що вказують на зв'язки з півд. слов'янами), а також різні іншомовні домішки (рум., словацько-угор., поль. та нім.) вплинули на утворення різних особливостей у лексиці й фразеології саме карпатських говірок.

Іст. укр. мовна територія складалася з двох груп говірок: (сх.-) північної й (зах.-) південної. Їх межі зазнали поважних пересунень в наслідок міграційних рухів: відпливу степового населення хвилями на півн. зах. перед кочовиками (печенігами, половцями, татарами

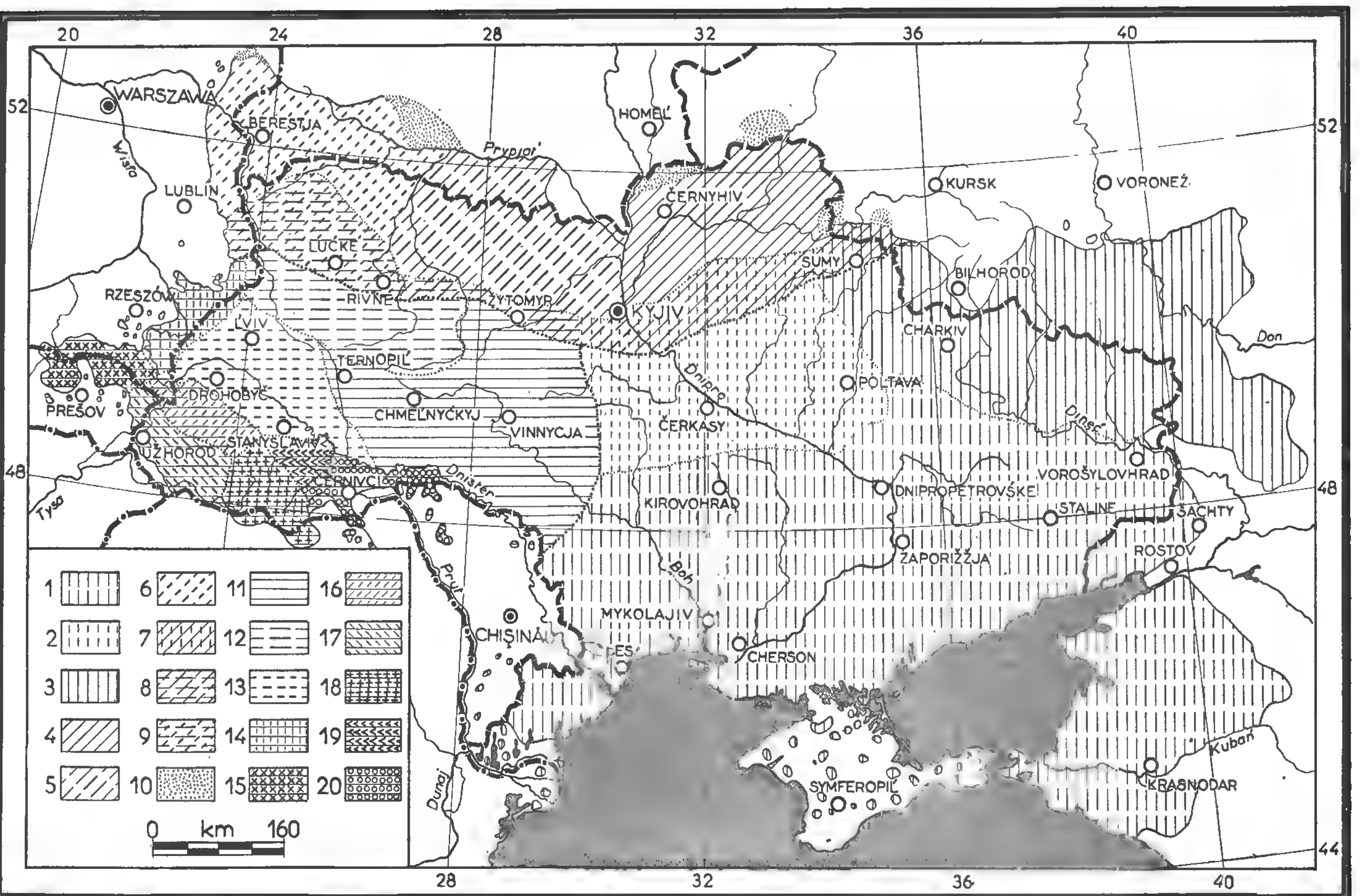

Карта українських говорів (за І. Зілинським і Ф. Жилком). 1—3 — Південно-східні діялекти. 4—10 — Північні діялекти. 11—20 — Південно-західні діялекти. Говірки: 1 — Степові; 2 — Середньо-наддністрянські; 3 — Слобожанські; 4 — Східньо-поліські; 5 — Середньо-поліські; 6 — Західньо-поліські й підляські; 7—9 — Перехідні до півд.-укр. на північній основі; 10 — Перехідні до білоруської та російської мов; 11 — Подільські; 12 — Південно-волинські; 13 — Наддністрянські; 14 — Надсянські; 15 — Лемківські; 16 — Бойківські; 17 — Середньо-закарпатські; 18 — Гуцульські; 19 — Покутські; 20 — Буковинські

в 10—13 й 15 вв.) та поворотних колонізаційних просувань на півд. схід (14, 16—19 вв.); менші колонізаційні рухи відбувалися на Підляшші (13 в. на північ), в Карпатах (хребтами на захід 14—15 в.), на Закарпатті (лемки на півд. схід 18 в.; гуцули на південь у 17—19 в.).

Література: ЕУ I, стор. 344—45; Жилко Ф. Нариси з діялектології української мови. К. 1955.

О. Горбач

Діялектизми, слова, звороти і форми слів, властиві якомусь діялектові, але чужі літ. мові. Д. бувають фонетичні, морфологічні, синтаксичні, лексичні, фразеологічні й семантичні. Література використовує Д. з стилістичною метою, щоб створити місцевий кольорит, щоб імітувати усну мову персонажа, з сатиричною метою (напр., карпатські діялектизми в «Тінях забутих предків» Коцюбинського, раніше півн. діялектизми в творах Некрашевича). Деякі Д. письменники вносять у свої твори й несвідомо, під впливом рідної говірки (чернігівські у П. Куліша й Тичини, волинські у Л. Українки та ін.), що особливо часто траплялося в укр. мові через довгу неусталеність її літ. норм у 19 — на поч. 20 в.

Діялектологія, наука про діялекти даної мови, що вивчає їх описово або історично. Говірками зацікавилися на поч. 19 в. одночасно з розвитком романтизму і з зростанням заг. інтересу до нар. культури: в говірках стали шукати «незіпсованої» книжним впливом нац. мови. Цікавилися говірками особливо етнографи, не надаючи великої уваги суворій льокалізації явищ (*Павловський, Лучкай, Максимович, Вагилевич, Головацький* та ін.). Молодограматична школа мовознавців, що спиралася на світогляд позитивізму, стала використовувати дані говірок у порівнянні з писаними пам'ятками мови для усталення генези діялектів і мов (*Михальчук, Тимченко*). На межі романтичної Д. і молодограматичної стояли праці *Потебні, Огоновського* та ін. Побічно зв'язаний з молодограматизмом також доведений до пересад фонетичний напрям (*Брок, Курило, Голоскевич, Йогансен*) — із записуванням найдрібніших варіянтних, часто індивідуальних відхилень вимови. Захоплення точним фонетичним записуванням переважало після 1 світової війни особливо серед зах.-укр. і поль. дослідників укр. говірок. Систематичне вивчення геогр. поширення діялектних явищ (*«географія лінґвістична»*) почалося під кін. 19 в., коли були складені лінґвістичні атласи окремих мов (найперше — франц. — Жільєрон і Едмон, 1903—10). Виступаючи проти схематизму молодограматиків, представники лінґвістичної географії заперечували існування діялектів і обмежувалися на дослідженні територіяльного поширення окремих слів. В укр. Д. принципи лінґвістичної географії знайшли тільки поміркование застосування, гол. в працях *Бузука, Янова, Штібера,* К. *Дейни, Панькевича,* Я. *Рудницького* та ін. Вимога комплексного вивчення говірки як замкненої системи, висунена під впливом структуралізму в мовознавстві (*Синявський,* 1929), майже не була застосована через переслідування цього напряму в СССР. Сов. укр. Д. характеризувалась в 1930—40 рр. побоюванням описувати архаїчні говірки і в головному дилетантським фіксуванням впливу літ. мови на говірки (Данілов, Омельяненко, Рак та ін.).

До систематичного вивчення цілости укр. діялектів та їх клясифікації взявся «батько укр. Д.» *Михальчук* (1877) на підставі великої збірки матеріялів; згодом цю працю продовжували *Соболевський* (1892), *Дурново* (Московська Діялектологічна Комісія 1915), *Зілинський* (1916, 1933), *Ганцов* (1924) та *Жилко* (1955). В науці в основному зберігся погляд на клясифікацію укр. говірок, намічений Михальчуком, уточнений Ганцовим і доповнений у подробицях Зілинським (щодо півд.-зах. діялектів) та Панькевичем (див. *Діялект*).

На кін. 19 в. припадає початок систематичного вивчення окремих говірок: воно було зосереджене при університетських катедрах укр. мови та слов. філології (Львів, Краків, Люблин, Прага, Київ), при центр. і місц. наук. установах: Філологічна Секція й Етнографічна Комісія НТШ, Укр. Наук. Т-во в Києві, Діялектологічна Комісія 2 відділу Рос. Академії Наук; Діялектологічна Комісія ВУАН і згодом Ін-ту Мовознавства АН УРСР (що з 1948 готує діялектологічний атлас укр. мови). Були складені діялектологічні опитники («програми») й порадники (Михальчука-*Кримського* — 1909 по-рос. та Михальчука-Тимченка по-укр.; Синявського 1924, 1927; Тимченка 1925; *Наконечного* 1941 і Б. Ларіна 1948 і 1949). Дослідження провадилося в напрямі вивчення окремих говірок чи говірок у певному геогр.-політ. комплексі (Холмщина, Закарпаття, Чернігівщина, Полтавщина) і вивчення якогось одного явища в комплексі говірок (поліські дифтонги: *Курило* 1925, Ганцов 1924; перехід *'а* в *'е:* Курило 1928; лябіовеляризація — *åў* — *oў:* Зілинський 1930). Лемківські говірки вивчали: *Верхратський* (1892, 1902), *Гнатюк* (1900), *Шемлей* (1934), Зілинський (1934, 1938), Штібер (1935, 1938), Я. Рудницький - Наконечна (1940); бойківські: Верхратський (1897), *Свєн-*

ціцький (1913), *Рабій* (1932), А. Княжинський (1935), Я. Рудницький (1938), М. Парипа (1938), Зілинський (1938), Д. Бандрівський (1956); сер.-карпатські: Брок (1897, 1899), Верхратський (1899, 1901), Дурново (1928), *Ґеровський* (1934), І. Панькевич (1930, 1938), Наконечна - Я. Рудницький (1940), *Чередниченко* (1948), Й. Дзендзелівський (1955); гуцульські: Верхратський (1883, 1908), *Бонкало* (1910), *Кобилянський* (1928), *Янув* (1928, 1938), Ґеровський (1934), Панькевич (1935), *Курашкевіч* (1938), *Грабец* (1948); покутсько-буковинські: П. Нестеровський (1905), *Велигорський* (1933), *Кисілевський* (1948); надсянські: Верхратський (1894, 1900), В. Шимановський (1897), *Пшеп'юрська* (1938); наддністрянські: Верхратський (1912), Янув (1926), Я. Рудницький (1943), П. Приступа (1953); подільські: В. Камінський (1902), Тимченко (1908), *Голоскевич* (1909), А. Сорочан (1912), В. Отроковський (1914), *Яцимірський* (1915), *Грицак* (1930), *Дейна* (1938, 1957), *Губаржевський* (1938), О. Мельничук (1951, 1952); півд.-волинські: Камінський (1904, 1910, 1913), С. Гаєвський (1915), П. Гладкий (1928), Наконечна - *Фасмер* (1934), Л. Рак (1937), І. Омельяненко (1938), Л. Бова-Ковальчук (1954); півд.-східні: М. Дикарев (1891), О. Ветухів (1894), *Богородіцький* (1901), *Ярошенко* (1909, 1912), І. Бессараб (1915), Дорошкевич (1915), А. Бескровний (1927), *Йогансен* (1927), В. *Ткаченко* (1927), Бузук (1928), Є. *Рудницький* (1928), В. Карпова (1951), Ф. Жилко (1954), В. Ващенко (1955), П. Лисенко (1955), Й. Дзендзелівський (1955); підляські: Шимановський (1897), І. Бессараб (1904), Й. Полівка (1913), Зілинський (1924), П. Расторгуєв (1928), Курашкевіч (1931); зах.-поліські: М. Карпинський (1888), Є. Карський (1903), І. Бичков (1908), Оссовський (1937), *Сидорук* (1948), Д. Телентюк (1953); сер.-поліські: Карський (1903), Камінський (1911), П. Лисенко (1954); сх.-поліські: А. Малинка (1892), В. Бєлявський (1903), Тимченко (1908), А. Марков (1910), В. Попов (1913), Ганцов (1923), Курило (1924), П. Попов (1925), А. Полевой (1926), Ю. Виноградський (1928), Бескровний (1928), Расторгуєв (1929), Синявський (1934), Ф. Жилко (1950, 1955), В. Брахнов (1950, 1954), Г. Їжакевич (1951), П. Лисенко (1953). Діялектологічний атлас Лемківщини Штібера почав виходити 1956. *О. Горбач*

Діяріюш, назва щоденних записів на Україні 17—18 вв. Один з найстаріших «Діяріушъ албо списокъ дѣевъ правдивыхъ»... берестейського ігумена Атанасія Филиповича (†1648). Д. С. Зорки — секретаря Б. Хмельницького не зберігся, але був використаний С. Величком та ін. авторами 18 в. З 18 в. збереглися Д. Миколи *Ханенка* (видрукуваний за 1727— 53 і в уривках за ін. рр.), багатий побутовими подробицями Д. Якова *Марковича* — «Дневныя записки» (опублікований за 1717—40 рр.), ведений в 1725—27 франц. мовою Д. Петра Апостола, латинською мовою писаний «Diariusz podróży» Пилипа Орлика (за 1720—32, досі не опублікований повністю). Поза тим відомі офіц. щоденні записи, ведені в Військ. Ген. Канцелярії за часів гетьманів Скоропадського й Апостола (з них видані Д. М. Ханенка за 1722 р. і Д. Пилипа Борзаковського та Ладинського за 1722—23 й ін.). Ряд діяріюшів лишається не опублікованим.

Діятроптов Петро (1859—1933), бактеріолог, гігієніст і гром. діяч. У 80-их рр. земський пов. сан. лікар у Єлисаветі; з 1892 р. до 1910 завідував Одеською Бактеріологічною Станцією; організував виготовлення протидифтерійної й ін. сироваток, провадив боротьбу з холерою й чумою. З 1910 р. проф. гігієни в Москві, засновник ряду наук. закладів та мед. видань.

Дложевський Сергій (1889—1930), філолог-клясик, родом з Поділля, проф. Київ., згодом Одеського Ун-ту й Ін-ту Нар. Освіти; дир. Іст.-Археологічного Музею і чл. Наук. при ВУАН Т-ва в Одесі. Дослідник іст. Риму, грец. і рим. культури, зокрема на Півд. Україні; брав участь у розкопах Ольвії; принагідні праці з укр. мовознавства (укр. безособові речення тощо).

Длуґош (Długosz) Ян (1415—80), польс. літописець, краківський канонік; автор великої (в 12 книгах) хроніки «Annales seu cronicae inclyti regni Poloniae opera», в якій використовує різні сх.-евр. літописи; на Д. часто посилалися укр. письменники 17 в.

Г. Дмитерко

Дмитерко Ганна (по чоловікові Ратич) (* 1893), десятник УСС, згодом УГА; в 1914—15 рр. брала участь у боях під Лисовичами й над Стрипою; тепер в ЗДА.

Дмитерко Любомир (* 1911), письм. родом з Галичини, жив увесь час в УССР; в 20-их рр. був чл. літ. спілки *«Західня Україна»*, на поч. 30-их рр. зазнав критики за «ідеологічну невитриманість» і відтоді належить до ортодоксальних письменників, що відгукуються на актуальні теми «соц. будівництва», «дружби народів» і т. д. Збірки поезій «Іду» (1930), «Товтри», «Молода земля», «При-

сяга вірних» (поема), «Книга боротьби», «Поезії» (30-і рр.); вірші 1941—45 рр. в збірниках «Слава», «На полі бою»; «Багряний ранок», «Гарячий суходіл», «Вітчизна»; зб. «Добрі сусіди» (1952); п'єси «Генерал Ватутін» (1947), «Навіки разом» (1949), «Проліски», «Шляхи людські», (1955); зб. оповідань «Вітер зі Сходу» (1930), романи «Обов'язок» (1938), «Розлука» (1956).

Дмитрашко (Думитрашко) Райча (Родіон) († бл. 1705), полк., виходець із Сербії, на Україні з 1665, 1667—74 полк. переяславський.

Дмитренко Василь, актор першої пол. 19 в., з успіхом виступав у Харкові, автор водевілю «Кум-мірошник або сатана в бочці» (1850), що його довго виставляли аматорські й провінціяльні трупи.

Дмитренко Михайло (* 1908), маляр і графік, родом з Полтавщини; скінчив Київський Художній Ін-т, 1936—39 був у ньому доц. малюнку. 1939—44 у Львові, де організував з ін. Спілку Мистців Зах. України; нині на еміґрації, в Канаді. Брав участь у виставках (з 1929) в Києві, Харкові, Львові, Зальцбурґу, Мюнхені, Нью-Йорку, Вашінґтоні, Торонто й ін. Співорганізатор ряду збірних виставок укр. мистців в Европі й Америці й мист. видань. Твори з укр. побуту, портрети, театральні костюми, книжкова графіка й ін.

М. Дмитренко

Дмитрів Нестор (1863—1925), укр. гром. діяч в ЗДА, родом з Галичини, гр.-кат. свящ., діяч Укр. Нар. Союзу і в 1896—97 рр. ред. його органу «Свобода»; перший укр. свящ. в Канаді, куди протягом 1897 виїздив 2 рази для орг-ції укр. переселенців; автор статтей з піонерського життя українців в Канаді й ЗДА і іст. Укр. Нар. Союзу.

Н. Дмитрів

Дмитрієв Микола (1867—1908), гром. діяч, адвокат у Полтаві, чл. і деякий час гол. полтавської Громади; 1905—08 видавав популярний часопис *«Рідний Край»*, де вмістив багато цінних матеріялів, зокрема в оборону укр. школи.

Дмитріїв Микола (* 1886), географ, зокрема геоморфолог, в 1920-их рр. проф. ІНО, згодом Н. Д. Ін-ту Географії й Картографії в Харкові, з пол. 1930-их рр. проф. Харківського Ун-ту. Праці (перев. рос. мовою) з ділянки геоморфології України, зокрема про зледеніння, річкові долини, геоморфологічну районізацію і рельєф: «Географическое положение и орография Украины» (1927), «Рельєф УРСР» (1936), «К вопросу о происхождении лесса УССР» (1952), «Формы рельефа и ландшафты УССР, связанные с оледенением» (1956) і багато ін.

Дмитріївка (III—13), с. над р. Ромен, притокою Сули, р. ц. Чернігівської обл.

Дмитріюк Василь (* 1890), гром. діяч на Підляшші й Берестейщині, лікар; в 1917—18 рр. лікар Слобідського Коша Армії УНР, з 1918 уповноважений Мін-ва Здоров'я УНР на півн.-зах. землях, в 1920—23 гол. «Просвіти» в Берестi, в 1922—28 рр. посол до поль. сойму; тепер в ЗДА.

В. Дмитріюк

Дмитріюк Карло (1885—1921), брат Василя, гол. Холмського об'єднання в Москві в 1917 р., чл. Центр. Ради, губ. комісар освіти УНР для півн.-зах. земель в 1918—19 рр.

Дмитро (Солунський) св., проконсул в Ахаї, постраждав за віру 306 р.; особливо шанований був у Візантії й на старій Україні; з днем св. Д. (8. 11 н. ст.) зв'язані нар. звичаї ворожіння (коли хто умре, який буде врожай) і поминання померлих у суботу перед днем св. Д. («дідова субота»). Див. ЕУ І, стор. 239.

Дмитро, воєвода кн. гал. Данила Романовича в Києві; в 1240 завзято обороняв Київ від татар; після падіння міста був помилуваний Батиєм за хоробрість.

Дмитро Ростовський св., див. *Тупталенко* Дмитро св.

Дмовський (Dmowski) Роман (1864—1939), поль. політик, один з засновників і керівників вшехполь. (нац. дем.) партії, посол до II Думи і гол. Поль. Клюбу в Думі; 1917—19 рр. гол. Поль. Народового Комітету в Парижі, підписав за Польщу 1919 р. версальський договір; 1923 поль. мін. закордонних справ, противник самостійности України й прихильник розподілу її між Польщею і СССР, що висловив в брутальній формі в своєму творі «Świat powojenny i Polska» (1932).

Дмоховський Степан (* 1874), лікар-дентист, гром. діяч в Перемишлі в 1910—20-их рр., зокрема в осв. й спорт. ділянках, у 30-их рр. у Львові, де зорганізував Укр. Фотографічне Т-во, тепер в ЗДА.

«Дневникъ Рускій», тижневий орган політ. т-ва Собор Руський, що протиділяло *Головній Руській Раді,* виходив у Львові 1848 р. за ред. І. Вагилевича кирилицею й латинкою.

Дніпрельстан, див. *Дніпровська Гідроелектростанція.*

Дніпро, найбільша ріка України і третя в Европі (більші Волга й Дунай), від світанку історії зв'язана з життям укр. народу, «священна ріка» України. Довжина — 2 285 км, з них на території РСФСР — 485 км, БССР — 595, на протязі 115 км кордон УССР і БССР і на території УССР — 1 090 км. Величина сточища Д. 503 000 км², в тому ч. на території УССР — 289 000 км² (48% усієї УССР); на сточище Д. припадає 42% всієї укр. нац. території і 36% всіх укр. етногр. земель.

Д. пливе серединою України з півн. на півд., перетинає всі її основні природно-госп. смуги — лісову, лісостепову й степову, в'яже їх між собою і з морем. З давно заселених основних укр. земель лише Галицька земля, зах. частина Волинської і Закарпаття лежать за межами сточища Д. Із сточища Д. — легкий перехід до сусідніх сточищ, положених від нього на півн.-зах., до Висли, де лежить укр. Побужжя, до Німану й Двини, натомість трудний перехід до ін. сточищ — Дністра й Бога на півд. зах., Волги на півн. сх. і Дону на сході, бо притоки цих рік наближаються до приток Д. в смузі височин і вони загалом маловодні. Та обставина, що сточища Д. й Прип'яті, не кажучи вже про Буг, мають легке сполучення з Вислою, полегшувала поль. експансію на укр. землі. З другого боку, значення Д., як об'єднуючого чинника, що сполучав до того ж із Чорним м., зменшували Дніпрові пороги в степовій смузі на довжині 70 км. Не зважаючи на це, Д. був провідною віссю першої укр. держави, над ним постало ядро другої — Запорізька Січ. Д. — найпотужніша водна артерія України, її гол. водний шлях і джерело гідроенергії. *В. К.*

Великій ролі, яку відіграв Дніпро-Славута в історії України, відповідає споконвічна пошана й любов до нього в укр. народі. Д., нерозривно поєднаний з Києвом, багато разів згадується вже в «Повісті временних літ», з ним пов'язується леґенда про св. апостола Андрія, оповідання про хрищення України-Руси, про війни засновників Київської Держави з численними ворогами. «Слово о полку Ігореві» містить звертання Ярославни: «О Дніпре Славутичу», яке свідчить про давність цього шанобливого фолкльорного епітету. Його ми знаходимо і в нар. думах: «Тогда козаки собі добре дбали, к Дніпру-Славуті низенько уклоняли» (Дума про Самійла Кішку). Поряд усної творчости, що з Д. зв'язує старовинні перекази, думи і пісні, до Д. звертається вже література часів Коз. Держави («Вірші на жалосний погреб ... Сагайдачного», драма «Милость Божія», коз. літописи). Нац. відродження 19 в. підносить тему Д. в укр. літературі й мистецтві. Образ Д. якнайтісніше зв'язаний з усією творчістю Тараса Шевченка, набираючи глибокого значення — символа іст. долі укр. народу. Шевченків «Заповіт» і поховання поета над Д. великою мірою визначили і нині живу традицію шанування Д. як укр. нац. святині. *М. Г.*

Фізична географія Д. Д. — типова велика рівнинна р. з невеликим спадом і швидкістю, значною мінливістю водостану, нестійкістю русла й мі-

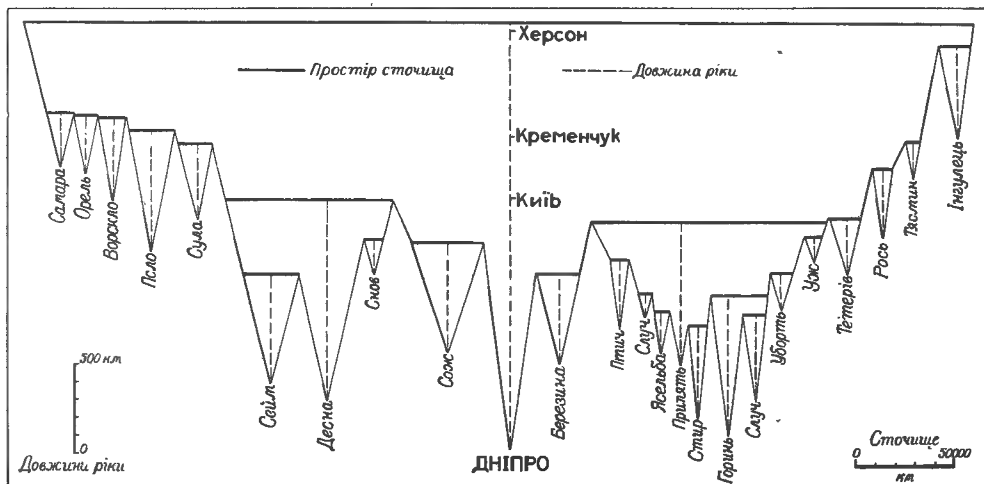

Зріст сточища Дніпра

линами; Д. має відносно мало закрутів Особливістю Д. є його пороги — нині залиті водою. В засаді південниковий напрям течії Д. розпадається на кілька відтинків: від джерел до Орші Д. пливе на півд. захід, далі до Києва прямо на півд., від Києва до Дніпропетровського на півд. сх.; згодом, до Запоріжжя, йде другий, коротший (довжина 90 км), південниковий відтинок Д. в р-ні порогів, звідки Д. тече до свого лиману в півд.-зах. напрямі. Таким чином Д. утворює на території України великий лук, звернений на схід, що вдвоє збільшує шлях Дніпром із Центр. України до Чорного м. (віддаль Київ — гирло Д. по прямій лінії становить 450 км, рікою — 950 км).

Течію Д. можна поділити на три частини: гор. — від джерел до Києва (1 333 км, з них 255 км у межах України), сер. (разом із кол. порожистою частиною) — від Києва до Запоріжжя (621 км) і дол. — до моря (331 км).

Джерела Д. є в півн.-зах. частині Середньої височини — на Валдайській височині, яка становить гідрографічний вузол, що з нього, крім Д., випливають Волга, Зах. Двина і Ловать, на вис. 220 м, серед торфяного болота. У верхній частині до м. Дорогобужа Д. являє собою невелику річку і пливе серед лісистої рівнини, його ширина — до 30 м. Нижче від Дорогобужа до Орші Д. тече в зах. напрямі, поширюється до 40—120 м і стає сплавним, а під час високого водостану навіть судноплавним; вище від Орші Д. перетинає девонські вапняки, утворюючи невеликі Кобеляцькі пороги. Від Орші до Києва Д. пливе просто на південь і б. Рогачева виходить на Поліську низовину; від м. Лоєва він тече територією України. Тут сточище Д. сильно збільшується, бо він приймає в цій частині течії свої найбільші основні притоки — на білор. території: правобічну й многоводну Березину (довж. — 613 км, величина сточища — 24 530 км^2) і лівобічний Сож (648 км і 42 140 км^2), на території України — Прип'ять (802 км і 114 300 км^2) і Десну (1 187 км і 88 840 км^2); невеликі притоки на Україні — Тетерів та Ірпінь. Після впадіння цих рік сточище Д. зростає до 328 000 км^2 (б. Києва), ширина доходить до 700 м, глибина до 8 м. Витрата води (кількість, що пропливає в ріці за 1 сек.) зростає з 45 м^2 б. Орші до 108 м^2 б. Рогачева і 1 380 м^3 б. Києва. Сточище гор. Д. має найбільшу із всього сточища густоту річної сітки (0,3 км на 1 км^2), найбільше опадів 550—650 мм), воно є найбільше заліснене (25%) і заболочене. Тут є справжній резервуар для Д.

Від Києва до Дніпропетровського Д. тече в півд.-сх. напрямі на пограниччі *Придніпровської височини й Придніпровської низовини.* Долина Д. тут виразно асиметрична: правий берег підноситься на 100—150 м над рівнем р., він порізаний глибоко втятими долинами і

Вид на Дніпро з Володимирової гірки в Києві

ярами та заліснений і створює мальовничий гірський краєвид; на таких «Дніпровських горах» лежить Київ (див. мал. на стор. 70 і 76 ЕУ І), нижче б. Канева, на Чернечій, тепер Тарасовій горі — могила Тараса Шевченка. Лівий берег низький, піщаний, часто вкритий сосновим лісом, підноситься на схід широкими терасами. Долина ріки широка — 6—10 км, б. Переяслава й Черкас навіть 15—18 км, ширина р. — 200—1 200 м; нижче від Черкас ріка ділиться на відноги й утворює острови; глибина дуже мінлива: від 1½ м на мілинах до 12 м. Притоки, що їх приймає Д. в своїй сер. течії, менші, ніж у гор., і далеко бідніші на воду; правобічні притоки: Стугна, Рось і Тясмин — короткі й пливуть перев. вузькими руслами, вирізьбленими в ґранітовому підложжі; лівобічні, що випливають здебільша на Середній височині й перепливають усю Придніпровську низовину, довші, широкі, часто підмоклі, з низькими берегами й терасами; це Трубіж, Супій, Сула (457 км, сточище 19 640 км^2) з Удаєм, Псьол (806 км і 22 820 км^2), Ворскла (421 км і 21 400 км^2) і Самара (391 км і 23 180 км^2). Всі вони лише незначно збільшують кількість води в Д.

Спад Д. між Києвом і гирлом Тясмину дуже слабий — 6 см на 1 км, далі він стає більший, бо Д. входить до Укр. кристалічного масиву. Д. перетинає його в південниковому напрямі на довж. 90 км між Дніпропетровським і Запоріжжям. Д. пливе тут вузькою, до 100 м глибини, втятою долиною й утворює типовий ґранітовий краєвид (див. ЕУ І). Русло Д. звужується тут до 300—800 м, а нижче від останнього порога б. села Кічкасу, поблизу Запоріжжя, навіть до 175 м, маючи в твердому ґранітовому підкладі славнозвісні *Дніпрові пороги;* їх

є 9, а дрібних, т. зв. забор, бл. 60. Спад ріки на порожистому відтинку дорівнював 50 см на 1 км, швидкість на терені порогів доходила винятково до 6 м на 1 сек. Із спорудженням греблі на Д. вище Запоріжжя в 1932 р. було зв'язане затоплення порогів і, тим самим, цілковита зміна краєвиду. Нині на місці залитих порогів є штучне озеро (ім. Леніна) з площею 320 км² див. *(Дніпровська Гідроелектростанція).*

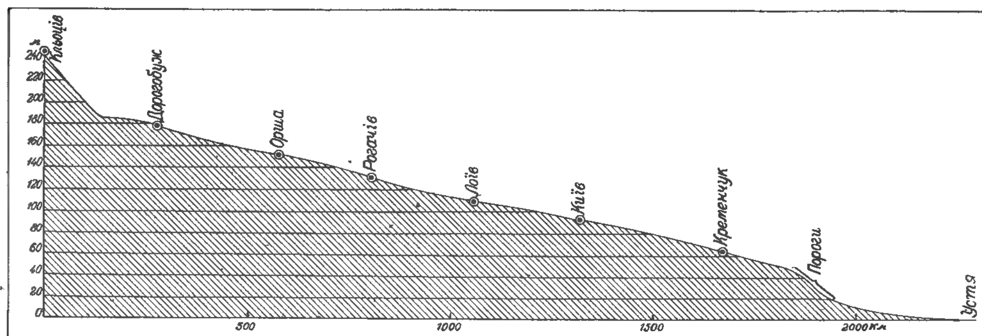

Поздовжній профіль долини Дніпра. На діяграмі зазначено великий спад порожистої частини

На протязі сер. частини своєї течії Д. пливе через лісостепову (до Кременчука) і степову смугу. Число опадів тут менше, ніж у сточищі гор. Д. (З 550 мм на півн., до 400 б. Запоріжжя), ліс становить ледве 5%, притоки Д. маловодні; тому Д. тут не збільшує своїх водних запасів.

Нижче від Запоріжжя Д. входить у степову, суху (300—400 мм опадів) рівнину *Причорноморського низу* й повільно тече на півд. зах. до моря. Нижче від звуження русла Д. б. Кічкасу, напроти м. Запоріжжя, ділиться на 2 відноги, які обтікають великий скелястий ґранітовий острів Хортицю, кол. осідок Запор. Січі; ширина долини Д. тут 4 км. Далі долина Д. поширюється до 20 км, ріка тече багатьома відногами болотистою рівниною, яку на весні й під час літніх повеней заливає вода. Увесь терен цих *плавнів* укритий листяним лісом, очеретом, рогозою, заливними луками, озерами й болотами. Найбільші плавні простягаються між Д. і його лівобічною притокою Конкою — т. зв. *Великий Луг* (шир. до 20 км, довж. до 60 км), відділений вузькою смугою плавнів поблизу м. Никополя від другого широкого комплексу Базавлуцьких плавнів. Нижче від м. Базавлука долина Д. знову звужується, ширина заплавини становить 3—7 км, а при впадінні Д. до лиману — до 10 км. До м. Кахівки обидва береги Д. високі (б. Никополя 80 м), від Кахівки лівий — низький. Долина Д. вище від Кахівки зазнала змін після спорудження другої великої греблі на Д. б. *Кахівки* й виникнення великого Кахівського водоймища (2 300 км²), яке залило увесь простір плавнів.

Нижче від Кахівки (106 км від Дніпрового лиману) починається гирлова частина Д. Ріка тече тут на своїх грубих (до 70 м) алювіяльних відкладах, посталих у висліді опускання в четвертинному періоді прибережної смуги Причорноморського низу, що також спричинило залиття гирла Д. (й ін. чорноморських рік) і створення лиманів та заболочення плавнів. Починаючи від Херсону (32 км від лиману), Д. поділяється на відноги й утворює велику дельту (350 км²) з безліччю острівців та озер; бл. 2/3 дельти займають плавні, 1/3 — води. Д. вливається в *Дніпрово-Бозький лиман* (див. також мал. 46 в ЕУ I) кількома мілкими гирлами; найважливіші з них Збурівське, Кізилмицьке і Бокач або Рвач; поглиблення останнього дає можливість морським пароплавам доходити до Херсону. До дол. Д. вливаються невеликі степові річки: Конка, Базавлук, Білозерка і більша р. Інгулець (довж. — 551 км, сточище — 14 870 км²).

Д., як і всі його притоки, рівнинна ріка із малим спадом: пересічно 11 см на 1 км, себто 0,00011%. Більший спад, як це видно з поздовжнього профілю долини (див. мал.), позначається при джерелах (0,00062) і на порожистій частині (бл. 0,0005), в гор. і сер. течії він утримується в межах 0,00007—0,00009; спад нижнього Д. — 0,000045, себто 45 мм на 1 км. Швидкість течії Д. залежить від спаду і водостану; на порогах вона досягала 5 м на сек. й більше, в дол. Д. майже непомітна, а в сер. і гор. течії становить бл. 1,5 м на сек.

В о д о с т а н Д. Майже вся вода, що її несе Д., атмосферного походження; вона доходить до Д., стікаючи по поверхні чи підземними струмками, виходячи на поверхню джерелами, звичайно в долинах рік. У сточищі Д. випадає

пересічно 235 км³ атмосферної води на рік; із цієї кількости до моря Д. доносить ледве 52 км³, себто кругло 22%, а 78% суми опадів випаровує. В сточищі гор. Д. до Києва (336 000 км²) випаровує 75% опадів (див. діяграма в ЕУ I, стор. 94), в сточищі сер. Д. (124 000 км²) — 87% у сточищі дол. Д. — понад 90%. Основним джерелом водопостачання для Д. є сніжний покрив, на другому місці — ґрунтові води, на третьому — дощові води. В гор. частині сточища бл. 50% Дніпрових вод походить із талих вод, 1/4 з дощових, 1/4 з ґрунтових; з посуванням по течії Д. вниз зменшується частка дощових вод, а збільшуються частки талих і, особливо, ґрунтових (для сер. течії — 33%, для дол. — 42%). Отже, найбільший відсоток води (55—57% річної кількости) стікає у весняні місяці (березень—травень), коли тануть сніги, найменший — взимку (12%), коли звичайною формою опадів є сніг, що лежить до весни, і ріки живляться підземними водами; на літо (червень—серпень) припадає 17—21% річного стоку, на осінь (вересень—листопад) — 12—14%. Відхилення від цих пересічних даних бувають досить великі, напр., весняний стік води в Києві коливається в різні роки, становлячи від 46 до 78% річного стоку. Гол. масу води, яка тече в море, постачає Дніпрові гор. сточище вище від Києва, зокрема гор. Д. з Березиною й Сожем 35%, Прип'ять 26% і Десна 21%. Таким чином режим стоку Д. формується в сточищі гор. Д., в лісовій смузі, і далі Д. вже не збагачується на воду. Отже, коли б. Києва рікою стікає пересічно 1 380 м³/сек. (в Лоєві на кордоні України перед впадінням Десни й Прип'яті — 590, в Білорусі вище гирла Березини — ледве 210), то дальший зріст стоку повільний (б. Кременчука 1 480 м³/сек., при гирлі 1 670 м³/сек.). Найбільший переплив припадає на весняні місяці — пересічно б. Києва 7 000 м³/сек., під час великої повені на весні 1931 перепливало навіть 23 100 м³/сек. Залежно від величини стоку, але також від морфології русла й долини ріки міняється рівень води між зимовим маловоддям і весняним максимумом; він коливається в межах Білоруси від 2—5 до 8 м, в межах України від 2 до 5 м.

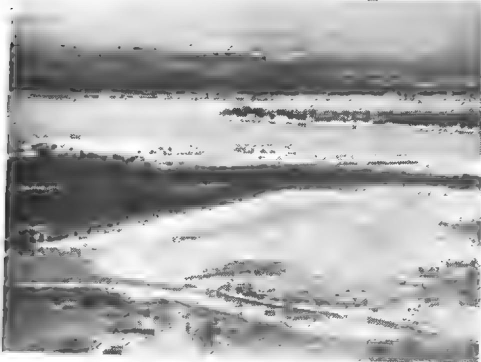

Дніпро б. Херсону

Взимку Д. замерзає звичайно після 20-денної температури нижче 0° Ц. Замерзання надходить з півночі, а скресання льодового покриву з півдня. Пересічний реченець появи льоду на ріці й скресання для окремих станцій: Київ 17. 12. і 24. 3, Черкаси 23. 12 і 22. 3, Запоріжжя 5. 1. і 9. 3, Херсон 3. 1. і 3. 3. Поступове замерзання з півночі і скресання з півдня до півночі — корисне тим, що на Д. затори криги та спричинені ними повені належать до рідких явищ. Великі весняні повені спричиняються наглим піднесенням температури в гор. сточищі ріки й великим напливом снігових вод, що не мають змоги протиснутися руслом і заливають річкову долину.

Водний режим Д. зазнав і далі зазнає досить великих змін під впливом будівництва водоймищ. Ріка перетворюється на ряд довгих штучних озер, відділених греблями й штучними водоспадами від природних відтинків ріки; побіч прориті канали з численними шлюзами. Водостан Д. під впливом водоймищ стає більш вирівняним — особливо підноситься під час найнижчого водостану влітку й взимку; нижче гребель скорочується час тривання льодового покриву (напр., нижче греблі Дніпрогесу на відтинку 30 км).

Завдяки малому спадові русла й відносно повільній течії, кількість завислих у воді Д. мінеральних часток невелика й зменшується в міру просування вниз по течії; напр., пересічна річна кількість завислого у воді намулу б. Могилева 82 г на 1 м³ води, під Києвом 42,5 г на 1 м³, б. Верхньодніпровського зменшується до 27,5 г на 1 м³ (вплив Дніпровського водоймища), під Херсоном 13 г на 1 м³. Загалом є багато гумусових домішок. Найбільша каламутність води спостерігається під час весняних повеней. Пересічно протягом року б. Кременчука Д. транспортує 2 200 000 т завислих наносів. У воді Д. є небагато хем. речовин — кількість усіх мінеральних солей, розпущених у воді (кальційних солей, хлоридів та ін.) коливається пересічно між 200 і 250 мг на 1 л води; вода Д. м'яка. *І. Тесля*

Ф а в н а Д. має, крім форм із великим геогр. поширенням, низку форм, характеристичних лише для Чорноморсько-Озівського басейну; в дельті Д. є

форми морського походження, багато реліктових організмів. Загалом дол. Д. багатший на види риб (60—65), ніж Д. вище порогів (б. Києва 40—42). До складу іхтіофавни Д. належать перев. коропові; прохідні й півпрохідні риби (осятрові, оселедці, тараня й ін.), які раніше заходили високо по течії, після спорудження водоймищ б. Запоріжжя й Каховки затримуються на греблі, а то й не виходять із дол. течії. В іхтіофавні водоймищ зникли типові річкові риби, і їх місце займають озерні форми: лящ (бл. 40% вилову), щука, сом, плітка, окунь. Дол. Д. важливий для рибного промислу тим, що в його плавнях відбувається масовий нерест ляща, судака й ін. пром. риб. Д. дає бл. 80% усієї виловленої в річках УССР риби — 78 000 — 110 000 центнерів на рік; найбільше значення має дол. Д., де з 1 км виловлюють пересічно 19 500 кг риби; у весняний період у виловах мають важливе значення прохідні й півпрохідні риби. Відсотковий склад риб у пром. ловах Д.: 16,3% — щука, 11,7 — лящ, 10,7 — густира, 8,8 — плітка, 4,4 — лин, 4,3 — верховодка, 3,0 — підуст, 2,9 — судак, 2,4 — червоноочка, нижче 2% — сом, в'язь, окунь й ін. *Е. Ж.*

Дніпровий шлях у минулому. Д. відомий був під назвою Бористен давнім грекам, згодом римлянам і вже тоді мав у своїй дол. частині, нижче порогів, значення водного шляху. Але ролю важливого шляху відіграв Д. за княжих часів, коли став основною складовою частиною *варязького шляху*, що в'язав Чорне й Балтицьке моря і вів до Візантії. Над Д. лежала столиця держави — Київ, на теренах, де сходилися важливі водні шляхи, над Д. або в його безпосередньому сусідстві, а також над його великими притоками лежали всі важливі міста, за винятком гал. і волинських, зокрема столиці князівств: Чернігів, Переяслав, Турів, з ін. міст над самим Дніпром — Любеч, Вишгород, Треполь, Заруб, Канів, Родня, при гирлі Д. Олеше. І після зайняття степів кочовиками в 10 в. найбільші зусилля Київської держави йшли в тому напрямі, щоб утримати в своїх руках Дніпровий шлях, єдину лінію, яка через зайняті кочовиками степи в'язала її з морем. Велике коліно Д. в степах продовжувало цей шлях, а Дніпрові пороги його особливо утруднювали. Але в 11 в. далеко від земель, які перебували під постійним впливом князів, лежали нижче порогів форпости Київської держави — Хортиця на Дніпровому острові й пристань Олеше. Зміцнення кочовиків, з одного боку, і ослаблення Києва, з другого, були причиною того, що Дніпровий шлях ставав усе менш доступний і що від кін. 12 в. його функції став перебирати більше на зах. положений Дністровий шлях із столицею Гал. князівства — Галичем (див. *Дністер*). Завоювання України татарами положило кінець Дніпровому шляхові і значенню Дніпрових міст; опанування всього Д. лит. великим кн. Витовтом на поч. 15 в. мало короткотривалий характер.

Значення Д. відродилося в 16 і, гол., у 17 в., проте не як цілого, але на двох відтинках. Над дол. Д. глибоко в степах в цей час створена була Запор. Січ, зачаток другої Української Держави. Її осередок — Січ міняє своє місце, але вона лишається в р-ні Дніпрових плавнів. Д. був коз. шляхом у Чорне м., болота й плавні захищали Січ від татар і тур. галер. За Богдана Хмельницького Д. став гол. рікою коз. держави. В добу «руїни», коли держава Б. Хмельницького розпалася на Лівобережну і Правобережну з окремими гетьманами, війни між претендентами, що намагалися об'єднати державу, раз-у-раз супроводилися переходами через Дніпро (зокрема походи Тетері, Брюховецького і Дорошенка в 1660-их рр.). Д. на довгій лінії від Лоєва до Кременчука (за винятком околиць Києва) став границею моск. і поль. сфери інтересів аж до 1793 р. В межах Лит.-Поль. держави мав комунікаційне значення гор. Д. і його правобічні притоки, зокрема Прип'ять, і Десна; транспорт, перев. лісових продуктів, був скерований на зах. і півн. зах. до Висли, Німана й Балтицького м. В 18 в., коли в Европі стали розуміти значення річкового транспорту, Д., ще за Польщі, сполучили каналами з ін. річковими системами: в 1765—68 рр. система Д. була сполучена із сточищем Німана каналом Огінського, в 1775 р. закінчено спорудження Королівського канала, що в'язав Д. з Вислою (через Мухавець, притоку Бугу, з притокою Прип'яті Пиною); обидва канали були споруджені з приватної ініціятиви, щоб дати можливість транспортувати лісові багатства Полісся до балтицьких портів Данціґу й Клайпеди (Мемеля). На території Білоруси був збудований 1797 р. Березинський канал, що в'язав Д. із Зах. Двиною.

Дніпровий шлях у 19 — 20 в. В кін. 18 в. увесь Д. опинився в руках Рос. Імперії, і це помітно вплинуло на його значення як водного шляху. Від цього часу беруть початок спроби реґуляції Д. і усунення порогів, щоб створити суцільний водний шлях. Але ці праці, як і більш ґрунтовні в 1843—54, не мали великого значення (докладніше див. *Дніпрові пороги*), а в другій пол.

19 в., коли вся увага була звернута на будівництво залізниць, і зовсім припинилися. Д. був і далі поділений на два відтинки: вище й нижче порогів. Транспорт на Д. відбувався до пол. 19 в. перев. на плотах (ліс) і на дерев'яних суднах (зерно). З 1857 р. бере початок пароплавство на Д. (перші спроби 1823 р.). В 20 в. знову почалися на Д. реґуляційні праці, що мали на меті зменшити природні труднощі для судноплавства, які постають із природного режиму: нестійкість русла, зокрема фарватера, зміна водостану, поділ на відноги, обміління та ін. На поч. 20 в. було закріплене річище Д. б. Києва, поглиблене його русло, очищене вище Дніпропетровського від забор і цим забезпечено глибину ріки на відтинку вище Києва до 0,8 м, між Києвом і порогами — до 1 м, нижче порогів — до 1,8 м, а нижче Кахівки — навіть до 4,2 м; був збудований порт у Києві і впорядковано ряд пристаней. Проєкти затоплення порогів, створення гідроелектростанцій і з'єднання Д. судноплавними каналами з Двиною (шлях Херсон—Рига), Вислою (Київ—Данціґ) та Дінцем і Донецьким басейном не були реалізовані в наслідок війни 1914—18 рр. Не зміг реалізувати цих заходів і Департамент Водного Госп-ва новопосталої Укр. Держави, який ці проєкти перебрав. Не зважаючи на недостатні реґуляційні роботи, транспортове значення Д. перед першою світовою війною зросло:

	Пароплавів		Непарових суден	
В роках:	1884	1912	1884	1912
Дніпро вище порогів	74	265	959	1 447
Дніпро нижче порогів і дол. Бог	65	141	766	1 119
Разом	139	406	1725	2 566

За той же час пересічна річна вартість вантажів, транспортованих Д., зросла із 162 000 000 карб. в 1888—92 рр. до 270 000 000 в 1908—12 рр. В 1912 р. перевезено 2 260 000 т вантажів, що давало 5% всерос. річкових перевозів і ледве 2% всього вантажообігу підрос. України; пасажирів перевезено 2 400 000. У вантажному русі вище порогів гол. місце займало дерево, що йшло в безлісний степ (його перевантажували на залізниці в Черкасах, Кременчуці й гол. в Дніпропетровському), в частині течії нижче порогів — насамперед збіжжя (у вантажообігу всього Д. 1913 р. дерево складало 55%, зерно 27%).

З 1917 р. рух на Д. сильно підупав: ч. пароплавів зменшилося в 1924 до 76, непароплавних суден — до 131, перевіз вантажів — до 300 000 т, пасажирів — до 1 700 000, пристані були знищені, русло Д., не чищене цілими роками, замулилося. Згодом рух вантажів піднісся: до 752 000 т в 1928 р., 2 018 000 т в 1930 р. і 2 960 000 т в 1932 (числа для всього басейну Д. на території УССР в межах 1938 р.).

Проблема Великого Дніпра. Дальший розвиток використання Д. зв'я-

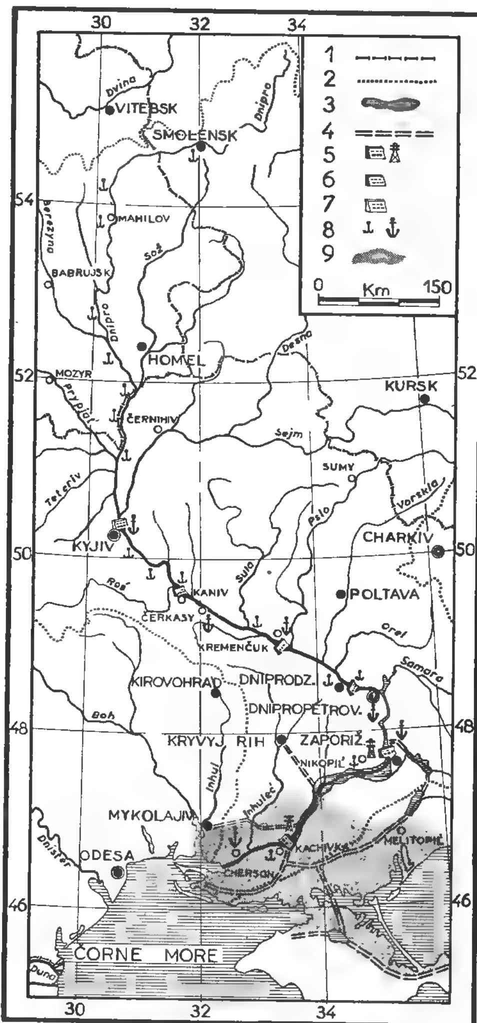

Водне господарство Дніпра
1 — Кордони держав і республік. 2 — Межі сточища Дніпра. 3 — Водоймища. 4, 5, 6 — Гідроелектростанції (4 — діючі, 5 — в будові, 6 — в проєкті). 7 — Пристані (менші й більші). 8 — Канали (Півд.-Укр., Півн.-Кримський і проєктований Дніпрово-Криворізький). 9 — Землі, що їх мають зросити води Дніпра

заний із реалізацією проблем т. зв. Великого Дніпра, які теоретично були поставлені на поч. 20 в. Ці пляни передбачали здійснення цілого комплексу поєднаних між собою заходів: удоскона-

лення вже існуючого водного транспорту, використання друго- та третьорядних приток, пов'язання Д. каналами з водними шляхами сусідніх басейнів, використання водної енергії для пром-сти і сільг. госп-ва, використання води Д. для наводнення й меліораційних цілей (див. також *Водне господарство*). Шляхом спорудження ряду гідровузлів мав бути утворений суцільний глибокий Дніпровий шлях із численними шлюзами, забезпечений водою по змозі рівномірно у всі пори року; надмір води на півн. мав бути переданий на посушливий південь, а здобутий у гідровузлах спад ріки використаний для електроенергії; одночасно з цим мало бути відводнене Полісся і наводнене посушливе півд. Подніпров'я. Першим етапом у реалізації проблеми Великого Дніпра було спорудження в 1927—32 нижче порогів, поблизу м. Запоріжжя, Дніпрогесу, затоплення порогів і створення електростанції з потужністю 558 000 квт, через що постав суцільний водний Дніпровий шлях і сильно збільшився вантажообіг: з 2 960 000 т в 1932 р. до 5 800 000 т у 1935 р. і бл. 10 000 000 т у 1940 р. (в усьому басейні Д. на території УССР у межах 1938 р.), або 2,5% всього вантажообігу УССР; в 1935 р. перевезено 4 800 000 пасажирів (3% всього пасажирського руху в УССР). Але сов. влада не реалізувала дальших етапів розбудови Великого Д., не провела іриґаційних робіт на дол. Придніпров'ї й навіть не використала відповідно водної енергії ріки, бо через брак реґуляційних робіт, надмірне винищення лісів і зменшення дрібних приватних водоймищ — селянських ставів і загат, які реґулювали стік, вода до водоймищ Д. надходила нерівномірно впродовж року.

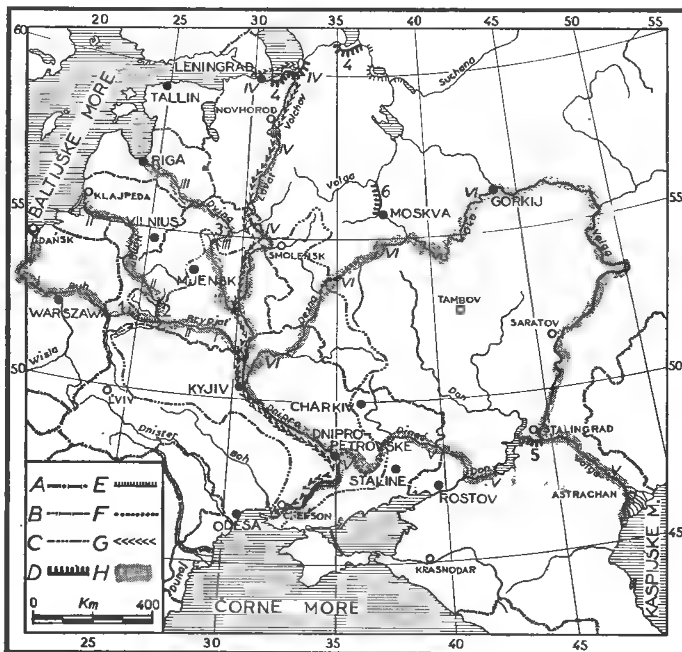

Сполучення Дніпра із сточищами інших рік (проєкти)

A — Кордони держав. B — Кордони сов. республік. C — Межі сточища Дніпра. D — Канали, приступні для більших суден (4 — Біломорсько-Балтійський, 5 — Болго-Донський, 6 — ім. Москви). E — Менші канали (1 — Дніпрово-Бузький, 2 — Оґінського, 3 — Березинський). F — Проєктовані канали. G — Гол. Варязький шлях. H — Проєктовані сполучення Дніпра із сточищами ін. рік. (I — Д.-Висла-Данціґ, II — Д.-Німан-Клайпеда, III — Д.-Двина-Рига, IV — Д.-Ленінград-Біле м., V — Д.-Донбас-Дон-Волга, VI — Д.-Ока-Москва-Волга)

Після знищення споруд Дніпрогесу під час війни і їх реконструкції (1948) та збільшення потужности електростанції до 750 000 квт почався другий етап реалізації Великого Д., а саме в 1950—55 рр. збудовано другий гідровузол — Кахівський на дол. Д.; до складу його входять гребля й велике водоймище (2 300 км², 19 мільярдів м³), електростанція з потужністю 312 000 квт, ряд каналів для транспорту й іриґації. З цим етапом пов'язане створення безперервного водного шляху від моря до Дніпропетровського (730 км), вкритого шлюзами й приступного для великих кораблів. Надвишка води Кахівського гідровузла спричиниться до зрошення дол. Придніпров'я й Півн. Криму за допомогою півд.-укр. й півн. кримського каналів, широкої іриґаційної мережі та водоймищ над р. Молочною (6 мільярдів м³) і ряду менших (див. також *Водне господарство, Водоймища*). 1958 заплянововано розпочати будову канала від Кахівського водоймища до Кривого Рогу, що має забезпечити Криворіжжя технічною і питною водою. Будуються два дальші гідровузли на Д., менший Дніпродзержинський (водоймище 620 км², 2,5 мільярдів м³, потужність ГЕС — 250 000 квт) і потужний Кременчуцький (водоймище 2 520 км², 18 мільярдів м³, потужність ГЕС — 450 000 квт). Обидва

вони, особливо Кременчуцький, дадуть змогу реґулювати сплив весняних Дніпрових вод, збільшити виробництво всіх електростанцій нижче Кременчука і за допомогою шлюз продовжити судноплавство від моря до Кременчука (900 км). Під кін. 1950-их рр. має розпочатися спорудження Канівського й Київського гідровузлів, а згодом ряду менших гідростанцій на Д. вище від Києва й на його притоках на терені УССР, а також Білоруської ССР і РСФСР, аж по Дорогобуж, і пов'язані з цим меліораційні роботи на Поліссі. Проєкти сполучити Д. з ін. річними системами далі плянування не пішли. Сюди належать проєкти сполучити Д.: 1. з Донецьким басейном через р. Самару та її притоку Вовчу з Дінцем та його притокою Торець; далі на черзі було б сполучення з Доном і через канал Волга—Дін із системою Волги й Каспійським морем; 2. через Десну з Окою, отже з Волгою й Москвою; 3. з Вислою через Прип'ять і Буг шляхом реконструкції Дніпровсько-Бузького канала; 4. з Німаном шляхом реконструкції канала Оґінського; 5. з Двиною через відновлення Березинського канала (шлях Херсон—Київ) і 6. продовження останнього шляху через Ловать, озеро Ільмень, Волхов і озеро Ладоґа до Неви, Ленінграду й Білого м. (через канал ім. Сталіна). Реалізація цих плянів пов'язала б Україну і Дніпровий шлях із Чорним, Озівським, Балтицьким, Каспійським і Білим морями і створила б із Києва потужний вузол водних шляхів.

Сучасний транспорт на Д. На Д. припадає половина всіх річних шляхів України і основна частина (бл. 60%) перевезення вантажів і ще більше — пасажирів. Нині вантажообіг у Дніпровому басейні на території УССР доходить мабуть до 30 млн. т (1912 р. — 12,3 млн. т). У зв'язку з госп. змінами і з створенням суцільного Дніпрового шляху змінився й характер вантажів. До революції перевозилися по Д. перев. дерево (55%) і збіжжя (27%), в 1940 р. на ці вантажі припадало лише 32% і 14%. Тепер у вантажообігу, крім дерева, відіграють ролю будів. матеріяли й цемент, нафтопродукти, кам'яне вугілля, залізна й манґанова руда, збіжжя, метали. Гол. порти Д. лежать на перехрестях із зал. вузлами. Найважливішим портом Д. є Київ (1/2 вантажообігу басейну), вузол водних шляхів (вгору і вниз по Д. й по великих його притоках — Прип'яті, Десні, Сожі) і важливий перевантажувальний вузол. Другим щодо ваги портом, одночасно річковим і морським, є Херсон, де перевантажують нафтові продукти з моря на Д., а дерево, манґанову руду, хліб і метали з Д. на море. Дніпропетровський порт є важливим для Донбасу; тут перевантажують лісові продукти з Д. залізницями в Донбас і приймають донецьке вугілля. В Черкасах перевантажують лісові продукти, сплавлені Д. до Одеси, в Кременчуці для Харкова й Миколаєва; в Запоріжжі вантажать дерево з гор. Д., нафтові продукти — з дол. Д., з Кривого Рогу — залізну руду, а відправляють вугілля, метали й сіль, які надходять з Донбасу. З ін. портів треба згадати Дніпродзержинське, Никопіль (манґанова руда), Каховку тощо. *В. Кубійович*

Література: Максимович М. Днепр и его бассейн. К. 1901; Оппоков Е. Режим речного стока в бассейне верхнего Днепра до г. Киева, I—II. П. 1904—14; Рудницький С. Основи землезнання України. Л.—Ужгород 1924—26; Огиевский А. Режим стока Верхнего и Среднего Днепра. К. 1932; Артемьевский А. Исследование весеннего половодья на р. Днепре за период 1877—1931 гг. К. 1933; Вобльий К. Проблема Великого Дніпра. Критика, І. Л. 1933; Шовгенів І. Водне господарство в басейні р. Дніпра на Україні. В. 1934; Кубійович В. Географія укр. і суміжних земель (розділи VII, XX). Кр.—Л. 1943; Сухомел Г. — Швець Г. Дніпро працює на комунізм. Наука і Життя, IV. 1956; див. також список літератури при ст. Водне господарство.

«Дніпро», ілюстрований двотижневик, орган Укр. Правос. Церкви ЗДА (архиєп. І. Теодоровича), виходив 1922—50, спочатку в Чікаґо (1922—26), 1927 як місячник, під назвою «Сіяч», і 1928—50 в Філядельфії; пізніше «Д.» змінило *«Українське Православне Слово»*.

«Дніпро», літ.-художній і гром.-політ. журн. — місячник у Києві, орган ЦК Комсомолу України, вид. «Молодь»; заснований був 1927 як орган ЦК Комсомолу «Молодняк», одночасно орган однойменної групи сов. письменників. У 30-их рр. був перейменований на «Молодий Більшовик». Нинішню назву має з 1944 р. Містячи заг.-літ. твори, віддає перевагу молодшим письменникам. Тепер відповідальний ред. О. Підсуха.

«Дніпро», календар-альманах, вид. Укр. Т-ва Допомоги Еміґрантам з України, виходив у Львові 1923—39; ред. Л. Білецький і В. Завадський (1923), В. Дорошенко (1924—39); серед співр. були М. Вороний, К. Гриневичева, Д. Донцов, Д. Дорошенко, Ф. Дудко, А. Жук, І. і Ю. Липа, О. Лотоцький, І. Мазепа, Є. Маланюк, С. Сірополко і ін. Альманах містив багато мемуарноіст. матеріялів.

Дніпрова Чайка, псевд. письменниці Людмили Березиної — по чоловікові Василевської (1861—1927), родом з Херсонщини. Почала літ. діяльність із 1884 р., друкувалася в альманахах і часописах («Правда», «Зоря», «ЛНВ» та ін.). Реалістичні оповідання з життя селянства й

інтеліґенції почасти написані під народницькими впливами («Чудний», «Хрестонос», «Знахарка», «Вольтер'янець» тощо), ін. твори, зокрема цикл «Морські малюнки» (1900), «Шпаки», «Плавні горять», «Самоцвіти» та ін., являють собою ліричні етюди в прозі — символічні мініятюри й належать до укр. модернізму. Поза тим поезії, лібретта до дитячих опер М. Лисенка «Пан Коцький», «Зимова краля», «Зима і Весна»), спільно з С. Русовою та А. Грабенком — «Коза-Дереза» й ін. Вибрані твори, за ред. і з статтею М. Івченка, вийшли 1929 (в-во «Час»).

Дніпрова Чайка

Дніпровий Алюмінійовий Комбінат (ДАК) у Запоріжжі, див. *Алюмінійова промисловість.*

Дніпрові пороги й забори виступали в Дніпрі до 1932, себто до спорудження Дніпровської Гідроелектростанції й затоплення їх між Дніпропетровським і Запоріжжям на відтинку 90 км, де Дніпро прорізує Укр. кристалічну смугу. Дніпрове дно усіяне тут підводними й надводними скелями, камінням, бовдурами, а ріка ділиться на ряд відног; якщо каміння й скелі перетинають частину течії, вони називаються заборами, якщо всю ріку, — порогами. Пороги, числом 9, лежать на протязі 70 км від Лоцманської Кам'янки, за 15 км нижче від Дніпропетровського, до Кічкасу, забори — всіх понад 30, з них 6 — положені і вище, до Кременчука. На порожистому відтинку Дніпро спадав на 33,5 м на протязі 70 км, себто 0,47 м на 1 км, при чому спадання між порогами було мінімальне; натомість на просторі порогів воно доходило навіть до 1%, а швидкість течії до 6 м на сек. (Дніпро «б'є», «шумить», «реве»). Пороги й великі забори йшли за таким порядком: Кодацький, або Старокайдацький, з 4 лавами, Волошинова забора, незначний Сурський, Лоханський з 3 лавами, Стрільча забора, Звонецький (Дзвонецький), Тягинська забора, найбільший Ненаситець, або Дід, із 7 лавами, Воронова й Крива забори, Вовнізький (Вовніг, Внук) і три останні менші — Будило, Лишній і Вільний, або Гадючий. Д. п. і з. робили неможливою суцільну плавбу по всьому Дніпрі й розбивали її на два відтинки — вище і нижче порогів (див. *Дніпро*). Тому з 18 в. почалися спроби врегулювання порожистого відтинка Дніпра, зокрема від часів, коли увесь Дніпро був уже в кордонах Рос. Ім-

Дніпрові пороги. Важливіші острови: 1 — Становий, 2 — Сурський, 3 — Козлов, 4 — Дубовий, 5 — Таволжанський, 6 — Кухарів. Важливіші забори: I — Волошина, II — Стрільча, III — Тягинка, IV — Крива, V — Воронова

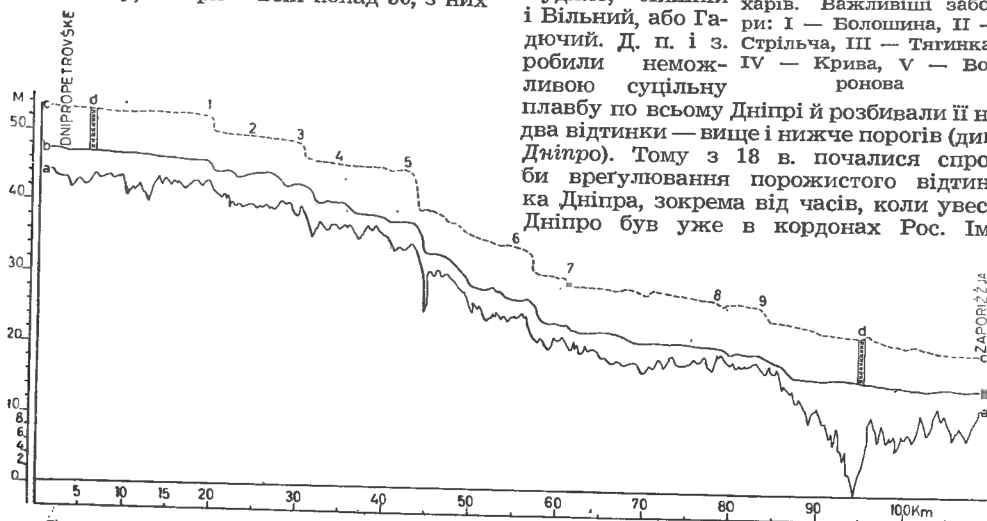

Схематичний перекрій Дніпрових порогів (за Максимовичем)
а-а — Перекрій дна (з лівого боку). в-в — Середній водостан Дніпра влітку. с-с — Високий водостан Дніпра весною. 1-9 — Дніпрові пороги (1 — Козацький; 2 — Сурський; 3 — Лоханський; 4 — Звонецький; 5 — Ненаситець; 6 — Вовнізький; 7 — Вудило; 8 — Лишній; 9 — Вільний)

перії. Перші роботи в 1785 р. (полк. Фалєєва) і в 1795—1807 рр. (за проєктами де Волана) не дали поважних результатів, у 1843—54 рр. викопано на всіх порогах уздовж лівого берега канали й усунено найнебезпечніші скелі в заборах, але канали були вузькі й мілкі, так що судна й далі йшли не лише цим «Новим ходом», але й «старим»

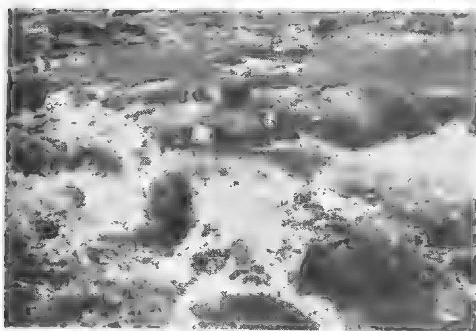

«Пекло» в порозі «Ненаситець»

або «козачим», себто природними прогалинами в лавах порогів і забор уздовж правого берега Дніпра. Плавба пароплавами в порожистій частині була неможлива, веслові й вітрильні судна проходили пороги лише під час високого водостану, в малу воду проходили самі плоти й то тільки вниз по течії. Проблема плавби по порожистій частині Дніпра була розв'язана лише після затоплення порогів і забор.

В. Кубійович

«Дніпрові Хвилі», ілюстрований тижневик, виходив з ініціятиви М. Богуславського в Катеринославі 1910—14; фактичний ред. Д. Дорошенко (1910—13), згодом В. Біднов (1914). «Д. Х.», поза інформаційним матеріялом, містили літ. твори й іст. праці; серед співробітників були Д. Яворницький, Л. Біднова, І. Труба й ін.

Дніпрово-Бозький лиман, затока, утворена від затоплення гирла Дніпра й Бога Чорним морем, від якого відділена Кірнбурнською косою; довж. — 55 км., шир. 4—12 км., глибина 1—2,3 м, вода солонувата, час замерзання бл. 2 місяців.

Дніпрово-Бузький канал (кол. Королівський), канал на Поліссі, що в'яже р. Дніпро і Вислу; він сполучає р. Пину, притоку Прип'яті, з Мухавцем, притокою Буга; Д.-Б. к. лежить у кордонах Білоруської ССРР, але на укр. етногр. території. Д.-Б. к. був збудований за Польщі в 1775—76 рр. і поширений в 1846—48 рр.; воду постачали канали від Білого й Оріхівського озер; транспорт відбувався лише на весні й восени, коли глибина води доходила до 1,5 м. Д.-Б. к. був реконструйований 1940—41 і знову, після знищення під час війни, в 1945—46, коли його поглиблено й ч.

Дніпрово-Бузький Канал

шлюз зменшено з 22 до 10. Через Д.-Б. к. транспортується перев. дерево і будів. матеріяли.

Дніпровська Гідроелектростанція (Дніпрогес, Дніпрельстан — Дніпровська електростанція), найбільша гідростанція України, до спорудження волзьких гідростанцій — найбільша в Европі, розташована на правому березі Дніпра, вище від м. Запоріжжя (і острова Хортиці, нижче від останнього порога). Проєкт спорудження гідростанції був запропонований 1905 р., хоч попередні

Пропуск пасажирського пароплава через дніпровську греблю

проєкти греблі для затоплення порогової частини Дніпра, щоб зробити його судноплавним по всій течії, датуються ще минулим століттям. Один із вдалих варіянтів гідростанції являв собою проєкт укр. інж. Могилка. Але в сов. часи прийнятий був проєкт І. Александрова. Дніпрогес входив до числа перших 10 гідростанцій за пляном держ. комісії електрифікації СССР; будівництво Д. Г. потужністю 558 000 квт (800 000 кінських сил) почалося 1927 р.; 1932 р. стали діяти перші 5 гідроґенераторів із 9. У будівництві станції брали участь амер. спеціялісти на чолі з полк. Купером. Всі будів. механізми й перше устаткування для гідроспоруд були імпортовані із ЗДА.

Спорудження залізобетонної греблі (див. *Греблі*), довж. 760 м, висотою 60 м, зумовило піднесення рівня води Дніпра вище від греблі на 37,8 м і цим самим залиття *Дніпрових порогів*, що створило

можливість безперервної плавби Дніпром. Трикамерна шлюза довжиною бл. 2 км, розташована на лівому березі Д., служить для проходу суден. Заставлені греблею води Д. створили просторе водоймище, що виповнило вузьку долину Дніпра до Дніпропетровського; довжина цього штучного озера (т. зв. «озеро Леніна») — бл. 140 км, ширина в гор. частині переважно 1½ км, в дол. — 3 км, площа — 320 км², глибина до 60 м, затримує майже 1,5 мільярда кубічних метрів води.

До війни Д. Г. працювала на проєктну потужність, але в осінньо-літні місяці виробництво електроенерґії через низький рівень води у водоймищі (в наслідок вирубування лісів у верхів'ях Дніпра та його приток) різко зменшувалося (працювали тільки 2 турбіни з 9, та й то не на повну потужність). Це спричиняло періодичне напруження в енерґетичному балянсі Придніпров'я, і тому електрифікація р-ну, зокрема в сіль. місцевостях, не була здійснена в запроєктованому розмірі.

Перед відступом у 1941 сов. військо висадило греблю, частину устаткування вивезло, а решту знищило. Нім. окупаційна влада частково відновила станцію, але перед відступом 1943 знову знищила її. В 1944—47 рр. відбудовані були 3 аґреґати, в 50-тих рр. решта, тепер працюють 9 турбін із заг. потужністю 650 000 кіловат. Завдяки автоматизації, на одній зміні працюють лише шість осіб.

Енерґії Дніпрогесу не досить для потреб госп-ва Придніпровського р-ну; тому ще до війни створено Придніпровське енерґокільце, куди ввійшли Дніпродзержинська й Криворізька теплові електростанції, а також заводські (напр., зав. ім. Петровського). Після війни Дніпровська енерґосистема була об'єднана з Донецькою в Південну. Тільки наприкінці 1955 р., з пуском Каховської ГЕС, усунено напружений балянс електроенерґії в Півд. енерґетичній системі. (Див. також *Дніпро*). *А. Поплюйко*

Дніпровська кристалічна гряда, див. *Український кристалічний масив.*

Дніпровська лінія укріплень, створена рос. урядом 1770—74 рр. під час рос.-тур. війни для охорони півд. кордонів від тат. нападів замість старих укріплень т. зв. Білгородської і Укр. прикордонної лінії (в межах Полтавщини й Харківщини), що втрачали значення з пересуненням кордонів на південь. Д. л., довж. бл. 200 верст, ішла від Дніпра, від кріпости Олександрівської (нині м. Запоріжжя), до кріпости св. Петра (пізніше Вердянське, нині Осипенко на Озівському м.). Службу в невеликих укріпленнях лінії несли козаки. Відігравши стратегічну ролю під час рос.-тур. війни 1768—74 рр., після приєднання Криму до Рос. Імперії Д. л. перестала існувати.

Дніпровська низовина, див. *Придніпровська низовина.*

Дніпровський Іван (1895—1934), справжнє прізвище Шевченко, письм., родом з Херсонщини. Належав до літ. орг-цій «Гарт», Вапліте і Пролітфронт, був одним із найближчих однодумців *Хвильового.* Почав письменницьку діяльність із поем: «Донбас» (1922), зб. «Плуг» (1924) та ін. Згодом визначився драмами «Любов і дим» (1926) та «Яблуневий полон» (1927), що викликала гостру критику після постави її Бортником у «Березолі», і оповіданнями. Сюжети взяті з часів світової війни й революції; серед заг. руїни, ними спричиненої, гинуть осамітнені одиниці, безпорадні перед жорстокістю подій. Написані в виразно експресіоністичній манері, ці оповідання, видані в збірниках «Заради неї» (1928, 1929) і «Ацельдама» (1932), були, поряд з ін. творами Д., заборонені відразу по його смерті (вмер на туберкульозу в кін. 1934), як ворожі сов. офіц. лінії в літературі. В 1956 в Спілці Письменників України поставлено питання про часткову «реабілітацію» творчости Д. *М. Г.*

І. Дніпровський

Дніпровський металюрґійний завод ім. Ф. Дзержинського, в м. Дніпродзержинське (кол. Кам'янське), найбільший метал. зав. України, другий в СССР після Магнітогорського комбінату, збудований в 1887—89 рр. Півд.-Рос. Дніпровським Метал. Т-вом на чужоземні капітали. Перед першою світовою війною був найбільшим метал. заводом Рос. Імперії. Мав 5 доменних печей, 10 мартеновських, 3 бесемерівські конвертори, рейко-балковий, листовальцівний, залізо-

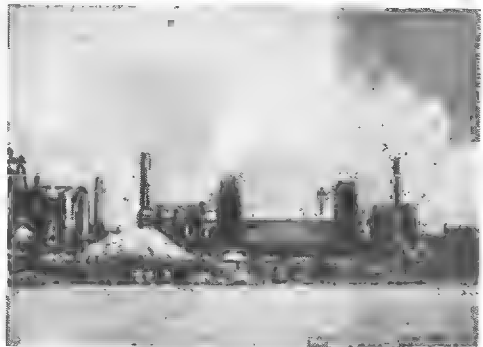

Металюрґійний завод у Дніпродзержинському

вальцівний, середньосортний, дротяний, осебандажний, ковальсько-механічний, вогнетрикий та ін. цехи; вагонобудів. цех був пізніше відокремлений у самостійне виробництво. В 1913 Д. м. з. виробив понад 499 000 т чавуну, 368 000 т сталі й 299 000 т вальців. Після революції відновив роботу 1925 р. До 1924 р. був реконструйований (споруджено 3 домни, мартенівський цех з 3 стандартними 125 т печами, блюмінґ і універсальний стан); зруйнований 1941, був знову реконструйований, так що в 1949 він виробляв чавуну на 44% більше, ніж до війни, а сталі на 37%. За 1951—55 рр. на зав. збудовано 3 доменні печі, 9 мартенівських, 3 аґльомераційні ленти, 1 вальцівний стан. В 1956 р. урухомлений трубозаготівельний стан з продуктивністю 1 786 000 т (в тому ч. 875 000 т трубної заготівлі), домна ч. 12 з корисним об'ємом 1 386 м³ (з добовою видатністю 1 900 т) і мартенівські печі з «садженням» 370 т (піч ч. 19 з річною видатністю 110 000 т). Після урухомлення домни ч. 12 зав. витоплюватиме чавуну більше, ніж вся Росія до 1917 р. (4 200 000 т). У 1955 р. зав. витопив 3—3 500 000 т чавуну *А. П.*

Дніпровський промисловий район (також Промислове Придніпров'я, Придніпровський промисловий р-н; в другій пол. 1920-их рр. вживали назви «Запоріжжя»), другий після Донбасу р-н важкої пром-сти України, розташований в центр. частині Степової України в коліні р. Дніпра на території більшої частини Дніпропетровської обл. і сусідньої частини Запорізької; територія бл. 30 000 км², населення на 1956 р. бл. 2,8 мільйонів. Своєю природою, минулим і нар. госп-вом Д. п. р. подібний до степової України, з тією різницею, що в 1880-их рр. розвинулася тут, так само як і в сусідньому Донецькому басейні, важка пром-сть, яка змінила екон. й демографічне обличчя Д. п. р. (див. *Степова Україна, Запоріжжя*). На відміну від Донбасу пром-сть Д. п. р. не поширилася по всьому цьому р-ну, але творить кілька гнізд, відокремлених широкими хліборобськими просторами; це одночасно великі людські скупчення, в яких живе нині бл. 1,8 мільйона населення, або приблизно 3/4 всього населення Д. п. р.; в цих скупченнях живе бл. 400 осіб на 1 км², в ін. частині р-ну ледве 40. Найбільшим і найважливішим з цих гнізд є Д. п. р. у власному значенні цього слова — м. Дніпропетровське і сусідні — Дніпродзержинське, Новомосковське і Верхньо-Дніпровське; над Дніпром лежить другий р-н — м. Запоріжжя з околицями і найменше скупчення — Никопіль; віддалено від Дніпра лежить лише четвертий пром. р-н — Кривий Ріг.

Підставою для розвитку пром-сти Д. п. р. є наявність величезних, світового значення родовищ руд — залізної в Кривому Розі та манґанової в Никополі, недалеко від Донбасу з його великими запасами вугілля, що коксується, зручне географічне положення на перехресті шляхів з півночі на південь і з заходу на схід і те, що його перетинає гол. водна артерія України — Дніпро, який, крім транспортового значення, від часу спорудження Дніпрогесу є важливим джерелом енергії і постачає воду для

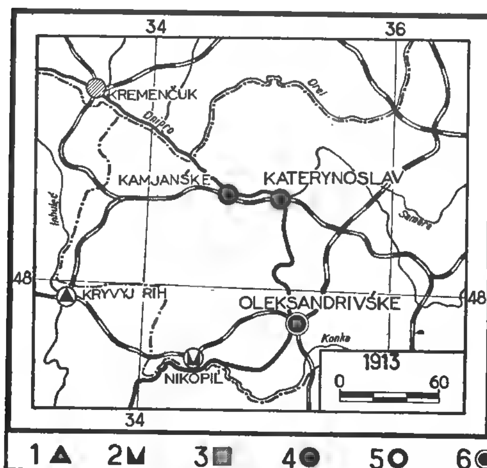

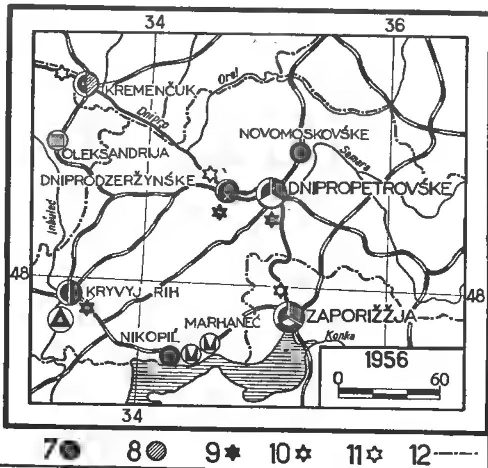

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Дніпровський промисловий район

1 — Залізорудна пром-сть. 2 — Манґанова пром-сть. 3 — Буровугільна пром-сть. 4 — Чорна металюрґія. 5 — Кольорова металюрґія. 6 — Машинобудівельна і металообробна пром-сть. 7 — Хемічна пром-сть. 8 — Харчова пром-сть. 9 — Теплоелектростанції. 10 і 11 — Гідроелектростанції (10 — діючі, 11 — в будові). 12 — Межі областей (губерній)

різних галузей важкої пром-сти (тоді як Донбасові бракує води). До природних багатств Д. п. р. належать також будів. матеріяли, вогнетривкі глини та особливо б. Верхньо-Дніпровського й Криворіжжя родовища бурого вугілля і наявність кам'яного вугілля, що коксується, в півн.-сх. частині Дніпропетровської обл. (продовження Донбасу на зах.), що незабаром може стати паливною базою придніпровської металюрґії.

До 1880 р. нинішній Д. п. р. становив, як і вся Катеринославська губ., до складу якої він входив, та степова Україна, р-н екстенсивного хліборобства; невеликі міста — губ. Катеринослав (нині Дніпропетровське), пов. Олександрівське (нині Запоріжжя) і Новомосковське мали характер торг.-адміністративних осередків. Розвиток Д. п. р. зв'язаний з будівництвом Донецької (1878) і Катеринославської (нині Сталінської — 1884) залізниць, які пов'язали Донбас з Кривим Рогом. На перехресті цієї залізниці з Дніпром постає в Катеринославі й сусідньому Каменському (тепер Дніпродзержинське) металюрґійна пром-сть на базі Криворізької залізної руди (віддаль б. 120 км) і донецького вугілля (віддаль б. 150 км). У 1887 р. почав працювати в Катеринославі великий Олександрівський металюрґійний зав. Брянського т-ва (нині ім. Петровського — див.), 1889 — трубовальцівний зав. (нині ім. Леніна — див.), згодом сталеливарний зав., листопрокатний та вальцювальний зав., дротяно-цвяховий; 1887—89 рр. збудовано в селі Кам'янці над Дніпром, вище Катеринослава, найпотужніший зав. цього р-ну — Дніпровський металюрґійний зав. Південно-Дніпровського металюрґійного т-ва (нині зав. ім. Дзержинського — див.). 1902 вступив до експлуатації поблизу Кривого Рогу невеликий чавуноливарний Ґданський зав. На поч. 20 в. нові металюрґійні підприємства більше не будувалися, але вже існуючі заводи дуже розширювалися.

Напередодні першої світової війни Олександрівський та Дніпровський заводи виробляли разом бл. 830 000 тонн чавуну річно, що складало 26,7% всієї виплавки України (на Д. п. р. в цілому припадало 29%, на Донбас — 58%) або бл. 18% всього витопу чавуну в Росії. Дніпровський зав. був на першому місці в Росії розмірами витопу чавуну, сталі та виробництвом прокату. Частина виробленої в Д. п. р. металюрґійної продукції, переароблялася на місці, частина збувалася на внутр. ринкові, і досить велика кількість метялю вивозилася за межі Росії. Значно менше значення мала металообробна пром-сть (насамперед сіль.-госп. машинобудування, гол. в Катеринославі, також в Олександрівському й інших містах), деревообробна (ліс ішов з гор. басейну Дніпра) і харчова (гол. млинарська). У своєму розвиткові гірничо-рудна пром-сть Криворіжжя та Никополя перевищила ріст металюрґійної пром-сти України. На Криворізький залізорудний басейн припадало більше 70% загальнорос. добування залізної руди (в 1900 р. — 3,4 міл., 1913 р. — 6,4 міл. т). Криворізькою рудою постачалася чорна металюрґія України та центру Росії, частина її йшла на зовн. ринок; експортувалася й манґанова руда Никополя. Питома вага Никопільського манґанорудного басейну в заг. імперському добуванні напередодні війни складала 21,2% (в 1900 р. — 90 000 т, в 1913 — 276 000 т).

Під час революції важка пром-сть Д. п. р. перебувала в цілковитій стаґнації; лише 1923 р. була пущена перша домна на зав. ім. Петровського, далі почалося поступове відновлення заводів, що були в стані консервації. Продукція чавуну досягла довоєнного рівня в 1928 р. і творила 38% продукції чавуну УССР (до війни — лише 29%). Треба ще додати, що в 1920 і 30-их рр. побудовано низку нових залізниць, які тісніше зв'язали Кривий Ріг з Донбасом, зокрема через Запоріжжя і Никопіль.

В 30-их рр. аж до 1941 підставою економіки Д. п. р. була і далі важка пром-сть, але крім рудної і металюрґійної пром-сти почало розвиватися також різноманітне машинобудування, до війни розвинене мало. Значно зросло добування залізної (1940 р. — 18 міл. т) і ще більше манґанової (1940 — 1 міл. т) руд. Металюрґійна пром-сть зросла як шляхом реконструкції давніх заводів у Дніпропетровському (зокрема зав. ім. Петровського, ім. Леніна, ім. Лібкнехта й ім. Комінтерну, перероблений з трьох невеликих заводів, Дніпропетровський зав. металюрґійного устаткування), в Дніпродзержинському (Дніпровський металюрґійний зав. ім. Ф. Дзержинського), так і створенням нових, і то в р-нах, в яких доти не було металюрґії: в Кривому Розі (металюрґійний комбінат і коксохемічний зав.), в Никополі (трубовальцівний зав.), Новомосковському (бляхопрокатний зав) і зокрема в Запоріжжі. Запоріжжя виросло на другий, побіч Дніпропетровського, металюрґійний осередок Д. п. р. (гол. одиниця «Запоріжсталь») і працює на залізній руді Кривого Рогу, манґановій з Никополя й на вугіллі Донбасу, яке переробляє Запорізький коксохемічний зав.; «Запоріжсталь» користується дешевою електроенерґією з Дніпрогесу, яка йому особливо потрібна для

витопу електросталі, алюмінію і магнію. Великий хем. завод використовує напівпродукти коксування для виготовлення нафталіну, бензолю тощо та виробляє сульфатні добрива (перше місце в СССР). В Запоріжжі збудований також великий зав. сіль-госп. машинобудування «Комунар», зав. автомоторів й ін. Разом 1940 р. випродуковано в Д. п. р. 3 800 000 т чавуну (41,3% продукції УССР) і 4 000 000 сталі (46,4% продукції УССР).

До великих підприємств, збудованих до 1941 р., треба ще зарахувати: зав. автотракторної пром-сти ім. Красіна, стрілочний зав. в системі залізничого транспорту, зав. промтранспортного машинобудування (усі у Дніпропетровському); було розпочато будівництво авіозаводу, устаткування для якого постачалося з Німеччини аж до самого поч. війни, значно розширився зав. хемічного машинобудування ім. Артема (в Дніпропетровському) і вагонобудів. зав. ім. газ. «Правда» (в Дніпродзержинському), постали великі паротяго- і вагоноремонтні заводи; був пущений в експлуатацію великий деревообробний комбінат «Детальбуд», який частково працював на оборонну пром-сть. На всіх металюрґійних заводах будуються цехи для виробництва за спеціяльними замовленнями військ. пром-сти. В зв'язку з недостачею електроенерґії та недостатньою продукцією Дніпрогесу, будуються теплові електростанції в Дніпродзержинському на 96 000 квт і Криворізька ТЕЦ на 120 000 квт. Павлоградський обозний зав. військ. призначення перетворився в найбільше підприємство цього типу на Україні. Незадовго до війни на станції Баглей (б. Дніпродзержинського) збудований новий коксохемічний зав. і азотнотуковий комбінат. Натомість не пішла вперед харчова й легка пром-сть.

Під час сов.-нім. війни Д. п. р. був дуже зруйнований. Значна частина демонтованого устаткування була вивезена на схід і після війни майже не була повернена. Відбудова пром-сти по війні була закінчена в 1948—50 рр. З металюрґійних заводів найбільше розвинувся зав. ім. Дзержинського (до війни витоплював понад 1 міл. т. чавуну щороку); 1949 р. він давав на 44% більше продукції, ніж до війни, а сталі на 37%. Був відбудований та поширений Криворізький зав., на якому пущено бесемерівський цех та прокатні стани. В 1956 р. виробництво чавуну Д. п. р. досягло понад 7 міл. т. і 6,5 міл. т сталі (числа приблизні). Були відбудовані та розширені рудні копалини Криворіжжя; 1950 р. перевищено довійськ. рівень, а з 1950 р. до кін. 1955 р. добування залізної руди зросло в 2,5 рази, почалася розробка руди відкритим способом і використання залізистих кварцитів, запаси яких у багато разів перевищують запаси червоного залізняку; 1956 р. став до ладу Криворізький гірничо-збагачувальний комбінат. Никопільський манґановий басейн добував манґанового концентрату на поч. 1955 р. в 2,4 рази більше, ніж 1940 р. З машинобудів. виробництв варто відзначити розбудову зав. сіль.-госп. машин. В галузі легкої та харчової промсти будівництво йде багато повільніше, ніж в галузі важкої пром-сти, і надто відстає від потреб р-ну.

Дуже змінюється паливна база Д. п. р., який на 60-і рр. покриватиме свої потреби за рахунок внутр. добування вугілля по р-ну. Верхньодніпровський буровугільний р-н даватиме кілька мільйонів тонн вугілля на рік. На лівобережній частині (західній Донбас) передбачено будівництво понад 100 шахт, з потужністю 600—900 000 т кам'яного вугілля кожна. На терені Д. п. р. відкрито досить великі родовища природного газу. Будуються газопроводи для постачання Дніпродзержинського і Дніпропетровського коксовим газом. Передбачається значно поліпшити енерґетичний балянс области, коли стане до ладу Дніпродзержинська ГЕС, потужністю на 250 000 квт, будову якої вже розпочато.

Намічені пляном завдання в ґалузі розвитку нар. госп.-ва в основному не змінять індустріяльного обличчя области. Виникає велика паливна пром-сть і р-н по-старому залишається центром зосередження важкої пром-сти України, який вивозить руди, чорні метали, хемічне та металюрґійне устаткування, транспортові засоби, мостові конструкції екскаваторів, гірничо-рудне устаткування та ін. Див. також *Дніпропетровське, Запоріжжя, Кривий Ріг, Никопіль* та ін. міста Д. п. р.

Література: Степанов П. География промышленности СССР. М. 1950; Нариси екон. географії УРСР, т. II, вид. АН УРСР. К. 1952; Хижняк М. Нижнее Приднепровье. К. 1956; Экономическая география СССР, Советские Социалистические Республики. М. 1957.

А. Поплюйко

Дніпровські дивізії, відділи, зорганізовані під час повстання проти гетьмана Скоропадського в околицях Трипілля, Радомишля, Хвастова, Василькова та Білої Церкви; командиром 1 Дніпровської дивізії був отаман Ф. Тимченко, згодом отаман Данченко, 2 — отаман Зелений. При облозі Києва в листопаді-грудні 1918 Д. д. становили ліве крило обложної армії. В січні 1919 р. 2 Дніпровська дивізія відмовилася коритися наказам Директорії УНР, але виступ цей був скоро зліквідований. Невелика її частина була вислана на гал. фронт; більшість повернулася на Трипільщину,

де під командуванням Зеленого влітку 1919 виступила проти большевиків.

Дніпровсько-Донецька западина, див. *Північноукраїнська западина.*

Дніпрогес, див. *Дніпровська Гідроелектростанція.*

Дніпродзержинське (V—15), кол. Кам'янське, м. обл. підпорядкування Дніпропетровської обл., положене на правому березі Дніпра; пристань, важливий пром. осередок України. Д. завдячує свій розвиток металюрґійному заводові, заснованому 1887—89; 1917 р. перетворене на м., з 1936 р. — нова назва —

Плян м. Дніпродзержинського

Дніпродзержинське. Характеристичне сильне зростання населення: 1923 р. — 17 000 меш., 1926 р. — 34 000, 1939 р. — 148 000, 1956 р. — 163 000. Металюрґійна, машинобудів., хемічна і цементна пром-сть, зокрема *Дніпровський металюрґійний зав. ім. Дзержинського,* збудований на базі реконструкції кол. Дніпровського зав.; з ін. — вагонобудів. зав. ім. газети «Правда», коксохемічний зав. ім. Орджонікідзе, цементний, азотнодобривний. Металюрґійний Ін-т, 2 технікуми.

Дніпропетровська область, область у межах УССР, положена в центр. частині *Степової України,* обабіч сер. Дніпра; 32 600 км², 2,5 міл. мешк. (1956), 28 районів, 9 міст, 30 с. м. т.

Дніпропетровське (V—16, до 1926 назва Катеринослав), п'яте за величиною м. України (1956 р. — 575 000 меш.), лежить у півн. частині степової смуги над Дніпром, перед його порогами, на перехресті Дніпрового шляху із зал., що в'яже Донбас із Кривим Рогом; один із найбільших центрів металюрґії, важливий культ. осередок, обласний центр.

Катеринослав був заснований колонізатором Півд. України кн. Г. Потьомкіном 1783 р. на місці запор. с. Половиця, збудованого козаком Ґлобою, і дістав назву на честь Катерини II. Це мало бути гол. місто всього Півдня Рос. Імперії. Однак по смерті Потьомкіна (1791) Катеринослав підупав і з наказу Павла І перейменований був на Новоросійськ (до 1802). З 1802 він став губ. центром. З 1804 р. в Катеринослав із Полтави була переведена Духовна Семінарія, в. 1805 — відкрита перша гімназія. До 70-их рр. 19 в. Катеринослав лишався невеликим торг.-адміністративним осередком степової, хліборобської губ. (1861 — 19 000 меш.), госп. значення якого полягало в тому, що перед порогами кінчалася плавба на Дніпрі й Катеринослав став перевантажувальною станцією.

Розвиток Катеринослава почався з 70-их рр., коли туди була проведена залізниця, що пов'язала його з лінією Харків—Севастопіль, а особливо з 1883 р., після збудування залізниці, що сполучила нові пром. осередки: Донецький басейн і Кривий Ріг. Відтоді Катеринослав лежить на перехресті Дніпрового шляху, яким ішли хліб і дерево, і залізничого, що ним перевозять залізну руду та вугілля, і швидко перетворюється на найвидатніший метал. пром. осередок України. 1887 почав працювати величезний Олександрівський метал. зав. Брянського т-ва (нині ім. Петровського), 1889 — трубовальцівний зав. (нині ім. Леніна), згодом ін. металюрґійні й металообробні підприємства. 1899 в Катеринославі постала Вища Ґірнича Школа, 1912 перейменована на Ґірничий Ін-т. Населення швидко зростало (1887 р. — 48 000, 1897 — 121 000, 1917 — 227 000), при цьому робітництво напливало здебільша з Росії; бл. 40% населення становили жиди.

В молодому сильно русифікованому місті укр. нац.-культ. життя розвивалося повільно. В 60—70-их рр. в Катеринославі спорадично перебували О. Ко-

Дніпропетровський Ін-т Інженерів Залізничого Транспорту

ниський, М. Комар, Г. Залюбовський, збираючи етногр. матеріял в околицях. У 80-их рр. дещо пожвавилася праця нечисленного гуртка українців, який об'єднався навкого тижневика «Степь»,

що його з 1885 видавав Єгоров рос. мовою, але містив часом і укр. твори. На чолі гуртка був поет і етнограф І. Манжура, що 1884—93 жив то в Катеринославі, то в с. Мануйлівці. В 90-их рр. майже щороку в місті ґастролювали укр. трупи з участю Кропивницького, Саксаганського, Садовського. Значно посилилася нац.-культ. праця в 1900-их рр. В кін. 1905 р. в Катеринославі була закладена «Просвіта», одна з найактивніших на підрос. Україні, що незабаром організувала свою мережу по селах і зуміла витримати натиск адміністрації в роки реакції 1908—13 і продовжувала свою працю навіть після поч. війни під фірмою укр. філії рос. Научного Общества до 1915 р., коли процес катеринославських соц.-демократів викликав нові репресії. В 1909—13 рр. виходив двотижневик «Дніпрові Хвилі», фактично редаґований Д. Дорошенком. Серед діячів з укр. інтеліґенції в цей час особливо визначалися Д. Дорошенко, В. Біднов, А. Синявський, Д. Яворницький, А. Кащенко, М. Богуславський. Наталія Дорошенко працювала над створенням укр. роб. театру. Не зважаючи на посилений нагляд поліції, в 1915 активізувалася діяльність укр. соц.-демократів, що вели працю між опанованими перев. рос. соц.-дем. пропаґандою катеринославськими робітниками — українцями; група була викрита жандармами; політ. процес скінчився засланням на Сибір. Революція 1917 р. піднесла діяльність укр. громадянства в Катеринославі, серед якого особливо активними були І. Труба, В. Біднов, Л. Біднова, Є. Вировий, І. Мазепа, П. Феденко, С. і О. Єфремови й ряд ін. Відновили працю «Просвіти», почалася українізація освіти (одна з перших укр. гімназій у 1917 р.), заходами Є. Вирового розгорнуло досить широку роботу Укр. Видавництво. Восени 1917 при участі полк. М. Омеляновича-Павленка, І. Труби, С. та О. Єфремових створений був Гайдамацький курінь. 1917 братами Г. й М. Горобцями із катеринославських робітників і навколишніх селян були зорґанізовані відділи Вільного Козацтва, які билися потім з большевиками. Але здавна ведена большевиками пропаґанда в Катеринославі та його роб. околицях із чималим числом неукр. робітництва давала свої наслідки, і Катеринославська орґція большевиків (на чолі Е. Квірінґ), стала одним із важливих осередків у боротьбі рос. большевиків за владу на Україні. Протягом війни 1917—20 рр. Катеринослав не раз із боями переходив із рук у руки; ситуація ускладнювалася ще тим, що б. Катеринослава діяли загони анархіста Н. Махна, який у 1919 навіть захоплював і грабував місто. Події 1917—21 рр., з воєнними діями, частими змінами влади, руйнацією промсти, забороною торгівлі, больш. реквізиціями й голодом, вплинули на занепад міста (1923 р. — ледве 129 000 меш.), пізніше Д. повернулося до попереднього стану (1926 р. — 233 000). Порівняно з довоєнним часом у Д. зріс % українців і зменшився % жидів (за переписом 1926 р. українці становили 35,9%, росіяни 31,5%, жиди 26,7%). В 30-их рр. у Д. були реконструйовані старі заводи і постали нові. Місто зросло, і в 1939 р. ч. меш. досягло 501 000. Під час другої світової війни Д. було значно зруйноване большевиками при відступі 1941 р. і німцями восени 1943; населення його зменшилося до 280 000 в 1943 р.

В час другої світової війни в Д. діяв Укр. Нац. Комітет (з Б. Андрієвським на чолі), праця якого була зосереджена

Дніпропетровське

на культ.-осв. справах. Д. було одним з важливих осередків протинім. резистансу. Після війни Д. відбудувалося, і ч. меш. у 1956 р. доходило 576 000.

Нині Д. займає простір 164 км². Віссю міста є широкий. озеленений проспект ім. К. Маркса (кол. Катерининський), що тягнеться (5 км) паралельно до Дніпра в нагірній і підгірній частині міста. З кін. 19 в. м. поширюється в зах. напрямі, де був збудований перший великий зав. — Брянського Т-ва. Довж. Д. сягає нині понад 15 км. З 1910 р. Д. поширилося й на лівий, низький берег ріки, через яку збудовано 3 мости. Перший із них, двоповерховий, споруджений у 80-их рр., був тоді найбільшим в Европі. Оселі, колись розкидані, згодом стали передмістями Д. і в 30-их рр. увійшли в міську смугу: Амур-Нижньодніпровське (вантажна станція, порт) і Кам'янка. Останнім часом у міській смузі, в півд. частині, виникло селище Нижній. Засоби сполучення в Д. — трамвай, автобуси й тролейбуси. Порівняно з іншими містами України Д. має багато садів і парків (площа озеленених

1 — Пристань
3 — Цементний зав.
5 — Вагонний зав.
9 — Збірник нафтовий
11 — Збройовий зав.
12 — Льокомотивний зав.
14 — Палац культури
15 — Управління півд. залізницями
16 — Електровня
17 — Театр
18 — Виконком
20 — Водозбірник
21 — Пошта
22 — Музей Мистецтва
25 — Університет
26 — Біологічна Станція
27 — Гірничий Інститут
28 — Іст.-Археологічний Музей
29 — Собор
30 — Шпиталь
31 — Бактеріологічний Інститут
32 — Медичний Інститут

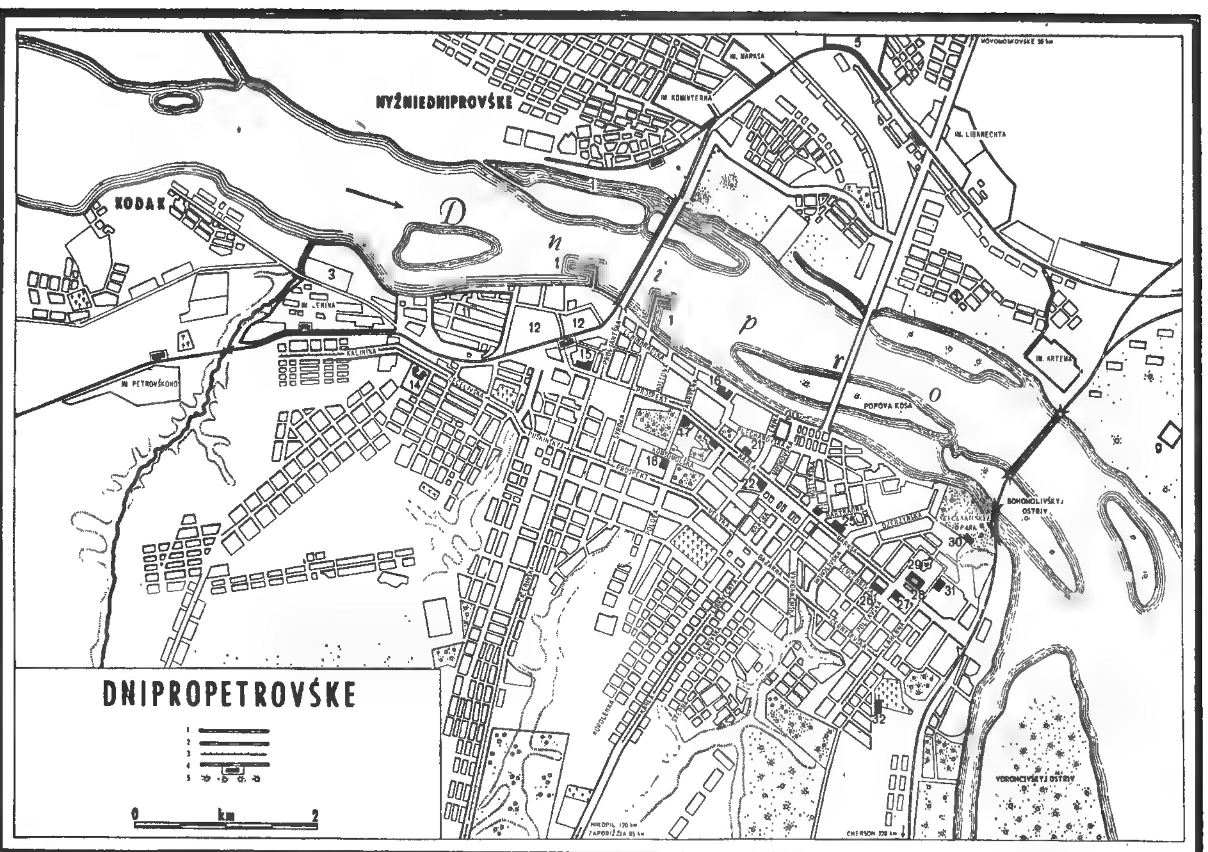

Дніпропетровське (плян міста)

1 — Дворейкові залізниці. 2 — Однорейкові залізниці. 3 — Трамвайні й автобусні сполучення. 4 — Залізничі станції. 5 — Парки, насадження, дерева

масивів 1 330 га), найбільші — ім. Т. Шевченка (кол. кн. Потьомкіна) на високому скелястому березі Дніпра в сх. частині м. і парк ім. Чкалова (з дитячою залізницею) в центрі.

Д. є одним з найважливіших центрів важкої індустрії України й усього СССР. Заводи дорев. доби зазнали кількаразової реконструкції, постало багато нових. Найстарішим і найбільшим зав. є Дніпропетровський металюрґійний завод ім. Петровського, окремі цехи якого згодом перетворилися на самостійні підприємства. До найважливіших заводів належать: *Дніпропетровський металюрґійний завод ім. Петровського, Дніпропетровський металюрґійний трубовальцівний завод ім. Леніна, Дніпропетровський трубопрокатний завод ім. К. Лібкнехта,* з мартенівським, вальцівним і трубним цехами, *Дніпропетровський завод ім Комінтерну,* — вальцетокарний і бляхокатальний, Амур-Нижньодніпровський й ін. На базі металюрґії розвинулася металообробна й машинобудів. пром-сть — *Дніпропетровський зав. мостових конструкцій (ім. Молотова),* металюрґійного устаткування (ДЗМУ), варстатобудів., дротяно-цвяховий, завод ім. Профінтерну, зав. с.-г. мацин ім. Ворошилова, паротяго- і вагоноремонтні заводи та ін. В металюрґійній і машинобудів. пром-сті працює 80% робітників Д., вартість її продукції становить 75% валової продукції. З металюрґією зв'язана коксохемічна пром-сть і виробництво вогнетривких матеріялів. На дереві і лісоматеріялах, що сплавляються Дніпром, розвинулася деревообробна і лісохемічна пром-сть, з харчової пром-сти найбільше значення має борошномельна; менше значення має легка пром-сть. Пром-сть і міське госп-во одержують струм із Дніпропетровського кільця, яке об'єднує Дніпрогес, Криворізьку й Дніпродзержинську електростанції; останнім часом це кільце пов'язане з системою Донбасу.

Д. є важливим комунікаційним вузлом, де схрещуються лінії Донбас—Кривий Ріг і Харків—Херсон із водним Дніпровим шляхом. Річний порт Д. належить до найбільших на Дніпрі. Він є важливий для Донбасу й Криворіжжя; до цих р-нів залізницею надходить дерево з верхів'їв Дніпра, звідти транспортується вугілля, руда, зерно, городина. Д. має авіосполучення з більшими містами України й СССР.

В 20-их рр. укр. наук. життя об'єднувалося навколо відкритого в 1925 р. Дніпропетровського Наук. при УАН Т-ва (Д. Яворницький, В. Пархоменко, Ю. Коршун, П. Єфремов, М. Злотников, М. Бречкевич, І. Степанів та ін.), що велику увагу приділяло насамперед вивченню свого краю. Однак уже в 1929 р. на укр. науковців упали перші удари терору в зв'язку з процесом СВУ (Л. Біднова, П. Єфремов та ін.), і від поч. 30-их рр. діяльність Наук. Т-ва і Т-ва Краєзнавства припинилася. Не могла розгорнутися і літ. діяльність, хоч вона проходила в льояльних сов. формах орг-цій «Плуг» і ВУСПП (недовго виходив журн. «Зоря»): в 30-их рр. визначніші літ. діячі зникли. Нині Д. має 10 високих шкіл, здебільша — у зв'язку з госп. характером области — технічних. Найстарішим є *Дніпропетровський Гірничий Інститут* — з 1899 р., в 1918 р. постав *Дніпропетровський Державний Університет,* згодом, в 1930 р., інститути: Металюрґійний і Хеміко-Технологічний, обидва виділені з Гірничого Ін-ту; далі Ін-т Інженерів Зал. Транспорту, Інженерно-Будів., Медичний, Фармацевтичний, Сіль.-Госп. і Пед. Ін-т Чужих Мов. Н.-д. ін-ти зв'язані здебільша з важкою індустрією, зокрема Н.-Д. Ін-т Чорної Металюрґії АН УРСР, перенесений до Д. з Києва, Ін-т Фізичної Хемії, Ін-т Коксової Пром-сти, Ін-т Техн. Фізики й ін. Технікуми (бл. 20) готують кадри для різних галузей пром-сти. З театрів найважливіші обл. Укр. Театр ім. Т. Шевченка, Театр рос. драми ім. Ґорького й дитячий ляльковий. Серед музеїв (між ними Художній, заснований 1914 р., Природознавчий та ін.) особливе значення має Іст.-Археологічний Музей, заснований 1905 відомим істориком Д. Яворницьким; в основу його лягли цінні збірки О. Поля. Поміж бібліотеками визначаються Держ. Публічна Бібліотека, заснована 1887 р., і бібліотеки Гірничого Ін-ту, Ун-ту й Металюрґійного Ін-ту, Ін-ту Інженерів Зал. Транспорту, а також Техн. бібліотека зав. ім. Петровського. Обл. архів містить документи від кін. 18. в.

М. Глобенко і *В. Кубійович*

Дніпропетровський Гірничий Інститут (ім. Артема), найстаріша висока гірнича школа на Україні; заснований 1899 р. як Вища Гірнича Школа, 1912 р. перетворена на Гірничий Ін-т. 1930 р. з Д.Г.І. виділені як окремі високі школи — Металюрґійний Ін-т і Хеміко-Технологічний. Нині Д. Г. І. має 4 факультети: геолого-маркшайдерський, гірничий, гірничо-механічний і шахтобудівельний.

Дніпропетровський Державний Університет, заснований в 1917—18 у складі 4 факультетів на базі Вищих Жіночих Курсів, що існували в Катеринославі з 1916. 1920 мед. фак. перетворено на Мед. Ін-т; решта факультетів (іст.-філол., фіз.-матем. і юридичний) були реорганізовані в Дніпропетровський Ін-т

Нар. Освіти; після нових переорганізацій в 1930—32 рр. ун-т був відновлений в 1933 р. В 1952 він мав 6 факультетів: іст., філол., фіз.-матем., геол.-геогр., хем., біол. і заочний відділ.

Дніпропетровський завод ім. Комінтерну (Амур-Нижньодніпровське), під цим ім'ям об'єднані 3 невеликі, збудовані до 1917, заводи в лівобережній частині Дніпропетровського: 1. листовальцівний цех для вальцювання (прокату) дахового й лопатного заліза й цехи для виготовлення бляхи; 2. вальцетокарний (до 1941 — гол. постачальник вальцівних валків для укр. метал. пром-сти); 3. мартенівський цех із 2 печами і сортовальцівний цех. Продуктивність заводів — бл. 200 000 т готових виробів.

Дніпропетровський завод металоконструкцій (ім. В. Молотова), розташований на березі Дніпра на північ від зав. ім. Петровського, цехом якого він був до 1930 р. Після війни 1941—45 був відбудований і розширений. Виробництво становить кількасот тис. тонн металовиробів. Понад 80% конструкцій зварні; клепані складають менше ніж 20%. Зав. виробляє залізничі та пішоходні мости — зварні та клепані; естакади, ферми, конструкції екскаваторів, каркаси високих будинків і пром. будівель, зварні кожухи доменних печей та кавперів, листові, зварні та клепані вироби, металеві конструкції для гідростанцій (щити), газопроводи та ін. Більша частина продукції вивозиться за межі України; чимала частина — за кордон: у Китай, Індію й країни Сх. Европи.

Дніпропетровський металюрґійний завод ім. Петровського (кол. Олександрівський, або Брянський зав.), був заснований Акціонерним Т-вом Брянського рейкопрокатного, залізоробного, сталеливарного й механічного заводу, з залученням укр. капіталу, і почав виробництво 1885 р. Зав. розташований у півн. частині Дніпропетровського б. станції Горяїнове. 1913 р. він був другим за розміром заводом Рос. Імперії; річне виробництво понад 400 000 т чавуну; на зав. було 5 доменних печей з корисним обсягом 250—600 кубічних м, 7 мартенівських печей, 3 бесемерівські конвертори і 10 вальцівних станів. Після революції зав. був на консервації. Перша домна була пущена 1923 р. На 1940 р. витоп чавуну перевищив 750 000 т. Виробництво чавуну, сталі та вальцювання удвоє перевищило обсяг продукції 1913 р. На зав. був збудований третій мартенівський цех із двома 100-тонними печами. Перед евакуацією 1941 р. були зруйновані всі найважливіші метал. аґреґати, крани та будівлі. З жовтня 1943 почалася відбудова заводу. На 1955 р. за техн.-екон. показниками використання доменних та мартенівських печей і вальцівних станів зав. перевищив рівень 1941 р. Відомостей про обсяг виробництва не публікують. *А. П.*

Дніпропетровський металюрґійний трубовальцівний завод ім. Леніна, в Дніпропетровському, розташований побіч зав. ім. Петровського; заснований у 1889 р. бельг. т-вом братів Шодуар. Тепер на зав. є 4 мартенівські печі із «садженням» («садкою») понад 50 т кожна, цех безшовних труб, трубоелектрозварний, листовальцівний стан і цех тонкостінних авіотруб. Виробництво перевищує рівень 1941 р. (витоп сталі 200—250 000 т).

Дніпропетровський трубопрокатний завод. ім. К. Лібкнехта, на лівому березі Дніпра, в передмісті Дніпропетровського (Нижньодніпровському), відомий до революції як трубовальцівний і дротяно-цвяховий зав. У 30-их рр. поширений і модернізований. 1941 р. Д. т. з. мав мартенівський цех, старотрубний і новотрубний цехи. В 1935 р. пущено перший в СССР цех цільнокатаних коліс із виробництвом 100 000 т. коліс (англ. устаткування); крім того, існує бальоновий цех і фасонноливарний. Виробництво зав. — 600—700 000 т сталі й бл. 400 000 т вальцювання.

Дніпросоюз, центр. союз кооп. споживчих союзів, заснований 1917 р. в Києві, був найважливішим центр. союзом України в добу державности. До кін. 1918 р. Д. об'єднував бл. 8 000 кооператив і бл. 80 пов. та окружних союзів; постачав ґалянтерійні, мануфактурні та ін. товари, зорганізував кілька фабрик і друкарню (на пром. підприємствах Д. працювало понад 2 000 осіб). Крім торг. відділів, Д. мав ревізійно-інструкторський, статистично-екон., культ.-осв., юридичний, асекураційний відділи, видавав книжки й журн. «Кооп. Зоря». Особливою заслугою Д. було видання великої кількости укр. книжок, зокрема, підручників, та орг-ція бібліотек, читалень, театральних гуртків. Д. заснував власну кооп. школу. Д. був гол. репрезентантом укр. торгівлі за кордоном. 1920 р. большевики ліквідували Д., заснувавши на його місце *Вукопспілку* в Харкові. В-во продовжувало діяльність у Відні 1919—21, видавши низку брошур про кооперацію, кілька підручників, «Ілюстровану іст. України» і «Культ.-нац. рух на Україні 16—17 в.» М. Грушевського й ряд ін. книжок.

Дністер, друга за величиною ріка України, довж. 1410 км, величина сточища 71 990 км². Колись увесь Д. плив на укр. території, але після оселення предків сучасних румунів на території на сх. від Карпат (починаючи з кін. 14

в.) і повільної румунізації більшої частини Басарабії Д. становить між Могилевом і майже Дністровим лиманом (бл. 1/3 течії) пограничну укр.-рум. ріку — тепер також кордон між УССР і Молдавською ССР; нижче Рибниці рум. етногр. територія навіть переходить на лівий берег Д. Отже бл. 25% сточища Д. лежить нині за межами укр. етногр. території й за межами УССР.

Д. — гол. р. Галичини, яку через це інколи називають Наддністрянщиною. Іст. й етногр. традиція Д. — символа кол. сили

Звенигород, над Дністром.

Гал.-Волинської Держави, зберігалася й тоді, коли Д. втратив своє політ.-госп. значення. Звідси пієтет до Д. у зах.-укр. романтиків — «будителів» М. Шашкевича («Русалка Дністровая») та Й. Федьковича (твори, з Д. зв'язані), звідси пізніше також назва Д. для ряду гром. установ і орг-цій у Галичині. *Р. М.*

Опис ріки. Д. витікає з-під верха Розлуч на півн. узбіччях Карпат у Сер. Бескиді недалеко від с. Вовче, на висоті 700 м. Його течію можна поділити на гор. — від джерел до Нижнева, сер. подільську — до Тирасполя й долішню. Гор. Д. на відтинку бл. 50 км являє типову гірську річку, що тече спершу на півн. зах., згодом на півн. сх. і проломлюється крізь карпатські хребти; на цьому відтинку Д. має великий спад і несе багато скального матеріялу. Б. Старого Самбора Д. виходить із гір і за 10 км нижче виходить на заболочену Наддністрянську рівнину, якою тече аж до гирла р. Свічі; спад Д. тут відразу зменшується, він пливе через свій власний напливовий стіжок, ділиться на відноги й утворює численні острівці. Від гирла Свічі лівий берег Д. підноситься (Поділля), а від Нижнева обидва береги сходяться над самою р., і Д. входить до подільського яру. В гор. течії до Д. впадають найбагатші на воду притоки: з правого боку карпатські ріки — Бистриця з Тисьменицею, Стрий (170 км) із Опором, Свіча (105 км) з Мізункою і Сукеллю, Лімниця (120 км) з Чечвою і дві Бистриці — Солотвинська (80 км) і Надвірнянська (110 км), з лівого боку — карпатський Стривігор, з Розточчя — Верешиця, з Поділля — Щирець, Зубря, Бібрка, Свір і Гнила Липа (80 км).

Сер. Д. пливе глибоким (100 й більше м) вузьким яром, часто цілком наповненим річищем, і має численні меандри (докладніше див. *Поділля*). Шир. Д. тут пересічно 160—200 м, найменша 60, найбільша 400 м. Спад Д. і швидкість течії нерівномірні (див. мал.), вони найбільші б. Ямполя, де Д. пробивається крізь Укр. кристалічний масив й утворює пороги; пересічний спад від гирла Збруча до м. Могилева 30 см на 1 км, від Могилева до Дубосар — 17. Сер. Д. майже позбавлений правобічних басарабських приток (лише Реут — 210 км, Ікель, Бик — 130 км і Ботна), і тому його сточище асиметричне. Лівобічні подільські притоки пливуть, як і сам Д., в ярах: Золота Липа (140 км), Коропець, Стри-

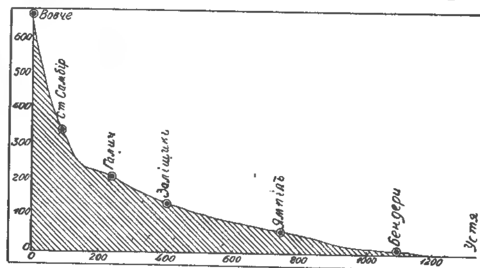

Поздовжній профіль долини Дністра. На ньому зазначено невирівняний спад в околиці Галича і Ямполя (пороги)

па (170 км), Джурин, Серет (255 км), Збруч (190 км), Смотрич (153 км), Ушиця (112 км), Калюс, Лядава, Мурахва (155 км), Русава, Ягорлик (80 км), Кучурган (110 км). Нижче с. Дубосари дол. Д. розширяється до 8 км, а нижче Тирасполя, де виходить на Чорноморську низовину — до 16 км; 20 км нижче Тирасполя між Д. і його рукавом Турунчуком лежать широкі, до 20 км, плавні, вкриті комишами й кущами, що заливаються під час повені. Шир. Д. 100—240 м, при самому гирлі знову менша. Д. впадає в Дністровий лиман, відділений від моря косою з двома гирлами. Спад Д. ледве 4 см на 1 км, б. гирла 2 см, швидкість мінімальна.

Водостан Д. зазнає сильного коливання; весняний максимум (II—V), спричиняється таненням снігів, літній — сильними дощами в гор. і сер. частинах сточища Д. і найвиразніше виявляється в гор. течії; зокрема, літні повені часто бувають катастрофічні (напр., 30. 8. — 2. 9. 1927 і в серпні 1941

— обидві в Карпатах і на Підкарпатті). Найнижчий і найбільший стабільний водостан має Д. восени й узимку. Загалом водостан Д. зазнає сильних коливань, і найбільша амплітуда водостану доходить у сер., яровій течії — до 10 м (Жванець). Сер. річний стік Д. становить 330 м³ на сек., себто 10 км³ на рік;

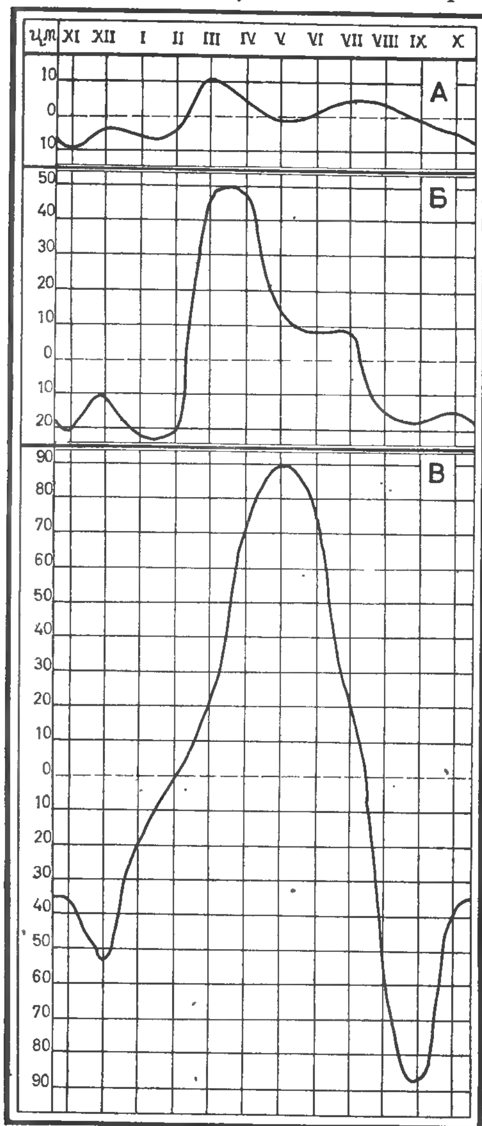

Річний період змін рівня води в Дністрі: А. під Ст. Самбором, Б. під Заліщиками, В. б. Маяків. На кривій «А» зазначено літній максимум (VII—VIII), що в кривих «Б» і «В» заникає

основна маса стоку припадає на весну, на зиму — 15—20%. Д. замерзає на час від пол. грудня до пол. березня, пересічно на 2½ місяці. *І. Тесля*

Фавна Д. досить близька до дунайської і тільки на його водоймищах обмежена: чіп, чопик, йорж смугастий, умбра, що живуть також у річках Закарпаття; карп. частиною сточища Д. обмежується наявність форелі, пирія і марени балканської. Осятрові поступово стали рідкими і з'являються лише в дол. течії Д., за винятком чечуги, вирозуба, що заходять далеко в гор. течію. У пром. ловах на Д. переважають підуст — 65%, плітка — 9%, щука — 8%, марена — 7%. *Е. Ж.*

Д. як водний шлях. Д. був відомий ще стародавнім грекам (Тірас), які при його гирлі мали свою колонію Тіру й меншу Нікополь. Тоді Д. становив частину гол. водно-суходільного шляху, що вів від Балтицького м. уздовж Одри, Висли, Сяну й Дністра до Чорного моря. Сер. Подністров'я належало до найраніше заселених частин укр. земель. Уздовж Д. проходили глибоко в укр. землі торг., культ. й навіть політ. впливи греків і римлян (після приєднання Дакії до Римської імперії). Під час переселення народів ці впливи зникли, й Д. надовго втратив своє значення.

Після того як басейн Д. був заселений укр. племенами й увійшов до складу Київської Держави, він став, побіч Дніпра, її другою, додатковою госп.-політ. віссю. Це значення мав Д., зокрема, в Гал. князівстві, експансія якого йшла на півд. уздовж Д. (і Прута) і до якого належало Пониззя, положене між Д. і Дунаєм. Над Д. лежала столиця країни — Галич, уздовж Дністрового шляху були такі міста, як Онут, Василів, Ушиця, Бакота. Після тат. навали 13 в. Дністровий шлях занепав, і госп. віссю Гал.-Волинської Держави став Буг на крайньому заході. Нового значення набув Д. після витиснення татар із Пониззя лит.-руськими князями в пол. 14 в. В той час Галичина була вже в руках Польщі, а сточище сер. Д. перейшло під кін. 14 в. до нової держави — Молдавії. Відновилася важлива роля ряду міст над Д., в гирлі Д. засновано Білгород, вище Бендери, постали торг. пункти ґенуезьких купців, які посередничали в зв'язках між зах.-укр. землями й Середземним м. Поруч із Дністровим шляхом мав більшу вагу суходільний: Львів—Сучава—Яси—Бендери—Хаджибей (сучасна Одеса)—Очаків. З переходом Молдавії під владу Туреччини (на поч. 16 в.) Дністровий шлях втратив своє значення; він став на три століття кордоном Польщі й Туреччини на великому відтинку від Червоногороду до Ягорлика, а міста на правому березі: Аккер-

ман, Бендери, Сорока і Хотин, — Туреччина перетворила на міцні фортеці.

Після розпаду Польщі й приєднання Басарабії до Росії (1812) сточище гор. Д. опинилося в межах Австр. Держави, а його друга частина — в межах Рос. Імперії. В наслідок зменшення ваги водних шляхів, через несприятливі природні умови (маловоддя, численні закрути, яровий характер і пороги б. Ямполя), а також розподіл басейну між двома державами та брак серйозних реґуляційних робіт як на австр., так і на рос. відтинку течії, свого кол. транспортового значення Д. уже не повернув. Початки судноплавства на рос. території Д. походять з 1843 р., але основні роботи проведено тільки в 1884—94 рр. Після цього Д. став доступний для пароплавів, але великої ваги не мав і далі: до 1927 р. ним ходили пароплави вниз від Могилева Подільського, хоч судноплавний Д. від Галича (себто на протязі 800 км). Більше значення мав на Д. сплав дерева; загалом вантажообіг Д. не становив і 5% порівняно з Дніпром.

Під час укр. визвольних змагань Д. на території кол. Росії став фактичною границею УНР і Румунії, хоч уряд УНР не визнав рум. окупації Басарабії; на території Галичини Д. відіграв важливу ролю в червні 1919, після чортківського прориву, як прикриття лівого наступаючого корпусу УГА. В період між двома світовими війнами Д. становив сов.-рум. кордон і рух на ньому завмер. Нині транспорт на Д. занедбаний, так само як не використана його водна енерґія, за винятком побудованої в 1954—55 Дубосарської ГЕС на території Молдавської ССР. По Д. перевозять гол. дерево й будів. матеріяли; гол. пристані — Могилів, Сорока, Бендери, Тираспіль. Д. легко сполучити каналом із Сяном і Вислою (такі проєкти існували ще за австр. часів), що сильно піднесло б його значення.

Література: Лохтин В. Река Днестр, ее судоходство, свойства и улучшение. О. 1886; Пузыревский Н. Днестр, его описание и предположение о его улучшении. П. 1902.

В. Кубійович

«Дністер», асекураційне т-во у Львові, засноване 1892 р., з метою взаємної забезпеки від вогню, крадіжи і влому; засновники: К. Левицький, В. Нагірний, С. Федак, Д. Савчак і Т. Бережницький; директори: Я. Кулачковський (1892—1909), С. Федак (1909—20) і Я. Колтонюк (1920—44). У 1929 р. «Д.» мав 1 200 аґентств і 95 630 членів, майна на 1 972 000 поль. злотих, резервний фонд — 520 000 злотих. Дальший ріст «Д.» припинила госп. криза, обмеження поль. державою діяльности на саму лише Галичину, а, особливо, відібрання концесії на забезпечення від вогню будинків (1935) із залишенням тільки права на забезпечення рухомого майна. У 1937 р. «Д.» мав у

«Дністер» у Львові

цьому відділі 14 502 полісів на суму 19 406 721 злотих, а у відділі забезпечень від крадіжки із вломом 1 325 полісів на 4 005 094 злотих. «Д.» був ліквідований больш. владою.

«Дністер», укр. кооп. банк з обмеженою порукою у Львові; заснований 1895 р. з метою матеріяльної допомоги членам вміщенням ощадностей, позичками тощо. Ч. членів — понад 10 000, власні фонди 967 858 поль. злотих, оборотні 3 645 271 злотих, на позичках 3 017 237 злотих (на 31. 3. 1933). Ліквідований больш. владою.

«Дністер», в-во в Кам'янці Подільському 1911—20, видавало кооп. брошури, твори С. Руданського, шкільні підручники, гол. 1918—20; в-вом завідував В. Сочинський.

Дністровий лиман, затоплене гирло р. Дністра, відділене від Чорного м. вузькою піщаною косою Бугаз; довж. — 40 км, шир. — 4—10 км, глибина 1,5—5 м. В кін. 1955 р. між Білгородом і Овідіополем збудований міст, що сполучає обидва береги лиману.

«Днѣстрянка», альманах, виданий у Львові 1876 гуртком молодих співробітників «Друга»; оповідання І. Франка і його ж переклад «Повіні» Е. Золя, М. Павлика й ін.

Дністрянська Софія (1882—1956), уроджена Рудницька, дружина Станислава Д., піяністка (зокрема виконувачка Шопена) і педагог, родом з Галичини;

концерти у Відні, Ґрацу, в Галичині й на Закарпатті; статті на муз. теми.

Дністрянський Станислав (1870—1935), визначний правник, родом з Тернополя, проф. цивільного права в ун-тах у Львові і Празі, ректор УВУ, чл. ВУАН і д. чл. НТШ; редаґував «Часопись Правничу і Економічну», «Правничий Вісник», гол. Т-ва Укр.-Руських Правників у Львові; в 1907—18 рр. посол до віденського парляменту від нац.-дем. партії, де м. ін. був гол. комісії для реформи цивільного права. Помер в Ужгороді. Автор численних праць укр., нім. і чес. мовами з цивільного права, гол. з права зобов'язань і речевого права, далі — заг. науки права. Найважливіші: „Das Wesen des Verlieferungsvertrages", „Aufträge zugunsten Dritter", «Австр. право облігаційне» (1901), «Звичаєве право та соціяльні зв'язки», «Цивільне право», «Заг. наука права і політики» (1923) й ін. Працював над укр. правничою термінологією, автор проєкту конституції ЗУНР. Д. — представник соціологічної школи права, він намагався ослабити правничий позитивізм підкресленням соціяльного характеру норм та природних засад права (подібні погляди обстоював пізніше Ерліх „Soziologie des Rechtes"). Д. дав власну інтерпретацію судової свободи, прийняту пізніше австр. цивілістами. *В. М.*

С Дністрянська

С. Дністрянський

Добжанський Теодосій (* 1900), визначний біолог-генетик, родом з Немирова, проф. Колюмбійського Ун-ту; 1918—24 працював на Україні, 1924—27 у Ленінграді, з 1927 в ЗДА. Понад 300 публікацій, перев. англ. мовою; м. ін. «Опис нового роду Coccinella з околиць Києва» (1918), «Лошади Семиречья» (1927); найвідоміші праці в двох серіях: „Genetics of Natural Populations; „Studies of the Genetic Structure of Natural Population" (1938—57); „Heredity, Race and Society" (1946—57); „Evolution, Genetics and Man" (1955); кн. „Genetics and Origin of Species" нагороджена 1941 медалею Daniel Girand Elliot (нагорода Амер. Нац. Академії).

Т. Добжанський

Добжанський (Dobrzański) Ян (1820—86), поль. публіцист у Львові, ред. ряду часописів, де в 50—60 рр. містив чимало матеріялів з укр. етнографії, іст. та письменства.

Добичники, люди, що займалися військ. справою в пограничних степових смугах України; цю назву зокрема застосовували до укр. козаків кін. 15—16 вв., які постійно воювали з татарами.

Добко Теодосій (1908—53), василіянин, укр.-кат. церк. і гром. діяч у Зах. Канаді, протоігумен кан. провінції Василіян (1948—53).

о. Т. Добко

Добошанка, верх у сх. Ґорґанах в сточищі Бистриці Надвірнянської, 1 757 м висоти.

«Добра книжка», кат. в-во, видавець і ред. О. Мох; постало у Львові 1920 р. п. н. «Літ. вид. Ін-т Д. К.»; на еміґрації, в Австрії, 1948—49 випустило квартальник «Життя і Слово»; з 1952 в Торонто (Канада); до 1957 видало 154 випуски перекладної й ориґінальної літератури, перев. рел., популяр.-наук. і іст. змісту, різними серіями.

«Добра Новина», неперіодичний орган Укр. Соц. Партії (УСП), після злиття УСП з РУП короткий час орган міськ. пролетаріяту РУП; виходила у Львові 1900—03 (7 чч.); ред. Б. Ярошевський, потім колеґія. «Д. Н.» замінила *«Праця».*

«Добри Рады», популярний ілюстрований місячник «для госп-ва, домівства і забави», виходив у Роґізні й Чернівцях 1889—1914; ред. І. Данилевич.

Добривна промисловість, одна з галузей *хемічної промисловости,* що виробляє мінеральні добрива (азотні, фосфорові, зокрема суперфосфат, калійні й ін.), важливі для підвищення врожайности сіль.-госп. культур. До революції виробляли на Україні з мінеральних добрив лише суперфосфат (заводи в Вінниці й Одесі), в 1930-их рр. побудовано потужний суперфосфатний зав. в Констянтинівці та азотно-добривні зав. в Донбасі і в Придніпров'ї (Дніпродзержинське); на Зах. Україні в 1920-их рр. і пізніше розбу-

довано на базі великих родовищ калійних солей калійно-добривну промисловість в Калуші та Стебнику. Ріст Д. п. в УССР видно з табл.:

рр.:	1913	1940	1950	1955
В 1000 т	36	954	1536	2728
В % продукції всього СССР	49	32	28	28

Частина продукції вивозиться з УССР до ін. сов. респ. Див. також *Мінеральні добрива, Азотно-добривна промисловість, Калійно-добривна промисловість, Фосфоро-добривна промисловість.*

Добрий Абрам, в роки революції дир. Рос. Банку для зовн. торгівлі в Києві, жид; чл. фінансової комісії УНР, яка провадила переговори з німцями про торг. договір. Його арешт і таємне вивезення до Харкова в квітні 1918 з доручення мін. внутр. справ М. Ткаченка спричинили конфлікт між Центр. Радою і нім. командуванням.

«Добрий Пастир», квартальник, присвячений душпастирським і церк. справам та проблемам науки і культури, виходив у Станиславові 1931—39, видавали й редаґували, за фінансовою допомогою ординарів, проф. духовних семінарій Станиславова й Перемишля під проводом о. А. Бойчука і о. О. Орського; гол. ред. о. Т. Галущинський (1931—36) і о. І. Луб (1936—39).

Добрилове євангеліє, рукопис, переписаний 1164 з ц.-слов. ориґіналу дияконом Добрилом, з укр. мовними особливостями, зокрема перший хронологічно текст з т. зв. «новим ять» на місці *е* перед занепалим *ъ*. Рукопис не виданий (уривки в ж. «Киевские Университетские Известия» 1885), зберігається в Москві, в Ленінській Бібліотеці.

М. Добриловський

Добриловський Микола (* 1888), економіст - фінансист, проф. Укр. Госп. Академії і УТГІ в Подєбрадах, довголітній декан екон. фак-ту; праці з теорії нар. госп-ва і фінансів, підручники для високих шкіл; «Держ. кредит» (1928), «Фінанси України» (1928—29) й ін. 1945 засланий большевиками.

Добриловський Юліян (1760—1825), василіянин, автор церк. і світських пісень, м. ін. «Дай же, Боже, в добрий час», а також «Науки парохіяльнія» в перекладі з «славенорускаго на простый й посполитий язык рускій», що вийшли 1794 в Почаєві.

Добриловський Юрій (†1954), полк. Армії УНР, полковий лікар 2 Запор. полку, дивізійний лікар 1 Запор. та 3 Залізної дивізій, начальник сан. служби Армії УНР; помер у Празі.

Добриня, держ. діяч 10 в., брат жінки кн. Святослава, Малуші, опікун молодого Володимира Святославича під час його князювання в Новгороді (по 970), був дорадником у боротьбі з Ярополком. Увійшов, як гадають, у дружинний епос як Добриня Никитич.

Добрівляни, с. б. м. Заліщики (Тернопільської обл.); в околицях знайдено велике трипільське селище (О. Кандиба, 1929, і Т. Сулімірський, 1930) та погребища княжої доби (Т. Сулімірський, 1930—31).

Добров Олександер (* 1901), правник-цивіліст і спеціяліст торг. права; наук. співр. ВУАН; дослідник іст. цивільного і звичаєвого права. Праці: «Право необхідного спадкування за Лит. Статутом» (1925), «Правоутворення без законодавця» (1928) та ін.

Доброеличківка (V—12), с. в півд.-сх. частині Придніпровської височини, р. ц. Кіровоградської обл.

Добровольська Олімпія (* 1895), драматична акторка, режисер і педагог, родом з Одеси; дружина Й. *Гірняка.* Закінчила Муз. Драматичну Школу ім. М. Лисенка. Грала в «Молодому Театрі» (Київ 1917—19), в театрі ім. І. Франка та Театрі-Студії цієї ж назви (1920—22), в «Березолі» (Київ—Харків 1922—1937), в театрі м. Чіб'ю (1938—40), у Львівському Оперному Театрі (1942—44), в Театрі-Студії Й. Гірняка та Укр. Театральному Ансамблі (Австрія, Німеччина, ЗДА, 1945—56). Різноманітна своїм амплюа акторка, з успіхом виступала в п'єсах укр. і зах.-евр. авторів (М. Старицький, І. Тобілевич, Л. Українка, В. Винниченко, М. Куліш, Мольєр, Шіллер, Гавптман та ін.). На еміґрації працює як режисер і педагог в Укр. Театральному Ансамблі, в Муз. Ін-ті в Нью-Йорку; власні постави «Гайдамаків», «Оргії», «Примар», «Лісової пісні» та ін.

О. Добровольська

Добровольський Аркадій (1885—1956), археолог, родом з Херсонщини, співр. херсонського, полтавського, дніпропетровського, одеського музеїв, дослідник старовини Півд. України, м. ін. брав

участь в археологічних експедиціях на Дніпрельстан (1927—32) і в Каховку (1951—54). Звіти публікував у «Записках Одесского Общества Истории и Древностей», «Кратких Сообщениях Института Истории Материальной Культуры» та «Археологічних пам'ятках України».

А. Добровольський

Добровольський Володимир (* 1907), драм. актор, учень Василька та Гаккебуш; грав у Червонозаводському театрі (Харків) і Сталінському (Сталіне), з 1939 — в театрі ім. І. Франка (Київ).

Добровольський Леонид (1867—1929), історик і педагог, родом з Київщини, чл. Укр. Наук. Т-ва в Києві, згодом проф. Ін-ту Нар. Освіти, наук. співр. УАН; серед праць «Забуті межі давньої Київщини» (1909), «З київської козаччини 1855 р.» (1915), статті в «Україні», «ЗІФВ» та ін. виданнях УАН, зокрема присвячені Києву й Київщині та іст. їх дослідження.

Добровольча Армія, див. *Денікін.*

Доброграєва Олена (1864—88), укр. гром. діячка, заснувала укр. гурток на Вищих Жіночих Курсах у Києві, 1886 літ.-наук. місячник у Львові, що виходив як додаток до «Батьківщини», підтримувала зв'язки з Драгомановим, Франком, Романчуком та ін. укр. діячами.

Доброджану-Ґеря (Dobrogeanu-Gherea) Костянтин (1855—1920), рум. політ. діяч (соц.-демократ) і критик, деякий час жив на Україні, (народився в Катеринославі), перший популяризував у Румунії творчість Шевченка в кн. «Taras Şevcenko» (1894).

Добролюбов Микола (1836—61), рос. публіцист і критик рев.-дем. напрямку, співред. журн. «Современник»; стоячи на позиціях «єднання з малоруським народом», прихильно писав про «Кобзар» Шевченка, хоча не піднісся вище оцінки його як «поета цілком народного», і про «Рассказы из народного русского быта» Марка Вовчка.

Добромиль (IV—3), м. над р. Вирвою б. підніжжя Карпат, на півд. від Перемишля; р. ц. Дрогобицької обл. (за Австрії і Польщі пов. м.), 3 500 мешк.; соляна, деревообробна і броварна пром-сть. Оселя існувала з перших вв. по Хр., як доводять знахідки рим. грошей і сліди ранньослов. селища 4 в. Руїни замку Гербуртів з поч. 17 в., манастир Василіян в стилі рококо, збудований 1705 р.

Доброніга (†1087), в хрищенні Марія, сестра Ярослава Мудрого, бл. 1039 була одружена з поль. королем Казіміром.

Добропілля (V—18), м. в півн.-зах. Донбасі, р. ц. Сталінської обл.; підприємства вугільної пром-сти.

Доброслав Суддіч (13 в.), впливовий гал. боярин, противник Данила Романовича; після тат. нападу 1240 «вокняжився» в Бакоті, на Пониззі, володів також коломийськими соляними промислами. За непослух та інтриґи кн. Данило позбавив Д. володінь і ув'язнив його.

Добростани, с. на півн. від м. Городка (Львівської обл.); старовинна оселя, де були знайдені могили із шнуровою керамікою ранньої бронзової доби та венедські тілопальні поховання 2—3 вв. по Хр.; є також городище княжої доби.

Доброхотов Микола (* 1889), металюрґ, проф. високих шкіл, д. чл. АН УРСР, фахівець в галузі витоплювання сталі.

Добруджа (рум. Dobrogea), край між дол. Дунаєм і Чорним морем (23 262 км² і 815 000 меш. у 1930 р.), більша — півн. і сер. частина якого — 15 540 км² і 503 000 меш. (у 1948 р.) належить до Румунії, менша — півд. до Болгарії. Д. заселена різними народами: румуни становлять 44%, болгари — 23%, турки 19%, українці — 2,8%, татари — 2,7%, росіяни — 2,2%, крім того, цигани, греки, жиди, ґаґаузи тощо. Українці в числі бл. 25 000 живуть в рум. Д., а саме в її півн. частині. Д. входила до складу Римської (з 1 в. до Хр.), згодом Візант. імперії, з 7 до 14 в. була в складі Болгарії (в 11—12 в. належала з усією Болгарією до Візантії), недовго належала до Волощини, а з 1411 до 1878 р. — до Туреччини. З 1878 р. півн. Д., заселена перев. румунами, належить до Румунії, півд. — до Болгарії (за винятком 1913—40 рр., коли й вона належала до Румунії).

Добромиль. Манастир і церква оо. Василіян

В 10 в. Д. була завойована київським кн. Святославом, і Переяславець над Дунаєм (бл. теперішньої Тульчі) став

його улюбленим містом; в Д. Святослав воював проти болгар і Візантії (Доростол бл. Сілістри 25. 4. — 23. 7. 971 р.); в Дунайських гирлах осідали галицькі рибалки й купці з 12 в., 1159 р. Іван Ростиславич «ста въ городѣхъ Подунайскыхъ и изби двѣ кубарѣ... и пакостяше рыболовомъ Галичьскымъ» (Іпатський літопис).

Після зруйнування Запор. Січі рос. ґен. Текелієм у 1775 р. частина запор. козаків осіла на Дунайських гирлах, заснувавши в Дунавці «Дунайську Запор. Січ» (див. *Задунайська Січ*). Задунайські козаки жили вільно під тур. владою, зберігаючи свою військ. орг-цію, займались рибальством та ловами й часто воювали по боці Туреччини. Поза «Січчю» в Д. жили також жонаті українці, в т.

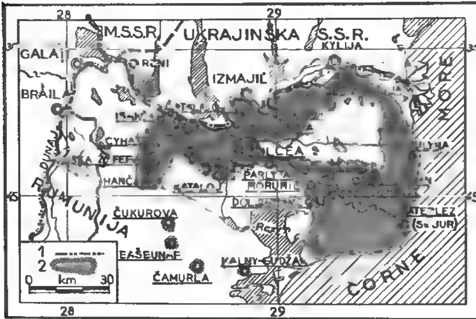

Українські поселення в Добруджі
1. Границя між Добруджею і Волощиною
2. Територія з укр. більшістю. Місцевості, в яких живуть українці, підкреслені

зв. «Райї», і займалися господарством. Під час рос.-тур. війни 1828 р. задунайський кошовий отаман Йосип *Гладкий* перейшов зі своїми козаками на рос. бік. В Д. лишилася тільки мала частина кол. козаків; до них раз-у-раз приходили за Дунай з України втікачі, щоб рятуватися від кріпаччини й рекрутчини (зокрема в 1830—40-их рр.). Під час рос.-тур. війни 1877—78 рр. частина задунайських українців повернулася на Україну. Українці в Д. заселюють гол. дельту Дунаю, частину кол. повіту Тульча (тепер частина Ґалатської обл.) і становлять тут бл. 40% населення; їх поселення зв'язане безпосередньо з укр. нац. територією на півн. від Дунаю в межах УССР. Поруч них, але в окремих оселях живуть росіяни — некрасовці (втікачі з поч. 18 в. після бунту Булавіна) та старовіри — липовани. За рум. переписом 1899 р. в Д. жило 13 700 українців (та 12 800 росіян), за болг. джерелами з 1918 р. 21 500 (росіян 18 500), а за рум. переписом в 1930 р. можна налічити 23 000 українців (18 000 росіян-липованів). Гол. укр. осередки в Д.: Стара Килія (1 955 українців), Моругіль (931), Телиця (941), Летя (845), Дунавець Дол. (686), Дунавець Гор. (374), Караорман (805), Башбунар (671), Ганчарка (462), Чукурова (320), Руська Джаферка (188), Катерлез (Св. Юр — 537), Пардіна (534), Сулина, Баклажанка, Юзлінець, Парлита, Ісакча, Паркеш, Циганка, Каталой, Чамурла, Кални-Буджак, Фрекацей, м. Тульча; в гол. м. Д. порті Констанці перебувають бл. 1 000 українців.

Українці в Д. — перев. рибалки та хлібороби; вони живуть відокремлено від росіян, зберегли укр. мову, але нац. не свідомі, називають себе здебільша руснаками. Деяку просвітню роботу провадив тут в 1880—82 рр. Ф. Вовк; в 1930-их рр. до Д. приїздили українці з Аккерманщини та укр. театр із Чернівців.

Література: В о в к Ф. Задунайская Сечь. КСт., I—IV. 1883; К о н д р а т о в и ч Т. Задунайская Сечь по местным воспоминаниям и рассказам. К. 1883; Л у п у л е с к у І. Русские колонии в Добрудже. КСт., I—IV. 1889; В о в к Ф. Укр. рибальство в Добруджі. Матеріяли до укр.-руської етнології. Вид. Етногр. Комісії НТШ, І. Л. 1899; D a n e s c o G. Dobrogea Вукарешт 1903; Сьюзъ на българскитѣ учени, писатели и художници. Добруджа — география, история, етнография, стопанско и държавно-политическо значение. София 1918.

І. М. Новосівський, А. Жуковський

Добрянка (I—12), с. м. т. на півночі Чернігівської обл., р. ц.; добування торфу, кравецька пром-сть.

Добрянський Агатон (1892—1945), гал. гром. діяч і талановитий організатор; довголітній секретар і заступник гол. Організації Українців м. Львова; великою мірою спричинився до розвитку сили українства в окупованому поляками Львові.

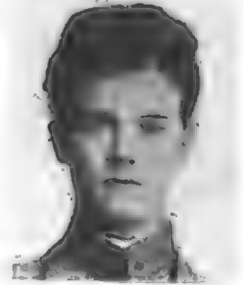

А. Добрянський (1892—1945)

Добрянський Адольф (1817—1901), визначний закарп. політ. діяч родом із Земплинщини (с. Рудлів), правник. З 1840 р. урядовець у Пешті; виступав в оборону прав неугор. народів. 1848 чл. слов'янського з'їзду в Празі і Гол. Руської Ради у Львові; автор проєкту створення окремого самоуправного краю із всіх укр. земель у межах Австрії; 1848—49 австр. комісар при рос. армії, що допомагала Австрії в придушенні угор. повстання. 1849 р. Д. подав цісареві проєкт розподілу Угорщини на нац. дистрикти («Пам'ятник русинів угорських» з 19. 10. 1849) і після його затвердження став з жовтня 1849 до 1860 р. намісником «Русь-

кого дистрикту» в Ужгороді. На цей час припадає сильний культ. рух і відродження Закарпаття (див. *Закарпаття*). Після заведення конституції 1860 р. і зміцнення угор. впливів Д. втратив пост намісника; він і далі виступав в оборону прав закарп. українців, бувши тричі обраний послом до угор. сойму; проєкти Д. угор. більшістю в соймі не приймалися, тим паче, що Д. культ. орієнтувався на Росію. З 1864 р. Д. стояв на чолі осв. т-ва «Общество св. Василія В.», в 1867—71 рр. ред. москвофільської газ. «Свѣтъ». Втративши впливи, Д. переїхав до Австрії, 1881 р. до Львова, де його вплутали до процесу держ. зради (гол. обвинувачена була дочка Д. Ольга *Грабар);* звільнений, переїхав до Варшави, помер в Інсбруці. З публіцистичних праць рос., нім. і угор. мовами важливіші: «Проект политической программы Руси Австрийской», «О западных границах Подкарпатской Руси», «Программа для проведения национальной автономии Австрии», «Les Slaves d' Autriche et les Magyars».

А. Добрянський (1817—1901)

Література: Свенцицкий И. Материалы для истории возрождения Карпатской Руси. Л. 1906—09; Попов А. А. И. Добрянский, его жизнь и деятельность. Мукачів 1928; Zapletal F. A. Dobrjanskij a naši Rusini 1849—51. Прага 1927.

В. М.

Добрянський Андрій (1886—1948), гал. церк. маляр; його праці, зокрема орнаментальний розпис, мають характер укр. барокко старішої формації: єпископська каплиця в Станиславові й ряд гал. церков.

Добрянський Антін (1810—77), гал. церк. письм., гр.-кат. свящ. у Валяві; автор старослов. граматики, численних іст. статтей, проповідей («Науки церковныи») та ін. Посмертно вийшла його «Исторія епископовъ трехъ соединеныхъ епархій, перемышльской, самборской и саноцкой» (1893).

Добрянський Іван († 1915), правник, один із перших гал. адвокатів (з 1870-их рр.), доц. карного права Львівського Ун-ту, москвофіл; у 1890-их рр. гол. колеґії оборонців у політ. процесах проти укр. виборців після «баденівських виборів».

Добрянський Лев (* 1918), економіст і визначний укр. політ. діяч у ЗДА, нар. в Америці; проф. ун-ту Джорджтавн у Вашінґтоні, співред. „The Ukrainian Quarterly“, д-р г. к. УВУ; статті і праці з економіки й політики (The Social Philosophical System of Thorstein Veblen... 1953, The Free Trade ideal, 1954, та ін.); від 1949 гол. Укр. Конґресового Комітету Америки і на цьому посту розгорнув широку політ. діяльність в ЗДА на користь укр. справи.

Л. Добрянський

Добрянський-Демкович Михайло (* 1905), гром. діяч і журналіст з Галичини; (1933—39 — співред. «Мети» і «Христос Наша Сила», в 1941—45 чл. проводу УЦК; на еміґрації — ред. журн. «Проблеми» (Мюнхен, 1947—48), «Укр. Думка» (Лондон, 1949—50), співред. газ. «Соборна Україна» (1950—51); гол. ред. укр. відділу радіостанції «Визволення» в Мюнхені (з 1956).

Довбиші (III—8), с. м. т. в сх. частині Волинського Полісся, р. ц. Житомирської обл.; фабрика порцеляни. В 1925 р. влада УССР організувала в Д. поль. р-н — Мархлевський, єдиний в республіці (на 33 сільради — 29 поль., на 29 шкіл — 27 поль.) — в сер. 30-их рр. скасований.

Довбуш (Довбущук) Олекса (1719—45), ватажок карп. *опришків*, син гуцула з Печеніжина. В опришки пішов 1738 разом із братом Іваном; мав загін 30—50 людей, нападав, спираючись на співчуття місц. селянства, гол. чином на панів і жидів. Діяв перев. на Гуцульщині й Покутті, але заходив і на Поділля. Проти Д. висилалися експедиції, часом до 2000 війська. Постать Д., опоетизована народом, лишила помітний слід в укр. фолкльорі й письменстві; з його ім'ям зв'язано чимало пам'яток по всій Гуцульщині і Бойківщині.

«Довбуш», укр. спортова дружина в Чернівцях (1920—40), відогравала виховну і репрезентативну ролю на Буковині; у Д. були секції футболу, гаківки і легкої атлетики; серед заслужених членів т-ва: Ф. Єнджейовський, Р. Ясеницький, Т. Глинський, А. Ганицький, А. Іванович, С. Проць, Я. Шлемко, а серед грачів визначилися: Цопа, Бошняк, Драґан, Попик, Лесько, Бернадинюк, Янковий, Суховерські Т., А., О., Іванович, Вуш та ін.

Довга Коса, піщана коса в Озівському морі на півд. березі Таганрізької затоки, 17 км довж., бл. 0,5 км ширини.

Довгалевський Митрофан (18 в.), письм., викладач піїтики в Києво-Могилянській Академії, автор написаного латинською мовою курсу поетики (1736) і двох драм: різдвяного циклу — «Комическое дѣйствіе» (1736) і великоднього — «Властотворный образъ человѣколюбія Божія» (1737). Особливий інтерес являють інтермедії, додані до цих п'єс (по 5 до кожної), в яких виступають астролог, селяни, козаки, «пиворізи», москалі, поляки (з підкресленням політ. гніту з їх боку), білорус, циган і т. д.; мова інтермедій близька до народної.

Довгалюк Теодосій (1907—43), пастор, діяч і один із основоположників Укр. Євангелицько-Реформованої Церкви на Волині; помер в больш. конц. таборі б. Архангельську.

Довгаль Олександер (* 1904), маляр і графік, закінчив Харківський Художній Ін-т; у 20—30-их рр. належав до школи М. *Бойчука,* еволюціонував від бойчукізму до синтези його з елементами зах. експресіонізму; тепер працює в межах дозволених тем і засобів; ілюстрації до творів Шевченка, Шекспіра, Кочерги та ін., пейзажі, дереворити, кольорові ліноритн.

Довгаль Спиридон (* 1896), журналіст, політ. діяч, доц. УТГІ (економіст); активний учасник визвольних змагань, співорганізатор і командир Студентського Куреня під час боїв за Київ взимку 1917—18, згодом підполк. Армії УНР; на еміґрації ред. часописів «Нова Україна» (Прага 1925—29), «Вперед» (Ужгород 1932—38), «Нова Свобода» (Ужгород 1938—39), «Дозвілля» (Німеччина 1942—45), «Слово» (Реґенсбурґ 1945—46). Чл. ЦК УПСР, з 1950 чл. і гол. ЦК Укр. Соц. Партії, діяч Укр. Нац. Ради на еміґрації, з 1951 заступник гол. Виконного Органу. Автор праць на екон. теми.

С. Довгаль

Довгань Василь (* 1895), укр. гром. і політ. діяч в ЗДА; один з активних роб. діячів в 1920-их рр., відомий боротьбою з комунізмом серед робітництва, співорганізатор УККА і ЗУАДК (увесь час чл. Контрольної Комісії), засновник і гол. Укр. Вільної Громади Америки.

Довгань Кость (* 1902), книгознавець, бібліограф, критик, родом з Поділля; наук. співр. Укр. Н.-Д. Ін-ту Книгознавства, представник офіц. лінії ком. партії в книгознавстві й літературі, автор численних статтей в «Критиці», «Житті й Революції» та ін. журналах. М. ін. «Соціяльна функція літератури і проблема читача» (1929), «До питання про соціяльну функцію книги» (1931), «Принципи критико-бібліографічної оцінки» (1934). Не зважаючи на гострі виступи Д. проти кращих підсов. письменників, зокрема неоклясиків, у пол. 30-их рр. був заарештований, дальша доля невідома.

Довгань Федір, сел. і кооп. діяч на Тернопільщині, чл. Гол. Управи Укр. Радикальної Партії в 1930-их рр.

Довге (V—4), с. Іршавського р-ну Закарп. обл., положене над р. Боржавою, кол. м-ко, залізна руда.

Довгі звуки як фонологічна категорія в укр. мові виступають тільки в приголосних. На відміну від сербо-хорватської мови, що зовсім не знає Д. з. приголосних, і ін. слов. мов, що знають їх як правило тільки на місці морфологічних швів, укр. мова використовує їх як окремі фонеми (*ллють — лють, літання — літаня*). Натомість Д. з. голосні з'являються тільки в наголошеній позиції як супровідна ознака динамічного наголосу, але не грають жадної фонематичної ролі (як в мовах болг., поль., білор. і рос.).

Довгович Василь, дійсне прізвище Довганич (1783—1849), поет і філософ на Закарпатті, свящ., чл. Угор. Академії Наук у Будапешті. Писав травестійні вірші з елементами нар. (закарп.) мови; філос. праці латинською та угор. мовами, в яких м. ін. інтерпретує Канта.

Довгович Володимир (* 1884), укр.-кат. свящ., гром. діяч в ЗДА, гол. «Провидіння» в 1916—18 рр., один із засновників і гол. *Української Ради* в 1917 р.

Довгоносики (Curculionidae), родина з ряду жуків; мають витягнуту наперед голову, що утворює головотрубку, на кінці якої міститься ротовий отвір. Багато видів Д. є небезпечними шкідниками сіль. госп-ва. Довгоносик буряковий (Bothynoderes punctiventris Germ.), шкідник цукрового буряка, поширений у степовій (почасти й лісостеповій) зоні України, у наслідок незадовільної орг-ції боротьби з ним, завдавав, особливо в 30-их рр., великої шкоди буряківництву. Довгоносик казарка (Rhynchites bacchus L.) ушкоджує яблуні, груші, сливи й ін. Довгоносик сосновий, або деревець ялиновий (Hylobius abietis L.), поширений у шпилькових лісах України (Півн. Кавказ), шкодить сосні.

Довгополе, м. на Буковині, див. *Кімполюнґ.*

Довгополий Клим, коз. старшина, прихильник швед. орієнтації Мазепи, пішов із ним на еміґрацію, був ген. суддею у П. Орлика; чл. коз. делеґації в Царгороді 1712, потім виїхав з П. Орликом до Швеції; дальша доля його невідома.

Н. Довгополов

Довгополов Нифонт (* 1850—?), гром. діяч, лікар; за рев. діяльність відбув заслання до Сибіру, пізніше (1907) чл. укр. фракції 2 Держ. Думи.

Довженко Григорій (* 1877), політ. і гром. діяч родом з Охтирщини, за фахом технік; чл. Укр. Соц.-Дем. Спілки, працював над проф. орг-цією робітництва; 1917 — чл. Укр. Центр. Ради і Малої Ради, дир. Департаменту Ринку Праці, керував в-вом УСДРП в Києві. З 1920 на еміґрації, гол. Укр. Червоного Хреста в Польщі, з 1931 у Франції.

Г. Довженко

Довженко Олександер (1894—1956), один із основоположників укр. кіномистецтва, письм. і маляр, родом із Сосниці на Чернігівщині. Увійшовши в молоду укр. кінематографію як режисер фільмів «Вася-реформатор» (1925), «Ягідки кохання» і «Сумка дипкур'єра» (сценарій Заца і Шаранського), Д. дістав змогу виявити свій глибоко ориґінальний стиль у фільмах «Звенигора» (1927, сценарій М. Йогансена і Юртика, оформлення В. Кричевського), «Арсенал» (1929), «Земля» (1930) — за власним сценарієм, характеристичних експресіоністичним монументалізмом, що досягався, м. ін. сміливими змінами ритму (особливо граничним сповільненням дії), використанням незвичних ракурсів, в кадрах, що представляють укр. природу з її широчінню й величчю, особливо насиченим діялогом та ін. засобами, що відбивали своєрідність, традиційність укр. нар. життя, навіть зрушеного революцією. В 30-их рр. Д. змушений був великою мірою змінити й тематику і манеру; з'явилися «Іван» (1932), «Аероград» (1935), «Щорс», воєнні документальні фільми «Битва за нашу радянську Україну», «Перемога на правобережній Україні», після війни — «Мічурін», п'єса «Життя в цвіту». Виступивши в воєнні рр. з рядом офіц. політ. насичених літ. творів («Ніч перед боєм», «Мати», «Воля до життя» і ряд ін.), Д. в останні рр., зокрема в кіноповістях «Зачарована Десна» (1954) і «Поема про море» (1956) спромігся знову, попри офіц. накинуту тематику відобразити своє ориґінальне сприйняття минувшини, природи і побуту України, з замилуванням підкреслюючи глибоку самобутність укр. народу. *М. Г.*

О. Довженко

Довженок Василь (* 1909), археолог і історик України, наук. співр. Ін-ту Археології АН УРСР; досліджував м. ін. Вишгород (1947), городища на дол. Росі (1949); продовжував (із В. Гончаровим) розкопи в старому Галичі (1951) й ін.

Довнар-Запольський Митрофан (1867—1934), історик, білор. походження, вихованець Київського Ун-ту, учень В. Антоновича, 1901—19 проф. Київ. Ун-ту, співр. Київ. Археологічної Комісії, 1925—26 проф. Білор. Держ. Ун-ту в Мєнську. Автор численних праць з іст., економіки та етнографії Білоруси, а також з іст. України й Росії. Серед праць: «Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца 12 столетия» (1891), «Государственное хозяйство великого княжества Литовского при Ягеллонах» (1901), «Очерки по организации западно-русского крестьянства в 16 в.» (1905), «Украинские староства в первой половине 16 в.» (1908), «Исторические взгляды В. Б. Антоновича» (1909), «История русского народного хозяйства», I (1911) та ін.

М. Довнар-Запольський

Дога Василь (* 1886), педагог, співр. Наук.-Пед. Комітету ВУАН, автор шкільних підручників і статтей на методичні теми, зокрема з методики укр. мови. Засуджений у процесі СВУ, дальша доля невідома.

Догадько Лев (1906—41), мовознавець, викладач Харківського Ун-ту і Полтав-

ського Пед. Ін-ту, автор підручників укр. мови і розвідки про особливості мови робітників.

Договір, дво- або багатосторонній правний акт, що полягає в узгодженні волі сторін і встановлює або змінює між ними взаємини прав і зобов'язань. В цивільному праві Д. є важлива основа обліґаційного права. В «Руській Правді» Д., відомий під назвою «ряд», не був зв'язаний із певною формою; найчастіше це був словесний акт. У староруському праві відомі договори купівлі-продажу, позики, найму, поклажі (ЕУ І, стор. 654). За Лит. Статутом Д. про купівлю-продаж та обмін нерухомостей, а також про позики понад певну суму повинен укладатися на письмі. Статут нормує ще договори найму, поклажі, дарування і поруки. В цивільному праві Гетьманщини, а гол. в кодексі 1743 «Права, по которымъ судится малороссійскій народъ», Д. має часто назву «запис». Для більшости договорів кодекс вимагає письмової форми. Для дійсности Д. конечні: вільне волевиявлення, згідність Д. з законом і нар. звичаєм, моральність об'єкта. Перелічені типи Д. в кодексі — це застава, порука, позика, депозит, купівля-продаж, оренда, даровизна, відкуп.

В рос. і австр. законодавстві норми про Д. становили частину цивільного права, скодифіковані на поч. 19 в. під сильним впливом Наполеонового Кодексу з переваґою принципу договірної свободи. Ці закони були дійсні за часів укр. державности 1917—20 (в УНР і ЗУНР).

В УССР постанови про Д. містяться в «Цивільному Кодексі» УССР з 1922 (статті 130—398). В кодексі унормовані Д. про найом, купівлю-продаж, заміни, позики, про підряд, поруки, доручення, довіреність, про комісію, спілки, страхування. Постанови «Цивільного Кодексу» про Д. як цивільно-правний інститут мають ще порівняно найбільше спільних елементів із правом несовєтських країн, однак його застосування обмежене, зважаючи на соц. і плянове господарство.

Сов. система створила спеціяльні типи договорів: Д. контрактації, себто про заготівлю с.-г. продуктів від одноосібників або колгоспів, поширений за НЕП (з 1933 введено систему примусових постачань); Д. машинотракторних станцій із колгоспами, укладуваний за типовим Д. МТС з 1949 (див. *МТС*); видавничий Д. між автором і в-вом, реґляментований сов. авторським правом (закон про авторське право УССР з 6. 2. 1929). Трудовий Д. укладається між підприємством чи установою і робітником, незалежно від колективного Д. В практиці трудові взаємини на договірній основі мають мінімальне значення, бо часто адміністративне притягання до праці заступає Д. Колективний Д. так само втратив своє справжнє значення, яке він має на заході (ЕУ І, стор. 689—690, і гасла *Праця, Трудове право*). За першого сов. періоду практикувалися концесійні договори, укладені на цивільно-правній основі між сов. урядом і чужими підприємцями, які одержували право відкривати підприємства в СССР. До 1923 ряд концесійних договорів уклав уряд УССР. *В. Маркусь*

Договори міжнародні, див. *Міжнародні договори.*

«До зброї», воєнно-наук. в-во в Каліші 1923—39; видавало воєнно-наук. квартальник «Табор», керівник в-ва ген. В. Сальський.

«До зброї», журн. військ.-політ. думки укр. вояцтва на чужині, місячник, вид. Військ. Центру, згодом Місії УПА при Закордонному Представництві УГВР; виходить у Мюнхені з 1946 р.; ред. І. Бутковський, М. Мартинець, Є. Прірва. До 1956 появилося 39 чч.

«Дозвілля», ілюстрований літ. двотижневик для українців у Німеччині; виходив у Берліні, згодом у Пляуені (Німеччина) 1942—45; ред. С. Довгаль.

Докембрій, див. *Геологія України.*

Докучаєв Василь (1846—1903), визначний рос. ґрунтознавець і геолог, засновник генетичної клясифікації ґрунтів, згодом загальноприйнятої в науці, дослідник чорнозему («Русский чернозем», 1883) і генези степів Сх. Европи («Наши степи прежде и теперь», 1892). В 1888—94 досліджував ґрунти Полтавщини («Материалы к оценке земель Полтавской губ.», 16 тт., 1889—94). Після посухи й голоду в 1891—92 керував спеціяльною експедицією Лісного Департаменту для боротьби з посухою й опрацював проєкт насадження полезахисних лісових смуг і боротьби з ерозією ґрунтів («Труды экспедиции...», 18 тт., 1894—98); тоді ж організував на Україні *Велико-Анадольську* (керівник Г. Висоцький) і Старобільську дослідні станції.

Долгорукий Григорій (1656—1723), кн., рос. дипломат, з наказу Петра І провадив 1708 гетьманські вибори І. Скоропадського в Глухові; брав участь у кампанії 1709 на Україні. Довголітній рос. амбасадор у Польщі.

Долежаль Карл (1883—1924), підполк. ген. штабу УГА, 1919 начальник штабу 3 корпусу, пізніше дир. військ. канцелярії Диктатора ЗУНР.

Доленга-Ходаковський (Dołęga Chodakowski) Зорян, справжнє ім'я Чарноцький (Czarnocki) Адам (1784—1825), поль. етнограф і археолог — аматор. Під час подорожей, зокрема по Україні (1814—20 рр.) Д.-Х. реєстрував городища та могили й зібрав понад 2 000 нар. пісень і багато ін. фолкльорного матеріялу, не опублікованого повністю (м. ін. іст. пісні частково видав М. Максимович); основні погляди виклав у праці „O Słowiańszczyźnie przedchrześcijańskiej" (1818, окремо 1835).

Доленґо Михайло, див. *Клоков* Михайло.

Доленко Володимир (* 1889), правник, гром., політ. і церк. діяч у Харкові, з 1944 р. на еміґрації; 1917—20 рр. брав участь в нац.-визвольному русі: чл. Укр. Нац. Комітету в Харкові, гол. політ. комісії Слобожанської Ради, організатор Укр. Радикально-Дем. Партії, гол. Слобожанської Крайової Ради УАПЦ; 1926—33 рр. в'язень сов. тюрем і концтаборів. Під час другої війни Д. був організатором укр. життя в Харкові, очолював Організовану Укр. Громадськість і Харківський Гром. Комітет. На еміґрації тісно співпрацює з екзильним урядом УНР; ініціятор і діяч соборноправної УАПЦ; організатор і перший гол. УНДС; організатор і лідер Укр. Селянської Партії — Союз Соборних Земель України; з 1954 чл. УНРади, заступник гол. її Президії.

Доленко Яків (1873—1919), поет-селянин, книгоноша, пропаґандист укр. книги між селянами, родом з Полтавщини, автор віршів, друкованих у «Рідному Краю», «Раді» та ін. укр. часописах і календарях.

Долина (V—5), м. на ґал. Підкарпатті в підніжжі Ґорґанів; р. ц. Станиславівської обл., 10 000 меш. (1931), соляна й деревообробна пром-сть. 1919 бої 8 Самбірської бриґади УГА з поляками на лінії р. Свічі.

Долина Павло (* 1888), кінорежисер, родом з Києва, працював на Одеській кінофабриці *ВУФКУ;* серед ін. фільмів «Буря» (сер. 20-их рр.); у 1930 рр. заарештований, дальша доля невідома.

Долинська (V—13), с. м. т. і р. ц. в півд.-сх. частині Кіровоградської обл.; зал. вузол.

Долинське (VI—10), кол. Валегоцулове, с. в півн.-зах. частині Причорноморської низовини, р. ц. Одеської обл.

Долинський Григорій (бл. 1722 — бл. 99), підкоморій Батуринського пов. В 1767 р. очолив автономістичний рух ніженського й батуринського шляхетства в зв'язку з виборами до імперської Законодавчої Комісії. Був заарештований і засуджений на довічне ув'язнення, але потім амнестований.

Долинський Лука (1750—1824), маляр, родом з Білої Церкви, вчився в Київській Академії та Академії Мистецтв у Відні (1775—78), постійно працював у Львові. Твори перев. рел. змісту, в стилі клясицизму, з ориґінальними укр. стилістичними ознаками: «Страсті Господні», портрети Корняктів в Успенській церкві, фрески в церкві Петра і Павла (знищені), іконостас церкви Духовної Семінарії (знищений), поліхромія вівтаря П'ятницької церкви, образи в церкві Св. Юра (1778—80). Працював також для Почаївського манастиря, Домініканського костьолу в Підкамені та ін.

Долішньо-Донська низовина, простора низовина в сточищі дол. Дону, основна частина *Донщини* (край донських козаків), заселена українцями лише на зах. і півдні. Д.-Д. н. обіймає кілька геогр. одиниць: 1. низовинну рівнину на півд. зах., яка зливається в одне з *Кубанською низовиною* (звідси також назва — Кубансько-Приозівська низовина) з дуже слабим рельєфом; вона підноситься на сході в 2. Сальсько-Маничську гряду з ерозійним рельєфом, що спадає різко на сх. до *Надкаспійської низовини* уступом *Ерґені* та на півд. до 3. *Кумсько-Маничської* западини; 4. півн.-зах. частину з найбільш розчленованим рельєфом, що є продовженням сер. височини.

Доломіт, осадова порода, перев. морського походження; відміна *вапняку,* в якому, крім кальція, є ще магнезій — $Ca\ Mg(CO_3)_2$. На Україні Д. є гол. серед палеозойських відкладів у Донбасі, третинних — на Причорноморській низовині, силюрських — на Поділлі, докембрійських — на Криворіжжі й Побожжі. Д. становить важливу допоміжну сировину для металюрґії, і тому його експлуатують, насамперед у Донбасі; важливіші родовища: Микитівське, Ямське, Новотроїцьке й ін.

А. Долуд

Долуд Андрій (* 1893), полк. Армії УНР; діяч Укр. Соц. Дем. Партії, чл. Центр. Ради, 1918—19 брав участь у боротьбі за Львів, як командир коз. Загону ім. Ґонти, начальник Штабу Армії УНР під час Зимового походу 1920, командир 5 Херсонської Стрілецької дивізії; тепер на еміґрації в Бразилії.

Дольд Юрій (* 1903), справжнє прізвище Михайлик, журналіст, письм. і критик, родом з Полтавщини; почав літ. діяльність у 20-их рр.; нариси «Колгоспні люди», роман «Степняки» (1949), зб.

нарисів і оповідань «Степ прагне» (1952), «Портрет матері» (1954) й ряд ін. творів.

Дольмени, за молодшої кам'яної доби родинні гробниці з неотесаних кам'яних плит, відомі в Зах. Европі, Індії й Америці. На Україні сліди Д. знайдені на Херсонщині, Кубані й б. Могилева на Дністрі.

Дольницька-Недбаль Марія (* 1894), дочка Антона, малярка, визначна емальерка, родом з Галичини; вчилася у Відні, в Школі Прикладного Мистецтва, постійно працює у Відні, де має власну майстерню емалю, зробила ряд винаходів, модернізуючи техніку цього мистецтва; до 1939 брала активну участь у мист. житті Львова (чл. АНУМ); виставляла свої твори в ЗДА, Австрії, Німеччині, Італії, Швайцарії, Швеції, Голляндії, Англії; її фігурні композиції здобули високу оцінку мист. критики.

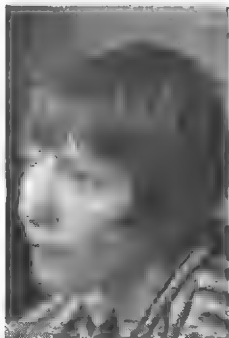
М. Дольницька

Дольницький Антін (1853—1954), гал. гром. діяч, довголітній суддя найвищого трибуналу у Відні; бувши гол. студ. т-ва Академическій Кружок в 1875—76 та ред. його органу «Друг», спричинився до зламу русофільських тенденцій у ньому; повість «На потемки» (псевд. А. Переплис), популярні правничі брошури і статті.

А. Дольницький

Дольницький Зенон (* 1898), оперовий співак — баритон, виступав в оперових театрах різних евр. міст, соліст укр. Оперного Театру у Львові 1942—44; нині провадить пед. діяльність на еміґрації у Франції.

Дольницький Ісидор (1830—1924), укр. кат. свящ., прелат; 1857—77 викладач у Колеґії св. Атанасія в Римі, 1877—1924 духовник і вчитель обрядів у Гр.-Кат. Духовній Семінарії у Львові. Автор багатьох нових богослужень Гр.-Кат. Церкви, яким умів надати поетичної форми богослужень перших віків Церкви, «Типіка Церкве руско-католіческія», «О священныхъ обрядах гр.-кат. Церкви». Д. мав великий вплив на духове оформлення цілих поколінь гал. духовенства.

о. І. Дольницький

Дольницький Мирон (* 1890), географ і педагог, проф. УВУ, д. чл. НТШ; праці про геогр. поділ Сх. Европи, про оселі Закарпаття, популярні нариси географії України; тепер в ЗДА.

«Домъ и Школа», газ. з москвофільським забарвленням, виходила у Львові 1863—64; вид. І. Гушалевич.

Домазар Сергій (* 1900), письм. і публіцист родом з Полтавщини; оп., нариси, переклади; кн. «Великі питання» (1948, псевд. Іван Сагайда). Тепер на еміґрації в Австралії.

Доманик Богдан (* 1914), маляр, закінчив Академію Мистецтв у Варшаві. Перев. пейзаж, натюрморт. З 1951 в ЗДА.

Доманицький Василь (1877—1910), історик, літературознавець, публіцист, популяризатор, політ. і гром. діяч — кооператор, родом із Київщини. Співр. «К. Ст.» (фактичний секретар редакції протягом ряду років), «ЛНВ», «ЗНТШ». Співзасновник і діяльний ред. в-ва «Вік»; чл. ТУП. Учень В. Антоновича, провадив археологічні розкопи на Звенигородщині; автор праць «Козаччина на переломі 16—17 ст.», «Пісня про Нечая», «Балляда про Бондарівну», «Піонер укр. етнографії З. Доленґа-Ходаковський»; «Критичний розслід над текстом «Кобзаря» (1907), «Авторство М. Вовчка» (1908), редактор першого повного вид. «Кобзаря» Шевченка (1907). Фактичний ред. органу укр. фракції в 2 Держ. Думі — «Рідна Справа — Думські Вісті», автор численних статтей на політ. і гром. теми в «Гром. Думці», «Раді», «Новій Громаді» й ін. часописах, а також популярних брошур про Галичину й Буковину, ред. популярної «Історії України» М. Аркаса. Піонер-організатор споживчої кооперації на Київщині, автор популярних брошур на кооп. теми: «Товариські крамниці» (1904), «Про сільську кооперацію» (1906), «Як хазяїнують селяни в чужих краях» (1908) та ін. За гром. діяльність був засуджений на заслання на Північ, згодом замінене на 3-річне перебування за кордоном. Помер в Аркашоні (Півд. Франція).

В. Доманицький

Доманицький Віктор (* 1893), брат Василя, вчений агроном, соціолог, кооператор і гром. діяч, родом з Київщини; з 1922 на еміграції в Чехо-Словаччині, Німеччині й ЗДА; проф. Укр. Госп. Академії в Подєбрадах (згодом УТГІ) і УВУ, д. чл. НТШ; організатор УТГІ в 1945 й 2 роки його ректор. Важливіші праці: «Проблема орг-ції сталого госп-ва в степу» (1927), «Методика суспільної агрономічної праці в царині пасічництва» (1935), «Засади укр. рурбанізму» (1940) й ін.; статті в фахових журналах («Кооп. Республіка», «Кооп. Молочарство», «Сіль. Господар» й ін.), наук.-популярні книжки з ділянки рослинної продукції; ред. зб. «Сільське Господарство України», 1942.

В. Доманицький

Доманицький Платон (1881—1944?), брат Василя і Віктора; кооператор і гром. діяч; гол. ред. органу Київського Союзбанку «Комашня» (1907—17), в 1917—20 дир. того ж Союзбанку; багато зробив для розбудови укр. кредитової та с.-г. кооперації на Україні.

Домарадський Андрій (* 1893), сотн. Січових Стрільців (СС), начальник коша СС у Білій Церкві в кін. 1918 р., командир 5 полку піхоти СС.

Домачево (II—4), с. м. т. на півд.-зах. Поліссі над р. Бугом; р. ц. Берестейської обл. Білор. ССР.

Домашні тварини, див. *Тваринництво.*

Домбє (Dąbie), передмістя Кракова (Польща), де поль. влада 1919 р. зробила концентраційний табір для укр. полонених і заарештованих; з 12 000 осіб через голод, антисанітарні умови (тиф, червінка) і катування померло майже половина в'язнів.

Домбковський (Dąbkowski) Пшемислав (1877—1950), видатний поль. правник, проф. Львівського Ун-ту за поль. і сов. часів, д. чл. НТШ; автор праць з іст. поль. приватного та лит.-руського права.

А. Домбровський

Домбровська Марія, див. *Підгірянка* Марійка.

Домбровський Августин (* 1880), педагог (учитель нар. шкіл), за ЗУНР шкільний інспектор на Товмаччині і посол до Укр. Нац. Ради; склав «Укр. буквар» для 1 кляси і «Буквар для неписьменних»; статті на пед. теми в фахових журналах; в 1929—30 редагував «Учительське Слово» у Львові; 1940 (?) р. вивезений большевиками.

Домбровський Василь (1810—46), історик, проф. Київського Ун-ту, чл. Київської Археографічної Комісії; «Очерк истории Чернигова», «Луцк» та ін.

Домбровський Володимир (1885—1925), гал. педагог, учитель гімназії, автор підручників «Українська стилістика і ритміка» та «Українська поетика».

Домбровський Олександер (* 1914), історик, родом з Галичини, нині на еміграції; праці, присвячені зв'язкам України з античним світом.

Домбровський Тимофій, популярний актор 1840—50-их рр., грав у трупі П. Рекановського, відомий зокрема як перший виконавець ролі Стецька в «Сватанні на Гончарівці» Основ'яненка.

Домбчевська Ірина (* 1886), уроджена Рибчак, дружина Романа Д., гал. гром. і с.-г. діячка, 1915—17 управителька захисту УСС у Львові, згодом жіноча й екон. діячка на Стрийщині; з 1949 в ЗДА.

Домбчевський Роман (* 1884), гром. діяч, активний чл. УСДП; брав участь у студентському житті Львова; під час першої світової війни співр. СВУ, згодом чл. дипломатичної місії УНР в Празі, по війні — адвокат у Стрию; публіцист (м. ін. праця «За права мови» 1936); 1939 вивезений большевиками.

Р. Домбчевський

Домерщиков-Олексієнко Олекса (1863—1942), композитор і диригент, на сцені з 1888, працював у трупах Деркача, Кропивницького, Гайдамаки, Суходольського та ін.; разом із Кропивницьким написав музику до «Вія», «За двома зайцями», «Ніч під Івана Купала»; після революції завідував муз. частиною харківських і пересувних драм. театрів.

Домецький Гаврило (вмер після 1708 р.), богослов і церк. діяч, вихованець Київської Академії; 1677 та наступні роки архимандрит та ігумен манастирів у Москві, 1691 р. засланий на півн. за розходження з моск. церк. традицією, пізніше ігумен у Новгороді, знову засуджений 1708 р., але «помилуваний» повернувся до Києва. Починаючи з 1670-их рр. писав богословські, зокрема аскетичні трактати («Путь к вічности» видано 1784 р., решта лише в 20 в.). Вони є спробою викладу богословських питань «простою мовою» і тому заслуго-

вують на увагу істориків укр. літ. мови.

Домінікани, чернече згромадження, засноване св. Домініком (1215); стояли в кат. церкві на сторожі правовір'я й боролися з єресями (інквізиція). Вл. 1230 р. Д. бували і в Києві (св. Яцек Одровонж). В кін. 16 в. на укр. землях була організована т. зв. руська провінція, виразно відокремлена від поль. і лит. провінцій; заснування її між ін. обстоював Іпатій Потій. На Україні було дуже багато манастирів Д., напр., у Барі, Бродах, Богородчанах, Бучачі, Вінниці, Галичі, Жовкві, Заславі, Києві, Коломиї, Кодаку, Константинові, Летичеві, Любарі, Львові. Овручі, Пинську, Потоці, Рогатині, Снятині, Тернополі, Теребовлі, Яворові, Язлівці, Ярославі та ін. Між Д. цих манастирів було чимало українців, що намагалися усамостійнити свої манастирі від поль., за що терпіли багато утисків з боку нац. — перенесенням до манастирів на поль. території тощо. Руська провінція в 17 в. була силоміць скасована, і багато Д. перейшло до ін. чинів.

Доменіяльна влада, за середньовіччя сукупність усіх прав великих землевласників над населенням, яке жило на їх землях; рештки Д. в. проіснували до скасування панщини. До гол. прав пана (dominus) належали: одержання оплат грішми й натурою, панщина і виконування суду над підданими. Із цього приватного суду пана, проти якого не було апеляції, розвинулися пізніше доменіяльні суди як рід публічного судівництва, виконуваного паном (див. *Судівництво*). Д. в. відома на укр. землях під Польщею і у В. Князівстві Лит. Повстання Б. Хмельницького повалило Д. в., але вже на кін. 17 і на поч. 18 в. вона відроджується в коз. державі над посполитими селянами, спочатку на манастирських землях, пізніше на держ. (ранґових) і старшинських. Під Австрією Д. в. була сильно обмежена реформою Йосифа II й остаточно скасована 1848 р. Під Росією Д. в. була скасована в 1861 (див. також *Панщина*).

Домінчен Климент (* 1907), дириґент і композитор родом з Вінничини. 1932—35 дириґент опери в Одесі і Ворошиловграді; з 1936 дириґент радіо в різних містах СССР; Твори: увертюра, фантазія, поема «Вітчизна», «Святкова увертюра», 2 симфонії (1940, 1955), сюїта на осетинські теми й ін.

Домовик, див. *Демонологія.*

Домонтович В., див. *Петров* Віктор.

Доморобна промисловість, див. *Кустарна промисловість.*

Донбас, див. *Донецький басейн.*

Донець, руський город на половецькому пограниччі, відомий у 12 в.

Донець (-Захаржевський) **Григорій** († 1691), полк. ізюмський і харківський 1668—91; розбудував оборонну лінію Слобідської України (Валки, Зміїв, Мерефа й ін.), збудував кріпость Ізюм, Курязький манастир. Успішно відбивав напади татар, зокрема розбивши їх під Золочевом 1680. Сини його Федір і Костянтин і внук Михайло Донець-Захаржевські були ізюмськими полковниками.

Донець Михайло (1883—1941), визначний оперовий співак-бас і театральний діяч. Почав мист. діяльність 1908 в рос. опері Зіміна. В 1919 один із співтворців першої Укр. Опери (разом із композитором Я. Степовим і актором-солістом М. Микишею). 1925 активний учасник українізації опери в Харкові; від 1927, після українізації Київського Театру Опери, безперервно працював у Києві. Розстріляний 1941 за відмову евакуюватися при відступі сов. військ із Києва. При надзвичайному силою і діяпазоном голосі, Д. кожну партію пов'язував із цікаво поданим сценічним образом. З укр. репертуару визначався в ролях козака Чуба («Різдвяна ніч» М. Лисенка), Карася («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Голови («Утоплена» М. Лисенка), а особливо — Тараса Бульби (опера Лисенка) й Захара Беркута («Золотий обруч» Б. Лятошинського), побудованих у пляні монументальної героїки, втілення нар. мудрости й патріотичної волі. З не меншим успіхом Д. виконував партії світового репертуару, зокрема в операх «Кармен» (Цуніґа), «Севільський цирульник» (Дон-Базіліо), «Казки Гофмана» (Копеліюс, Дапертутто, Міракль), «Золотий півник» (Додон), «Лякме» (Ніляканта), «Міньйон» (Льотаріо) та ін. Свою артистичну діяльність Д. пов'язував із гром. і пед., працюючи в Київській Консерваторії. Залишив «Театральні спогади» («Вечірній Київ» 1936).

М. Донець

Література: До 25-ліття артистичної діяльности М. І. Донця. Зб. статтей. К. 1933.

В. Р.

Донецька низовина, вузька низовина, що простягається уздовж лівого берега р. Дінця між ним і Придеснянським плято (частина Середньої височини) на півночі; на зах. переходить у Придніпровську низовину, на сх. — в Долішньо-Донську (див. ЕУ I, стор. 59). Д. н. складається з трьох терас, з яких перша, заплавна, є підмокла, повна озер і стариць, друга, вища, надзаплавна, яв-

ляє собою піщану рівнину, вкриту подекуди надмами і сосновими лісами; третя тераса, вкрита лесом і поділена притоками Дінця на ряд рівнинних плято та порозрізувана балками.

Донецький басейн (Донецький кам'яновугільний басейн, Донбас), Донеччина, основна паливна база і найважливіший пром. р-н України й усієї Сх. Европи, область потужної кам'яновугільної пром-сти, металюрґії, важкого машинобудування і хем. пром-сти; найбільше на Україні скупчення населення. Д. б. лежить в півд.-сх. частині України між сер. і дол. течією р. Дінця на півночі і півн. сході і Приозівською височиною та Приозівською низовиною на півдні; площа бл. 23 000 км². Д. б. це територія, що на ній шари продуктивного карбону виходять на поверхню; вона покривається приблизно з територією Донецької височини або *Донецького кряжу*. На зах., півн., схід і півд. сх. від цього т. зв. Старого Донбасу (також власне Донбасу) шари продуктивного карбону прикриті покровом молодших геол. відкладів, грубиною іноді 500—600 м і більше. Ці нові р-ни не були ще до війни відповідно досліджені. Нині кам'яновугільні поклади досліджені на зах. і частково експлуатовані аж до Новомо-

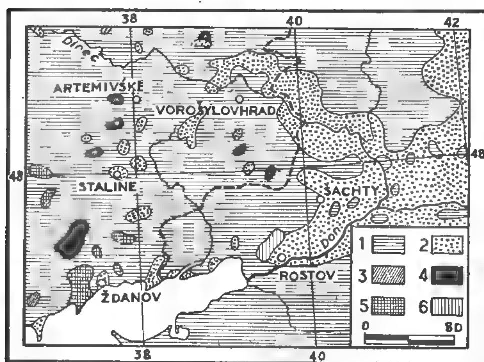

Етнографічна карта Донецького басейну (стан на 1930-і рр.)
1 — Українці. 2 — Росіяни. 3 — Болгари. 4 — Німці. 5 — Греки. 6 — Вірмени

сковського на межі Дніпровського пром. р-ну (т. зв. Зах. Донбас), на півн. до Харкова, на сх. аж до Сталінграду. Ці райони — т. зв. Новий Донбас творять разом із Старим Донбасом Великий Донбас, досліджена територія якого сягає до 50 000 км² (див. карту в ЕУ I, стор. 42). Нині добувається вугілля на просторі приблизно 25 000 км². На ще меншій території скупчується важка пром-сть, за винятком кам'яновугільної. Д. б. поширюється нині насамперед в зах. напрямі, маючи тенденцію з'єднатися колись в одне з Дніпровським пром. р-ном.

Більша і багатша на запаси вугілля зах. частина Донбасу лежить на території УССР, вона також далеко більше індустріялізована; менша сх. лежить на території РСФСР в межах кол. Области Війська Донського, нині Кам'янської обл.; незначна частина цього Донбасу, що його іноді називають східнім, заселена українцями (див. карта). Д. б. в межах УССР входить до складу Сталінської й Ворошиловградської обл., і тому тепер звичайно рахують за Донбас територію цих двох областей (53 200 км² і 6 150 000 меш.), хоч вона обіймає також суто хліборобські р-ни на півн. від Дінця й Приозів'я на півдні. Тут описуємо лише Старий Донбас.

Положення Донбасу досить вигідне. Він лежить на невеликій віддалі від моря (120—150 км, найдальші пункти понад 200), недалеко від залізних руд Криворіжжя (350—450 км) і Керчі (300—350 км) та від манґанових руд (250—350 км). Густа залізнича мережа в'яже його з усією Сх. Европою, а через Дінець іде водне сполучення з Доном, Волгою і Каспійським м. В разі спорудження каналу, що з'єднав би Дінець із Дніпром, Д. б. мав би вигідне водне сполучення з центр. Україною.

Натомість нац. й стратегічне положення Д. б. не є корисне, бо він лежить на периферії України, а його сх. окраїни навіть за її етногр. межами. Д. б. далеко віддалений від центр. України (віддаль від Києва повітряною лінією 600 км), від зах. України навіть понад 1 000 км; з поширенням Д. б. на захід і півн. зах. він автоматично наближається до Києва й Харкова.

П р и р о д а і к р а є в и д. Д. б. являє собою хвилясту монотонну степ. рів-

Степовий краєвид Донбасу

нинну височину (найвища точка 369 м), багато розчленовану балками і долинами, що втинаються до глибини 100 м і

більше; найбільше мальовничим є високий берег Дінця. Д. б. збудований з могутніх шарів карбону, лише на периферії виступають молодші геол. відклади перму, тріясу, юри і крейди. Нинішній Д. б. зазнав кілька разів складчастих рухів (від гор. карбону до палеогену) і знову зрівнянь та морських транс-

Вугільна шахта б. Горлівки (аерофото)

ґресій; молоде післятретинне піднесення спричинило пожвавлення ерозії і теперішнє розчленування рельєфу. Д. б. має більше атмосферних опадів, ніж сусідні райони, і тому становить острів лісостепу серед степів (докладніше див. *Донецький кряж*).

Первісний краєвид Д. б. зазнав великих змін під впливом людини, як ні в якій ін. частині України і навіть Сх. Европи. Він має типові риси культ. ляндшафту. В рельєфі звертають на себе увагу великі перетворення; як свідки давнього минулого — могили, але далеко більше — об'єкти модерної пром-сти, вежі шахт і пірамідальні терикони. Поміж ними величезні будови метал. й ін. заводів з високими димарями, багатолюдні людські скупчення, міста, оселі міськ. типу, роб. селища. Все перетинають лінії високого напруження, густа сітка залізниць, битих шляхів, трамвайних рейок. Змінена первісна водна сітка: в долинах річок і балок багато водоймищ, низка каналів, що постачають воду, ставів в западинах, спричинених обвалюванням старих шахт. Кол. степ заорано здебільша ще в першій пол. минулого століття (решту цілин заорано за сов. часів), але, з другого боку, багато хліборобської площі зайнято під згадані вище пром. об'єкти і людські оселі. За сов. влади дуже винищено невеликі байрачні та більші, розташовані над Дінцем, ліси; їх лише частково заступають штучні насадження і парки. На території Д. б. переплітаються два культ. краєвиди: хліборобський з ланами збіжжя та нечисленними селами і пром.-міський, який постійно зростає коштом першого.

Кам'яне вугілля й інші корисні копалини. Д. б. — багатий на кам'яне вугілля, кам'яну сіль, марґелі, вапняки, глину й ін. будів. матеріяли та має невеликі родовища рудних копалин.

Кам'яне вугілля є основою економіки Д. б. Воно гол. сер., рідше гор. і дол. карбонського віку; грубина продуктивного карбону сягає від 2 до 4 км. В ньому серед ін. осадових порід залягає кам'яне вугілля в понад 200 тонких шарах від кількох см до 2 м; з них покищо експлуатується лише 40. Вугільність Д. б. зменшується в напрямі із зах. на схід.

У Старому Донбасі, де вугленосні відклади виходять на поверхню, залягає вугілля на різних глибинах, але покищо глибоко положені шари в загальному не розробляються; більшість шахт має глибину до 200 м, найглибші сягають до 1 км, у невеликих шахтах добувають вугілля з глибини 50—100 м. Запаси кам'яного вугілля у Старому Д. б. обрахо-

Вугільна шахта в Лідієвці

вуються на 89 мільярдів т (у Великому Д. б. за новими даними 180—250 мільярдів т), з них на долю УССР припадає 80%, на долю сх. Д. б. в межах РСФСР — 20%; з цього числа досі видобуто 3%. Пром. запаси донецького вугілля становлять 27% запасів СССР.

В Д. б. залягають різні роди вугілля. В центр. і півд.-зах. районах поширене коксівне товсте вугілля, яке є найкращим метал. паливом; воно становить в укр. частині Д. б. 26,5% всіх за-

пасів, у сх. менше 1/10. В півн.-зах. частині Д. б. простягається смуга газового і довгополум'яного вугілля (38% всіх запасів), що використовується гол. в хем. пром-сті, частково для коксування і як паливо; в сх., центр. й півд.-сх. районах залягають антрацити, які мають гол. значення як високоякісне енерґетичне паливо (30% всіх запасів), але не коксуються. Тепловидайність — 5 600—7 850 кальорій для довгополум'яного вугілля та 7 300—8 200 для антрациту. Вугілля Д. б. має назагал багато золи (6—13%) і сірки (1,5—4,6), що шкодить коксуванню. Несприятливою для експлуатації є невелика грубина шарів вугілля; тонкі з них можна б експлуатувати лише за допомогою процесу підземної газифікації.

З ін. корисних копалин найбільше значення мають колосальні родовища соли в півн.-зах. частині Д. б., у Бахмутській улоговині; в р-ні Артемівського — це кам'яна сіль, в р-ні Слов'янського — виварна. Поблизу Микитівки є родовища живосрібної руди — цинобри, здебільша вже вичерпані; в центр. Д. б., в р-ні Нагольного кряжу, є поліметали: цинк, оливо, з домішками міді, срібла й золота (не експлуатовані); з кін. 18 до поч. 20 в. розроблялися в півн.-зах. частині і б. Артемівського невеликі поклади вбогих залізних руд (бурі залізняки і сидерити).

В усьому Донбасі поширені будів. матеріяли — вапняки, доломіти, гіпси, вогнетривкі глини, мерґелі, кварцові піски, пісковики (зокрема сірі й чорні для брукування вулиць), кварцити, крейда, лупаки, ганчарна глина, важливі не тільки для будів., але частково й для метал. пром-сти. Вапняки є сирівцем для хем. й метал. пром-сти (флюсові вапняки); найважливіші родовища — Оленівське і Каракутське. Великі запаси мерґелів (Амвросіївка в півд. Д. б. і менші над р. Луганню) є підставою цементової пром-сти. В центр. Д. б. є багаті родовища вогнетривких глин (відоме родовище Часів Яр, менші — Дружківське, Ново-Швіцарське, Абрамівське). Гіпси виступають разом із сіллю в згаданій вище Бахмутській улоговині, крейда над Дінцем, кольорові глини в Слов'янському р-ні, родовища вохри б. Ізюму (на межах Д. б.), каолін б. Волновахи на півд. зах. (Біла Балка), в Артемівщині — точильний камінь та ін.

В. Кубійович

М и н у л е Д. б. Півн. частина теперішнього Д. б., положена над Дінцем, входила за княжих часів у сферу впливів Переяславського князівства. Дінцем ішов тоді важливий шлях з Озівського м. в глибину Чернігівського і Переяславського князівств, а соляні озера б. Слов'янського були використовувані вже тоді. Як і вся Степова Україна, територія сучасного Д. б. була зайнята кочовиками, зокрема татарами, і не була постійно заселеною. Початки сталого заселення Д. б. зв'язані з оселенням донського козацтва. Велику ролю відогравали також заходи моск. уряду на території Слобідської України. Тоді, в другій пол. 17 в., було засновано укріплені військ. пункти на пограниччі тур. володінь — Тор (пізніше Слов'янське) і Бахмут (пізніше Артемівське); поселенців притягала також експлуатація соли. В пол. 18 в. поселено обабіч Дінця сербів, зорганізовано з них два полки і весь край названо *Слов'яносербією*. Але серби не виявили себе добрими колоністами, частина їх покинула нові оселі, і уряд почав знову стягати на цей терен українців. В той час нинішній Д. б. входив до складу володінь Запоріжжя (півн.-зах. частина), Донського війська (півд. схід) і Слобідської України (півн.). Після зруйнування Січі і поширення Рос. імперії по Чорне й Озівське м., більша (зах.) частина Д. б. увійшла до складу Катеринославського намісництва, згодом Катеринославської губ. (Бахмутський і Слов'яносербський або Луганський пов.), менша (сх.) до складу Области Війська Донського (частина Таганрізького і Донецького пов.); цей адміністративно-територіяльний поділ залишився до 1917 р.

Нечисленне населення стало зростати з кін. 18 в.; осідали перев. укр. селяни, а в сх. частині, зокрема над Дінцем, також росіяни. Як і в ін. частинах Степової України, основою госп-ва було тваринництво, а з 1830-их рр. товарове збіжжеве госп-во. Обличчя країни не змінив і той факт, що вже в другій пол. 18 в. почалася невелика експлуатація кам'яного вугілля та що з кін. 18 в. постали держ. метал. заводи, які витоплювали чавун з місц. убогих руд, а як паливо вживали антрацит: Луганський зав. 1795, Петровський б. Єнакієвого 1859—64, Лисичанський 1866—70 (див. також *Степова Україна*).

1 8 7 0 — 1 9 1 7 р р. Важка індустрія Д. б. почала розвиватися в 1870-их рр. з часу побудови залізниць, які сполучали Д. б. з глибиною Рос. імперії і з морем, зокрема з побудовою Катерининської залізниці, що 1884 з'єднала Д. б. із залізорудним Криворізьким р-ном. У зв'язку з цим постав попит на донецьке вугілля для самих залізниць, а з другого боку, на базі криворізьких руд розвинулася потужна металюрґія. На зростання донецької індустрії впливав приплив чужих капіталів, насамперед франц.,

далі бельг., нім., англ. та ін. Вони організували великі трести «Продуголь» (1904 р. йому належало 75% видобутку вугілля) і «Продамет», що мав у своїх руках найбільші метал. заводи. Першим модерним великим метал. зав. був Юзівський, заснований 1872 англійцем Юзом в півд.-зах. частині Д. б. в Юзівці (нині Сталіне); за ним ішли Сулинський (у сх. Донбасі 1872), Дружківський (1894), Донецько-Юр'ївський (Алчевське 1896), Петровський (1897), Краматорський (1897), Макіївський (1899), Кадіївський (1899). Видобуток вугілля (1880 р. — 1,4 міл. т, 1900 — 11,0, 1910 — 16,9, 1913 — 25,3) й витоп чавуну Донбасу зростав швидко і вже 1900 Д. б. випередив метал. пром-сть Уралу.

1900 р. в кам'яновугільній пром-сті Д. б. працювало вже 68 000 робітників. На кін. 19 в. припадає також початок коксохем. пром-сти, натомість не використовувано побічних продуктів коксування. Ще слабо було розвинено машинобудування й ін. роди пром-сти, і Д. б. був насамперед р-ном видобутку вугілля й витопу чавуну й сталі. Швидке зростання пром-сти чергувалося із зниженням продукції у зв'язку з госп. кризами в 1873—75 рр., 1881—82 рр. і гол. після 1900 р., що викликало зменшення числа робітників і безробіття (ч. вуглекопів впало з 68 000 в 1900 р. до 58 000 в 1902). В останні довоєнні роки пром-сть Д. б. знову швидко розвивалася. Разом із зростанням госп-ва зростав і попит на робочу силу. При аґрарному перенаселенні України і Росії це не становило особливих труднощів. Робітники напливали до Д. б. не стільки з України, скільки з Росії, а саме з пром. центру і Центр. Чорноземної обл. У висліді цих міґраційних процесів Д. б. став найбільш зрусифікованою частиною України.

Умови життя і праці робітників були дуже важкі. Тому час від часу відбувалися страйки, що їх придушували жандармерія і військо. Зокрема хвиля страйків охопила Донбас під час першої рос. революції; в грудні 1905 дійшло до збройного виступу робітництва в Горлівці, яке було криваво здушене.

Укр. нац. рух не залишив помітних слідів в Д. б. В 1900-их рр., поруч з рос. рев. пресою, частково доходили сюди й укр. видання, існували роб. самодіяльні гуртки, «просвіти». Дехто з укр. інтеліґентів, працюючи тут (напр., С. Черкасенко, М. Чернявський й ін.), ширили серед робітництва нац. свідомість. Тоді ж з'являються вперше донецькі сюжети в укр. літературі: зб. оповідань С. Черкасенка з роб. життя «На шахті» (1908), «Донецькі сонети» М. Чернявського, поезії А. Шабленка.

1917 — 50 рр. На поч. першої світової війни пром. продукція Д. б. зросла з огляду на збільшення попиту на вугілля й метал; постали нові галузі хем. пром-сти, потрібні для військ. цілей.

З часу вибуху березневої революції 1917 р. робітництво Донбасу охопили рос. ліві течії — соц.-рев., соц.-дем. (меншовики) і большевики. Укр. партії мали невеликі впливи серед робітництва, яке за своїм складом було наполовину рос. Больш. орг-ції в Донбасі, очолені Артемом (Ф. Сергєєв), К. Ворошиловим, О. Пархоменком, за допомогою військ. частин, надісланих з Москви (група Єгорова), здобули перевагу та встановили сов. владу в частині Д. б. Створена червона ґвардія вела боротьбу проти коз. військ Дону (ген. Каледін) і військ Центр. Ради, які із сх. і зах. намагалися витиснути сов. владу з Донбасу. В грудні 1917, перев. за підтримкою большевиків Донбасу створено у Харкові маріонетковий укр. сов. уряд. В лютому-квітні 1918, коли під тиском нім. і укр. військ большевики залишали окуповану ними Україну, в Д. б. існувала *Донецько-Криворізька Республіка Совєтів;* вона мала зберегти окреме від України і Росії держ. існування з сов. режимом. Але большевики були усунені, і укр. влада поширилась на Д. б., ту його частину, яка до 1917 належала до Катеринославської губ., і на Таганрізький повіт. За гетьманського уряду договір між Укр. Державою і Областю Війська Донського з 8. 8. 1918 затвердив сх. кордон України по лінії межі Катеринославської губ. з деяким пересуненням на сх. б. Маріюполя. З метою зберегти госп. єдність Донбасу створено мішану Донсько-Укр. Комісію з осідком у Харкові для спільного плянування й керування пром-стю Донбасу. Влада Директорії тривала в Д. б. коротко; його захопили на поч. 1919 р. большевики, згодом Добровольча Армія, яка його тримала до кін. грудня; потім большевики здобули Донбас знову. Спроба деяких моск. і місц. комуністів утворити з Д. б. окрему держ.-адміністративну одиницю не вдалася під тиском укр. комуністів, і Д. б. став складовою частиною УССР. До складу УССР входила не лише та частина Д. б., яка належала до 1917 р. до Катеринославської губ., але також майже вся східня, що становила частину Области Війська Донського; Д. б. в складі УССР становив окрему Донецьку губ. (гол. м. Бахмут). В 1924 р. знову змінено кордони УССР і відділено від України сх. частину Донбасу з м. Шахти, Сулин і з портом Таганріг.

Пром-сть Д. б. зовсім підупала в роки революції. Більшість шахт була затоплена і видобуток вугілля впав в 1920 р.

до 4,6 міл. т, продукція металу до 0,5% порівняно з довоєнним станом; діяв лише один метал. зав. в Єнакієвому. Згодом розпочалася відбудова Д. б., і вже 1928—29 було досягнуто довоєнної продукції вугілля, чавуну і сталі. Ч. населення в 1926 р. перевищило стан 1910 р., зокрема зросли міста (найбільше м. Д. б. Юзівка з 49 000 на 106 000). Як і до війни, Д. б. притягає населення ззовні, гол. з Росії, бо укр. селянина, який по революції збагатив свій зем. фонд поміщицькою землею, не вабила праця в шахтах і на заводах.

На другу пол. 1920-их рр. і поч. 1930-их припадає період українізації Д. б., яка однак не пішла так далеко, як в ін. частинах УССР. Поруч рос. початкових і сер. шкіл, утворено укр., українізовано повністю Ін-т Нар. Освіти в Луганському (Ворошиловграді; згодом укр. і рос. відділи) та частину преси (обл. газ. «Луганська Правда» виходила укр. мовою). По містах і селах існували укр. театральні трупи, пізніше і обл. драматичні театри, як також часто в Донбасі ґастролювали укр. ансамблі (хор «Думка», театр ім. Франка й ін.). Етногр. комісія досліджувала фолкльор донецьких робітників. З 1926 р. існувало в Луганському Наук. Т-во на Донеччині, гол. якого був С. Грушевський. Діяла письменницька орг-ція «Забой» (з 1925 р., згодом українізована), що видавала журнал під тією ж назвою. З 1932 появлявся місячник «Літ. Донбас», що його в 1933 р., одночасно з ліквідацією і засланням діячів укр. культури й літератури на Донбасі, русифіковано. Тоді ж припинено українізацію і лише частково толеруються деякі нац. форми культури. Д. б. є нині найбільш русифікованим краєм на Україні (шкільництво, преса, театр, радіо). На Донбасі діяли або звідти вийшли такі укр. письменники: Г. Баглюк, В. Гайворонський (Гайдарівський), Б. Павлівський, В. Іванів-Краматорський, К. Герасименко, М. Ледянко, А. Галан й ін., з-поміж тих, які нині живуть в УССР — В. Сосюра, П. Байдебура, А. Клоччя, М. Упеник, Д. Ткач, Г. Стеценко й ін.

З кін. 1920-их рр. розпочинається приспішений темп індустріялізації Д. б. Старі кам'яновугільні шахти були реконструйовані, побудовано нові, і їх наново механізовано, видобуток кам'яного вугілля дійшов 1940 р. до 83,7 міл. т. Реконструйовано метал. заводи і збільшено їх продукцію, нарешті розбудовано ті галузі індустрії, які до війни були слабо розвинені, як машинобудування і хем. та коксохем. пром-сть, постала різноманітна воєнна індустрія. Одночасно із збільшенням індустріялізації зростало і населення (з 2 960 000 в 1926 р. до 5 940 000 в 1939 — числа для Сталінської і Ворошиловградської обл.), створилися найбільші на Україні міські скупчення. Населення припливало в ті роки гол. з ін. частин України, бо під час репресій і колективізації легше було влаштуватися на Донбасі, ніж на селі, що й вплинуло на збільшення укр. елементу.

В 1941—44 рр. Д. б. був два рази тереном воєнних дій і зазнав великого знищення. Відбудова Д. б. була закінчена 1949 р., коли видобуток кам'яного вугілля і металу досягнув стану 1940 р.

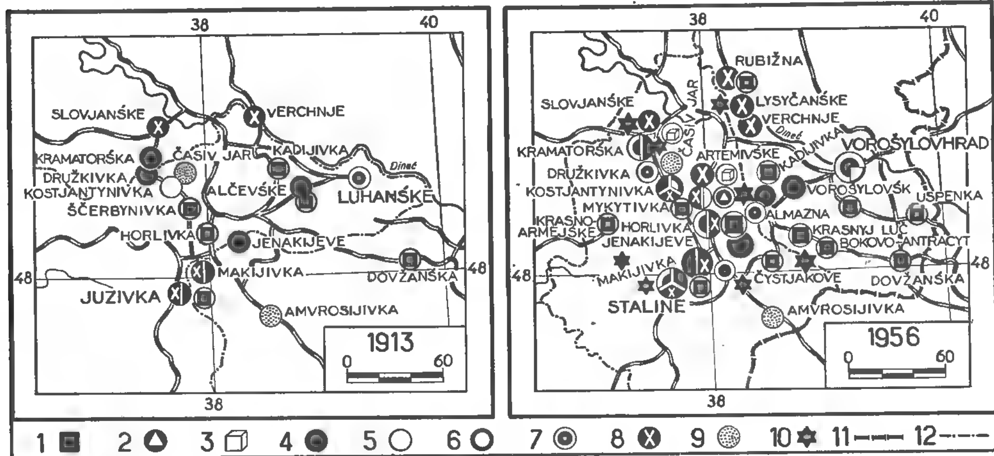

Промисловість Донецького басейну в 1913 і 1956 рр.

1 — Кам'яне вугілля. 2 — Ртуть. 3 — Кам'яна сіль. 4 — Чорна металюрґія. 5 — Кольорова металюрґія. 6 — Машинобудівельна і металообробна пром-сть. 7 — Хемічна пром-сть. 8 — Пром-сть будівельних матеріялів. 9 — Інші види промисловости. 10 — Теплоелектростанції. 11 — Кордони УССР. 12 — Межі областей (губерній)

Далеко гірше йшла і ще й донині незадовільна відбудова житлових будинків.
Р. М.

Народне господарство. Підставою економіки Д. б. і енергетичною базою України є кам'яновугільна пром-сть; вона обслуговує паливом майже всю Україну, дає паливо для зал. й водного транспорту, є базою металюргії і хем. пром-сти. Д. б. дає понад 9/10 видобутку кам'яного вугілля в УССР і понад 1/3 в усьому СССР, попри розвиток ін. вугільних басейнів, це все ще найбільший щодо продукції кам'яновугільний басейн СССР. Найновіші досліди виявляють нові геол. запаси вугілля в Д. б. (180—250 мільярдів т).

Початок експлуатації вугілля, зв'язаний із заснуванням метал. зав. в Луганському 1795; з 1840-их рр. стали видобувати антрацит в півд. і півд.-сх. частині Д.б. для потреб фльоти і міст над Озівським м., але в більших розмірах стали видобувати вугілля тільки в 1870-их рр. у зв'язку з будівництвом залізниць і металюргії; тоді ж центр видобутку перенісся на зах. і півн. зах., себто в райони коксівного вугілля. Продукція вугілля зросла з 1,4 міл. т в 1880 р. до 11,0 в 1900, 16,9 в 1910 р. і 25,3 міл. т в 1913, що становило 70,3% видобутку в Росії і 2% світового. Гол. споживачами донецького вугілля були залізниці (в 1914 — 28,4%) і метал. заводи (21,8%); 1/3 вугілля споживав сам Донбас.

Після занепаду за часів воєнного комунізму продукція вугілля досягла в 1927 р. довоєнного рівня, в 1935 р. — 61,0 міл. т, а в 1940 р. дійшла до 83,3, що становило 50,5% всесоюзної продукції і 5% світової. В 1940 р. працювало у вугільній пром-сті Д. б. 270 000 робітників, що складало понад 30% всього робітництва в Д. б. Порівняно до передв. часів наступила в кам'яновугільній пром-сті Д. б. велика концентрація, себто збільшення видайности окремих шахт при одночасній майже цілковитій механізації (за сов. джерелами — в 1939 р. на 94,6%) й електрифікації видобутку, а частково і транспорту. (В 1939 р. вивіз вугілля в шахтах був ще на 57% кінний, навалювання й забутування були цілком немеханізовані, а навантаження в зал. вагони — на 30% ручне). Через трудність видобутку й відсталість техніки при видобуванні до 20% вугілля залишалося в надрах. Місячна продуктивність праці робітника збільшилася з 11,4 т в 1913 р. до 25,7 т в 1940 р.

Після воєнного знищення наступила цілковита відбудова кам'яновугільної пром-сти, і в 1949 р. Д. б. досягнув довоєнного видобутку. Рівночасно відбувалася реконструкція старих шахт і будівництво нових (ч. великих шахт 1941 р. — 306, 1955 — 355; до 1960 запляновано відкрити 105 нових шахт), гол. в раніше мало експлуатованих районах, та повна механізація видобутку, а частково і транспорту. (Все ж, навіть за сов. джерелами, навалювання вугілля в лавах було механізоване 1955 р. тільки на 40%, а 35% робітників працювало ручним способом). Продукція зросла в 1955 до 116,1 міл. т, що становить 32% видобутку в СССР і 45% коксівного вугілля; плян передбачає на 1960 продукцію до 200 міл. т на 212 по всій УССР. 25,5% донецького вугілля проходить через процес збагачування на збагачувальних і брикетних фабриках (1955 р.). На коксування було віддано в 1954 р. 28,3% вугілля, але все ж відчувається брак доброго коксового вугілля.

Видобуток вугілля в Д. б. зростав до 1940 р. гол. коштом росту продуктивности праці (місячний видобуток одного шахтаря в 1913 р. — 11,4 т, 1932 — 12,8, 1940 — 25,7, 1950 — 21,8, 1955 — 26,2) й механізації виробництва, а по війні коштом збільшення робітників. 1955 р. на шахтах Д. б. працює 427 000 робітників (1940 — понад 200 000), 1955 р. працювало 12 000 інженерів і 20 000 техніків (1940 — 2 400 і 2 600); понад 70% шахтарів нині складає молодь, прислана на шахти останнім часом. Непостійність робочої сили дуже висока, плинність досягає 40%.

Донецьке вугілля в середньому на 40% дорожче, ніж вугілля ін. басейнів СССР, що впливає на зменшення його вивозу за межі УССР. В 1931 р. споживалось на Україні 52,5% донецького вугілля, тепер бл. 70%; решту вивозять гол. в райони Москви, Ленінграду, на Поволжя, Кавказ, в Сер. Азію, а також за кордони СССР до ін. країн Сх. Европи та на Близький Схід.

Чорна металюргія Д. б. базується на привізній залізній руді з Кривого Рогу, манґановій з Никополя, власному паливі та вапняках. Нині сконцентрована вона в таких осередках: Сталіне, Макіївка, Єнакієве, Костянтинівка, Краматорське, Ворошиловське, Алмазна. Це все старі, дорев. осередки, які згодом зазнали цілковитої реконструкції і перебудови. Їх геогр. розміщення зв'язане із скупченням коксівного вугілля. Метал. заводи, крім витопу чавуну і сталі, виробляють всі ґатунки прокату, грубі й тонкі листи, сталь для конструкцій, рейки, дріт, труби сталеві та чавунні й ін. При метал. заводах працюють коксохем. заводи, шлякоцементне і вогнетривке керамічне виробництво. Метал. заводи Д. б. тісно пов'язані з вугільними шахтами (до

Макіївського зав. належить понад 40) і з ін. підприємствами так, що вони творять величезні виробничі комплекси. Разом із Приозів'ям Д. б. дає нині, мабуть, більше половини укр. витопу чавуну (6—8 міл. т) і дещо менше сталі (в 1940 р. питома вага Д. б. у виробництві чавуну становила 45,7%, Придніпров'я 41,3%, Приозів'я 13%; числа для сталі — 38,9%, 46,4%, 14,7%). До кольорової металюрґії належить Макіївський комбінат, який переробляє на місці живосрібну руду (єдиний показник з 1926 р. — 127 т), і цинковий зав. в Костянтинівці, що працює на привізній руді.

Третьою галуззю пром-сти в Д. б. є **хемічна й коксохемічна промисловість**, розміщена в безпосередньому сусідстві з шахтами коксівного вугілля й метал. зав. Це перев. потужні зав., що продукують кожний до 1 000 000 т коксу річно й більше; в 1950 р. випродуковано в Д. б. 12,1 міл. т коксу, що становило 85% продукції всього СССР. З ін. родів хем. пром-сти розвинені сірчанокислота, суперфосфатна, содова, азотнотукова, анілінофарбова. В Слов'янсько-Артемівській улоговині з її соляними багатствами зосереджений видобуток соли й содова пром-сть; остання — в Слов'янському. Содова пром-сть Д. б. становила до другої світової війни 80% всесоюзного виробництва, соляна 1/3. В сусідній Костянтинівці знаходиться найбільший на Україні суперфосфатний зав., що працює на хібінських апатитах; він також постачає і сірчану кислоту. Другим суцільним р-ном хем. пром-сти є р-н над Дінцем — міста Лисичанське, Верхнє, Пролетарське, Рубіжне, де виробляють соду, азотнотукові добрива (Лисичанське), анілінові фарби (Рубіжне) й ін. В Горлівці є азотнотуковий комбінат. Хем. пром-сть Д. б. виросла перев. по революції.

Машинобудівельна пром-сть Д. б. характеристична тенденцією до виробництва великих металевих виробів: паротягобудування, метал. і гірниче устаткування, хем. апаратура, унікальні та ін. варстати, ковальське устаткування (преси, молоти), підіймально-транспортове устаткування, а також с.-г. машини та реманент; вона зростає зокрема по другій світовій війні — се-

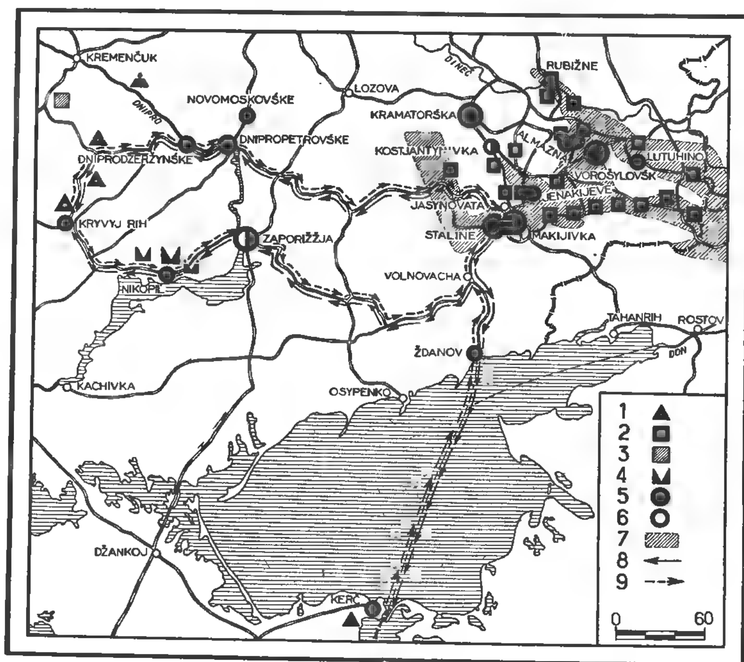

Важка промисловість Південної України

1 — Залізна руда. 2 і 7 — Кам'яне вугілля. 3 — Буре вугілля. 4 — Манґанова руда. 5 — Чорна металюрґія. 6 — Кольорова металюрґія. 8 і 9 — Напрями перевозів вугілля (8) і залізної руди (9)

редньо на 18% в рік. Гол. центри машинобудування: Ворошиловград, Краматорське, Горлівка, Дружківка, Сталіне та ін. В Д. б. розташовані найбільші машинобудів. заводи в СССР та Европі — *Ново-Краматорський зав. важкого машинобудування ім. Сталіна, Ворошиловградський паротягобудів. зав.* (з 1957 переходить на будування тепловозів), *Горлівський зав. ім. Кірова* гірничого устаткування (врубові машини, гірничі комбайни), Старо-Краматорський зав. важ. машинобудування ім. Орджонікідзе.

Досить сильно розвинена в Д. б. пром-сть **будівельних матеріялів**, що використовує місц. мінеральну сировину і відходи пром-сти (шляк) та забезпечує потреби метал. заводів і нового пром. і комунального будівництва. Також виробляється цемент (Амвросіївка, Краматорське, Ворошиловград), вогнетривкі матеріяли — шамот

(Костянтинівка, Часів Яр) і динас (Красноармейське, Пантелеймонівка), силікатна цеглина (в р-ні Дінця), звичайна цегла, вапно, гіпс (гіпсовий зав. в Артемівському) та ін. Різноманітна скляна пром-сть розвинена в Костянтинівці, у Верхньому, Пролетарському, Попасній й ін. Другорядне значення мають різні галузі харч. і легкої пром-сти, розвинені в гол. скупченнях населення.

Д. б. має потужну електросистему на кілька міл. квт. Це теплові електростанції, які перев. працюють на відпадах вугільної пром-сти — штибі. Потреби в енерґетичному вугіллі на 1960 р. заплянованi в 14 міл. т. Теплові електростанції Д. б. об'єднані в донецьку енерґосистему, що зв'язана з Придніпров'ям і Ростовською обл. Найбільші електростанції Д. б. — Штерівська, Зуєвська, Кухарівська, Півн.-Донецька, Миронівська та Слов'янська. Після пуску в січні 1957 р. на Миронівській станції турбіни в 100 000 квт вона стала наймогутнішою тепловою станцією України. Основними споживачами електроенерґії Д. б. є кам'яновугільні шахти, металюрґія, хем. і машинобудів. заводи, міста і роб. селища. Електрифікація залізниць Д. б. ще в початковій стадії. В останні роки розвивається і газифікація Д. б. на базі лишків газу коксохем. заводів, а також природного газу з Ставропільщини й Полтавщини, який доходить газопроводами.

Однією з найважливіших нар.-госп. проблем Д. б. є його постачання техн. (що її зокрема потребує металюрґія) та питною водою. Д. б. маловодний, бо його річки, за винятком Дінця, невеликі, влітку висихають, а вапняки і пісковики, які поширені в Д. б., пропускають поверхневі води. В той же час попит на воду постійно зростає у зв'язку з ростом пром-сти і населення. До того, за сов. влади маловоддя зросло у висліді сильного вирубування лісів. Щоб збільшити водопостачання, створено в річках і балках низку водоймищ, з яких (а також із Дінця) подається вода за допомогою водогонів до пром. осередків, і збільшено ч. артезійських колодязів. Для ліквідації маловоддя в 1954 р. почали будувати великий *Донецько-Донбаський канал* довж. 125 км, що веде від Дінця в глибину Д. б. аж до Сталіного. Цей канал з багатьма відгалуженнями має дати воду не лише для техн. цілей і для населення, але також для зрошення підміських городніх і овочевих районів.

Сіль. госп-во має деякі особливості порівняно із сх. частиною Степ. України. З одного боку, некорисними факторами є дещо гірші ґрунти і сильніша їх ерозія з причин підвищеного рельєфу та поширених суховіїв. З другого боку, сіль. госп-во Д. б. має приміський характер: багато городини, картоплі, садів (особливо яблуні), а тваринництво має перев. молочний характер. Багато гірників, які живуть в околицях міст, мають індивідуально домашні тварини і невеликі городи.

Транспорт Д. б. має найгустішу на Україні й найінтенсивніше використану зал. мережу. Її розвиток почався з кін. 1870-их рр., коли було побудовано через Донбас залізницю Москва—Курськ—Харків—Таганріг—Ростов. В 1870-их рр. побудовано цілу мережу залізниць у зв'язку з розвитком вугільної пром-сти і металюрґії; в наступні десятиліття ця мережа збільшилася. Нині меридіональні зал. лінії зв'язують Донбас із Харковом і Москвою та з Приозів'ям (порти Жданов, Таганріг, Ростов), рівнобіжні — з Дніпровським пром. р-ном і Криворіжжям, з Доном, Надволжям і ін. До шахт і більших зав. підведені під'їзні колії.

Більше, ніж в ін. частинах України, розвинений у Д. б. автомобільний транспорт — вантажний і пасажирський; в більших містах — трамвайний. Річковий транспорт не відограє значної ролі, за винятком Дінця. На майбутнє могло б мати велике значення сполучення Д. б. каналами з Дніпром і поглиблення Дінця, а тим самим покращення сполучення з Доном, Волгою і Каспійським м.

Морськими портами Д. б. є Жданов і Таганріг. Вантажообіг Д. б. становить більше половини вантажообігу всієї України. З Д. б. йде в усіх напрямах вугілля, метал, машини, продукти хем. пром-сти, а надходять залізні (з Кривого Рогу і Керчі) та манґанові (з Никополя) руди, ліс, нафта, харчові продукти, текстильний крам тощо.

В. Кубійович, А. Поплюйко, В. Голубничий

Людність Донбасу становить сьогодні найбільше людське скупчення на Україні, а після моск. — в усій Сх. Европі. На просторі 23 000 км² живе (1956 р.) бл. 4,8 міл. населення, себто 210 осіб на 1 км² (всі числа людности на 1956 р. приблизні). В 1860-их рр. на цьому просторі жило ще ледве 400 000 осіб (числа приблизні) і густота населення не різнилася від густоти сусідньої Степової України. Буйний розвиток пром-сти спричинив і великий приріст населення: в 1897 р. — до 1,1 міл., в 1926 р. — 1,7 міл. Цей ріст був наслідком і високого природного приросту (в 1924—28 рр. припадало на 1000 осіб річно 44,2 народжень, 16,5 смертей, 27,7 природного приросту; числа для УССР — 41,1 17,9, 23,2), і так само наслідком імміграції. Про сильний

приплив населення ззовні свідчить факт, що в 1926 р. за межами Донбасу (Сталінська і Ворошиловградська округи) народилося 23% тодішнього населення. До Донбасу іміґрували насамперед росіяни

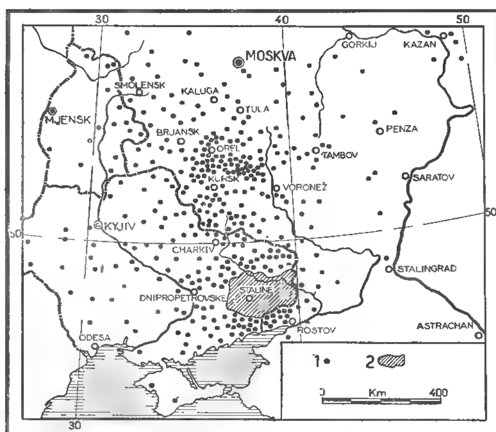

Іміґрація до Донецького басейну
1 — 1 000 осіб, що народилися за межами Донецького басейну, але 17. 12. 1926 жили на його території. 2 — Донецький басейн
В. Кубійович

з центр.-чорноземних і центр.-пром. районів, в далеко меншій мірі українці — гол. з сусідніх районів. Так в 1897 р. на 100 іміґрантів до Донбасу народилося на території УССР 45, в 1926 р. лише 32; на 100 робітників, що примандрували до Донбасу, походило з ін. частин УССР ледве 12 (1926). Вже в 1902 р. пол. робітників Д. б. становили не українці. Причиною цього некорисного з укр. погляду явища була перш за все нехіть укр. селянина до зміни способу життя й госп-ва. Тому еміґрував він радше як хлібороб-колоніст до Азії, ніж до шахт і зав. Донбасу (див. *Еміґрація*). До Донбасу припливали перев. чоловіки в силі віку, що й впливало на численну перевагу над жінками (в 1926 р. припадало в Д. б. на 100 чоловіків — 96 жінок, в УССР — 106; на 100 чоловіків в Д. б. аж 35,2 було у віці 20—39 літ, в УССР — 29,9).

На нац. відносини Д. б. впливають його положення на укр.-рос. етногр. пограниччі, факт, що на терен Донбасу входить вздовж Дінця відгалуження від великого донського коридору, який відокремлює Україну від Кубані, існування на терені укр. Донбасу низки рос. сіль. островів та перш за все — згаданий вище приплив рос. роб. елементу. Тому в 1926 р. у власне Донбасі українці становили лише 58,4%, росіяни 33,4%; невеликий відсоток припадав на жидів (2,2%), німців (1,6%), білорусів (0,8%), поляків (0,5%) і ін. В містах росіяни становили більшість, зокрема в більших чисто пром. містах, як Сталіне (26,1% українців і 56,2% росіян) і Макіївці (28,5 і 64,5). Назагал припадало на 100 осіб

	села	міста	разом
українців	75,1	40,4	58,4
росіян	19,5	48,9	33,4
інших	5,4	10,7	8,2

Зокрема сильно зросло населення Донбасу в добу п'ятирічок, насамперед під кін. 1920-их рр. і на поч. 1930 рр. За шість років (1927—32) воно збільшилося на 75% (міста — 139%, села — на 11%), за наступних шість років (1933—38) на 56% (числа приблизні). Це був виключ-

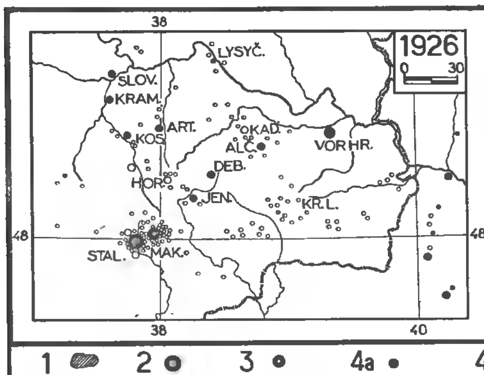

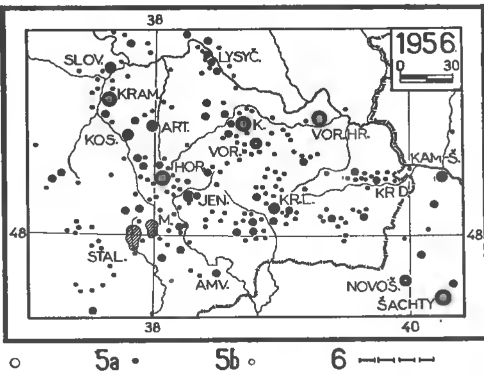

Міста і селища міського типу в Донецькому басейні в 1926 і 1956 рр.

Величина осель: 1 — Понад 300 000 мешк. 2 — 100 000—300 000. 3 — 50 000—100 000. 4 — 10 000—50 000. 5 — Нижче 10 000 мешк. (4a і 5a — міста і селища міського типу; 5a і 5б — неофіційні селища міського типу). 6 — Кордони УССР. Скорочення: Alč. — Алчевське; Amv. — Амвросіївка; Art. — Артемівське; Deb. — Дебальцеве; Hor. — Горлівка; Jen. — Єнакієве; K., Kad. — Кадіївка; Kam.-Š. — Кам'янськ Шахтинський; Kos. — Костянтинівка; Kr. L. — Красний Луч; Kram. — Краматорське; Lysyč. — Лисичанське; M., Mak. — Макіївка; Novoš. — Новошахтинськ; Slov. — Слов'янське; Stal. — Сталіне; Vor. — Ворошиловськ; Vorhr. — Ворошиловград.
В. Кубійович

но приріст міст, серед них деяких новопосталих.

Зріст найбільших міст (в тисячах населення) в рр.:

	1897	1926	1939	1956
Сталіне	28	106	462	625
Макіївка		52	240	311
Ворошиловград	20	72	213	251
Горлівка		23	109	240
Кадіївка		17	70	170
Краматорське		12	93	117
Костянтинівка	3	25	95	90

На відміну від давніших відносин тепер припливало до Д. б. гол. населення з ін. районів України, зокрема з сіл, бо в добу колективізації й голоду легше було прожити в Донбасі, де був попит на людей і кращі умови праці. В якій мірі змінилися під впливом тих мандрівок нац. відносини і які зміни відбулися у висліді другої світової війни й по війні, годі точніше сказати (див. ЕУ I, стор. 175—77), певне лише, що відсоток українців зазнав поважного збільшення.

Нім.-сов. війна спричинила сильне зменшення населення Донбасу, частину якого евакували большевики, частину вивезли німці на роботи, а деякі розійшлися по селах, де можна було легше прохарчуватися. Нині населення Д. б. є численніше, ніж було до війни: Сталінська і Ворошиловградська обл. нараховують в 1956 р. 6 151 000 (1939 р. — 5 940 000); населення власне Донбасу зросло, мабуть з 4,4 на 4,8 міл. Як і до 1940 р., населення великих міст зростає завдяки іміґрації і коштом менших пром. осель і сіл. По війні зросла також питома вага українців в Д. б.: в перші повоєнні роки це сталося у висліді напівпримусового переселення з Зах. України, зокрема з земель, відступлених Польщі, згодом довготривалих мобілізацій молоді в Д. б. з ін. обл. УССР.

Нині Д. б. є найбільшим скупченням людности на Україні; це на 9/10 міська людність. Села залишилися лише на периферіях Донбасу і подекуди між великими людськими скупченнями; численні з них набирають чимраз більше міськ. характеру, вони багатолюдні, положені, як всюди в степах, в долинах рік. Сучасні міста і села місьс. типу Донбасу постали з кол. невеликих пром. і пришахтних селищ; в першій фазі розвитку це були здебільша примітивні і негігієнічні бараки і землянки робітників («шанхайки», «собачеївки», «пекінівки»), хаотично розкинені б. заводів і шахт. Лише деякі, давніше посталі, — Бахмут, Луганське, Слов'янське мали

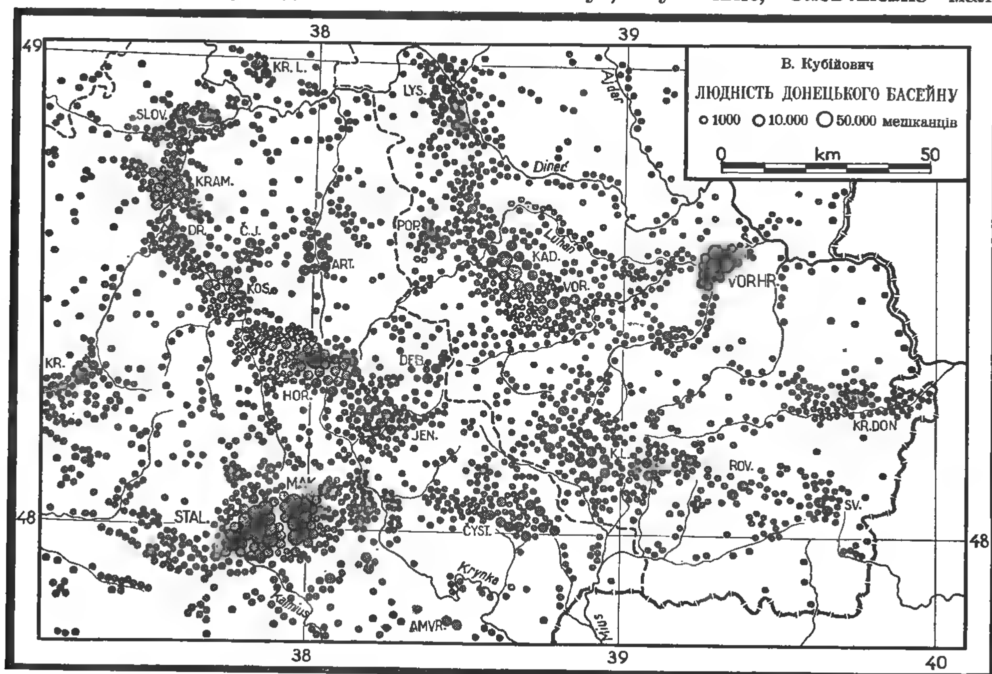

Людність Донецького басейну

Скорочення: Amvr. — Амвросіївка; Art. — Артемівське; Čyst. — Чистякове; Č. J. — Часів Яр; Deb. — Дебальцеве; Dr. — Дружківка; Hor. — Горлівка; Jen. — Єнакієве; Kad. — Кадіївка; Kos. — Костянтинівка; Kr — Красноармейське; Kr. Don — Краснодон; Kr. L. — Красний Луч; Kram. — Краматорське; Lys. — Лисичанське; Mak. — Макіївка; Pop. — Попасна; Rov. — Ровеньки; Slov. — Слов'янське; Stal. — Сталіне; Vor. — Ворошиловськ; Vorhr. — Ворошиловград

характер і назву міст та були правильно забудовані. Характер міст і сіл міськ. типу змінився після революції у зв'язку з ростом індустріялізації й населення; не лише зросли площі міст, але тепер щойно постали центр. їх частини, дільниці житлових будинків, шляхи тощо. Одначе й до 1940 р. і ще більше нині велика частина робітників, зокрема новоприбулих і самотніх живе в бараках, а іноді і в землянках, які простягаються навколо міст. Міста Донбасу постійно ростуть: підміські оселі зростаються з містами, одні міста зливаються з іншими, з низки роб. селищ творяться нові міста. Не всі міста мають вже виразні центр. осередки; часто це великі гнізда без виразного центру, а лише деякі мають виразні обриси. Деякі міста витягнені довгими ланцюгами вздовж річок і зал. ліній на десятки км, без чіткого відграничення між ними; напр., Костянтинівка—Олексієве—Дружківка розтягнені на довжині 25 км вздовж Кривого Торця; деякі майже зростаються з ін. (напр., Сталіне—Макіївка, Лисичанське—Пролетарське—Верхнє). З другого боку, поміж великими міськ. скупченнями є ще простори з сіль.-госп. характером без міськ. осель. Ч. міст і сіл міськ. типу в Донбасі на 1956 р.:

Величина міст	Число
Понад 300 000 мешк.	3
100 000 — 300 000	3
50 000 — 100 000	6
10 000 — 50 000	31
Нижче 10 000	126

Гол. промислові центри і скупчення людности Д. б. розміщені перев. в центр. частині Д. б. в р-ні багатих родовищ коксівного вугілля; на деякій віддалі лежить лише Ворошиловград. Найбільшим пром. осередком Д. б. і України взагалі є: Сталіне і сусідня Макіївка, міста найінтенсивнішого видобутку кам'яного вугілля, витопу металу (більше пол. усього Д. б.) і розвиненого машинобудування; зокрема в Сталіному знаходиться метал. зав. ім. Сталіна, зав. гірничого устаткування, металоконструкцій, а в Макіївці метал., труболиварний і коксохем. зав.; Сталіне—Макіївка з рядом селищ міськ. типу це — найбільше людське скупчення Д. б. і України, в якому на території бл. 600 км² живе бл. 1,1 міл. осіб. Найстарішим пром. осередком Д. б. і нині другим щодо значення є Ворошиловградський центр машинобудування, зокрема паротягобудів., трубопрокатний і інструментальний зав.; разом з кількома селищами міськ. типу живе в ньому понад 250 000 мешк. Приблизно 20 км на півн. від Сталіного—Макіївки лежить третє скупчення Горлівка (240 000 мешк.) — центр машинобудування (зав. гірничого устаткування) з коксохем., азотнотуковим зав., що майже зливається з м. Єнакієве (металюрґія, коксохем. пром-сть); разом з понад десятком селищ міськ. типу (найбільші — Юний Комунар, Зайцеве) це скупчення нараховує бл. 500 000 мешк. на просторі бл. 500 км². Через м. Дзержинське скупчення Горлівки зв'язується з ланцюгом міст, простягнених на довж. до 50 км над Торцем (четверте скупчення): Костянтинівка—Дружківка—Краматорське—Слов'янське і ряд міст, які ще не суцільно пов'язані між собою; це скупчення має бл. 350 000 мешк. В ньому Краматорське є центром машинобудування (зав. важкого машинобудування ім. Сталіна) і чорної металюрґії, Костянтинівка має цинковий зав., хем. комбінат, чорну металюрґію, виробництво скла, Дружківка має машинобудівництво, а Слов'янське є центром соляної і хем. (содової) пром-сти та має порцеляновий і механічний зав. Кадіївсько-Ворошиловське (п'яте) скупчення з містами Кадіївка, Ворошиловське, Паризька Комуна, Ірміне, Первомайське і кільканадцятьма селищами міськ. типу — має бл. 400 000 мешк. Невеликим скупченням є Лисичанське над Дінцем разом з сусіднім Рубіжним і Пролетарським — кам'яновугільна і хем. пром-сть («Донсода» в Лисичанському, анілінофарбовий зав. в Рубіжному) і Артемівське (соляна і машинобудів. пром-сть). Центрами вугільної пром-сти є Красний Луч, Краснодон, Красноармейське та ін. Разом в цих скупченнях живе 3,1 міл. мешк., себто 55% людности Д. б.

Література: Степанов П. Детальная геологическая карта Донецкого каменноугольного бассейна. М. 1909; Лутугин П., Степанов П. Донецкий каменноугольный бассейн. 1913; Фомин П. Горная і горнозаводская промышленность юга России, I—II т. 1915—24; Kubijowytsch W. Das Donetzbecken. Osteuropa 1936; Большой Донбасс. Сборник статей. Результаты работ за 1925—39; Нариси розвитку нар. госп-ва Української РСР, АН УРСР, К. 1949; Геолого-исследовательские работы. Материалы по стратиграфии и палеонтологии Донецкого бассейна. М.—Х. 1950; Логвиненко Н. Ископаемые угли Украины; Нариси Економічної географії УРСР, АН УРСР, т. II. К. 1952; Бакулев Г. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. М. 1955; Новик К. Днепровско-Донецкая впадина. 1956; Промисловість Радянської України за 40 років. К. 1957. *В. Кубійович*

Донецький кряж (Донецька височина), найдалі на схід висунена височина України, простягнута в коліні Дінця й Дону; тягнеться з півн. зах.-заходу на півд. сх.-схід на довж. 370 км, шир. доходить до 170 км; на півн. спадає стрімко до дол. середнього Дінця, на півд. до Приозівської низ., на півд. зах. межує з Укр. Кристалічною смугою і Приозівською височиною. Д. к. являє собою

гірську складчасту область, що виникла в кількох фазах від карбону до еоцену (найінтенсивніші рухи відбувалися в часи між гор. пермом і кін. тріясу); між цими орогенними фазами зазнав Д. к. кілька разів знищення під впливом діяння зовн. чинників, пенепленізації і морських трансґресій. Майже рівнина Д. к. була в гор. пліоцені востаннє піднесена і з того часу зазнала активної ерозії.

Гол. терен Д. к. збудований з могутніх карбонських шарів до 12 000 м товщини, які становлять основну формацію Д. к.; в дол. карбоні це вапнякові шари, пізніше море і суша чергувалися, в наслідок чого постало аж 200 прошарків, континентальних (вугілля) або морських (вапняки, глеї, пісковики). Крім карбонських шарів, виступають ще на півн. зах. пермські, багаті на ґіпс і кам'яну сіль, тріясові, юрські і крейдяні; ці останні охоплюють Д. к. з півночі і півн. зах.; третинні відклади виступають лише на периферії Д. к.; майже все вкрите лесом. Для тектоніки Д. к. характеристична наявність довгих антиклін і синклін, які простягаються від півн. зах.-заходу на півд. сх.-схід, порозривані поперечними скидами. Поздовжні скиди відділяють Д. к. від півд. й півн.

Нині Д. к. хвиляста рівнина, порізана долинами і балками. Найвищі пункти Д. к. припадають на гол. вододільний кряж, що тягнеться від верхів'я р. Тор-

Донецький кряж; степова майже рівнина з островами лісів

ця на зах. до верхів'я р. Кундрючої на сх., аж до коліна Дінця; найвища центр. його частина Дебальцево-Іванівський кряж простягається на довж. 120 км, висота його перевищує 350 м (Мечетна Могила — 369 м). Звідси висота знижується в півн. і півд. напрямах аж до 150 м. Від вододільного кряжа відгалужуються бічні, нижчі кряжі, а між ними тягнуться котловини (найбільші — бахмутська, луганська). На перехід кряжів, котловин і долин впливає тектонічна і геологічна будова, зокрема відпорність матеріялів. Кряжі — це широкі, легко хвилясті майже рівнини, вкриті могилами, що становлять найвищі точки Д. к.; там, де виступають наверх тверді шари вапняків і пісковиків, зустрічаємо скелі. Ці майже рівнини багато і глибоко розчленовані долинами річок і балками, бо різкі різниці висот зумовили значний розвиток ерозійних процесів. Глибина долин доходить навіть до 200 м, їх форми мальовничі, зокрема там, де вони втинаються в тверді карбонські

Донецький кряж; на узбіччях дубові ліси

породи. Найбільш мальовничим є правий (100 м висоти) берег Дінця, утворений з твердих порід карбону, юри і, зокрема, крейди; він становить, так само як у Дніпра, на довж. 300 км контраст з лівим, низинним берегом (Святі Гори, див. мал. на стор. 523). Відмінний є характер Дінця на сході, де він врізується в кам'яновугільні шари, зокрема при гирлі р. Калитви. Річки Д. к. спливають на північ до Дінця (Сухий і Кривий Торець, Бахмутка, Лугань, Біла Кам'янка, Лиха, Кундрюча), на півд. до Озівського м. (Кальміюс, Міюс з Кринкою, Тузлів), з зах. окраїн до Дніпра (Вовча, Самара); всі ці ріки, за винятком Дінця, мілководні і влітку часто висихають.

Колись ґрунтотворчу гірську породу Д. к. становив лес, але згодом, в наслідок сильної ерозії, він змитий на схилах, де виходять наверх тверді породи, на яких утворилися малогумусові щебелюваті чорноземи. Глибокі чорноземи поширені на рівнинах, в р-ні байрачних лісів вони зазнали деґенерації.

Висунення на півд. схід і рельєф впливають на деякі особливості клімату Д. к. Він більш континентальний (пересічна температура в м. Сталіне в січні —6,4° Ц., в липні + 22,0° Ц.), тут найбільше на Україні розвинені сильні вітри із сх. і півд. сходу (влітку шкідливі для сіль. госп-ва суховії і «чорні бурі»). Завдяки підвищеному рельєфу повітряних опадів більше, ніж в сусідніх степах — 400—450 мм, в найвищих точках навіть більше, влітку виступають вони у формі злив, зими малосніжні. Невелика вологість і маловоддя річок становлять поважну проблему для сіль. госп-ва, а тим більше для пром-сти.

Д. к. різниться своєю рослинністю де в чому від сусідніх районів. Він лежить у смузі ковило-лучних степів, але завдяки більшій кількості атмосферних опадів вони виявляють деякі прикмети лісостепу. В найвищій центр. частині зрідка трапляються байрачні і вододільні ліси з дуба, ясена, липи й ін.; місцями виступають невеликі грабові ліси-острови, положені далеко від суцільного засягу граба. Більші лісові комплекси трапляються над Дінцем.

Про людину і нар. госп-во на території Д. к. див. *Донецький басейн.*

Література: див. Донецький басейн.

В. Кубійович

Донецько-Донбаський канал, сполучатиме р. Дінець із Донбасом і постачатиме питну й техн. воду для маловодних р-нів Донбасу. Будування Д.-Д. к. почалося в 1954 р., має бути закінчене в 1958 р. Д.-Д. к. починається від Райгородки, при впадінні Торця в Дінець, і йде до околиць м. Сталіного, до верхів'їв р. Калміюс, довж. 125 км; довж. бічних відног 70 км, пропускна спроможність 25 $м^3$ на сек. Щоб забезпечити постійну подачу води до канала, будується Червоноосківське водоймище при гирлі р. Оскіл, 70 км вище від поч. канала з місткістю 550 мільйонів $м^3$.

Донецько-Криворізька Республіка Совєтів, назва ефемерної орг-ції больш. влади в Донбасі в лютому-квітні 1918 р., з столицею в Харкові. Д.-К. Р. С. утворено після підписання Україною Берестейського миру. Її організатори думали т. ч. не допустити уряд Укр. Центр. Ради до пром. районів Криворіжжя і Донбасу. У Совнаркомі Д.-К.Р.С. були Ф. Артем (Сергєєв) — гол., Варейкіс, Магідов, Рухимович, Васильченко та ін. Відносини Д.-К. Р. С. до больш. «уряду» України, створеного в грудні 1917 р., не були остаточно вияснені. Обл. больш. орг-ція не підлягала «київ.» партійному центрові П'ятакова й Затонського, а Д.-К. Р. С. уважала себе незалежною від сов. України. В березні 1918 М. Скрипник, тодішній гол. уряду УССР, видав постанову про ліквідацію Д.-К. Р. С. і про приєднання її території до України. В листопаді 1918 донецькі большевики (Артем, Ворошилов) увійшли до зформованого в Росії «Тимчасового роб.-сел. уряду України», і вже питання про окрему Д.-К. Р.С. не ставилося.

Донеччина, укр. край, що територіяльно покривається з Донбасом; за проєктом адміністративного поділу Укр. Центр. Ради (2. 3. 1918) Д. мала становити одну з земель УНР. Див. *Донецький басейн.*

Донські козаки, див. *Донщина.*

Донузлав (VIII—14), приморське солоне озеро на зах. березі Криму, має 30 км довж., 1—5 км широти.

Донцов Дмитро (* 1883), публіцист, літ. критик і політик, родом з Мелітополя; чл. РУП і УСДРП, 1918 чл. Гол. Управи партії Укр. Хліборобів-Демократів, згодом ідеолог укр. націоналізму. Репресований рос. царським режимом за рев. працю, Д. утік 1908 за кордон, де розвинув жваву самостійницьку працю. У доповіді на 2 всестудентському з'їзді у Львові (1913) накреслив програму протирос. політики й боротьби, наголосивши гасло відокремлення від Росії. Під час першої світової війни спочатку діяч і перший гол. Союзу Визволення України (1914), згодом провадив Укр. Пресове Бюро в Берліні (1914—16); за гетьманату гол. Укр. Телеграфного Аґентства; 1919—21 шеф Укр. Пресового Бюра в Берні при Укр. Дипломатичній Місії в Швайцарії. З 1922 у Львові, співзасновник Укр. Партії Нац. Р(оботи) і ред. її органу «Заграва» (1923—24); ред. «ЛНВ» (1922—32) і «*Вісника*» (1933—39) та «Книгозбірні Вісника». Між двома світовими війнами друкувався в нім., швайцарській і поль. пресі. З 1939 на еміґрації, ред. «Батави» (Букарешт, 1940—41). З 1947 в Канаді, де 1948—53 викладав в Монтреальському Ун-ті укр. літературу. Важливіші праці Д.: «Модерне москвофільство» (1913), «Сучасне політ. положення нації і наші завдання» (1913), „Die ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Russland" (1915), «Історія розвитку укр. держ. ідеї» (1917), «Укр. держ. думка і Европа» (1919), «Підстави нашої політики» (1921), «Поетка укр. рісорджімента» (1922), «Націоналізм» (1926), «Політика принципіяльна й опортуністична» (1928), «Наша доба і література» (1936), «Де шукати наших традицій» (1938), «Дух нашої давнини» (1944), «Поетка вогняних меж» (1952), «Росія чи Европа» (1955), «Від містики до політики» (1957).

Д. Донцов

В своїй публіцистичній діяльності Д. відзначається пристрасною арґументацією і динамічним стилем, вільно орудуючи цитатами з творів противників. Д. перейшов кілька основних світоглядових еволюцій (від соціялізму до виразної його неґації, від антирел. позицій до крайностей воюючої Церкви), але в усій своїй діяльності був виразно протирос.; обороняючи ідею самостійности України,

Д. поборював у своїх доповідях, статтях і працях рос. імперіялізм у всіх його виглядах, спричинившися чимало до послаблення москвофільства й комунізму на Україні, зокрема в 20-их рр. на Зах. Укр. Землях. Д. вказував на органічний зв'язок України із Заходом і засуджував ті духові течії 19 і 20 вв. в укр. суспільності, які цей зв'язок послаблювали. Виходячи з коз. традицій і підкреслюючи з часом щораз більше важливість традиціоналізму, Д. вказував на значення войовничости й активізму у вихованні молодого покоління. У ідеологічних працях Д. став на засадах ідеалістичного волюнтаризму і іст. та практичного ідеалізму, приписуючи керівну ролю у житті одиниць і спільноти іраціональній волі. Визнаючи поступово щораз більший вплив ідей на розвиток іст., Д. гостро поборював марксизм із його іст. матеріялізмом, стягаючи на себе атаки соц. і, зокрема, ком. таборів. Його ідеологія мала великий вплив на молодь «30-их рр.», а його тези стали у великій мірі основою рев.-підпільної діяльности ОУН аж до післявоєнних років. Його ідеологія зустрілася з критикою дем. і кат. кіл; зокрема його етика, що випливала з волюнтаристичного й пантеїстичного монізму і виправдувала всі вчинки, які скріплювали силу нації («аморальність»), була оспорювана христ. публіцистами й соціологами. В загальному Д., більше ніж будь-хто з сучасників, став постаттю рівночасно звеличуваною й засуджуваною.

Література: Ленкавський С. Філософічні підстави «Націоналізму» Донцова. Розбудова Нації, чч. 7—8. 1928; Пушкар К. Націоналізм — критика фраз. Л. 1933; Левинський В. Ідеолог фашизму. Л. 1936; Шерех Ю. Думки проти течії. Мюнхен 1949; Мартинець В. Ідеологія організованого й т. зв. волевого націоналізму. Вінніпег 1954; Єндик Р. Д. Донцов — ідеолог укр. націоналізму. Мюнхен 1955.

В. Янів

Донцова Марія (* 1892), уродж. Бачинська, дружина Дмитра, гром. діячка і журналістка, співр. «ЛНВ» і «Вісника» (1922—39); ред. жін. журн. «Громадянка» (1950). Тепер у ЗДА.

Донченко Олесь (1902—54), письм., родом з Полтавщини, в 20-их рр. належав до групи «Молодняк», згодом перейшов до Пролітфронту. Писав поезії (зб. «Червона писанка», 1926), п'єси («Комсомольська глушина», 1927, «Країна Фед», 1935), але здебільша прозу для дітей і юнацтва на теми спершу побутові, згодом індустріялізації, колективізації, життя сов. школи тощо; серед прозових творів оп. «Золотий павучок» (1927), «Сурми» (1928), повість «Аул Іргіз» (1932), романи «Зоряна фортеця» (1933), «Море відступає» (1934), повісті «Школа над морем» (1937), «Карафуто» (1940), роман «Золота медаль» (1953) і ряд ін.

О. Донченко

Донщина (Область Війська Донського), іст.-геогр. країна, земля донських козаків, лежить в сточищі дол. і сер. Дону, 1914 р. територія 164 600 км², населення 3,9 міл.; її півд.-зах. частина належить до укр. нац. території. Територія неукр. Д. межує з укр. етногр. територією на довгій лінії 1 100 км від Новохоперську на півн. по Озів на півдні. Нині невелика зах. частина Д. входить до складу УССР (див. *Донецький басейн*), вся решта — до складу РСФСР і обіймає Ростовську і Кам'янську та частини Сталінградської і Балашовської обл.

Д. країна низько положених рівнин, із слабим рельєфом, і дещо вищих, більш розчленованих гряд. Основну частину Д. становить *Долішньо-Донська низовина*, відділена Східньо-Донецькою грядою від положеної на півночі Середньо-Донецької низовини. Найбільш підвищеною й розчленованою є півд.-зах. частина Д., яка становить частину *Донецького кряжу*. Підсоння континентальне (температура липня від 22 до 24° Ц., січня від —5 до —9° Ц.); кількість опадів 250—350 мм на рік; всю Д. покривають степи — вузьколисті типчиновотирсові на зах. і сухі трав'яні на сході. Д. — хліборобська країна (гол. збіжжя — ячмінь, пшениця, кукурудза) з невеликою густотою населення (15—40 душ на 1 км²), за винятком півд.-зах. частини, де завдяки родовищам кам'яного вугілля (сх. частина Донбасу) і вигідному положенню над морем розвинулася пром-сть, зокрема важка, і де знаходяться найбільші міста Д. — Ростов, Новочеркаськ (столиця донських козаків), Шахти, Кам'янськ-Шахтинський, Таганріг, Озів й ін.

Нац. відносини Д. досить складні у висліді складних колонізаційних процесів. Основним населенням Д. були донські козаки, які населюють всю півн. і сер. частину Д. і відносно вузький коридор над дол. Доном, що відділює нині суцільну укр. етногр. територію від укр. Кубані й районів укр. колонізації на сх. Передкавказзі; від цього коридору відходить на зах. вздовж Дінця другий, що сягає поза Ворошиловград. Треба додати, що мова чисто рос. лише у верхніх донців в басейні Хопру і Медведиці (див. на карті — 1); ті донські козаки, що живуть на Дону аж до р. Цимлі (серединці), виявляють вже укр. впливи,

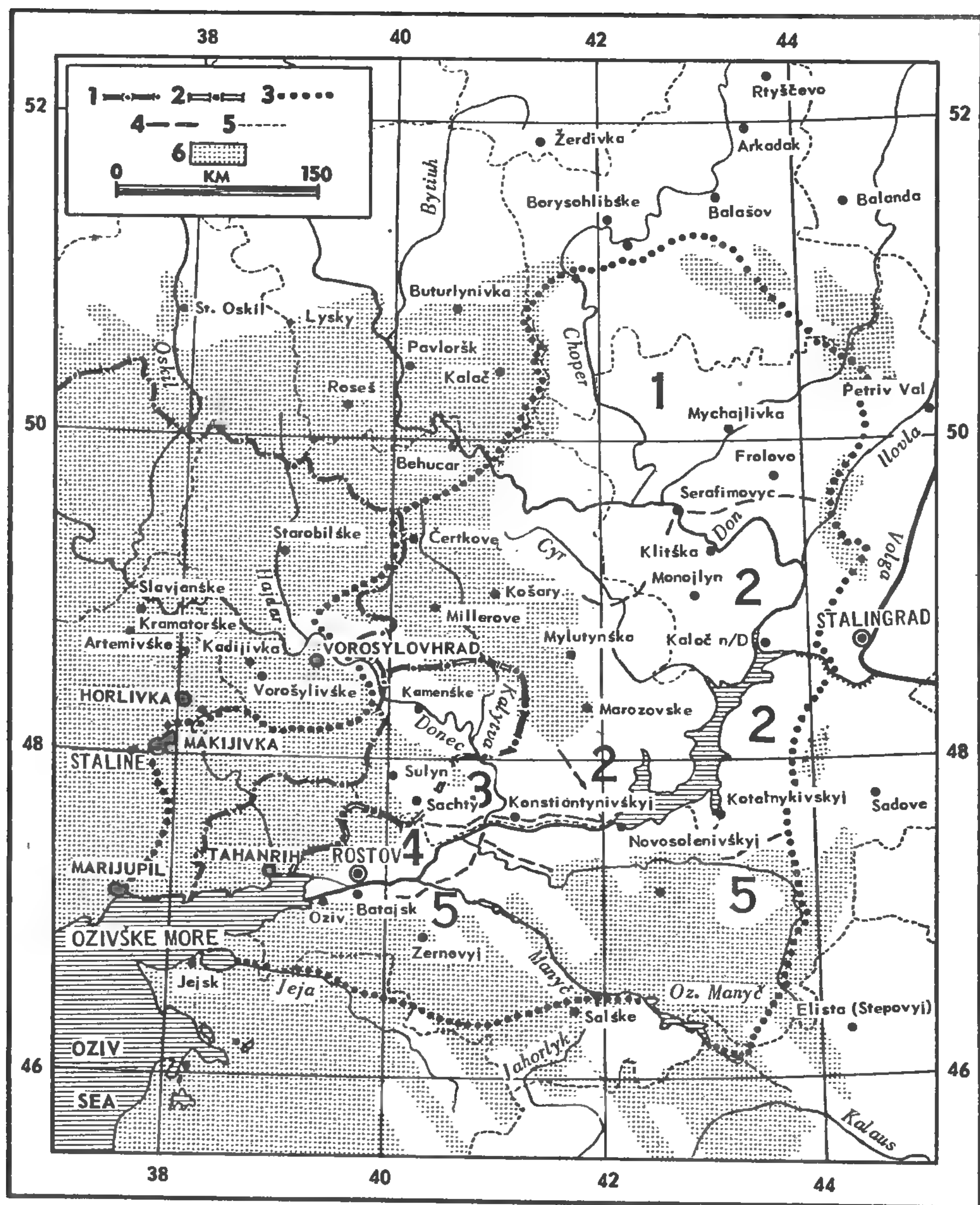

Донщина

1 — Сучасні межі УССР. 2 — Межі УССР до 1925 р. 3 — Межі Области Донських Козаків і Донської Держави. 4 — Межі донецьких говірок. 5 — Межі теперішніх областей. 6 — Укр. етнографічна територія. 1—5 (на карті) — Говірки донських козаків: 1 — горішня; 2 — сер.-донецька; 3 — донецька; 4 — низові говірки; 5 — мішані говірки

зокрема в півн.-зах. частині (2, 3), а донці-низовики мають мовне й етногр. укр. забарвлення (4). Ще більші впливи укр. мови в донецькому говорі і в мішаних говорах на пограниччі Передкавказзя (5).

Незалежно від цієї коз. колонізації, зах. частину Д. колонізували укр. запор. козаки і особливо укр. селяни. Хвиля укр. колонізації посилилася зокрема після знесення панщини; тоді вона поширилася також на півд., до того часу майже незаселену частину Д., що прилягала до Кубанщини і степів сх. Перед-

кавказзя. Менший був тут приплив рос. селян; до міст, зокрема Ростова, і до Донецького басейну припливав роб., перев. рос. елемент. Крім українців і росіян, поселялись на Д., гол. по містах, німці, вірмени, жиди та греки; на півд. сх. в сальських степах жили калмики; некоз. населення Д. називалось «іногородніми». В наслідок колонізації Д. «іногородніми» їх відсоток зростав у відношенні до автохтонного коз. населення; 1886 їх було 44%, 1895 — 50,5, а в 1910 вже 60, себто більше, ніж козаків.

На підставі офіц. статистики з 1897 р., в усій Д. українці становили 28%, донці і росіяни 66,8; українці становили більшість в Таганрізькому пов. (61,7), поважний відсоток в Донецькому (38,9), Ростовському (33,6), Сальському (29,3), Черкаському (18,9); в дійсності відсотки українців були вищі. Укр. етногр. територія Д. обіймала 3 частини: 1) півн. між Дінцем і Доном у сточищі р. Калитви з м. Міллерове, Чорткове, Морозівське, відділена неукр. смугою над Дінцем від 2) півд.-зах. частини — Таганріжчини; 3) територія на півд. від річок Манича і Сал, яка прилягає до Передкавказзя. Після зайняття Д. большевиками, Таганрізьку округу і частину Донецького і Черкаського пов. прилучено до УССР, в 1925 знову більшу частину їх відділено, так що нині до УССР належать лише малі окраїни Д. Укр. частина Д., що перебуває нині в межах РСФСР (без частини, яка межує з півн. Передкавказзям) займає простір 23 800 км^2, що на ньому в 1926 р. жило 778 000 осіб, в тому ч. 76,8% українців (в селах 81,8, в містах — 33,9). Це національно малосвідоме населення, яке, після відділення від УССР, далеко посунулося по лінії русифікації, зокрема в містах і пром. районах.

Д. має велике геополітичне значення для України і Росії. Це коридор вздовж Дону, який відділює Україну від Передкавказзя, а з другого боку — дає доступ Росії до моря. Одночасно Д. сусідує на зах. на довгій лінії з укр. етногр. територією (у її вужчих межах УССР) з її поважним відсотком неукр. населення та основним госп.-пром. центром країни. Залежно від вирішення проблеми Д., Україна має на сх. союзника або ворога (див. ще *Козацька проблема*).

В. Кубійович

Історія Д. На початках іст. доби Д. входила до складу Хозарського каганату. В 10—11 вв. її півд. частину почали заселювати слов'яни, які просякали вже раніше на дол. Дін. В 965 р. кн. Святослав завоював півн.-зах. частину Хозарії, захопивши фортецю і м. Саркел на Дону. Тут створилося князівство з адміністративним центром в Тмуторокані в гирлі Кубані, торг.-пром. осередком *Білою Вежею* на Дону і портом Русія у гирлі Дону. Разом з тим починається боротьба руських князів з тюркськими кочовими народами, які весь час посуваються з Азії. В 12 в. тиск половців відтяв Тмутороканське князівство від Київської держави, і більшість слов.-укр. населення повернулася на Русь. Проте значна частина залишилася на Подонні й Приозів'ї. Ті, що залишилися, в умовах безперестанної боротьби з тюрками, стали півкочовими озброєними групами, відомими в 12—13 вв. під назвою *«бродників»*. Цих бродників більшість істориків вважає за попередників козаків, які з'являються в 15—16 вв. на території півд. України, Д. і на півд.-сх. окраїнах Московщини, як військ. люди, що в загонах легкої кінноти несли службу сусіднім володарям. На Д. формується донське козацтво, яке стає на службу моск. князям, згодом царям, становлячи півд. охоронну лінію моск. держави проти турків, татар, черкесів й ін. Донські козаки складалися з автохтонного населення Д. і вільних поселенців з Московщини й України, що походили з різних станів і перев. з соц. причин шукали нового місця поселення.

Як і на Запоріжжі, донські козаки (або донці) утворили власну військ.-суспільну орг-цію респ. типу, що називалася Всевелике Військо Донське. Верховною владою донських козаків був Великий Військовий Круг, який розв'язував найважливіші справи (війни, миру, заключення союзів, вибір військ. отамана і старшини тощо). Моск. царі спочатку визнавали окрему орг-цію й привілеї донців, за що ці брали участь в цілому ряді воєн по боці Росії, але на протязі всього 17 в. всіляко намагалися обмежити їх автономію. В 1671 р. Всевелике Військо Донське втратило свою незалежність, склавши присягу рос. цареві. Донці часто повставали в 17—18 вв., обороняючи свої вольності (С. Разін, К. Булавин, Є. Пуґачов). Після невдалого повстання К. *Булавина* 1707—08, яке мало соц. і нац.-визвольний характер, Військо Донське втратило й рештки самоуправи; Петро I скасував виборність військ. отамана, запровадив на Д. централізоване управління, аналогічне до рос. губерній, а згодом введено кріпацтво; коз. старшину Москва почала перетворювати на дворянство й закріплювати за нею селян.

Вільних донських козаків перетворено на військ. стан, що становив важливу частину рос. армії, гол. як кіннота; в пол. 19 в. донці виставляли 80 кінних полків,

в яких вони служили з власною зброєю і на власних конях. На війну 1914—18 рос. уряд мобілізував 57 коз. полків.

Після революції 1917 р. на Д. виник автономістичний рух; відновлено традиційну коз. військ. орг-цію і утворено крайовий уряд на чолі з ген. О. Каледіним, який не визнавав сов. влади і оголосив себе найвищою владою. В 1917—20 рр. проходила на території Д. боротьба антибольш. сил з Сов. Росією. В травні 1918, після звільнення Д. від большевиків, прийнято конституцію «Всевеликого Війська Донського». Донська коз. армія стала основною антибольш. силою. В противагу до самостійницького руху коз. низів, провідники донців (військ. отамани П. Краснов і А. Богаєвський, гол. В. Військ. Круга В. Харламов й ін.) діяли на користь відновлення єдности рос. держави. Вони намагалися притягнути до цієї великодерж. рос. політики й кубанців. Добровольча Армія мала в боротьбі з большевиками гол. опору і підтримку в донських коз. частинах і крайовому уряді. Навіть після поразки білого руху Д. була тереном заворушень і протибольш. повстань. Сов. уряд зліквідував автономію донців, позбавив багатьох козаків громадянських прав та обмежив їх у військ. службі (до 1937). На Д., як і на Україні, населення ставило гострий опір колективізації; тут так само було багато жертв під час голоду 1932—33 рр. У війні 1941—45 брали участь деякі сов. кавалерійські формації, називані козаками. Німці також організували з полонених окремі частини донських козаків, які воювали проти СССР. По капітуляції альянти видали СССР 2 750 старшин і бл. 15 000 полонених донських козаків. Сов. уряд проводить повну русифікацію та нівелює соц.-культ. окремішності і самобутність коз. населення краю, згідно з постановою Всерос. з'їзду трудового козацтва в Москві 1920, яка не визнає існування донських козаків: «Казачество отнюдь не является особой народностью или нацией, а составляет неотъемлемую часть русского народа».

На еміграції існує коз. самостійницький рух, що опирається гол. чином на донців (див. *Козацька проблема*).

В з а є м и н и м і ж Д. й У к р а ї н о ю. Завдяки безпосередньому сусідству, подібній орг-ції та часто спільним інтересам, обидві військ.-демократичні коз. держави, від самого початку і аж до 18 в., були близько пов'язані між собою. Взаємини між донськими і запор. козаками виявлялися в письмових зв'язках та через послів, у взаємній допомозі, спільних походах та частих переселеннях донців на Запоріжжя, а ще більше запорожців на Дін. Д. і Запоріжжя, як окремі держави, мали дипломатичні зносини з сусідніми країнами. Ними цікавилася Москва, а особливо її турбували зв'язки коз. держав між собою. Як про це свідчить ряд документів, ці взаємини були добрі. В 1632 р. донесено в Москву, що між донцями і запорожцями укладено угоду про взаємодопомогу. В 1649 і 1650 р. Б. Хмельницький звертався з листами до Війська Донського. В 1668 р. на Д. прислав грамоту гетьман І. Брюховецький. В ній він писав м. ін.: «... не прельщайтеся обманчивим московским жалованьем. Остерегаю вас: как только нас усмирят, станут промышлять об искоренении Дона и Запорожья». Такі ж листи писав І. Сірко на Дін. В листі до царя 1685 р. донці заявляють про свій давній союз і приязнь із запорожцями. В одній грамоті Війська Донського, висланій 1707 р. на Запоріжжя, говориться: «Донцы и запорожцы меж себя советовали и души позадавали, чтобы всем вам з нами, войском Донским, быть в соединении и друг за друга радеть единодушно».

Тісні взаємини між Д. і укр. козацтвом виявлялися і в багатьох військ. походах. Запор. загони по 1 000 — 2 000 вояків приходили щороку на Дін, особливо весною, а тоді разом з донцями на чайках вирушали в морські походи на Крим і Туреччину. Донське і запор. козацтво відіграло важливу ролю і в походах на Москву на поч. 17 в. та в боротьбі за царський престол; у Лжедимитрія II було 15 000 донців і 30 000 укр. козаків. Обрання на престол Михайла Романова 1613 р. відбулося гол. під тиском козаків. В 1637 р. донці і запорожці взяли тур. фортецю Озів, куди донці перенесли свій військовий стан. В походах Петра І на Приозів'я в 1695—96 рр. донські і запор. козаки приймали значну участь.

Гетьманський уряд змушений був брати участь у придушенні повстання Булавина, якому допомагали запорожці. Але й Мазепа і Орлик покладали повні надії на Дін, пляную чи сх.-евр. коаліцію проти Москви. Однак від поч. 18 в., після невдалої боротьби з Москвою гетьмана І. Мазепи та донського отамана К. Булавина, Москва провадила більш рішучу політику супроти козацтва. Вона робила спроби розкласти його, посилюючи становище старшини, яка запобігала привілеїв царського уряду, а разом з тим використовувала й роздмухувала протиріччя між укр. і донськими козаками. Боротьба запор., слобідських та донських козаків за бахмутські поклади соли закінчилася тим, що Петро І вислав проти Д.

своє військо і слобідські коз. полки, які спустошили майже половину донських городків. Після того басейн р. Дінця з солоними варницями був переданий Ізюмському слобідському полкові, а землі по р. Айдару — Острогозькому. В пол. 18 в. проходила боротьба між запорожцями і донцями за Приозівське побережжя і тамошнє рибальство. Під час повстання І. Ґонти та М. Залізняка, Катерина І послала на Правобережну Україну донські коз. полки, які розбили гайдамацьке повстання, а в 1775 р. донські полки з її ж доручення брали участь в руйнуванні Запор. Січі. Таким чином, в наслідок росту Рос. Імперії, а поряд з тим поступової втрати автономії України й Д., Москві вдалося розкласти козацтво, а навіть повернути одних проти других, щоб потім їх взагалі ліквідувати.

Нові взаємини між Україною і Д. починаються щойно по революції 1917 р., коли обидві країни ступили на шлях нац.-держ. самовизначення. Ці взаємини були назагал приязні й добросусідські. В грудні 1917 уряд Укр. Центр. Ради погодився на перехід з фронту коз. полків на Д., де вони зміцнювали протибольш. фронт О. Каледіна. Ця згода і прихильне ставлення України до визвольного руху на Д. призвели м. ін. до ультиматуму Сов. Росії Укр. Центр. Раді і до укр.-рос. війни. До нормальних дипломатичних взаємин між Україною і Д. дійшло в 1918 р., після звільнення обох країн від большевиків. В травні 1918 р. прибув до гетьмана П. Скоропадського надзвичайний посол від отамана Краснова з проханням визнання Укр. Державою самостійности Д. та заключення з нею договорів. 7. 8. 1918 заключено донсько-укр. договір з обопільним визнанням та визначенням кордонів між Україною і Д.; кордон мав пробігати кол. адміністративною межею між Катеринославською, Харківською і Воронізькою губ., з укр. боку, та Областю Війська Донського, з донського боку, причому на сх. від Маріюполя залишалася за Україною певна смуга території, потрібна для адміністративно-госп. єдности міста. Таким чином, зах. частина Д., разом з частиною Донбасу, заселена в більшості українцями, залишилася і далі на території Д. Претенсії донців до Старобільського пов. і м. Луганського не були вдоволені. Укр. меншості на Д. визнано нац.-культ. права. Між Україною і Д. заключено ряд ін. договорів: про перевіз пасажирів, вугілля і вантажу по зал. Укр. Держави і Війська Донського (5. 9. 1918), про передачу рухомого складу залізниць (7. 9. 1918) та про утворення спільної Донсько-Укр. Комісії з осідком у Харкові, яка мала реґулювати госп. життя усього Донецького басейну (18. 9. 1918). Між Україною і Д. розпочався товарообмін і транспортний рух. Укр. уряд передав донцям за гроші і в кредит амуніцію і запаси зброї. Дипломатичним представником України на Д. був спочатку М. Славинський, а згодом ген. К. Середин; послом Д. в Києві був ген. А. Черячукин з титулом «отамана зимової станиці». За Директорії взаємини між Україною і Д. послабли; лише в лютому 1919 зроблено спільний демарш України, Дону, Кубані і Білорусі у альянтського командування в Одесі в справі допомоги. Шляхи обох сусідніх країн і їх урядів 1919—20 рр. розійшлися; Україна намагалася сама відстоювати свою незалежність, а Д. стала опорою білого рос. руху.

М. Міллер, В. Маркусь

Укр. колонізація на Д. розпочалася в 16 в., ще до того, як на нижній Дін прийшли донські козаки з верхнього Дону. Про це свідчить назва донської столиці — Черкаськ, себто Черкаський город, збудований, за переказом, укр. поселенцями, що мали тут свою рибальську оселю. В грамоті поль. короля С. Баторія згадується, що запорожці мали зимовники на Д. ще на поч. 16 в. Немало запорожців залишалось на Д. з-поміж тих, що на протязі 17 в. приходили на Дін. В 1621 р. моск. посол на Дону сповіщав до Москви, що запорожці приходять на Д. групами й поодинці на стале перебування. Згодом і укр. селянство переїздило на чорноземні степи Д., які донці майже не обробляли. В 17—18 вв. в донський Військ. Круг допускалися з правом голосу також і «приписанные станицные малороссияне». Це переселення турбувало Москву, і вона намагалася його припинити. В 1736 і 1740 р. на Дін вислано накази про заборону жити в коз. городках «малоросіянам». В 1763 р. наказано переписати всіх «черкасів» на Д. Вони виявилися в 232 місцях; одні з них були приписані до станиць і незабаром ставали козаками, а інші з пол. 18 в. приписані до панів. За ревізією 1782 р., за панами рахувалося 26 579 селян, з чого 96% українців; в той же час за станицями було 7 456 укр. дворів. За переписом 1811 р., за донськими панами було вже 76 856 селян. Основна маса «станичних малоросіян» була переписана в козаки. З них зформовано 4 задонські станиці; з 2 коз. полків, що складалися з кол. «станичних малоросіян», зформовано одну станицю. Деякі станиці «донецьких козаків» укр. походження також приєднано до Війська Донського.

1816 видано новий царський наказ, який забороняв донським панам виво-

дити на Д. селян з України. По 1861 р. процес переселення укр. селян на Д. значно посилився, коли тут почали скуповувати землі від панів «Крестьянский банк» і різні сел. товариства. Українці займалися майже виключно хліборобством, а в приморських оселях і рибальством. В наслідок цієї колонізації число т. зв. «іногородних», а в тому ч. й українців на Д. значно збільшилося (про кількість українців на Д. див. у розділі *Нац. відносини Д.*).

Укр. культура на Д. Укр. впливи на Д. проявлялися гол. у 18—19 вв. Гол. носієм укр. культури була Церква з її осередком — Києво-Печерською Лаврою. Укр. впливи помітні в церк. будівництві; в стилі укр. барокко збудовані Військ. Вознесенський собор в Старочеркаській станиці (1708), Єфремовський манастир (1737), кам'яна церква в станиці Аксайській, дерев'яна в слободі Покровській, церква в Ростові (св. Димитрія), в Таганрозі (Троїцька та Микільська) й ін. Так само будинки донської старшини будувалися в укр. стилі; в 19 в. було в Старочеркаському таких кам'яниць понад 30 (збереглася досі лише одна — Жученкових). Богослужбові книги, іконостаси, церк. вбрання і приладдя на Д. в цю добу походили з України або виготовлялися за укр. зразками. З пол. 19 в. посилилась русифікація церкви на Д., і тоді київські книги та речі церк. вжитку замінювалися московськими.

Військ. отамани і старшини в 17—18 вв. були тісно пов'язані з Києвом, приїжджали сюди на прощу і робили великі пожертви на Лавру, напр., отаман С. Єфремов пожертвував велике панікадило; тому в соборі висів його портрет, а ченці склали панегірик на його честь.

Українці, що поселялися на Д., приносили з собою і матеріяльну культуру: хати з хатнім улаштуванням, с.-г. приладдя, госп. будівлі, тини, колодязі з журавлями, ставки з греблями тощо. До поч. 20 в. українці на Д. носили нар. вбрання. Вплив матеріяльної культури підтримувався також ярмарками. Керамічні вироби, плахти, декоративні тканини, рушники йшли сюди майже виключно з України. Так само затрималися довго укр. мова, пісні, звичаї, назагал увесь побут.

Вся та культура укр. поселенців в значній мірі відбилася й на культурі донських козаків. Житлові будинки по станицях і досі називаються «куренями». Коз. чоловіче вбрання, особливо старшинське, до кін. 18 в. було цілком укр., а також ознаки влади (бунчук, булава) і військ. чини (отаман, військ. старшина, осавул, сотник, хорунжий). Значно помітний укр. вплив і на мові козаків. Найбільш своєрідна із донських говірок — нижньо-донська склалася на укр. субстраті з впливом тат.-ногайської мови. Поза тим багато українізмів вживається на всій Д.

Укр. нац. рух на Д. Осередком укр. руху були найбільш заселені українцями округи — Таганрізька і Донецька. В 1905 р. на Д. почалися сел. заворушення. Зформований був знаменитий на ті часи «Крестьянский союз», а в його орг-ції і праці видатну ролю відограли три брати Мазуренки — українці. До союзу приєдналося з Д. бл. 200 000 укр. селян. Мазуренки проводили збори по більших селах і округах, на яких виносилися різні ухвали госп., соц. і політ. характеру, м. ін. також домагання свободи «говорити, писати та читати в рідній мові — для нас малоруській». На запляний всеукр. з'їзд селян в 1905 р. мали бути вислані також делеґати від Д., яку організатори зарахували до 6 областей, де українці живуть у меншості. На цей з'їзд мали вислати делеґатів ті волості, які «схочуть пристати до України». З'їзд не відбувся, бо гол. його організаторів заарештовано.

В Таганрозі 1905 р. зорганізувалася укр. громада, а при ній театральний гурток, який проіснував до 1915, ставлячи низку укр. вистав.

Під час революції знайшлося кілька укр. патріотів, здебільша з-поміж учителів, які їздили по селах і виступали на зборах з укр. пропаґандою. В 1918 р. мін-во закордонних справ Укр. Держави субсидіювало укр. орг-ції і в-ва на Д. Після встановлення сов. влади на Д. в 1920-их рр. провадилася часткова українізація, насамперед по лінії нар. освіти. В Таганрозі при відділі нар. освіти та при союзі шкільних робітників були укр. інструктори. В окрузі діяли також укр. інструктори в кооперації. В пол. 1930-их рр. українізацію на Д. припинено. Великою перешкодою в розвитку нац. свідомости серед укр. населення Д. була майже повна відсутність укр. інтеліґенції місц. походження. Нині українці Д., як і скрізь в РСФСР, позбавлені мінімальної культ. опіки рідною мовою; процес русифікації, особливо в містах, поглиблюється.

Література: Сухоруков В. Историческое описание земли войска Донского. I—II. Новочеркаськ 1867—72; Донские дела, I—V тт. П. 1898—1912; Сватиков С. Россия и Дон. Прага 1924; Гермайзе О. Україна та Дін в 17 в. Записки Київ. Ін-ту Нар. Освіти. III. К. 1928; Дорошенко Д. Історія України, II. Ужгород 1930, 2 вид. Нью-Йорк 1955; Трагедия казачества, I—III, Прага-Париж 1933—36; Simoleit S. Die Donkosaken und ihr Land. Кенігсберґ 1930; Кубійович В. Географія укр. і сумежних земель. Л. 1938; Волотенко О. Козацтво і Україна. Торонто 1950; Міллер М. Третій центр Руси Танія в світлі археологічних матеріялів. Зб. УВАН I. Нью-Йорк 1952.

М. Міллер

Доорохольський Осип (1874—1900), письм.; ліричні поезії в «ЛНВ» та антологіях: «Акорди», «Розвага», «Досвітні Огні», «Укр. Муза»; бібліографічні замітки в «ЗНТШ».

«До Перемоги», суспільно-госп. та літ. критичний місячник фракції укр. соц.-демократів Закарпаття, яка не погоджувалась з інтернаціональною лінією партії. Виходив у Мукачеві 1935—38; видавець і ред. Ю. Ревай.

ДОПС, Ділове Об'єднання Поступового Студентства, комунофільська еміґраційна орг-ція студентства, що постала в 1924 р. в Празі; конкурентційна щодо *ЦЕСУС-у*, вела підривну роботу, але не спромоглася розбити укр. студентства зсередини; вкоротці перестала існувати.

Дорізон (Dorizon), м-ко в стейті Парана, Бразілія, одна із найстаріших укр. осель, заснована з 600 укр. родин у 1895 р.; тепер бл. 500 родин, переважно хліборобів; у Д. 1922 р. відбувся заг. конґрес українців Бразілії.

Дорінґ (Доре, Дорінґус) († бл. 1384), архітект із Шлезьку, будував у Львові Вірменську катедру і церкву св. Юра (1363).

«Дорога», ілюстрований місячник, журн. молодих, націоналістичного напряму, виходив 1937—38 у Львові; відновлений 1940 Укр. В-вом у Кракові, присвячував гол. увагу природознавству, краєзнавству, спортові; 1942—44 знову виходив у Львові, пропаґував пластове виховання; ред. Б. Гошовський (1937—42), Ю. Старосольський, О. Шепарович (1942—44); при журн. виходила бібліотека «Дорога» (Кр. 1940—42), ред. Б. Гошовський.

Дороги, див. *Шляхи.*

Дорогичин, по-поль. Дроґічин (I—3), м. над дол. Бугом на Підляшші в Більському пов. (нині пов. Семятичі) Білостоцького воєводства в Польщі, 2 500 меш. Д. — старовинна оселя, де було досліджене неолітичне селище, тілопальні «поля поховань» лятенської доби (на «Козарівці») та багато могил. За княжих часів гол. м. Дорогичинської землі, що входила до Волинського князівства; з 1238 р. прилучене Данилом Романовичем до Галичини; Д. — місце коронації короля Данила в 1253 р.; важливий торг. пункт на шляху з України у Польщу (знайдено тисячі олив'яних привісних пльомб). Під час поль.-лит. боротьби за укр. землі в другій пол. 14 в. Д. переходив із рук в руки, з 1443 належав до Литви, від 1569 до Польщі; був пов. м. Підляського воєводства. Археологічні досліди провадили Н. Авенаріюс, К. Болсуновський, Й. Йодковський, З. Шміт; останній раз у 1954 р. була досліджена прибережна частина городища і два суміжні селища (Musianowicz K. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w r. 1954 w Drohiczynie. В. 1955).

Дорогичин (I—6), с. м. т. на зах. Поліссі на Загородді; р. ц. Берестейської обл. БССР.

Дорогичинська земля, див. *Дорогичин.*

Дорогобуж, кол. княже м., нині с. над р. Горинню на сх. від м. Рівне на Волині. Д. вперше згадується в «Руській Правді», згодом в літописі 1084; був одним із центрів *Погориння* (другим була Пересопниця), за синів Ярослава Із'яславича (в 70-их рр. 12 в.) став на короткий час княжою волостю, а з переходом Мстислава Пересопницького на стіл у Луцьке з'єднався з Луцьким князівством і втратив самостійне значення. Мабуть, з княжих часів походив манастир Спаса, в 17—18 вв. кат. архимандрія, скасована рос. урядом. Залишки валів городища.

Дорогой (Dorohoi) (VI—7), м. в півн. Молдавії (Румунія), 15 000 меш. (1948 р.). В 1940 р. півн.-зах. частину Дорогойського пов., Ґерцівський р-н, прилучено до Чернівецької обл. УССР; решта Д. пов. входить до складу Ботошанської обл. Румунії. До 17 в. Д. пов. заселений українцями, пізніше румунізований; ще в 1930 р. рум. перепис подавав 2 000 українців у селах: Турятка (нині входить до Чернівецької обл.) Слобозія, Данилени, Луковиця, Думбравиця, Пилипівці.

Дороднiцин Олексій, архиєп., див. *Олексій.*

Дорожинський Діонисій (1866—1930), укр. кат. свящ., педагог; з 1920 проф. церк. права в Духовній Семінарії у Львові, згодом у Богословській Академії; автор праць із канонічного права, підручників («Етика» тощо), «Історії унії нашої гр.-кат. церкви» (1895) та ін.; в 1900—03 видавав *«Богословський Вісник»*.

Дорос, від грец. Таврос, кріпость і м., політ. центр кримської Ґотії до 10 в. по Хр.; нині руїни Ескі-Кермен.

Доротеєвич Гаврило, клірик львівської церкви й дидаскал (учитель) грец. мови, переклав «Бесіди на Діянія св. апостолів» Івана Золотоустого, що були видрукувані 1624 в Києво-Печерській Лаврі з передмовою Захарії Копистенського.

Доротей, ієромонах, ритівник при братській Успенській церкві у Львові, в 60-их рр. 17 в. виконував ритовини для братських видань.

Дороцький Михайло (1881—1952), укр.-кат. свящ., церк. і гром. діяч зах. Лемківщини (1910-і рр.), згодом Равщини, автор багатьох рел. книжечок і пісень; відомий проповідник; в 1940—45 рр. засланий большевиками.

Дорошенко Андрій, брат ґетьмана Пе-

тра, полк. паволоцький (1674), сосницький сотник (1677—91).

Дорошенко Василь (1843—1918), суд. діяч, письм., автор роману «На Україні» (1863); вбитий під час революції.

Дорошенко Віктор (1841—1901), батько Володимира, земський лікар-філантроп, укр. гром. діяч на Полтавщині.

Дорошенко Володимир (* 1879), бібліоґраф, літературознавець, гром. і політ. діяч. Виріс на Полтавщині, співзасновник укр. студентської громади в Москві, чл. РУП, згодом УСДРП (до 1911); переслідуваний рос. поліцією, 1908 виїхав до Львова, де до 1944 безперервно працював у Бібліотеці НТШ, з 1937 — її директор. З 1944 на еміґрації, з 1949 — в ЗДА. Під час першої світової війни (1914—18) співзасновник і чл. президії *Союзу Визволення України*, гол. ред. і автор кількох його видань. З 1913 чл. Укр. Наук. Т-ва в Києві, з 1925 д. чл. НТШ, пізніше чл. укр. наук. ін-тів у Берліні й Варшаві. Д. — автор багатьох бібліографічних праць, бібліографії творів І. Франка (І—ІІ), Т. Шевченка (т. 16 повного вид. творів, В. 1939), О. Кобилянської, П. Куліша, укр. перекладів з Гоголя, Толстого, Ґете. Ряд літературознавчих статтей, зокрема присвячених полеміці з С. Єфремовим, об'єднаний у зб. «Життя і Слово» (1918); поза тим — праці про Стефаника (1921), Франка (1926), Чупринку (1926) та численні ін.; праці про НТШ та бібліотеку НТШ (м. ін. «Огнище укр. науки», 1951). Д. — ред. календаря-альманаха «*Дніпро*» (1929—39), а також автор ряду цінних споминів і різноманітного характеру статтей, друкованих у періодичних виданнях, зокрема «Украинская Жизнь», «К. Ст.», «ЛНВ», «Рада», «Діло», «Свобода», «Америка» і багато ін.

В. Дорошенко

Дорошенко Григорій, брат гетьмана Петра, брацлавський полк. (1668—74), виконував різні військ. та політ. доручення свого брата, під час війни з Самойловичем був розбитий під Лисянкою 1674 і попав у полон.

Дорошенко Дмитро (1882—1951), історик, публіцист, гром. і держ. діяч, із старого коз.-гетьманського роду на Чернігівщині. Вчився в ун-тах Варшавському, Петербурзькому і Київському, який закінчив 1909. Працював у Петербурзі, Києві, Катеринославі і знов у Києві як гром.-політ. діяч, журналіст і педагог-історик. Був гол. Укр. Студентської Громади в Петербурзі (1903), секретарем ред. «Украинского Вестника» (1906) і «України» (1907), секретарем київської і заступником гол. катеринославської «Просвіти», організатором (разом із дружиною Наталією Васильченко-Дорошенковою) сіль. «Просвіт» на Катеринославщині і ред. катеринославського часопису «Дніпрові Хвилі» (1910—14), співр. «ЛНВ» (з 1899), «Ради», «Украинской Жизни» та ін. укр. видань. Викладав іст. в комерційних школах Катеринослава і Києва. Наук. діяльність Д. була пов'язана з Катеринославською Архівною Комісією й Укр. Наук. Т-вом у Києві, де він був секретарем і ред. видань. Був членом ТУП. Під час першої світової війни був уповноваженим Союзу Міст на терені окупованої рос. військом Галичини й Буковини, а після революції 1917 призначений крайовим комісаром (з правами ген.-губернатора) Галичини і Буковини. Був (від партії Укр. Соц.-Федералістів) чл. Укр. Центр. Ради (1917); в серпні 1917 іменований гол. Ген. Секретаріяту України, але відмовився й був обраний губ. комісаром Чернігівщини. В травні-листопаді 1918 — мін. закордонних справ Укр. Держави. 1919 — приват-доц. Кам'янець-Подільського Ун-ту. З 1919 — на еміґрації. Чільний діяч укр. гетьманського руху, Д. гол. увагу присвячував наук.-акад. діяльності. В 1921—51 рр. проф. УВУ (у Відні, Празі й Мюнхені) на катедрі іст. України. Був проф. Карлового Ун-ту в Празі (1926—36), дир. Укр. Наук. Ін-ту в Берліні (1926—31), проф. на катедрі іст. Церкви Правос. Богословського Фак. Варшавського Ун-ту (1936—39). 1945—51 — през. УВАН. 1947—50 — проф. Колеґії св. Андрея у Вінніпеґу (Канада); д. чл. НТШ (з 1923) і багатьох ін. наук. т-в, укр. і чужоземних.

Д. Дорошенко

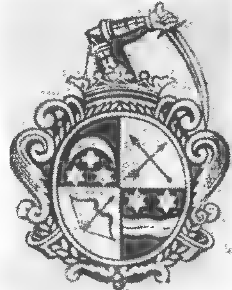
Родовий герб

Спадкоємець кращих традицій укр. історіографії 19—20 вв., Д. перший з укр. істориків дав наук. огляд іст. України від найдавніших часів і до наших днів не тільки як процесу іст. розвитку укр.

народу, але і як процесу розвитку укр. державности. Д. опублікував бл. 1 000 праць з іст. України, укр. історіографії, іст. культури, церкви, літератури, укр. культ. та політ. взаємин із Зах. Европою (гол. з Німеччиною), слов'янознавства тощо укр. й багатьма чужими мовами. Гол. праці Д.: «Нарис іст. України», I—II (1932, 1933), «Історія України 1917—23», I—II (1930, 1932; 2 вид. 1955), «History of the Ukraine» (1939, 1941), «Огляд укр. історіографії» (1923), монографії про Костомарова, Куліша, Антоновича, „Die Ukraine und das Reich. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischen Beziehungen" (1941, 1942), «З історії укр. політ. думки за часів світової війни» (1936), «Правос. Церква в минулому й сучасному житті укр. народу» (1940), «Слов. світ в його минулому й сучасному», I—III (1922), курс іст. України (1921, 1923, 1942, 1947) та ін. Велика монографія Д. про гетьмана Петра Дорошенка залишилася в рукописі (надруковані лише деякі розділи). Д. належать численні огляди та рецензії в укр. і чужоземних іст. журналах. Його «Мої спомини про давнє-минуле (1901—14)» (1949) і «Мої спомини про недавнє-минуле (1914—20)», I—IV (1923—1924) займають визначне місце в укр. мемуаристиці.

Література: Крупницький Б. 40-річчя літ.-наук. діяльности Д. І. Дорошенка (вступна ст. до кн. Д. Правос. Церква..., 1940); Бібліографія праць проф. Д. Дорошенка за 1899—1942 роки (1942, вступна ст.); Біле́цький Л. Д. Дорошенко, 1949; Крупницький Б. Д. І. Дорошенко (спомини учня). Наук. Зб. УВАН у США, І. 1952; «Укр. Літопис» І, 1953 (зб., присвячений пам'яті Д. І. Дорошенка).

О. Оглоблин

Дорошенко Ілля (1827—85), педагог, учитель гімназій в Немирові й Чернігові (з 1862), де разом з О. Марковичем організовував укр. вистави.

Дорошенко Михайло († 1628), військ. діяч, дід Петра, з 1618 коз. полк., брав участь у поході Сагайдачного на Москву. В 1625—28 гетьман реєстрового козацтва; здійснював умови Куруківського договору (1625), провадячи політику зменшення напруження між козаками й поль. урядом. Уникнув участи козаків у поль.-швед. війні. Підтримуючи крим. ханів Ґіреїв проти партії тур. прихильника мурзи Кантеміра, водив козаків у Крим, загинув під Бахчесараєм.

Н. Дорошенко

Дорошенко Наталія (* 1888), замужня Савченко, сестра Володимира, гром. діячка й педагог; 1917—1920 організаторка й директорка першої, т. зв. «земської», укр. гімназії в Полтаві; в 1921—39 рр. бібліотекарка т-ва «Просвіти» у Львові; тепер в ЗДА. Наук.-популярні статті й окремі видання, перев. з бібліотекознавства.

Дорошенко Наталія (* 1888), нар. Васильченко, дружина Дмитра, драматична артистка, гром.-театральна діячка. Закінчила київську Муз.-Драматичну Школу М. Лисенка, організовувала нар. театри в Києві, Катеринославі й околицях (зокрема серед робітництва). В 1917—18 р. чл. Театральної Ради в Києві; одна з організаторів Держ. Драматичного Театру, в якому з успіхом виступала в драматичних і героїчних ролях (зокрема видатна роля Равтенделяйн у «Затопленому дзвоні» Гавптмана). З 1920 р. на еміґрації, виступала як декляматорка; її працею були створені укр. драматичні студії в Празі й Варшаві.

Н. Дорошенко

Дорошенко Ольга (* 1888), педагог-дошкільниця, родом із Чернігова, проф. Київського Ін-ту Нар. Освіти, пізніше Пед. Ін-ту; авторка підручників і праць, присвячених дошкільному вихованню.

Дорошенко Петро (1627—98), гетьман. Нар. в Чигирині, походив із старого коз. роду, внук гетьмана Михайла (див.). Добре освічений, Д. пройшов військ. і дипломатичну школу у гетьмана Б. Хмельницького, який 1657 призначив його полк. прилуцьким. Був на стороні Виговського, у Тетері служив ген. осавулом, а згодом черкаським полк. В 1665, після знищення Дрозденка, став гетьманом Правобережної України. В боротьбі за Правобережну Україну Д. поставив собі за мету кінцеве звільнення її від поляків і, заручившись тат. допомогою, знищив на Поділлі поль. відділ Маховського, а потім виступив проти Яна Собеського. Тим часом татари зрадили Д., бо на них напав кошовий І. Сірко, який не хотів визнати за гетьмана Д. Незабаром перед ним відкрилися нові перспективи:

П. Дорошенко

Лівобережжя підняло антимоск. повстання, і Д. з'явився на лівому боці Дніпра, де, після вбивства Брюховецького, 8. 6. 1668 був проголошений гетьманом України по обидва боки Дніпра. Але гетьманування Д. на Лівобережній Україні тривало недовго. Несподівано почався наступ поляків, і Д. мусів спішно повернутися на Правобережжя, щоб його обороняти. З цього скористалися противники Д. на Лівобережжі й вибрали призначеного Д. наказного гетьмана Д. Многогрішного гетьманом України. До того ж ворожі Д. запорожці висунули претендентом на гетьманську булаву Суховія, підтриманого крим. татарами. Лівобережна Україна була втрачена.

На поч. 1669 Д., за допомогою Сірка, що перейшов на його бік, вдалося розгромити Суховія і союзних із ним татар, але почалася боротьба з наступником Суховія уманським полк. М. Ханенком, льояльним супроти Польщі. Наказний гетьман Д. — О. Гоголь цілий 1671 р. воював проти поляків і Ханенка. 1672 Д. вирушив у великий похід на Польщу, разом із тур. султаном Мохаммедом IV, і погромив Ханенка з його поль. помічниками. Похід скінчився взяттям Кам'янця. Польща мусіла зректися на користь Туреччини Поділля і коз. України, що ставала самостійною державою під протекторатом султана (*Бучацький мир* 5. 10. 1672).

Тим часом на Лівобережжі скинуто з гетьманства Д. Многогрішного і гетьманом поставлено І. Самойловича, що прагнув об'єднати обидва боки Дніпра під своїм «реґіментом». В 1674 р. почалася війна, і моск. воєвода кн. Г. Ромодановський разом із Самойловичем у червні 1674 обложили Д. в Чигирині. На прохання Д. йому на допомогу прийшов тур. везір Кара-Мустафа, і Самойлович із моск. військом зняли облогу. Правобережна Україна була повернута під владу Д. Але край був зруйнований, і населення не підтримало Д. Розчарований в тур. протекції, Д. рішив зректися гетьманства, і Сірко, від царського імени, прийняв від нього гетьманські клейноди. Але моск. сторона вимагала від Д. спеціяльної присяги на лівому березі Дніпра. Його знову у вересні 1676 обложили в Чигирині, і він після короткого бою 19. 9. 1676 здав гетьманат Самойловичу. Д. оселився в Сосниці, але незабаром був вивезений до Московщини, де перебував у почесному засланні, був воєводою у Вятці (1679—82), а згодом жив у дарованому йому царем с. Ярополчі Волоколамського повіту під Москвою, де й помер 9. 11. 1698.

Впертий і енерґійний, Д. намагався скріпити Україну навіть союзом з Портою і Кримом, йдучи слідами Б. Хмельницького. Тур.-тат. допомога була потрібна, щоб утримати за собою Правобережжя. Д. ставив до партнерів високі умови, але і Польща, і Москва, від якої він вимагав при переговорах після 1667 протекції для всієї України (із Перемишлем, Галичем і Львовом), і Туреччина воліли дрібних претендентів, як Суховій чи Ханенко, які мали на увазі власні інтереси. Руїна 60—70-их рр. стала трагедією цього визначного держ. діяча, що жив ідеалом незалежної України в її етногр. межах. *Б. Крупницький*

Дорошенко Петро (1857—1919), культ. і гром. діяч, за фахом лікар, із коз.-гетьманського роду з Чернігівщини; збирач і дослідник укр. старовини, чл. Чернігівської Архівної Комісії. 1917 заснував укр. гімназію в Чернігові; 1918—19 гол. Управління в Справах Мистецтва і Нац. Культури, багато спричинився до заснування Укр. Держ. Драматичного Театру, Укр. Ун-ту в Києві та ін. культ. закладів. Убитий в Одесі большевиками. Праці про кріпацтво на Лівобережній Україні, про св. Дмитра Туптала та ін. («Труды Черниговской Архивной Комиссии»).

П. Дорошенко

Дорошкевич Борис (1881—1918), журналіст, ред. «Нар. Справи» (К. 1918); автор підручника хемії і статтей у «Вільній Укр. Школі» в 1917—18 рр.

Дорошкевич Олександер (1889—1946), літературознавець, педагог і критик. У 20-их рр. проф. Київського Ін-ту Нар. Освіти, наук. співр. ВУАН, з 1927 керівник київської філії Ін-ту Шевченка. В 30-их рр. висланий із Києва, викладав у пед. ін-ті на Уралі; лише в останні рр. життя повернувся на працю до Ін-ту Літератури ім. Шевченка. Ред. ряду нових видань творів укр. письменників, зокрема найкращого в свій час тексту поезій Шевченка (1933). Автор численних праць, перев. з літератури 19 в., цінність яких, при великому багатстві фактичного матеріялу, зменшується застосуванням «соціологічної» методи під впливом вимог больш. критики. Розвідки про Шевченка, частина яких зібрана в кн. «Етюди з шевченкознавства» (1930), велика біографічна розвідка про Марка Вовчка (1928), статті про Котляревського, Куліша (зб. «П. Куліш» 1927), Франка, Кобилянську, Самійленка, «До історії модернізму» (1925) і багато ін. З-поміж підручників найважливіші: «20—

40-і рр. в укр. літературі» (1922), «Українська література» (1922) й цікавий спробою поєднати «соціологічну» методу з аналізою за основними літ. жанрами «Підручник історії укр. літератури» (1—5 вид. 1924—30).

Дорошко Петро (* 1910), поет, родом із Чернігівщини, почав літ. діяльність з пол. 30-их рр.; зб. «Рідна сторона» (1941), воєнний цикл «Солдатське безсмертя», зб. «Серед степу широкого» (1952) та ін., присвячені сов. актуальній тематиці; поема про Чернишевського «Вілюйський в'язень» (1955); серед офіц. публіцистичної риторики лише окремі речі не позбавлені ліричности (цикл «Рідні місця» тощо).

Дорощук Степан (* 1894), учитель, укр. кан. поет, ред. і видавець; видавав у Вінніпеґу дитячі ж. «Діточий Світ» (1924), «Промінь» (1927—28) і гумористичний ж. «*Точило*» (1930—43); ліричні поезії, популярні осв. брошури.

Дорпат, Юр'єв, нині Тарту (Tartu), естонське м., 74 000 меш.; з 1802 р. ун-т, в якому студіювали також українці. З кін. 1880-их рр. існувала в Д. укр. Студентська Громада (м. ін. гол. були М. Василенко, Ф. Матушевський); ч. укр. студентів доходило до 200, членів громади, яка проіснувала до 1917, — 80—100; з українців в кін. 19 і на поч. 20 в. викладали в Дорпатському Ун-ті О. Остроградський (фінансове право), О. Миклашевський (політ. економія), А. Царевський (богословіє), Ф. Євецький (медицина) й ін.

Дорундяк Михайло (1857—1907), селянин, організатор гром. життя на півд.-сх. гал. Поділлі, почесний чл. т-ва «Просвіта».

Дорундяк Михайло (1857—1908), гал. адвокат, довголітній гром. і культ.-осв. діяч Борщівщини, організатор т-в «Просвіта», співр. «Батьківщини» (популярні статті на правничі теми).

Досвітки, див. *Вечерниці.*

«До Світла», в-во кн. рел.-морального і церк. змісту для православних; діяло 1922—23 в таборі інтернованого війська УНР в Щепюрно; з 1954 в Жанет (ЗДА); провадить о. Н. Білон.

Досвітній Олесь (1891 — рік смерти невідомий), письм., родом із Слобожанщини; під час світової війни за рев. пропаґанду серед вояків був відданий до польового суду, але втік із тюрми й через Монголію й Китай еміґрував до ЗДА, звідки через Японію повернувся 1918; брав участь у війні 1919—20 рр. на больш. боці. Літ. діяльність почав у 1920 р., з 1926 один із найближчих однодумців М. Хвильового у Ваплїте, на вимогу ЦК КП(б)У за націоналістичний ухил був виключений із неї разом із Хвильовим і М. Яловим. В 1930-их рр. був засланий і помер на засланні. 1956 ухвалено перевидати деякі його твори. Д. — автор оповідань «Новелі» (1920), зб. «Тюнгуй» (1924), «На чужині» (1925), зб. «Алай» (1927) та ін.; романів «Американці» (1925), «Гюлле» (1927), «Хто?» (1927), «Нас було троє» (1927) й ін. Твори Д., не відзначаючись мист. досконалістю, були цікаві елементами мандрівницького жанру, екзотикою (дія здебільша відбувається в різних країнах Азії) й цим вносили нове в тодішню укр. прозу.

О. Досвітній

«Досвітня Зоря», тижневик, заг.-осв. і літ. газ., виходила у Володимирі Волинському 1923—27.

Доситей, чернець, учень Йова *Залiза,* написав життя свого учителя, видане в Почаєві бл. 1791 р.

Доситей Теодорович († 1728 або 1735), останній правос. єп. у Мармарощині на Закарпатті у 18 в. Після його смерти у Мармароському Сиготі зібрався собор для вибору нового єп., але був розігнаний угор. військом.

«Достава», торг.-пром. кооператива у Львові, заснована 1906 для виробництва й постачання церк. речей; мала філії у Станиславові, Перемишлі й Тернополі, майстерні гуцульської різьби в Косові. Дістала золоті медалі на міжнар. виставках в Одесі, Римі (за церк. вироби в укр. стилі), Карлсбаді. Гол. дир. — о. В. Лициняк, техн. — І. Петрушевич, з 1924 р. Л. Савойка. Ліквідована большевиками.

Дохна, права, невелика притока Бога.

Доценко Олександер (1897—1941), військ. діяч, історик визвольних змагань, підполк. Армії УНР, родом з Полтавщини; 1919—20 адьютант гол. отамана С. Петлюри. На еміґрації випустив у 2 тт. цінну зб. документів доби визвольних змагань «Літопис укр. революції» (1923—24), працю «Зимовий похід» (1932) й ін.

О. Доценко

Дошкільне виховання, виховання дітей дошкільного віку (3—6 або 7 р., залежно від поч. навчання в школі) в дитячих установах чи в родині. Основи Д. в. поклав чес. педагог Я. А. Коменський (1592—1670), що передусім звер-

нув увагу на виховання дітей в родині. Увага до Д. в. далі зросла під впливом Ж. Ж. Руссо (1712—78) та Й. Г. Песталоцці (1746—1827), які обидва були творцями ідеї вільного виховання і трудової школи. Але щойно німець Ф. Фребель (1782—1852) вперше склав виховну систему для дітей дошкільного віку, та програму курсів для дошкільних виховательок; він був і засновником дитячих садків, що поширилися по всьому світу. Систему Фребеля вдосконалювали й доповнювали італійка М. Монтессорі (1870—1952) та ін. педагоги, які надавали особливої ваги вихованню дітей 3—7 р., коли інтенсивно відбуваються анатомічно-фізіологічні та психічні зміни.

Основним закладом сучасної системи Д. в. є дитячий садок (також захоронка в Галичині), що може бути постійним (перев. у містах) або сезоновим (особливо по селах під час польових робіт) і розрахований на перебування в ньому дітей впродовж 7—12 год. щоденно під доглядом кваліфікованих виховательок. До дитячих садків приймають дітей 3—7 р., поділяючи їх на три групи: 3—5, 5—6 і 6—7 р. Розпорядок дня устійнений: зайняття, ігри, сон тощо; старші діти знайомляться з писанням, читанням та початками аритметики. Інші заклади, як *дитячі будинки, дитячі майданчики*, будинки для дефективних дітей тощо, охоплюють як дітей дошкільного, так і шкільного віку.

Про елементи й характер Д. в. на Україні, які безперечно могли мати місце ще з давніх часів при манастирях чи ін. добродійних фундаціях, точніших відомостей немає. В першій пол. 19 в. по-

Дитячий садок у Ходорові 1943 р.

явилися заклади для сиріт і безпритульних дітей. Перший дитячий садок був відкритий в Полтаві 1839 р., де діти від 2 р. перебували від 7 год. ранку до 8—9 год. вечора. Згодом земства почали відкривати дитячі садки і в ін. містах. Це були ще перев. харитативні установи без плянової виховної роботи, як і скрізь тоді по Европі. Фребелівський рух знайшов гарячих прихильників на Україні; 1890 р. в Києві, а потім і в ін. містах були організовані фребелівські т-ва, що відкривали приватні дитячі садки; т-ва опіки над бідними при земствах почали відкривати т. зв. народні садки, утримувані перев. на добродійні фонди. Виховання в садках велося рос. мовою, тому свідомі укр. родини неохоче віддавали до них своїх дітей, засновуючи домашні садки для дітей родин, близьких між собою. Такі були в домі Лисенків, Старицьких тощо. Видатною діячкою Д. в. на Україні була С. Русова, що заснувала 1872 р. перший приватний дитячий садок у Києві, пізніше в Чернігові. Кадри для Д. в. готували Фребелівський Пед. Ін-т та Фребелівські Курси в Києві, такі ж курси в Харкові.

Майже тоді, як і на Центр. і Сх. Укр. Землях, за ініціятивою Н. Кобринської було відкрито перші дитячі садки (захоронки) в Галичині. Свящ. К. Сілецький заснував 1892 р. у Жужелі Сокальського пов. першу захоронку, слідом за якою постали подібні заклади й по ін. селах. У Львові, з його мішаним укр.-поль. населенням, Д. в. піклувалося т-во Руська Захоронка (згодом Укр. Захоронка), яке в 1902 р. відкрило першу захоронку у Львові; до 1922 р. це т-во заснувало у Львові, перев. на передмістях, 12 дитячих садків. Пед. нагляд над садками мала гол. управа Укр. Пед. Т-ва. Крім того, Укр. Пед. Т-во організувало по селах, часто за допомогою ін. т-в сезонові дитячі садки на час літніх робіт. На Буковині вели Д. в. жіночі т-ва «Мироносиці» (перший дитячий садок 1896 р. в Чернівцях) і Жіноча Громада; 1914 р. тільки в Чернівцях було 4 дитячі садки. На Закарпатті сирітські захисти вели при гр.-кат. церквах в Ужгороді, Мукачеві й Хусті сестри монаших чинів.

Під час першої світової війни Д. в. занепало і почало інтенсивно розгортатися тільки в часи творення укр. держави. В квітні 1917 р. з ініціятиви гуртка інтеліґентів у Києві постало т-во «Дитяча Хата», що заснувало перший укр. дитячий садок у Києві, яким керувала С. Русова. Крім неї, в орг-ції Д. в. брала активну участь Л. Старицька-Черняхівська і ряд ін. видатних діячів. При Фребелівському Пед. Ін-ті постали перші укр. курси для підготовки робітників Д. в. Незабаром коштом місц. самоврядування організовано численні установи Д. в. по всій Україні. Виховна праця в них велася здебільша за системою Фребеля і Монтессорі та за вказівками «Порадника», виданого 1919 відділом дитячого виховання Мін-ва Нар. Освіти, яким керувала С. Русова. В ділянці те-

орії Д. в. на Сх. і Центр. Укр. Землях, крім С. Русової, визначилися О. Петрушевська, Е. Панич, Н. Красіна, Л. Довбня, І. Чечіль, М. Шейко, О. Ідіясевич, Л. Кепкало. В орг. ділянці — С. Русова, О. Дорошенко, М. Юркевич.

За сов. часів організаційна мережа Д. в. зазнала великого розростання, так що сітка стаціонарних установ Д. в. на 1940 р. становила 3 384 із заг. кількістю дітей — 172 200. Під час другої світової війни ці числа сильно підупали, але в 1950 вони вже досягли довоєнного рівня, становлячи 3 312, в них 155 900 дітей, а на 1955 відповідно 3 945 і 212 100 дітей. Проте виховна система, на відміну від зах., де виховання розраховане на всебічний розвиток дитини з врахуванням притаманних її вікові особливостей і зацікавлень, зводить нанівець усі ці числові досягнення, бо вона утилітарно розрахована на виховання дітей в дусі вірности партії; тому на першому пляні поставлено неприродне для віку дитини політичне виховання, антирелігійну пропаґанду і зведення до мінімуму впливу родини на дітей, що означає однобокість формування дитини взагалі і зокрема — вилучення чинників нац. виховання. Щоправда, у 20-их і на поч. 30-их рр., доки трималися традиції Д. в. часів укр. держави, больш. система виховання ще не набрала сили, і укр. нац. елементи в Д. в. були досить відчутні.

Д. в. в УССР входить в систему нар. освіти і підпорядковане мін-ву освіти. Кадри для Д. в. готують чотирирічні курси Д. в. і дошкільні фак-ти пед. ін-тів. Н.-д. робота ведеться в Ін-ті Педагоґіки АН УРСР, на дошкільних катедрах та в ін-ті фізкультури. Методичну роботу веде центр. наук.-методичний кабінет мін-ва освіти та обласні й районові методичні кабінети. З 1951 у Києві виходить місячник «Дошкільне виховання».

У Галичині після першої світової війни, як реакція на польонізаційний курс, т-во «Укр. Захоронка» поширило мережу стаціонарних дитячих садків поза Львовом на ін. міста. Давні захоронки, що мали перев. харитативний характер, стали виховними осередками; СС Василіянки заснували у Львові Захоронкарську Семінарію з 4-, пізніше 5-річним курсом навчання. Перед вибухом другої світової війни в Галичині було 16 постійних дитячих садків, що охоплювали 500 дітей, і 700 сезонових.

На півн.-зах. землях після ліквідації поль. владою укр. шкільництва Д. в. не могло розвиватися; однак в 1930-их рр. на Волині існувало кілька постійних дитячих садків, утримуваних укр. установами.

На Закарпатті укр. дитячі садки (захоронки) почали розвиватися за Чехо-Словаччини: 1931 р. всіх дитячих садків на території «Підкарпатської Руси» було 102 (в тому ч. укр. 45), 1938 р. 252 (укр. 132).

Під час больш. окупації 1939—41 т-во «Укр. Захоронка» було закрите, і всі заклади Д. в. перейшли до наркомосу. За часів нім. окупації 1941—44 Укр. Центр. Комітет перебрав Д. в. у всій т. зв. Ген. Губ., тобто не лише в Галичині, а й на Холмщині й Підляшші. УЦК влаштовував курси інструкторів (3 курси по 100 учасниць) і курси провідниць дитячих садків (160 курсів, 4 500 учасниць). Влітку 1943 було 241 стаціонарних садків і 1 696 сезонових, відповідно з 13 875 і 114 091 дітей. Теоретичні проблеми Д. в. в Галичині розробляли І. Блажкевичева, К. Малицька, Н. Селезінка, С. Федорчакова, М. Пастернакова, П. Біланюк, С. Конрад, Я. Кузьмів та ін. В орг-ції Д. в. на Зах. Укр. Землях видатну участь брали С. Ракова, І. Павликовська, М. Донцова, а у практичній роботі М. Яворська, М. Ганущакова, М. Козловська, Ю. Мицик-Тесля, Е. Винярська й ін. Після 1944 Д. в. на Зах. Укр. Землях уніфіковане в заг. системі УССР.

На еміґрації перші дошкільні заклади організовані в ЗДА заходами єп. С. Ортинського ще до першої світової війни для дітей укр. еміґрантів. В ЗДА й Канаді ці захоронки вели Сестри Служебниці. По другій світовій війні у всіх країнах світу, де тимчасово чи постійно оселялися українці, поставали дитячі заклади. Стаціонарні дитячі садки є в ЗДА (Філядельфія, Нью-Йорк), Канаді (Вінніпеґ, Торонто), Німеччині (Мюнхен). У Франції, Бельгії, Італії, Австрії, Бразілії, Арґентіні й Австралії існують світлиці для дітей різного віку.

Література: Дорошенко О. Дитячий садок. К. 1922; Русова С. Теорія і практика дошкільного виховання. Прага 1924; Русова С. Нові методи дошкільного виховання. Прага 1927; Гендрихівська А. Дошкільне виховання до XV Жовтня. Ком. освіта, 11—12. 1932; Ясіньчук Л. Укр. дошкілля. Л. 1936; Дошкільне виховання. К. 1940; Левин, Ширина, Менджерицкая. Дошкольное воспитание. М. 1947; Труды всероссийской конференции по дошкольному воспитанию. М. 1949.

М. Пастернакова, Л. Петрушевська, М. Юркевич

Дощівник Іван (* 1886), псевд. Підгаренко, письм. на Буковині; за фахом учитель сер. школи; вірші й оповідання, переклади з рум. і нім. поетів, статті на філол. теми, зокрема «Рум. слова в укр. мові на Буковині» («Рідна мова», 1934).

D. P. (Displaced persons), див. *Переміщені особи.*

ДПУ — Державне Політичне Управління (Государственное Политическое Управление), поліційно-каральний орган держ. безпеки сов. республік; популярно відомий як ҐПУ. ДПУ створено 6. 2. 1922 з *ВЧК* (Всероссийская Чрезвычайная Комиссия). В УССР існувало респ. ДПУ, очолене В. Баліцьким. З постанням СССР 23. 11. 1923 реорганізовано і формально об'єднано всі респ. ДПУ в ОДПУ (по-рос. ОГПУ — Объединенное Государственное Политическое Управление) при Совєті Нар. Комісарів СССР, яке мало свої підрядні органи в республіках. ОДПУ керували Ф. Дзержинський, В. Менжинський, в УССР — В. Баліцький. Спочатку ДПУ не мало каральних функцій ЧК, але в кін. 20-их рр. ці функції ДПУ відновлено. Здійснювались вони через т. зв. Окрему Нараду при ДПУ УССР і через судову колеґію при ОДПУ в Москві. Як і в ЧК, присуди виносились без судового розгляду, позаочно. ОДПУ, як і ЧК, застосовувало безоглядний терор супроти учасників або тільки запідозрених в опозиційних рухах осіб. На Україні ДПУ розправлялося з рештками повстанського руху (1922—23), вело справу *Спілки Визволення України* (1929—30), керувало масовими репресіями під час *колективізації* (1929—33), нищило діячів укр. культури і УАПЦ, ліквідувало різні партійні ухили і т. д. (див. *Терор*). В 1934 функції ОДПУ перейшли до НКВД.

Драбатий Іван (* 1895), вчений аґроном, асистент в „Institut für Bienenkunde" в Берліні, з 1945 проф. пасічництва та орг-ції сіль. госп-ва УТГІ; праці про бджіл нім. мовою, співавтор «Підручника пасічництва» 1932; тепер в ЗДА.

Драбів (IV—13), с. на Дніпровській низовині, р. ц. Черкаської обл., кол. м-ко.

Драган Антін (* 1913), родом із Зах. України, укр.-амер. журналіст. З 1946 співред., а з 1955 гол. ред. «Свободи» в ЗДА. Автор кн. „Ukrainian Resistance" (1949), ред. альманаху «Українці у вільному світі» і ін.

Драган Юрій (* 1898), лікар у Саскатуні (Канада), посол до саскатунської леґіслятури (з 1934 р. від ліберальної партії); перший українець, нар. у Канаді, обраний послом.

Драгоманівка, зреформована М. Драгомановим укр. абетка. В основу реформи Драгоманов поклав засаду відповідности однієї літери одній фонемі. Тому він відкинув *щ, ъ*, а літери *є, ї, ю, я* заступив після голосного сполученням з j, а після приголосного — сполученням з ь (jармарок, царьа). Д. уживав Драгоманов у своїх листах і виданнях від 1876 до смерти, але вона не прищепилася.

Драгоманов Михайло (6. 9. 1841 — 20. 7. 1895), видатний політ.-гром. діяч, учений і публіцист. Народився в Гадячому, на Полтавщині, у дворянській родині коз. походження. Закінчивши гімназію в Полтаві й Київ. Ун-т, з 1864 працював при ньому як приват-доц., а з 1873 як штатний доц. на катедрі античної історії. Одночасно Д. був, поруч з В. Антоновичем, лідером київської Громади (пізніше названої «Старою») і брав провідну участь в її діяльності. Під впливом Д. гурт студентської молоді у Львові, що єднався б. москвофільського часопису «Друг», 1875—76 перейшов на укр. нац. та дем. позиції. Серед рос. громадянства Д. звернув на себе увагу журн. статтями («Вестник Европы»), що вияснювали укр. ставлення до внутр. й зовн. політики Рос. Імперії.

Завдяки цій діяльності Д. став однією з перших жертв хвилі репресій проти укр. руху, що знайшла завершення в Емському указі 1876; за особистим наказом Олександра II Д. 1875 був звільнений з Київ. Ун-ту. Тоді Д. в порозумінні з Громадою виїхав за кордон і оселився 1876 в Женеві, де почав видавати зб. «Громада» (5 тт., 1878—1882), перший модерний укр. політ. журнал, та брошури укр., рос. і зах.-евр. мовами; ці останні мали на меті інформувати евр. громадськість про укр. проблему. Найближчими співробітниками Д. були С. Подолинський та М. Павлик, що деякий час жили з ним у Женеві, а також Ф. Вовк та Я. Шульгин. «Женевський гурток» Д. вважається першим зародком укр. соц. руху. Д. відігравав видатну ролю і серед рос. рев. еміґрації (1881—83 ред. «Вольное Слово»), бувши речником течії ворожої до тероризму.

М. Драгоманов

З 1886 р. наступив розрив між Д. та Старою Громадою, що відмовилася від дальшого фінансування його діяльности, побоюючися в умовах реакційного режиму Олександра III, що активна політ. боротьба Д. може викликати дальші протиукр. репресії. А крім того, позиція Д., що за кордоном еволюціонував уліво, здавалася надто радикальною для більшости чл. Громади. Одночасно з цим послідовники та кореспонденти Д. у Галичині (І. Франко, О. Терлецький, М. Павлик) не лише зазнавали переслідувань від австро-поль. влади, але й терпіли від неприхильности власного кон-

сервативного суспільства, наляканого появою соц.-радикальної течії. В цьому поступовому наростанні ізоляції Д. дедалі відмежовувався й від рос. рев. світу, викриваючи шовіністично-великодержавні та диктаторсько-макіявеллістичні нахили цього середовища. В обставинах матеріяльних труднощів, що постали наслідком цього, Д. 1889 прийняв запрошення на проф. новозаснованої Вищої Школи (пізніше ун-ту) в Софії (Болгарія). Повернувшися до пед. праці, він ще пережив піднесення радикального руху в Галичині, що 1890 оформився в Русько-Укр. Радикальну Партію, ідейним керівником якої він фактично був шляхом інтенсивного листування та співробітництва в радикальних органах («Народ» тощо). Помер Д. у Софії.

Як політ. мислитель, Д. завжди підкреслював генетичний зв'язок своїх концепцій з ідеями укр. декабристів (Т-во Об'єднаних Слов'ян) та кирило-методіївців, що з ними єднав Д. демократизм і федералізм. Свій особистий вклад Д. бачив передусім у рішучому пов'язанні укр. визвольної програми з сучасними зах. дем.-ліберальними та соціялістичними рухами, не нехтуючи при тому з укр. традицій (напр., із спадщини свободолюбної козаччини) тим, що згідне з духом евр. проґресу.

Під впливом Прудона та крайніх представників англ. лібералізму Д. бачив свій кінцевий ідеал у теоретичній концепції анархії («безначальство»), тобто у добровільній асоціяції гармонійно розвинених осіб, з обмеженням до мінімуму елементів примусу в суспільному житті. Шлях до цього ідеалу — федералізм, із питомою для нього децентралізацією та самоуправою громад і областей. Звідси неґативне ставлення Д. до централістичного республіканства «якобінського» типу та його яскраві симпатії до устрою Швайцарії, Англії, ЗДА. Д. завжди обстоював примат політ. свободи над клясовими та екон. інтересами і примат універсальних культ. цінностей (що їх він, згідно з духом позитивістичної філософії, бачив втіленими передусім у досягненнях модерної наук. думки) над нац. виключністю. Національного одначе Д. не відкидав, уважаючи його за конечний елемент уселюдської синтези, та поєднував його з універсальним у формулі: «Космополітизм в ідеях та цілях, національність у ґрунті та формах». Д. обстоював відокремлення церкви від держави та секуляризацію укр. гром. і культ. життя.

На думку Д., українці багато втратили, не зберігши своєї іст. державности. Не заперечуючи права укр. народу на самостійність, але не віривчи у практичну здійсниміcть сепаратизму для України в ті часи, він радив боротися за демократизацію та федералізацію існуючих держав, Росії та Австро-Угорщини, так щоб українство могло в них вільно розвиватися. Ця боротьба вимагала тісного союзу з проґресивними силами всіх ін. народів Сх. Европи, не виключаючи й росіян, одначе при умові обов'язкового збереження орг. незалежности укр. руху. Д. критикував як аполіт. культурництво старих «українофілів», так і участь укр. революціонерів у рос. орг-ціях. Програма Д. яскраво всеукр., вона охоплювала всі укр. землі від Кубані до Закарпаття. Як учений, Д. показував етнічну гомогенність укр. народу на всіх землях його поселення. Як політик, він ставив собі за ціль не так об'єднання всіх українців в одній державі, як радше поділ ролей і систематичну взаємодопомогу між рос. і австр. Україною. Аж до часу повалення рос. самодержавства, на думку Д., гол. центр укр. нац. руху повинен бути в Галичині. Але щоб бути спроможною виконати цю функцію, Галичина мусіла б насамперед, при духовій підтримці наддніпрянців, позбутися своєї провінційної обмежености.

Розглядаючи укр. справу на широкому міжнар. тлі, Д. часто у своїх писаннях торкався Сх. Европи в цілому та багато уваги присвячував рос., поль. і балканським питанням. Гол. перешкоди для здорового розвитку Сх. Европи Д. бачив у поль. «істор.» патріотизмі, що не вдоволявся поль. етнічною територією, але підіймав претенсії на кордони до 1772 р., в нім. імперіялістичному «натиску на Схід» та в централістично-нівелізаторських, деспотичних та експансіоністичних традиціях рос. державности. У зв'язку з питанням про нац. меншини на Україні Д. намічав шлях до нормалізації укр.-жид. стосунків у визнанні жид. нац.-культ. автономії та в закріпленні соц. солідарности працюючих жидів з укр. оточенням.

Основні зацікавлення Д. лежали в царинах міжнар. конституційної та культ. політики. Зате він не мав докладно розробленої екон. програми, хоч завжди називав себе соціялістом («громадівцем»). Його розуміння соціялізму насамперед етичне: соц. справедливість як моральний імператив, без вирішення питання про перевагу індивідуальних чи колективних форм госп. орг-ції. Крім того Д. був переконаний, що при «плебейській» структурі укр. нації боротьба за нац. визволення невід'ємна від боротьби за соц. визволення. Д. відкидав марксизм як помилковий у теорії та невідповідний до укр. практичних потреб.

Найголовніші з політ. праць Д.: «Переднє слово до 'Громади'» (1878), «Шевченко, українофіли і соціялізм» (1879), «Пропащий час — українці під Московським царством, 1654—1876» (бл. 1880), «Историческая Польша и великорусская демократия» (1883), «Вольный союз — вільна спілка» (1884), «Либерализм и земство в России» (1889), «Чудацькі думки про укр. нац. справу» (1891), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893). Політ. статті та брошури Д. рос. мовою зібрав Б. Кістяковський (2 т., Париж, 1905—06 — статті еміґраційного періоду; М. 1908 — статті доеміґраційні). Окремі політ. писання Д. укр. мовою передруковувалися не раз (напр., «Вибрані твори», ред. П. Богацький, Прага—Нью-Йорк 1937), але зібраного вид. досі не було. Д. залишив простору «Автобіографічну замітку» (1883) та «Добавлення» до неї (1889). Перлиною укр. мемуаристики є його «Австро-руські спомини, 1867—77» (Л. 1889—92), присвячені початкам його стосунків з Галичиною. Крім того, цінним джерелом не лише для життепису Д., а й для іст. України другої пол. 19 в. є листування Д. з І. Франком (2 тт.), М. Павликом (6 тт.), М. Бучинським, В. Навроцьким, Т. Окуневським, Н. Кобринською (по 1 т.) та з київ. Старою Громадою (вид. Укр. Наук. Ін-ту в Варшаві, 1937). Для історії рос. політ. думки першорядне значення мають підготовані Д. та забезпечені його коментарями «Письма К. Д. Кавелина и И. С. Тургенева к А. И. Герцену» (1892) та «Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву» (1896, посмертне вид.).

Свою наук. діяльність Д. почав від праць над античною історією («Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит», 1869), але згодом цілком перейшов до слов., зокрема укр., етнографії та фолкльористики. Як літ. критик і етнограф, Д. був найвизначнішим на Україні представником іст.-порівняльної методи і дав цінні дослідження укр. усної словесности. Гол. праці в цій ділянці: «Исторические песни малорусского народа», разом з В. Антоновичем, I—II (1874—75), «Малорусские народныя предания и рассказы» (1876), «Нові укр. пісні про гром. справи» (1881), «Політ. пісні укр. народу 18—19 ст.», I—II (1883—85). Зб. творів у цій ділянці: «Розвідки М. Драгоманова про укр. народну словесність і письменство», 4 тт. (1889—1907, вид. НТШ у Львові). Д. використовував фолкльорний матеріял як джерело дослідження історії гром. ідей на Україні, що й відбилося на його політ. світогляді. Багато етногр. праць Д. опубліковано чужими мовами.

Вплив Д. був найсильніший у Галичині, не тільки серед радикалів, але й серед молодших народовців. На Наддніпрянщині його вплив був ослаблений конфліктом із Старою Громадою, а пізніше наростанням марксистських симпатій. Проте продовжували діяти прихильники Д. (М. Ковалевський, Я. Шульгин, В. Мальований, з молодших Є. Чикаленко), що подекуди утворювали окремі «драгоманівські гуртки». Після революції 1905 р. під впливом ідей Д. стояла Укр. Радикально-Дем. Партія (пізніші соціялісти-федералісти), а згодом і укр. соціялісти-революціонери. Відгомін вчення Д. незаперечний у багатьох ситуаціях укр. революції 1917—20, напр., у федералістичних тенденціях Центр. Ради, у спробах організування об'єднаного фронту народів кол. Росії (Конґрес Національностей у Києві 1917), у трактуванні проблеми нац. меншин тощо. У міжвоєнну добу позначилася на Зах. Укр. Землях, гол. в наслідок неґативного ставлення до Д. укр. націоналістичного руху, різка реакція проти його ідейного авторитету. В УССР, згідно з визначеннями Леніна, Д. засуджують як «дрібнобуржуазного ліберала» та «націоналіста», і вивчення його спадщини там заборонене; інколи лише згадують Д. як етнографа та літ. критика.

Література: Павлик М. Михайло Петрович Драгоманов... Л. 1896; Кримский А. М. Драгоманов. Этнографическое обозрение, 4. 1895; Передмови Кістяковського Б. до паризького (1905—06) та московського (1908) видань творів Д.; Грушевський М. Драгоманов і Женевський соціялістичний гурток. Відень 1922; Грушевський М. 50 літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова. Україна, 1—2, К. 1924; «Україна» (ч. присвячене Д.), 2—3, К. 1926; Вознякк М. До історії місії Драгоманова. Україна, 1—2, К. 1929; Заславский Д. М. П. Драгоманов, Критико-биографический очерк. К. 1924 (2 вид. 1934 спотворене цензурою); Арнаудов А. Михаил Драгоманов, живот, идеи, значение за българския фолклор. Годишник на Софийския Университет, Ист.-филол. фак., XXIX., Софія 1933; Doroshenko D. M. Drahomanov and the Ukrainian National Movement, Slavonic Review, London, April 1938; Rudnytsky I. L. Mykhaylo Drahomanov. A Symposium and Selected Writings. The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., II, 1 (3), Нью-Йорк 1952.

І. Лисяк-Рудницький

Драгоманов Світозор (* 1884), син Михайла, економіст (спеціяльність — місцеве госп-во), в 1922—30 рр. проф. високих шкіл у Києві, 1930 усунений як «небажаний елемент»; з 1943 на еміґрації, нині в ЗДА, проф. УТГІ. Автор праць: «Дрібні землеволодіння на Полтавщині», «Муніципальні підприємства в Швайцарії», статті на соц.-екон. теми.

Драгоманов Яків, дядько Михайла Д., прапорщик Полтавського пішого полку; чл. Т-ва З'єднаних Слов'ян; був ув'язнений у Петропавловській фортеці, згодом під суворим наглядом поліції.

Драгоманова Людмила (1842—1918), уроджена Кучинська, дружина й співробітниця М. Драгоманова, перед одруженням виступала на сцені (найкраща роля Катерини в «Грозі» Островського). Після одруження (1864) співробітниця й помічниця М. Драгоманова. У першій пол. 70-их рр. була ініціяторкою Т-ва денних притулків-шкіл у Києві. Переклади укр. письм. в рос. часописах, стаття «Народні говірки й місцевий елемент в освіті» («Вестник Европы», 1874). По смерті М. Драгоманова повернулася до Києва, де й померла; похована на кошт укр. держави.

Л. Драгоманова

Драгоманова Оксана (* 1894), небога М. Драгоманова, письм., 1918—21 співр. мін-ва закордонних справ і посольства УНР у Відні. Перші оповідання в «Нашій Волі»» (Відень, 1920), повість «По той бік світу» (Буенос-Айрес, 1951). Тепер в Арґентіні.

О. Драгоманова

Драгомирецький Антін (1887—?), політ. діяч із київ. робітників, чл. ЦК УСДРП, 1917 чл. Укр. Центр. Ради; 1918 очолював київ. орг-цію УСДРП, згодом один із керівників групи соц.-демократів-незалежників, що перетворилася на УКП; еволюціонував із нею до КП(б)У; в 30-их рр. засланий.

Драгомирна (рум. Dragomirna), один із найстаріших правос. манастирів на Буковині, недалеко від Сучави; в 18 в. користувався симпатіями й грошовою допомогою запор. козацтва, за австр. часів зубожів і підупав.

Манастир Драгомирна

Драгомиров Микола (* 1905), природник, співр. Ін-ту біології ВУАН; праці з експериментальної ембріології.

Драгомиров Михайло (1830—1905), рос. ген. укр. роду; 1889—1903 командувач військ Київ. округи; 1897—1903 київ. ген.-губернатор. Українофіл, прихильник В. Антоновича й П. Житецького; допомагав обминати цензурні перешкоди для друку укр. книг і укр. театру.

Драґан Михайло (* 1899), мистецтвознавець і музеолог із Галичини, співр. Укр. Нац. Музею у Львові (з 1924); «Розвиток і занепад Скиту Манявського» (1926), «Укр. дерев'яні церкви» (I—II, 1927), «Мист. творчість П. Холодного» (1931), статті про сучасне укр. малярство й ін.

Драй-Хмара Михайло (1889—?), поет і філолог, проф. ІНО в Києві, фахівець з слов. філології, зокрема укр. і серб. літератури, історії серб. і білор. мов. Праці про Л. Українку: «Леся Українка. Життя і творчість» (К. 1926), «Поема Л. Українки «Віла Посестра» на тлі серб. та укр. епосу» (ЗІФВ, К. 1929). Поетичну творчість почав 1919, 1922—23 зблизився з ін. неоклясиками, ставши одним з їх «ґрона п'ятірного» (термін з сонета Д.-Х. «Лебеді»). Лірика Д.-Х., в якій переважають інтимні й настроєво-пейзажні мотиви, на поч. 20-их рр. ще суто символічна, зберігає й надалі символічні елементи композиції, почасти й сюжету («Шехерезада»), проте стилістично дедалі послідовніше розробляє культуру слова і конкретного зорового образу в напрямі київ. клясицизму. Збірка поезій «Проростень» (К. 1926), до якої не ввійшли ранні поезії, зокрема друковані в «Новій Думці» (Кам'янець 1920), і деякі пізніші (в «Житті і Революції» й «Червоному Шляху» 2 пол. 20-их рр.). Більшість перекладів Д.-Х. з франц., зах.-слов., білор. символістів, за кількома винятками, не опубліковані. Ще в 20-их рр. гостро критикований за «непролетарську» творчість, Д.-Х. 1935 був заарештований і засланий на Колиму, де й помер 1938 чи 1939.

В. Д.

М. Драй-Хмара

Драк Матвій (* 1887), мистець-декоратор, родом з Вінниці; студіював в Одеській Художній Школі й Мюнхенській Академії Мистецтв (1909—14). З поч. 20-их рр. незмінний керівник декоратив-

ної частини в Театрі ім. Франка (Харків-Київ), йому належить оформлення численних, зокрема кращих у 20-их рр. вистав.

Драма, драматична література, літературний жанр, в ширшому сенсі зображення певних подій в формі монологів або діялогів дієвих осіб. Сучасна укр. Д., як і вся евр. (крім зах.-евр. середньовічних містерій), грец. походження (між тим існувала і традиція індійська, китайська і т. д.). Основні драматичні жанри: трагедія, драма і комедія. Лише окремі елементи драматичного стилю зустрічаємо в староукр. літературі: діялоги в проповідях Кирила Турівського, спір душі з тілом в його оп. «Про сліпця та хромця» (численні діялоги літописів та житій є лише формами «невласної непрямої мови» — erlebte Rede). Іст. укр. драматичної літератури починається з шкільних драм кін. 16—17 вв. Збереглося кілька десятків текстів 17—18 вв., що належать до різних ґатунків: діялогів, мораліте, містерій і театральних п'єс звич. типу (про святих та ін.).

Укр. Д. цього часу дала і поч. пізнішої комедії (інтерлюдії в драмах). Відомі автори м. ін. Волкович, св. Дмитро Туптало, М. Довгалевський, Т. Прокопович, В. Лащевський, Г. Кониський й ін. Укр. Д. цього часу мала великий вплив на півд.-слов'янську та рос.

В новій укр. літературі 19 в. з'являється клясична Д. сантиментального типу, першим представником якої був І. Котляревський. Його п'єси «Наталка-Полтавка» і «Москаль-чарівник» позначені типовими рисами клясичної поетики, з одного боку, з другого — в дусі відродження в них домінує елемент народности (часом псевдонародности), і це останнє спричинилося до того, що «Наталка-Полтавка» утрималася на сцені аж до наших часів, маючи великий вплив на розвиток Д. 19 в. До клясицизму належать і п'єси В. Гоголя «Простак» і «Собака-вівця« та драматичні твори Г. Квітки-Основ'яненка («Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик»).

Доба романтики представлена п'єсами М. Костомарова — «Сава Чалий» (1838), «Переяславська ніч» (1839) й ін. Писані під значним впливом Шекспіра, почасти Шіллера, але позбавлені сценічности, вони не мали успіху і не лишили сліду на дальшому розвитку укр. Д. Більш популярний з цієї доби «Назар Стодоля» Т. Шевченка завдяки тому, що в ньому багато більше етногр. елементу.

Особливо високого розвитку укр. Д. досягла в другу пол. 19 в., в добу реалізму. Народницько-реалістичні з нахилом до мелодрами п'єси М. Старицького («Не так сталося, як жадалося»), сценічні переробки ін. авторів («Чорноморці», «За двома зайцями», «Крути та не перекручуй» й ін.), п'єси на запозичені сюжети («Циганка Аза», «Ой, не ходи Грицю») і його іст. твори («Остання ніч», «Маруся Богуславка», «Богдан Хмельницький», «Оборона Буші»), як і творчість М. Кропивницького («Дай серцю волю — заведе в неволю», «Доки сонце зійде — роса очі виїсть», «Глитай, абож павук» та ін.), теж з нахилом до мелодрами, свідчать про поєднання романтизму з побутовим реалізмом, що дедалі більше переважає. З романтизму починав і найбільший драматург 19 в. І. Тобілевич («Бондарівна», «Паливода 19 ст.», «Чумаки» і особливо «Сава Чалий»), переходячи все більше до реалістично-побутових драм («Бурлака», «Понад Дніпром», «Наймичка», «Безталанна»), щоб досягнути вершка своєї творчости в реалістичних, гостро соціяльних, з глибоким психологічним умотивуванням дії пізніших творах: «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Суєта» і, особливо, «Хазяїн», що є вершком реалістичної і одночасно вихідним пунктом до модерної Д. В основному реалістичною є й драматургічна творчість (що зрештою мала в нього другорядне значення) І. Франка («Украдене щастя»), а також П. Мирного («Лимерівна» та ін.).

Дуже популярним автором в Д. доби модернізму став В. Винниченко. Виходячи з заперечення народницько-побутового реалізму своїх попередників, він зосередив гол. увагу на психологічно-моральних проблемах, що хвилювали інтеліґенцію між двома революціями (1905—17), з типовим для декадансу замилуванням до патології й обґрунтування аморальности («чесність з собою»): драми «Щаблі життя», «Memento», «Великий Молох», «Чорна пантера», «Брехня».

Менш типові для цієї доби драматичні твори С. Черкасенка (романтична драма «Про що тирса шелестіла»), Л. Старицької-Черняхівської й ін. Зате зовсім своєрідною й новою є драматургія Л. Українки, що в драматичних творах досягає вершка своєї творчости. Її драматичні поеми, діялоги й драми виходять далеко за межі вузько-народницької тематики попередньої доби, сягаючи по сюжети до біблійної й античної старовини та розробляючи зовсім оригінально теми, що до них уже багато разів поверталися клясики світової літератури (напр., «Камінний господар»). З винятковим темпераментом і пристрастю ставить Л. Українка одвічні загальнолюдські проблеми свободи людського духа, боротьби проти поневолен-

ня й безкомпромісовости в цій боротьбі. І навіть цілковито на фолкльорному матеріялі (хоч під сюжетно-композиційним впливом «Затонулого дзвона» Ґ. Гавптмана) побудована «Лісова пісня» розв'язує в символічних образах одвічні проблеми.

За сов. часів укр. Д. пішла, з одного боку, шляхом пристосування до офіц. лінії сов. режиму (І. Микитенко, пізніше О. Корнійчук), з другого — лінією самостійного розв'язання укр. нац. проблеми (М. Куліш) і самостійного трактування в філос. пляні людського життя. В особі М. Куліша, що почав з теми революції на селі («97», «Комуна в степах»), далі перейшов до гострої постановки нац. питання та засудження больш. революції як антинар. («Народний Малахій»), подавши картину нац. відносин за часів українізації («Мина Мазайло»), і дійшов до мист. узагальнення боротьби за волю України в образі героїчної Марини («Патетична соната»), укр. Д. має свого найвидатнішого представника 20 в. Одначе вже на поч. 1930-их рр. терором і політ. переслідуваннями була підтримана перша лінія — офіц. служіння партії й сов. диктатурі. М. Куліша заслали і його п'єси заборонили, а І. Кочерга від філос., зовсім своєрідних сюжетною будовою п'єс («Майстрі часу», «Підеш — не вернешся») перейшов на іст. тематику. Провідне місце в театрі посів І. Микитенко з п'єсами, що ілюструють у пропаґандивній формі чергові постанови партії («Диктатура», «Кадри», «Вугілля», «Дівчата нашої країни» тощо), а пізніше його лінію продовжив О. Корнійчук, що або в «соцреалістичному» пляні плякатно показував «позитивні» типи сов. людей («Платон Кречет», «В степах України»), або теж ілюстрував чергові постанови пленумів ЦК КПСС («Крила»). Інші драматурги ідуть тим самим шляхом (Л. Дмитерко, Я. Баш, В. Минко та багато ін.), і драматична творчість в УССР (псевдореалістичного ґатунку) від сер. 1930-их рр., антимист. своєю суттю, має тільки пропаґандивне значення (див. також ЕУ I, стор. 747—48, 752, 766, 769, 771, 784).

В вужчому сенсі Д. — лише жанр драматичної літератури (поруч з трагедією, комедією, фарсом, пантомімою, мелодрамою й ін.). Звичайно це п'єса серйозного (не комедійного) та ідейно насиченого змісту з важкими конфліктами та подіями, не обов'язково з трагічним кінцем. Часто слово Д. вживають в тому самому розумінні що й трагедія.

Література: Стешенко І. Історія укр. драми. Україна, I—XII. К. 1907; Резанов В. Из истории русской драмы. М. 1910; Резанов В. К истории русской драмы. К.—Ніжен 1910; Петров М. Очерк украинской литературы 17—18 вв. К. 2 вид. 1911; Возняк М. Початки укр. комедії. Л. 1920; 2 вид. Нью-Йорк 1954; Антонович Д. Триста років укр. театру. Прага 1924; Резанов В. Драма укр. 1, 3—6 тт. К. 1925—29; праці Руліна П., зокрема зб. Рання укр. драма. К. 1928; Чижевський Д. Історія укр. літератури, Нью-Йорк 1956.

Д. Чижевський, І. Кошелівець

Драматичні театри, див. *Театри.*

Драматичні школи, див. *Театральна освіта.*

Драненко Григорій (* 1886), композитор, родом із Слобожанщини, закінчив Московську Консерваторію, автор численних творів для духової оркестри (марші, танці, сюїти, рапсодії).

Дранішніков Володимир (1893—1939), рос. дириґент, в 30-их рр. був мист. керівником і гол. дириґентом Київського Акад. Театру Опери і Балету, з успіхом поставив «Тараса Бульбу» М. Лисенка, опери Б. Лятошинського, Ю. Мейтуса й ін.

Т. Драчинський

Драчинський Теофіл (1862—1929), бук. політ., гром. і церк. діяч, правос. протопресвітер; посол та віцемаршалок бук. сойму (1911—18), гол. Т-ва Правос. Священиків на Буковині; в 1927—29 рр. — діяч Укр. Нац. Партії на Буковині.

Древинський Лаврентій (кін. 16 — поч. 17 в.), шляхтич із Волині, «чашник землі Волинської», гром. діяч, відомий обороною православія, зокрема промовою на соймі 1620; учасник берестейського собору 1596, правос. делеґації до Жигмонта III, соймової комісії 1632 в справі церк. спорів, переговорів з владиками та ін. Чл. кількох правос. братств; разом із шляхтичем Ело-Малинським в 1633—37 заснував у Крем'янці Богоявленський манастир із школою, шпиталем і друкарнею при ньому.

Древченко Петро, кобзар, представник харківської школи, учасник археологічного з'їзду в Харкові 1902 р.

Дреговичі, від «дрягва», «дрега» — болото, слов. плем'я, сиділо між р. Прип'яттю та верхів'ям Зах. Двини. Осередок — м. Турів, де були племінні князі. Приєднані в 10 в. до Київської держави, землі Д. належали до Турово-Пинського князівства. Д. увійшли до складу укр. народу.

Дрейсих Іван (1797—1888), актор і театральний діяч, з успіхом грав у Харкові, Полтаві, Катеринославі, Кременчуці, Ромні, виступаючи в п'єсах Гоголя, Котляревського, Квітки-Основ'яненка; на-

писав водевіль «Два брати з Санжарівки, третій з Хорола».

Дремлюга Микола (* 1917), композитор і музикознавець, родом із Києва, скінчив Київську Консерваторію. Працює в різних жанрах камерної, пісенно-хорової й фортепіянової музики; серед композицій «Вишиває і співає», «Весна», «Ой, у лісі калина» й багато ін. Розвідка «Укр. фортепіянна музика і фортепіянна творчість Л. Ревуцького» (1951).

М. Дремлюга

Дрентельн Олександер (1820—88), рос. ген., з 1878 шеф жандармів і начальник Третього Відділу царської канцелярії, з 1881 ген.-губернатор Київщини, Поділля й Волині, відомий переслідуванням укр. руху; 1883 заборонив, не зважаючи на царський дозвіл, укр. театральним трупам виступати в Києві й на території ген.-губернаторства (заборона була скасована лише 1893 р.).

Дрижиполе, місцевість б. Охматова на півд.-зах. Київщині, місце невирішеного бою Б. Хмельницького й моск. війська проти поляків і татар 29. 1. — 2. 2. 1655 р.

Дрималик Сильвестр (1855—1923), гал. лікар і гром. діяч на Жовківщині, з 1914 у Львові дир. «Народньої Лічниці»; автор кількох популярних книжок («Лікарський Порадник», «Про полові хвороби» та ін.) і фахових статтей в нім. та укр. журналах.

Дримба, дримля (на Полтавщині «виграна»), губний муз. інструмент малого розміру, в формі залізної підкови з сталевою пружинкою, яка при ударі пальцем тремтить і дає звуки; Д. азійського походження, але відома й у Зах. Европі.

«Дрібна Бібліотека», в-во у Львові 1878—81, постало з ініціятиви І. Белея в порозумінні з І. Франком. Вийшло 14 випусків, перев. переклади з Еркмана-Шатріяна, Успенського, Байрона, Добролюбова, Пісарєва, Золя, виконані І. Франком, І. Белеєм, Є. Олесницьким, В. Полянським і О. Рошкевич.

Дрізд (Turdus), співучий птах із ряду горобчаків, довж. тіла до 30 см; на Україні поширені: Д. білобривий (T. musicus L.) — в лісах півн. України; Д. співочий (T. philomela Brhm.) — є всюди, крім степу; Д. омелюх (T. viscivorus L.) — малочисленний; Д. чикотинець (T. pilaris L.) — на півн. і зах. України.

Дрік (Genista L.), дрібні кущики й підкущики з родини стручкових; має жовті квітки. На Україні поширені: Д. — жовтий (G. tinctoria L.), доростає до 1—1,5 м, росте перев. по кам'янистих ґрунтах у лісах степу й лісостепу, дає жовту фарбу; Д. колючий — жовтило (G. germanica L.), до 50 см висоти.

Дрімлюга, лежень (Caprimulgus europeus L.), нічний птах із ряду дрімлюгуватих, подібний до ластівки, а пір'ям до сови; поширений у лісах України, малочисленний.

Дрімцов (Дрімченко) Сергій (1867—193?), композитор і муз. діяч, родом із Слобожанщини, в 1920—30-их рр. проф. Харківського Муз.-Драматичного Ін-ту; опера «Іван Морозенко», оперета «Сорочинський ярмарок», сюїта для струнного квартету, фортепіянове тріо, хорові твори й сольові пісні; підручник «Музична теорія» (1928).

Дрінов Марін (1838—1906), визначний болг. історик, діяч болг. нац. визволення; з 1873 проф. слов'янознавства в Харківському Ун-ті; активний чл. Харківського Іст.-Філол. Т-ва, в 1890—97 рр. його голова.

Дроботько Віктор (* 1885), видатний мікробіолог та епідеміолог; родом із Сумщини; д. чл. АН УРСР; з 1931 р. наук. співр. Ін-ту Мікробіології ім. Д. Заболотного АН УРСР у Києві, нині його керівник. Має бл. 100 наук. праць з ділянки питань мікробіології риносклероми, кишкових інфекцій, харчових отруєнь, туберкульози тощо. Д. працює також в ділянці вивчення антибіотиків із вищих рослин. Має низку наук. відкрить.

В. Дроботько

Дроб'язко Антін, правник, співр. Комісії вивчення звичаєвого права і Правничо-термінологічної комісії УВАН, упорядник «Рос.-укр. словника правничої мови» (1926); в 1934 р. засланий, доля невідома.

Дрогобицька область, обл. в межах УССР, обіймає півд.-зах. частину Галичини; 9 600 км², 853 000 населення, 25 районів, 17 міст, 9 с. м. т.; 405 сіль. рад.

Дрогобицько-Бориславський промисловий район, найстаріший і найважливіший нафтовий басейн України (якщо не брати до уваги Кубані), р-н видобутку нафти й озокериту, кам'яної й калійної солей, газів та їхньої переробки, положений в півд.-зах. Галичині; територія 400 км², населення 120 000 (на 1939 р.). Півн. частина Д.-Б. п. р. з м. Дрогобичем це частина хвилястої Передкарпатської височини 300—400 м висоти. Над Передкар-

паттям підноситься стрімким уступом Високий Бескид; зовн. хребет його доходить до 900 м (Цуховий діл — 942 м) і відділяє Борислав, положений в долині Тисьмениці, від Східниці й ін. нафтових піль, що лежать вже в сточищі сер. Стрия. Півд. гірська частина Д.-Б. п. р. назагал продукує нафту, півн. її переробляє.

Основою госп-ва Д.-Б. п. р. є багаті родовища корисних копалин, насампе-

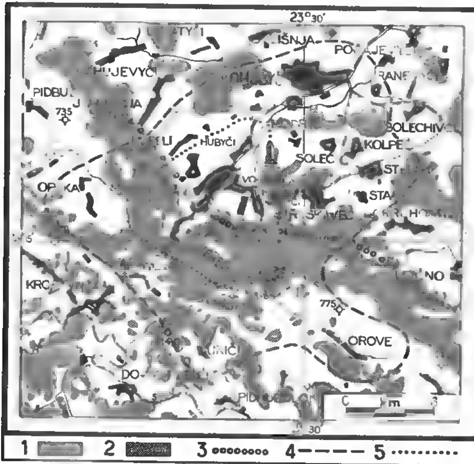

Дрогобицько-Бориславський промисловий район

1 — Ліс. 2 — Оселі. 3 — Узгір'я Карпат. 4 — Межа Дрогобицько-Бориславського промислового району. 5 — Межа громади Борислав

ред нафти (Борислав з Тустановичами і Мразницею, Східниця і менші — Урич, Орове та ін.), озокериту, природних горючих газів (Борислав, Трускавець), кам'яних (Дрогобич) і калієвих (Стебник) солей, соляні та сірчані мінеральні води (курорт Трускавець); не мають госп. значення невеликі родовища цинку, олива, гіпсу, сірки й срібла.

Експлуатація нафти розпочалася в 1850-их рр., але вона не мала ще великого значення. В 1870-их рр. гол. значення мав видобуток озокериту (земного воску), продукція якого дійшла в 1873 р. до 20 000 т і давала працю 10 500 робітникам. Видобуток нафти й озокериту відбувався гол. ручним примітивним способом, за допомогою криниць і шахт глибиною до 60 м, хаотично, без ніякого пляну і техніки безпеки. Здебільша це були дрібні жид. підприємства, на яких працювали як «ріпники» укр. селяни. Долю їх описав І. Франко у творах бориславського циклу. Посилюється видобуток нафти у 1890-их рр. (гол. Східниця) і зокрема в 1900-их рр. (спочатку гол. Борислав, згодом Тустановичі); в 1909 р. видобуто майже 2 міл. т нафти. Експлуатація нафти перейшла до великих підприємств, перев. з чужими капіталами при модерній техніці (див. *Нафтова пром-сть*). Згодом видобуток нафти знизився до 1 міл. т річно, а в 1920—30-их рр. спадав усе далі аж до 300 000 т напередодні другої світової війни. Ще більше знизилася продукція озокериту до 10 000 т в 1880 р., 1 000 т в 1914 р. і 300 т перед другою світовою війною. Довгий час нафту, видобуту в Д.-Б. п. р., не переробляли на місці, а вивозили на перегінні заводи за

Копальня земного воску в Бориславі

межами Галичини, лише 1909 збудовано великий перегінний зав. в Дрогобичі. Після зменшення продукції нафти місц. перегінні заводи не могли працювати на повну потужність.

Нині видобуток нафти дещо більший, ніж до другої світової війни, значно

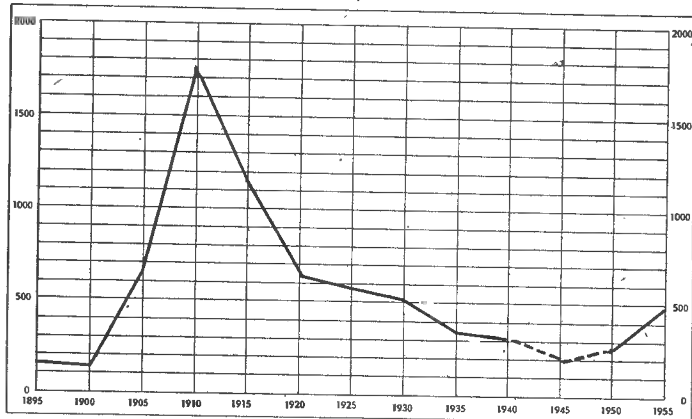

Дрогобицько-Бориславський промисловий район. Видобуток нафти (1895—1955 рр.). Роки війни і відбудови (1940—50) позначені пунктирною лінією

зріс видобуток горючих газів і калійних солей. Всю нафту переробляють цілком на місці; центром нафтопереробної пром-сти є Дрогобич (9 заводів, до яких подається нафта нафтопроводами). З ін. галузей пром-сти треба згадати солеварні в Дрогобичі, калійний комбінат в Стебнику, невелику хем., металообробну (заводи, які обслуговують потреби нафтової й газової пром-сти), деревообробну пром-сть, фабрика сажі й ін.

Разом з розвитком пром-сти зростало населення Д.-Б. п. р. і змінювався його склад. В пол. 19 в. це було чисто укр. населення, за винятком Дрогобича, в якому пол. населення становили жиди, решту українці і поляки. З 1860-их рр. припливало населення ззовні, крім українців, чужинці — спочатку гол. жиди, в 20 в. поляки, у великій мірі з зах. гал. нафтових басейнів. В 1920 і 30-их рр. поль. госп. і політ. чинники утруднювали приплив українців, не приймаючи їх на працю. Зростання населення видно з таблиці (в тис.):

Роки	1880	1900	1910	1921	1931
	49	66	94	95	108

Пересічний річний приріст на 100 осіб становив:

Рр.	1880—1900—1910—1921—1931
%	1,5 3,5 0,1 1,3

Зміна нац. складу (у %):

Роки	1880	1900	1939
українці	47,5	48,6	41,7
поляки	12,8	21,8	32,9
жиди	38,8	28,9	24,8

На території Д.-Б. п. р. лежать міста: *Дрогобич* (37 000 меш.), *Борислав* (30 000), *Трускавець* (6 000), с. м. т. *Стебник*, *Східниця* і низка сіл. Числа на 1956 р.

В. Кубійович

Дрогобич (IV—4), обл. м. над р. Тисьменицею на Підкарпатті, 37 000 меш. (1956), осередок *Дрогобицько-Бориславського пром. району*. Д. відомий за Київської Руси в 11—12 вв. добуванням і торгівлею сіллю; з 1496 — маґдебурзьке право. У 2 пол. 19 в. в околицях Д. почалось добування озокериту, нафти і земних газів, т. ч. в 1900—10 розвинулась нафтова пром-сть; тепер — хемічна, нафтова, соляна, деревообробна, керамічна і харчова. Рафінерія нафти належить до більших у Европі (до 2 світової війни річно переároблялося понад 30 000 цистерн), нафта надходить рурами з Борислава; м. частково газифіковане (з Дашави).

Манастир оо. Василіян у Дрогобичі

До 2 світової війни Д. був укр. нац. і культ. осередком з укр. гімназією, музичною школою, манастирем оо. Василіян та ін.; тепер Пед. ін-т, нафтовий і електротехнічний технікуми. Архітектурні пам'ятки Д.: дерев'яна церква св. Юра з 1600 р. у візант. стилі, церква й манастир оо. Василіян з 18 в. (розібрані большевиками).

Дрогобич (Дрогобицький) Юрій (1450?—1494), перший д-р медицини на Україні родом з Дрогобича, м-р Краківського Ун-ту, д-р ун-ту в Падуї (1476). В 1481—82 рр. ректор ун-ту в Больоньї, з 1488 проф. ун-ту в Кракові. Видав у Римі кн. „Iudicium prenosticon Magistri Georgi Drohobicz de Russia“ (1483), відому лише в одному примірнику; це була перша кн., видана українцем за кордоном.

Дрозденко Василь († 1665), ватажок повстанців на Правобережній Україні, на весні 1665 виступив проти Тетері й розбив його під Брацлавом. Після усунення Тетері Д., що став брацлавським полк., заявив претенсії на гетьманську булаву, але був узятий у полон П. Дорошенком і розстріляний.

Дроздов Микола (1848—1915), теолог і клясичний філолог, проф. Київ. Духовної Академії, автор розвідок з іст. освіти в старовинному Римі й Греції.

Дротярі, особи, що лагодять кухонний посуд перев. дротом або бляхою; одна з мандрівних професій. На укр. землях відомі в найбільш на зах. висуненій частині Лемківщини в долині р. Попраду (с. Біла і Чорна Вода, Явірки, Шляхтова з гал. боку та В. і Малий Фільварок, Линник й ін. з словацького). Серед українців ця професія розвинулася під впливом словаків, у яких є десятки дротярських сіл. До першої світової війни Д. мандрували по всій Австро-Угорщині й заходили до Німеччини і навіть Росії, пізніше із Словаччини по Чехо-Словаччині, а з гал. боку по Польщі. Більшість року проводили на мандрівках, а на великі свята чи літні роботи поверталися додому. Д. мали своєрідні проф. орг-ції, розділяли між собою р-ни праці, окремі групи спільно мандрували і харчувалися.

Дрохва звичайна (Otis tarda L.), най-

більший високоякісний мисливський птах України і Европи з ряду дрохвуватих, довж. тіла понад 1 м, вага понад 10 кг.; дрохви поширені в степовій і лісостеповій смузі, в Криму й на Передкавказзі; в минулому були далеко численніші і більше розповсюджені (в 1910-их рр. були ще на зах. Поділлі), в цілинних степах гніздилися в тирсі.

«Другъ», «письмо для белетристики й науки», студентський двотижневик у Львові (1874—77), орган *«Академического Кружка»;* спершу москвофільського напряму, еволюціонував під впливом М. Драгоманова до українства; фактичний ред. А. Дольницький. В «Д.» дебютував І. Франко, який згодом став чл. ред. колеґії; важливіші співробітники з народовецького табору М. Павлик, І. Белей, В. Лукич-Левицький; з русофілів: С. Лабаш, О. Авдиковський, В. Давидяк, В. Стебельський.

Друга Бриґада УГА, див. *Коломийська Бриґада.*

Друга Волинська стрілецька дивізія Армії УНР, зорганізована в травні 1920. До складу її увійшли після повороту із Зимового Походу частини 1, 2 і 4 дивізій та 1 і 2 кінних полків, що складали Волинську збірну групу. Дивізією (як і групою в Зимовому поході) командував ген.-хорунжий О. Загродський. Влітку 1919 командиром Волинської групи (1, 2 дивізія і Спільна Юнацька Школа) був ген.-хорунжий В. Петрів.

Друга світова війна, див. *Світові війни.*

Другий зимовий похід, див. *Зимовий похід.*

Другий Корпус УГА, спершу Осадний Корпус, бо його війська облягали Львів; зформований у січні 1919 з груп: «Схід», «Старе Село» й «Щирець». До складу Д. К. УГА входили бриґади: 1 УСС, 2 Коломийська, 3 Бережанська й 4 Золочівська. Під час облоги Львова Д. К. УГА займав лінію фронту від Грибович поза Ставчани; брав участь у червневій офензиві УГА (після Чортківського пролому) і в офензиві на Київ у липні-серпні 1919. Командирами Корпусу були: спершу полк. М. Тарнавський (начальник штабу полк. А. Шаманек), потім полк. А. Вольф (начальник штабу майор Ф. Льонер).

Другий український корпус, другий за чергою українізований корпус рос. армії; постав у вересні 1917 з українців 6 рос. армійського корпусу на півд.-зах. фронті, з офіц. назвою 2 Січовий Запор. Корпус. Командиром Д. у. к. був ген. Мандрика, 1 дивізії — ген. Осецький, 2 — ген. Поджіо. З розвалом рос. армії Д. у. к. перестав існувати, рештки його увійшли до ін. укр. формацій. Див. також *Перший укр. корпус.*

Другий універсал Центральної Ради, див. *Універсали Укр. Центр. Ради.*

«Дружина Княгині Ольги», жін. орг-ція, постала у Львові 1938 р. замість закритого поль. владою *Союзу Українок.* Д. К. О. була формально політ. орг-цією, бо як така не вимагала затвердження статутів владою. Програма Д. К. О. мала суто нац. характер і підкреслювала ролю жінки в нац. змаганнях; мала триступневу структуру з пов. й місц. клітинами; орган — двотижневик «Громадянка». Засновницями Д. К. О. були активні жін. діячки, президію проводу становили К. Малицька, М. Рудницька, О. Шепарович. Д. К. О. існувала до больш. окупації 1939 р.

Дружина княжа, найближче оточення кн. в давній Русі-Україні, була на його службі й становила гол. збройну силу. Дружинники, спочатку варязького походження, в мирний час управляли окремими волостями, а під час походу являли ядро княжого війська. Д. була зв'язана з князем особисто; за свою службу мала утримання, а також діставала впливові пости в керуванні державою. Кн. радився з Д., а вона була зобов'язана йому вірною службою. В таких інститутах, як договори чи хресне цілування, Д. брала участь поруч із князем. Княжа Д. поділялася на дві групи: 1) старша Д., або «мужі княжіє», складалась гол. з бояр і виконувала вищі держ. функції; 2) молодша Д., або «гридь», несла особисту охорону князя та виконувала різні його доручення в княжому дворі й на провінції; в молодшій Д. були різні категорії: отроки, дітські, пасинки. В 11—12 вв. дружинно-княжі елементи злилися з земськими боярами в одну боярську аристократичну і землевласницьку верству, яка набирала поважного значення в керуванні державою, особливо в Гал.-Волинському князівстві.

Княжа дружина з «Житія Бориса і Гліба»

Слово Д. вживалося й у ширшому значенні: в літописі Д. називається нар. ополчення, все княже військо. Населен-

ня верви, що приймало поруку за свого члена, також називалося Д.

Дружківка (V—18), промислове м. в Донбасі, в Сталінській обл., над р. Торець, притокою Дінця; зав.: гірничого устаткування ім. Ворошилова, металевих виробів; машинобудів. технікум.

«Дружний Лихвар», студентське т-во у Львові (1871—82) народовецького характеру (в протилежність до сильнішого москвофільського Академического Кружка), 1882 р. перейменоване на *Академічне Братство*.

«Дружно Вперед», ілюстрований гром.-політ. місячник, орган ЦК КСУТ (ЦК Культурної Спілки Укр. Трудящих Чехо-Словаччини), виходить у Пряшеві (Словаччина) з 1951 р.

«Друкарь», в-во, засноване 1917 р. в Петербурзі і того ж року перенесене до Києва з друкарнею і книгарнею; в Петербурзі була залишена філія книгарні. Видавало твори красного письменства, наук. літературу й підручники; дир. в-ва Балицький.

«Друкар», видавнича кооператива друкарів у Львові 1924—28 під дирекцією П. Буняка, С. Микитки, І. Мусія; об'єднувала бл. 80 членів; видавала ілюстрований місячник «Світ» (1924—28), календарі «Веселка», «Друкар», «Світ», «Товариш» і книжки.

Друкарство на Україні. Першими укр. друками вважаються Октоїх і Часословець Швайпольта Фіоля, надруковані 1491 в Кракові, що були одночасно й першими кириличними друками в світі. Після Ш. Фіоля по Україні ширилися друковані книги з білор. друкарень, що перев. існували короткотривало або були мандрівними: друкарні у Вільні Ф. Скорини (1525), Заблудові (1561), Єв'ю (1611), Могилеві, Кутеїні (1630), мандрівна друкарня В. Тяпинського й ін. Першу на Україні друкарню заснував у Львові Іван Федорович 1572—73, першим друком якої був Апостол 1574 р. Розпочате Федоровичем у Львові, Д. поширилося в Галичині. Крім його друкарні, що 1579 перейшла в руки І. Якубовича, а потім стала власністю Львівського Братства і, починаючи з 1591, відогравала видатну ролю в розвитку укр. Д., друкарні мали: визначний львівський друкар М. Сльозка (з 1638 р.), що був одночасно управителем братської друкарні, єп. А. Желиборський (з 1644 р.), єп. Й. Шумлянський та багато ін. Поза Львовом у 17 в. були друкарні в Стрятині (1604), Крилосі (1605), Угерцях Заплатинських (1618), Уневі.

Ініціял Д з старовинних друків Лаврської друкарні

На Волині найвизначнішою була друкарня в Острозі (з 1577 до 20-их рр. 17 в.), з якої вийшла Острозька Біблія (1581). Це перша укр. постійна друкарня, що видала понад 26 книжок. Крім неї, на Волині були друкарні в Дермані (1602—05), Костянтинові, Почаєві (проіснувала з перервами від 1618 до 1918), Рахманові (1619), Четвертні (1625), Луцькому (1624), в с. Чорна (1629), Крем'янці (1628), з пізніших часів у Житомирі (з 1783).

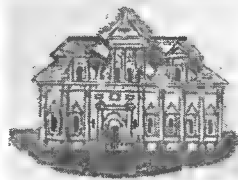
Друкарня Києво-Печерської Лаври в 18 в. (з Київ. Біблії 1758)

На Закарпатті є відомості про друкарню Грушівського манастиря (друга пол. 17 в.).

Перші відомості про Д. на Київщині стосуються друкарні в Хвастові (бл. 1597), але справжній розвиток його починається від заснування києво-печерської друкарні (1616), що аж до сер. 18 в. була найбільшою на Україні. Крім неї, в Києві були ще (1625—30) друкарні Т. Вербицького і С. Соболя. Пізніше (з 1787) була заснована друкарня Київ. Академії, а 1799 — губерніяльна. Є також відомості про друкарні в Бердичеві (з 1760 р.) та ін. містах. В Чернігові першу друкарню заснував К. Т. Ставровецький (1626), в якій він друкував свої власні твори, але по його смерті (1646) друкарня занепала, і вже пізніше організатором Д. на Чернігівщині став архиєп. Л. Баранович, заснувавши друкарню в Новгороді Сіверському (1671), яку він 1679 переніс до Чернігова. З другої пол. 18 в. Д. поширилося по ін. містах України: Єлисавет (1764), Кременчук (1765), Бендери (1791), Катеринослав і Харків (1793), Кам'янець Подільський і Миколаїв (1798) та ін. (див. ще ЕУ I, стор. 970—72).

З того часу, як Петро I наказом з 5. 10. 1720 підпорядкував київ. і чернігівську друкарні рос. патріярхові і заборонив друкувати книжки, крім старих церковних, і то після попередньої перевірки в Петербурзі, а синод на підставі цього видав наказ (1721) про сувору цензуру і контроль над названими друкарнями, укр. характер церк. Д. не тільки тут, а й по всіх ін. містах, куди сягала рос. влада, був цілковито викорінений. Що ж до цивільних друкарень, що їх мережа

поширилася з другої пол. 18 в., то вони були дуже слабі і друкували перев. урядові розпорядження рос. адміністрації і деколи рос. книжки другорядного значення.

На поч. 19 в., коли ручний прес був замінений друкарською машиною, Д. з ремесла почало перетворюватися на окрему галузь пром-сти (див. *Поліграфічна промисловість*, а також *Книга* і *Преса*).

Р. М.

Друки неперіодичні, див. *Книга.*

Друки періодичні, див. *Преса.*

Дуб (Quercus), дерево з родини букуватих: до 35 м висоти і 1,5—2 м грубини, характеристичне великою масою, глибоким вкоріненням у ґрунт, відростовою спроможністю, витривалістю у несприятливих життьових умовах, зокрема су-

Дубовий ліс

проти посухи, та довговічністю (500 рр. і більше).

Д. є найпоширенішим листяним деревом на Україні: становить бл. 28% усіх її лісів, або понад 1 000 000 га. В лісовій смузі Д. росте на кращих, не надто вогких ґрунтах — суборах, суглинках і грудах всуміш із сосною. В лісостепу Д. є основним деревом, утворюючи самостійні формації (діброви) або разом з ін. породами, на зах. перев. з буком, на Правобережжі — з грабом, на Лівобережжі — з деякою домішкою липи. В степах росте лише по балках і байрачних лісах; тут він витримує посушливий клімат найкраще з усіх дерев, і тому його насаджують в полезахисних смугах. В Карпатах Д. підноситься на підніжжі до 600 м. Найпоширеніший на Україні Д. звичайний, або літній, долинний, черешковий (Q. robur L. або Q. pedunculata E.); на Зах. Україні, в Криму й на Кавказі поширений Д. зимовий скельний або сидячоцвітий, безчерешковий (Q. petraea Liebl. або sessiliflora S.); на півд. Україні, в Криму й на Кавказі росте Д. пухнатий (Q. pubescens Willd.), менший на зріст, без пром. значення. По парках трапляються часто чужоземні дуби, як Q. rubra, Q. palustris, Q. coccinea, Q. suber та ін. Деревина Д. жовтасто-бура, міцна й витривала. Д. вживається на будів. споруди (раніше перев. в корабельному будівництві), мости, паркети, меблі, на бочки, на деталі машин і т. п. Кора використовується в гарбарстві, на домашні фарби, у фармакопеї; жолудь уживається як суроґат кави, для годівлі тварин. Укр. Д. завжди високо цінився на закордонному ринку й від найдавніших часів був предметом експорту.

Б. Лучаковський

Дубас Павло (* 1894), укр. гром. діяч в ЗДА (Філядельфія), лікар; в 1944—51 рр. — секретар Злученого Укр. Амер. Допомогового Комітету (ЗУАДК).

Дубасов Федір (1845—1912), рос. адмірал, 1905—06 московський ген.-губернатор; м. ін. відомий гострою розправою з учасниками сел. заворушень у 1905 на Чернігівщині й Полтавщині.

Дубельт Леонтій (1792—1862), рос. держ. діяч; спершу масон і декабрист, згодом жандармський ген., 1835 начальник штабу корпусу жандармів, 1839 — управитель Третього Відділу царської канцелярії; 1847 разом із графом О. Орловим досліджував справу Кирило-Методіївського Братства, виявляючи особливу ненависть супроти Шевченка.

Дубенка (II—4), м. над Бугом на Холмщині, 4 000 мешк. (1931); тепер в Люблинському воєводстві в Польщі.

Дубенський манастир, в м. *Дубно* на Волині, архимандрія св. Спаса, заснований 1592 кн. Острозьким, спочатку був правос., з 1700 р. кат. В 19 в. знову правос. Хрестовоздвиженський чоловічий манастир.

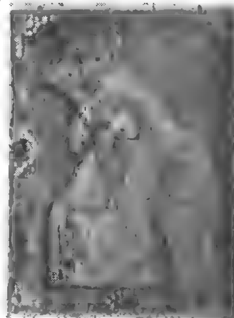

Дубенська ікона

Дубецький (Dubiecki) Маріян (1838—1926), поль. історик родом з Волині; писав м. ін. на укр. теми: „Kudak twierdza kresowa“ (1879), „Obrazy i studja historyczne“ (1899), тенденційно заперечував самостійність укр. культури, пояснюючи її здобутки виключно поль. впливами.

Дубина (Дубинець) Іван (1903—54), геолог і гром.-політ. діяч родом з Київщини, доц. Київ. Ун-ту, праці з геології України й СССР, зокрема обслідування графітів України. На еміґрації один з організаторів УРДП і чл. її ЦК, діяч Дем. Об'єднання бувших репресованих українців під Совєтами (деякий час гол.); спогади про протибольш. боротьбу на Україні на поч. 1920-их рр. «Горить Медвин».

Дубицький Іван, сучасний журналіст, 1933—39 ред. журн. «Ми» у Варшаві; автор багатьох ст. і перекладач з франц., есп. і англ. мов.

Дубівське (VI—23), с. над р. Сал, р. ц. Ростовської обл. РСФСР; положене на півн. межі укр. мішаної етнографічної території сх. Передкавказзя; за переписом 1926 р. українці становили в р-ні 18,9%.

Дубляни (IV—4), с. на сх. від м. Самбора на Наддністрянському низу; р. ц. Дрогобицької обл.

Дублянський Анатолій (* 1912), свящ. УАПЦ, журналіст; ред. «Укр. Голосу» (1942—44) і «Рідної Церкви» (з 1952); статті перев. з іст. Волині; на еміґрації в Німеччині.

Дубно (III—6), м. над р. Іквою на Зах. Волині, р. ц. Рівенської обл., 15 000 меш. (1931). Вперше згадується 1099 як с. Дубень, в 15 в. дістає міські права і переходить до володіння кн. Острозьких; в 15 в. в Д. засновано фортецю, важливу під час коз. воєн, яка проіснувала до першої світової війни. Через заснування ярмарків в 1670 р. мало торг. характер, особливо в 1774—94-их рр., коли до Д. перенесено відомі *«львівські контракти»* (згодом у Києві). За рос. і поль. часів пов. м., осередок культури й торгівлі хмелем. Тепер незначна пром-сть (маслозавод, трикотажна і беконоконсервна фабрики); рештки кол. замка. До 1939 тут існував *Дубенський манастир.*

Руїни замка Острозьких

Дубняк Кость (* 1890), географ, економіст і бібліограф, проф. Ін-ту Нар. Освіти і Укр. Н.-Д. Ін-ту Географії й Картографії в Харкові (в 1927—34 рр.); 1934 з ліквідацією Ін-ту репресований разом з його дир. С. Рудницьким; праці з методики й дидактики географії, краєзнавства, про укр. геогр. термінологію тощо; «Матеріяли до с.-г. бібліографії України» (1927).

Дубовий Іван (?1684—1938), командарм 2 ранґи, больш. військ. діяч на Україні, 1918—20 разом із М. Щорсом провадив боротьбу проти укр. військ; командир 14 корпусу Червоної Армії, командувач Харківської військ. округи; зліквідований під час «єжовщини».

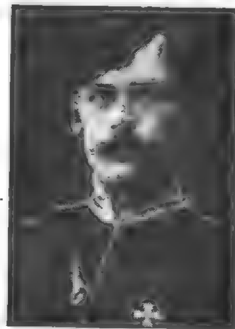

І. Дубовий (1894—1956)

Дубовий Іван (1894—1956), полк.-інж. Армії УНР, командував 2 куренем 2 Запор. піхотного полку, тим же полком, 7 Запор. дивізією, 7 Запор. Загоном в Зимовому поході і врешті командир бриґади 1 Запор. стрілецької дивізії; гол. Т-ва Запорожців ім. Болбочана. Помер на еміґрації у Франції.

Дубовик Леонтій (1902—52), актор, режисер і педагог, родом із Києва; закінчив Київський Муз.-Драматичний Ін-т ім. Лисенка. З 1925 режисер у «Березолі», після його реорганізації — режисер Харківського Театру ім. Шевченка; серед постав «Талан» Старицького, «Тев'є-Молочник» за Шолом-Алейхемом, «Назар Стодоля» Шевченка, п'єси Корнійчука й ін. Характеристичні риси вистав Д.: романтична театральна яскравість, монументальність виразу, барвиста й динамічна маса. Доц. і дир. Харківського Театрального Ін-ту.

Дубовицький Микола (* б. 1900), інж.-металюрґ, до 1939 р. доц. Гірничої Академії в Кракові; д. чл. НТШ; праці з ділянки металюрґії.

Дубович Іван, полеміст 17 в. на боці унії, архимандрит Дерманського манастиря; відхід від православія шляхти пояснював неосвіченістю правос. духівництва, обстоював григоріянський календар; його твори: „Hierarchja abo o zwierzchności w cerkwi Bożej...“ (1644) і „Obraz prawosławnej cerkwi wschodniej“ (1645).

Дубовка, м. та річна пристань над Волгою, де вона найближче зближається

до Дону, р. ц. Сталінградської обл. За першої світової війни в Д. був табір полонених, де в 1915—17 перебували старшини УСС, пізніші організатори Січових Стрільців.

Дубов'язівка (II—14), с. біля м. Конотопу, р. ц. Сумської обл.; цукровий і спиртовий заводи.

Дубосари (VI—10) м. на лівому березі Дністра, р. ц. Молдавської ССР, місцева харч. пром-сть; розвиток Д. утруднює брак залізниці; останньо значення Д. зросло в зв'язку з побудовою (1954—55) Дубосарської гідроелектростанції (бл. 80 000 квт), яка дає струм сусіднім р-нам і м. Кишиневу; засноване 1792 р. В р-ні за переписом 1926 українці становили 14,3%, молдавани 67%.

С. Дубравський

Дубравський Степан (1829—1909) гал. педагог, учитель сер. шкіл; пед. розвідки в часописі «Дôмъ и Школа»; записав своє майно на стипендії, а при т-ві «Просвіта» заснував фундацію свого імени для видавання популярних книжок.

Дубровиця (II—7), м. над дол. Горинню на Волинському Поліссі; р. ц. Рівенської обл. 7 000 меш. (1931); один з осередків Турово-Пинського князівства, в кін. 12 в. стало на деякий час гол. м. окремого князівства.

Дубровська Ніна (* 1885), музикознавець, родом з Черкас, чл. Римської філармонічної академії; у 1920-их рр. голова ред. колеґії словника муз. термінології Ін-ту Наук. Мови при ВУАН.

Дубровський Василь (* 1897), історик і гром. діяч, родом із Чернігівщини; в 20-их рр. викладав у Чернігівському та Харківському Інті Нар. Освіти, наук. співр. Н.-Д. Катедри Іст. Укр. Культури в Харкові, інспектор охорони пам'яток культури України. 1934—37 був ув'язнений в концтаборах, 1941—43 гол. Харківської «Просвіти»; з 1943 на еміґрації, нині в ЗДА. Серед праць: «Сел. рухи на Україні після 1861», I (1928), «Нариси з іст. Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні» (1928), «Музеї на Україні» (1929), «Перша фабрика на Україні» (1930) й ряд ін. розвідок з історії України, музейництва і туркології; переклади клясиків тур. літератури, публіцистичні статті, нариси, оповідання й ін.

В. Дубровський

Дубровський Віктор (1876—193?), лексиколог, співр. *Інституту Української Наукової Мови* ВУАН, упорядник «Московсько-укр. словника» (1911, 1917, 1918), «Московсько-укр. фразеології» (1917), «Рос.-укр. техн. словника» (1925, 1926), словника техн., гол. річкової термінології (1928). Засуджений в процесі СВУ 1930, на засланні в Алма-Аті 1932—36, де вдруге був заарештований і вивезений на північ.

Дубровський Павло (1857—?), агроном, 1895—1906 рр. ред. с.-г. журн. «Хуторянин», що видавався Полтавським С.-Г. Т-вом; автор статтей і розвідок на госп. теми.

Дувірак Гриць (1861—1929), селянин, організатор радикального і січ. руху на Гуцульщині, чл. Гол. Управи Укр. Радикальної Партії, чл. Виділу Укр. Нац. Ради ЗУНР. 1928 перейшов до Сельробу.

Дугласія (даґлезія) (Pseudotsuga Douglasii, Lamb.), шпилькове дерево з Півн. Америки, зовні подібне до смереки. На Україні росте по парках; пробні насадження Д. в лісах на Україні з 1900-их рр. виявляють тепер здорові деревостани.

Дуда (коза, волинка), укр. нар. муз. інструмент у вигляді мішка з козячої чи телячої шкіри й трубок. Виконавці на Д. звуться «дударі», «дударики». Д. перев. пастуший інструмент, поширений у Европі; нац. муз. інструмент шотляндців. (Див. ЕУ I, стор. 281—82).

Дуда Антін, культ. і політ. діяч на Холмщині; вчитель гімназії; чл. Холмського Губ. Виконавчого Комітету і чл. Центр. Ради в 1917—18 рр.; в'язень польс. тюрем, вмер від поліційних побоїв на поч. 20-их рр.

Дуда Михайло, (* 1897), співак героїчний тенор, родом з Галичини, проводив концертові подорожі по Зах. Укр. Землях, влаштовував самостійні концерти в більших містах Зах. Европи.

Дударів Дмитро (* 1895), драматичний актор, почав сценічну діяльність 1920 р., з 1922 — в Театрі ім. Заньковецької (в Запоріжжі, тепер у Львові), один із провідних акторів театру, перев. на характерних ролях, м. ін. Овлур в «Сні кн. Святослава», Клавдій в «Гамлеті» і ін.

Дудек, дитик, див. *Шаг*.

Дудикевич Володимир (1861—1922), адвокат у Коломиї, один із провідників гал. москвофілів на переломі 19—20 в., посол до гал. сойму; очолював групу, яка обстоювала повну єдність із Росією

(т. зв. «новокурсники»); помер у Ташкенті, після ув'язнення в ЧК.

Дудинський Роман (1880—1920), інж., сотник УСС і майор УГА; 1914—18 рр. командир сотні УСС, 1919 короткий час командир 2 (Коломийської) бриґади. Інтернований большевиками в концтаборі (Кожухів під Москвою), помер в московській лікарні.

Дудко Федір (* 1885), псевд.: Одуд, Ф. Карпенко, Ф. Дудко-Карпенко; письм. і журналіст, родом із Чернігівщини. В укр. пресі працює з 1907 (Київ). З 1920 жив у Львові, працюючи в бібліотеці НТШ; з 1944 на еміґрації в Зах. Европі, з 1949 в ЗДА. Автор численних белетристичних творів, здебільша тематично зв'язаних із добою визвольних змагань; їх характеризують добре знання побуту, вміння будувати цікавий сюжет і романтична піднесеність, не зважаючи на рясні натуралістичні деталі: «Отаман Крук» (1924, 2 вид. 1941), зб. оповідань «Дівчата очайдушних днів» (1937), «Глум», цикл повістей «В заграві», «Чорторий», «Квіти і кров», «На згарищах», «Прірва» (1928—31); зб. «Заметіль» (1948), іст. роман «Великий гетьман» (1936), іст. оп. «Стрибожа внука» (1937), оповідання для дітей та ін.

Ф. Дудко

Дудник, дягиль (Archangelica officinalis Hoffm. — Angelica archangelica L.), дворічна рослина з родини окружкових, плекається по садах. Коріння та корняки мають запашну етерову олію. В медицині використовують як сечогінне й потогінне, а також для збудження органів травлення. Етерову олію й підземні частини вживають в парфумерному й лікерному виробництвах.

Дудра Михайло (* 1912), економіст, нар. в ЗДА, доц. Укр. Високої Екон. Школи в Мюнхені (1947—49), з 1949 проф. коледжу в ЗДА; досліди над аґрарною політикою в ЗДА і платнею робітників, нарис іст. екон. доктрин англ. мовою (1952); в 1934—37 ред. «Лемківського Дзвону» в Нью-Йорку.

Дудрович Андрій (1782—1830), родом із Закарпаття, учень Й. *Шада* і його наступник як проф. філософії в Харківському Ун-ті (1818—30), прихильник романтичної психолоґії (школи Шеллінґа); кілька невеликих праць латинською та рос. мовами.

Дужий Микола (1902—55), студентський і просвітянський діяч, 1930—39 секретар Гол. Виділу т-ва «Просвіта» у Львові; ред. «Студентського Шляху» (1931) і календарів «Просвіти» (1935—39); ст. на освітні і іст. теми. Чл. проводу ОУН і один з організаторів УГВР; 1946—55 на засланні, звільнений помер у Львові.

М. Дужий

Дука Ґеорґе († 1685), молдавський господар, призначений тур. урядом, після усунення Ю. Хмельницького 1681, на гетьмана частини Правобережної України з титулом «воєводи й господаря земель Молдавських і земель Українських», з осідком у Немирові на Поділлі. Д. мав заселити спустошений край, на засадах давніх коз. привілеїв, але незабаром помер у Львові.

Дука Степан (* 1907), селекціонер рослин і помолог, заступник дир. Н.-Д. Ін-ту Плодівництва в Китаєві б. Києва; бл. 40 праць.

Дукат, див. *Червоний золотий.*

Дукин Микола (* 1905), письм., родом із Слобожанщини; належав до літ. орґції «Плуг», друкував вірші й оповідання в журналах «Плужанин», «Плуг», «Молодняк»; дитяча п'єса «Артемова артіль», оп. «Мінезота ч. 23» (1929) та ін. В 30-их рр. засланий, дальша доля невідома.

Дуклер Валентин (* 1905), драматичний актор, на сцені з 1929, спершу в Одесі, з 1934 в Києві в Театрі ім. Франка, перев. на амплюа молодого героя (м. ін. в п'єсах «Дон Карльос» Шіллера, «Остання жертва» Островського, «Маруся Богуславка» Старицького). Перейшов до рос. театру ім. Л. Українки в Києві.

«Дукля», квартальник, літ.-мист. та гром.-політ. альманах, орган Гуртка укр. письм. при словацькій секції Спілки Чехо-Словацьких Письменників, виходить у Пряшеві (Словаччина) з 1953 р. укр. і рос. мовами; відпов. ред. І. Мацинський (1953—54), Ф. Іванчов (з 1955).

Дуклянський перевал (IV—2), перехід у Низькому Бескиді 502 м на території Лемківщини, нині на кордоні Польщі й Чехо-Словаччини. Один із найвигідніших карпатських перевалів, що становив важливий шлях між іст. Польщею й Угорщиною; в 19 в. втратив своє значення, бо не було проведено залізниці. Терен тяжких боїв взимку 1914—15 і 1944—45; в січні 1945 загинуло багато українців — вояків *Чехо-Словацької бриґади* ген. Свободи — в боях проти німців.

Дуленко Валентина (* 1904), балерина, родом із Слобожанщини, солістка Хар-

ківського Акад. Театру Опери і Балету; ряд визначних ролей у балетах «Червоний мак», «Лебедине озеро», «Корсар», «Йосиф Прекрасний», «Горбоконик», «Пахіта», «Дон-Кіхот» та ін.

Дулишкович Іван (1815—83), гр.-кат. свящ., закарп. історик; гол. праця: «Историческія черты Угро-русскихъ» (3 тт. 1874—79).

Дуліби, див *Волиняни.*

Дуліби, с. над р. Стрипою на гал. Поділлі, Бучацького р-ну Тернопільської обл.; 2. VI. 1919 — переможний бій 8 Самбірської бриґади УГА на відтинку Жнибороди - Скоморохи - Бариш.

Думанський Антін (* 1880), хемік, 1903—13 провадив досліди в Київському Політехн. Ін-ті; згодом проф. і ректор Воронізького С.-Г. Ін-ту Кольоїдної Хемії, ним створеного. З 1945 д. чл. АН УРСР, з 1946 дир. Ін-ту Заг. і Неорганічної Хемії АН УРСР; автор ряду основоположних праць із кольоїдної хемії.

А. Думанський

Думи, лірико-епічні твори укр. усної словесности про події з життя коз. України 16—17 вв. Від інших лірико-епічних та іст. творів Д. відрізняються способом виконання та формою. Д. не співаються, а виконуються речитативом у супроводі муз. акомпаньяменту на бандурі, кобзі або лірі. Д. не мають певної строфічної будови, вони розпадаються на нерівні періоди, відповідно до ходу розповіді; кожний такий період становить закінчене синтаксичне ціле, дає завершену думку; вірш складається з нерівної довжини рядків (від 4 до 40 складів); велику ролю в Д. відограє рима, переважно дієслівна, якою об'єднуються кілька рядків. Музична рецитація Д. має багато спільного з голосінням. Поетика Д. має деякі подібності до серб. епосу. У Д. часто вживаються подвійні синонімічні вирази (плаче-ридає, біжить-підбігає). Широко використовуються в Д. постійні епітети (буйний вітер, синє море, сива зозуля).

Походження Д. Дослідники зв'язують Д. з поетичними формами України 12 в., зокрема з «Словом о полку Ігореві». Поширеною теорією походження Д. є теорія П. Житецького, яка розглядає Д. як своєрідну синтезу творчости нар. і «книжно-інтеліґентної». Основою Д. є нар. пісня, оформлена під впливом шкільних силабічних віршів 16—17 вв. У мові Д. є багато архаїзмів і церк.-слов'янізмів. Книжний елемент в іст. пісню міг бути занесений мандрівними школярами 17 в. та мандрівними дяками. В. Перетц називав Д. «гармонійною синтезою культ.-індивідуальної творчости з нар.» Вперше Д. згадуються в «Анналах» поль. історика Сарницького, який під 1506 р. згадує про смерть двох братів у поході на Волощину, на честь яких складено сумні пісні — «думи». Д. витворювалися на ґрунті воєнного життя 16—17 вв.

Тематика Д. За своєю тематикою Д. поділяються на два цикли. До першого, хронологічно старішого, належать Д. про боротьбу з татарами й турками; серед них вирізняють такі групи: 1) Д. про турецьку неволю («Втеча братів із Азова», «Маруся Богуславка» та ін.); 2) про лицарську смерть козака («Самарські брати», «Іван Коновченко», «Хведір Безрідний» та ін.); 3) про щасливе врятування козаків з неволі, про повернення з походу («Самійло Кішка», «Олексій Попович», «Отаман Матіяш» та ін.). До найстаршої верстви Д. належать побутово-моралістичні («Про вдову і трьох синів», «Про брата і сестру» та ін.) Всі Д. старішої верстви відзначаються ліричним характером, сумовитим настроєм та глибоким моральним змістом. Багатством мови і стилю Д. старішого циклу мають тісний зв'язок з старішими нар. піснями, зокрема з голосіннями.

До другого циклу належать Д. про коз.-поль. боротьбу. За змістом вони поділяються на дві групи: 1) Д. про Хмельниччину («Хмельницький і Барабаш», «Корсунська битва», «Оренди», «Молдавський похід Хмельницького» та ін.); 2) Д. на теми соціяльні («Дума про Ганджу Андибера», «Дума про поєдинок козака Голоти з татарином»).

Про творців Д., кобзарів, див. ЕУ І, стор. 265.

Історія збирання та вивчення Д. В іст. збирання та дослідження Д. можна встановити три періоди. Спершу (20—30 рр. 19 в.) з'явилися перші зб. укр. нар. пісень (М. Цертелева, М. Максимовича, П. Лукашевича), в яких містилися перші записи Д. В цей період ще не було ніякої наук. аналізи Д. Другий період характеризується зростанням великого зацікавлення Д. Вони широко використовуються в творчості Шевченка, Гребінки, Куліша, Гоголя. Куліш робив спробу дати зведення Д. в поемі «Україна. Од початку Вкраїни до батька Хмельницького» (1843). Збирали та видавали Д. Метлинський («Нар. южнорус. песни», 1854) і Куліш («Записки о Южной Руси», 1856—57). У цей час виявлено багато нових варіянтів, вироблено нові правила запису та розпочато наук. вивчення Д. (зокрема в працях

Костомарова). Третій період збирання та дослідження Д. (1860—90 рр.) зберігає наук. значення й до наших часів. Епохальним було видання Д. «Ист. песни малорус. народа» В. Антоновича і М. Драгоманова, з широкими іст. та порівняльно-літ. коментарями. Велике наук. значення мали праці П. Житецького. Перше дослідження музики Д. належить М. Лисенкові («Характеристика муз. особенностей малорус. дум и песен, исполняемых кобзарем Вересаем», 1873).

Початок 20 в. позначений великим інтересом до проф. співців, бандуристів, кобзарів та лірників у зв'язку з 12 Археологічним з'їздом у Харкові (1902). Наук. завершенням усіх дослідів Д. була праця К. Грушевської «Українські нар. думи». (Див. ще ЕУ І, стор. 264—266; література стор. 272). *П. Одарченко*

Думитрашко Костянтин (1814—86), письм. родом з Полтавщини, викладач Київської Духовної Семінарії, згодом бібліотекар Духовної Академії; автор поезій, друкованих у журн. «Маяк» (1843) під псевд. К. Д. Копитька, і виданої 1859 в Петербурзі поеми «Жабомишодраківка з гречеського лиця на козацький виворот на швидку нитку перештопана», яка античний сюжет про війну жаб і мишей засобами травестії й бурлеску пристосувала до політ. подій 17 в. з польонофобською і русофільською тенденцією.

Думін Осип (* 1893), сотник Січових Стрільців і військ. письм.; в листопаді 1918 брав участь у повстанні проти гетьмана, 1918—19 командир куреня, полку і бойової групи СС, 1920—21 командир повстанчого загону на Трипільщині. Автор військ.-іст. і мемуарних статтей, перев. в «ЛНВ» і «Літописі Червоної Калини». Окремі більші праці: «Нарис іст. укр.-поль. війни 1918—19», «Іст. Леґіону УСС», «Партизани», співавтор «Іст. Укр. Війська» (вид. Тиктор), наук. співр. Сх. Ін-ту в Кеніґсберґу. Літ. псевд. Антін Крезуб. З 1945 доля невідома.

О. Думін

Думка, назва укр. нар. ліричних пісень, вживана в 19 в., і назва фортепіянових творів М. Завадського та ін., складених на зразок укр. нар. пісень. Згодом назва деяких творів у слов. композиторів (для фортепіяна П. Чайковського, тріо А. Дворжака) або окремих частин (напр., в «Укр. рапсодії» М. Лисенка).

«Думка», двомісячник, з 1942 двотижневик націоналістичного напряму, виходив у Заґребі і Руськім Керестурі (Юґославія) 1936—44, до 1940 укр. і бачвансько-укр. мовами; ред. о. С. Саламон (1936—37) і о. М. Вучко (1937—44); «Д.» з 1941 орган Укр. Представництва в Заґребі.

ДУМКА

ДУМКА, Держ. Укр. Мандрівна Капеля, постала 1919 з заснованої в роки визвольних змагань капелі Дніпросоюзу, перетвореної на капелю Київського Відділу Нар. Освіти. Гол. диригент і мист. керівник (1919—41) Нестор *Городовенко*. Уславилася високомист. виконанням кращих зразків укр. (оригінальні хори й обробки нар. пісень) і світової хорової літератури (твори Гайдна, Верді, Ґріґа, Дебюссі, Равеля та ін.). З великим успіхом концертувала на Україні, по республіках Сов. Союзу і за кордоном, зокрема у Франції (1929). З політ. причин була реорганізована в 1938, коли Городовенко тимчасово був усунений від керівництва. В роки війни втратила керівника й частину складу. Відновила після війни свою діяльність під керівництвом О. Сороки.

«Думка», хорова капеля під проводом М. Струка, концертувала після другої світової війни в Австрії, Німеччині й Швайцарії.

«Думка», чоловічий хор в Нью-Йорку з 1949 р.; диригенти С. Микитюк, Л. Крушельницький.

Думка Микита (* 1898), клясичний філолог і історик, дослідник грец. історіографії й античної культури, а також укр. передісторії; тепер проф. Львівського Ун-ту.

Думка Павло (1854—1918), гал. гром. і політ. діяч, селянин; чл.-засновник Укр. Радикальної Партії, посол до гал. сойму (1908—18), чл. Укр. Нац. Ради ЗУНР; автор поезій.

Дунаєць, р. в Польщі, в Карпатах, права притока Висли, довж. — 210 км.; в сточищі Д. лежить найбільше на зах. висунена частина укр. етногр. території (зах. Лемківщина).

Дунаїв (IV—5), м-ко над Золотою Липою на гал. Поділлі; р. ц. Львівської обл.

Дунаївці (V—7), с. м. т. над р. Тернавою на сх. Поділлі, р. ц. Хмельницької обл.; фабрика сукна; через віддаль від залізниці (22 км) не розвивається (1897 р. — 11 000 меш., 1932 — 7 000).

Дунай, друга щодо довжини (2 860 км) і величини сточища (817 000 км²) р. Европи, пливе в своїй дол. течії, від гирла Прута до моря, на довж. 150 км на кордоні УССР (півд. Басарабія) й Румунії (Добруджа). До сточища Д. належать на

Україні частини сточищ його карпатських доплив: Тиси (все Закарпаття — 12 900 км²), Прута (12 500 км²) і Серета; усе сточище Д. в межах УССР становить 28 800 км². В межах України Д. перепливає Причорноморську низовину і б. 55 км нижче гирла Прута творить дельту й ділиться на три гирла: півн. Кілійське, яким проходить кордон УССР майже 100 км завдовжки, сер. Сулинське і півд. Георгіївське. Кілійське гирло пропускає $^2/_3$ води Д., ширина його сягає 500—1200 м, глибина — 10—20 м, перед впадом до моря воно ділиться на низку рукавів і каналів. Всю дельту Д. становлять плавні — заболочена рівнина, прорізана сотнями рукавів і каналів, вкрита очеретами і чагарниками. На укр. території Д. багатий рибою, гол. осетровими, завдяки чому одне з головних занять населення — рибальство. На всьому протязі в межах УССР Д. приступний для малих морських кораблів; головні пристані — Рені, Ізмаїл, Кілія, Вилкове. Велике господарське значення Д. полягає в тому, що він безпосередньо зв'язує Україну з ін. наддунайськими країнами.

Віднога Дунаю б. с. Вилки

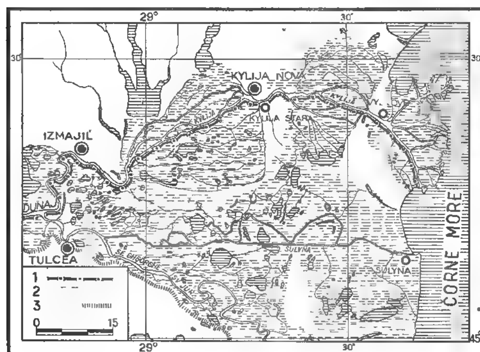

Дельта Дунаю
1 — Кордон УССР і Румунії. 2 — Болота. 3 — Стрімкий берег височини Добруджі

Гирла Д. замешкані здебільша нащадками запорозьких козаків (див. *Задунайська Січ*), і то так на території УССР, як і в межах Румунії (див. *Добруджа*).

Дурбак Павло (* 1879), інж. машинобудівництва, гал. промисловець і підприємець; сотник-інтендант, гол. інтендант УГА, за Директорії начальник постачання, чл. засновник Укр. Техн. Т-ва у Львові, його гол. (1926—27) і почесний чл.; викладач Укр. Високої Техн. Школи у Львові; 1940 вивезений большевиками.

П. Дурбак

Дурдуківський Володимир (* 1874), педагог, за УНР дир. 1 укр. гімназії ім. Шевченка в Києві (за сов. часу — 1 трудової школи), керівник Науково-педагогічної Комісії ВУАН (ліквідована 1930); один з засновників в-ва «Вік»; писав на педагогічні теми в київ. журн. «Світло» (1910—14), «Вільна Укр. Школа» (1917—20) та в «Працях Наук.-пед. Комісії при ВУАН»; ред. збірника «З практики трудової школи». 1930 засуджений в процесі СВУ на 8 р. ув'язнення, незабаром звільнений, але за «єжовщини» заарештований знову. З того часу доля невідома.

В. Дурдуківський

Дурман звичайний, також див-дерево (Datura stramonium L.), однорічна рослина з родини пасльонуватих, висотою до 1,2 м; росте як бур'ян, дуже отруйна; в медицині використовують листя Д. з., в якому містяться алькальоїди. Деякі відміни Д. з. — декоративні рослини.

Дурново Микола (1876—1930-і рр.), рос. славіст молодограматичного напрямку, доц. Харківського Ун-ту, потім проф. Моск. й Брненського ун-тів. В «Очерк истории русского языка» (1924) дав нарис укр. іст. фонетики й морфології з позицій, близьких до Шахматова, а у «Введение в историю русского языка» (1927) дав найповніший досі огляд старосх.-слов. текстів і бібліографію їх видань. Д. показав вагу старо-укр. рукописів для вивчення церк.-слов. мови («Южнославенскі філолоґ», 4—5) і опрацьовував фонетичні проблеми старо-укр. текстів (Архангельське євангеліє, Галицьке євангеліє та ін.). Працював також в укр. діялектології, давши «Хрестоматию малорусских говоров» (1913),

клясифікацію їх («Опыт диалектологической карты русского языка», 1915, спільно з Соколовим і Ушаковим), підтримав концепцію постання укр. говірок Ганцова в його полеміці з С. Смаль-Стоцьким (1925) і особисто вивчав говірки Закарпаття (1928). Д. належить також теорія рівнорядности двох слов. абеток — глаголиці й кирилиці. Загинув на засланні. *Ю. Ш.*

Дутка Августин (* 1906), суддя, гром. діяч на Закарпатті; секретар Вищого Суду Карп. України, посол до сойму, чл. правничої комісії автономного карп. укр. уряду; з 1939 на Словаччині.

Дуткевич Юліян (1857—1925), гр.-кат. свящ., довголітній парох с. Дуб'я на Бридщині; ініціятор і засновник першого укр. хліборобського т-ва «*Сільський Господар*» в 1898 р.; автор популярних статтей і розвідок з ділянки сіль. госп.-ва, зокрема пасічництва; збірки оповідань («Цвіти і будяки») під псевд. Е. Варнич.

Дутчак Василь (1869—1947), бук. гром. і політ. діяч, адвокат, посол до рум. парляменту (1930—32), де виступав проти порушення рум. владою укр. нац. прав на Буковині і оформив 4 петиції до Ліґи Націй у цій справі; організатор Укр. Нар. Орг-ції в Чернівцях (1922—27), чл. екзекутиви Укр. Нац. Партії на Буковині (1927—32); правничі праці укр., нім. та рум. мовами: «Табулярні добра і двірські обшари на Буковині» (1907), „Die rechtliche Bedeutung der Dekretsgesetze Rumäniens“ (1922), „Das Minimum der Volksstammesrechte in Rumänien“ (1923), „Stockwerkeigentum“ (1940) й ін.

Дутчак Микола (1827—63), гуцульський нар. мистець-відливар із Брустур Косівського пов., відомий мосяжними виробами; син його Дмитро також мистець-мосяжник.

Дутчак Микола (1885—1941), укр. гром. діяч в ЗДА (Скрентон), чл.-засновник Укр. Роб. Союзу.

Духівниця, акт розпорядження своєю власністю на випадок смерти, також — заповіт, тестамент. Термін Д. вживався поруч із староруським «ряд» з 15 в. В «Руській Правді» цей інститут спадкового права не був чітко визначений. Він був скорше договором членів родини, ніж виявом волі заповідача. Умираючий міг передати майно лише дітям або жінці. Форма Д. давніше була найчастіше словесна, пізніше писана. Лит. Статут і коз. право докладно визначають інститут Д.: хто має право її укладати, в яких межах, формальності тощо (див. ЕУ I, стор. 655, 658, і *Спадкове право*).

Духінський (Duchiński) Францішек (1817—93), поль. публіцист, етнограф і історик, родом з України, співр. провідника поль. еміґрації в Парижі кн. А. Чарторийського; в своїх творах, позбавлених однак наук. іст. арґументації, пропаґував ідею боротьби евр. народів з Росією, виступаючи прихильником спільного поль.-укр. фронту й самостійности України.

Духнович Олександер (1803—65), закарп. гром. культ. діяч, педагог, письменник і публіцист; гр.-кат. свящ., канонік капітули в Пряшеві; родом з Пряшівщини (с. Тополя). Вся діяльність Д. була пройнята обороною Закарпаття проти зугорщення, за що Д. в 1848 зазнав гострих переслідувань. Культ. діяльність Д. почав із збирання укр. нар. пісень, опублікованих 1878 Я. Головацьким. В 1850 заснував «Литературное заведеніе Пряшовское», що провадило культ.-осв. працю, м. ін. видаючи календарі та ін. популярні книжки. Написав ряд патріотичних поезій, зокрема «Я русин був, єсьм і буду» та «Подкарпатськії Русини» (що в 1919—38 рр. були гімном закарп. українців), драму нар. мовою «Добродітель перевищає богатство» (1850), містив численні статті, м. ін. у виданнях «Зоря Галицькая» (Львів), «Вѣстникъ» (Відень), «Церк. Газета» (Будапешт), «Слово» (Львів). Д. відомий як автор підручників для нар. шкіл («Книжиця читальная» 1853, катехизис, багато разів перевиданий молитовник «Хліб душі» та ін.) і статтей на пед. теми. Мова Д. нар. з домішкою церковно-слов'янщини. Із залишених Д. праць латинською мовою в 1877 р. в Петербурзі була в рос. перекладі видана «История Пряшевской епархии». Ім'я Д. використали закарп. русофіли для антиукр. діяльности в «*Обществе имени Духновича*» в 1922—38 рр.

О. Духнович

Література: Созанський І. Поетична творчість О. Духновича. ЗНТШ, LXXXVI. Л. 1908; Студинський К. А. Духнович і Галичина. Наук. Записки Т-ва Просвіта. Ужгород 1924; Вайда М. Великий пробудитель Закарпаття. Філядельфія 1953.

Духобори, див. *Сектанти*.

Духовенство (духівництво, духовний стан, священство, клір), окреслення для окремої категорії осіб у церкві, священнослужителів, які виконують спеціяльні функції богопочитання. В поганській Україні, мабуть, не було окремого стану духовних осіб-жерців; духовні функції виконував голова поширеної родини, як у Греції. Є тільки скупі згадки про окре-

мий духовний стан, волхвів в передхрист. добу на нинішніх рос. та білор. землях київсько-руської держави. В христ. Церкві духовні особи від найдавніших часів — це виразно відмежована від світських група людей, поставлена на службу Богові через таїнство священства (рукоположення); так є й донині в правос. і кат. Церквах. В ін. віровизнаннях, через брак науки про таїнство священства, духовні не так виразно відмежовані від світських і можливий перехід з одного стану в інший.

В правос. та кат. Церквах на Україні Д. поділяється на нижче (диякон, священик) та вище — ієрархія (єпископат), а також на Д. світське (біле) та монаше (чорне). Світське Д. живе в «світі», серед суспільства і виконує духовні функції між народом в рел. громадах. Монаше Д. живе по манастирях, відрікаючись від світу, і посвячується молитві (контемплятивні чини) або молитві та ділам христ. милосердя (школи, притулки, лікарні тощо); тільки винятково управляє парохіями. Укр. світське Д., правос. і кат., згідно з канонами сх. Церкви, має право одруження, чого не має лат. Д. з 4 в.; з цього походять особливості соц. і гром. становища укр. Д. і його тісніші зв'язки з громадянством. Після 1920 р. в Галичині впроваджено целібат в станиславівській і перемиській єпархіях; тепер на еміґрації кандидати на укр. кат. священиків також зобов'язані до целібату. Укр. Д. традиційно носить окрему чорну одіж (ряса, підрясник, реверенда); правос. духовні особи здебільша відпускають також довге волосся і бороду, хоч цей давній звичай іноді приймають і кат. священики.

По охрищенні України перші кадри Д. прийшли з грец. чорноморських колоній та з Болгарії, а вищі духовні особи перев. з Греції. Становище Д. на Україні укладалося за зразками візант. Церкви, але тільки формально. Так само, як у Візантії, укр. Д. мало право одруження, отже було тісно зв'язане з громадянством. Але на Україні не було ні візант. залежности Д. від держ. влади (цезаропапізм), ні протилежної крайности — залежности світської влади від духовної (папоцезаризм), як іноді бувало на Заході.

Правне становище Д. в княжій Україні базувалося на самоуправі Церкви. Д. становило суспільну групу з власним судом, якому підлягали не тільки священики, але також групи населення, зв'язані з Церквою (диякони, дяки, паламарі, проскурниці й ін.), т. зв. церковні люди (див. *Церковні суди*). Маєтки Церкви були звільнені від держ. тягарів. Церква, принаймні в перші століття християнства, і нижче парафіяльне Д. діставали *десятину*. Іноді вищі духовні особи, з огляду на свою освіту, мали вплив і на держ. справи: в княжих радах засідали єпископи і митрополит, який деколи керував вічем.

Особливою рисою Д. Київської Руси-України був його патріотизм, що проявлявся в літ. творах й ін. виступах Д. Митр. Іларіон в своєму творі «Слово о законі і благодаті» з гордістю говорить про свою батьківщину як одну із найславніших у світі. Данило Паломник на Гробі Господнім в Єрусалимі запалив лямпадку за князів і рідну землю. В літописах, написаних здебільша духовними, червоною ниткою тягнеться журба за «Землю Руську» та осторога проти крамольників, «губителів Руської Землі». Д. в княжій Україні було майже єдиним носієм освіти, так само як в тогочасній Зах. Европі. Духовні закладали школи та бібліотеки. В ділянці освіти перед вело монаше Д., зокрема Києво-Печерської Лаври.

Під тат. владою становище Д. принципово не змінилося, бо татари ставилися досить толерантно до релігії. Єдиним обмеженням з боку татар для укр. Д. був наказ припинити всякі зв'язки із Заходом. Однак провідна роля Д. змінилася з ін. причин: Київ з його Печерським манастирем й ін. осередки духовного та культ. життя України були великою мірою зруйновані, через що Д. не одержувало належної освіти, а з тим знизився і його вплив на укр. маси. Перенесення осідку київської митрополії на Московщину вплинуло так само на послаблення ролі укр. Д. в усьому суспільному житті. Це стало помітним і в Гал.-Волинській Державі. Тут література й освіта не стали вже виключною монополією Д., як було раніше.

Становище укр. Д. значно погіршилося з приходом поль.-лит. панування, спочатку на землях під Польщею, пізніше в Лит.-Руській державі. Під Польщею, зокрема в Галичині, укр. Д. стало таном тільки толерованим, бо всі привілеї духовного стану посідало лише римокат. Д., репрезентуючи на укр. землях інтереси чужої держ. влади. Укр. Д. було примушене шукати опіки й допомоги власного громадянства — існуючої ще шляхти, міщанства і селянства, а тим самим втрачати ту незалежність, яку воно мало в княжу добу; воно становиться залежним від своєї шляхти (право патронату), міщанства (братства). Залежність від своїх ставала для Д. тяжкою, а вже нестерпною була залежність від чужих — католиків, зокрема, коли маєтки укр. шляхти стали переходити до рук поляків, а починаючи з 16 в., зростала домініяльна влада панів (здебільша поляків) над селянами і над їх духовни-

ми. Теоретично і під чужим пануванням укр. Д. зберігало право власного суду та деякі ін. привілеї, але в практиці вони були обмежені, а згодом зведені нанівець. До вищих духовних стали застосовувати зах. право патронату, себто право короля призначувати кандидатів на єпископські престоли та архимандрії, звичайно при фактичному впливові місц. маґната, причому про особисту моральну вартість духовного мало дбали. Ці несприятливі політ. обставини, а також занепад того джерела культури, яким була для правос. України Візантія, призвели до катастрофічного занепаду освіти серед самого Д.

Верестейська церк. унія з Римом 1596 р. формально поліпшувала становище уніятського Д., хоч фактично ні ієрархія, ні рядове уніятське Д. ніколи до упадку Речі Посполитої не мали рівних прав з латино-польським. Його освіта піднеслася значно в наслідок студій в зах. кат. високих школах та власних колеґіях, засновуваних василіянами на взірець єзуїтських шкіл. Уніятські митр. і єп., почавши від І. Потія до поділу Польщі, боролись за свої права, обіцяні поль. королями, але не визнані (місця в сенаті нарівні з лат. єп.); щойно конституція 1791 р. визнала це право митрополитові.

В Правос. Церкві помітне теж піднесення освіти, до чого спричинилися правос. школи в Острозі, у Львові (братська) і в Києві — школа Богоявленського братства, а згодом Могилянська Колеґія, пізніше Академія. Значення правос. Д. піднеслося в коз. державі, де воно користалося опікою держ. влади. Тут правос. Д. відновило цілком свої привілеї духовного стану, напр., право автономного церк. суду; манастирські та церк. землі, як і маєтки Д., були звільнені від військ. зобов'язань та від тягарів праці, що тяжіли на коз. і сел. ґрунтах (посполитих). Помітним явищем життя Д. в коз. державі була заг. виборність осіб білого Д. на нижчі духовні посади, які найчастіше переходили з батька на сина або зятя. Низка збережених умов між свящ. і парафіянами свідчать про певну залежність духовних від церк. громад. Укр. Д. за коз. доби не було замкненою клясою: припливали до нього члени коз. старшини і рядового козацтва, міського та посполитого населення, хоч традиція тяглости духовних родин зберігалася. Д. шляхетського й старшинського походження зберігало свої маєтності й вільно ними диспонувало. Д. в коз. державі 17—18 вв. мало важливе значення в політ. і культ. житті нації. Серед Д. була й кол. ген. старшина (Р. Ракушка, М. Вуяхевич) і діти старшини. Перехід Укр. Правос. Церкви під владу моск. патріярхату (1686) дещо послабив значення і ролю укр. Д. Починаючи з другої пол. 18 в., відбувалося зрівняння правного становища укр. Д. з рос., яке було значно нижче, ніж на гетьманській Україні: обставлення білого Д. різними податками, зменшення компетенцій духовних судів, усунення принципу виборности священика громадою, більша його залежність від коз. старшини тощо. Одночасно рос. уряд і Синод рос. Церкви проводили русифікацію укр. Д., але вона захопила більшою мірою вище, ніж нижче Д.; останнє в перев. більшості залишилося ще в 19 в. укр. і нац. свідомим.

Укр. кат. Д. під Польщею постійно мусіло вести боротьбу з лат. Д., яке намагалося поставити його нижче. Лише за допомогою Риму визволилося вище укр.-кат. Д. з-під права патронату держави і маґнатів; призначення ієрархії перейшло до рук Риму. Митрополитами та єпископами ставали звичайно василіянські ченці, переорганізовані митр. Рутським 1617 (див. *Василіяни*). Василіяни та вище укр.-кат. Д., виховані в Римі або ін. кат. ун-тах і колеґіях, діставали тоді найкращу богословську освіту, але одночасно зазнавали вони чимраз більшої польонізації. Багато неукр. (білор., лит., поль.) елементу потрапляло до його рядів. Численні василіянські колеґії мали насамперед поль. характер; в них вчилося багато дітей місц. поль. або спольонізованої шляхти. Зростання поль. впливів в чернецтві та ієрархії Укр. Кат. Церкви вплинуло на поглиблення різниці між нижчим (білим) і вищим та монашим Д. Перше було духом укр. та демократичне, друге спольщене й аристократичне. Це було поважним недоліком укр. кат. Д. і причиною слабости Укр. Кат. Церкви під час переслідувань Росією по упадку Польщі (1772—1839).

В австро-угор. державі, в якій опинилася Галичина, Буковина і Закарпаття, укр. кат. Д. (і правос. на Буковині) було зрівняне в правах із латинським, а уряд подбав про піднесення його освіти. Вже в сер. 19 в. укр. Д. освітою дорівнювало латинському і стало відогравати провідну ролю в житті зах. українців. Відновлена (1808) Гал. митрополія стала провідним чинником укр. нац. життя. Львівська духовна семінарія і Львівський Ун-т готували укр. вищу інтеліґенцію, спершу здебільша духовну, а потім і світську. Подібну ролю відогравала і ужгородська єпископія на Закарпатті аж до 1867 р., себто до австро-угор. угоди, що стала початком загального угорщення укр. Д., як також його відчуження від нар. мас. Через Відень до Галичини дістаються поступові зах. впливи, і укр.

Д. незабаром модернізувалося й демократизувалося та стало провідником не тільки церк., але культ.-осв., гром. і навіть політ. життя. В другій пол. 19 в. в Галичині перевага Д. як єдиної укр. інтеліґенції (поль. іронія про укр. суспільство — «поп і хлоп») слабне, бо ростуть ряди світської інтеліґенції, але також здебільша з священичих родин або сіль. молоді, заохоченої до вищої школи місц. священиками. Це створило особливо тісний зв'язок між зах.-укр. Д. та масами народу. Укр. ієрарх — це «князь» укр. Церкви; укр. свящ. — це природний провідник села («Панські жарти» І. Франка); приходство — природний культ. осередок укр. села. З рядів укр. кат. Д. вийшло багато політ. діячів, напр., посли до гал. сойму і австро-угор. парляменту — Є. Качала, І. Озаркевич, Т. Войнаровський, С. Онишкевич, О. Стефанович, до поль. сойму — Л. Куницький, до сенату — Р. Лободич, чл. чехослов. парляменту і згодом гол. уряду Карп. України — А. Волошин й ін. В Галичині священики мали останнім часом свої станові орг-ції: Т-во св. Андрея у Львові та Т-во безженних священиків у Станиславові.

Під Росією становище укр. Д. в 19 в. чимало змінилося. Вище Д., а також провід манастирів із їх «штатами» стають майже цілком рос., а тому чужими укр. масам. Під їх владою і нижче Д. поволі підпадало під русифікаційні впливи, хоч численні типи рідного духовника-провідника укр. села («Старосвітські батюшки та матушки» І. Нечуя-Левицького) не переводилися до самої революції. Велике ч. діячів укр. нац. відродження походило з родин нижчого правос. Д. Дехто з укр. правос. священиків був обраний до Держ. Думи: А. Гриневич, В Солуха, К. Волков, О. Трегубов й ін.

Сов. режим на Україні, як і в усьому СССР, поставив Д. в скрутне і в багатьох відношеннях безправне становище. Не тільки позбавлено Д. всіх маєтків і держ. дотацій та обтяжено його високими податками, але також відібрано основні громадянські права (право голосу — «лишенці»; діти Д. не мали права на вищу освіту й держ. службу), а рел. навчання було заборонено. Влада розпочала також особисті переслідування Д., насамперед ієрархії. На поч. 30-их рр. фізично знищено більшість Д., зокрема нац. активну його частину, насамперед членів УАПЦ. Терор змусив багатьох із Д. виходити з свого стану, або маскуватися. Часткова зміна рел. політики в СССР після другої світової війни залишила і далі Д. УАПЦ, так само як і Укр. Кат. Церкви, поза законом; леґально існувати може тільки Рос. Правос. Церква й деякі ін. віровизнання.

В період між двома світовими війнами поль. влада на Зах. Укр. Землях під Польщею ставилася неприхильно до укр. Д., як правос., так і кат. Багато священиків зазнало переслідування з боку поль. органів. Становище укр.-кат. Д., бережене постановами конкордату з Ватиканом, було дещо вигідніше.

На еміґрації укр. Д. підлягає законам і користується з прав і привілеїв Д. даної країни. Воно, як і Церква в цілому, відограє видатну ролю в усьому житті українців поза межами батьківщини.

Література: Грушевський М. Історія України-Руси, тт. I, III, V. Л. 1898—1905; Лотоцький О. Суспільне становище білого духовенства на Україні і Росії в 18 в. ЗНТШ, т. XXI. Л. 1898; Голубинский Е. История Русской Церкви, I—II. М. 1900—01; Титов Ф. Православная Церковь в Польско-Литовском Государстве в 17—18 вв. К. 1905; Беднов В. Православная Церковь в Польше и Литве. Катеринослав 1903; Грушевський М. Культ.-нац. рух на Україні 16—17 вв. К. 1912; Липинський В. Церква в іст. України. Філядельфія 1925; Чубатий М. Правне становище Церкви в коз. державі 17—18 вв. Богословія, I—II. Л. 1925; Сліпий Й. Історія Гр.-Кат. Духовної Семінарії у Львові. Праці Греко-Кат. Богословської Академії, I—III. Л. 1934; Chodyniecki K. Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska. 1370—1632. В. 1934; Лужницький Г. Укр. Церква між Сходом і Заходом. Філядельфія 1954; Власовський І. Нарис історії Укр. Правос. Церкви, I—II. Нью-Йорк 1955—56.

М. Чубатий

«Духовна Бесіда», церк.-нар. ілюстрований правос. двотижневик, виходив у Варшаві 1924—25; видавець Е. Сакович; ред. В. Островський.

Духовна консисторія, установа при єпархіяльному єп. в Правос. Церкві, що адмініструє єпархію. Д. к. складається з членів (які очолюють окремі її відділи) та канцелярії на чолі з секретарем. При Д. к. існує суд, що розглядає справи духовенства (найчастіше) і шлюбні — світських осіб.

Духовна освіта на Україні. В княжій Русі-Україні не було розрізнення між заг. і церк. освітою; вся освіта і шкільництво були перейняті рел. духом та знаходилися в руках духівництва. Школи здебільша існували при єпископських катедрах, манастирях і церквах, де перев. готувались також майбутні священнослужителі. Особливого значення набрала школа в Києво-Печерській Лаврі. Навчання в цих школах, крім читання, писання, рахунків, охоплювало, як правило, Закон Божий і церк. спів; при навчанні вживалися виключно церк.-слов. книги — часослов, псалтир, апостол та октоїх. Ці школи відвідували не лише кандидати на духовний стан, але і всі освічені люди, гол. з вищих прошарків населення. З другого боку, для отримання священства не було обо-

в'язковим кінчати школу; вистачало й приватної освіти. Єпископ доручав комусь із авторитетних духовних осіб іспитувати кандидатів щодо грамотности, а іноді і сам їх перевіряв. Для іспиту сама школа не була достатньою; кандидат мусів додатково поглиблювати своє знання рел. правд і обряду під керівництвом старших священиків при церквах чи манастирях. Такий стан і роля шкіл збереглися майже до 17 в. Нові течії на Заході і їх вплив на Україні послабили давні пед. традиції, які вимагали від свящ. лише основної грамотности і на підставі церк. книг здобутої освіти. Проте було багато захисників старовини; напр., Іван Вишенський радив вчитися виключно з церк. книг. При великих церквах і манастирях можна було здобути більше богословської освіти; так, напр., подвижник Йов Княгинецький «болшого ради наученя» перебував в Угнівському манастирі. Тільки одиниці з укр. правос. духівництва 15—16 вв. виховувалися в зах. вищих школах або поглиблювали своє знання на Атосі. Напр., з єзуїтської Замостської академії вийшли такі видатні церк. діячі, як Сильвестр Косів, Касіян Сакович, Ісая Трофимович та ін.; так само в ін. кат. катедральних і єзуїтських численних школах, заснованих на Україні в 16—17 вв., вчилися майбутні укр. священики. Під зах. впливом тоді ж розвивається також укр. шкільництво, гол. тип братських шкіл. Львівська братська школа, заснована 1586, була сер. школою, де, крім світських предметів, вчили книг Нового Заповіту, церк. співу, пасхалії, уставу. Вона виховала низку визначних церк. діячів (П. Беринда, Й. Ворецький). З церк. інтересами була пов'язана й Острозька школа, діяльність якої позначена зредаґуванням найвизначнішої укр. книги 16 в., Острозької Біблії; між видатними учнями цієї школи був Мелетій Смотрицький. Особливе значення мала братська школа в Києві, що 1632, злившись з Києво-Печерською школою, стала Колеґією, з вищою клясою богословія; в 1700 р. вона була перетворена на академію. Хоч ця школа і була заг.-осв. (спершу з грец.-слов., а згодом латинсько-поль. характером), проте з неї виходили добре підготовані кандидати на вищі церк. становища. Велика частина нижчого правос. духівництва так само кінчала братські школи.

З часу заведення унії творяться уніятські школи, пізніше здебільша керовані оо. Василіянами, в яких діставали освіту м. ін. також уніятські священики. Сітка василіянських шкіл, заснованих на зразках єзуїтських колеґій, поширилася в кін. 17 і в 18 вв. перев. на Правобережжі, але їх роля у формуванні укр. духівництва була менша; вони давали освіту і виховання в латинсько-поль. дусі гол. поль. чи спольонізованій шляхті на Україні. Тільки деякі з цих шкіл (їх було понад 50) служили також і для світського духівництва. Вище василіянське чернецтво здобувало Д. о. в чужих закладах — в Римі, Празі, Відні, Оломовці, Бравнсберґу (Сх. Пруссія) та Вільні, де 1582 р. єзуїти відкрили духовну семінарію гол. для кандидатів з України й Білорусі; в сер. 17 в. існувала семінарія в Менську, заснована уніятським єпископатом після Кобринського собору 1626. В межах Росії до 1772 р. уніятське шкільництво було зліквідоване й могло розвиватися лише під Австрією.

В Галичині і на Закарпатті в 17—18 вв. рівень освіти гол. світського священства був дуже низький. Не лише ієрархія, але й держ. влада намагалася піднести Д. о. З одного боку, відкрито ряд місць для студентів богословія в лат. семінаріях, колеґіях й ун-тах, а з другого, було засновано заклади Д. о. на укр. землях (див. *Духовні Семінарії*). Укр. кат. священики здобували вищу богословську освіту в 18—19 вв. в Римі, Відні (Варбареум), Тирнаві на Словаччині, Інсбруці, Будапешті, Яґері (Угорщина), Вільні, Варшаві й ін. Спеціяльно для підготови освічених гр.-кат. священиків Йосиф II заснував „Studium Ruthenum" (1787—1809) при Львівському Ун-ті, де богословські й ін. дисципліни викладалися слов'яно-укр. мовою; поруч із цим, частина кандидатів на духовний стан вчилася на теологічному фак. ун-ту, де виклади відбувалися латинською мовою; між професорами цього фак., а іноді і його деканами в 19 і на поч. 20 в. були також українці; згодом і деякі дисципліни викладалися укр. мовою (катедри догматики, катехитики і пасторальної теології). *Греко-Католицька Духовна Семінарія* у Львові, найбільша на кат. Сході, в 19—20 вв. була гол. осередком формування кадрів укр. кат. духівництва. Перетворена в 1928 р. заходами митр. А. Шептицького на *Греко-Католицьку Богословську Академію* з теологічним і філос. фак., вона рівночасно стала поважним наук. центром. Крім єпархіяльних закладів Д. о., існували василіянські богословсько-філос. школи при манастирях у Львові, Лаврові, Добромилі і Кристинополі. В Римі укр. кат. духовники вчаться в папських ун-тах, а виховуються в *Колеґії св. Йосафата* (заснована 1897 р.; раніше з 17 в. в грец. колеґії, яка 1845 р. стала грец.-руською), названій також Папським Семінаром.

На еміґрації, крім духовних семінарій, є ще низка богословських шкіл при окремих чинах, які підготовляють кандидатів до високих теологічних шкіл:

схоластикати оо. Василіян в Мондері (Канада), Прудентополіс та Іваях (Бразілія), Апостолес (Арґентіна), семінар в Ґлен Ков (ЗДА) і богословсько-філос. студентат в Римі; семінар оо. Редемптористів у Медовейл. (Канада) і Францісканський семінар в Нью-Кенан (ЗДА). Нижчу підготовку до духовних студій і заг. сер. освіту дають у католиків *малі семінарії.*

Визначну ролю в готуванні провідних кадрів правос. духівництва для України, і навіть Росії, в 17—18 вв. відограла *Киево-Могилянська Академія,* в якій одна третина студентів була духовного звання. Багато духовних осіб вийшло також із *Чернігівської Колеґії* (заснована 1700 р.), *Харківського Колеґіюму* (з 1734 р. з клясою богословія), Переяславської школи (також з клясою богословія) й ін. Всі ці духовні школи не були виключно закладами Д. о., а й заг.-осв.; більшість учнів становили діти духівництва, але і шляхта та міщани посилали до них своїх дітей.

За постановою т. зв. Духовного реґламенту (1721) кожний правос. єпископ повинен був відкрити духовну школу при архиєрейському домі. В результаті згадані вище школи були перетворені на *духовні семінарії,* а нові постали при тих катедрах, де такі заклади Д. о. не існували. Київська Академія, як заг.-осв. висока школа, 1817 була часово закрита, а 1819 перетворена на *Київську Духовну Академію.* Дехто з укр. правос. духівництва вчився до революції 1917 р. також в духовних академіях в Росії (Петербурґ, Москва, Казань). Духовними школами нижчого типу в Росії були *духовні училища.*

УАПЦ та ін. правос. церкви в УССР не мали окремих шкіл Д. о. Під Польщею (1923—39) укр. правос. духівництво здобувало освіту в Крем'янецькій духовній семінарії та у Варшавському Ун-ті, де було засноване «Студіюм Правос. Теології» (1924); між викладачами були українці — В. Біднов, Д. Дорошенко, О. Лотоцький, І. Огієнко та ін. На Буковині з 1827 р. існувала духовна семінарія в Чернівцях, називана також Богословським Ін-том; 1875 р. із заснуванням Чернівецького Ун-ту Богословський Ін-т перетворено на правос. теологічний фак., при якому за Австрії була укр. катедра практичного богословія. Закарп. правос. священики вчилися в 1930-их рр. в Веоґраді, а 1942—44 рр. угор. уряд відкрив для них духовну семінарію в Будапешті. З 1950 існує в Пряшеві правос. теологічний фак. празького Карлового Ун-ту. На еміґрації в Мюнхені діяла 1946—50 рр. *Богословська Академія УАПЦ,* а з 1946 правос. священики готуються також в Колеґії св. Андрея у Вінніпезі, що складається з сер. школи й фак. теології.

Література: Łukaszewicz J. Historja szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim . . . I—IV. Познань 1849—51; Савич А. Нариси з іст. культ. рухів на Вкраїні та Білорусі в 18—18 вв. Зб. Іст.-Філол. Відділу ВУАН. К. 1929; Сліпий Й. Іст. огляд виховання духовенства загалом і зокрема на Україні. Праці Гр.-Кат. Богословської Академії, I—II. Л. 1935; Сіропол ко С. Іст. освіти на Україні. Л. 1937.
І. К-ий

Духовна Рада, вибрана на з'їзді делеґатів церк. громад і священиків в ЗДА 30. 5. 1901 в м. Шамокін (гол. о. І. Констанкевич); мета: провадити церк. справи до прибуття першого укр.-кат. єпископа; Д. Р. проіснувала до 1907 р.

Духовне управління, духовно-судова установа в Правос. Церкві, що її функції мінялися й нарешті перейшли до духовної консисторії. Одне з останніх Д. у. діяло у Володимирі Волинському на поч. 20-их рр. 20 в., заступаючи адміністративно неприсутнього єпископа.

«Духовний реґламент», зб. держ. приписів, які визначали статус Святішого Синоду, найвищого церк. управління в Росії й на Україні; автором «Д. р.» 1721 р., написаного з доручення рос. царя Петра І, був Т. *Прокопович.* «Д. р.» підпорядкував правос. ієрархію світській владі; гол. церкви був імператор. «Д. р.» був скасований Тимчасовим Урядом у 1917 р.

«Духовний Сіяч», правос. церк.-нар. ілюстрований двотижневик, виходив 1927—31, спочатку у Варшаві, з квітня 1928 у Крем'янці як волинський єпархіяльний орган; ред. В. Островський, з квітня 1928 А. Котович. Закритий поль. владою.

Духовні семінарії, навчальні й виховні заклади для підготови священиків. Д. с. виникли на Україні в кін. 18 і на поч. 19 в.; до того часу кандидати на духовний стан вчилися в різних закладах — колеґіях, братських, манастирських школах, деякі в Київській Академії чи чужих ун-тах, а немало майбутніх священиків здобувало богословську освіту приватно. Час студій в Д. с., після заг. основної освіти в різного типу школах, тривав 4—6 років, при чому характер навчальної програми був дещо відмінний в правос. і кат. Д. с. Перші Д. с. на Україні постали на базі правос. колеґій і духовних шкіл при єпископських катедрах, в яких згодом відкривалися кляси богословія. Крім осіб духовного звання, в Д. с. вчилися також світські. Чернігівська колеґія, заснована в 1700 р. з перенесеної сюди 1689 з Новгороду Сіверського школи, в пол. 18 в. стала семінарією; 1790 вона мала 426 учнів. Переяславське слов'яно-латинське училище (колеґія), засноване 1738 р., прийняло пізніше також назву семінарії;

1797 р. ця семінарія, названа також малоросійською, мала 237 учнів; вона проіснувала до 1862 р. Д. с. діяли в Новгороді Сіверському в 1785—97 рр. та на протязі 20 років в Полтаві в кін. 18 і на поч. 19 в. (1797—1819). 1862 р. відновлено семінарію в Полтаві. Важливу ролю на Слобожанщині відограла Харківська семінарія, перетворена 1817 р. із колеґіюму. В кін. 18 і на поч. 19 в. постали Д. с.: Волинська 1796, Подільська 1797 в Шаргороді (з 1806 в Кам'янці Подільському) і Київська — 1817.

В 19 в. введено реформи духовної освіти в Росії: Д. с. тимчасово підлягали духовним академіям через т. зв. зовн. академічне управління; з свого боку Д. с. контролювали духовні училища на території даної єпархії. Навчання в Д. с. тривало 6 років (4 — заг. освіта, 2 — богословська), воно відбувалося рос. мовою. Все ж таки з кін. 19 в. укр. нац. рух був помітний серед їх учнів. В правос. Д. с. могли вчитися не лише майбутні священики; їх також кінчали багато укр. культ. і гром. діячів 19—20 вв. 1896 р. мін-во освіти дало дозвіл випускникам Д. с. вступати в деякі ун-ти (Варшава, Дорпат, Томськ). В загальному на кожну єпархію припадала одна семінарія. На Україні в 1911 р. було 10 Д. с., в них 3 724 учнів; в роки укр. державности (1917—19) Д. с. мали міста: Київ, Кам'янець Подільський, Житомир, Харків, Одеса, Катеринослав, Симферопіль, Єлисаветград, Полтава, Чернігів, Холм. На поч. 20-их рр. сов. уряд зліквідував Д. с.; по другій світовій війні в УССР відкрито 3 правос. Д. с. — в Києві, Луцькому й Одесі. Під Польщею на укр. землях існувала до 1939 р. одна правос. духовна семінарія в Крем'янці. В Чернівцях при митрополичій резиденції був духовний семінар, який однак був скорше виховним, ніж навчальним закладом для правос. священиків, які студіювали в Чернівецькому Ун-ті.

Для українців гр.-католиків Д. с. були вперше засновані в Австрії. 1774 у Відні було відкрито духовну семінарію — *Барбареум*, в якій вчилися кандидати на священиків з Галичини і Закарпаття; вона проіснувала 10 років. В кін. 18 в. діяли львівська єпархіяльна семінарія (1779—85), гал.-крилоська (до 1785) і перемиська (1780—83). Тоді ж на території Росії існували Кам'янецька, Холмська і Барська гр.-кат. Д. с. Однак справжню духовну семінарію зах. типу заснував Йосиф II 1783 у Львові, яка в 1785 стала Ген. Семінарією з призначенням для кандидатів на гр.-кат. священиків з Галичини і з-поза неї (див. *Греко-Католицька Духовна Семінарія*). Львівська семінарія мала лише частково навчальний характер, бо на протязі 19 в. семінаристи слухали основні теологічні дисципліни в Львівському Ун-ті. 1845 р. відновлено в Перемишлі неповну духовну семінарію (4 рік студій), яка стала повною 1912 р. В Станиславові відкрито духовну семінарію 1907 р. На Закарпатті існували дві Д. с. — в Ужгороді (1778—1947) і Пряшеві (1880—1950). В 1930-их рр. діяла в Дубні Папська Духовна Семінарія, утримувана єзуїтами для підготови кат. священиків сх. обряду на Півн. Зах. Укр. Землях. Крижевецька єпархія в Юґославії має донині невелику духовну семінарію в Заґребі. На еміґрації існувала Укр. Кат. Духовна Семінарія в Гіршберґу (Баварія) з 1946 р., згодом 1949—51 в Кулемборґу (Голляндія). В ЗДА філядельфійський екзархат відкрив 1942 р. Укр. Кат. Духовну Семінарію ім. св. Йосафата (з 1952 р. у Вашінґтоні), а пітсбурзький 1951 р. Духовну Семінарію ім. св. Кирила і Методія в Мунгалі для закарп. священиків.

Кандидати на священиків вчаться також в ін. типах духовних шкіл — богословські інститути, теологічні факультети ун-тів, колеґії, манастирські схоластикати й ін. (див. *Духовна освіта*).

Р. М.

Духовні училища, 4-клясові школи в царській Росії, без навчання нових мов, призначені для дітей духовенства. Д. у. становили нижчий ступінь *духовної освіти;* по їх закінченні був відкритий вступ. до духовних семінарій. У 1917 р. на Україні було 30 Д. у.

Духовні школи, див. *Духовна освіта.*

Дучимінська Оксана (* 1908), інж. аґроном, гром. діячка, активна організаторка господинських жін. секцій при «Сільському Господарі» у Львові в 1933—39 рр.; ст. на суспільно-гром. теми в журн. «Сільський Господар», «Діло» й ін.; з 1939 на еміґрації, з 1950 в ЗДА.

Дучимінська Ольга (* 1883), уроджена Решетилович, мати Оксани; гром. діячка, письм. і етнограф, наук. співр. Львівського Етногр. Музею АН УРСР. Оповідання «Обдурена», «Тайна людського серця», «По ранніх росах», «Мати», «Смерть Василька», «Клопоти Тимчихи»; студії над фолкльористичними працями Франка, про гуцульське мистецтво; біографія Н. Кобринської. З 1946 на засланні в Сибірі.

Дучинська Олександра (1860—1935?), гром. і пед. діячка, активний чл. укр. студентських орг-цій у Києві; автор укр. читанки і хрестоматії для недільних шкіл і шкіл для дорослих (1884—86); в 1910-их—20-их рр. начальниця приватної гімназії.

Дучинський Антін (1880—1928), історик і педагог, родом з Волині, чл. Полтавського Наук. Т-ва, співр. зб. «За сто літ», писав про РУП на Полтавщині.

Дучинський Микола (1860—1933), правник; чл. одеської укр. Громади; розвідки з пенітенціярного права.

Душечкін Олександер (1874—1956), аґрохемік, росіянин з походження, який усе життя працював у Києві; з 1923 р. очолив катедру аґрохемії (перша в СССР) в Київському С.-Г. Ін-ті, з 1945 д. чл. АН УРСР; в 1946—53 рр. дир. Ін-ту Фізіології Рослин і Аґрохемії АН УРСР; численні праці з аґрохемії.

Душник Володимир (* 1908), укр. гром. діяч і журналіст в ЗДА, родом з Галичини; ред. «Націоналіста» в Нью-Йорку (1936), «Вісника ОДВУ», згодом «України», співр. «Свободи», «Америки», "The Ukrainian Quarterly", ред. двотижневика „The Ukrainian Bulletin", який видає Укр. Конґресовий Комітет.

«Душпастырь», церк. двотижневик, виходив у Львові 1887—98, спочатку як додаток до ж. «Миръ», потім самостійно; вид. о. О. Бачинський, ред. о. Й. Комарницький; містив проповіді й різні розвідки.

«Душпастир», церк. кат. місячник, офіц. орган єп. Ортинського, виходив 1908—14, в Нью-Йорку (1908—10), потім у Філядельфії і Нью-Брітен (ЗДА) з ілюстрованим квартальним додатком для дітей «Зірка» (1913); ред. о. П. Понятишин, о. З. Орун і о. М. Залітач.

«Душпастырь», місячник, орган єпархій Мукачівської і Пряшівської; виходив 1923—38 (Ужгород-Пряшів); ред. о. О. Ільницький.

Душпастирство у війську, христ. і нехрист. віровизнань, установлене в усіх сучасних збройних силах, за винятком комуністичних держав. Військ. духовники або капеляни мають старшинські ранґи з усіма привілеями, однак без наказодавчих прероґатив. Військ. парафії, подекуди з власними церквами і каплицями, існують при більших з'єднаннях і ґарнізонах.

Військ. душпастирства мали місце вже у війську княжої доби і коз.-гетьманської держави. На Запор. Січі при церкві св. Покрови була впродовж двох століть військ. парафія із кількома священиками; також коз. (городові, сердюцькі і компанійські) полки мали військ. священиків та похідні церкви.

В леґіоні УСС 1914—18 рр. було 5 капелянів, спершу М. Їжак і А. Пшеп'юрський, а з 1917 р. А. Базилевич, Є. Кушлик і Ю. Фацієвич. Першими правос. військ. священиками у відроджених укр. збройних силах були від 1917 р. протоієрей П. Пащевський, М. Маринич і А. Матеюк. Головними військ. свящ. — протопресвітерами правос. віровизнання в Армії УНР були: 1919 р. А. Матеюк, а після його смерти до кін. митрофорний протоієрей П. Пащевський, що очолював також зформовану в 1920 р. Гол. Управу Військ. Духовенства. До складу Армії УНР в різних дивізіях і полках входило бл. 20 військ. священиків; м. ін. польовим духовником в сх. київській ґрупі ген. Тютюнника був теперішній митр. Укр. Правос. Церкви в ЗДА Іван Теодорович. Вийшли з військом на еміґрацію протоієрей А. Волкович (5 Херсонська дивізія), В. Сукачів (2 Волинська дивізія), П. П'ятаченко (3 Залізна дивізія) та ін. Гр.-кат. капеляном в Армії УНР був В. Кузьма. Душпастирські обов'язки в УГА виконували бл. 80 військ. духовників; їх очолювали А. Калята, І. Дидик, М. Їжак та вкінці призначений митр. Шептицьким ген. вікарій УГА В. Лаба. Духовником Орг-ції Нар. Оборони «Карпатська Січ» (1938—39) в Хусті був С. Сабол-Зореслав.

1 Укр. Дивізія («Галичина») мала 19 капелянів. Ген. вікарієм для дивізії й ін. військ. частин, в яких служили українці, був о. мітрат В. Лаба; дивізійними священиками були по черзі С. Нагаєвський, О. Стасюк і М. Левенець. В УПА перебували ряд священиків, що виконували обов'язки військ. духовників; кілька з них згинуло в боях.

Укр. вояки в австро-угор., поль. і чехослов. арміях мали власну духовну опіку в особі військ. духовників, призначуваних з-поміж українців.

Укр. військ. духовенство, виконуючи свої обов'язки понесло й великі втрати; напр., з Армії УНР А. Матеюк розстріляний денікінцями, М. Маринич розстріляний большевиками, з УГА — померли від тифу або полягли в боях — П. Кашуба, Я. Фещак, В. Ганицький, Т. Чайковський й ін. *З. Стефанів*

Дювернуа Олександер (1840—86), рос. філолог, славіст і індоевропеїст; присвятив кілька праць старо-укр. пам'яткам (Архангельське евангеліє, Ізборники Святослава).

Дюжиков Павло (1836—90), справжнє прізвище Ірошників, співак родом із Слобожанщини, тенор Маріїнського Театру в Петербурзі, м. ін. у 60-их рр. виконавець партії Андрія в опері «Запорожець за Дунаєм».

Дядини, давній звичай на Центр. Україні справляти у вівторок першого тижня після Великодня поминки по дядьках і тітках.

Дядинюк Василь (1900—45), маляр і графік, родом з Поділля. Студіював у О. Новаківського у Львові, 1930—33 ке-

рував школою рел. мистецтва при манастирі Студитів у Львові. Стилізації в дусі укр.-візант. стилю, розписи церков, книжкова і пром. графіка. Виставляв у Львові, Парижі, Варшаві.

Дядиченко Вадим, сучасний історик, наук. співр. АН УРСР; праці з іст. доби Мазепи, зокрема про С. Палія; співавтор і чл. ред. «Історії УРСР» (т. I. 1953).

Дядченко Григорій (1869—1921), маляр, закінчив Академію Мистецтв у Петербурзі (1894), викладав у Київській Мист. Школі М. Мурашка й у Школі Малярства, Скульптури й Архітектури в Москві; реалістичні праці з елементами імпресіонізму: пейзажі України, портрети, жанр, натюрморт.

Дядюша Сергій (1870—1933), ген. штабу ген. поручник Армії УНР, до 1917 начальник штабу 6 рос. армії, в Укр. Армії — командир Волинського корпусу, згодом Херсонської групи, заступник начальника ген. штабу; помер на еміґрації в Польщі.

Дяки, в правос. і кат. церквах церковнослужителі із світських людей, які не мають ніякого ступеня священства (у правос. Д. називають також псаломщиками). До обов'язків Д. належить церк. спів і читання, керування церк. хором, супровід священика під час виконування душпастирських обов'язків. Деякі Д. одержують привілей носити стихар під час церк. служіння (у католиків це вже не практикується). В княжу добу Д. входили до категорії «церк. людей» і підлягали т. зв. церковним судам. Вони від початку утримувалися на кошт церк. громади. Становище дяка визначало місцеве звичаєве право, залежно від епархії, а навіть парафії, причому він був у більшій залежності від громади, ніж священик. Д. перев. користувалися частиною (давніше третиною, а здебільша — меншою частиною, за місц. звичаєм) церк. землі і третиною ін. звичаєвих прибутків від церк. громади та мешкали в церк. будинку (в Росії від реформи 1869 і 1885). Подекуди Д. отримували натурою або грошима від родини т. зв. «роківщину». Здібніших Д. іноді висвячували в диякони і священики; це явище було досить поширене в час, коли підупала духовна освіта; у 18 в. таких священиків називали в Галичині «дячками». Подекуди, гол. на Центр. і Сх. Землях, становище Д. займали особи, які перервали освіту в духовних школах, та вихованці братських шкіл. Про спеціяльну професійну освіту Д. маємо мало відомостей. На Січі існувала на манастирському подвір'ї окрема школа, в одному відділі якої вчили тих козаків, що готувалися на Д., паламарів, дияконів. В 19—20 вв. відомі дяківські курси при правос. і кат. епископських катедрах чи манастирях, які тривали 2—3 рр. (іноді — кількамісячні), де вчили насамперед практичні дисципліни (церк. спів, устав), а також скорочено догматику, церк. історію, пастирське богословіє й ін. Ці курси підлягали місц. епископам; подекуди для курсантів існували бурси. На Зах. Укр. Землях діяли між двома світовими війнами правос. дяківські курси в Крем'янці і Яблочині, а під час другої війни — в Луцькому. На Буковині була школа для дяків в Чернівцях при

Дяківська бурса у Львові

правос. митрополичій резиденції. В Перемишлі для підготови гр.-кат. Д., кваліфікованих також для навчання, створено 1817 р. дяко-учительський ін-т («Заведеніє пѣвческо-учительское»), дир. якого був крилошанин І. Могильницький; школа для дяків існувала також у Львові. На Закарпатті кваліфіковані Д. виходили із Гр.-Кат. Півцоучительської семінарії в Ужгороді. Крім Д. з професійною освітою і «грамотами» (одержаними у висліді іспиту перед спеціяльною епархіяльною комісією), були в більшості менших і бідніших парафій ще Д.-аматори з селян. Кількість кваліфікованих Д. постійно зростала; напр., в Галичині до 1914 їх було 6%, а в 1930-их рр. понад 60%.

Окрема ділянка діяльности давніх Д. — навчання грамоти. Вже з 11 в. Д. вчили початкової освіти дітей багатших батьків приватно або усіх при церкві; Д.-учителів в 14—18 вв. називали «дидаскалями» або «бакалярами». В 16—17 вв. на Україні були широко відомі мандрівні Д.-учителі, які залишали Київську Академію чи ін. колеґії та за умовлену нагороду вчили дітей священиків, коз. старшини чи міщан; їх жартома називали «пиворізами». Перепис 1782 в Росії припинив інституцію «мандрівних Д.»; Д. були прикріплені до певного місця і там могли виконувати церк. служіння. В парафіяльних школах до кін. 19 в. вчили перев. Д.-учителі; ці дяківські школи існували поруч із запровадженими з кін.

18 в. урядовими школами. Уряд боровся проти дяківських шкіл, але серед українців ці школи користувалися більшою популярністю, ніж чужі духом і режимом офіц. школи; напр., в Ніжені на поч. 19 в. у Д. вчилося вдвічі більше дітей, ніж в урядовій міській школі. Стан і рівень навчання в них був низький; Д. вчили за букварем, часословом і псалтирем; здібніші з учнів переходили до «ірмолосної» кляси співу, з якої виходили нові Д. Такий самий стан існував на зах. землях під Австрією; уряд погодився, за браком фахових учителів, щоб в початкових церк. школах учили Д. 1788 придворна ухвала звільняла дяковчителів від військ. служби, зате домінії перешкоджали нар. освіті, навіть у цій примітивній формі, і масово висилали Д. в рекрути. Не зважаючи на це, в першій пол. 19 в. початкова нар. освіта українців під Австрією й Угорщиною залежала майже виключно від священика і дяковчителя; на Закарпатті цей стан тривав довше.

Д. також виконували корисну суспільну функцію на селі; з огляду на те, що належали довший час до найосвіченіших людей між селянами, вони були звичайно громадськими писарями, а згодом організаторами хорів, культ.-осв. життя.

В Галичині існувала окрема проф. орг-ція т-во «Взаємна Поміч Д.» з осідком у Львові; довголітніми гол. т-ва були о. Є. Дуткевич і о. В. Лончина. Т-во видавало орган «*Дяківські Відомості*» (1923—39). В Коломиї група Д. видавала двотижневик «*Голос Дяків*» (1923—25) і ін. Першим становим органом гал. Д. був «*Дякôвский Гласъ*» (1895—1910), пізніше «Голос Дяків» (1910—14), видаваний у Станиславові. На Буковині правос. Д. видавали «*Дяківські Відомості*» (1910—14).

На еміґрації правне становище Д. неокреслене; вони залежать від церк. громади і свящ., при чому найкращим є матеріяльне становище Д. в ЗДА; там назагал працюють кваліфіковані Д., вони одночасно є дириґентами хорів та навчають в церк. школах (дяковчителі).

Р. М.

Дяків Леонтій (1905—1943), кат. діяч, працював зокрема серед укр. ремісничої і роб. молоді Львова, співорганізатор свята «Укр. Молодь Христові» (1933), один із засновників кат. орг-ції молоді «Орли»; загинув у нім. концентраційному таборі в Авшвіці.

Дяків Осип, див. *Горновий*.

«Дякôвскій Гласъ», місячник, орган гр.-кат. дяків галицьких і їх товаришів, виходив у Станиславові 1895—1914; з 1910 р. п. н. «Голос Дяків»; ред. Г. Полотнюк (1895—1903) і В. Майба.

«Дяківські Відомості», місячник, орган правос. церк. співців, виходив у Лукавці на Буковині 1910—14.

«Дяківські Відомості» (спершу «Д. Вісті»), місячний становий орган Т-ва Взаємна Поміч Дяків у Львові, виходив у Львові 1923—39; ред. Р. Криштальський (1923—25) і Я. Харина (1926—39).

Дякло, податок натурою (збіжжя, худоба, харчі), що його платили у В. Князівстві Лит. всі піддані на утримання княжого двора. З пол. 16 в. плачення Д. було перенесене на панів: селяни платили його під назвою «Д. панам».

Дяков Олександер (* 1873), педагог, родом з Харківщини, проф. педагогіки Харківського Ін-ту Нар. Освіти, д. чл. Укр. Н.-Д. Ін-ту Педагогіки в Харкові; філос.-пед. статті в журн. «Вера и разум» (до 1917) і в сов. журн. «Шлях Освіти» і «Радянська Освіта».

Дяконенко Володимир (* 1890), математик, доц. Укр. Високого Пед. Ін-ту в Празі; праці з теорії імовірностей і обернена теорема Ляпляса. З пол. 1930-их рр. працював на Волині.

Дятел (Dryobates), гніздовий птах, дуже розповсюджений у лісах України, корисний для лісового госп-ва; довж. тіла 15—25 см; на Україні поширені види: Д. звичайний (D. major L.), Д. білоспиний (D. leuconotus Bechst.), Д. малий (D. minor L.), Д. середній (D. medius Bechst.) та ін.

П. Дятлів

Дятлів Петро (* 1880), гром. діяч, журналіст; чл. РУП, пізніше УСДРП, 1907 ред. нелеґального часопису «Соціял-Демократ» у Полтаві; під час першої світової війни працював у Союзі Визволення України; перейшов на бік большевиків і брав участь в ком. в-ві в Відні; згодом повернувся на Україну; після арешту в 30-их рр. доля невідома.

Дячан Пилип, гр.-кат. свящ., гал. педагог, клясичний філолог, проф. Варшавського Ун-ту; автор критики граматики М. *Осадци* (1864), низка праць з грец. філології й старовини, м. ін., «Геродот и его музы» (1877) та однієї з перших укр. шкільних граматик «Методична граматика языка малорускового» (1865, також поль. мовою).

Дяченко Вадим (1875—1954), математик і фізик, чл.-кор. АН УРСР, керівник катедри заг. математики Київського Ун-ту.

Дяченко Григорій (* 1896), композитор

і співак, закінчив Празьку Консерваторію по композиції у Й. Сука, був солістом опери в Оломоуці (Чехія); «Симфонічна поема», «Думка» на малу оркестру, струнний квартет.

Дяченко Дмитро (* 1887), архітект, родом із Таганрогу; працював перев. в Києві. Пропаґатор укр. архітектурного стилю на основі барокко, перший дир. Архітектурного Ін-ту в Києві (1918), викладав в ін. високих школах. Серед споруд Д. відомі школи на Полтавщині, Іст.-Археологічний Музей у Кам'янці, Лісоінженерний Ін-т у Голосієві, житлові будинки в Києві й ін.; теоретична розвідка — «Будова села» (1924). Праці Д. в стилі укр. барокко викликали в 30-их рр. широку дискусію і офіц. засудження. 1937 р. примушений був переїхати до РСФСР.

Дяченко Петро (* 1895), полк. Армії УНР, 1919 командир окремого кінного запор. дивізіону ім. П. Болбочана, згодом кінного полку Чорних Запорожців, учасник Зимового походу; 1928—39 контрактовий майор в поль. армії, 1944 — 45 командир 3 укр. полку і протипанцерної бриґади «Вільна Україна» Укр. Нац. Армії; тепер в ЗДА.

П. Дяченко

Дяченко Юлія (* 1912), малярка, родом з Донбасу, закінчила Київський Художній Ін-т (учениця Ф. Кричевського); багато працювала над гуцульськими мотивами.

Дячук-Дереюк Андрій (1817—89), гуцульський церк. різьбар, жив у Криворівні.

Дьяконов Михайло (1855—1919), рос. історик права; побіч студій історії права Моск. держави, Д. досліджував староруське право. Основна синтетична праця: «Очерки общественного и государственного строя Древней Руси» (4 вид. 1926).

Е

Еберт (Ebert) Макс (1879—1929), нім. археолог, проф. Берлінського Ун-ту, дослідник праіст. Сх. Европи, почесний чл. Всеукр. Археологічного Комітету ВУАН; дав першу синтезу археології Центр. і Сх. Земель України: „Südrussland im Altertum“ (1921), „Reallexikon für Vorgeschichte“. Bd. XIII: Ukraine (1924—29).

Еварницький Дмитро, див. *Яворницький* Дмитро.

Евенбах Семен (1864—1938), довголітній (бл. 30 р.) техн. декоратор Київ. опери. З численних праць особливо вирізняються «Ніч перед Різдвом» (нічний шабаш), «Спляча Красуня» (подорож річкою), «Нерон» (пожежа Риму) та ін. Його учнями були Д. Нарбут, О. Лернер й ін.

Еверарді Камільйо (1825—99), співак-баритон, родом бельгієць, у 1890-их рр. вчитель співу у Київській Музичній Школі, де вчив чимало укр. співаків.

Еверс (Evers) Йоган Філіпп Ґустав (1781—1830), нім. історик, проф. ун-ту в Дорпаті; праці з іст. Київської держави і давнього права, гол. про «Руську Правду».

Евкаліпт (Eucaliptus viminalis Labill.), вічнозелене дерево з родини миртових родом з Австралії. На укр. землях Е. розводять як декоративний і для лікувальної етерової олії на чорноморському узбережжі Кавказу від Сочі на південь.

Евкомія (Eucomia ulmoides Oliv.), дерево до 15 м висоти з родини евкомійових родом з Китаю, в листях, корі і корінні якого міститься ґутаперча; Е. розводять на чорноморському узбережжі Кавказу в формі дерев і кущів до 4 м висоти.

Евксинський Понт, Гостинне море, старогрец. назва *Чорного моря.*

Евпаторія (VIII—14), м. обл. підпорядкування в зах. Криму над Чорним м., 28 000 меш. (1933). Важливий морський і грязьолікувальний (Майнакське оз.) курорт; лікування туберкульози костей, лімфатичних залоз, шкіри, хвороб обмі-

ну речовин тощо. Невелика пристань, рибна пром-сть. Поблизу Е. було в античні часи грец.-скитське м. Керкінітіда. В 16—17 вв. на місці Е. існувало

Евпаторія

укріплене тат. м. Ґезлев, переіменоване після зайняття Росією 1783 р. на Е.

Евразійство, ідеологічно-політ. течія серед рос. інтелектуалістів на еміґрації в 20—30-их рр. 20 в., яка проголошувала геогр. і культ.-політ. єдність простору Рос. Імперії (Сх. Европа і Півн. Азія) та його окремішність від Европи й Азії. Рос. народові й православію, за Е., належить духовий і політ. провід в «Евразії», яка своє іст. коріння виводить від тат. спадщини, царської імперіялістичної політики і месіяністичного правос. вчення про «Третій Рим». До евр. культури і до зах. політ. систем ідеологи Е. ставилися крайньо вороже. Евразійський рух також неґативно наставлений до укр. нац. проблеми, як і до питання нац. політ. самовизначення народів Росії, а навіть до їхньої культ. самобутности. Укр. культуру евразійці вважали за побутовий варіянт заг.-російської; її підвищення до нац. культури вони розцінювали шкідливим для Е. явищем. Гол. речниками Е. були: кн. Н. Трубецкой, Г. Флоровський, В. Ільїн, С. Франк, Л. Карсавін, а з учених укр. походження — П. Савицький і Г. Вернадський. Вони видавали в період між двома світовими війнами зб. «Евразийский Современник», «Евразийская хроника» й ін.

Література: М и ц ю к О. Евразійство. Прага 1930.

Европеїзми (також неслушно називані інтернаціоналізми), рід *етранжизмів* в укр. мові, слів, що є в більшості евр. мов, гол. на поняття з ділянок модерної техніки, медицини, філософії, моди, побуту, спорту, військ. справи, адміністрації тощо; за походженням це або давні, або новоутворені *латинізми* (аґреґат), *грецизми* (телефон), *ґалліцизми* (з франц. мови: батальйон), англізми (спорт).

Еґан (Egán) Едмунд (1841—1901), угор. економіст ірляндського походження; в 90-их рр. з доручення мін-ва хліборобства в Будапешті дослідив соц. і госп. відносини на Закарпатті. Е. ствердив важкий стан укр. сіль. населення, його експлуатацію лихварями і домагався негайних реформ. Праця Е. «Екон. положення руських селян в Угорщині» (1901) появилася також укр. мовою.

Единбурґ (Edinburgh), м. у Великобрітанії, столиця Шотляндії, 468 000 меш. (1955); пром. і культ. осередок з багатьма середньовічними пам'ятниками; з 1947 р. невелика укр. громада (400 осіб), укр. кат. церква, осідок окружної ради Союзу Українців Брітанії та прихильної до українців Шотляндської Ліґи Европейської Свободи.

Едмонтон (Edmonton), гол. м. провінції Альберта в Канаді, 173 000 меш., у великому Е. бл. 260 000 (1956); зал. вузол, аеропорт, пром. і торг. осередок; торгівля збіжжям, рафінерії нафти, хем. фабрика, в околиці копальні вугілля.

Українці почали оселятися в Е. в 1900-их рр.; їх ч. швидко зростало: 1941 р. — 6 070, 1951 — 17 300 (10,9% усього населення); тепер у великому Е. бл. 20—22 000 укр. меш.; працюють в промсті, торгівлі і вільних професіях. Рел. життя скупчується в 7 укр. кат. і 1 правос. парафіях; деякі українці належать до рос. правос. церкви й прот. віровизнань; перша церква збудована 1904

Укр.-кат. катедра св. Йосафата в Едмонтоні

(нині укр. кат. катедра св. Йосафата, перебудована і відкрита 1947 р.). В Е. з 1948 р. осідок укр. кат. екзархату, з 1956 єпархії (перший єп. Ніль Саварин) і кан. провінції оо. Василіян, ряд манастирів, виховних і культ. інституцій, м. ін. дівочий Ін-т св. Йосафата (з 1945), хлоп'ячий Ін-т св. Василія (з 1948), правос. виховний Ін-т ім. М. Грушевського (тепер св. Івана), нар. доми — кат., правос. і Укр. Нац. Об'єднання. В Е. перебувають провінціяльні управи *Комітету Українців Канади* (КУК), *Укр. Нац. Об'єднання* (УНО), *Братства Українців Католиків* (БУК), *Ліґи Укр. Кат. Жінок* (ЛУКЖ), *Союзу Українців Са-*

мостійників (СУС), дві друкарні й ін.; видавалися газ. «Новини» (1913—15), «Поступ», згодом «Наш поступ» (1915—27), «Західні Вісті» (з 1927), які появляються донині як тижневик »Укр. Вісті»; в Е. також почав виходити «Новий Шлях» (1929), тепер у Вінніпеґу. В Альбертійському Ун-ті викладає славістику О. Старчук; при бібліотеці є укр. відділ ім. Р. Ґонсета. Мером м. Е. з 1951 р. є українець В. Гавриляк. Завдяки поважному ч. українців, рядові установ і навколишнім перев. фармерським укр. скупченням, Е. став природним центром українців Зах. Канади. *Р. М.*

Едуардс Борис (1860—?), скульптор, закінчив Академію Мистецтв у Петербурзі (1886) і школу Антокольського в Парижі; з 1885 виставлявся в Одесі; «Катерина» (за мотивами Шевченка), мармурові композиції «Облиш її...», «Мойсей», «Шурка»; скульптурні прикраси для севастопільського музею, пам'ятник Суворову в Очакові й ін.

Ейнгорн Віталій (1862—?), рос. історик, співр. «КСт.», відомий працями про політ. і культ. взаємини України та Московщини в 17 в.: «Дипломатические сношения московского правительства с Правобережной Украиной в 1673 г.» (1898), «Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича» (1899) та ін.

Ейхвальд (Eichwald) Карл (1795—1876), природознавець нім. походження, проф. Віленського Ун-ту, згодом високих шкіл у Петербурзі; праці про природу Сх. Европи, в яких міститься багато матеріялу про укр. землі, зокрема з ділянки фавни і палеонтології „Zoologia specialis" (I—III, 1829—31); „Naturhistorische Skizze v. Lithauen, Volhynien u. Podolien" (1830) та ін.

Ейхельман Отто (1854—1943), учений правник, спеціяліст різних ділянок держ. і міжнар. права; проф. Київського Ун-ту, а на еміґрації проф. і декан УВУ, проф. Укр. Госп. Академії в Подєбрадах і Високого Пед. Ін-ту в Празі; д. чл. НТШ. В 1918 р. Е. активно включився до укр. держ. роботи, працюючи в мін-ві торгівлі й пром-сти і в мін-ві закордонних справ УНР на становищі товариша міністра. Е. брав участь в 1918 р. в переговорах укр. уряду з Австрією і Німеччиною (екон. конференція) і з сов. Росією. На еміґрації віддався гол. наук. діяльності. Важливіші праці укр., нім. і рос. мовами: «Військ. зайняття неприятельської території» (докторська дисертація), «Проєкт конституції основних держ. законів УНР», «Сучасний культ. розвиток міжнар. права», «Промислове право», «Основи права», «Історія держ. конституції» й ін.

О. Ейхельман

Екблюм (Ekblom) Рікард (* 1874), швед. славіст, проф. ун-ту в Упсалі. Праці з балто-слов. іст. фонетики й топономастики, зокрема про походження сх.-слов. повноголосу, про місцеві назви й слова варязького походження на Україні й у Росії і про постання слов. інтонацій.

Екебляд Християн (1800—77), психолог швед. походження, учень Д. Велланського, проф. (1835—70) і ректор Ніженського Ліцею; «Зоопсихологія» (1839) і нарис психології в дусі школи Шеллінґа (1872).

Екзарх (з грец. керівник), ієрархічний титул у Сх. Церкві часів перших Вселенських Соборів. Е. — посланець патріярха з постійними функціями там, де того вимагали потреби патріярхату, найчастіше щоб зберегти в залежності від патріярха якусь церк. провінцію, яка хотіла відокремитися. У Болгарії Е. звався її первоієрарх з найдавніших часів. У Візантії титул Е. часто діставала особа для виконання тимчасових важливих доручень. Після усунення патріярхату в Росії титул Е. носив митр. С. Яворський. Цей титул належав також первоієрархові Грузії. Титул Е. на Україні у другій пол. 16 в. надав патріярх *Ієремія II* єп. луцькому К. Терлецькому, доручаючи йому протидіяти унійним задумам митр. М. Рагози. Титул Е. мав також митр. П. *Могила.* В 1921—37 рр. правос. автономна церква на Україні творила екзархат; Екзархами були архиеп. М. Єрмаков і митр. К. Дяков.

Митр. Київський теперішньої Рос. Правос. Церкви Йоан (Соколов) носить титул Е. України; з цим титулом не зв'язані ніякі юрисдикційні функції.

У найновіші часи укр. кат. єпископи в ЗДА (та ще недавно в Канаді) носять титул Е. (філядельфійський, стамфордський, пітсбурзький), здійснюючи звичайну єпархіяльну владу над вірними сх. обряду на території зах. (латинської) Церкви з доручення папи як вселенського патріярха Кат. Церкви. В 1951 р. засновано екзархат для вірних сх. обрядів, в тому ч. для українців у Бразілії, а в 1957 р. для українців католиків у Великобрітанії. *Р. М.*

Екземплярський Яків († 1929), дипломат на рос. службі; перед першою світовою війною і під час війни — консул у Львові й Парижі; 1917—19 заступник

гол. Укр. Нац. Ради в Парижі. Е. працював на полі франц.-укр. культурних взаємин.

«Економіст», екон.-госп. місячник Крайового Союзу Ревізійного у Львові в 1904—14 рр.; ред. М. Коцюба (1904), К. Паньківський (1905—08), А. Жук (1909—14); співробітники І. Петрушевич, К. Кульчицький, В. Доманицький та ін.

Економічна географія, ділянка географії (антропогеографії), що досліджує госп. діяльність людини і розміщення продукованих нею дібр, залежно від геогр. середовища. Вивчення Е. г. України довго було зв'язане з вивченням географії України взагалі (див. *Географія*). Вперше Е. г. всіх укр. земель подана в підручнику С. Рудницького („Ukraine, Land und Volk", 1916); перші посібники Е. г. України з'являються з 1918 р. з метою вивчення екон.-геогр. підстав молодої укр. держави (праці В. Кістяківського 1918, С. Остапенка 1920, В. Садовського 1920, В. Ґериновича 1920 і найкраща — І. Феценка-Чопівського 1922; всі вони охоплюють лише Центр. і Сх. Укр. Землі). Е. г. УССР представляють в 1920-их рр. К. Воблий (найкращий посібник, численні видання), О. Сухов, Ф. Матвієнко-Гарнага і після довгої перерви цінний двотомник, виданий Ін-том Економіки АН УРСР («Нариси екон. географії УРСР», К. 1949—52). Е. г. всіх укр. земель подана в підручнику «Географія України» і в «Атласі України» В. Кубійовича; укр. підсовєтські землі представлені в нарисах Е. г. всього СССР (найцінніші — двотомники за ред. С. Бальзака і В. Васютина, Я. Фейґіна 1940 та найновіший за ред. Г. Черданцева, Н. Нікітіна і Р. Тутихіна 1956—57).

Економічна наука на Україні, як окрема галузь наук. діяльности розпочалася госп.-статистичним дослідженням окремих укр. земель. Між першими працями був опис Лівобережжя («Топографическое описание Малой России» 1770—80). Економіка тут ішла поруч з геогр. описом даної території; подібного характеру були описи Півд. України. Екон. знання популяризували природознавці Києво-Могилянської Академії, укр. фізіократи кін. 18 і поч. 19 в., Філотехн. Т-во в Харкові, основоположники наук. аґрономії на Україні — брати П. і А. *Прокоповичі* та ін.

Представниками екон. фізіократичної думки на Україні були Я. *Козельський* і В. *Каразін;* зокрема останній ставився критично до аґрарного феодалізму і кріпацтва, обґрунтовував економність трудового сел. госп-ва, підкреслював користі вільного товарообміну. Він же був першим на Україні теоретиком вартости грошей.

В 19 в., у висліді дослідів окремих областей України (губ., а навіть пов.), з'явилася низка статистично-екон. описів. Були це приватно проведені дослідження укр. науковців, як, напр., М. *Арандаренка* («Записки о Полтавской губернии», 3 тт. 1848—52), А. *Скальковського* («Опыт статистического описания Новороссийского края», 2 тт. 1850), або вислі-ди збірних праць офіц. установ, напр., рос. ген. штабу, Комісії для обслідування Київ. учбової округи (вчений секретар і ред. Д. *Журавський),* яка зібрала цінний матеріял про госп-во Центр. і Сх. Земель. Значний вклад у монографічне вивчення госп-ва України внесли Півд.-Зах. Відділ Рос. Геогр. Т-ва, Півд.-Зах. Відділ Рос. Експортової Палати (велика збірна праця «Весь Юго-Западный Край» 1913), окремі земства й ін. Особливі заслуги у вивченні госп-ва України мало статистичне бюро полтавського земства. Найвидатнішим із земських статистиків був О. *Русов,* який виховав ряд учнів (див. *Статистика).*

Першу катедру політ. економії на Україні відкрито в Харківському Ун-ті на поч. 19 в.; вів її німець Л. Якоб. Згодом там викладали К. Павлович, Т. *Степанов* (представник англ. клясичної екон. школи і автор першого в Росії підручника політ. економії) й ін. Катедру політ. економії в Києві займали І. Вернадський, М. Бунґе (обидва представники екон. лібералізму), М. *Яснопольський* та ін. Останній в праці про геогр. розподіл держ. прибутків і видатків Рос. Імперії перший звернув увагу на екон. визиск України Росією.

З рядів Київської Громади вийшли такі видатні економісти-соціологи, як М. *Зібер* (теоретик марксистського напрямку) і С. *Подолинський,* економіст і етнограф П. *Чубинський,* економіст Т. *Рильський* й ін. Зібер радше підкреслював у марксизмі іст. детермінізм, розвиток продукційних сил, ніж політику і клясову боротьбу, Подолинський теж сприйняв був політ. економію К. Маркса, але під кінець в питанні трудової теорії вартости він висунув тези, які поставили його поза марксизмом; він зробив спробу природничої інтерпретації теорії вартости. В 1870—80-их рр. між Зібером і ліберальною екон. школою, репрезентованою київ. катедрою політ. економії (М. Бунґе й ін.), точилася теоретично-екон. полеміка. Від марксизму почав також найвидатніший укр. учений-економіст М. *Туган-Барановський,* який потім піддав марксизм

ґрунтовній критиці, зараховуючи себе до ревізіоністів-плюралістів. В історії евр. політ. економії погляди Туган-Барановського зайняли перехідне місце поміж клясичною політ. економією 19 в. з її об'єктивною теорією вартости, наголосом на екон. закони й продукцію і сучасною політ. економією 20 в., яка виходить з суб'єктивної вартости й наголошує розподіл. Працею з теорії кон'юнктурних циклів Туган-Барановський здобув собі світове ім'я; він відомий також як провідний теоретик кооперації.

На Зах. Укр. Землях екон. досліди концентрувалися перев. в установах крайового сойму й виділу і друкувалися в офіц. виданнях (поль. і нім. мовами). Укр. автори (В. *Барвінський*, І. *Франко*, Б. *Навроцький*, К. *Паньківський*, І. *Петрушевич*, Т. *Войнаровський-Столобут*, В. *Будзиновський* й ін.) писали на госп. теми в заг. й екон. пресі, а з 1909 р. в окремому вид. Суспільно-статистичної комісії НТШ «Студії з поля суспільних наук і статистики» (5 тт. до 1914). Помітною подією в екон. житті Зах. Укр. Земель був скликаний в 1909 р. Просвітньо-Екон. Конґрес, який, крім практичного значення, мав вплив на поглиблення дослідів екон. проблематики.

Укр. Е. н. збагатили досліди в царині екон. історії укр. істориків другої пол. 19 і поч. 20 в., зокрема В. *Антоновича*, О. *Лазаревського*, І. *Лучицького*, М. *Владимирського-Буданова*, П. *Єфименка*, М. і О. *Грушевських*, Д. *Багалія*, М. *Василенка*, *М. Довнар-Запольського*, *М. Плохинського*, В. *Модзалевського*, І. *Джиджори*, І. *Крип'якевича* та багатьох ін.

На поч. 20 в. ряд укр. економістів науково і публіцистично з'ясовували стан госп. залежности і визиску України; м. ін. авторами цих праць були М. *Стасюк*, М. *Порш*, Д. Сіромаха, П. Соколов, А. Ільченко. На екон. теми писав теж М. *Гехтер*, зокрема в чужій пресі.

Революція 1917 р. і створення своєї держави дали нові можливості для розвитку укр. Е. н. В першу чергу задовольнялася гостра потреба в екон. характеристиці України як самостійного госп. комплексу (див. *Економічна географія);* тоді з'являється низка розвідок про нар. госп-во України (в тому ч. і чужими мовами) С. *Рудницького*, В. *Тимошенка* (про екон. взаємини України і Росії), І. *Фещенка-Чопівського*, Х. *Лебідь-Юрчика*, В. *Мазуренка* й ін.

Наук.-екон. досліди зосереджувалися в УАН, де в Соц.-Екон. Відділі створено такі катедри: статистики, економії торгівлі та пром-сти, науки про фінанси, політ. економії, іст. нар. госп-ва. Між академіками в 1920-их рр. були економісти — М. Туган-Барановський (перший гол. Соц.-Екон. Відділу), В. *Косинський* (сіль. госп-во), Р. *Орженцький* (теоретична економія), М. *Птуха* (статистика), К. *Воблий* (пром-сть, торгівля), В. *Левитський* (екон. історія), О. *Шліхтер* (сіль. госп-во). При УАН існувало Т-во Економістів. Зокрема належить відзначити праці академіків К. Воблого (гол. Комісії для вивчення нар. госп-ва), Л. *Яснопольського* (гол. Комісії для вивчення фінансових справ). Комісії видавали свої «Праці» в «Збірниках Соц.-Екон. Відділу»: «Праці семінару для вивчення нар. госп-ва України» (6 тт.), «Праці Комісії для вивчення нар. госп-ва» (3 тт.), «Праці Комісії для вивчення фінансових справ» (5 тт.) та ін., в яких співробітничали також А. *Ярошевич*, П. *Кованько*, А. *Синявський*, П. *Фомін*, П. *Височанський*, О. *Плевако*, С. Підгаєць, Є. Сташевський й ін. Низка екон. праць була опублікована в зб. Кабінету для вивчення Поділля, у «Віснику Одеської Комісії Краєзнавства» (секція вивчення природних багатств, 5 випусків), в «Записках Одеського Наук. при ВУАН Т-ва» (секція соц.-іст., 5 тт.). Багато екон. матеріялу містили наук. записки ін-тів нар. госп-ва в Києві (п. н. «Техніка, Економіка і Право») і Одесі (п. н. «Господарство та Право»). Значну дослідну працю провели в 1920-их рр. *Сільсь.-Госп. Наук. Комітет України*, Київ. наук.-дослідна катедра с.-г. економіки (керівник С. *Веселовський*), *Статистичне Управління України* та ін. інституції.

Продовжується дослідження екон. ресурсів УССР, наслідком чого з'являються праці: В. Крамарева («Гірнича пром-сть Правобережжя України» 1926), Я. Діменштайна («Уголь, руда и железо в их взаимной связи» 1927), А. Альтермана («Хлебные рессурсы Украины»), М. Тенети («Гол. продовольчі хліба України» 1930) й ін. Розуміння України як самодостатньої екон. одиниці виявилося в працях про зовн. торгівлю М. *Шрага*, Г. *Кривченка*, А. Копорського, О. Попова. У зв'язку з працями над першою п'ятиліткою вийшли збірні праці: «Естественные производительные силы УССР» (1928), «Шляхи нар.-госп. розвитку УСРР» (1928), «Степова Україна» (1930).

В 1920-их рр. широко розгорталися досліди екон. іст. в працях істориків М. *Слабченка*, О. *Оглоблина*, Н. *Полонської-Василенко*, П. *Клименка*, М. *Тищенка*, П. *Федоренка*, П. *Клепацького*, О. *Барановича*, В. *Дубровського*, А. *Єршова*, Д. Соловія, А. Козаченка, О. Варнеке, Т. Слабченка, І. Бровера та багатьох ін.

На підставі наук. дослідів укр. економістів та істориків кін. 1920-их рр. було поставлено на порядок дня питання про екон. взаємини України й Росії. В. Доброгаєв (в ж. «Хозяйство Украины», 1928) доводив, що Україна віддає за свої межі по лінії держ. бюджету більше засобів, ніж одержує на свої потреби, а М. *Волобуєв* (в ж. «Більшовик України», 1928) поставив одверто тезу про колоніяльний визиск України. Цей напрямок укр. екон. думки був гостро засуджений урядовими колами як екон. націоналізм («волобуєвщина»). В 1930-их рр., у зв'язку з заг. репресіями на Україні, Е. н. підупала; праця скорочених екон.-дослідних установ та небагатьох укр. економістів зводилася до техн.-виробничих завдань.

В цей час Е. н. продовжувала розвиватися на Зах. Укр. Землях і на еміґрації. У Львові укр. економісти гуртувалися при НТШ (Комісія Економіки, Соціології і Статистики) та кооп.-госп. установах. В ділянці Е. н. працювали в Галичині — К. *Левицький*, К. *Коберський*, Ю. *Павликовський*, С. *Кузик*, К. *Кульчицький*, Є. *Храпливий*, А. *Жук*, В. *Несторович*, на Буковині — Л. *Когут*, на Закарпатті — М. *Творидло* та ін.; в царині екон. іст. — І. *Витанович*, Р. *Зубик*, І. Карпинець. Укр. Екон. Бюро у Варшаві видало ряд екон. праць, гол. з статистики (ред. В. *Кубійович*).

В Чехо-Словаччині укр. Е. н. розвивалася при Укр. Госп. Академії в Подєбрадах і УВУ в Празі. Тут діяли О. *Одарченко*, В. Тимошенко (згодом в ЗДА в Мішіґенському і Стенфордському ун-тах), О. *Мицюк* (досліди з госп. іст. Закарпаття), статистики Ф. *Щербина* і Л. *Шрамченко*, С. *Ґольдельман* (праці з екон. політики), М. *Добриловський*, Л. *Бич*, І. *Кабачків* (фінансова наука), С. *Бородаєвський*, Б. *Мартос*, В. *Коваль* (кооперація) й ін. Праці їх друкувалися в «Записках Укр. Госп. Академії», виданнях УВУ та по різних журналах.

При Укр. Наук. Ін-ті у Варшаві діяв екон. відділ під керівництвом В. *Садовського*; тут з'явилася низка синтетичних праць про різні ділянки госп-ва України — Б. *Іваницького*, В. *Іваниса*, І. *Івасюка*, К. *Мацієвича*, І. *Шовгенова*, Є. *Ґловінського* й ін. З істориків на еміґрації в ділянці екон. іст. працював Д. *Олянчин*.

По другій світовій війні на еміґрації працюють в різних ділянках Е. н. Р. *Димінський* (†1949), Є. Храпливий (†1949), М. *Васильїв*, М. *Величківський*, І. Витанович, К. *Кононенко*, Т. *Сосновий*, Ю. *Студинський* і ряд кол. професорів Укр. Госп. Академії в Подєбрадах, скупчених тепер в Укр. Техн.-Госп. Ін-ті, НТШ, УВАН, гол. в Зах. Европі й ЗДА. В Ін-ті для вивчення СССР у Мюнхені дослідну працю ведуть укр. економісти Є. Ґловінський, П. Кованьковський, Ф. Гаєнко, А. Поплюйко, В. Марченко. З молодших економістів науково працюють по високих школах або дослідних установах ЗДА — Л. *Добрянський*, М. *Дудра*, М. *Чировський*, С. *Процюк*, В. Голубничий, Б. Винар й ін. Їх праці появляються в періодичних виданнях та окремими книжками, в тому ч. й чужими мовами, гол. англ.

В УССР нині Е. н. цілком підпорядкована поточним проблемам нар. госп-ва. Ін-т економіки Відділу суспільних наук АН УРСР, заснований 1936 р., в основному розробляє районові і галузеві екон. проблеми України. Майже виключно в цьому пляні з'являються і праці про колгоспне госп-во, легку пром-сть, тваринництво і т. д. Ін-т економіки зміг ся видати в 1950 р. один том наук. записок.

Між вченими економістами, які тепер працюють в УССР в ділянці Е. н., треба згадати академіків Л. Яснопольського (†1957), М. Птуху, П. *Першина*; крім них, діють О. *Нестеренко* (дир. Ін-ту економіки АН УРСР), Д. *Вірник*, І. Романенко, І. Гуржій (історик екон. відносин) та ін. Поза межами України, здебільша в Ростові і Москві, працював видатний економіст П. *Лященко* († 1955). Останнім часом укр. екон. література в УССР поповнилася такими збірними працями: «Нариси розвитку нар. госп-ва УРСР» (1949, 2 вид. рос. мовою 1954), «Нариси з іст. екон. думки на Україні» (1956), іст.-екон. нарис «Радянська Україна» (1957). В ділянці с.-г. наук дослідною працею займається заснована в 1954 р. *Укр. Академія сіль.-госп. наук* в Голосієві б. Києва, яка є одночасно дослідним і навчальним закладом (див. також ЕУ І, стор. 1028—31 і *Аґрономія, Економічна географія, Економічна преса, Кооперація, Статистика*).

Література: Садовський В. Розвиток екон. думки на Україні. Життя і Знання. IV. Л. 1928; История русской экономической мысли. I, АН СССР. М. 1955; Полонська-Василенко Н. Укр. Академія Наук. I, Мюнхен 1955; Нариси з іст. екон. думки на Україні. АН УРСР. К. 1956.

Р. М.

Економічна освіта на Україні належить до молодих галузей навчання. Нижча Е. о. спочатку набувалася емпіричним шляхом, а з другої пол. 19 в. в деяких проф. школах, гол. сіль.-госп. Частину цих шкіл на Центр. і Сх. Укр. Землях утримували земства. Вища Е. о. (політ. економія, фінансова наука, що викладалася як фінансове право, і статистика) набувалася на правничих фак. ун-тів та на пром.-екон. фак. політехн. ін-тів. Лише в кін. 19 і на поч. 20 в. з'являються окремі торг. школи (сер. і нижчі сер.) та

комерційні ін-ти (в Києві і Харкові). В Галичині, поруч держ. фах. шкільництва, постало кілька укр. приватних закладів нижчої Е. о.

В УССР на базі кол. комерційних ін-тів та фак. права кол. ун-тів в 1920-их рр. створено ін-ти нар. госп-ва (Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровське), які згодом диференціювалися за різними галузями екон. знання. Для сер. Е. о. існують технікуми, так само диференційовані за різними галузями (фінансово-екон., торг.-пром., кооп. й ін.). Після відновлення ун-тів (1934) при деяких з них утворено екон. фак., що служать гол. чином для підготови викладачів.

Нині в УССР вищу Е. о. дають такі заклади: екон. факультети Київського і Харківського Ун-тів, Київський Фінансово-Екон. Ін-т (з фінансовим і пляновим фак.), Харківський Ін-т Радянської Торгівлі, Львівський Торг.-Екон. Ін-т (фак. торг.-екон., фінансово-екон., рахунково-екон. і товарознавства) і Одеський Кредитово-Екон. Ін-т (фак. кредитово-екон. і рахунково-екон.). Крім цього, існують екон. і інженерно-екон. фак. в сіль.-госп. ін-тах та деяких ін.

Стан Е. о. в УССР показує таблиця:

	Інститути		Технікуми	
Рік	Ін-тів	Студентів	Технікумів	Студентів
1928	4	3 551	4	1 867
1938—39	6	4 009	11	3 416
1955—56	6	8 931	34	14 734

На заочних і вечірніх курсах в 1955—56 навчалося: в ін-тах — 4 701, в технікумах — 14 416.

На еміґрації існував в 1922—32 рр. при Укр. Госп. Академії в Подєбрадах екон.-кооп. фак. з авдиторним навчанням; відновлений 1945 р. *Укр. Технічно-Госп. Інститут* в Німеччині давав далі Е. о., а в УВУ в Празі і Мюнхені на фак. права і суспільних наук викладалися гол. екон. дисципліни. Крім того, в 1946—50 рр. існувала в Мюнхені *Укр. Висока Економічна Школа* (див. також *Сільсько-госп. освіта, Торговельна освіта*).

Є Ґ.

Економічна преса, періодичні вид. газетного чи журнального характеру, присвячені заг. екон. питанням або окремим галузям нар. госп-ва; Е. п. буває популярна і теоретично-наукова. Перші екон. часописи на Україні під Росією в кін. 19 і на поч. 20 в. з'являлися рос. мовою. Після 1905 виходило кілька часописів укр. мовою, які в популярній формі порушували перев. справи сіль. госп-ва. Першим укр. екон. органом був *«Господар»* (1869—72), присвячений госп-ву і пром-сті, що з'являвся у Львові; під тією ж назвою виходила 1898—1913 популярна газ. в Перемишлі. Спочатку в Станиславові (1879—82), а згодом у Львові (1883—87) з'являвся *«Господарь и промышленникъ»*. Наук. характер мало вид. НТШ *«Часопись Правнича і Економічна»* (1902—14); теоретичним матеріялом були багаті журн. *«Економіст»* (1904—14) у Львові і *«Наша кооперація»* (1913—14) в Києві, що порушували гол. справи кооперації. На Буковині, в Чернівцях, суспільно-екон. питання розглядалися в двотижневику *«Народне Богатство»* (1908—10). Найповажнішим екон. журн. в період укр. державности була *«Кооперативна Зоря»* (1918—20) в Києві. На Зах. Укр. Землях по першій світовій війні з Е. п. теоретичним проблемам були присвячені *«Технічні Вісті»* (1925—39), орган Укр. Техн. Т-ва, *«Кооперативна Республіка»*, видавана Ревізійним Союзом Укр. Кооператив (1928—39) і *«Торговля і Промисл»* (1935—39), орган купців і промисловців — всі у Львові.

В УССР помітними екон. журн. були: в Києві «Народное хозяйство Украины» (1919), в Харкові *«Хозяйство Украины»* (з 1923), що, українізоване 1928, виходило до 1930 п. н. «Господарство України» *«Украинский Экономист»* (1923—28), «Шляхи індустріялізації» (1928—31?) та ряд кооп. і сіль.-госп. періодичних видань. В 1920—30-их рр. Центр. Статистичне Управління України видавало кілька часописів, в яких публікувалося багато екон. матеріялу (див. *Статистика*). З ділянки фінансів з'являлися «Радянський Кредит» (1925) та орган наркомату фінансів УССР «Финансовый бюллетень» (1923—26), згодом «На фінансовому фронті» (1930). На переломі 1931—32 рр. ці часописи перестали існувати; нині з'являються в УССР лише кілька журн. з сіль. госп-ва: «Механізація сіль. госп-ва», «Соціялістичне тваринництво» й ін. Від 30-их рр. на Україні немає наук. екон. періодики. В 1956 р. в колах АН УРСР ставилося безуспішно питання про потребу видавати «Укр. Екон. Журнал». З 1926 р. екон. статті містяться в журн. *«Більшовик України»* (з 1952 «Комуніст України»).

На еміґрації в Подєбрадах виходив неперіодично журн. Т-ва Укр. Економістів ЧСР — «Укр. Економіст» (1928—30), у Варшаві — «Торг.-Пром. Вісник» (1931—33). В ЗДА появляється з 1954 наук.-популярний квартальник «Укр. Господарник»; в Торонто виходить з 1956 суспільно-госп. двотижневик «Розбудова». Газ. «Сучасна Україна» (Мюнхен) видає з 1955 місячний екон. додаток. Статті на екон. теми містять також ін. укр. часописи ЗДА, Канади й Европи (див. також *Кооперативна преса*, с.-г. часописи в ст. *Аґрономія, Статистика, Економічна наука*).

Література: Масютин Ю. Провінціяльна екон. преса на Україні. Голос Друку, ч. I. Х.

1922; Жук А. Укр. госп.-кооп. преса. Госп.-Кооп. Часопис, ч. I. Л. 1931; Лукасевич Л. Наша торг.-екон. преса. Пром.-Торг. Вісник, ч. IV. В. 1933; Животко А. Історія укр. преси. Реґенсбурґ 1943. Р. М.

Економічні райони, див. *Ради Нар. Госп-ва.*

Екслібрис, наліпка, знак з рисунком на книжках, звичайно з написом „Ex libris" (з книжок) і назвою бібліотеки чи прізвищем власника книгозбірні. В Европі Е. з'явився в кін. 15 в. Найстарший з відомих на Україні Е. міської бібліотеки м. Бардієва (на Пряшівщині) з 16 в., що зображує картуш з гербом міста; з кін. 16 в. відомі Е. бібліотеки оо. Василіян у Холмі, з 17 в. Е. в Кам'янці Подільському. У пол. 18 в. укр. ґравер І. Филипович виконав Е. бібліотеки Залуських з зображенням самої бібліотеки. В 17—18 вв. відомі Е. укр. коз. старшини, що почасти зустрічаються і в 19 в. У 20 в. дійшло до нового розквіту Е. на Україні, завдяки передусім Ю. Нарбутові. Мотиви його Е. перев. геральдичні й алегоричні. Цікаві Е. того часу також В. Кричевського (старшого), О. Кравченка, О. Кульчицької.

Екслібрис П. Ковжуна

У 20—30-их рр. великий вклад у розвиток і поширення Е. дав П. Ковжун, автор численних Е., що в них помітний вплив нового зах. мистецтва. Його заходами вийшов у Львові зб. сучасного укр. Е. з репродукціями. В той час над Е. працювали М. Бутович, І. Падалка, О. Сахновська, Ю. Вовк, П. Холодний (син), Н. Хасевич, С. Пожарський, Л. Хижинський, В. Цимбал, С. Гординський, М. Осінчук, В. Січинський і ін. В 40—50-их рр. працюють Я. Гніздовський, В. Баляс, О. Ліщинський, Ю. Кульчицький, М. Білинський, М. Левицький.

Екслібрис В. Седляра, робота О. Сахновської (1932)

1948 р. в ЗДА постало Т-во Укр. Е. з архівом (перший гол. М. Марковський). Про укр. Е. писали: І. Крип'якевич, Ф. Ернст, В. Січинський, С. Сильванський, П. Клименко, П. Ковжун, І. Крушельницький і ін. *В. Січинський*

Експльозивні (проривні) **звуки,** приголосні, при вимові яких відбувається зімкнення артикуляційних органів і їх прорив струмом повітря з легенів. В укр. мові Е. з. репрезентовані фонемами *п, б, т, д, тъ, дъ, к, ґ.* Для розвитку укр. фонологічної системи характеристична рання втрата (10—11 в.) дзвінкого допарка *ґ* (що став тоді спірантом *г*) до задньопіднебінного *к* та пізніше неорганічне введення *ґ* в 14—15 в. з напливом *етранжизмів* (ґніт), невідомого або рідкого і сьогодні в більшості півд.-сх. укр. говірок (почасти тому русифікаційний правопис 1933 р. відкинув окрему літеру ґ). Бракує й палятальних допарків (кореляцій) до задньопіднебінних Е. з. та до губних (див. *Паляталізація).* *О. Г.*

Експорт, див. *Зовнішня торгівля.*

Експресіонізм, у пластичному мистецтві напрям, мета якого передати якнайвиразніше ідею твору без уваги на точність відтворення предмета. Підкреслення руху чи перебільшення деталю належить до особливо типових засобів вислову. Найчіткіший вияв Е. мав у Німеччині після першої світової війни.

Передвісником Е. в укр. мистецтві можна вважати «Розп'яття» Миколи Ґе (1894). Е. не знайшов сприятливого ґрунту на Україні і не залишив багатьох представників. Більшою або меншою мірою до Е. належать: О. Новаківський, А. Петрицький, К. Єлева, О. Грищенко, О. Довгаль; з молодших — Ю. Кміт, В. Кивелюк, В. Ласовський, М. Радиш, Ю. Соловій. У графіці експресіоністичні тенденції помітні на дереворитах В. Касіяна, В. Масютина, М. Бутовича. Представником Е. є (передусім у скульптурі) О. Архипенко, хоч він як експериментатор належить рівночасно і до ін. напрямів. *Я. Г.*

Е. у **літературі,** як і в образотворчому мистецтві, характеризується настановою на виразіз ідеї коштом реальности, на діяння образу і звучання коштом змісту. В укр. літературі відгомін Е. не був довготривалий, хоч позначився в поезії, прозі і драмі. На поч. 1920-их рр. під впливом нім. експресіоністів (Ґазенклевер, Бехер) писав В. Поліщук; ориґінальним і свіжим був Е. Т. Осьмачки (перша зб. «Круча», 1922), пізніше М. Бажана. У драмі наближався до Е. М. Куліш («97», «Народний Малахій») і І. Дніпровський («Любов і дим», «Яблуневий полон»). У останнього типово експресіоністична також і проза («Долина угрів» й ін.). Виразні елементи Е. є в поезії і драмах І. Багряного. Але вже з поч. 1930-их рр., коли розпочалося силоміцне навертання на «соцреалізм», Е. слабне й заникає; одні з його представників були репресовані й ліквідовані (В. Поліщук, М. Куліш), ін. замовкли або пішли на офіц. лінію (М. Бажан). *І. К.*

Експропріяція, вивласнення, примусове перебрання приватного майна державою або громадою перев. з метою побудови споруд гром. значення — доріг, будинків тощо. Е. може бути за винагородою і без неї; в останньому випадкові вона називається реквізицією або конфіскацією і стосується здебільша майна. Е. здійснюється нормально компетентними держ. органами на підставі спеціяльних законів. Заходи Е. без винагороди були застосовувані при секуляризації церковного майна і манастирів (на Зах. Укр. Землях — за панування Йосифа II, в УССР за большевиків). За різних режимів на укр. землях існувало складне законодавство щодо Е. земельних ділянок для будови залізниць і доріг; Е. була в принципі пов'язана з винагородою.

Окремий рід Е. — вивласнення землі, засобів продукції (пром-сти), транспорту, будинків тощо — відомий зокрема в країнах з соціялістичним режимом як націоналізація. Земельні закони УНР і ЗУНР щодо Е. великих приватних, церк. і частково держ. посілостей з метою утворення з них земельного фонду базувалися на принципі винагороди (див. *Земельні закони*). В УССР були запроваджені закони РСФСР про націоналізацію землі, надр, вод, лісів, банків, транспорту і (в кількох етапах) пром-сти та торгівлі, без жадної винагороди. У больш. термінології це називається «Е. експропріяторів»; її зокрема застосовувано в роки воєнного комунізму навіть до речей щоденного вжитку, квартир, дорогоцінностей тощо. *Р. М.*

Елегія (грец. слово, ймовірно чужого походження), первісно (з 7 в. до Хр.) пісні в супроводі флейти, у грец. і рим. літературах довші вірші певної форми (елегійний двовірш: гексаметр з пентаметром) без уваги на зміст. Вже в рим. літературі значення слова міняється: Е. — вірш довільної форми з виразом туги та жалю, зокрема еротичного змісту. На Україні в 17—18 вв. елегійні вірші різного змісту, від еротичного до політичного та релігійного, — туга за милим, за рідним краєм, жалоби на людську долю («світові пісні»), про політ. події (пісні, приписувані Мазепі) тощо, надзвичайно численні, можливо, не без впливу властивостей нац. характеру. Відома латинська Е. С. Яворського — прощання з своєю бібліотекою, елегійні вірші св. Дмитра Туптала, Сковороди. У 19 в. назва Е. не вживається, але типові елегійні вірші є у Шевченка, Шашкевича, Метлинського, Гребінки, Петренка, Чужбинського, Глібова, Щоголева та ін. аж до наших днів (зокрема майстерний елегійний двовірш у М. Зерова). Характеристично, що саме елегійні вірші наших поетів ставали нар. піснями («Ні, мамо, не можна нелюба любить» Гребінки, «Стоїть гора високая» Глібова та ін.). Оригінальні нар. твори традиційні — найстарші є відомості про жалоби за померлими («плачі»), прозові наслідування яких були вже в 11 в. («Сказаніє» про забиття св. кн. Бориса і Гліба). Оригінальні елегійні пісні дуже поширені й тепер (крім жалоб, «лірницькі пісні», пісні рел. змісту та любовні). Є укр. травестії Е. (Гулак-Артемовський) та пародії (Самійленко). *Д. Чижевський*

Електорович Володимир (1885—1942), адвокат, гром. і госп. діяч на Чортківщині, довголітній гол. Пов. Комітету УНДО і чл. ЦК УНДО; 1939 вивезений большевиками на північ, де й загинув.

Електрифікація на Україні до першої світової війни була ще в початковій стадії. Електростанції були розміщені насамперед в Донбасі, а далі у великих містах: Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, а на Зах. Укр. Землях у Львові. Потужність їх становила понад 200 000 квт, виробництво електроенергії 500 міл. квт-год., яка перев. йшла на освітлення; такі завдання мали передусім 55 комунальних електростанцій (лише на Центр. і Сх. Землях).

Після занепаду під час війни Е. України стала розвиватися в 1920-их рр. Проєкти ГОЭЛРО (Государственная Комиссия по Электрификации России) стосувалися Е. на Україні лише схематично. Перші серйозні пляни Е. розробила Комісія Е. України при раднаркомі УССР, створена в 1922 р. Проєктами Е. займалися згодом одночасно такі установи як «Донбасток» (1930), «Укрдніпровод» (1933), Держплян УССР, Ін-т Водного Госп-ва при ВУАН (1930-і рр.), Ін-т Тепло-енергетики АН УРСР (1940—50-і рр.) та ряд ін. Першу велику електростанцію — Штерівську запроєктували 1923, почали будувати 1924, а перший струм вона дала 1926. Постанову будувати Дніпрельстан видано 10. 2. 1927; влітку того ж року почалися будів. роботи, а закінчено їх 1932. В 1929 р. потужність електростанцій України становила 531 000 квт, а виробництво електроенергії 1 519 міл. квт-год., з чого на районові електростанції припадало 376 міл. квт-год., себто 24,8% всієї продукції України; з великих електростанцій діяла тоді лише Штерівська ТЕЦ. Найсильніший зріст Е. України припадає на 1930—34, коли, крім Дніпрельстану, було побудовано ряд нових електростанцій, зокрема Зуївську (Донбас), Півн.-Донецьку, Криворізьку, Харківську (ЕСХАР), Кам'янську (Дніпродзержинське) та ін., а потужність всіх електростанцій зросла до 1 656 000 квт, в тому ч. на районові станції припадає аж 70%. Взагалі основ-

на доля потужности переноситься на найбільші станції; в 1934 р. потужність тільки Дніпрельстану, Штерівки і Зуївки становила 44,6% всієї потужности електростанцій України, а десятьох ін. великих електростанцій (типу 25 до 150 квт) — 24,1%. Не таким великим було зростання Е. в наступні роки; в 1940 р. потужність електростанцій становила 2 497 000 квт (в 1928—34 рр. зростання на 375%, в 1934—40 рр. — на 170%), річне виробництво електроенерґії — 12,4 мільярдів квт-год.

Е. Зах. Укр. Земель стояла низько: за відсутністю великої пром-сти електростанції служили лише для освітлення міст, за винятком Львівської і Дрогобицько-Бориславської районових електростанцій, і використовували як паливо тільки кам'яне вугілля, рідше штиб, нафту і природні гази. 1937 р. продукція електроенерґії Зах. Укр. Земель становила ледве 148 міл. квт-год. (1,6% продукції УССР).

Під час другої світової війни укр. енерґетична система зазнала великої руйнації; з найбільших електростанцій України уціліла частково тільки Зуївська ТЕЦ, і тому вже в 1945 р. вона змогла дати продукцію, рівну довоєнній, загально ж потужність електростанцій України ледве дорівнювала в 1945 р. 23,5% довоєнної. Довоєнного рівня виробництво електроенерґії (але все ще не потужности аґреґатів) досягнуло лише в 1950 р.

У п'ятій п'ятирічці (1950—55) стан розбудови електростанцій дещо покращав у зв'язку з цілковитим завершенням перебудови і модернізації існуючих вели-

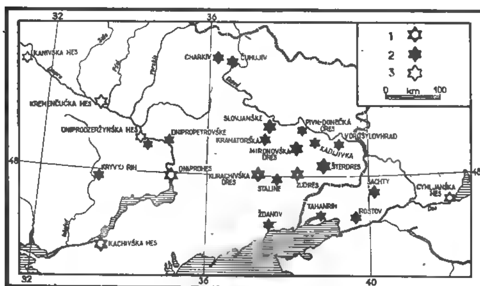

Електрифікація Південно-Східньої України

1 — Гідроелектростанції. 2 — Теплові електростанції. 3 — Гідроелектростанції в будові

ких електростанцій (Зуївська — 450 000 квт, Штерівська — 200 000 квт) та у зв'язку з закінченням побудови нових теплоцентралей — Миронівської (400 000 квт), Слов'янської (200 000 квт) і в 1956 р. Дніпровської районової. У 1956 р. почали входити в дію перші черги нових гідроцентраль — Кахівської, Дубосарської на Дністрі (в Молдавській ССР), Теребле-Ріцької на Закарпатті та ін. У 1955 р. вироблено в УССР 30 099 міл. квт-год. електроенерґії, що становило 17,5% продукції СССР і 2,4% світової. За пляном виробництво електроенерґії мало б досягнути в 1960 р. 51 мільярдів квт-год. Зростання Е. УССР видно з діяграми й таблиці:

Рік	Потужність електростанцій в міл. квт	Виробництво електроенерґії в мілрд. квт-год.
1913	0,2	0,5
1928	0,5	1,2
1932	1,4	3,2
1940	2,5	12,4
1945	1,2	3,2
1949	3,7	12,7
1952		20,0
1954		25,2
1955		30,1
1960 (плян)	13,5	51,0

Виробництво електроенерґії на Україні дуже сконцентроване. Крім невеликих електровень, що дають струм для місц. потреб, основна маса електроенерґії виробляється на великих вузлах, які в свою чергу пов'язані з кількома енерґосистемами: Донецькою, Дніпровською, й трьома меншими — Київською, Харківською та Одеською; виробляють вони бл. 90% електроенерґії УССР. Найбільшими станціями Донецької енерґосистеми є Зуївська, Штерівська, Півн.-Донецька, Курахівська, Миронівська і Слов'янська (б. Лисичанського); дві останні збудовані в п'ятій п'ятирічці. Електростанції Донбасу працюють на вугільних відходах, перев. на антрацитових штибах; Дніпровська енерґосистема базується на Дніпровській Гідроелектростанції в Запоріжжі з потужністю 650 000 квт і на Кахівській ГЕС (260 000 квт) та на ряді теплових електростанцій в Дніпропетровському і Дніпродзержинському, Кривому Розі й ін. В 1952 р. з'єднано Донецьку і Дніпровську системи в одну, при чому Донецьку пов'язано з теплостанціями Приозів'я і дол. Дону (Жданов, Таганріг, Ростов, Шахти) і з Цимлянською ГЕС (див. карту).

Таким чином постала найпотужніша енерґосистема Европи. В шостій п'ятирічці виробництво Дніпровської частини системи зросте у висліді будови Дніпродзержинської (250 000 квт), Кременчуцької (450 000 квт) і Канівської гідростанцій та розбудови Кахівської. Пов'язання Донецької і Дніпровської систем забезпечує правильний сезоновий розподіл енерґії між обома системами, бо Дніпрельстан дає під час високого весняного водостану Дніпра залишки своєї енерґії Донбасові, натомість під час літ-

нього низького рівня води Донбас дає частину своєї енерґії Дніпровському пром. р-нові. Харківська, Київська й Одеська енерґосистеми працюють перев. також на Донецькому вугіллі й постачають енерґію не тільки містам, але й приміським р-нам.

Крім цих потужних систем, які продукують до 90% електроенерґії УССР, існує низка менш потужних комунальних електростанцій, що обслуговують потреби місц. пром-сти міст, та електростанцій для постачання електроенерґії сіль. госп-ву. Найменше електрифіковані зах. укр. обл., Правобережжя й Чернігівщина та півн.-зах. частина степів. В останні роки будується в центрі Львівсько-Волинського вугільного басейну Добротвірська ТЕЦ.

З адміністративного погляду більшість великих електростанцій належить мін-ву електростанцій СССР, комунальні станції об'єднані в системі Головенерґо мін-ва комунального госп-ва УССР, а пром. належать відомствам мін-в відповідних ділянок пром-сти.

Електростанції України використовують як погінну силу насамперед дешеві види енерґії — відходи вугілля і гідроресурси, чимраз менше кам'яне вугілля й нафту. З цих причин вони зосереджені гол. там, де ці ресурси є на місці, себто в Донбасі і Придніпров'ї. Мало використані для Е. буре вугілля й торф, хоч саме ці джерела енерґії надаються до використання, тому що вони дешеві і є в тих частинах України, де мало кам'яного вугілля й гідроенерґії; майже не використана енерґія карп. річок. Структуру джерел енерґії районних електростанцій УССР (у %) видно з таблиці (приблизні числа до 1953 р.):

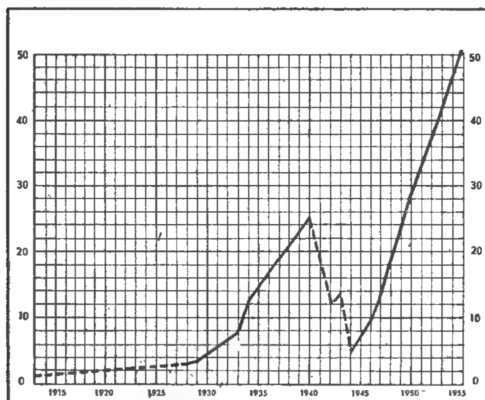

Виробництво електроенерґії в мільйонах квт-год. (1913—45). Роки війни і відбудови (1914—28 і 1941—44) позначені пунктирною лінією

Джерело енерґії	1930	1938	1953
Вода	—	30,0	18
Штиб та ін. відходи	20,5	50,8	59
Вугілля	63,3	17,1	
Нафта	16,2	2,1	15
Торф	—	—	4
Природний газ і продукти газифікації	—	—	4
Разом	100	100	100

Бл. 70% вироблюваної електроенерґії споживає пром-сть, далі йдуть комунальне госп-во, побутове споживання, транспорт і сіль. госп-во. Е. залізниць — зовсім відстала. До другої світової війни були електрифіковані лише деякі зал. лінії в Придніпров'ї й Донбасі; нинішній стан Е. залізниць не є кращим. Плянується Е. приміських залізниць Київського та Харківського вузлів, маґістралі Донбас-Москва, лінії Сталіне-Жданов та залізниць Кривбасу. Е. сіль. госп-ва — колгоспів, радгоспів і МТС, розпочалася до другої світової війни; це — малі електростанції, які вживають за погінну силу перев. гідроресурси малих річок. У 1940 р. було їх 268, у 1950 — 1 165, в 1955 понад 5 000.

Електробалянс УССР за 1940, 1950 і 1955 рр. (щорічно в міл. квт-год.):

Електроенерґія	1940	1950	1955
Вироблено	12 411	14 711	30 099
Одержано з-за кордонів УССР	17	578	1 242
Використано	12 407	15 203	31 339
З того ч.:			
Пром-сть і будівництво	9 146	10 914	22 913
Транспорт	238	314	469
Ін. ділянки нар. госп-ва	1 521	2 056	3 901
Для власних цілей електростанцій	625	860	2 113
Втрата електромережі	877	1 050	1 943
Експорт за кордони УССР	21	86	2

Література: Іванис В. Енерґетичне господарство України й Півн. Кавказу. В. 1936; Електроенерґетика СССР, колективна праця, видана для Всесвітньої Енерґетичної Конференції у Вашінґтоні. М. 1937; Нариси екон. географії УРСР, вид. АН УРСР, І. К. 1949; Очерки развития народного хозяйства УССР, вид. АН СССР. М. 1954; План ГОЭЛРО, 2 вид. М. 1955; Кухаренко Л. Здійснення ленінських ідей електрифікації на Україні. К. 1956.

С. Процюк

Електромеханічна промисловість, на Україні розпочалася евакуацією ризьких заводів «Всеобщей Электрической Компании» до Харкова і Слов'янського в 1914 р. В. 1920-их рр. збудовано кілька електромеханічних заводів у Харкові (*Харківський Електромеханічний Завод* — ХЕМЗ), Києві, Таганрозі, але тоді

Е. п. відставала від заг. темпу розвитку нар. госп-ва. Тільки з початком широко розгорнутої індустріялізації України приспішено бувінництво Е. п. В 1930—34 рр. були збудовані заводи турбоґенераторний і тепловозного електроустаткування в Харкові, електротехн. апаратури в Києві, «Головенерґозапчасть» у Полтаві і поширено ХЕМЗ в Харкові. До 1941 р. бл. 80% Е. п. сконцентровано на заводах Харкова та Києва, після другої світової війни розбудовано Е. п. у Львові, насамперед ті галузі, які через віддаль від сировинних баз Донбасу і Придніпров'я не є металомісткими. Не зважаючи на це, Е. п. ще не забезпечувала потреб України. Справа покращала в 1950-их рр., коли побудовано ряд нових електромеханічних заводів (найбільші з них: кабельний у Харкові, електродвигунів у Ворошиловграді, трансформаторний зав. у Запоріжжі, радіозав. у Дніпропетровському) та введено в дію такі нові споруди, як ґенератори на 100 000 квт, трансформатори високих напруг, вибуховобезпечні електродвигуни, нова телеграфна і телефонна арматури, електрозварювальні автомати й т. п. Натомість лишається недостатньою продукція побутового електричного устаткування.

У першому півріччі 1957 р. виробництво найважливіших видів Е. п. УССР таке:

Назва виробів	Продукція	Продукція УССР у % до всесоюзної
Ґенератори для газових і парових турбін	334 000 квт	12,6
Ґенератори для гідравлічних турбін	114 000 "	?
Електродвигуни	266 000 штук	26,6
Електромашини (великі)	1 000 "	40,0
Трансформатори	5,4 міл. квт	?
Радіоприймачі	104 800 } штук	5,3
Телевізори	5 700 }	
Холодильники (побутові)	28 100 "	19,1
Пральні машини (побутові)	3 500 "	2,1
Пилососи	35 700 "	31,3

Елізабет (Elisabeth), пром.-торг. м. в стейті Нью-Джерсі, ЗДА, 25 км від Нью-Йорку; 120 000 меш., в тому ч. бл. 2 000 українців. 2 гр.-кат. парохії: укр.-кат. заснована 1906 р. (бл. 1 200 душ) і закарп. з 1917 р. (бл. 700 душ).

Еліста, кол. назва м. *Степний.*

Еллан-Блакитний (псевд. Елланського) Василь (1892—1925), поет, письменник, журналіст і політ. діяч. Почавши політ. діяльність в партії укр. есерів, Е.-Б. перейшов під час революції до партії боротьбістів, а 1920 до КП(б)У, був чл. ЦК обох цих партій, ред. центр. органу боротьбістів «Боротьба» і органу ВУЦВК «Вісті». Е.-Б. був ініціятором утворення спілки письменників «Гарт», і його вважали одним з перших т. зв. «пролетарських поетів» («перші хоробрі» В. Коряка). Поезія Е.-Б. відбиває романтику перших років революції; зб. поезій «Удари молота і серця» (1920), зб. оп. «Наші дні» (1925), крім того, багато поезій і оповідань у періодичній пресі під різними псевдонімами (Валер Проноза, А. Орталь Гарт, Маркіз Попелястий). У 1930-их рр. твори Е.-Б. були заборонені, 1956 його реабілітовано.

Ельбрус (X—23), найвищий верх Центр. Кавказького хребта і всього Кавказу (5 633 м), вкритий льодовиками, вигаслий вулкан; джерела р. Кубані. Е. лежить на пограниччі Кубанщини і Грузії (нині цілком на території Грузинської ССР).

Ельванґен (Ellwangen), м. у Вюртемберзі (Німеччина), 10 000 меш.; 1946—50 рр. укр. табір з понад 3 000 меш; кат. і правос. церкви, гімназія, торг. і муз. школи, фахові курси, театр і ряд гром. і виховних орг-цій.

Елько Микола (* 1909), кат. єп., закарп. церк. і гром. діяч в ЗДА; ректор духовної семінарії в Пітсбурзі, з 1955 титулярний єп. Аполлонії і Апостольський екзарх Пітсбурзького екзархату; капелян гр.-кат. вояків у збройних силах ЗДА.

Емаль (склиця), різнокольорова, подібна до скла, часто непрозора маса, вживана для прикраси металевих виробів. Першою на території теперішньої України з'явилася ямкова Е. (що виповнює ямки, вибиті в металі) на Підкавказзі, на межі 2—1 тисячоліття до Хр.; з 6—5 в. до Хр. її вживали ювеліри в грец., згодом рим. колоніях Причорномор'я та в Боспорськім царстві (Керч), звідки Е. потрапляла і на Подніпров'я. Є вказівки на те, що вже десь від 3—4 в. по Хр. роксоляни, елани, анти на Чернігівщині, Київщині й Полтавщині виробляли ямкову Е. (бронзові застібки для плащів — фібули, частини кінської збруї, браслети тощо). Ці вироби експор-

Золоті ковти 11—13 вв.

тували в р-н Волги-Оки, до Криму й на Балтицьке помор'я (нім. дослідники називали їх давніше ґотськими).

Десь бл. 10 в. наддніпрянська Русь перейняла з Візантії перегородчасту техніку Е. Найбільшим центром виробництва Е. був Київ, особливо в 10—13 вв.; він мав багато майстерень Е., дві з них відкопав В. Хвойка. Золоті, вкриті Е. вироби експортувалися до Угорщини, Польщі, Німеччини, Франції, Скандінавії й ін. країн і славилися як спеціяльність «русів». Теофіл, нім. монах бл. 11 в., в трактаті про прикладні мистецтва навіть приписує винахід Е. «русам». Вживали тоді Е. і на бронзі. В протилежність візант.

«Страшний Суд» М. Дольницької

емальєрам, укр. майстрі любили контрастові згармонізовані кольори у своїх емалях. Часом їхні емалі сполучали перегородчасту і ямкову техніку. В багатьох місцях України викопано золоті емалеві вироби великокняжих часів — медальйони, ковти-сережки, персні, хрести тощо. Особливо відомі діядеми з с. Сахнівки і з Києва, золота гривна (нагрудна прикраса) з Кам'яного Броду (Волинь); збереглися деякі вивезені з України вироби: київські емалеві ікони 12 в. в оправі Євангелія кн. Мстислава Володимировича (в Новгороді), окраси саккоса митр. Олексія (в Москві) й ін.

З тат. навалою в сер. 13 в. емалева техніка на Україні підупадає; в пізніші вв. вона трохи відживає в золотарських виробах зах. укр. міст (Кам'янець, Львів й ін.). За коз. доби, в 17—18 вв., в Києві та ін. осередках для прикраси золотарських виробів (оправ євангелій, чаш тощо) часом вживалась Е., здебільша виконана ін. технікою — у вигляді медальйонів, розмальованих пензлями.

В 20 в. окремі укр. мистці пробують відродити Е. як мист. техніку. Найвидатніша з них М. *Дольницька* (Відень), що працює перев. в перегородчастій Е.

Я. Пастернак і *В. Січинський*

Емблема, в 16—18 вв. символічне зображення, що подається в супроводі здебільша віршованої сентенції, а іноді й ширшого прозового тексту. На Україні «емблематичні вірші» були поширені в 17—18 вв.; друковані зб. емблем — панегірик Кржщоновича на пошану Л. Барановича, «Іфіка ієрополітика» (Л. 1712 та кілька ін. видань). Емблематичні цикли віршів писав Т. Прокопович (про хрищення Руси, пам'яті В. Ясинського), а теоретичне обґрунтування емблематики дав Г. Сковорода (його власні емблематичні малюнки не видані). З перекладів відомі „Pia desideria" Г. Гуго і зб. політ. емблем Ф. Сааведри (переклав Т. Прокопович). До емблематичної поезії близькі т. зв. «гербовні вірші», улюблені на Україні в 16—17 вв.

Література: Чижевський Д. Деякі джерела символіки Сковороди. Прага 1931; Чижевський Д. Укр. літ. барок. Частина 3. Прага 1944.

Емблематична поезія, див. *Вірші*.

Емблеми, знаки, матеріяльні зображення якогось символа; основними Е. є знамена родові, міські або держ. герби та прапори. Про укр. Е. див. *Герб, Прапор* і ЕУ І, стор. 30—31.

Еміґрація, переселення, добровільний виїзд з однієї країни до іншої з метою постійного або тимчасового перебування в ній; з погляду країни нового перебування цей процес називається іміґрацією, поселенням, а новопоселені — іміґрантами. Е. може бути тривала — з метою постійного поселення; тимчасова, коли еміґрант після певного часу повертається; і сезонова — в певні пори року чи на періодичні заробітки. Залежно від причин, які спонукують переселення, Е. буває заробітчанська (соц.-госп. причини) і політ. (опозиція до режиму). Крім справжньої Е., виїзду за кордон, є ще внутр. Е., себто переселення з одного місця на інше, але на території тієї ж держави або одного етнічного простору. Останній процес проходив також на укр. землях (див. *Міґрація*). Іноді Е. набирає масового характеру; тому уряди країн, з яких людність виселюється, як також і ті, до яких вона напливає, реґляментують цей рух населення (т. зв. еміґраційне й іміґраційне законодавство). Соц.-госп. ситуація та політ. події на укр. землях часто викликали Е. окремих груп населення до різних країн. (Про поселення на укр. землях ін. нац. груп див. *Іміґрація* й окремі нац. меншини: *Росіяни, Жиди, Поляки, Німці, Греки, Болгари, Вірмени, Чехи* й ін.).

Після поразки Карла XII і Мазепи під Полтавою 1709 занотовано першу

значну політ. Е. з України. Це т. зв. мазепинська Е., яка складалася із вищої коз. старшини і політ. діячів, як П. і Г. Орлики, А. Войнаровський, Г. Герцик й ін. Вони користувалися правом азилю і провадили політ. діяльність в Туреччині, Франції, Швеції, Польщі (див. *Мазепинці*). Вони також утримували контакт із групою запорожців, які у висліді тих же подій поселилися в Криму; в 1734 р. ці козаки повернулися на Україну під рос. зверхність. Після ліквідації Запоріжжя 1775 частина козаків перейшла на тур. територію в Добруджу, де в гирлі Дунаю створила т. зв. *Задунайську Січ* і де донині живе частина їх нащадків. Звідси кілька тисяч поселилося на деякий час в *Банаті*.

Суто політ. характер мала Е. невеликої кількости наук. і сусп. діячів з Наддніпрянщини в 1870-их pp. (М. Драгоманов, М. Зібер, С. Подолинський, Ф. Вовк й ін.). Їхня політ. і публіцистична діяльність у Відні, Женеві, Львові мала значний вплив на зформування укр. політ. нац. ідеї та активізувала її в Зах. Европі. В 1900-их pp. ряд діячів з Наддніпрянщини перебували на Зах. Укр. Землях і тут організували видавничо-пропаґандивну базу для укр. партій під рос. режимом — РУП, УСП, УСДРП (Д. Антонович, В. Винниченко, Є. Голіцинський, М. Русов, М. Канівець, Б. Ярошевський й ін.). Загострення режиму по революції 1905 викликало нову Е. з Наддніпрянщини до Галичини, Австрії, Швайцарії й ін. країн. До видатних політ. еміґрантів належали: соц.-дем. — Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук, Л. Юркевич; соц.-рев. — М. Залізняк, Ф. Королів; радикальні демократи — В. Козловський й ін. З цією Е. зв'язана діяльність заснованого 1914 р. *Союзу Визволення України*.

Першою занотованою соц.-екон. Е. з укр. території, хоч в межах тієї ж держави, було переселення українців з півд.-сх. Пряшівщини до *Бачки і Банату* в пол. 18 в.; вони тут дістали від австр. уряду вільні землі та заснували перші укр. оселі на території нинішньої Юґославії. Їх доповнили поселенці в *Сремі* з півн. Пряшівщини в пол. 19 в. та в *Боснії*, куди прибуло в кін. 19 в. бл. 10 000 укр. поселенців з Галичини. Цю внутр. Е. в межах Австро-Угорщини стимулював віденський уряд з метою освоєння необроблюваних врожайних земель на півдні поселенцями з бідних і перелюднених околиць. В 1892—93 pp. із сх. частини Галичини й Буковини, під впливом аґітації про дарування землі, будинків, реманенту виїхало до Росії бл. 15 000 селян; більшість із них згодом повернулася, не знайшовши тих умов, яких очікували поселенці.

На останню чверть 19 в. припадає початок масової Е. українців: із укр. земель в Росії вона була спрямована на схід, гол. до Азії, із Австро-Угорщини — на захід, до Америки. В обох випадках причиною Е. були нездорові соц. і госп. умови, а насамперед аґрарне перенаселення і слаба індустріялізація.

Е. на схід. З Центр. і Сх. Укр. Земель надмір населення в першій пол. 19 в. переходив гол. в чорноморські й приозівські степи, а після їх заселення на Підкавказзя і Донщину. Завдяки цим мандрівкам поширювалася укр. етногр. територія, бо колонізовані землі прилягали безпосередньо до країн, донині заселених українцями (див. ЕУ І, стор. 19). Лише еміґранти на Надволжя (частково вже з другої пол. 18 в.) поселювалися на значній віддалі від укр. нац. території. Туди Е. пожвавилася в 60—70-их pp. 19 в., гол. в Самарську, Саратівську, Оренбурзьку й Уфімську губ. І пізніше в цих районах оселювалася по дорозі частина поселенців, які прямували далі на схід до Азії. В 1870-их pp., коли в евр. Росії стало мало вільної землі., Е. спрямовується до Азії, де українці застають вже поселенців з рос. губерній, звідки переселення почалося раніше. Гол. райони укр. поселення в Азії були: на Далекому Сході Приамурський край, півн. Туркестан та півд.-зах. Сибір. Назагал українці поселювалися в кліматичній смузі, подібній до України, і займалися хліборобством. Основну масу еміґрантів на Схід дала Лівобережна Україна, перев. густо заселені Полтавщина, Чернігівщина, Київщина, Харківщина; слабою була Е. з Волині й Поділля; переселювалися українці також з Курщини і Вороніжчини. Вже в процесі Е. (1894) укр. губернії виявляють значний надмір робочої сили: 400 000 осіб по Вороніжській, Харківській, Полтавській губ.; 130 000 — по Волинській, Подільській, Київській губ.; в цих губ. були також високі ціни за оренду землі.

Інтенсивніша укр. Е. до Азії починається в 1890-их pp. За 20 передвоєнних років вона охопила 2 000 000 осіб. Е. збільшилася під час будування сибірської зал. (1891—1905) і становила 1894—1903 pp. 42 000 осіб річно, впала до 27 000 річно за час рос.-японської війни (1904—05) і знову сильно піднеслася після війни, гол. коли виявилося, що Столипінська реформа не поліпшує долі селянства. 1906—10 Е. з 9 укр. губерній становила річно 202 000, а 1909 — 290 000, себто 68% всього природного приросту населення. 1911—14 Е. знову послабла, бо в азій-

ських районах поселення стало менше вільної землі; а під час війни майже зовсім припинилася. Частина поселенців з Азії поверталася на Україну; 1890—1914 таких поворотців було 480 000. Найчисленнішим був поворот під час кризи 1911—12, коли більшість еміґрантів, знеохочених умовами поселення, повернулася додому. Назагал до 1914 р. постійно оселилося в Азії бл. 2 000 000 українців.

Спочатку більшість переселенців становили *держ. селяни;* по знесенні кріпаччини цей рух охопив різні категорії селян. Вони продавали своє майно і за одержані гроші вибиралися в дорогу, іноді зберігаючи деяку готівку для влаштування на новому місці; бідніші селяни звичайно поселювалися в ближчих до України районах, а заможніші їхали далі. Е. на Схід лише частково була організована і плянована державою (гол. з малоземем. районів); в більшості це був стихійний рух. Все таки держ. органи намагалися його контролювати і навіть сприяли йому, поскільки він був в інтересах Рос. імперії (звільнення малоземельних районів, заселення великих незалюднених областей, скріплення Далекого Сходу з огляду на японську небезпеку і збільшення слов. елементу серед автохтонного населення Азії — русифікація). Уряд виділяв землі для поселення, приділяючи 15 десятин на душу в степовій смузі, 8 в нестеповій (до 1897 призначалося до 100 десятин на родину, гол. в Алтайській і Семипалатинській обл.). Ін. пільги для поселенців: звільнення військовозобов'язаних від служби (на 3—6 р.), звільнення від податків (4 р.), допомога на місці зерном, лісом тощо. Адміністративні органи частково давали допомогу переселенцям і під час дороги на т. зв. переселенчих пунктах. Але гол. маса еміґрантів вибиралася на власну руку: групи охочих чи цілі громади висилали т. зв. «ходаків» на простеження нових районів поселення і потім вибиралися за їх інформаціями; інші — за відомостями з листів вже осілих, а деякі за чутками. Перші укр. переселенці їхали ґрунтовими шляхами або пароплавами (1883—85 морем з Чернігівської губ. до Півд.-Усурійського краю перевезено 4 668), щойно з 1890-их рр. сибірською зал. Умови переїзду були погані; недуги, голод і смертність часто супроводили переселенців. В Петербурзі існувало Т-во допомоги переселенцям, але його діяльність, як і урядова допомога, були недостатні; акцію допомоги організував м. ін. кн. Г. Ґоліцин.

Коли Е. на схід стала поширеним явищем, держава намагалась її уреґляментувати й взяти під свій контроль. 1889 ухвалено переселенчий закон (до цього часу існували часткові розпорядки, які стосувалися окремих районів поселення). Згідно з ним переселення було дозволене, але вимагалося попередньої згоди держ. органів; самовільних переселенців відправляли назад. 1897 створено при Мін-ві внутр. справ окреме *Переселенче Управління* (пізніше в складі гол. управління «Землеустройства и Земледелия») із завданням займатися переселенчою справою. Але воно далеко не

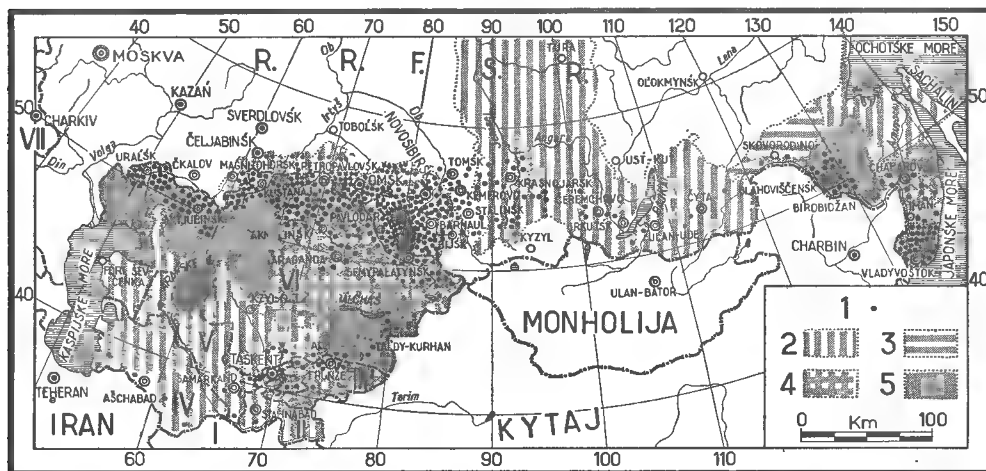

Еміґрація з укр. земель до Азії (на підставі перепису населення 1926 р.)

1 — 2000 еміґрантів з укр. земель (осіб, що народилися на укр. землях в Европі, але 1926 жили в Азії). 2—5 — Еміґранти з укр. земель у % до всіх еміґрантів (2 — 10—30%; 3 — 30—40%; 4 — 40—50%; 5 — 50—60%). I — Афґаністан. II — Таджицька ССР. III — Киргизька ССР. IV — Туркменська ССР. V — Узбецька ССР. VI — Казахська ССР. VII — Українська ССР

В. Кубійович

охоплювало всього процесу Е., яка і далі відбувалася також стихійно. Переселенню сприяв і його частково організував так само комітет Сибірської залізниці. 1906 вийшло нове «положення» уряду, яке стимулювало переселення до Азії.

За сов. періоду Е. на Схід почалася з 1925 р.; її організували сов. органи в Сибірський і Далеко-Східній краї, Казахстан і на Півн. Кавказ. В 1920-их рр. вона незначно охопила українців. Тільки в 1930-их рр. у висліді колективізації, а згодом голоду вони переселюються численніше перев. в пром. р-ни (Кузнецький басейн). Ін. катеґорію укр. переселенців становлять засланці в концтабори; з евакуйованих 1941—42 в Азію великої кількости українців тільки частина повернулася по війні на батьківщину; немало із репатрійованих 1945—46 з Німеччини й Австрії попали на постійне перебування в Сибір. До цього слід додати ще останню хвилю переселенців з України на т. зв. *цілинні землі*. На поч. сов. режиму переселенням відав Всесоюзний переселенчий комітет при Центр. Виконавчому Комітеті СССР, а з 1930 Нар. Комісаріят зем. справ і відповідні республіканські органи. Згодом переселення, зокрема зв'язане із засланням, стало вважатися політ. справою, і воно належить органам держ. безпеки і Мін-ва внутр. справ.

Заг. кількість укр. поселенців в Азії важко встановити: сов. перепис 1926 подавав їх ч. на 2 100 000, однак в дійсності воно могло доходити до 3 000 000. У висліді дальшої Е., в тому ч. і заслання та природного приросту, ч. українців на території сов. Азії може становити 6—7 000 000 (див. ЕУ І, стор. 147—48 і *Зелений Клин, Казахстан, Сибір*).

Заокеанська Е. до 1914. Майже одночасно із рухом українців з Центр. і Сх. Земель на Схід, відбувається масова Е. із Зах. Укр. Земель за океан. Зах. Укр. Землі, особливо сх. Галичина і Лемківщина, були здавна аґрарно перенаселеними. В сх. Галичині припадало в 1900-их рр. на 1 км² 67 осіб, які жили із сіль. госп-ва. Величина окремих госп-в значно зменшилася: пересічний наділ селянина становив 1880 р. 3 га, а 1900 р. — 2,5 га. За підрахунком поль. проф. Ф. Буяка, в сх. і зах. Галичині в цей час було 1 200 000 осіб зайвої робочої сили. Слабо розвинена пром-сть на місці і в державі в цілому не могла дати працю такій кількості робочих рук, а виїзд на сезонові праці розв'язував справу тільки частково. Серед великої частини населення існували заг. нужда, дуже низький життєвий рівень, недоживлення, висока смертність і навіть деґенерація. Держ. органи не поспішали протидіяти цьому госп. і соц. лихові, за винятком спорадичних випадків, як, напр., «верховинська акція» Е. Еґана на Закарпатті.

В таких умовах Е. була чи не єдиним виходом. Вістки про великі можливості заробітку в Америці дійшли в 1870-их рр. і до укр. населення. Їх перебільшували різні корабельні аґенти, які вербували робітників як страйколомів до пенсільванських шахт в ЗДА. 1877 р. можна датувати початок численної Е. до Америки із закарп. і гал. Лемківщини. Згодом цей рух охопив сх. Галичину, усе Закарпаття і Буковину, а тільки пізніше і незначно деякі укр. землі в Росії — Холмщину, Волинь, Полісся, звідки до 1914 виеміґрувало бл. 50 000 українців. Із Центр. і Сх. Земель виеміґрувало до ЗДА досить багато жидів і кілька тисяч українців-штундистів.

Еміґрували перев. бідніші селяни, люди молодшого віку, без родин. Їхньою метою було заробити, виплатити кошти подорожі, можливі борги і з решти заробітку по повороті купити поле, розбудувати госп-во. Хоч з часом постала переорієнтація Е. з тимчасової на постійну, все ж ч. поворотців досить значне. Ю. Бачинський нараховує на 393 000 укр. еміґрантів до ЗДА 70 000 таких, що до 1909 повернулися на Україну.

З 1890-их рр. розпочалася сіль.-госп. Е. до Канади і до Бразілії. Обидві країни мали великі простори необробленої землі, які потребували робочих рук. Аґенти, що за кожну завербовану особу діставали відповідну нагороду (до Канади за родину еміґранта 5 дол. і за кожного чл. її по 2 дол.), поширювали по гал. селах неймовірні вістки про «обіцяний край». Зубожілих селян охопила своєрідна еміґраційна гарячка. Вони продавали своє майно і переїжджали на постійне поселення в кан. прерії (провінції Альберта, Манітоба, Саскачеван) чи браз. праліси в провінції Парана. Одночасно (1895—96), але в меншій кількості, прибули укр. еміґранти до Арґентини й поселилися перев. в провінції Місіонес. Сам процес Е. був зв'язаний з різними труднощами: еміґрували мало- або й неосвічені люди, без знання мов, без фінансових засобів. Австр. і угор. уряди не сприяли Е., а іноді адміністрація навіть перешкоджала виїздові; великі землевласники боялися втратити дешеву робочу силу і всіляко впливали на місц. органи, щоб вони гальмували Е. 1877 р. гал. намісництво видало два таємні обіжники з дорученням затримувати Е. бідних людей, зокрема жінок до 35 р. Жандармерія робила обшуки, розпочалася гонитва за еміґрантами, зв'язана з конфіскацією грошей, подорожніх квитків тощо. Аген-

ти, з свого боку, намагалися витягнути чим більше еміґрантів підплачуванням урядовців і жандармерії.

Укр. еміґранти за океан переїздили через порти Бремен, Гамбурґ, Трієст, Фюме й ін., з Росії через Лібаву.

В Австрії Е. не була нормована спец. законами. Конституція (стаття 4) визнавала свободу переселення, і тому тяжко було заборонити чи обмежити Е. 1897 австр. парлямент ухвалив тільки закон проти намовляння до Е. Натомість існувало докладне еміґраційне законодавство в Угорщині: закон з 1881 нормував діяльність аґентур пароплавних компаній, а 1903 і 1909 було ухвалено два закони про Е., які приймали принцип свободи Е., з деякими обмеженнями для неповнолітніх і позбавлених опіки та військовозобов'язаних осіб. Держава взяла на себе опіку над Е., і для цього було засновано Еміґраційний фонд і окремі адміністративні органи. Таке законодавство випливало з засади, що Е. для держави є шкідливим, але конечним явищем з уваги на перенаселення і заг. нужду. Користуючися цим законодавством, закарп. українці еміґрували в більшій мірі, ніж галицькі.

В Росії також не було еміґраційного закону, але в практиці діяв принцип свободи Е.

Іміґраційна політика заокеанських країн була в основі ліберальною: Канада, Бразілія, Арґентіна потребували робочих рук для неосвоєних земель, а ЗДА для пром-сти. Все таки гром. думка в ЗДА виступала проти деяких категорій іміґрантів — проти китайців (закон про припинення китайської Е. 1882) і в деяких колах проти сх.-евр. Е. Під впливом «Ліґи для обмеження іміґрації» в Бостоні і амер. роб. орг-цій ухвалено федеральні закони 1891, 1893, 1903 і 1907, які обмежували Е. евр. робітників; це стосувалося осіб, які могли б стати тягарем чи небезпечними для держави (з уваги на здоров'я, матеріяльні, моральні і політ. причини). Нагляд і контроль над еміґрантами здійснювало Іміґраційне Бюро при мін-ві торгівлі і праці.

Ініціятором заселення іміґрантами степ. провінцій Канади і прихильником укр. Е. був мін. внутр. справ К. Сіфтон. Не зважаючи на це, Канада іміґраційним законом з 1910 дещо утруднила Е. з сх.-евр. країн, вимагаючи відповідних кваліфікацій, здоров'я, грамотности і деякої готівки.

Ставлення укр. суспільности і її орг-цій до Е. було різне; на поч. дуже стримане, а згодом толерантне, не дивлячись на те, що Е. послаблювала нац. спільноту. Часописи назагал виступали проти Е., а перемиський гр.-кат. ординаріят закликав священиків, щоб всіляко відраджували лемків від Е. Перша хвиля укр. Е. (1880—1900) відбувалася без спеціяльної опіки укр. організованої громади, за винятком церк. кіл та деяких світських інтеліґентів, які з власної ініціятиви еміґрували за океан для культ. праці серед Е. Щойно вістки про невідрадне становище еміґрантів у Бразілії (пошесті, смертність, визиск на плянтаціях) примусили гал. громадянство і адміністративні органи поцікавитися справою Е.; Гал. Крайовий Виділ вислав 1896 комісію в складі о. П. Волянського (від українців) і Й. Семірадського (від поляків) для дослідження еміґраційних відносин і можливостей у Бразілії. Їхня думка була неґативна щодо браз. Е., і це навіть на деякий час спинило виїзд туди. Львівська «Просвіта», з свого боку, вислала до Канади О. Олеськова з метою простежити відносини кан. Е. Після докладного ознайомлення із життям перших поселенців і їх перспективами Олеськів запропонував масову Е. українців до степових провінцій Канади. Його заходами кан. уряд створив у Вінніпеґу іміґраційне бюро, яке мало опікуватися укр. поселенцями, і призначив К. Ґеника керівником бюра. Дві опубліковані в Галичині брошури Олеськова «О еміґрації» і «Про вільні землі» (1895) стимулювали Е. до Канади в противагу до «браз. гарячки».

Відносно пізно почали гал. українці організувати еміґраційні т-ва для порад і допомоги еміґрантам: 1907 засновано у Львові укр. філію австр. Т-ва ім. св. Рафаїла, яка з 1911 почала видавати порадник «Еміґрант»; 1908 постало самостійне укр. т-во допомоги еміґрантам «Провидіння», а в 1911 постала третя укр. установа «Руське Т-во Еміґраційне», яка, на правах госп.-торг. спілки, давала відповідні інформації, полагоджувала подорожні справи, займалася посередництвом праці тощо.

Еміґранти потребували спец. опіки після прибуття до країн поселення, гол. в ЗДА; тут різні національності мали свої еміґраційні доми. Укр. еміґранти перев. проходили через австр., угор., польс. і рос. доми. Спроби заснування окремого укр. еміґраційного дому не вдалися; у 1900—04 рр. існувало т-во «Руський Народний Дім Еміґраційний», яке частково займалося еміґрантами. Згодом укр. еміґранти були співзасновниками «Слов'янського Еміґраційного Т-ва» (1907), що опікувалося Е. слов'ян з Австрії, крім поляків. 1908 постало з ініціятиви М. Підгорецького «Укр. Еміґраційне Т-во ім. св. Рафаїла» в Нью-Йорку, а при

ньому безплатне бюро посередництва праці.

Правна і культ. опіка укр. еміґрантами з боку австр.-угор. консульств була незначна; в них знаходили більше опіки та мали вплив нім., поль. й угор. еміґранти. Пропаґандивну роботу серед українців вели рос. консульства та осередки рос. правос. Церкви. Укр. іміґранти згодом почали орієнтуватися на постійне перебування в нових країнах і тому утримували мінімальний контакт з консульствами країн свого походження. Більшість еміґрантів включилася в нові відносини не лише соціяльно і господарсько, але також і політ.-правно, приймаючи громадянство нових країн поселення (див. *Натуралізація)*.

В загальному за час до першої світової війни виеміґрувало з укр. земель за океан бл. 700—800 000 населення, в тому ч. бл. 500 000 українців (решта жиди й поляки). З цього ч. виеміґрувало до ЗДА бл. 350 000, до Канади бл. 100 000, до Бразілії й Арґентіни до 50 000.

Перед першою світовою війною мала місце також сезонова Е. з Зах. Укр. Земель, перев. до Німеччини (1907—12), пересічно 75 000 осіб на рік, а в менших розмірах до Чехії, Румунії, Данії. Це була заробітчанська (на с.-г. праці), короткотривала Е.; селянин по повороті з заробітку уліпшував своє матеріяльне становище.

Політична Е. по першій світовій війні. Перша світова війна і програні визвольні змагання викликали першу масову укр. політ. Е., перев. військ. і працівників адміністрації УНР та ЗУНР. 1920—21 рр. в Польщі перебувало бл. 30 000 наддніпрянської Е., гол. в таборах інтернованих вояків; в м. Тарнові тимчасово знайшов осідок екзильний уряд УНР. Частина вояків УГА були приміщені в таборах інтернованих в Чехо-Словаччині. Крім того, укр. еміґранти поселилися в Австрії, Німеччині, Румунії, Юґославії. Заг. ч. еміґрантів у перші повоєнні роки доходило до 80—100 000; в їх ч. і розміщенні згодом зайшли деякі зміни: більшість гал. еміґрантів повернулася на батьківщину у висліді рішення Ради Амбасадорів про визнання Галичини за Польщею (амнестія поль. уряду 1923 р.). Незначна кількість наддніпрянської й гал. Е. під впливом курсу «українізації» переїхала до УССР; багато еміґрантів залишили Польщу й Австрію та поселилися в Франції, менше в Бельгії та за океаном. Гол. осередками Е. стали Прага, Варшава, Берлін, Париж, Відень, де розвивалися різні ділянки укр. політ. і культ. життя поза впливами окупаційних режимів. Особливо прихильно ставився до укр. Е. уряд Чехо-Словаччини, де знайшли осідок і підтримку ряд укр. наук. і виховних інституцій.

Укр. політ. еміґранти користувалися в країнах перебування правом азилю. На відміну від соц. Е., вони не мали правної опіки з боку дипломатичних представництв країн свого походження; вони підлягали законам і реґляментації країн свого постійного осідку або перебування. Спроби міжнар. реґляментації статусу політ. еміґрантів проведено в рамках Ліґи Націй; угодами 1922, 1924, 1928 рр., що їх підписала більшість евр. країн, було визнано за еміґрантами із сходу Европи статус бездержавних і видано їм т. зв. пашпорти Нансена (за прізвищем Ф. *Нансена,* високого комісара для біженців при Лізі Націй). Конвенція про міжнар. статус з 1933 р. прирівнювала бездержавних «нансенівців» в багатьох відношеннях (право на навчання, соц. опіка, праця, податки) до власних громадян країни або до найбільш упривілейованих чужинців. Пашпортом Нансена користувалася більшість українців, хоч формально Ліґа Націй не визнавала категорію укр. еміґрантів (в конвенції говориться про рос. і вірменських еміґрантів); вони не мали свого представника в еміґраційному уряді при Лізі Націй. Еміґраційні орг-ції, гол. із Франції, постійно домагались офіц. визнання укр. Е.: представники Ради Союзу Укр. Еміґрантських Орг-цій у Франції перебували в півофіц. контактах із згаданим урядом. 1928 р. лише до Консультативної Ради при Високому Комісаріяті в справах еміґрантів прийнято укр. представника О. Шульгина. В 1930-их рр. значна частина Е., гол. в Чехо-Словаччині й Польщі, почала приймати громадянство країн свого перебування.

Заробітчанська Е. 1920—39. Між двома світовими війнами далі тривала заробітчанська Е. із Зах. Укр. Земель під Польщею, Чехо-Словаччиною і Румунією. З УССР, поза окремими винятками на поч. сов. режиму, Е. була припинена. Перев. еміґрували українці з перенаселеної Галичини і зах. Закарпаття. Кількісно Е. з укр. земель в 1919—39 рр. була значно менша, ніж за довоєнного періоду. Найчисельніша Е. з Зах. Укр. Земель була 1927—29 рр., потім зменшилася, 1931—34 майже зовсім припинилася завдяки великій госп. кризі, що була особливо гострою в країнах, які приймали Е., особливо в заокеанських. Гол. зменшилася Е. до ЗДА і Бразілії і відносно до Канади, що сталося у висліді обмеження Е. законодавством тих країн.

ЗДА 1921 і 1924 встановили річні іміґраційні квоти для громадян окремих держав; на сх.-евр. країни, звідки могли приїжджати українці, припадали відносно низькі квоти (напр., в 1930 р. Польща — 6 524, Чехо-Словаччина — 2 874). Канада також провадила свою іміґраційну політику з обмеженням для сх.-евр. країн; вона воліла англосакську і зах.-евр. Е.; додаток 1923 до іміґраційного закону з 1910 вимагав від еміґранта грамотности і оплати транспорту; поважно обмежено нерільничу Е. до Канади. Не зважаючи на це, до Канади прибуло в 1919—39 рр. найбільше ч. укр. еміґрантів — понад 70 000; українці з Румунії еміґрували майже виключно до Канади. На друге місце вибивається укр. Е. до Арґентіни, яка прийняла бл. 50 000 еміґрантів; до 15 000 українців виеміґрувало до ЗДА, бл. 10 000 до Бразілії, по кілька тисяч до Параґваю й Уруґваю. З евр. країн гол. чином еміґрували українці до Франції на с.-г. праці та до пром-сти (з Галичини) і до Бельґії (із Закарпаття); з цих країн відбулася також найчисленніша рееміґрація, хоч у Франції залишилася ще поважна кількість укр. еміґрантів.

Еміґрацію і рееміґрацію українців із Польщі, Чехо-Словаччини і Румунії в 1919—35 рр. за урядовими джерелами представляє наступна таблиця (в тисячах):

Країни поселення	Еміґрація	Рееміґрація	Балянс руху населення
Евр. країни	74	35	39
З того ч. Франція	59	23	36
Позаевр. країни	146	15	131
З того ч.:			
ЗДА	13	2	11
Арґентіна	47	5	42
Канада	73	6	67
Бразілія	8	1	7
Разом	220	50	170

Заробітковою Е. українців в евр. країнах, а до натуралізації й за океаном, опікувалися правно консульства Польщі, Чехо-Словаччини, Румунії, залежно від країни їх походження. Культ. опіку поширювали на них орг-ції політ. Е. Укр. суспільство намагалося також впливати на процес і орг-цію соц. Е. У Львові постало «Т-во Опіки над Укр. Еміґрантами» (гол. М. Заячківський), яке провадило гол. інформативну діяльність своїм журн. «Укр. Еміґрант» (1927—34); 1923—24 з'являвся неперіодично «Еміґрант». Із укр. заокеанських громад найбільше інтересу до Е. виявляли кан. українці; 1925 засновано у Вінніпеґу «Т-во Опіки над Укр. Переселенцями ім. св. Рафаїла» (гол. С. Савула), яке допомагало інформаціями, правними порадами, а навіть матеріяльно багатьом еміґрантам, гол. в роки посиленої Е. до Канади (1925—30). Т-во видавало альманах «Прерія». В Едмонтоні існувало Укр. Іміґраційне і Колоніяльне Т-во, яке видавало газ. «Новий Край» 1929.

П о л і т и ч н а Е. п о д р у г і й с в і т о в і й в і й н і. Друга світова війна й опанування большевиками всіх укр. земель та сер.-евр. країн, де перебувала значна кількість укр. політ. Е., викликали нову хвилю Е. В Зах. Европі, а гол. в Німеччині й Австрії по закінченні війни опинилося бл. 2—3 міл. українців. Це були перев. вивезені на примусові праці, примусово евакуйовані, в'язні нім. концтаборів, військовополонені, члени військ. формацій, втікачі з України і політ. еміґранти з 1920-их рр. Більшість примусово вивезених на роботи добровільно або під тиском повернулася на батьківщину (див. *Репатріяція*), а решта разом із втікачами творила основну масу повоєнної політ. Е. На поч. 1946 р. в Зах. Німеччині, Австрії й Італії перебувало бл. 220 000 еміґрантів (178 000 в трьох зонах Зах. Німеччини, 29 000 в Австрії, 12 000 в Італії). Всі ці люди відмовилися від повороту до УССР; довівши, що їм загрожує на батьківщині рел., нац. або політ. переслідування, вони отримали право азилю, а згодом можливість дальшої Е. до різних зах. країн.

Спочатку за більшістю укр. еміґрантів, як також за ін. із Сх. Европи, визнано статус *«переміщених осіб»;* згодом на всіх політ. еміґрантів поширено статус «втікачів». В адміністрації якийсь час прийнято для еміґрантів визначення «бездержавних» (stateless, apatride), однак це не було застосовано загально; перев. записували втікачів за країнами походження. Утотожнюючи національність з громадянством, альянтські органи і міжнар. адміністрація часто змішували укр. еміґрантів з поль., рос., чехослов. З тих же причин також не визнавали в бріт. окупаційній зоні укр. громадян і їх допомогове представництво. СССР, з свого боку, вважає всіх укр. еміґрантів своїми громадянами і на цій підставі з 1945 р. постійно домагається їх репатріяції. Правне становище повоєнних еміґрантів визначала окупаційна влада, а з 1947 також міжнар. установи під егідою Об'єднаних Націй (ОН); мірою послаблення окупаційного режиму реґляментація становища чужинців переходила до держ. влади Німеччини й

Австрії. Матеріяльною опікою займалися — створена 1943 *УНРРА* (United Nations Reconstruction and Rehabilitation Administration) і з 1947 *IPO* (International Refugees Organization); остання орг-ція, що закінчила свою діяльність 1951, займалася також дальшою Е. втікачів та їх правною опікою. УНРРА, а згодом IPO керували мережею таборів для еміґрантів; 70% укр. еміґрантів жило по таборах, які перев. були організовані за нац. принципом. В укр. таборах існувало власне самоуправління, і в 1945—50 pp. сильно розвивалося гром. і культ. життя (див. ЕУ І, стор. 596—600 і статті *Австрія, Німеччина, ЦПУЕН*).

1947 почалося переселення еміґрантів до країн постійного перебування і праці. Бельгія і Англія перші почали приймати еміґрантів, яких набирали до праці в пром-сті, до шахт і сіль. госп-ва. Згодом починається також Е. за океан, до ЗДА, Канади, Бразілії, Арґентіни, Венесуелі, Австралії й ін. В окремих країнах ухвалено спеціяльні закони чи постанови урядів про допущення еміґрантів. Особливо корисно вплинули на прихильну іміґраційну політику в Канаді посли укр. роду А. Глинка і Ф. Заплітний своїми виступами в парляменті на оборону укр. еміґрантів-втікачів. До 1. 8. 1948 з Німеччини виїхало 33 000 українців (з того ч. 14 000 до Англії, 9 000 до Бельгії, 5 000 до Канади, по 1 000 до ЗДА і Франції). Е. за океан стала масовим явищем в 1949—50 pp., коли ЗДА відкрили спеціяльні можливості для іміґрації втікачів: закон ДП (для переміщених осіб) з 1948 дав можливість виїхати до ЗДА, поза іміґраційними квотами, 205 000 особам, які перебували в Німеччині, Австрії й Італії; 1950 це ч. поширено до 313 000, а 1953 за т. зв. РРА (закон допомоги втікачам) додатково допущено до Е. в ЗДА 150 000 втікачів. Основним завданням IPO стало переселення; з контрибуцій різних держ.-членів, гол. ЗДА, постав фонд для покриття переселенчих коштів. Українці масово користали з цих можливостей. Важливу функцію в орг-ції укр. Е. виконала харитативна установа амер. українців *Злучений Український Американський Допомоговий Комітет* (ЗУАДК), *Укр. Кат. Допомоговий Комітет* (чл. амер. харитативної установи НЦВЦ), а також *Фонд Допомоги Українців Канади*, які мали свої представництва в Німеччині, Австрії, Франції, Бельгії, Англії. З 1948 в Нью-Йорку існує Укр. Переселенчий Осередок (голова М. *Демидчук*). Деякі українці виїжджали через посередництво чужих установ (Світовий Союз Церков, Толстовський фонд і т. д.). Спроба плянованої Е. і власної самоорг-ції укр. втікачів не вдалася: 1947—48 діяла в Мюнхені Центр. Переселенча Комісія, праця якої зводилася лише до інформації.

Еміґраційний процес українців за океан в 1957 майже повністю припинився; виїжджають ще нечисленні еміґранти до ЗДА і Канади індивідуальним порядком. На протязі 10 років укр. Е. в Німеччині й Австрії зменшилася до 20—22 000. Залишилися особи, які з причини віку, недуги чи ін. не були допущені до Е. за океан, включилися в місц. економіку або просто не бажають еміґрувати. Вони, оскільки не є натуралізовані, залишаються під мандатом і протекторатом ОН та частково підлягають правній і матеріяльній опіці Високого Комісара ОН, який має своїх представників у різних евр. країнах.

Сучасний правний стан політ. еміґрантів в евр. країнах зафіксований в Женевській конвенції з 28. 7. 1951 р.; в багатьох відношеннях вони зрівняні з громадянами даної країни або з найбільш упривілейованими чужинцями (праця, соц. забезпечення, податки, акти гром. стану і т. д.); вони користуються для подорожі спеціяльним подорожнім документом (пашпортом), що дає можливості в'їзду до всіх країн, крім СССР. Значна більшість укр. еміґрантів, поза Німеччиною й Австрією, увійшла в госп. життя країни перебування.

Еміґраційний рух українців 1947—57 pp. з Німеччини й Австрії до різних країн видно з таблиці (в тисячах, подано приблизні числа):

ЗДА	80
Канада	30
Австралія і Нова Зеляндія	20
Великобрітанія	20
Бельгія	10
Франція	10
Бразілія	7
Арґентіна	6
Венесуеля	2
Ін. країни	2

Слід зазначити, що деяка частина еміґрантів, які поселилися у Великобрітанії, Франції й Бельгії, в 1950—57 pp. еміґрували вдруге — до ЗДА і Канади; цей процес гол. охопив Е. в Бельгії. Так само невелика кількість повоєнної Е. з Півд. Америки, а навіть з Австралії переселюється до Півн. Америки.

Вкінці подаємо зіставлення укр. Е. (після відняття рееміґрації) до заокеанських країн і Зах. Европи, крім Німеччини й Австрії, за 1870—1955 pp. (в тисячах); для порівняння подаємо приблизне ч. українців і осіб укр. походження в цих країнах тепер (див. докладніше *Українська діяспора):*

Еміґранти

Країни	1870—1914	1919—39	1946—57	Українці або люди укр. походження на 1957 р.
ЗДА	350	15	80	1 000 (?)
Канада	100	70	30	450
Арґентіна	10	50	6	120 (?)
Бразілія	45	10	7	120 (?)
Франція	—	40*	10*	50 (?)
Великобрітанія	—	0,5	35*	25
Австралія і Нова Зеляндія	—	—	20	25
Бельгія	—	1	10*	3
Параґвай	—	5 (?)	1	7 (?)
Уруґвай	—	4 (?)	—	5 (?)
Венесуеля	—	—	2	2
Інші країни	1 (?)	1 (?)	1 (?)	3 (?)
Разом	506	196,5	202	1 810 (?)

*) Частина виеміґрувала в 1950—57 рр. до ЗДА і Канади.

Явище Е., заробітчанської і політ., відбилося в укр. літературі. І. Франко вмістив у зб. «Мій Ізмарагд» цикл «До Бразілії», В. Стефаник порушує тему заробітчанства і заокеанської Е. в оп. «Синя книжечка» й «Камінний хрест». Мотиви соц. Е. виступають також в М. Черемшини, А. Тесленка, С. Васильченка (новеля «На чужину») й ін. Письменники-іміґранти гол. за океаном дають низку образків з життя Е. в поезії, прозі і драмі: в ЗДА — Ю. Чупка, Н. Дмитрів, С. Макар (драма «Американський шляхтич»), З. Бичинський (повість «Еміґранти»); в Канаді — Т. Федик (зб. поезій «Пісні про Старий край і Канаду»), О. Івах (повість «Голос землі»), І. Кіріяк (роман «Сини землі»); англ. мовою писали В. Палюк („Canadian Cosaks") і В. Лисенко („Men in Sheepskin Coats"); в Бразілії — П. Карманський. З сучасних письменників мотиви Е. розроблюють У. Самчук, О. Лятуринська, Т. Курпіта, Діма й ін.

Про стан і життя укр. еміґрантів у діяспорі див. ще статті: *Австралія, Австрія, Арґентіна, Бельгія, Бразілія, Венесуеля, Великобрітанія, ЗДА, Канада, Німеччина, Параґвай, Польща, Уруґвай, Франція, Чехо-Словаччина* і ін.

Література: Укр. Заг. Енциклопедія. Еміґрація політична, III. 731—43, Еміґрація неполітична, III. 980—91; Caro L. Auswanderung und Auswanderungspolitik in Österreich. Ляйпціґ 1909; Кузеля З. Причинки до студій над нашою еміґрацією. ЗНТШ, CI, CV, CVII. 1911—12, Мицюк О. Переселение на Дальний Восток. К. 1913; Вачинський Ю. Укр. еміґрація. І. Л. 1914; Азийская Россия, I—II, П. 1914; Карманський П. Між рідними в Півд. Америці. Відень 1923; Young Ch. H. The Ukrainian Canadians. Торонто 1931; Олесіюк Т. Укр. колоніяльні землі. ж. Табор чч. 17, 18, 20, 21, 22. В. 1932—34; Настасівський М. Укр. іміґрація в Сполучених Державах, Нью-Йорк 1934; Пропам'ятна книга Укр. Нар. Союзу. Джерсі-Сіті 1934; Kubijowytsch W. Die ukrainische Auswanderung nach Asien. B. 1938; Кубійович В. Географія України. Л. 1938; Ювілейний Альманах Укр. Нар. Союзу. Джерсі-Сіті 1944; Hunchak N. I. Canadians of Ukrainian Origin. Вінніпеґ 1945; Mandryka M. I. Ukrainian Refugees. Вінніпеґ 1946; Білецький Л. Українські піонери в Канаді. Вінніпеґ 1951; Yuzyk P. The Ukrainians in Manitoba. Торонто 1953; Українці у вільному світі. Ювілейна кн. Укр. Нар. Союзу. Джерсі-Сіті 1954.

В. Кубійович, В. Маркусь

Емільчине (III—8), с. на Волинському Поліссі у верхів'ях р. Уборть, р. ц. Житомирської обл.

Емпіріокритицизм, форма радикального емпіризму, репрезентована нім. філософом Ф. Авенаріюсом. На Україні Е. мав вплив на пізніші праці Лесевича і через рос. посередництво на декого з укр. соц.-демократів бл. 1908—10 рр.

Емський указ, виданий 18. 5. 1876 рос. царем Олександром II в м. Емс, у Німеччині б. Вісбадену, таємний указ про заборону друку і поширення книжок укр. мовою. Е. у. забороняв: а) довіз книжок і брошур, друкованих за кордоном, на територію Рос. Імперії; б) друк і видання в Росії ориґінальних творів і перекладів укр. мовою, крім іст. пам'яток і белетристики; в останньому випадку дозволено було користуватися тільки рос. правописом, і ці друки підлягали попередній цензурі Гол. Управління в справах друку; в) театральні вистави й читання укр. мовою та друк укр. текстів до муз. творів. Е. у. називають також «указом Юзефовича», помічника куратора київської шкільної округи, що як запеклий ворог укр. руху відограв велику ролю в його виданні. Е. у. видано поза порядком звичайного законодавства (його не розглядала Держ. Рада чи Рада Міністрів); формально він ніколи не був відкликаний, хоч в цьому напрямі робилися заходи з укр. і поступових рос. кіл. Указ завдав дошкульного вдару укр. куль-

турі: крім заборони друку, закрито Півд.-Зах. Відділ Геогр. Т-ва, прихильну до українців газ. «Киевский Телеграф», усунено ряд професорів з Київського Ун-ту. Наслідком Е. у. у 1877 р. не надруковано жадної укр. книжки. На паризькому міжнар. літ. конґресі 1878 М. Драгоманов виступав з обороною укр. мови, гостро засуджуючи Е. у. (La littérature ukrainienne, proscrite par le gouvernement russe. Rapport présenté au Congrès littéraire de Paris. Женева 1878).

Енґель (Engel) Йоган Хрістіян (1770—1814), австро-угор. історик; м. ін. праці з укр. іст. „Geschichte von Halitsch und Wladimir bis 1772“ (1792—93), „Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken“ (1796); остання праця належить до перших солідних наук. студій з іст. України.

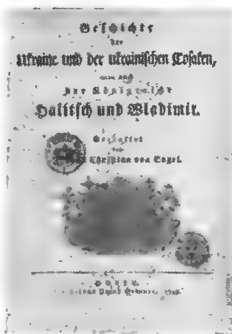

Енґельс (кол. Покровське), м. на лівому березі Волги Саратовської обл.; в 1924—41 рр. гол. м. АССР Німців Поволжя. Р-н заселений перев. українцями (в 1926 р. в м. Е. на 34 300 меш. — 11 500 українців, в р-ні на 21 500 — 17 100).

Енеоліт, кінцева фаза молодшої кам'яної доби (неоліту), вже з першими металевими (мідяними) виробами, звідси також назва — мідяна доба (2 500—2 000 до Хр.).

Енерґетика, галузь пром-сти і ділянка техн. наук (наука про енерґію), що стосується видайности, перетворення, передачі й використовування різних видів енерґії (напр., тепла, електрики, води, вітру, атомів тощо) для пром. і побутових потреб. Багато віків єдиним джерелом енерґії, крім праці людських рук і тварин, була енерґія води й вітру (млини, вітряки та ін.); тепер первісну енерґію перетворюють на теплову і на електричний струм. Ще в пол. 19 в. гол. джерелом енерґії було дерево, згодом вугілля (яке з 1900-их рр. стало основним джерелом), нафта, природні гази та гідроенерґія.

Енерґетичні ресурси України в сучасних кордонах УССР є такі:

Види енерґії	Ресурси	Ресурси в перерахуванні на умовне паливо тепловою вартістю в 7 000 великих кальорій на кг (в мільярдах т)	У %
Вугілля	89 мільярдів т	82,0	76,2
Нафта	80 мільйонів т	0,1	0,1
Природний газ	350 мільярдів м³	0,5	0,5
Торф	4 мільярди т	1,7	1,6
Буре вугілля	6 мільярдів т	3,0	2,8
Дерево (вся площа)	6,5 мільйонів га	1,7	1,6
Водна енерґія	3,5 мільйонів квт	18,2	17,0
Вітер і сонце (при нинішніх техн. можливостях використання)	бл. 40 000 квт	0,2	0,2
		107,4	100,0

До цих основних енерґетичних ресурсів треба ще додати т. зв. вторинні, покищо майже не використані джерела енерґії (фізичне тепло відхідних димових газів, тепло води, якою охолоджуються різні аґреґати в пром-сті, тепло великих мас розпеченого коксу та шляків в металюрґійній пром-сті), а також відходи сіль. й лісового госп-ва. Атомова енерґія виробляється покищо в експериментальних кількостях в лябораторіях.

Участь УССР в продукції усієї маси первинної енерґії СССР становила в 1940 р. — 35,4%, в 1954 р. — 20,1%. Продукція енерґії в перерахунку на умовне паливо становила в 1954 р. в УССР на одного меш. — 2 049 квт (решта СССР — 2 075, решта світу 1 165 квт); в 1940 р. числа для УССР — 1 472 квт.

Докладніше див. гасла про поодинокі джерела енерґії: *Буре вугілля, Гідроенерґія, Горючі природні гази, Кам'яне вугілля, Нафта, Торф.*

Ентомологія, див *Зоологія.*

Енциклопедії, систематизовані збірники всіх знань чи їх окремих ділянок в абетковому або тематичному порядку. Першою і єдиною досі укр. Е., яка охоплює цілість знань, є *«Українська Загальна Енциклопедія»,* що з'явилася в 1930—35 рр. в трьох томах у Львові (гол. ред. І. Раковський). В УССР були пороблені заходи в 1930-их рр. до видання *«Української Радянської Енциклопедії»* (УРЕ), розрахованої на 20 тт., але у зв'язку з репресіями проти укр. куль-

тури і її діячів уряд припинив її видання. Із фахових Е. досі з'явилася єдина «Колгоспна Виробнича Енциклопедія» у 2 тт. (2 вид. 1956) у Держ. Вид-ві С.-Г. Літератури в Києві; гол. ред. М. Співак. В 1939 р. вийшов перший зошит «Укр. Сіль.-Госп. Енциклопедії» в Укр. Вид. Ін-ті у Львові (гол. ред. Є. Храпливий), але війна припинила її дальше видання. Окреме місце займають Е., присвячені виключно українознавчим ділянкам. Першим цього роду виданням є монументальний твір п. н. «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (П. 1914—16); із запланованих трьох томів з'явилися два під ред. М. Грушевського (огляд українознавчих студій й історія України), Ф. Вовка (антропологія й етнографія), О. Шахматова (нарис іст. укр. мови), С. Рудницького (нарис географії) й ін. Багато українознавчого матеріялу дає «Укр. Заг. Енциклопедія», в третьому томі якої ще окремо міститься суцільно зібраний матеріял під гаслом Україна, зредаґований В. Сімовичем (стор. 360—1 000). На еміґрації 1949—52 НТШ видало в трьох томах «Енциклопедію Українознавства» (ЕУ І); гол. редактори В. Кубійович і З. Кузеля. Окремі ділянки редаґували спеціялісти; всіх авторів було 120. Її перероблене і скорочене видання друкується в ЗДА англ. мовою. В 1955 р. почала з'являтися друга словникова частина «Енциклопедії Українознавства» (ЕУ II) під гол. редакцією В. Кубійовича, заступник гол. ред. М. Глобенко († 1957). Видання «ЕУ II» заплановане на 5 тт.

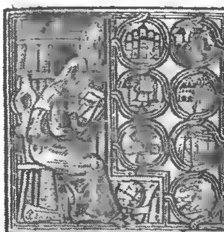

Українознавство подано і в чужих заг. Е., а зокрема в рос. і поль. Досить об'єктивно трактується укр. матеріял в «Энциклопедическом Словаре» *Брокгавза* і *Єфрона*, де авторами ряду статтей на укр. теми були видатні укр. учені. В «Энциклопедическом Словаре» А. й І. Ґранат (7 вид. 1910—48, 58 тт.) вміщено м. ін. статті М. Василенка, Б. Грінченка, А. Кримського й ін. Сов. Е.: «Большая Советская Энциклопедия» (1 вид. 66 тт., 1926—47; 2 вид. 50 тт., 1950—58), «Малая Советская Энциклопедия» (1 вид. 10 тт., 1928—31; 2 вид. 11 тт., 1933—47) — трактують укр. матеріял у світлі сов. нац. політики з промовчуванням, а навіть фальшуванням багатьох фактів. Хоч авторами комплексу українознавчих гасел у 44 т. 2 вид. є в більшості українці, все ж вони потрактовані односторонньо і незадовільно. З поль. Е. багато матеріялу про Україну подає „Encyklopedia powszechna" (1898—1911, 18 тт.) Орґельбранда, але з поль. погляду приналежности укр. земель до Польщі. З ін. слов. Е. слід відзначити чес. „Ottův Slovník Naučný", який присвятив належну увагу українознавству і подав правдиві дані. В англомовній „Slavonic Encyclopedia" (гол. ред. Й. Ручек, Нью-Йорк 1949) подано об'єктивний і рівномірно представлений укр. матеріял; ред. укр. відділу були М. Чубатий і В. Душник.

Трактування українознавства в зах. Е. аж до останнього часу недостатнє; укр. матеріял розкинений між рос. чи поль., його розмір незначний, термінологія часто плутана, а інформації іноді невірні. Лише деякі видання Е. і автори статтей чи заміток у них на укр. теми становлять виняток; в більшості автори чужих Е. користуються неукр. джерелами. З франц. новіших Е., порівняно до попередніх, об'єктивніше подає відомості про Україну, „Nouveau Larousse Illustré" (1908—12), де автором українознавчих гасел був славіст Л. Леже (Leger) і „Larousse du XX siècle", де на укр. теми поінформовано писав А. Ґрапен (H. Grappin). Між співр. франц. Е. „La Grande Encyclopédie" (1885—1905) був також українець (Ф. Вовк). В найновіших франц. Е. по першій і другій світових війнах відчувається ще більше брак укр. матеріялу і застарілі погляди щодо українознавства.

З-поміж нім. Е. дещо новіший стан дослідів про Україну відбивають 7 вид. „Mayer's Konversations-Lexikon" (1924—34), останні вид. „Brockhaus Konversations-Lexikon (15 вид. 1934—35) і „Der Große Herder" (1931—35). В них опрацьовували укр. матеріяли м. ін. Д. Дорошенко, З. Кузеля, І. Мірчук, Б. Крупницький, М. Антонович й ін. М. Драгоманов написав розвідку про козаків в „Ersch und Gruber Enzyklopädie" (1818—89). В швед. Е. укр. матеріяли редаґували — в 2 вид. „Nordisk Familjebok" (1904—26) славіст А. Єнсен (Jensen) і в „Svensk Uppslagsbok" (1924—37) А. Карльґрен (Karldren) і Ґ. Яррінґ (Jarring); вплив Єнсена як знавця укр. проблеми позначився і на пізніших швед. Е.

В „Enciclopedia Italiana" (1937—49) укр.

матеріял потрактований назагал об'єктивно. Вагата на укр. інформації із вірним насвітленням „Enciclopedia Cattolica“ (1954), в якій співпрацювали й укр. автори. В есп.-мовних Е. відчувається також слаба поінформованість щодо України, хоч від попередніх Е. корисно відрізняється „Diccionario Enciclopedico Salvat“ (закінчена 1946). Новіші вид. „Schweizer Lexikon“ (1949—50) роблять деякий поступ у вірному трактуванні українознавства. Англомовні Е. (бріт. і амер.) так само недостатньо трактують українознавство; в „Encyclopedia Britannica“ (вид. 1950) дуже мало укр. матеріялу; корисно вирізняється вид. 1957 р. З ряду амер. Е. слід відмітити „The Encyclopedia Americana“ (1950), де статтю про Україну в об'єктивному насвітленні написав Г. Клейн (H. F. Klein). Жид. Е. „The Jewish Encyclopedia“ (1925) і „The Universal Jewish Encyclopedia“ (1939—43) порушують укр. справи у зв'язку із становищем жидів на укр. землях; крім ствердження об'єктивних фактів, є в них немало помилок, гол. щодо укр.-жид. взаємин, які очікують ще об'єктивного дослідження. (Див. докладніше ЕУ І, стор. 9—11 і ст. «Українознавство в дотеперішніх енциклопедіях» в англомовному вид. ЕУ І). *Р. М.*

Еоцен, див. *Геологія України.*

«Епархіальныя Вѣдомости», офіц. органи (перев. тижневики) рос. мовою єпархій правос. церкви в Рос. Імперії; на Україні виходили в різний час, почавши з 1860-их рр.; «Е. В.» складалися з офіц. частини (розпорядження церк. влади, службові призначення, інформації) і неофіц., де містилися проповіді, поради і матеріял іст. та побутового змісту, життєписи діячів й ін.

Епіграма (грец. напис), ґатунок віршованої поезії. Спочатку короткий віршований напис на будівлях або предметах, уже з 6 в. до Хр. самостійні короткі вірші. В нові часи (з 18 в.) переважно коротші вірші сатиричного або полемічного характеру. На Україні з 16 в. різні типи епіграм: «гербовні вірші» і епітафії, великий цикл епіграм проти аріян; в 17—18 вв. епіграми релігійного змісту, об'єднані в цикли («вінці») або вставлені в прозові тексти (С. Величко), навіть богослужбового характеру («Синаксар»). Майстрі Е. — І. Величковський, ієромонах Климентій, С. Яворський, Д. Туптало, Т. Прокопович, Г. Сковорода й ін. У 19 в. епіграми писав Г. Квітка-Основ'яненко, до цього ґатунку належать деякі вірші Т. Шевченка («Умре муж велій...»), П. Куліша, І. Франка; з новіших часів епіграми В. Самійленка, О. Олеся («Перезва») та авторів літ. полемік на Україні й за кордоном. *Д. Ч.*

Епідемії, див. *Пошесні недуги.*

Епік Григорій (* 1901—?), сов. письм., чл. Вапліте; у творах 20-их рр. («Восени», «Непія», «Меценати») гостро критикував окремі явища сов. ладу на Україні, зокрема в популярній повісті «Без ґрунту» (1927); пізніші романи «Перша весна» (1931) і «Петро Ромен» (1934) писані в дусі офіц. сов. настанов. З 1934 на засланні, де й помер.

Г. Епік

Епіка, див. *Епічна поезія, Епопея, Епос, Поетика.*

Епічна поезія (література), обіймає всі літ. жанри, що мають змістом таке зображення дійсности, що викликає враження об'єктивности. До епічної літератури тепер відносять: епічну поему (епопея), новелю, оповідання, повість, роман і нечисленні баляди певного типу. Є ще дидактичний (повчальний) епос. До епічних творів належать в староукр. літературі літописи, житія та перекладні романи й новелі (Троянська війна, Олександрія, роман про Девгенія-Дігеніса, Варлаам та Йоасаф, Премудрий Акир й ін.). Оригінальні епічні твори, за винятком «Слова о полку Ігореві», втрачено. Рештки їх збереглися в півн.-рос. билинах, укр. походження яких (з 11—13 вв.) в більшості випадків безсумнівне (циклізація навколо кн. Володимира, в якому об'єднано Володимира В., Володимира Мономаха і, здається, Ярослава Мудрого; головні герої Ілля Муромець, Добриня, Альоша-Олександер Попович). Новий епос постає в 16—17 вв. як нар. думи, прозові оповідання та невеликого розміру іст. поеми. Ширше значення має дидактичний епос (твори І. Максимовича, І. Горленка, Климова-Климовського й ін.). У 18 в. приєднуються епічні травестії («Енеїда»), а в 19 в. — оповідання (Квітка), роман (Куліш) та нова відміна епічної поеми — «байронічна поема» (Шевченко, Куліш і ін.). Модерна укр. література плекає перев. прозові епічні жанри, хоч часто трапляються й поеми («Марина» й ін. М. Рильського, «Сковорода» П. Тичини, «Червона зима» В. Сосюри, «Данило Галицький» М. Бажана, «Трипільська трагедія» й ін. Л. Первомайського, «Канітферштан» і «Волинський рік» Л. Мосендза, «Поет» Т. Осьмачки, епопея Ю. Клена «Попіл імперій» та ін.). Штучно плекана велика поема в теперішній сов. літературі («Вілюйський в'язень» П. Дорошка, «Марія Ульянова» Т. Масенка та багато ін.) не має мист. вартости. *Д. Чижевський*

Епопея, велика епічна поема «високого стилю» з оповіданнями про богів, героїв або визначні іст. події. В укр. літературі — гол. спроби перекладу Гомера (С. Руданський, П. Ніщинський) і «Україна» П. Куліша. Більшість укр. епічних поем, починаючи вже з «Гайдамаків» Т. Шевченка, відходить від типу Е., відмовляючись від високого стилю та вносячи елементи лірики. До поетики Е. належать м. ін. епічні повторення, широкий виклад («епічна широта»), вживання розгорнутих порівнянь та метафор (див. *Поетика*). Зразком новітньої Е. є «Попіл імперій» Ю. Клена.

Епос, (з грец. — оповідання), в широкому значенні — епічна поезія (література), у вужчому — епічні поеми (див. *Поема, Епопея*).

Епштейн Марко (* 1898), скульптор, маляр і ґравер, жид. походження з Білоруси, студіював у Києві, де працює й тепер; почав від кубізму, пізніше став монументалістом з нахилом до реалізму: «Жнива», «Селянки», «Скляр», «Швачка»; портрети, жін. акти.

Ерастов Степан (1857—?), видатний укр. гром. діяч на Кубані, інспектор нар. шкіл, дир. банку в Новоросійську; патронував орг-ції РУП на Кубані, пізніше діяльний чл. ТУП, гол. Всеукр. Нац. Конґресу в Києві 1917 р.

Ербен (Erben) Карель (1811—70), чес. поет, збирач і видавець чес. пісень з мелодіями, казок чес. й інших слов. народів; переклав на чес. мову «Слово о полку Ігореві» та літописи. Баляди Е. переклав на укр. мову Є. Іваненко.

А. Ерделій

Ерделій Адальберт (1891—1955), закарп. маляр модерніст, гол. т-ва образотворчих мистців на Закарпатті (1931—38); виставки в Мюнхені, Празі, Парижі, Ужгороді й Києві; експресіоністичні пейзажі з франц. і закарп. сюжетами, портрети, ікони.

Ерденко Михайло (* 1877), скрипаль, закінчив Московську Консерваторію з золотою медалею; грав першу скрипку в квартеті Київської Консерваторії.

Ердман Борис (* 1901), мистець-маляр, декоратор. Діяльність найбільше пов'язана з театром ім. І. Франка в Києві (з 1926 р.), де він оформляв «Пригоди хороброго вояка Швейка», «Одруження Фіґаро», «Ревізора». З укр. репертуару найбільш вдале оформлення «Майстрів часу» І. Кочерги.

Ерем Т. (псевд.) (* 1897), письм. на еміграції, родом з Волині, перев. спогади з побуту в'язнів у сов. тюрмах і концтаборах, нариси з життя давньої Волині; кн. «Сов. акваріюм» (1951), «Голод» (1953), «Работяги».

Ерле Альфонс (* 1888), ген. штабу майор УГА нім. походження; спершу шеф штабу Начальної Команди, потім шеф штабу 1 корпусу; входив до складу делеґації УГА, яка вела переговори з командуванням військ ген. Денікіна в листопаді 1919 р.

Ерлянґен (Erlangen), м. в півн. Баварії, 45 000 меш.; 1945—50 укр. табір з бл. 2 000 меш.; кат. і правос. церкви, гімназія й ряд культ. і гром. орг-цій; в Ерлянґенському Ун-ті в ці роки студіювало понад 250 українців; тепер невелика укр. громада (бл. 150 осіб).

Ермітаж, держ. мист. й іст.-культурний музей в Ленінграді, один із найбільших у світі, заснований Катериною II; зберігає багато зразків мистецтва з минулого України (м. ін. скитсько-грец. археологічні пам'ятки з півн. Причорномор'я).

Ерн Федір (1881—1915), рос. слов'янофіл нім. походження, доц. філософії в Москві і Тбілісі, автор праць про італ. філос. 19 в.; в монографії «Г. С. Сковорода» (1912), в якій щоправда Г. Сковорода розглядається як рос. філософ, дає високу оцінку теоретичної філософії Сковороди з погляду сучасности.

Ернст Федір (* 1891), мистецтвознавець, нім. роду, учень Г. Павлуцького, дослідник укр. мистецтва, особливо 17—20 вв., д. чл. Всеукр. Археологічного Комітету ВУАН, завідувач мист. відділом Всеукр. Іст. Музею в Києві; 1934 р. засланий, під час короткотривалого звільнення працював у музеях Алма-Ати й Уфи. 1939 знову засланий, дальша доля невідома. Важливіші праці: «Київські архітекти 18 в.» (1918), «Укр. мистецтво 17—18 вв.» (1919), «Укр. портрет 17—20 вв.» (1925), монографія про Нарбута (1926), «Київська архітектура 17 в.», «Київ та його околиця...») (1926), «Укр. малярство 17—20 ст.» (1929) та ін.

Ф. Ернст

Ерозійно-яровий краєвид, основний для України, покриває всі укр. землі за винятком півн. низовини, гір і морського узбережжя; він витворений в

маловідпорних на діяльність текучої води гірських породах, зокрема в шарах лесу. Найхарактеристичнішою прикметою Е.-я. к. є наявність легко хвилястих майже рівнин, в які втинаються яри й балки (див. ЕУ I, стор. 66—77). Відмінами Е.-я. к. є краєвиди: *плитовий, ґранітовий, ярово-балковий* і *низовинний.*

Ерозія ґрунтів, змивання і розмивання незахищених ґрунтів талими і зливовими водами (водна Е. ґ.) й видування їх (вітряна Е. ґ. або дефляція). На Україні Е. ґ. виступає в р-нах підвищеного рельєфу, насамперед на правих, високих берегах рік (напр., Канівщина над Дніпром), у вищих частинах Придніпровської низовини, на Слобожанщині, на Донецькому кряжі, Приозівській височині та в Карпатах; на сх. Україні ґрунти видувають сх. і півд.-сх. вітри (суховії, «чорні бурі»). На поширення Е. ґ. вплинуло вирубування лісів, розорювання крутосхилів і відстала аґротехніка. В наслідок Е. ґ. творяться яруги, збільшується площа непридатної землі, зменшується врожайність. Засоби проти Е. ґ. (їх застосовували вже до революції земства): терасне упорядкування більш похилих ґрунтів, засаджування яруг і піскових полів відповідними травами й деревами, введення протиерозійних сівозмін, насаджування лісових полезахисних смуг тощо.

Ерстенюк Дмитро (* 1893), гал. гром. діяч, довголітній чл. ЦК УНДО, інспектор Ревізійного Союзу Укр. Кооператив, тепер у ЗДА.

Есдеки, див. *Українська Соціял-Демократична Робітнича Партія.*

Есери, див. *Українська Партія Соціялістів-Революціонерів.*

Есефи, див. *Українська Партія Соціялістів-Федералістів.*

Есіх (Esih) Іван (* 1898), хорв. історик літератури і славіст; праці про культ. зв'язки слов. народів, ст. про львівську «Просвіту», переклад «Слова о полку Ігореві».

Есмань, р. на Чернігівщині, мала ліва притока Десни.

Есмань, кол. назва р. ц. *Лужки.*

Еспанія, держава на Піренейському півострові — 503 490 км²; 28 млн. меш. (1950), столиця *Мадрід.* До кін. другої світової війни зв'язки українців з Е. були дуже спорадичні. Є. Кулішер був іменований послом УНР до Е., але не приступив до виконання обов'язків. Під час гром. війни в Е. (1936—39) кілька українців брали участь по боці ген. Франка, також деякі були в т. зв. інтернац. бриґадах. Укр. інформативну працю під час другої світової війни провадив Ю. Карманін. З 1947 р. в Е. студіює 25—30 українців, якими опікується „Obra Católica de Asistencia Universitaria". Вони організовані в Т-ві Укр. Студентів Католиків «Обнова» (з 1947) та в Укр. Студентській Громаді (з 1956). Крім них, живе в Е. кілька укр. родин; всіх українців 1957 р. понад 60. 1956 створено Асоціяцію Укр. Приятелів Еспанії (гол. А. *Кішка).* З укр. політ. установ існують в Е. представництво Виконного органу УНРади і делеґатура Антибольш. Бльоку Народів. 1950—51 виходили «Листи з Еспанії». З 1951 в Еспанському Нац. Радіо є укр. радіопересилання, спочатку три рази на тиждень, а з 1955 — щоденно. 1952 створено при центрі Східніх Студій в Мадріді (дир. Я. *Морільйо)* укр. секцію; в ж. центру „Oriente Europeo" вміщено ряд статтей з укр. проблематики. Крім Я. Морільйо, до знавців і прихильників укр. справи в Е. належать С. Монтеро, проф. Мадрідського Ун-ту, А. де Корреа-Веґлісон й ін. Багато спричинилися до популяризації укр. культури в Е. концерти й ін. виступи укр. студентської колонії. Кінорежисер Є. Деслав співпрацює в еспанському кіновиробництві. 1956 відбулася в Мадріді успішна виставка укр. книжки (організатор Д. *Бучинський*). Есп. преса прихильно з'ясовує укр. політ. і рел. проблеми.

В укр. літературі є твори на есп. сюжети: «Камінний Господар» Л. Українки, роман «Предок» Н. Королевої, «Альказар» Б. Антонича. Описи подорожі по Е. подав Д. Мордовець та в зб. „Suol ridente" Н. Королева. З есп. літератури перекладали на укр. мову М. Іванов, М. Лукаш, Д. Бучинський і ін.

Б. Ц.

Еспарцет (Onobrychis L.), цінна багаторічна кормова рослина з родини стручкових. На Україні є кілька дикоростучих видів Е., однак культивують перев. Е. сійний (O. sativa Lam.); смуги найбільшого поширення Е. — лісостеп і півн. та центр. степ; засівна площа в УССР в 1940 р. — бл. 200 000 га, нині значно більша. Е. розводять в чистій культурі або всуміш із конюшиною, люцерною або з ін. травами. Врожай сіна в лісостепу 30—40 центнерів з 1 га, в степу — 20—40. Найбільш поширені сорти: піщаний 1 251, укр. 2 795, виведений Укр. філіялом Всесоюзного Н.-Д. Ін-ту Кормів, кримський 36, ахалкалакський та ін.

Есперанто, штучно створена на основі романської лексики і романсько-германської граматики мова для міжнар. порозуміння. Початки Е. поклав варшавський лікар Л. Заменгоф (1887); спопуляризоване на поч. 20 в. й зокрема після пер-

шої світової війни — у Франції, Німеччині, ЗДА, Японії та по слов. країнах (1930 р. — 18 000 слів); крім пропаґандивних і спеціяльних часописів (також переклади з світових літератур), відбувалися щорічні конґреси, курси Е., організовано клюби есперантистів тощо.

У царській Росії українці діяли у заг. орг-ціях есперантистів, побудованих на територіяльному принципі. Вклад у есперантську літературу дали В. Дев'яткін перекладом Шевченкової «Катерини» та О. Лойко перекладами нар. пісень і оп. В УССР були організовані гуртки прихильників Е. Заг. тенденція есперантського руху була достосована до вимог ком. ідеології. У 1933 р. вийшов у Харкові переклад «Фата Морґана» М. Коцюбинського. В часи терору 1930-их рр. есперантський рух у всьому СССР був ліквідований, бо Е. було одним із засобів індивідуального контакту громадян СССР із закордоном.

В Галичині до 1913 р. українці діяли в спільних з ін. національностями орг-ціях Е. Перший укр. підручник Е. вийшов 1904 р. (Юрків). У 1912 р. з нагоди міжнар. 8 конґресу есперантистів у Кракові появилася брошурка «Українці і 8 Міжнар. Конґрес Есперантистів» Л. Денисюка. В 1913 р. в Коломиї почала виходити укр. есперантська газ. «Зоря України» (Ukraina Stelo); засновником, а пізніше гол. першого укр. есперантського т-ва «Поступ» (Progreso) був О. Кузьма. З вибухом світової війни припинилася діяльність укр. есперантистів. 1922 відновлено видання «Зорі України» та активізовано т-во «Поступ», яке проіснувало до 1930-их рр.; появився підручник Е. О. Кузьми та укр.-есперантський словник І. Вербицького. В Женеві вийшов «Ключ до Е.» в укр. виданні.

Після другої світової війни відбувалися в кількох таборах у Німеччині курси Е. і в 1947—49 рр. виходив місячник (циклостиль) «Укр. Есперантист» (Ukraina Esperantisto). Нині активними в міжнар. есперантському русі є М. Михайлів, який професійно працює в Союзі Есперантистів Півн. Америки, та О. Тритяк.

М. Михайлів

Ессен Сергій (* 1908), драматичний актор характерного амплюа. Працював в театрах Харкова, в Запоріжжі та в театрі «Веселий Львів» (1943—44).

Ессентуки (IX—23), м. крайового підпорядкування в Ставропільському краї РСФСР, положене у підніжжі Кавказу; один із курортів групи *Мінеральні Води*. В 1926 р. українці в м. Е. становили (на 23 000 мешк.) 17% всього населення, в р-ні 89% (на 11 500).

Естонія (нині Естонська ССР), країна над Балтицьким м.; 4, 100 км²; 1 млн. меш. (1956), столиця — Таллін. В 10—12 вв. півд-сх. частина Е. входила до складу Київської Руси. Ярослав Мудрий заснував 1030 м. Юр'їв (пізніший *Дорпат*, нині Тарту). На протязі іст. Е. підлягала пануванню сусідів — нім. лицарів, Данії, Швеції, Польщі, Росії. Взаємини українців з естонцями почалися в кін. 19 в. В Дорпатському Ун-ті студіювали українці; з 1880-их рр. існувала Студентська Громада. В Е. перебували також українці як рос. службовці чи на військ. службі. 1917 укр. громада в м. Валк видавала газ. «Укр. Голос» і «Досвід». 1919 при естонському нац. уряді послом від УНР був Є. Голіцинський. Після упадку УНР Е. визнала уряд УССР і заключила з ним кілька угод. Між двома світовими війнами в Е., поза окремими одиницями, не було скупчень укр. еміґрації.

За сов. часів мають місце час від часу естонсько-укр. культ. взаємини (ґастролі хорів, театрів). 1955 вийшла зб. повістей Т. Шевченка в перекладі М. Юрна. Поезії Т. Шевченка перекладали на естонську мову в 1940—55 рр. М. Рауд, Р. Парве, В. Беекман.

Есхар (IV—17), с. м. т. Чугуївського р-ну Харківської обл.; електростанція, що постачає електроенерґію для м. Харкова.

Етеро-олійні рослини, т. зв. етероноси, досить велика (бл. 1 500 вивчених) група рослин, які в своїх органах накопичують етерові олії, що є сировиною для Е.-о. пром-сти. Е.-о. р. вживають в парфумерній, миловарній, косметичній, медичній, харч. та ін. пром-сті. Культура Е.-о. р. на Україні відома здавна, коли в польовій культурі були коляндра, ганус, м'ята холодна, кмин, копрій. Культура і збір Е.-о. лікувальних рослин на Україні веде свій початок з 11 в. (див. *Лікувальні рослини*). Нині багато Е.-о. р. вирощують на спеціяльних плянтаціях (в колгоспах і радгоспах), частину з них збирають з дикого стану. Гол. Е.-о. р., що їх культивують на Україні: півники (Iris pallida Lam., I. florentina L., I. germanica L.), троянда казанликська (Rosa damascena Mill.), коляндра (Coriandrum sativum L.), кмин (Carum carvi L.), ганус (Pimpinella anisum L.), копрій (Foeniculum vulgare Mill.), шавлія мускатна (Salvia selarea L.), м'ята холодна (Mentha piperita L.), та ін. Етерову олію добувають з таких диких рослин, як аїр, лепеха (Acorus calamus L.), ромашка лікарська (Matricaria chamomilla L.), материнка (Origanum vulgare L.), різні чебреці (Thymus L.) та ін. По революції введено на дослідних станціях багато нових Е.-о. р. з Азії та закордону і після їх випробування почато культивувати на півд. України, напр., лаванда справжня (Lavandula vera

D. C.), розмайрин лікарський (Rosmarinus officinalis L.), меліса лікарська або ройовик (Melissa officinalis L.), та ін. Керує дослідженням Е.-о. р. і їх культивуванням Всесоюзний Н.-Д. Ін-т Е.-о. Культур (ВИЭМК), що має ряд н.-д. станцій, плянтації та споруди для обробки сировини.

Етика, практичні моральні вимоги, що людина ставить собі та їй ставить суспільство, які не завжди збігаються з освітленням етичних питань в літературі. В укр. літературі зафіксовані для старих часів перев. вимоги аскетичної моралі, що їх подають численні перекладні твори (проповіді або «Лїствиця» Івана Синайського). Ця література ставить однакові вимоги і ченцям і світським людям. Те саме і в оригінальних проповідях (напр., єп. Серапіона Володимирського, 1274). Суворі вимоги мають і порадники для сповіді. Одначе в давні часи зустрічаються і твори, в яких подаються моральні вимоги для світської людини. Напр., «Ізборник Святослава» 1076 («Поради багатим») або «Повчення» Володимира Мономаха (до 1125), яке дає клясифікацію доброчинств і, поруч з рел. санкцією моралі («заповіді Божі»), вказує й на санкцію «людську» («слава» та поважання людей). Прикладання христ. Е. до питань політики дає т. зв. «Слово про князів» (12 в.). Що в певних колах були поширені вимоги «лицарської моралі», свідчать літописи (зокрема т. зв. Іпатський). Ці три типи етичних поглядів панують на Україні з різними змінами аж до 17 в. Першим систематичним твором в галузі Е. є «Мир з Богом чоловіку» І. Ґізеля, що є підручником для сповідника. Христ., але своєрідне освітлення етичних проблем зустрічаємо в творах Г. Сковороди (систематичний виклад: «Начальная дверь ко христианскому добронравію», діялоги), що зокрема підкреслює індивідуальні моральні завдання, які стоять перед кожною людиною: покликання Богом до певного життєвого шляху і виконання індивідуального завдання має вартість незалежно від характеру цього шляху. Подібне у М. Гоголя, що для нього кожній людині Богом «доручене» виконання якогось завдання, людина є робітником у «Божому господарстві». Пізніше в укр. письменників зустрічаємо лише побіжні теоретичні міркування на етичні теми в зв'язку з рел., пед. або політ. питаннями. Треба відзначити погляд на емоційне (чуттєве) умотивування моральних вчинків (П. Юркевич, В. Зінківський). Історію Е. 19 в. (не закінчена) написав проф. Одеського Ун-ту М. Лянґе (див. ще *Філософія* на Україні). *Д. Ч.*

Етимологічний правопис, систематичні написання звуків чи фонем не за засадою їх сучасної вимови (*фонетичний правопис*), а за принципом збереження традиційних написань слів, не зважаючи на зміну їх вимови. З синхронічного погляду Е. п. характеризується збереженням однакового написання морфем, незалежно від того, як вони вимовляються в різних позиціях (напр., *пот-поту* при вимові *піт-поту*). А що вимова з часом міняється, то етимологічним стає поступово кожен правопис. Винайдений для староцерковно-слов. мови 9 в. св. *Кирилом* фонетичний правопис став уже історичним, коли його перенесено з христ. письменством в 10 в. на Україну. Такий іст.-етимологічний характер зберігав він (не зважаючи на індивідуальні спорадичні відхилення окремих авторів та на заведення гражданки з першої пол. 18 в.) у нас аж до реформ у першій пол. 19 в. в напрямі наближення його до справжньої вимови (*кулішівка* з поправками Б. Грінченка та *желехівка* в Галичині й Буковині). Е. п. як послідовну систему для укр. мови запропонував М. Максимович (*максимовичівка*) 1821 і 1841, що однак прищепився лише в Галичині й на Буковині, де він утримувався в школі до 1893 р. (в москвофільських виданнях до кін. 1930-их рр., так само на Закарпатті — «панькевичівка»); боротьба проти Е. п. сполучалася тут зокрема з політ. проблемою боротьби за самобутність укр. народу, проти москвофільства і за запровадження нар. мови й простонар. тематики в літературі. *О. Г.*

Етимологія, наука, що визначає походження слова і його споріднення з словами своєї і ін. мов на базі фонетичних законів (слово *міст*, можливо, споріднене з *метати*, первісно — наметані через потік, рів балки). При етимологізуванні мовознавці користуються гіпотетично реконструйованими формами слів з давніших етапів розвитку даної мови, припускаючи існування періодів, коли споріднені мови творили єдну прамову (для укр. мови такими прамовами приймаються *праслов'янська* і праіндоевропейська; дехто припускає також існування праруської, або прасхіднослов'янської мови, проміжної між праслов. й укр.). При Е. укр. слова першим щаблем є знайти сучасний чи іст. (див. *Історичний словник*) відповідник в ін. слов., а далі індоевр. мовах. Гол. показником ідентичности служить згідність з фонетичним розвитком такого реконструйованого праслова в кожній з цих порівнюваних мов. Закони розвитку значення покищо не вкладені в такі точні формули, як закони звукового розвитку.

В *етранжизмах* важливо вияснити, крім мови, з якої вони походять, ще й час і шлях їх появи та засади субституції звуків даної мови. Найдавніші спроби укр. Е. були будовані на випадковій зовн. подібності слів і були типові для часу до сер. 19 в. (напр., *Беринда* виводив слово *церква* від *цар!*). Наукова Е. починається з діяльністю О. *Потебні*. Його етимології будуються на суворій порівняльній методі й використовують широкий іст. і фолкльорний матеріял. Багато працювали над укр. Е. Г. *Ільїнський*, Р. *Смаль-Стоцький* (експресивні вирази, румунізми, германізми, угризми), О. *Макарушка* (тюркізми), *Шелудько* (германізми, румунізми). Етимологічного словника укр. мови ще немає; укр. матеріял притягався в етимологічних словниках ін. мов: слов. (Ф. Міклошіча 1886, Е. Бернекера 1908—13), рос. (Н. Ґоряєва 1896, А. Преображенського 1910—49, М. Фасмера 1953—58), поль. (А. Брюкнера 1927, Ф. Славського з 1952) і чес. (Й. Голуба і Ф. Копечного 1952, В. Махека 1957). Е. в добу бароккo, а слідом за тим у давніх шкільних граматиках називали морфологію з фонетикою як протиставлення *синтаксі*. *О. Г.* і *Ю. Ш.*

Етнографічна Комісія НТШ, заснована 1898 з метою збирання і вивчення укр. етногр. матеріялів; довголітніми гол. були І. Франко і В. Гнатюк (ред. її видань з 1900 р.). Е. К. НТШ видавала «*Етнографічний Збірник*» і «*Матеріяли до української етнології*». В Комісії співпрацювали М. Грушевський, Ф. Вовк, Ф. Колесса, З. Кузеля, І. Свєнціцький і багато ін.

Етнографічна Комісія УАН, заснована 1920, діяла спочатку як секція УНТК (гол. В. Клінґер), в червні 1921 з'єдналася з УАН; гол. акад. А. Лобода, секретар А. Онищук (з 1924 В. Петров). Комісія мала понад 30 чл., мережу постійних кореспондентів (понад 600 осіб) і кілька тисяч збирачів; члени і співробітники відбули низку етногр. екскурсій. При Е. К. УАН існували Кабінет вивчення нац. меншостей (керівник Є. Рихлік), Кабінет муз. фолкльору (К. Квітка) і Кабінет монографічного вивчення села. Е. К. видавала в 1925—30 рр. «*Етнографічний Вісник*»; закрита 1933 р. з розгромом УАН.

Етнографічне Товариство в Києві, засноване 1924—25 при Музеї ім. Ф. Вовка, 1928 перетворене на Всеукр. Е. Т. з філіями в різних містах України; в 1928 р. 320 членів, гол. О. Малинка; вид. «Записки», «Бюлетень», «Побут» на поч. 1930-их рр. Е. Т. зліквідоване.

Етнографічне Товариство Підкарпатської Руси, засноване в 1935 р. в Мукачеві з ініціятиви місц. українців та еміґрантів з метою досліджувати побутову культуру та фолкльор Закарпаття і зберігати їх пам'ятки; при Е. Т. П. Р. існував музей та виходили неперіодично «Вісті Е. Т. П. Р.» за ред. А. Балажа. Гол. Т-ва був А. Волошин; ін. діячі — М. Обідний, О. Приходько, Ю. Головацький, І. Панькевич; Е. Т. П. Р. проіснувало до 1939 р.

«Етнографічний Вісник», неперіодичний журн. *Етногр. Комісії УАН*, виходив у Києві 1925—30 (вийшло 10 кн.); ред. А. Лобода і В. Петров; закритий 1931 р. у зв'язку з розгромом УАН; статті, матеріяли й огляди з укр. етнографії.

«Етнографічний Збірник», серія вид. *Етногр. Комісії НТШ* у Львові, вийшло 40 тт., почав з'являтися 1895. В «Е. З.» друкувалися етногр. матеріяли (пісні, казки, приповідки, колядки тощо) перев. з Галичини і Закарпаття; редаґували І. Франко, В. Гнатюк (22 тт.) С. Людкевич та ін.

Етнографія, також етнологія, наука про народ, народознавство (див. ЕУ І, стор. 184). Е. вважають за науку описову, а етнологію за науку заг.-теоретичну, яка іст.-порівняльною методою розв'язує заг. народознавчі проблеми. Таке розмежування, однак, умовне; Е. не виключає теоретичних узагальнень, як і етнологія не може обійтися без опису. Е. в найширшому значенні вивчає проблеми походження народу, місце даного народу серед ін. народів, іст. етапи формування етногр. терену, фізичний і расовий тип людности, селища, двір, житло, господарство, одяг, суспільно-родинне життя, звичаї та обряди, нар. світогляд, вірування, усну словесність, нар. мистецтво. Як наука історична, Е. вивчає народ в усіх його прошарках, на всіх етапах його іст. життя.

Перші звістки етногр. характеру про Україну походять з київського періоду; їх знаходимо у греко-візант. і араб. письменників, у літописах, у пам'ятниках письменства 11—13 вв., зокрема у виступах церк. проповідників проти дохрист. звичаїв і обрядів, пізніше в поль. хроніках. Літопис зберіг записи замовлянь, приповідки, відгуки дружинного епосу. «Слово о полку Ігореві» наскрізь пройняте духом укр. нар. поезії. З пол. 16 в. збереглася пісня про Штефана-Воєводу, записана в чес. граматиці Яна Благослава 1571 р. С. Сарницький, оповідаючи про війну з волохами (1506), згадує про укр. думи. Укр. голосіння зустрічаємо в поемі „Roxolania" С. Кльоновича та у І. Менеціюса (1551). Багато старих записів пісенного матеріялу з 16—18 вв. із рукописних зб. та стародруків оголосили О. Потебня, П. Житець-

кий, В. Перетц, М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк, М. Возняк, П. Рулін та ін.

Багато етногр. матеріялу подають описи подорожів чужинців по Україні, про що інформує бібліографічний огляд В. Кордта «Чужоземні подорожі по Сх. Европі до 1700» (1926) та кн. В. Січинського «Чужинці про Україну» (1942).

В останні десятиліття 18 в. з'явилися перші праці з укр. Е. 1776 р. Г. *Калиновський* видав у Петербурзі велику працю «Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и Слободской Украинской губернии». Багато етногр. матеріялів опубліковано в тогочасних журналах, зокрема в «Трудах Вольного Экономического Общества».

Піонером укр. Е. можна вважати поль. етнографа і археолога З. *Доленґу-Ходаковського*, що зібрав понад 2 000 нар. пісень та багато ін. етногр. матеріялу. Збіркою Доленґи широко скористався М. *Максимович*. З поляків займалися збиранням укр. етногр. матеріялу також Т. *Чацький*, І. *Любич-Черінський* (про весільні звичаї), з німців — Б. *Гакет*, Й. Рорер і С. Бредецький (в описах своїх подорожів по Зах. Укр. Землях). Ентузіястом укр. нар. поезії у росіян був кн. М. *Цертелев*, який видав зб. «Опыт собрания старинных малороссийских песен» (1819). В 30-их рр. 19 в. видано низку поважних збірок укр. нар. пісень. Першу велику систематичну зб. «Малороссийские песни» (1827) видав М. Максимович; пізніше ще три. М. Гоголь зібрав велику кількість укр. нар. пісень, які вийшли друком лише перед першою світовою війною. Харківський мовознавець І. *Срезневський* видав 6 кн. «*Запорожская Старина*» (1833—38). П. *Лукашевич* видав зб. «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» (1836). Великі заслуги перед укр. Е. має славіст О *Бодянський*; він видав «Наські укр. казки» (1835).

Етногр. матеріяли в Галичині збирали і публікували М. Шашкевич («Русалка Днiстровая», 1837), Й. *Лозинський* („Ruskoje wesile", 1835) Я. *Головацький* (чотиритомова зб. «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», 1878), І. *Вагилевич* й. ін.

В цей період багато зробили для укр. Е. такі поль. дослідники: Л. *Ґолембйовський* і В. *Залеський*, що 1833 р. видав у Львові „Pieśni polskie i ruskie ludu Galicyjskiego"; *Павлі Жеґота* І. видав „Pieśni ludu ruskiego w Galicyi" (1840).

Великі заслуги в критичному опрацюванні етногр. матеріялу належать в 40—50-их рр. 19 в. М. *Костомарову* та П. *Кулішеві*. В 1843 р. вийшла критична праця Костомарова «Об историческом значении русской народной поэзии», пізніше «Славянская мифология» (1847) і «Историческое значение южнорусского народного песенного творчества» (1880). Визначне місце в історії укр. Е. посідає двотомова праця Куліша «Записки о Южной Руси» (1856—57), в якій вміщено не тільки записи текстів, але й біографії та характеристики кобзарів і оповідачів. В «Основі» (1861—62) містилися етногр. праці М. Номиса, А. *Свидницького*, П. *Єфименка* та ін. У статті Куліша «Погляд на усну словесність українську» (львівська «Правда» 1870) схарактеризовано погляди романтичного народництва на Е. (про методологічно-світоглядові напрями в укр. Е. див. ЕУ I, стор. 184—87).

В 50—60-их рр. 19 в. з'являється ряд цінних праць з укр. Е.: «Народные южнорусские песни» А. *Метлинського* (1854), «Вжинок рідного поля» М. *Гатцука* (1857), «Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян» М. *Маркевича* (1860), «Старосветский бандуриста» М. *Закревського* (1860) та «Быт подолян» К. *Шейковського* (1860). Найвидатніша етногр. публікація цього часу — це зб. приказок М. Номиса *(Симонова)* «Укр. приказки, прислів'я та інше» (1864).

Новий етап в історії укр. Е. почався після створення у Києві 1872 р. Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества. В цей час значно поширився обсяг етногр. роботи. Від окремих публікацій дослідники переходять до кодифікації етногр. матеріялів, до видання т. зв. корпусів. В наслідок плянового дослідження укр. території (1869—70) т-во зібрало велику кількість нового матеріялу, і в 1872 р. розпочато при найближчій участі П. *Чубинського* видавати «*Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край*», що в 7 великих томах, у 10 книжках (1872—77) становлять першу велику спробу кодексу етногр. матеріялів.

Праця Чубинського пожвавила дослідну діяльність таких учених, як В. *Антонович*, М. *Драгоманов*, Ф. *Вовк*, І. *Рудченко*, О. *Потебня*, О. *Русов*, П. *Житецький*, М. *Лисенко* та ін. Найвидатнішим представником цієї групи вчених був М. Драгоманов, представник теорії запозичень і мандрівок тем і мотивів нар. творчости. Його численні наук. праці з укр. фолкльору зібрані в 4 т. «Розвідок» (1899—1907). Крім того, Драгоманов видав кілька збірок укр. нар. пісень (одну спільно з В. Антоновичем). І. Рудченко видав цінні зб. «Народные южнорусские сказки» (2 тт. 1869—70) і «Чумацкие народные песни» (1874) з монографією про чумацтво. М. Лисенко збирав

мелодії нар. пісень і видав «Збірник укр. пісень» (I—VII). Йому належить «Характеристика музыкальных особенностей малорусских дум и песен, исполняемых Вересаем» (1874). Цінні праці про укр. нар. пісні, обряди та вірування написав О. Потебня: «О некоторых символах в народной поэзии» (1860), «О мифологическом значении обрядов и поверий» (1865), двотомова монументальна праця «Объяснение малорусских и сродных народных песен» (1883—87) та багато ін. В працях Потебні застосовано мітологічну методу.

Етногр. праця не припинялася після закриття Півд.-Зах. Відділу Рос. Геогр. Т-ва та заборони укр. мови (1876). Матеріяли друкувалися в ж. *«Киевская Старина»* (1882—1906), «Сборниках Исторического Филологического Общества» в Харкові (1877—1922), в моск. ж. «Этнографическое обозрение» (з 1889) і в ж. Етногр. Відділу Рос. Геогр. Т-ва «Живая Старина» (1890—1916). Багато збірок з'явилося окремими виданнями, особливо в 90-их рр. 19 в. Значні заслуги в орг-ції етногр. дослідів та в їх публікуванні мали М. *Сумцов* («Культурные переживания», 1889—90; «Современная малорусская этнография», I—II, 1893—97; «Малюнки з життя укр. нар. слова», 1910) і Б. *Грінченко*. Сумцов почав свої досліди як прихильник мітологічної школи, але згодом перейшов до порівняльної методи, застосовуючи філол. засоби праці. Грінченко видав чотиритомову зб. матеріялів з Чернігівщини «Этнографические материалы» (I—III, 1895—99), «Из уст народа» (1900), бібліографічний показник «Литература украинского фольклора 1777—1900» (1901). Цінний його «Словарь укр. мови» (I—IV тт., 1907—09), що містить багатий фольклорний матеріял та нар. термінологію. Знавець нар. побуту І. *Манжура* дав двотомову працю «Казки, приказки, перекази, повір'я з Харківщини й Катеринославщини» (1890). М. *Дикарів* залишив один із найбагатших оглядів календарних обрядів «Нар. календар Валуйського пов.» (1905). В кін. 19 і на поч. 20 в. з'явилося багато окремих збірок та розвідок з укр. Е.; їх автори і впорядники — Х. *Ящуржинський*, М. *Комаров*, В. *Ястребов*, В. *Милорадович*, С. *Венгжиновський*, В. *Охримович*, О. *Малинка*, П. *Іванов*, В. *Доманицький*, В. *Горленко*, П. *Литвинова-Бартош* й ін. Окремо слід згадати етногр. матеріяли про запорожців, опубліковані в працях і збірниках Д. *Яворницького* «По следам запорожцев» (1898) і «Малорусские народные песни» (1906) та Я. *Новицького* «Малорусская и запорожская старина» (1907). 1891 вийшла цінна праця О. Пипіна «Этнография малорусская» як 3 т. «Истории русской этнографии».

1898 р. при НТШ утворено окрему *Етнографічну Комісію*, яка зібрала і опрацювала надзвичайно багатий етногр. матеріял, що публікувався у двох органах Комісії *«Етнографічному Збірнику»* (з 1895—40 тт.) і в *«Матеріялах до української етнології»* (з 1899 р. — 22 тт.) та в ін. виданнях НТШ. Гол. ініціятором цієї праці був М. *Грушевський*. Діяльну участь у працях Етногр. Комісії брав Ф. Вовк, видавши розвідку про весільні звичаї і про похоронні обряди. Його найвидатніша праця «Этнографические особенности укр. народа» вміщена в 2 т. зб. «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1916). І. *Франкові* належить багатотомовий корпус «Гал.-руські нар. приповідки», «Студії над укр. нар. піснями» (1913) та ін. праці. Велику ролю в працях Комісії відігравав В. *Гнатюк*. Його гол. праця «Етногр. матеріяли з Угор. Руси» (6 тт.). За ред. Гнатюка вийшло 22 тт. «Етногр. Збірника», в якому вміщено колядки і щедрівки, нар. казки, нар. леґенди, гаївки та матеріяли похоронних звичаїв і обрядів. Етногр. Комісія була осередком праці старших і молодших етнографів. За ред. Ф. *Колесси* з'явилися «Мелодії гаївок» (1909), «Мелодії укр. нар. дум» (1910—13) та ін. праці. Колессі належать розвідки «Ритміка укр. нар. пісень» (1906—07), «Про генезу укр. нар. дум» (1922) та ін. Видатні праці в ділянці Е. написав З. *Кузеля*, м. ін. про короля Матвія в слов. усній словесності (1906) й ін.

Після революції 1917 р. із заснуванням у Києві УАН (1918) етногр. робота в 20-их рр. зосередилася при чотирьох закладах: *Етнографічній Комісії*, Музеї Антропології та Етнології ім. Ф. Вовка, Кабінеті Примітивної Культури та Кабінеті Муз. Фолкльору. Від 1925 р. за ред. А. *Лободи* і В. *Петрова* виходив журн. *«Етнографічний Вісник»* (вийшло 10 книг). Комісія видала також збірники, присвячені чумацтву, лоцманам, цехам (П. *Клименко*), «Казки й оп. з Поділля» (1928), записані М. *Левченком*, «Звенигородщина», за матеріялами С. Терещенкової. Київській Етногр. Комісії належить монументальне вид. «Бібліографія літератури з укр. фолкльору» (1930) в опрацюванні О. *Андрієвського* (т. I до 1916 р.). В. Петрову належить велика кількість цінних наук. розвідок з укр. Е., надрукованих в «Етногр. Віснику».

Музей ім. Ф. Вовка під керівництвом А. *Онищука* вивчав матеріяльну культуру. При Музеї було створено *Етнографічне Товариство*, яке видавало свій періодичний орган «Записки». Кабінет примітивної культури під головуванням

М. Грушевського вивчав пережитки примітивної культури на Україні; від 1926 р. при Кабінеті виходив наук. щорічник «Первісне громадянство». Комісія іст. пісенности при Іст. Секції під керівництвом К. *Грушевської* видала опрацьовані нею два томи «Укр. народні думи. Корпус» (1927, 1931). Із видатних праць цього часу окремо треба відзначити найцінніший досі огляд укр. усної творчости від найдавніших часів, вміщений в I i IV тт. «Історії укр. літератури» М. Грушевського (1923—27). К. *Квітка* видав два зб. укр. нар. пісень.

На поч. 30-их рр., у зв'язку з посиленими сов. репресіями проти укр. культури, етногр. робота при УАН майже була припинена, і етногр. установи закриті. Згодом в 1936 р. засновано Ін-т Фолклъору, що видавав 1937—39 ж. *«Укр. Фолклъор»* (в 1939—41 під назвою «Нар. творчість»), підпорядкований завданням сов. культ. політики і позбавлений поважної наук. вартости.

В 1939 р. постав філіял Ін-ту Укр. Фолклъору АН УРСР у Львові та на базі кол. Етногр. Музею НТШ створено Укр. Держ. Музей етнографії і художнього промислу. Більшість зах.-укр. етнографів була включена до праці в сов. умовах. По 1944 р. етногр. досліди провадить відділ Е. *Ін-ту Мистецтвознавства, Фолклъору та Етнографії АН УРСР,* який видає наук. записки *«Народна творчість та етнографія»* (до 1954 вийшли 3 тт.); з 1957 під тією ж назвою з'являється журн. (гол. ред. М. Рильський). Етногр. відділ провів кілька експедицій на Донбас, Криворіжжя, Закарпаття й ін., а співробітники Львівського Укр. Держ. Музею етнографії і художнього промислу — в села Львівської обл. в 1949 р., на Полісся в 1953 р. і ін. Музей видає неперіодично «Матеріяли з етнографії та художнього промислу» (2 випуски до 1956). В УССР тепер працюють над «Атласом матеріяльної культури зах. областей УРСР». Статті і огляди з укр. Е. містить також ж. «Советская Этнография» в Москві; 1956 з'явився солідний т. «Восточнославянского этнографического сборника», присвяченого матеріяльній культурі росіян, українців і білорусинів. Не зважаючи на наявність кількох окремих інституцій і видань, можливості укр. Е. в УССР нині дуже обмежені порівняно до 1920-их і навіть дорев. років.

На еміграції в Празі продовжував свою етногр. роботу В. *Щербаківський.* У Німеччині при Укр. Наук. Ін-ті була постійна катедра укр. Е. й краєзнавства, ведена З. Кузелею. В серії праць Укр. Наук. Ін-ту з'явилися етногр. розвідки В. Петрова і П. *Ковалева.* 1946 УВУ опублікував працю В. Петрова про замовляння й голосіння. Статті з Е. пишуть З. Кузеля († 1952), Л. *Білецький* († 1955), В. Щербаківський († 1956), П. *Одарченко, Я. Рудницький* (про укр.-кан. фолкльор), С. *Килимник* й ін.

За останні 180 років укр. Е. пройшла довгий шлях розвитку і стала однією з найбагатших ділянок українознавства, охопивши всі прояви укр. нар. життя. (Докладніше про історію укр. Е. і літературу до неї див. ЕУ І, стор. 184—94).

П. Одарченко

Етнологія, див. *Етнографія.*

Етранжизми, в широкому розумінні лексично-фразеологічні, словотвірні, синтаксичні й семантичні позичення з чужих мов, у вужчому розумінні — лексично-фразеологічні позичення, не цілком ще засвоєні з фонетично-словотвірного погляду. Е. становлять одну з форм збагачення лексики; вони приходять або разом з новозасвоєними поняттями і предметами і таким чином становлять і важливе джерело для іст. культури, або як вираз мовно-стилістичної моди окремих соц. прошарків. Давніше (і нині ще в говірках) Е. шляхом *народної етимології* достосовувано щодо словотвору до слів власної мови (орчик до орати, насправді це з нім. Ortscheit); тепер цей процес відкидається як вульґарний. Поширюються Е. спершу в мові якогось соц. прошарку, і то не конче на всій мовній території, тому й різне їх число і походження в говірках та літ. мові в різні часи. Багато Е. в півд.-зах. говірках *(польонізми, словакізми, угризми, румунізми, германізми),* як у півд.-сх. донбаських багато *русизмів.* З Е. можуть виділятися й окремі *суфікси,* що дочіплюються до власномовних коренів (-унок: поцілунок, -изм: хвостизм, -абельний: читабельний). Надмірний наплив Е. може надати мові макаронічного характеру (див. *Макаронізми),* надто розхитуючи її словотвір, проти чого літ. мова бороняться, вдаючися до *неологізмів* та *кальок* (перекладів Е.: світогляд — з нім. Weltanschauung). Така свідома боротьба проти Е., що буває звичайно пов'язана з позамовними, політ.-нац. тенденціями, зветься *пуризмом.* З Е. в укр. літ. мові поширені: *германізми* (крім передіст. спільнослов., ще з нім. мови, починаючи від 9—10 вв.), *тюркізми* (10—18 вв.), *польонізми* (з 13 в., сильні зокрема в деяких півд.-зах. говірках та в літ. мові 16—18 вв.), *латинізми, церковно-слов'янізми* (помітні особливо в деяких жанрах красного письменства 10—19 вв. і в церк.-рел. ділянці), *грецизми й русизми* (з 18 в. в літ. мові) та *европеїзми.*

У 1930-их рр. проблема Е. набрала в УССР політ. значення: пуристичні тенденції в укр. термінології були засуджені як «буржуазний націоналізм» у мові й умисне відривання її від «братньої рос. мови», оскільки Е. переходили в укр. мову великою мірою через російську. *О. Горбач*

Є

Євангелики, вірні протестантських конфесій; гол. євангельські віровизнання — авґсбурґське (лютеранське), реформоване, або пресвітеріянське (кальвінське) і зближене до нього баптистське, англіканське або єпископальне й ін. Євангельські церкви постали перев. в 16 в., зокрема серед германських та англосакських народів. Протестантизм як рел. і культ. течія 16—17 вв. залишив значні сліди і на укр. землях, куди він доходив із Заходу, особливо через Польщу (див. *Реформація на Україні*). Серед українців до 20 в. євангелизм мало відомий. На укр. землях були Є. лише нац. меншості (німці, угорці, чехи).

Під впливом нім. протестантів-колоністів відроджується євангелизм серед українців у другій пол. 19 в., перев. під згірдливою назвою «штундистів». Спочатку без виразного конфесійного визначення, він з часом оформлюється в баптистські конфесії, приймаючи назви євангельських християн, баптистів, п'ятидесятників й ін. Укр. Є. належали до революції до Всерос. Союзу Баптистів, а в 1918 р. утворено Всеукр. Союз Христ. Баптистів, що проіснував до 1930 з осідком у Харкові. Баптистські віровизнання нараховували в той час бл. 60 000 вірних. На Зах. Укр. Землях баптизм в різних своїх течіях особливо поширювався по перщій світовій війні, а на еміґрації по другій світовій війні в Німеччині укр. баптисти оформилися в Укр. Євангельсько-Баптистську Церкву. В Канаді вони організовані в Укр. Всеканадійське Об'єднання Євангельських Християн Баптистів, а в ЗДА в Об'єднання Укр. Євангельсько-Баптистських Церков. (Див. також *Баптисти* і *Штунда*).

Серед укр. іміґрантів в ЗДА і Канаді з 1900-их рр. починають поширюватися євангельські віровизнання гол. реформованого та баптистського вчення. Перші, маючи вже тоді виразне укр. обличчя, зорганізували свої громади в 1922 р. в свою центр. орг-цію «Укр. Євангельське Об'єднання в Півн. Америці». В 1925 р. починається в Зах. Україні церк.-реформаційний рух між українцями, який знайшов значну підтримку з боку цього об'єднання, особливо через вислання кількох місіонерів. Тоді там було створено *Укр. Євангельсько-Реформовану Церкву*. В Зах. Україні існували між українцями також євангелики авґсбурґського визнання, які утворили *Укр. Євангельсько-Авґсбурґську Церкву*. Больш. окупація в 1939 р. спинила заходи, спрямовані до об'єднання цих двох реформаційних течій, які, як й ін. церкви, впали жертвою переслідувань.

В 1930 р. на укр. землях під Польщею Є. нараховували бл. 100 000. В Канаді в 1941 р. було бл. 20 000. Остання держ. статистика з 1951 р. подає в Канаді їхню кількість на 60 000. Нині в УССР існують окремі громади різних євангельських віровизнань без заг.-укр. церк. орг-ції, залежні безпосередньо від проводу в Москві. На Закарпатті кількість визнавців Реформованої Церкви доходить нині до 70 000 (угор. меншість).

Хоч на поч. значна частина укр. Є. не відзначалася нац. свідомістю, як і маси з яких вони походили, згодом укр. євангельський рух набрав виразного нац. характеру і таким себе деклярує у своїх головних визнаннях. *В. Боровський*

Євангеліє, див. *Святе Письмо*.

«Євангельська Правда», євангельський місячник, видає пресвітерський пастор М. Фесенко в Торонто (Канада) з 1939 р.

«Євангельський Паломник», рел. місячник християн-п'ятидесятників. Виходить у Нью-Йорку з 1941 р.

Євгеній Болховітінов, митр., див. *Болховітінов Євгеній*.

Євдокимов Микола (1868—1940), астроном, спеціяліст з астрометрії, проф. Харківського Ун-ту і дир. Харківської Обсерваторії (1917—37).

Євецький Федір, етнограф родом з Катеринославщини. Збирав разом з Ізмаїлом *Срезневським* укр. фолкльорний матеріял. Праці: «Малороссийские исторические песни и думы» (1841), «Малороссийская литература» («Денница» 1842), «Стихотворения Фомы Падуры» (там же 1843). Пізніше захопився панславізмом та ідеєю слов. взаємин.

Євлашевський Федір (1546—1604), новогрудський підсудок, родом з-під Слуцьку, автор денника, що обіймає 1564—1604 рр. і служить джерелом для характеристики внутр. відносин на Білорусі й Україні в другій пол. 16 в.

Євлогій Ґеорґієвський (1868—1946), правос. рос. митр., до першої світової війни архиеп. люблинсько-холмський і волинський; під його впливом виділено Холмщину в окрему губ. Під час першої світової війни насаджував рос. православіє в Галичині. За гетьманату чл. Найвищої Церк. Ради, арештований за Директорії. Помер на еміґрації у Франції. Автор спогадів з цікавими матеріялами про Холмщину й Волинь.

Євпраксія Всеволодівна, за зах. джерелами Адельгайда (1071—1109), дочка київського кн. Всеволода Ярославича, спершу жінка Генріха Високого, маркграфа Півн. Саксонії, по його смерті Генріха IV, цісаря Римського (1089). Генріх був надзвичайно брутальний з Є., тому вона 1093 втекла до ворога свого чоловіка Матільди Тосканської і за її посередництвом звернулася до папи; 1095 Є. прилюдно обвинувачувала Генріха на соборах в Констанці і П'яченці; Генріх був виклятий, а Є. повернулася через Угорщину на Україну, де 1106 постриглася в Києві в черниці.

Євреї, див. *Жиди.*

Євсевієве евангеліє, рукописний апракос, 140 подвійних сторінок, списаний «поповичем Євсевієм св. Йоана» 1283 р. в Холмі або Перемишлі (за М. Грушевським) при церкві св. Івана. У графіці характеристичні написання о, е, замість ъ, ь, де вони й не вимовлялися (коли ся женило Горгии князе), нове ять і ін. укр. риси. Рукопис зберігається в Бібліотеці ім. Леніна в Москві. Мову Є. є. вивчали О. *Соболевський* (1898) і Г. *Голоскевич* (1914).

Євсуг, мала ліва притока р. Дінця (в його сер. течії).

Євсуг (Йовсуг, IV—20), с. в півд.-сх. частині Слобожанщини, р. ц. Луганської обл.

Євський Сергій, сотн.-пілот УГА, один з кращих бойових літунів укр. армії, збив 6 поль. літаків.

Євтимій (15 в.), брянсько-чернігівський еп., єдиний з єпископів не визнав поставленого з доручення папи грека Григорія (Ісидорового учня) київським митр. і, залишивши свою єпархію, втік до Москви.

Євтимій Тирновський, болг. патріярх 14 в., реформатор болг. правопису та основник нової літ. течії (важко прикрашений стиль), автор рел. творів. Вплив його літ. школи відбився на Україні (Г. Цамблак). Мовні реформи Є., перенесені на Україну, затримали процес наближення літ. мови до живої нар. мови; його правопис усунули на Україні остаточно аж норми граматики М. Смотрицького (1619).

Євтимія Глібівна, онука київ. кн. Святослава Всеволодовича з чернігівських Ольговичів. У 1190-их рр. вийшла заміж за представника візант. роду Ангелів, — може Олексія IV (панував 1203—04).

Євтимович Варфоломій (1888—1950), підполк. Армії УНР; 1918 на чолі сотні Вільного Козацтва брав участь в обороні Києва; старшина для доручень штабу Запор. корпусу. Діяч гетьманського руху, автор спогадів і політ. статтей. Помер на еміґрації в Німеччині.

Євтушенко Дометій (* 1892), проф. вокалу в Київ. Консерваторії від 1932 р., камерний та оперовий співак (бас). Скінчив Муз.-Драматичний Ін-т ім. Лисенка (кляса проф. О. Муравйової).

Євтушенко Михайло (1890—1919), підполк. Армії УНР, командир 9 стрілецького полку 3 Залізної дивізії. В бою з денікінською кінною дивізією під Тульчином, де загинув майже увесь 9 стрілецький полк, поранений позбавив себе життя, не бажаючи потрапити в полон.

Євтушенко Михайло (* 1893), підполк. Армії УНР, заступник командира, а згодом і командир запорізького ім. гетьмана Мазепи пішого полку; на цьому становиці тяжко поранений під Ямполем 1920, учасник Зимового походу; тепер в ЗДА.

Євфросинія Мстиславна, онука кн. Володимира Мономаха, сестра Із'яслава Мстиславича, вийшла заміж бл. 1145 за угор. короля Ґейзу, що став союзником свого шурина Із'яслава в його війні проти Володимирка гал.

Євхологій, див. *Служебник.*

Євшан Микола, справжнє прізвище Федюшка (1889—1919), родом з Войнилова на Станиславівщині, літ. критик, співр. «ЛНВ» і «Укр. Хати»; як представник нової течії в літ. критиці Є. у працях про І. Франка, Л. Українку, О. Ко-

билянську, М. Коцюбинського, В. Стефаника, М. Чернявського, Б. Лепкого гостро виступав проти народництва в літературі, за новаторство й мист. шукання, підкреслюючи ролю мистецької індивідуальности всупереч народницькій ідеалізації народу. Поруч з Шевченком, почасти протиставляючи йому, Є. висував недоцінюваного народниками П. Куліша, як представника більш тривкої поезії, звільненої від «елементу інстинктовного». Все це викликало з боку С. Єфремова й ін. закиди Є. в естетстві. М. ін. працями збірка «Під прапором мистецтва» (1910), «Т. Шевченко» та ін. В час першої світової війни Є. був старшиною в австр. армії й УГА, помер з тифу у Вінниці.

М. Євшан-Федюшка

Єгорлик, р. на Передкавказзі, ліва притока р. Манич, довж. — 390 км, сточище — 15 100 км². Є. випливає на Ставропільській височині і згодом перепливає сухі степи; з метою їх зрошення збудовано 1946—50 Невинномиський канал, який спрямовує частину води р. Кубані до Є., та цілу сітку іриґаційних каналів.

Єгоров Михайло (1879—1942), учений аґроном, проф. Харківського С.-Г. Ін-ту; бл. 140 праць з ділянки аґрохемії, фізіології рослин, заг. хліборобства і заг. аґрономії.

Єдинець Йосип, львівський будівничий пол. 18 в., будував манастирський будинок св. Юра у Львові (1732—38). Врав участь у працях при закладинах катедральної церкви св. Юра 1744 р.

Єдиновір'я, компромісова форма об'єднання рос. *старообрядців* з *Синодальною Церквою.* Єдиновірці користуються богослужбовими книгами та обрядами дониконівських часів, а священство приймають від Синоду. Творцем Є. вважають моск. митр. Платона Левшіна (* 1812). Громади єдиновірців були по всій Україні, особливо на Чернігівщині й Херсонщині.

Єдлінський привілей, виданий поль. королем Яґайлом 1430 про введення однакового права для шляхти всієї Польщі, включно із недавно зайнятою тоді Галичиною. Введення Є. п. витиснуло остаточно з Галичини староукр. право і завело польське.

Єдлічка Алойз (1819—1894), укр. композитор чес. походження; твори для фортепіяна, сольові пісні, зб. укр. нар. пісень для голосу з фортепіяном, музика до «Наталки Полтавки» Котляревського.

«Єдність», укр. культ.-осв. т-во у Відні, що розвинуло значну діяльність по першій світовій війні; гуртувало гол. чином укр. робітництво; при ньому працювало руханкове т-во «Січ». Після 1938 т-во «Є.» перестало існувати.

«Єдність», тижневик, виходив в Аделяїді (Австралія) в 1949—56 рр., заступав позиції УНРади; засновник і ред. Я. Логин.

Єжов Микола (1895—1939?), рос. больш. діяч, 1936—38 рр. нар. комісар внутр. справ (НКВД); ліквідований Сталіном. З ім'ям Є. в історії СССР і України зв'язаний період масового терору, т. зв. «єжовщини» в 1937—38 рр. Причини «єжовщини» ще як слід не встановлені. Її розпочав пленум ЦК ВКП(б) в лютому-березні 1937, який прийняв постанову про розширення терору. Протягом 1937, як свідчить М. Хрущов, кількість арештів зросла в 10 разів в порівнянні з 1936. Свідчення про антидерж. діяльність арештованих, про існування різних підпільних і шпигунських орг-цій були фальшиві, зфабриковані Є. та НКВД. Тоді ліквідовано у висліді процесів Ю. П'ятакова, К. Радека, М. Бухаріна, О. Рикова й ін., а також групу військовиків на чолі з маршалом М. Тухачевським. В цілому в СССР було розстріляно бл. 300 000 осіб, а заслано до концтаборів бл. 3 500 000.

На Україні в період «єжовщини» зникло 162 000 чл. КП(б)У, що становило 35% її членства; на 98% винищено склад ЦК КП(б)У й уряду УССР, на 80% обкоми партії й виконкоми обл. рад. Масові арешти пройшли на провінції серед викладачів вузів, вчителів, лікарів, аґрономів, інженерів, техніків, робітників і селян. Зокрема зникли в цей період такі відомі на Україні особи, як керівники КП(б)У й уряду — П. Постишев, С. Косіор, В. Чубар, В. Затонський, О. Шумський, М. Попов, О. Шліхтер, А. Хвиля, В. Баліцький, були розстріляні Г. Гринько, військовики І. Дубовий, І. Якір, застрелився гол. уряду П. Любченко, були заслані Г. Петровський, академіки М. Кравчук і Є. Опоков, безслідно зникли письменники І. Микитенко, І. Кулик, Б. Коваленко, І. Кириленко, М. Філянський і багато інших.

В. Гол.

Єзерський Євген (1876—1942), правник, співр. Комісії вивчення звичаєвого права при ВУАН, вивчав спадкове право та зем. стосунки; «Вплив звичаю на судову практику».

Єзерський Яків, київ. ксилограф нової школи останніх десятиліть 19 в.

Ґравюри: «Благовіщення», «Схід Ісуса Христа во ад», «Ісус Христос з книгою», «Собор печерських святих», т. зв. «Круг времен», «Янгол», «Лавра» й ін.

Єзуїти, Т-во Ісуса (Societas Jesu), монаший чин, заснований 1534 Ігнатієм Льойолею, 1540 затверджений папою Павлом III для протидії реформі Лютера. Мета чину — поширення і поглиблення кат. віри, зокрема за допомогою місій, письменницької і наук. діяльности, виховання молоді. Є. нерідко відогравали визначну політ. ролю. В 1773 р. Климент XIV розв'язав чин Є., який однак діяв далі в Росії; 1814 відновив Є. папа Пій VII., однак Росія усунула Є. остаточно 1820, і вони діяли на укр. землях лише в Галичині. Нині Є. мають 34 000 членів, розкинених по всьому світу.

Незабаром після свого приходу до Польщі (1565) Є. поширилися і на укр.-білор. землях, засновуючи свої школи-колеґії, які відзначалися на той час найвищим рівнем з усіх шкіл. Поділялися вони на два відділи — нижчий, або гімназію з 5 клясами і вищий, що обіймав 3 роки філософії і 4 роки богословія. На укр. землях було 23 колеґії; найважливіші з них: в Ярославі (з 1574, бл. 1600 р. — 600 учнів, де вчився м. ін. Б. Хмельницький), у Львові (1608 р. до 700 учнів), Луцькому (1614 р. до 400 учнів), Кам'янці Подільському, Вінниці, Барі, Берестї, Перемишлі, Пинському, Києві (з 1647) й ін.; вони мали здебільша лише нижчі відділи (вищі були в Пинському), в деяких з них вчили також руської мови. В школах Є. вчилося багато синів укр. шляхти, в семінаріях Є. бували також українці кандидати дух. стану, багато студіювало у Віленській Академії Є.; школи Є. були взірцем для пізніших укр. уніятських і правос. шкіл. Є. брали активну участь в підготові та самій Берестейській унії (1596), зокрема П. *Скарґа*, В. *Гербест*, папський дипломат А. *Поссевіно* й ін. Є. не лише провадили унійну акцію, але й латинщили та польонізували, зокрема в своїх колеґіях. Вони, напр., перетягнули на латинство синів кн. К. Острозького, Ярему Вишневецького та ін. Через це, а також через набування укр. посілостей (напр., запис дібр Острозьких Анною Острозькою) Є. були зненавиджені укр. населенням, особливо козацтвом, яке нищило їх під час воєн з Польщею, а в договорах з Польщею домагалося усунення Є. з укр. території. Уніятські митрополити скаржилися в Римі на Є. за перетягання з унії на латинство.

Після касації чину Є. поль. Едукаційна комісія передала 1781 р. Василіянам Колеґію Є. в Барі та єзуїтські будинки в Овручі, Острозі і Володимирі. Відновлений чин мав свої манастирі в більших містах Галичини (Львів, Тернопіль, Станиславів й ін.), конвікт з гімназією в Хирові і відпустову місцевість Кохавину. 1882 р. Є. успішно допомагали реформувати Василіян (найбільше заслужені К. Щепковський та А. Бавдіс). Після 1920 р. постала сх. вітка Є. в Польщі з осередками в Альбертині в Білорусі та Дубному на Волині, де Є. провадили Папську Семінарію. Видатними діячами цієї вітки були оо. Я. Урбан, видавець двомісячника «Оріенс», О. Домбровський, еспанець Я. *Морільйо* (тепер в Мадріді, видавець «Оріенте»). Серед Є. є дослідники іст. церкви Сх. Европи (напр., А. *Амман*); з нечисленних українців в Є. є С. *Тишкевич*, син графа Михайла; чимало українців студіювало і студіює в єзуїтських ун-тах Европи (напр., в «Канізіянумі» в Інсбруці митр. Й. Сліпий, митр. К. Богачевський) і ЗДА.

В. Ленцик

Єзупіль, кол. назва с. м. т. *Жовтень.*

Єйськ (VII—19), порт над Озівським м. на Кубанщині, м. крайового підпорядкування Краснодарського краю РСФСР, 56 000 меш. (1956); машинобудів., взуттєва, рибна й ін. пром-сть; вивіз збіжжя і риби; бальнеологічний, грязьовий і морський курорт. За переписом з 1926 р. українці становили в м. Є. 42% всього населення, в Єйському р-ні — 74%.

Єйське Укріплення (VII—19), с. на Кубанщині в глибині Єйського лиману над Озівським м., р. ц. Лиманського р-ну Краснодарського краю РСФСР.

Єйський лиман (VII—19), при гирлі р. Єї в Таганрізькій затоці Озівського м.; довж. бл. 20 км, шир. — бл. 12 км. На березі Є. л. лежить м. *Єйськ.*

Єланець (VI—12), с. над р. Гнилий Єланець (притока Бога), р. ц. Миколаївської обл.

Єланчик, Мокрий і Грузький, невеликі степ. річки на Приозівській низовині, вливаються до Таганрізької затоки Озівського м.

Єлань (III—24), с. і р. ц. Балашовської обл. РСФСР; в р-ні укр. колонії (1926 на 46 500 меш. 24 100 українців).

Єлева Кость (* 1897), маляр і графік, з походження мордвин; закінчив Київ. Академію Мистецтв, 1924—30 викладач рисунку в Художній Пром. Школі, потім в Київ. Художньому Ін-ті, чл. *АРМУ*; декоративне малярство, театральні костюми, портрети, сучасний побут, пейзажі України.

Єлецький Олександер (* 1884), ортопед-травматолог родом з Харкова, проф. Саратовського Ун-ту і з 1932 р. Київського Мед. Ін-ту, гол. Київ. Наук. Т-ва ортопедів та травматологів; понад 40 наук. праць.

Єлецький манастир у Чернігові, один з найстарших манастирів Київської Руси, заснований 1069 р. Найстаршою пам'яткою Є. м. є Успенський собор, побудова якого, датована раніше 1069 р., за дослідами І. Моргилевського припадає на 12 в. Типова для Чернігова того часу

Успенський собор Єлецького манастиря сер. 12. в. (сх. частина)

тринавна, триапсидна будова, спочатку однобанна, три менші бані добудовані в 17 в. Після татарського розгрому лишався напівзруйнованим до 1500 р. Відбудований пізніше, був знову поруйнований поляками на поч. 17 в. 1635—48 — уніятський манастир. Після відновлення 1679 р. зберігся в тому вигляді до нашого часу. Ушкоджений під час другої світової війни, тепер реставрований.

Єлиняк Василь (1859—1956), перший укр. поселенець в Канаді, куди прибув з І. Пилиповим з с. Небилова (Галичина) 1891; 1947 одержав почесне кан. громадянство як представник укр. етнічної групи.

В. Єлиняк

Єлисавет, кол. назва м. *Кіровограду.*

Єлисавета (1709—1761), рос. імператриця (з 1741), донька царя Петра I і Катерини I. Взявши таємний шлюб з укр. козаком Олексієм Розумовським, Є. поставилася прихильно до укр. справ. 1744 зробила подорож по Україні і на прохання укр. старшини обіцяла відновити гетьманат. 1750 молодший брат О. Розумовського — Кирило був проголошений гетьманом України (див. *Розумовський* Кирило).

Єлисавета Ярославна († 1076), дочка Ярослава Мудрого, 1044 вийшла заміж за славного своїми военними подвигами норв. принца, а з 1046 короля Гаральда Сміливого, що склав сагу на її честь. Після смерти Гаральда Є. стала дружиною (1067) данського короля Свена Естрідсена.

Єлисаветградка (V—13), с. у верхів'ях р. Інгулець, р. ц. Кіровоградської обл.

Єлінек (Jelínek) Едвард (1855—97), чес. письм., засновник і ред. зб. „Slovanský sborník" в Празі з прихильним наставленням до укр. відродження. Видав «Козацькі нариси», «Укр. думи» та ін.

Єлович-Малінський Остафій, волинський шляхтич, прихильник унії. 1607, по смерті К. Терлецького, номінований луцьким єп., однак завдяки перешкодам з боку католиків і правос. не втримався на єпархії.

Єльськ (II—10), с. м. т. на Мозирському Поліссі, р. ц. Гомельської обл. Білор. ССР, положене на укр.-білор. етногр. пограниччі.

Ємельяненко Павло (1905—47), вчений-металюрґ, проф. Дніпропетровського Метал. Ін-ту, чл.-кор. АН УРСР; спеціяліст вальцювання труб.

В. Ємець

Ємець Василь (* 1890), бандурист, родом з Харківщини; муз. освіту дістав у Москві, Берліні й Празі; з 1911 р. концертував на Україні, в Росії, Чехії, Франції й Америці, де тепер живе. Є. популяризатор бандури, організатор кобзарських шкіл (1913 р. на Кубані, 1923 у Празі) та ансамблів (1918 у Києві). Статті про бандуру й бандуристів, кн. «Кобза та кобзарі» (1923).

Ф. Ємець

Ємець Федір (* 1894), скульптор, брат Василя; закінчив Академію Мистецтв у Берліні 1929, де згодом був асистентом і проф.; спеціяліст у відливанні бронзи. Серед ін. монументальні

праці «Танець», «Купіль», «Сплячий лев». Є. представник укр. романтизму в новій формі («Невільник»). З 1945 в Австрії, опісля в Венесуелі.

Ємченко Андрій (* 1893), фізіолог, проф. Київ. Ун-ту, чл.-кор. АН УРСР; автор понад 40 наук. праць.

Єнакієве (V—19), деякий час Орджонікідзе, м. обл. підпорядкування Сталінської обл., положене в центр. частині Донбасу, важливий осередок кам'яновугільної, металюрґійної і хемічної промсти. Є. виникло в 1883 р. у зв'язку з розвитком добування вугілля, в 1895—97 рр. збудовано *Єнакіївський металюрґійний завод*, а після революції коксохемічний, металоконструкцій і цементний заводи. В 1926 р. — 24 000 меш., 1939 — 88 000, 1956 — 86 000.

Єнакіївський металюрґійний завод в м. *Єнакієве*, один із найбільших металюрґійних заводів України, збудований 1695—97 рр. Продукція в 1913 р. (в тис. т): 349 чавуну, 316 сталі, 280 прокату; в 1940 — в 3 рази більше.

Р. Єндик

Єндик Ростислав (* 1906), антрополог (учень Я. Чекановського), письм. і публіцист; в 1930-их рр. співр. «Вісника», д. чл. НТШ, проф. УТГІ. Важливіші праці: «Антропологічні прикмети укр. народу» (1934), «Вступ до расової будови України» (1949); оп. «Реґіт Арідника» (1937), «Зов землі» (1940); поема «Титан» (1948); публіцистика «Слово до братів» (1955) й ін. Тепер живе в Німеччині.

Єнсен (Jensen) Альфред (1859—1921), швед. славіст, д. чл. НТШ, популяризатор слов. літератур у Скандінавії, перекладач багатьох поезій Шевченка на швед. мову і автор кількох компілятивно-популяризаторських студій про нього. З іст. тематики монографія «Мазепа» (1909), розвідки про гетьмана П. Орлика і родину Войнаровських («ЗНТШ») та ін. Ред. зб. «Українці» швед. мовою (при участі К. Лоського, М. Грушевського, С. Єфремова й ін.) в серії „Nationernas Bibliotek" 1921. Є. підтримував постійний контакт з укр. наук. установами і реферував укр. наук. новини в швед. журналах.

Єпархія (в Зах. Церкві — дієцезія), церк.-адміністративна одиниця, що її звичайно очолює правлячий єпископ. Назва Є. означала первісно в греко-рим. державі доби Константина В. адміністративно-територіяльну одиницю, згодом цю назву перенесено й на церк. округи, бо обидва ці поділи покривалися територіяльно. В Сх. Церкві група Є. творить митрополію; Є., в свою чергу, поділяються на деканати (благочинства), а далі — на парафії (парохії).

На Україні Є. з'явилися за часів Володимира В. і входили до складу київської митрополії, було їх 6 (може 9), в тому ч. на укр. землях 4 (6?). Перед навалою татар ч. Є. піднеслося до 16, в тому ч. на укр. землях 10: митрополича київська, чернігівська, білгородська, володимиро-волинська, турівська, переяславська, юр'ївська, перемиська, галицька, угрівська (б. Холма). Межі Є. відповідали межам князівств, а катедри єпископів були в столицях князів; тому вони обіймали великі території. З держ.-політ. змінами мінялося ч. і межі Є.; одні занепадали й зникали, інші утворювалися. Так в другій пол. 15 в. залишалося в складі київської митрополії, по відділенні від неї 1458 р. моск. митрополії, 8 укр. Є. (на території В. Князівства Литовського — київська, чернігівська, турово-пинська, луцька, володимирська; на території Польщі — холмська, перемиська, львівсько-галицька) і 2 білор. Є. Після Берестейської унії 1596 існували рівнобіжні укр.-правос. і укр.-кат. Є., а саме: київська митрополича, чернігівська (лише правос.), володимиро-берестейська, луцько-острозька, пинсько-турівська, холмська, перемиська, львівсько-галицька. Під час занепаду укр. Церкви в Поль.-Лит. Державі Є. зубожіли, а за їхні зем. мастності часто велися суперечки; землі гал.-львівської Є. в 15 в. частково дісталися в володіння львівського латинського архиєпископа.

Після розподілу укр. земель між Росією і Австрією на укр. землях існувало 10 правос. Є. В межах Росії: київська, чернігівська, полтавська, харківська, катеринославська, таврійська (катедра в Симферополі), херсонська (в Одесі), подільська (в Кам'янці), волинська (в Житомирі) і холмська (з 1907 р.). В межах Австро-Угорщини була одна укр. правос. Є. з осідком в Чернівцях (до 1783 р. в Радівцях, 1873 р. піднесена до митрополії Буковини й Далматії). В наслідок переслідування, а згодом і знесення унії існували укр.-кат. Є. лише в межах Австро-Угорщини: в Галичині — львівська (митрополича), перемиська і станиславівська (з 1885); на Закарпатті мукачівська (з осідком в Ужгороді), з 1818 — пряшівська, а з 1912 — гайдудорозька; до 1675 р. єдиною укр.-кат. Є. в межах Росії була холмська. Такий поділ на єпархії застала укр. відроджена держава в 1917—18 рр.

У 1920-их рр. давній поділ на Є. на Центр. і Сх. Землях затримався, хоча переслідування релігії спричинили вже в 30-их рр. знищення церк. адміністративної структури. Намагання відновити давні єпархії під час другої світової війни були надто короткотривалі. З отриманням відносної свободи після другої світової війни повільно повертається кол. поділ київської митрополії на Є. Одночасно з традиційними Є. у 1920-их рр. в УССР існували Є. УАПЦ під назвою «округових церков». Склад їх мінявся і не вкладався у межі держ.-адміністративного поділу. В кін. 20-их рр., перед цілковитим знищенням УАПЦ, існували такі «округові церкви»: балтська, бердичівська, білоцерківська, вінницька, волинська, глухівська, кам'янецька, катеринославська, київська, конотопська, коростенська, лубенська, ніженська, полтавська, прилуцька, проскурівська, роменська, уманська, харківська, черкаська, чернігівська та шепетівська.

Укр. землі під Польщею входили в 1920-их і 30-их рр. до складу волинської, варшавсько-холмської і, частково, поліської єпархій Автокефальної Правос. Церкви в Польщі. В 1940—44 рр. українці в Ген. Губ. належали до трьох Є.: холмсько-підляської, варшавської і лемківської. Гр.-кат. Є. на Зах. Україні не зазнали змін після першої світової війни, тільки з перемиської Є. було виділено Лемківщину в окрему візитатуру. Всі вони були по другій світовій війні знищені большевиками.

За межами України створено для українців-католиків, що живуть в теперішній Юґославії, в 1777 р. Є. в Крижівцях, ряд єпархій в Канаді і ЗДА. Нині в Канаді є 4 укр.-кат. Є.: вінніпезька митрополича, едмонтонська, торонтонська і саскатунська; в ЗДА — 2 Є.: філядельфійська митрополича і стемфордська та гр.-кат. екзархат пітсбурзький (для закарпатців); по одному екзархату в Австралії, Бразілії і Великобрітанії. В ін. країнах укр. кат. парохії підлягають місц. латинським єпископам. На країни Зах. Европи (згодом вилучено Австрію, Великобрітанію, Францію) іменовано 1946 апостольського візитатора з деякими єпархіяльними адміністративними функціями.

Поза кордонами УССР Правос. Укр. Церква об'єднана, без поділу на Є., в митрополії: в Зах. Европі (УАПЦ), в ЗДА (УПЦ 1 митр. і 3 єп. з осідками в Філядельфії, Детройті, Чікаґо і Баунд-Бруку) та Канаді — Укр. Гр.-Правос. Церква (митр. у Вінніпеґу і 1 єп. в Торонто). Організоване правос. церк. життя, хоч не оформлене у офіц. єпархії, існує поза Европою, в Арґентіні, Бразілії та Австралії (1 єп.), де велика частина церк. громад входить у склад митрополії з центром в Европі. Про управління Є. див *Єпископ*.

Р. М.

«Єпархіяльний Вісник», місячник, орган Львівсько-Тернопільського єпархіяльного управління, виходить у Львові з 1946 р.; єдиний тепер укр. мовою в СССР рел. часопис Рос. Правос. Церкви.

Єпархіяльні школи (єпархіяльні училища), сер. жін. школи в царській Росії з програмою гімназії, призначені для дітей духовенства; знаходилися в відомстві Святішого Синоду; навчання 6-літнє, 1900 р. було відкрито ще сьому педагогічну клясу. 1914 р. на Україні було 15 Є. ш.

Єпископ (грец. назва ще з апостольських часів — наглядач, наставник), третій і найвищий ступінь священства в христ. церквах (диякон, свящ., Є.). На Україні Є. називають також архиєреєм і традиційно титулують «владикою». В Правос. Церкві Є. перед хіротонією постригається в ченці. Заслуженіші правос. архиєреї носять титул архиєпископів (в кат. церкві він зв'язаний з архиєпархіями), а столичні — митрополитів. Як найвищий у священстві, Є. має право рукоположення дияконів і свящ., — висвячування (спільно з ін. архиєреями) єпископів, освячування мира й антимінсів. Влада Є. виявляється в компетенціях висвячування, рел. навчання і юрисдикції. Адміністративну владу виконує Є. лише на території своєї єпархії. Звідси назва — правлячий Є., в противагу до Є., який не виконує адміністративної влади.

На укр. землях Є. з'явилися з прийняттям християнства; здебільшого це були греки, що їх призначав Константинопільський патріярх. Припускають, що першим київським Є. був Настас з Корсуня (не грек). Згодом грец. єпископів замінили місцеві люди, гол. з ченців Києво-Печерського манастиря. Є. вибирав собор єпископів на чолі з митр., за дозволом князя. З часом утворився звичай вибору Є. князем разом із представниками церк. громади, а митр. тільки його висвячував. В 14 в. подекуди собор єпископів вибирав трьох кандидатів, а митр. висвячував одного із них. Під Литвою і Польщею на вибір Є. на укр. катедри мали значний вплив князі, пізніше король при участі бояр, священиків і навіть представників правос. людности даної єпархії. Через брак власних князів під чужою владою Є. ставав немов леґальним представником укр. населення даної землі.

В 16—17 вв. правос. і кат. Є. походили перев. із маґнатських і шляхетських родів; деякі часто провадили надмірно світське життя і дбали за особисті користі. Особливо підупав авторитет єпископів, коли в Литві і Польщі поширилося т. зв. «право патронату», яке поставило духівництво, в тому ч. і єпископів, в залежність від світської влади. Королівське «подавання» єпископських катедр суперечило традиції вибирання Є. Порядок номінування Є. в давню і сер. добу був об'єктом частих суперечок між світською і духовною владою; іноді доходило до боротьби між кандидатами на Є. В Рос. Імперії право іменування Є. застеріг собі виключно Святіший Синод, а в Австро-Угорщині та згодом в Польщі і Чехо-Словаччині — для українців католиків номінувала Є. Римська Столиця за співучастю уряду, залежно від устійненої традиції чи конкордату.

Є. управляв єпархією за допомогою катедральних клиросів (адміністративно-судова колеґіяльна установа, складена з пресвітерів), намісників Є., які, іноді при самому Є. чи у ін. областях, були його помічниками або заступниками. Є. або його заступник очолював церк. суди та скликав єпархіяльні пастирські собори і керував ними. Адміністративними органами при Є. стали згодом на місце клиросів консисторії (з 1721 в правос. церкві) та капітули з 18—19 вв. в укр.-кат. єпархіях.

Спочатку на Україні були тільки правлячі Є.; вікарії (єпископи-помічники) з'являються пізніше — в 17 в. (гр.-кат.) і в 18 в. (правос.). Кількість вікаріїв зросла на поч. 20 в., коли київська митрополича єпархія мала 4, а херсонська 3. В 1917 р. на Центр. і Сх. Землях було 10 правлячих і 22 вікарних Є.; на Зах. Укр. Землях в той час було 8 гр.-кат. Є. Відтоді ч. укр. Є. зросло, тим більше, що Правос. Церква на Україні і поза нею зазнала кілька організаційних оформлень.

В 1945—50 рр. увесь єпископат Укр. Кат. Церкви на укр. землях (10 Є.) було виарештовано; з них на 1957 р. живе ще в ув'язненні і на засланні 5 Є., серед них архиєп.-митр. В межах УССР діє в рамках Рос. Правос. Церкви 1 митр.-екзарх, 10 архиєп., 8 Є., 1 титулярний і 1 Є.-вікарій (стан на 1957 р.). Укр. Правос. Церкви мають в 1958 р. поза Україною 3 архиеп.-митрополитів, 8 архиєп. і 3 Є., а Укр. Кат. Церква — 2 архиєп.-митр., 1 архиєп., 8 Є. і 2 Є.-помічників.

Ряд укр. єпископів відіграли визначну ролю в церк., культ. і гром.-політ. житті. В 19—20 вв. деякі укр. кат. Є. Зах. України у великій мірі прислужилися до нац. відродження. В той час на Центр. і Сх. Землях правос. єпископат складався перев. з росіян і не був прихильний до українства. Тільки в 1920—40-их рр. відроджується укр. нац. єпископат в УАПЦ, а дехто з українців були єпископами в Автокефальній Правос. Церкві в Польщі. Визначні єпископи обох церков на полі Церкви, богословської науки і служіння народові стали жертвою сов. терору. (Див. також *Єпархія*).

І. К-ий

Єпіфаній Канівецький (1750—1825), укр. роду, ректор і проф. Казанської Духовної Академії, еп. воронізький, автор кількох праць.

Єпіфаній Кіпрський, св. архиєп. кіпрський 4 в., автор апологетичних творів проти єретиків. Його короткий твір про єресі був відомий на Україні як додаток до «Кормчої». Мав вплив на К. *Турівського* (ймовірно на оповідання про «Сліпця та хромця») та на твори І. *Вишенського*.

Єпіфаній Славинецький († 1675), ієромонах, церк. письм. і перекладач, проф. Києво-Могилянської Колеґії. За викликом царя Олексія Михайловича виїхав 1649 до Москви, де виправив і надрукував багато книг («Служебник», «Часослов», «Псалтир» та ін.); склав словники «Лексикон греко-славяно-латинский» і «Лексикон филологический». Відомий як проповідник.

Єргені, підвищена сх. частина *Долішньо-Донської низовини* до 220 м вис., що крутим, порізаним ярами, 200-метрової висоти уступом спадає на схід до *Надкаспійської низовини* і поступово обнижується на зах. Є. тягнуться від коліна Волги б. Сталінграду на півн. до Кумо-Маничської западини на півдні довж. 350 км і творять важливу границю між придатними до хліборобства степами на зах. і півпустинями Надкаспійщини; тому також Є. природна межа поселення укр. хлібороба і укр. етногр. території на півд. сх.

Єреміїв Михайло (* 1888), журналіст, політ.-гром. діяч; секретар Центр. Ради 1917—18, секретар Місії УНР в Римі 1919, 1924—27 доц. Укр. Госп. Академії в Подєбрадах; гол. ред. «Вістей Центр. Ради» (1917—18) в Києві, чл. ред. колеґії щоденника «Робітнича Газета» (1917—19), ред. „La Voce del Ucraina" в Римі (1919—20), ред. бюлетеня „Ofinor" франц. мовою в Женеві (1928—44); співр. багатьох укр. і чужомовних ґазет; живе в Швайцарії.

Єреміївка (IV—13), кол. волосне м-ко на Полтавщині, 5 км від Дніпра; нині мале с. Градизького р-ну Полтавської обл.

Єремійчук-Єреміїв Денис (1866—?), церк. діяч, проф. практичного богословія Чернівецького Ун-ту (1899—1930), гол. «Т-ва укр. правос. священиків на Буковині»; «Пастирське Богословіє».

Єремія II, патріярх царгородський в 1572—79, 1580—84, 1589—95 рр.; відбув подорож до Москви, де 1589 був змушений погодитися на заснування патріярхату. Є. II в 1588—89 рр. двічі відвідав укр. і білор. землі, де провів ряд реформ і усунув непорядки в Київ. митрополії; зняв з митрополичого престола О. *Дівочку* за двоєженство та позбавив священства всіх дво- і троєженців; поставив обраного на київ. катедру митр. М. *Рогозу*, слуцького архимандрита; надав широких прав церк. братствам, а Львівське і Віленське підніс до стану ставропігії; зобов'язав митр. щорічно скликати церк. собори й призначив луцького еп. К. *Терлецького* патріяршим екзархом.

Єрлич Яким (Йоахим) (1598—1674?), укр. шляхтич з Волині, симпатіями поляк, ворог козаччини, написав спогади „Latopisiec albo Kroniczka...", які охоплюють 1620—73 рр. і містять багато цікавого матеріялу про тогочасне життя, видані в 2 тт. 1853 р.

Єрмаков Василь (1845—1922), математик, проф. Київ. Ун-ту й Політехн. Ін-ту; один із засновників Київ. Фіз.-Матем. Т-ва, ред. ж. «Вестник опытной физики и элементарной математики»; праці в галузі наближення функцій до нуля, перев. франц. мовою.

Єрмаков Євген (* 1868), рос. архітект, будував Київ. Духовну Семінарію (тепер Художній Ін-т) і ряд церков на Україні в моск. стилі.

Єрмілов Василь (* 1894), маляр і графік, працював в 1920-их рр. у Харкові. Творив перев. в конструктивістичному стилі (олійні малюнки, плякати, книжкове оформлення, театральні декорації), базуючи свій напрям гол. на індустріяльних мотивах. Як й ін. формалісти, зник з мист. обрію в 1930-их рр.

Єрмінія, підручник візант. малярства, написаний майстром Діонисієм Форноґрафійським на Афоні, з докладними вказівками щодо змісту, форми, малярської техніки та матеріялів, уживаних у візант. мистецтві. Цей підручник у численних копіях ходив по всіх країнах, що переймали візант. традиції, особливо на Україні. Рос. історик П. Успенський постання Є. усталив на поч. 18 в.; є нім. і франц. переклади.

Єрофеїв Іван (* 1882), етнограф, наук. співр. Н.-Д. Катедри Іст. укр. культури; автор праць про укр. нар. думи, про старі укр. міри й гроші, про Г. Сковороду.

Єрофеїв Олександер (* 1885), мистецький керівник Ворошиловградської опери, диригент та режисер. Очолив цей театр від початку 30-их рр., перейшовши до нього з Ростовської опери.

Єрошевич Петро (1870—?), ген. штабу ген. поручник Армії УНР, командир 12 піхотної дивізії 2 Подільського корпусу, 1 Північної (Волинської) дивізії, віцемін. військ. справ УНР, ген. інспектор армії. 1945 вивезений большевиками з Польщі; дальша доля невідома.

П. Єрошевич

Єршов Анатоль (* 1897), історик, викладач Ніженського Ін-ту Нар. Освіти, співр. Харківського Ін-ту іст. укр. культури. Праці з екон. і соц. іст. Лівобережної України 17—18 вв., з джерелознавства та історіографії (про цехи, гроші, Густинський літопис, «Історію Русів» й ін.); в 1930-их рр. репресований, дальша доля невідома.

Єршов Михайло (* 1901), маляр-декоратор, закінчив Художній Ін-т у Харкові (1930), оформляв сцени театрів Харкова (Березіль, Музкомедія, Опера), Києва (Театр опери і балету) і Львова (Театр ім Л. Українки і Театр опери і балету).

Єрусалим, див. *Свята Земля.*

Єрьомін Ігор, сучасний рос. історик літератури, праці з старої укр. літератури, видавець зб. творів Івана Вишенського (Иван Вишенский. Сочинения, М. 1955).

Єсенська (Jesenská) Ружена (1863—1940), чес. письм., переклала 28 поезій Шевченка, що вийшли окремою кн.: „T. H. Ševčenko. Výbor básni..." (Прага 1900), а також поезії І. Франка і Л. Українки.

Єсимонтовський Григорій (1793 — бл. 1848), чернігівський дідич з старого коз. роду, вихованець Московського Ун-ту, автор «Описания Суражского уезда» (1845, 2 вид. 1882), з цінним описом госп-ва півн. Чернігівщини.

Єськович Михайло, отаман укр. козаків другої пол. 16 в.; брав участь у коз.-моск. поході проти татар під проводом дяка Ржевського (1556).

Єфим, ґравер на дереві в Києво-Печерській Лаврській друкарні другої пол. 18 в.; «Великомучениця Варвара» (1781), «Успіння» (1785) й ін.

Єфименко Олександра (1848—1918), уроджена Ставровська, дружина Петра, родом з Росії; видатна дослідниця іст. України, почесний доктор Харківського

Ун-ту. Досліджувала звичаєво-правний устрій і побут селян півн. Росії, згодом посвятилася студіям укр. історії. Авторка численних праць, гол. з політ. іст. та про соц. устрій 17—18 вв., про культ. життя давньої України, укр. літ. (про Сковороду, Котляревського, Гоголя, Шевченка). В 1907—18 рр. викладала іст. України на Вищих Жіночих Курсах у Петербурзі (Бестужевські курси). Широку популярність мали її заг. курси: «История украинского народа» (1906; укр. вид. за ред. і з доповненнями Д. Багалія, 1922), «История Украины и ее народа» (1907). Ряд наук. праць Є. опубліковано в зб. «Южная Русь» (I—II, 1905), м. ін. про давні форми землеволодіння на Русі, податки в лит.-руську добу, копні суди, укр. шляхту 18 в. тощо. Праці Є. відзначаються яскравим викладом, солідною документацією й оригінальними поглядами, гол. на соц. процеси іст. України. Оцінку праць Є. дали І. Джиджора в «ЗНТШ» (т. LXXI, 1906) і Д. Багалій в «Записках УАН» (т. I, 1919).

О. Єфименко

Єфименко Петро (1835—1908), історик, дослідник звичаєвого права і етнограф; автор численних праць з іст. України та укр. побуту 17—18 вв., співр. журн. «Основа», «Черниговский Листок», «Киевская Старина»; своїми поглядами близький до рос. народників. 1862 засланий за укр. рух на Архангельщину, де збирав етногр. матеріяли. В 1870-их рр. повернувся на Україну. Праці: «Сборник малороссийских заклинаний» (1874), «К вопросу об украинском народничестве» (під псевд. Петро Одинець в «КСт.» 1906) й ін.

П. Єфименко

Єфименко Петро (* 1884), син Олександри і Петра Є., археолог, учень Ф. Вовка, д. чл. АН УРСР, дир. Ін-ту Археології АН УРСР (1945— 55), почесний чл. Королівського Антропологічного Т-ва в Лондоні, дослідник палеоліту України, автор нової методи розкопів палеолітичних стоянок та хронології палеоліту України, досліджував стоянки на р. Деркулі, у Мізині, в Костенках та ін.; «Первобытное общество» (3 вид. 1953), разом з П. Третьяковим — «Древнерусские поселения на Дону» (1948).

П. Єфименко

Євфимович Матвій, архітект 17—18 в.; побудував трибанну церкву Петропавлівського манастиря в Глухові (бл. 1692).

Єфрем (11 в.), печерський чернець, митр. переяславський, здається, висвячений уже на Україні, а не в Царгороді. Переклав для Теодосія Печерського студитський устав; збудував у Переяславі перший шпиталь. Є. приписують авторство «Чуда св. Миколая».

Єфрем Діяківський (18 в.), ієромонах, проповідник і гомілет.

Єфрем Сирин (Сирієць), св., письм. 4 в., автор аскетичних та екзегетичних творів. Його «Слова» (проповіді) відомі на Україні в слов. перекладах з 13 в., пізніше використані П. Величковським і Г. Сковородою.

Єфремов Микола (* 1904), геолог і мінералог, в 1935—41 рр. доц. і проф. Геол. Ін-ту та Ін-ту Прикладної Хемії в Ростові, на еміґрації проф. УТГІ, д. чл. НТШ. Досліди над ультраосновними гірськими породами Півн. Кавказу й Маріюпільщини, над залізними рудами Таманського та Керчинського півостровів, систематика мінералів серпентинової групи; відкрив і описав мінерали: абхазит, азовскіт, лабіт, беденіт, краснодарит, карачаїт, ферріґаллуазит, єфремовіт. Новіші праці про розвиток хем. елементів і методу вираховування йонних радіюсів; тепер в ЗДА.

М. Єфремов

Єфремов Олександер (1902—1953), лікар-рентґенолог, доц., завідувач рентґенодіягностичного відділу Київського Рентґено-Радіологічного Ін-ту; залишив 37 наук. праць, м. ін., монографію «Рентгенодиагностика бронхолегочного рака». Є. один з перших розробив в СССР методику помофлюорографії.

Єфремов Петро (* 1883), брат Сергія (літературознавця), історик укр. літератури, проф. Ін-ту Нар. Освіти і ред. журн. «Зоря» в Дніпропетровському;

1929 засуджений у процесі СВУ; дальша доля невідома.

Єфремов Сергій (1876—?), видатний політ. діяч, публіцист, літ. критик і історик укр. літератури; д. чл. НТШ і ВУАН, гол. її управи, секретар Іст.-Філол. Відділу і діяльний чл. багатьох комісій, зокрема гол. Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства України й ін. Народився Є. в родині свящ. в с. Пальчик на Київщині, освіту дістав на юридичному фак. Київського Ун-ту, але науково працював виключно як літературознавець. Активну політ. діяльність Є. почав ще бувши студентом; був активним чл. багатьох політ. орг-цій, зокрема Заг. Укр. Безпартійної Дем. Орг-ції, Укр. Дем.-Радикальної Партії, що за його ініціятивою перетворилася на УПСФ (лідер її). Талановитий і пристрасний публіцист, Є. був одним з визначніших співр. багатьох видань, містячи в них статті перев. публіцистичного й іст.-літ. характеру: «Зоря», «Правда», «ЗНТШ», «ЛНВ» (в Галичині), «Киевская Старина», «Нова Громада», «Громадська Думка», «Рада», «Нова Рада», «Україна», «ЗІФВ УАН», «Література» й ін. (на підрос. Україні та за сов. часу). Крім того, був одним з керівників в-ва «Вік» (1895—1918), що поряд з багатьма ін. книжками видало тритомову «Антологію укр. літератури». За гострі публіцистичні виступи й гром.-політ. діяльність за царських часів зазнав арештів. В добу держ. відродження Є. був чл. Укр. Центр. Ради і заступником її голови, чл. Малої Ради, ген. секретарем міжнаціональних справ у Ген. Секретаріяті 1917 р. і чл. укр. делеґації в переговорах з Тимчасовим Урядом.

С. Єфремов

Лишившись після поразки визвольних змагань на підсов. Україні, Є. віддався цілковито наук. діяльності, бувши безкомпромісово непримиренним до больш. режиму. Велика його популярність цієї доби в широких колах укр. суспільства здобула йому славу «сумління України», і це було однією з причин того, що він став головним обвинуваченим у процесі СВУ як голова цієї орг-ції. Заарештований в сер. 1929 р., Є. був засуджений 1930 на кару смерти, з заміною її 10-річним ув'язненням, перші 7 років якого відбув у Ярославському «політізоляторі», потім був переведений до Володимирського. З 1939 р. його доля невідома.

В літературознавстві Є. був найвидатнішим представником запізнілого народництва (неонародництво), що, хоч і зазнало гострої критики з позицій соціологічних та естетичних, мало чимало послідовників в роки революції та, завдяки працям Є., має великий вплив ще й тепер. Визнаючи естетичний принцип для іст. письменства «цілком негодящим», Є. бачив в іст. укр. літератури три провідні ідеї: 1) «елемент свободи для людини, невпинна визвольна течія»; 2) «визвольно-національна ідея»; 3) «поступова течія народности в змісті і формі, насамперед у літ. мові». Кладучи в основу досліду критерій служіння народові й народність мови, Є. недоцінював книжної літератури сер. доби (17—18 вв.), вважаючи її штучною, схоластичною, відірваною від «живого життя». Натомість зосередив увагу на іст. нової літератури, видавши низку капітальних монографій про письменників перев. 19 в.: «Марко Вовчок» (1907), «Шевченко» (1914), «Співець боротьби і контрастів» (1913, у вид. 1926 п. н. «Іван Франко»), «М. Коцюбинський» (1922), «Нечуй-Левицький», «Карпенко-Карий» (1924), «Панас Мирний» (1928). Є. належить редаґування багатьох вид. клясиків укр. літератури (теж перев. 19 в.) з його вступними статтями й примітками: Л. Глібова, Є. Гребінки, Т. Шевченка, О. Кониського, І. Котляревського, М. Коцюбинського, Б. Грінченка та ін. Зокрема однією з найвидатніших праць Є. є акад. вид. «Щоденника» й «Листування» Т. Шевченка (1927—28), з його статтями й коментарями. Якщо Є. зупинявся й на творчості письм. новішого часу, то лише тих, які писали в дусі народництва.

Бувши послідовним у своїх літературних критеріях, Є. поставився гостро вороже до модерністів, виступивши проти них в статті «В поисках новой красоты» («КСт.», X—XII, 1902), що викликала гостру дискусію (проти крайностей Є. виступив І. Франко). На прикладі творчости Г. Хоткевича, О. Кобилянської, Н. Кобринської, К. Гриневичевої й ін. Є. засуджував «модні напрями», «карикатурні форми», захоплення символізмом і декадентством, а гол. — брак заглиблення в життя, щоб «викривати суспільні язви» і лікувати їх. Сов. літератури Є. не визнавав і про неї нічого не писав.

Іст.-літ. погляди Є. найповніше висловлені в його «Історії українського письменства» (1911), 4 вид. якої (1924) доведене до поч. 1920-их рр. і лишається досі одним з основних підручників з іст. укр. літератури. Літ. спадщина Є. надзвичайно велика: він написав кілька тисяч праць, з них бл. тис. мають науковий інтерес.

Література: Франко І. Принципи і безпринципність. ЛНВ, II. Л., 1903; Кримський А. Життєпис і літ. діяльність С. О. Єфремова. ЗІФВ УАН, II—III. К. 1920—22; Спис праць С. О. Єфремова. Там же; Дорошенко Д. Історія України 1917—23, I—II. Ужгород 1930—32; Заярський П. Сергій Єфремов. «Свобода», 30—31. X, 1—2. XI. Нью-Йорк 1951; Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук, I. Мюнхен 1955; Чикаленко Є. Спогади 1861—1907. Нью-Йорк 1955.

І. Кошелівець

Єфремов Сергій (* 1893), підполк. Армії УНР, 1917 гол. Укр. Військ. Ради Катеринославщини, делеґат 1 і 2 військ. з'їздів у Києві, 1918 командував гайдамацьким полком в боях з большевиками в Катеринославі. На еміґрації перебував на Закарпатті, в березні 1939 в ранзі полк. Карп. Січі призначений головнокомандувачем збройних сил Карп. України; тепер в ЗДА.

Єфремов Федір (1874—1947), лісівник і аґромеліоратор з Одеси, в 1930—36 рр. наук. співр. Укр. Н.-Д. Ін-ту Аґромеліорації в Харкові, 1937—47 доц. С.-Г. Ін-ту в Одесі. Працював над закріпленням сипких пісків, ярів, схилів та над лісозахисними смугами; 25 наук. праць, перев. укр. мовою.

С. Єфремов

Єщенко Вадим (* 1878), інж., начальник служби руху на лівобережних залізницях (Харків), ген. секретар шляхів за Центр. Ради (1917—18), товариш мін. шляхів за гетьманату, керманич мін-ва шляхів УНР 1918.

Єя, р. півн. Кубані, впадає до Таганрізької затоки Озівського м., довж. — 270 км, сточище — 8 650 км²; тече повільно, влітку пересихає, багата на рибу. Гол. притока — Сосика.

Ж

Жаба (Rana), безхвоста земноводна тварина. З численних видів на Україні поширені: Ж. водяна (види R. esculenta Cam. і R. ridibunda Rall.) до 10 см довж., поширена по річках, озерах і ставках усієї України; Ж. трав'яна (R. temporaria), розповсюджена гол. в ліс. і лісостеп. смугах; Ж. лучна (R. arvalis Nilss) найбільше поширена з усіх видів (існує також в Карпатах, де немає ін. жаб). Жабами звуть також такі безхвості земноводні тварини: *ропуху, землянку, рохкавку* і *джерелянку.*

Жаб'є (V—5), с. над Чорним Черемошем на Гуцульському Бескиді, р. ц. Станиславівської обл.; осередок гал. *Гуцульщини;* курорт, експлуатація лісів.

Жабинка (I—5), м-ко над р. Мухавцем на Зах. Поліссі, р. ц. Берестейської обл. Білор. ССР.

Жабинці, с. Пробіжнянського р-ну Тернопільської обл.; старовинне поселення, розкопи пам'яток від трипільських до княжих часів (дослідження Г. Кіркора та Ґ. Оссовського в кін. 19 в.).

Жабівсько-Селетинська влоговина, частина *Середньо-Карпатської влоговини,* положена в сточищі р. Черемоша і Сучави, осередок *Гуцульщини;* шир. 10—12 км, висота 600—1 000 м; форми лагідні, тому вона густо заселена (70 душ на 1 км²) і сильно виліснена. Важливіші оселі: Жаб'є, Селетин, Сторонець, Путилів. (Див. мал. на 468 стор.).

Жабокрицький Денис Дмитро († 1715), церк. діяч; вибраний і номінований 1695 на правос. еп. луцького, як прихильник унії не додержав хіротонії, щойно 1702, після переходу на унію, був висвячений київ. кат. митр. Л. Заленським. Ув'язнений Петром I (1709 р.), помер у в'язниці.

Жаб'є, загальний вигляд

Жаботин (IV—13), кол. м-ко над р. Тясмином, нині с. Кам'янського р-ну Черкаської обл.; поблизу *Мотронинський манастир* відомий з часів Коліївщини;

із Ж. почалося гайдамацьке повстання 1768.

Жаботинський Володимир (1880—1940), жид. письменник родом з Одеси; публіцист і політ. діяч (сіоніст), співр. «Украинской Жизни» й ін. Помер у ЗДА.

Жабче, с. кол. Луцького пов. на Волині, колись замок. Ж. відоме переслідуваннями православних поляками; боронячи свою церкву від поліції взимку 1929, парафіяни на чолі з свящ. В. Сагайдаківським замкнулися і перебували в ній десять діб. Ця подія знайшла відгук в інтерпеляціях укр. послів в поль. соймі та стала одним із символів боротьби Волині проти польонізації.

Жабчиці (I—6), с. на Зах. Поліссі на зах. від м. Пинського; р. ц. Берестейської обл. Білор. ССР.

Жайворонок (Alauda), невеликий співучий птах з ряду горобиних, поширений на відкритих просторах. З численних видів на Україні м. ін. відомі Ж. звичайний (A. arvensis L.), дещо більший від горобця, на зиму відлітає над Середземне м.; Ж. лісовий (Lullula arborea L.), нечисленний, поширений в ліс. і лісостеп. смугах; Ж. степовий (Melanocorypha calandra L.), поширений в степах.

«Жало», сатирично-гумористичний двотижневик, виходив у Львові 1913—14 (ред. С. Терлецький) і 1924 (ред. П. Вуняк).

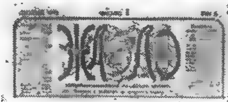

Жан (Jean) Йосафат Йосиф (* 1885), свящ., василіянин (з 1913), укр. церк.-культ. і політ. діяч, кан.-франц. роду; капелян УГА, 1919—20 на дипломатичній службі ЗУНР і УНР. По першій світовій війні рятував загрожене укр. церк. життя в Боснії (Югославія), в 1947—49 організував його у Великобрітанії; допомагав в імміграції українців до Канади; зібрав багато цінних пам'яток укр. культури, які зберігаються в Кан.-Укр. Нац. Музеї в Мондері; з 1949 в Канаді. Автор спогадів «Моє служіння Україні» (1953). Д-р г. к. УВУ.

о. Й. Жан

Жанґада (Jangada), оселя на півдні штату Парана в Вразілії, заснована 1897 р. із 110 укр. родин; тепер бл. 70 укр. родин, є також поляки.

Жандармерія, держ. сторожа безпеки, організована на військ. лад; підлягає у військ. відношенні, звичайно, військ. міністрові, а в службовому — мін-ву внутр. справ. Жандармами (з франц. gens d'armes) звалися за середньовіччя важко озброєні лицарі, що становили окрему ґвардію короля. Під час франц. революції організовано, замість скасованої земської поліції, Ж. в новітньому розумінні, а її систематично розбудували вже за імперії. На франц. зразках створено Ж. і в країнах, в межах яких опинилися укр. землі — Австро-Угорщині й Росії.

В Австро-Угорщині створено одностайний корпус Ж. для всієї держави 1849 р., спочатку як складову частину армії; 1876 вилучено її з складу армії. Тоді ж, відповідно до двоподілу монархії, постали дві Ж.: одна для «австр. коронних країв», а друга для «країв угор. корони». Перша — «цісарсько-королівська Ж.» (kaiserlich-königliche Gendarmerie) була правно й орг. оформлена законом про Ж. з 25. 12. 1894, який згодом став основою орг-ції Держ. Ж. ЗОУНР. Згідно з ним, Ж. підлягала у військ. і госп.-адміністраційному та вишкільному відношеннях своїм військ. зверхникам (старшинам Ж.), у виконуванні служби безпеки адміністраційним урядам, а в останній інстанції в усіх справах мін-ву крайової оборони. Військ. зверхником Ж. був інспектор Ж. в ранзі ген. Ж., розміщена на території одного коронного краю, мала свою крайову команду Ж.; на укр. землях — у Львові (ч. 5) для Галичини і в Чернівцях (ч. 13) для Буковини. Їм підлягали команди відділів Ж. (на декілька повітів), повітові команди і жандармські станиці — найнижчі орг. клітини Ж. (в містах і більших селах). Посередньою ланкою між крайовими командами і командами відділів були т. зв. експоновані булавні старшини Ж.; в сх. Галичині було їх три: у Львові, Перемишлі і Станиславові. Жандарми підлягали **військ. судівництву.** Вони виконували службу на підставі «службової інструкції», користуючись правами військ. і цивільної варти. Хоч призначенням Ж. було стояти на сторожі закону та берегти життя і майно громадян, все таки австр.-поль. влада в Галичині нерідко зловживала нею для переслідування укр. населення. В Ж. служили також українці, однак їх приділювано до служби здебільша між неукр. населенням, тоді як на укр. землях Ж. складалася перев. з чужинців, гол. поляків. Кільканадцять старшин українців, що служили в австр. Ж., майже всі мали службове призначення поза укр. землями.

Подібну орг-цію мала й угор. королівська Ж. (magyar királyi csendörség). Вона відограла злопам'ятну ролю перед і під

час першої світової війни в гнобленні й угорщенні закарп. українців.

В Рос. Імперії діяв окремий корпус Ж. («отдельный корпус жандармов»), створений Миколою I 1827; він підлягав мін. внутр. справ із окремим командиром корпусу, штабом і жандармським управлінням. Всю імперію поділено на 8 жандармських округ під командою генералів; їм підлягали губ., а останнім — місь. й пов. управління та окремі команди. Лише останні виконували службу порядкової поліції, тоді як всі ін. частини займалися викриванням і розслідом політ. протидерж. дій. Для цього Ж. користувалася широкими повноваженнями: право кожночасних обшуків, арештів тощо. Основна різниця між Ж. царської Росії і зах. країн полягала в тому, що перша була суто політ. поліцією, тоді як діяльність других зводилася до чинностей порядково-виконавчої служби. Вувши упривілейованим знаряддям деспотичного режиму, рос. Ж. разом із ославленою «*охранкою*» (таємною поліцією) здавлювала нещадно всі протирежимні прояви і їх носіїв; була вона також засобом гноблення й русифікації поневолених нерос. народів, а особливо українців.

У відновленій після революції в Росії укр. державі службу безпеки несла спершу міська та пов. *міліція*, за гетьманату *державна варта*, за Директорії знову міліція. Незалежно від цього, засновано 1919 для тієї ж служби «Кіш для охорони респ. ладу»; 1920 організовано Ж. У зв'язку з цим видано «Тимчасову заг. інструкцію служби для Ж.», затверджену військ. мін. УНР 24. 9. 1920.

В ЗУНР встановлено 6. 11. 1918 Радою держ. секретарів Корпус Держ. Ж. Його орг-ція основувалася на кол. австр. законі з 1894 р. В останній інстанції Ж. підлягала у всіх справах держ. секретаріятові військ. справ. Команду Держ. Ж. створено у Львові, що пізніше мала осідок в Тернополі, врешті в Станиславові. В кожній з 3 військ.-територіяльних обл. встановлено «експонованого старшину Ж.», якому підлягали команди відділів, повітів і станиць. Командантами Держ. Ж. були отаман Л. Індишевський, з лютого 1919 підполк. О. Красіцький; заступниками останнього були Індишевський, а згодом підполк. Я. Яськевич. «Експонованими старшинами» були сотники: І. Козак (Львів), С. Малинович (Станиславів) та М. Алиськевич (Тернопіль). Інспектором Держ. Ж. іменовано полк. О. Гаванського.

Реорганізацію Ж. проведено законом УНРади з 15. 2. 1919, який змінив частково кол. австр. закон про Ж., встановлюючи, що Ж. підлягає щодо служби публічної безпеки держ. пов. комісарам, а в справах військ., госп.-адміністраційних, вишколу і контролю служби своїм командантам; в останній інстанції у всіх справах — держ. секретаріятові внутр. справ. Пост інспектора Ж. скасовано, а натомість створено при держ. секретаріяті внутр. справ «6 відділ Ж. і поліції», начальником якого став отаман Ю. Волощук. Скасовано також пости експонованих старшин, але в березні 1919 створено такий пост в Дрогобичі, очолений отаманом І. Дичкою. Для вишколу пробних жандармів Команда Держ. Ж. організувала «доповняючий відділ». В лютому 1919 на 23 встановлених відділів Держ. Ж. було обсаджених повністю 18, а решта частково. Держ. Ж. перед переходом за Збруч налічувала 6 булавних і 25 сотенних старшин, 1 000 проф. жандармів, 400 пробних (австр. і укр. вишколів) та 3 000 міліціонерів, що становили доповнення жандармських станиць з уваги на воєнний час. Після ліквідації держ. секретаріяту внутр. справ в червні 1919 Держ. Ж. підпорядковано спочатку Начальній Команді УГА, потім Команді Запілля, вкінці Військ. Канцелярії Диктатора ЗОУНР. Після виїзду останнього з України Держ. Ж. перейшла в розпорядження і владу Команди Етапу УГА. За Збручем в липні 1919 перейменовано Держ. Ж. на «Нар. Сторожу», щоб не дратувати населення Центр. і Сх. України пригадкою про злопам'ятну рос. Ж. Із проф. і пробних жандармів створено 8 відділів «Нар. Сторожі», що несли службу безпеки й допоміжну військ. службу в районі розташування УГА. Після катастрофи УГА частина Держ. Ж. вступила до Дійової Армії УНР, інші опинилися в полоні або в таборах інтернованих в Чехо-Словаччині.

Рішенням держ. секретаріяту військ. справ 24. 3. 1919 створено при Залізнодорожній військ. управі Залізнодорожну Ж.; вона виконувала службу безпеки на залізницях.

На укр. землях, що по 1920 р. опинилися під чужими режимами, існували поліційні формації тих же держав. В УССР діяла *ВЧК*, перетворена на *ҐПУ*, згодом *НКВД*, а тепер *МВД*, як політ. поліція та міліція. На укр. землях під Польщею службу кол. Ж. виконувала держ. поліція (policja państwowa), організована на зразок Ж. (див. *Поліція*). Назва Ж. залишилася в Польщі лише за військ. Ж.

На Закарпатті під чехо-словацькою владою діяла Ж. (československé četnictvo), організована на зразок кол. австр. Ж. Угор. Ж. в 1939—44 під час окупації Закарпаття вславилася побоями населення й репресіями супроти укр. діячів.

Під Румунією подібну ролю супроти укр. населення виконувала сіль. Ж. (jandarmeriei rurale), що, крім служби публічної безпеки, несла функції кримінальної поліції; у військ. відношенні вона підлягала мін. нац. оборони, а в кримінальних справах — юстиції. Рум. Ж. була поділена на леґіони, секції і на місцях станиці (див. також *Польова жандармерія).*

Література: Военная Энциклопедия. 1912; Mayers Lexikon. 1926; Masarykův Slovník Naučný. 1925; Legea pentru organizarea jandarmeriei rurale. 1929; Вісники держ. законів і розпорядків ЗУНР. Тимчасова заг. інструкція служби для жандармерії. 1920; Козак І. Дещо про Держ. Жандармерію ЗУНР. Укр. Скиталець, IV, чч. 16—17 та Літопис Червоної Калини, 3—5, 1932.

І. Козак

Жанри (франц. genres) в літературі, типи літ. творів; іноді називають ґатунки (з нім.). Клясифікація Ж. походить ще з античности; найширші групи — лірика, епос, драма, що своєю чергою поділяються на дрібніші групи. В староукр. літературі не було різкого розмежування Ж., але була наявна значна кількість прозових ліричних і епічних Ж., напр., були проповіді кількох різних типів. Ж. староукр. літератури досі не досліджені (див. Чижевський Д. „Harvard Slavic Studies", II). Наприкінці 16 в. постають драматичні Ж. Романтика руйнує стару теорію Ж., вводить нові Ж. (баляда, містерія тощо), так що прикладання традиційної клясифікації до творів укр. літератури 19—20 вв. не завжди можливе. Слово «жанр» вживається також в розумінні зображення людського життя, здебільша повсякденного (як в малярстві); в укр. літературі окремі жанрові сцени є в проповідях, починаючи з 11 в., пізніше в барокковій літературі, розквіт «жанру» — в реалізмі, зокрема в т. зв. «етнографічному». *Д. Ч.*

Жанрове малярство, зображення типових сцен щоденного життя, звичайно сучасного мистцеві; укр. Ж. м. тісно зв'язане з *побутовим мистецтвом,* яке зображує перев. сел. побут. Побутові сцени зустрічаються вже в скитському мистецтві, на фресках київ. Софії (11 в.), але означення Ж. м. прищепилося у зв'язку з евр. станковим малярством і датується на Заході 15—16 вв., на Україні 18 в.

М. Пимоненко: Відливання воску на св. Андрія

Побутові сцени О. Венеціянова, а потім В. Штернберґа («Великдень на Україні»), І. Сошенка («Хлопці рибалки») й ін. прокладають шлях для Ж. м., що його повний розвиток пов'язаний з появою Т. Шевченка, якого слід вважати попередником і духовим батьком пізніших *передвижників,* що були типовими представниками Ж. м.

З появою передвижників Ж. м. набуває великого поширення: К. Трутовський («Український ярмарок», «Дівчата біля криниці»), І. Рєпін (поруч з ін. картинами, жанрові сцени «Вечерниці», «Сільський музика»), М. Бодаревський («Весілля на Україні», 1888) й ін.; популярні сцени нар. жанру М. Пимоненка («На перелазі» тощо). Пізніше залишили твори з побутового жанру М. Мартинович, І. Їжакевич, С. Васильківський, Ф. Красицький, А. Ждаха, Ф. Кричевський, О. Кульчицька, І. Труш, Й. Бокшай, О. Курилас, І. Северин, О. Мурашко, А. Петрицький, Ю. Киянченко та ін.

І. Їжакевич: Ворожіння паляничками на св. Андрія

В першій пол. 20 в. (часи впливу зах. експерименталізму) побутовий жанр на Україні занепадає і виступає часто тільки як претекст до формальної стилізації, передусім у графіці, напр., іст. жанр Е. Козака, М. Бутовича, Г. Мазепи. На еміґрації в Ж. м. працювали М. Дмитренко, Д. Поторока. В УССР Ж. м. широко пропаґується як вияв «соц. реалізму», зокрема в творчості нового покоління мистців: М. Божій, Г. Томенко, К. Тимощук, Т. Яблонська, М. Чепик, І. Юхно, М. Дерегус й ін. *Я. Гніздовський*

Жарґон, давніше популярне окреслення проф.-групових *арґо* та *слензів,* ніби «попсованих діялектів», так само Ж. називали розмовну мову сер.- і сх.-европейських жидів, ніби «зіпсовану» гор.-нім. говірку, т. зв. ідиш.

Жарко Яків (псевд. Жарченко) (1891—1933), актор у трупі *Кропивницького,* згодом *Саксаганського;* писав поезії і байки, зокрема в «ЛНВ». Зб. байок (1899) і зб. оп. (1905). Помер у Краснодарі.

Жаркова Надія (1857?—1929), співачка і драматична акторка-аматорка в Пол-

таві. 1881 на гол. ролях в укр. трупі Г. Ашкаренка, 1882 у М. Кропивницького, з 1883 у М. Старицького.

Жарський Едвардд (* 1906), зоолог-іхтіолог, педагог, проф. Укр. Техн. Ін-ту в Нью-Йорку, фізкульт. діяч; до 1944 керував дослідними рибними ставками в Галичині. Праці: „Histologiczna budowa skóry ryb" (1928), «Риби річок України» (1947), «Атлас риб» (1948) й ін.; наук.-популярні праці з природознавства і фізкультури; з 1949 в ЗДА.

Е. Жарський

Жасмин садовий, див. *Садовий жасмин.*

Жаткович Григорій (* 1886), адвокат, амер. закарп. діяч; брав живу участь в діяльності *Американської Руської Народної Ради,* яка під кін. першої світової війни відограла видатну ролю у визначенні приналежности Закарпаття до Чехо-Словаччини. Ж. був представником закарп. українців у Сер.-евр. Демократичній Унії; від їх імени підписав 26. 9. 1918 у Філядельфії Деклярацію Незалежности сер.-евр. народів. Іменований 1919 през. *Директорії Підкарпатської Руси,* першого автономного уряду Закарпаття, а згодом першим губернатором. 1921 зрікся губернаторства на знак протесту проти нездійснення автономії чехо-словацьким урядом. З того часу перебуває в ЗДА.

Г. Жаткович

Жаткович Юрій (1855—1920), свящ., закарп. письм. і етнограф; написав угор. мовою розвідки про Грушівський манастир, побут закарп. українців та з іст. укр. літератури. Перекладав оп. М. Вовчка, І. Франка, М. Коцюбинського; в закарп. «Місяцесловах» містив свої переробки оп. О. Маковея, О. Стороженка й ін.; «Замітки етногр. з Угор. Руси» (ЗНТШ, 1896).

Жашків (IV—11), с. на Придніпровській височині, р. ц. Черкаської обл.; кінцевий пункт бічної зал., що відходить від лінії Київ—Вінниця; цукровий комбінат.

Жванець (V—7), кол. м-ко, нині с. Кам'янець-Подільського р-ну, Хмельницької обл., лежить над Дністром і його притокою р. Жванець. Ж. відомий з поч. 15 в.; на поч. 17 в. укріплений поляками в противагу до тур. фортеці Хотина на другому березі Дністра; тому Ж. — часте місце боїв. Погранична положення вплинуло на розвиток торговлі з Туреччиною, яку вели вірмени. 1653 Ж. облягав Б. Хмельницький і примусив поль. короля Яна Казіміра до миру;

Руїни замку і укріплень у Жванці

1672—99 в тур. руках, 1768—69 місце боїв між поль. конфедератами і рос. військом; згодом Ж. занепав. Руїни замку і укріплень з поч. 17 в.

Жванчик, ліва, подільська притока Дністра.

Жданов (VI—18), до 1948 — Маріюпіль, м. над Озівським м., порт Донецького басейну, важливий осередок важкої пром-сти, 273 000 меш. (1956). Ж., заснований 1770 р. грец. переселенцями з Криму (див. *Греки),* став незабаром важливим торг. осередком Приозів'я (вивіз збіжжя) і пов. м. Сильніше розвивається Ж. з побудовою залізниці 1882, яка зв'язала його з Донецьким басейном, і нового порту (1887—89); з того часу з Ж. вивозиться насамперед вугілля, на другому місці — збіжжя; його вантажообіг підноситься з 0,1 млн. т в 1890 р. до 1 млн. в 1900 і 2 млн. в 1912 р. З кін. 19 в. бере свій початок важка

Доменний цех заводу «Озівсталь» у Жданові

пром-сть Ж., що розвивається на донецькому вугіллі, постають трубопрокатний і металюрґійний заводи. 1897 р.

Маріюпіль мав 32 000 меш. (разом з портом; з того ч. половину становили українці і росіяни, 21% жиди, 28% греки). В 1923 р. Маріюпіль мав 36 700 меш., в 1926 — 49 000 (в тому ч. 36,3% українців, 35,5% росіян, 15% жидів, 9,4% греків). Велике зростання Ж. почалося тільки в кін. 1920-их pp., коли завдяки розвитку Донбасу поширився порт і саме м. перетворилося на великий центр важкої пром-сти, ставши її третім осередком на Україні (після Донецького басейну і Придніпров'я). Тоді постав у Ж. один із найбільших на Україні і в СССР металюрґійний комбінат «Озівсталь», що працює на базі донецького вугілля (віддаль 100 км) і залізних руд з Керчинського півострова (віддаль 220 км) та ряд ін. заводів. Населення Ж. зросло до 227 000 в 1939. Після воєнного знищення Ж. відбудовано.

Сучасний Ж., десяте за величиною м. УССР, розташований вздовж моря по обох боках р. Калміюс.

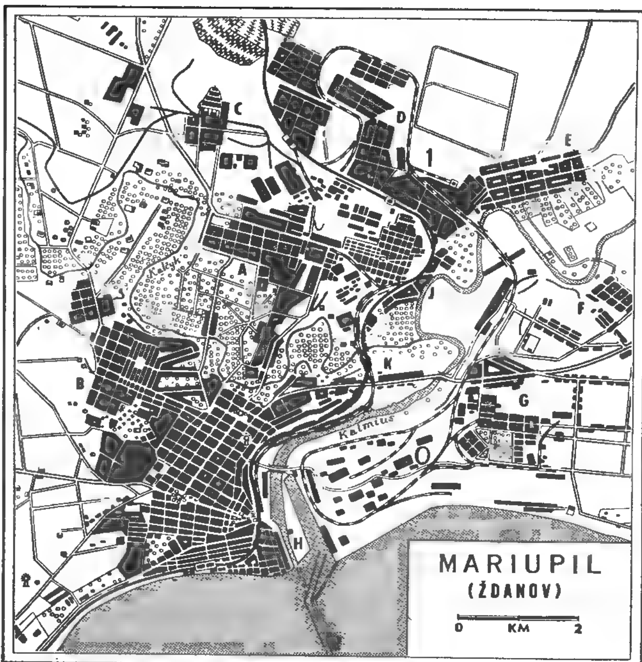

А — Старий Базар. В — Новоселівка. С — Ґуглино. D — Сартана. Е — Червоно-Волюнтерівка. F — Троїцький. G — Успенівський. Н — Річний порт (ліворуч) і Новоозівський індустріяльний порт (праворуч). J — Заводовий. К — Аджахи. 1 — Метал. зав. ім. Ільїча. 0 — «Озівсталь» (над Новоозівським портом); на схід від нього коксохем. зав.

Г. Колодій

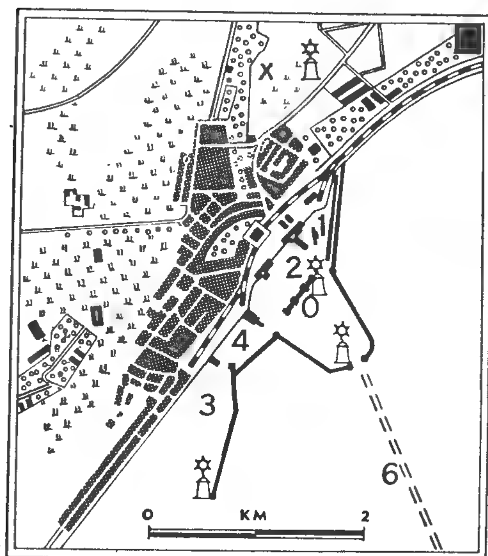

Маріюпільський порт

0 — Хвилелом. 1 — Ремонтна гавань. 2 — Збіжжева гавань. 3 — Вугільна гавань. 4 — Перевантажна гавань. X — Зінцева балка. 6 — В'їзний поглиблений канал.

Г. Колодій

Старе м. і теперішній центр лежать на високому березі, який спадає на південь до моря й на сх. до долини р. Калміюс; портова дільниця тягнеться вздовж моря, нові пром. р-ни — на сх. березі Калміюса, долину якого займають парки і сади. Головними галузями пром-сти Ж. є насамперед металюрґійна, далі машинобудів., хемічна, харчова, транспортова. До металюрґійних заводів належать, крім згаданого вище комбінату *«Озівсталь»* («Азовсталь»), збудованого в 1931—33 pp. в півд.-сх. частині міста, менші — старий, реконструйований зав. ім. Ільїча та трубопрокатний ім. Куйбишева (з 1930 р.). Ін. заводи: металоконструкцій, радіяторний, великий судноремонтний, коксохем. комбінат (з 1934 р.), фарбовий (єдиний на Україні ультрамариновий зав.). Ж. — найбільший на півд. сх. УССР осередок харч. пром-сти, яка використовує місц. с.-г. сировину і рибні ресурси Озівського м. (великі млини, рибоконсервні заводи, м'ясокомбінат тощо). Менше значення мають будів. і легка (панчішна, швейна) пром-сть.

Ж. є другим після Одеси портом України й найбільшим портом Озівського м., приступним для кораблів, завдяки праці льодоломів, увесь рік; до порту, що є на

віддалі 5 км на зах. від давнього порту, веде 10-кілометровий канал, який уможливлює доїзд великим пароплавам; зав. «Озівсталь» має свій окремий порт. Ж. є «морськими воротами Донбасу», через порт вивозиться донецьке вугілля, метал, збіжжя, сіль, машини, довозиться залізна руда з Керчі, чіятурська манґанова руда з Поті, цемент з Новоросійська тощо. Вантажообіг Ж. зріс з 2 млн. т в 1912 р. до 2,5 млн. в 1935 і до 8,0(?) млн. т в 1956 р. Значення Ж. як порту ще більше зросло після побудови канала Волга-Дон (безпосередня плавба до Дону, Волги, Каспійського м., Москви тощо).

Ж. — поважний культ. осередок: Металюрґійний Ін-т (з 1929 р.), краєзнавчий музей, будується новий міський театр. В околицях Ж., на узбережжях м., санаторії і будинки відпочинку.

В. Кубійович

Жданов Андрій (1896—1948), рос. больш. діяч, родом з Маріюполя; близький співр. Сталіна, з 1939 чл. політбюра ЦК ВКП(б), офіц. теоретик партійної лінії в питаннях ідеології й культури, гол. з 1946 р. «Ждановщина» позначилась боротьбою проти «безідейности, безпринципности, формалізму, космополітизму й низькопоклонства перед гнилим Заходом». На практиці вона швидко перетворилася на рос. шовінізм і викликала черговий погром культури нерос. народів; зокрема зазнала переслідування жид. нац. культура в СССР.

На Україні «ждановщина» набрала форм гострої критики «буржуазного націоналізму», гол. в історії («Історія України», 1943, ред. М. Петровський) і літературі («Нарис історії укр. літератури», 1945, ред. С. Маслов та Є. Кирилюк); змінено склад редакцій ж. «Вітчизна», «Дніпро» й ін., розкритиковано твори А. Малишка, Ю. Яновського, О. Кундзіча, С. Олійника, Т. Масенка, Л. Смілянського, О. Довженка й ін. письменників, художників і композиторів. Партійна лінія Ж. вимагала від укр. культ. діячів, щоб укр. культура «тісніше зливалася з великою рос. культурою».

В. Гол.

Жданов Іван (1846—1901), рос. історик літератури, акад., приват-доцент Київ. Ун-ту (1879—82), пізніше проф. Петербурзького Ун-ту; праці з рос. нар. епосу і старої літератури; м. ін. «Русская поэзия в домонгольскую эпоху» (1879) і «Литература Слова о полку Игореве» (1880).

Жданович Антін, полк. київський (1650—53, 1655—56), посол до Туреччини (1650, 1651), Польщі (1653) і Московщини (1654); ген. суддя (1656). 1657 наказний гетьман над укр. військом, яке Б. Хмельницький послав на допомогу своїм союзникам, швед. королеві Карлові X Ґуставові і семигородському кн. Юрієві II Ракоцієві.

Жданович Олег (* 1917), псевд., діяч ОУН, журналіст і літ. критик, 1943 — представник ОУН (полк. Мельника) при повстанськім штабі Т. *Боровця*, політ. в'язень, з 1948 ред. «*Укр. Слова*» в Парижі.

Ждаха Амвросій († 1926), псевд. маляра-аквареліста, родом з Одеси; видав серію листівок, ілюструючи тексти укр. нар. пісень; ілюстратор книжок, м. ін. «Чорна Рада» Куліша, «Кобзар» Шевченка, «Козаки» І. Липи.

Жебельов Сергій (1867—1941), рос. історик античности й археолог, проф. Ленінградського Ун-ту, з 1927 д. чл. АН СССР. Праці з іст. античности Півд. України: «Пантикапейские Ниобиды» (1901), «Возникновение Боспорского государства» (1930), «Боспорские этюды» (1935), «Народы северного Причерноморья в античную эпоху» (1938), «Северное Причерноморье» (1953) та ін.

Жебровський Фелікс († 1613), кат. поленіст, вихованець віленських єзуїтів; м. ін. боронив новий григоріянський календар, зокрема полемізуючи з С. *Зизанієм*: „Kąkol, który rozsiewa Stephanek Zizanin w cerkwiach ruskich w Wilnie" (1595) й ін.

Жебуньов Леонид (1851—1919), укр. гром. діяч; спочатку брав участь разом з братами — Сергієм і Миколою в рос. русі революціонерів-народників (їх гурток названо «сен-жебуністами»). За «ходіння в народ» Ж. з братами арештовано і заслано на Сибір. З 1900-их рр. перейшов цілковито до укр. нац. руху; активно працював в укр. громадах Харкова, Києва, Полтави. Йому належить ряд культ., орг. і видавничих ініціятив (відома кн. О. Лотоцького і П. Стебницького «Украинский вопрос», заснування Укр. Дем. Радикальної Партії в Полтаві). Ж. містив спогади в «ЛНВ» та співробітничав у «Рідному Краю», «Украинской Жизни» і «Раді».

Л. Жебуньов

Жеваго Микола (1907—47), маляр імпресіоніст, родом з Харківщини, учень Федорова і М. Бурачека. Закінчив Харківський Художній Ін-т (1932); викладав у 1939—41 рр. в тому ж ін-ті; пейзажист; іст. й побутові праці, портрети, ілюстра-

ції («Гайдамаки» Шевченка), фрески. Помер на еміґрації в Німеччині.

Жевченко Тамара (1904—58), акторка, дружина Ю. *Яновського*; у 1920-их pp. працювала в Харківському театрі юного глядача, 1926—28 в театрі ім. Франка в Києві.

Жевченко Юрій, архиєп., див. *Юрій* Жевченко.

Жеґестів (IV—1), курорт Новосандецького пов. над р. Попрадом на Зах. Лемківщині (тепер у Польщі); алькалічно-залізні джерела.

Жеґота Паулі, див. *Паулі Жеґота* Іґнатій.

Жежава, с. Заліщицького р-ну Тернопільської обл.; найдавніші сліди заселення походять ще з палеоліту, поховання з бронзової та ранньої зал. доби, велике погребище княжої доби під кам'яними плитами (Г. Кіркор 1877, І. Коперницький і Т. Пшибиславський 1882, Т. Суліміpський 1931).

Желехівка, фонетичний правопис (на основі *кулішівки),* заведений Є. *Желехівським* у «Малорусько-нім. словарі» (1882—86) на основі абетки з 34 літер та прийнятий 1893 р. шкільною владою по школах Галичини і Буковини, замість попереднього *етимологічного правопису.* Унормована Ж. у офіц. шкільному підручнику С. Смаль-Стоцького та Ф. Ґартнера «Руська граматика» (1893). Ж. характеризувалася: послідовним написанням *є, ї* після приголосних, що вимовлялися тут м'яко (ніс — несла, але ніс — носа; лле); непослідовними написаннями типу *льон, його,* але *сёмак,* позначенням м'якости груп *св, цв, зв* перед *я, і* (сьвятий, цьвіт, зьвір), апострофом у сприросткованих словах перед йотованими (з'ява); частка *-ся* писалася окремо від дієслова. В Галичині Ж. втрималася до поч. 1920-их pp. Її пропаґатором на Наддніпрянській Україні був М. Грушевський (у виданнях після революції 1905 р., гол. в «ЛНВ»); тут однак прийнялася «грінченківка», правопис, змодифікований Б. Грінченком і уживаний в «Словарі укр. мови», К. 1908. (Див. ЕУ І, стор. 363). *О. Г.*

Желехівський Євген (1844—85), лексикограф, учень Ф. *Міклошіча,* учитель гімназій в Перемишлі й Станиславові; його «Малорусько-нім. словар» (І—II, Л. 1882—86, 2 т. доповнений і виданий Софроном Недільським) спричинився до введення фонетичного правопису в Галичині та Буковині *(желехівка).* Словник, складений на підставі попередніх укр. словників М. *Закревського,* М. *Левченка,* Ф. *Піскунова,* К. *Шейковського,* етногр. матеріялів, літ. творів 19 в. та записів нар. лексики гуртом бл. 90 співробітників, становить першу багату зб. лексики, зокрема півд.-зах. говірок (хоч без подання місцевостей запису та фразових прикладів); до нього включено і низку не завжди вдалих новотворів.

Є. Желехівський

Желеховський Юстин (1821—1910), гр.-кат. свящ., учитель гімназії в Перемишлі; співр. москвофільських видань в Галичині; автор монографії про єп. І. Снігурського (1894); статті з іст. укр. Церкви, спогади.

Железноводськ (IX—24), м. крайового підпорядкування в Ставропільському краю РСФСР, лежить у підніжжя кавказьких гір; один із курортів групи *Мінеральні Води.*

Желиборський Арсеній Андрій (1618—1663), правос. львівський єп. (1641—63). Заснував друкарню при соборі св. Юра (1646); під час облоги Львова Хмельницьким (1648) з своїм братом Адамом їздив як королівський посол до козаків, а 1658 допомагав укласти договір з гетьманом І. Виговським у Гадячі.

Желиборський Атанасій Адам († 1666), брат Арсенія, правос. львівський єп. (1663—66); одержав від короля адміністрацію київської правос. митрополії, вакантної по смерті митр. Д. Балабана.

Желихівський Андрій (1882—1943), фізик, довголітній гол. катедри заг. фізики Харківського Ун-ту; 1928 гол. Укр. Асоціяції Фізиків; написав університетський курс фізики й кілька монографій; 1943 р. розстріляний большевиками.

Желіґовський (Żeligowski) Едвард (1820—64), поль. поет (псевд. Антоній Сова); на засланні в Орську дружив з Шевченком, переклав «Катерину».

Желіґовський (Żeligowski) Люціян (1865—1946), ген. поль. армії; в 1918—19 р. організував на Кубані і півдні України поль. т. зв. «Залізну дивізію», з якою перебрався через Басарабію в Галичину і під час відступу УГА за Збруч вдарив на її ліве крило від Дністра.

Желтвай Віктор (* 1890), гр.-кат. свящ., педагог, закарп. осв. і гром. діяч з Христ. Нар. Партії і Просвіти; дир. гр.-кат. жін. учительської семінарії в Ужгороді, ред. газ. «Наука», згодом «Свобода»; статті і популярні брошури; живе в Ужгороді.

Желтвай Юлій (1882—1946), гр.-кат. свящ., гром. і осв. діяч на Закарпатті; співзасновник Христ. Нар. Партії, чл.

Крайової Госп. Ради в Ужгороді; ст. на госп. теми.

Желябов Андрій (1850—81), революціонер-народник, родом з Криму, організатор народницьких гуртків у Києві й Одесі, згодом ініціятор *«Народної Волі»* (1879); деякий час співпрацював з М. Драгомановим. Ж. був прихильником індивідуального терору в протицарській боротьбі. У зв'язку з вбивством Олександра II засуджений на смерть і страчений.

Желябова Ольга, уроджена Яхненко, дружина Андрія Ж., гром. діячка і революціонерка; в 1870-их рр. активна в київському й одеському гуртках народників; з 1879 — на засланні.

Желябузький Іван (1638—1709), моск. дворянин, високий службовець і дипломат; брав участь в укладенні *Андрусівського договору* (1667). Цар Петро І вислав Ж. з метою привести запор. військо до присяги на його вірність. 1684 призначений воєводою в Чернігові.

Жемчужніков Лев (1828—1912), рос. офортист, ґравер і маляр; 1852—56 жив на Україні, був у дружніх зв'язках з передовими представниками укр. культури, м. ін. із Т. Шевченком; 1861—62 видавав *«Живописную Украину»*, продовжуючи працю Т. Шевченка, почату 1844 р. Збирав фолкльорні матеріяли; статті в ж. «Основа».

Женева (франц. Genève, нім. Genf), м. в Швайцарії над Роною, 145 000 меш. (1950); адміністративний і пром. центр Женевського кантону, осідок Ліґи Націй і багатьох міжнар. установ, тепер евр. осідок ООН. В міськ. музеї портрет Дідро, виконаний Д. Левицьким. В 1876—89 рр. в Ж. жив і видавав *«Громаду»* М. Драгоманов; перебували тривало або переходово укр. діячі і журналісти; в 1930-их рр. жив в Ж. полк. Є. Коновалець. З укр. журналістів діяли Л. Юркевич, П. Чижевський, М. Лозинський, Є. Бачинський, М. Єреміїв, М. Кушнір-Богуш, М. Рудницька, М. Троцький й ін. М. ін. укр. установами й т-вами — Укр. Червоний Хрест, студ. т-во «Україна», Укр. Допомоговий Комітет, в-во бюлетеня «Офінор». Нині невелика укр. колонія бл. 20 осіб (див. також *Швайцарія).*

Жерделя, див. *Абрикоса.*

Жереб (старослов. жребій), один із т. зв. Божих судів; засіб встановлення винного за випадковою ознакою. В старому укр. процесі кидали Ж., коли не було інших доказів; ніби вища сила мала ствердити, по чиїй стороні правда. Ж. вийшов із вжитку раніше від ін. Божих судів. Подекуди він зберігся до останнього часу у звичаєвому праві як інститут поділу майна.

Жеребець, невелика ліва притока р. Дінця (в його сер. течії).

Жеребко Орест (1887—1944), діяч у Канаді; 1914—17 перебував у Львові й Відні, співпрацюючи з Союзом Визволення України; підтримував матеріяльно вид. В Липинського «Хліборобська Україна». 1938 обраний послом провінційної леґіслятиви Саскачевану від ліберальної партії.

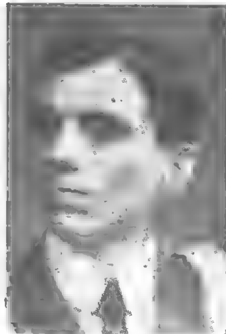
О. Жеребко

Жерев, р. на Поліссі, ліва притока Ужа (притока дол. Прип'яті); довж. 109 км.

«Жерела до історії України-Руси», серія вид. Археографічної Комісії НТШ; вийшло 11 тт. архівних матеріялів, присвячених політ., соц.-економ. і культ. іст. України 16—18 вв., за ред. і з вступними розвідками М. Грушевського, С. Томашівського, М. Кордуби, В. Модзалевського, І. Крип'якевича.

Жереп, гірська сосна (Pinus montana Mill.), карлувате деревце з родини соснуватих, з повзучим галуззям до 4 м довж. Росте в Укр. Карпатах вище смуги смерекових лісів, на висоті 1 300—2 000 м, перев. 1 500—1 800. Із галузок Ж. на весні здобувають т. зв. «угорський бальзам»; з живиці Ж. роблять олію (Oleum Pini Pumilionis), уживану в нар. медицині.

«Жива Церква», одна з трьох галузей рос. церк. обновленського руху (див. *Обновленці),* оформлена в церк. одиницю 1922 р. під проводом протоієрея В. Красницького; проіснувала до 1925 р. «Ж. Ц.» ввела радикальні реформи (жонатий єпископат, григоріянський календар тощо) і боролася проти патріярхату. 1923 р. за підтримкою сов. органів забезпечила собі більшість на соборі і захопила рев. шляхом владу в Рос. Правос. Церкві; собор позбавив сану патріярха Тихона, визнав сов. режим, засудив капіталізм, ухвалив закрити манастирі й переглянути правос. догмати, канони й обряди. Після собору з «Ж. Ц.» і рел. ґруп «Церковное возрождение» та «Союз общин древнеапостольской Церкви» утворено *Синодальну Церкву.*

На Україні «Ж. Ц.» не мала значного впливу. Сюди приїздив її ініціятор В. Красницький і, після невдалої спроби знайти порозуміння з УАПЦ, доручив свящ. Шаповалову орг-цію «Ж. Ц.». На Україні існували невеликі громади, оформлені на зразок «Ж. Ц.» в «Діяль-

ну Христову Церкву» (1923—26); в Києві була група священиків, прихильна до «Ж. Ц.», а в Харкові якийсь час діяло Верховне Церк. Управління «Ж. Ц.», однак серед маси духовенства і вірних цей рух не був поширений. *Ю. П.*

«Живая Мысль», журн. молодих москвофілів «проґресистів», що стояли в гострій опозиції до москвофілів-рутенців (старих), виходив рос. мовою у Львові 1902—05; ред. І. Свєнціцький.

Живе срібло, див. *Ртуть.*

Живокіст звичайний (і живокість) (Symphytum officinale L.), багаторічна рослина з родини шорстколистих; росте на вогких луках; в наук. медицині вживають як заживлююче й зв'язуюче, в нар. — від переломів кісток, ревматизму, туберкульози.

«Живописная Украина», вид., розпочате Т. Шевченком 1844, що мало подавати укр. краєвиди, іст. події та нар. побут; вийшли 2 зошити (6 ґравюр): «Дари в Чигирині», «Судна Рада», «У Києві» (берег Дніпра), «Старости», «Видубецький манастир» та «Казка»; малюнки і текст Т. Шевченка. Вид. припинено за браком коштів.

1861—62 рр. Л. *Жемчужніков* продовжував видавати «Ж. У.» додатком до журн. «Основа» в Петербурзі; вийшло 49 аркушів мідеритів за малюнками Жемчужнікова, К. Трутовського, Бейдемана й ін.

Животко Аркадій (1890—1948), гром.-політ. діяч, педагог і публіцист, дослідник іст. укр. преси, родом з Вороніжчини; за студентських часів активний чл. УПСР у Петербурзі, в 1917—18 рр. чл. Укр. Центр. Ради від Вороніжчини; після укр.-больш. війни спочатку на Волині, з 1923 в Чехо-Словаччині, де викладав в Пед. Ін-ті ім. Драгоманова в Празі; з 1945 р. в Німеччині; праці з іст. укр. преси («Іст. укр. преси», 2 вид. 1946), про нац.-культ. відносини на укр.-рос. пограниччі («Острогожчина» 1942 і «Подонь» 1943), з питань освіти, зокрема дошкільного виховання (зб. «Промінь»), вірші й п'єси для дітей.

А. Животко

Животовський Павло († 1699), держ. діяч доби Руїни; 1661 був миргородським полк. і брав участь у виборі Я. *Сомка* гетьманом на ніженській раді; 1663 полк. гадяцький, 1672—77 ген. суддя; 1664 захищав Глухів від поляків, 1678 — Чигирин від турків.

Живці, див. *Курорти.*

Жигадло Іван (* 1876), правник, педагог і суд. діяч на Полтавщині; один із засновників Укр. Правничого Т-ва в Полтаві (1918). У зв'язку з процесом Спілки Визволення України засланий до Казахстану. З 1943 на еміґрації, з 1958 в ЗДА. Автор рос.-укр. словника (три вид. 1918—19); ст. на пед. й популярно-наук. теми, спогади.

І. Жигадло

Жигалко Сергій, укр. сов. письм.; зб. оп. «Єдиний постріл» (1926), оп. в періодичній пресі, роман «Липовий цвіт» (1930). З 1930-их рр. доля невідома.

Жиглевич Осип (1888—1943), гром., зокрема коол. і осв. діяч на Крем'янеччині (Волинь), пасічник (дир. пасічничої кооперативи «Рій» в Рівному); розстріляний німцями.

Жигмайло Любов, див. *Біднова* Любов.

Жигмонт I Старий (1467—1548), поль. король і великий кн. лит. (1506—48), син Казіміра Ягайловича. 1508 придушив повстання кн. *Глинських,* які мали намір унезалежнити укр.-білор. землі від лит.-поль. держави. За володіння Ж. І, в наслідок затяжних воєн, відійшли до Москви півн.-сх.-укр. землі (Чернігово-Сіверщина) і дійшло до перших спроб організації реєстрових козаків.

Жигмонт II Авґуст (1520—72), поль. король (1548—72) і великий кн. лит., останній з династії Ягайлонів. За володіння Ж. II відбулася 1569 *Люблинська унія,* на основі якої Польща і Литва стали об'єднаною державою — «Річчю Посполитою», а більшість укр. земель (Підляшшя, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина) відійшли від Литви до Польщі; на цей час припадає дальше зростання укр. козацтва (діяльність кн. Дмитра *Вишневецького,* орг-ція коронним гетьманом Язловецьким відділу реєстрових козаків 1572).

Жигмонт III Ваза (1566—1632), поль. (1587—1632) і швед. (1592—1604) король, син швед. короля Івана Вази і Катерини Ягайлонки. За Ж. III зростали сили козацтва і дійшло до перших коз.-поль. воєн та до *Берестейської унії* (див. ЕУ І, стор. 440—42 і *Козаки*).

Жигмонт Кейстутович, великий кн. лит. (1432—40), молодший брат Витовта, вірний прихильник Польщі, яка підтримувала його проти великого кн. *Свидригайла,* що відстоював незалежність В. Князівства Лит. і опирався на укр.

і білор. елементи. Ж. К. 1432 напав на Свидригайла, зайняв Вільну і став великим кн., а 1435 в битві під Вількомиром (над р. Святою) остаточно його переміг. Володіння Ж. К. зміцнило поль. впливи на лит.-руських землях і загострило нац.-рел. боротьбу, через що постала змова руських князів і бояр, і Ж. К. вбили 1440 р.

Жидачів (IV—5), м. над р. Стриєм, поблизу її впадіння до Дністра; р. ц. Дрогобицької обл.; за австр. і поль. часів пов. м. 4 000 меш. (1931); паперовий комбінат. Ж. цілком газифікований завдяки експлуатації в р-ні горючих газів. На горі, на місці городища княжої доби, був замок з пізнього середньовіччя (збережені вали), а б. нього, на «Царинці» Микулинська (Миколаївська) церква.

Жиди (також євреї, ізраїльтяни), найстаріша нац. і рел. меншість на Україні. Вони прибули вперше до Криму й сх. побережжя Чорного м. ще в дохрист. добу. Це були боспорські й малоазійські Ж., що підпали гелленізації; по них залишилася низка гебрейських написів з 2 в. З Криму і Кавказу Ж. оселялися пізніше в долинах Волги і Дону, де в 7—10 вв. існувала Хозарська держава, заснована тюркськими племенами. Під впливом Ж. хозарський каган Булан і вища хозарська верства прийняли юдаїзм бл. 740 р. В 964 р. кн. київ. Святослав переміг хозар; незабаром після цього їхня держава перестала існувати, і Ж. розійшлися по Криму, Кавказу, а частина потрапила на Русь-Україну. Хозарські Ж. прийняли тюркський діялект «чагатай», що зберігся до останнього часу в мові Ж.-*караїмів* та окремої категорії кримських Ж., т. зв. кримчаків. За літописом, в 987 р. хозарські Ж. приходили до кн. Володимира В., намагаючися навернути його на юдаїзм. Київ. митр. Іларіон у своїх проповідях полемізував з жид. релігією. В 11—12 вв. Ж. в незначній кількості жили на Україні, гол. в Києві, де була окрема дільниця «Жидове» (1124) і «Жид. ворота», що вели до неї. В княжій Україні Ж. займалися торговлею й різними фінансовими операціями; вони виконували деякі адміністративно-фінансові доручення князів і користувалися їх опікою. На цьому тлі виникло невдоволення і 1113 р., під час заворушень у Києві, населення виступило також проти Ж., але масових переслідувань Ж., що були звичайними в середньовічній Европі, на Україні не було. Навпаки тут вони були фаворизовані князями. Кн. Данило Гал. користувався допомогою Ж. при реорганізації країни, а смерть кн. Володимира Васильковича (1288) Ж. оплакували як «збурення святині».

14—16 вв. Коли Волинь, Київщина і Поділля були приєднані до Литви, Ж. на Україні дістали ті самі права, що мали їхні єдиновірці в Литві. З кін. 14 в. прибувають на укр. землі Ж. з Польщі і Німеччини. Тоді виникли чисельні жид. громади в Луцькому, Бересті й ін. м. Найбільше Ж. прийшло на укр. землі тільки з кін. 15 в., коли Польща й Литва прийняли нім. Ж., яких вигнав цісар Максиміліян I. На відміну від перших хвиль жид. колонізації на Україні, мовою «нім. Ж.» був нім. діялект, т. зв. ідиш; вони жили відрубним життям від місц. населення, носили відмінний одяг, мешкали в окремих дільницях (ґетто). В 1495 р. В. кн. Олександер наказав вигнати Ж., але незабаром обраний на поль. престол, він дозволив Ж. повернутися на укр., білор. і лит. землі. Жигмонт I 1507 р. підтвердив права Ж. на території В. Князівства, які згодом увійшли до Першого Лит. Статуту (1529). Другий Лит. Статут (1566) запровадив деякі обмеження жид. прав, але Третій Статут (1589) поновив старе законодавство. Ж. в Галичині, по приєднанні її до Польщі, користувалися статутом з 1334 р., виданим Казіміром В. За лит.-руським правом, Ж. мали власну адміністративну і суд. орг-цію; вони були організовані в окремі громади — «кагали», мали свої суди, що судили за жид. правом всі справи між Ж., включно до вбивства; для справ між християнами і Ж. існували мішані суди. Лит. Статут давав оборону Ж. нарівні з шляхтою (кара за вбивство Ж. така сама, як і за шляхтича); проте Ж. не могли користуватися невільничою працею християн. Згодом Ж. В. Князівства отримали ті самі права, що мали Ж. в Польщі. Керівним органом жидівства в Короні і В. Князівстві були «Рада Великопольщі, Малопольщі, Червоної Руси й Волині» та «Рада провінції Литви», які збиралися на щорічні т. зв. «ваади» (жид. сойми), де вирішували ряд культ., фінансових і рел. питань жидівства; тут розкладалися на жид. громади податки, розглядалися апеляції від нижчих судів, виготовлялися петиції щодо королівських привілеїв тощо.

Після Люблинської унії (1569) посилюється колонізація Ж. на укр. землях; на кін. 16 в. у всій Польщі було 75 000 Ж., а у В. Князівстві Литовському — 27 000; понад $^1/_3$ з них мешкали на укр. землях, де занотовано Ж. в 79 оселях. Вони займалися торговлею, фінансовими операціями, орендою маґнатських маєтків та пром. закладів. Папський нунцій Коммендоне 1565 писав, що Ж. на Україні

мають землю, торгують, є лікарями, але гол. їхнім зайняттям є оренда і збирання податків. З торговлі Ж. швидко усунули вірмен та поважно конкурували з укр. міщанством; у фінансових справах вони стали найбільшими потентатами країни; нерідко їх боржниками були маґнати і навіть королі. В 16 в. підскарбієм В. Князівства (мін. фінансів) став жид (Абрам Єзофович Ребичкович).

17—18 вв. Ж. продовжували перебувати на послугах чужої на Україні правлячої верстви. Збирання податків, посередництво, оренда панських маєтків, а навіть правос. церков робили їх в очах населення пособниками поль. маґнатів. Тоді самі «ваади» застерігали Ж., щоб вони були поміркованi в засобах визиску населення. Через те гнів закріпаченого селянства звертався однаково проти панів і Ж.-орендарів; він виявлявся в ряді повстань на поч. і в сер. 17 в.

Перші вибухи (повстання Павлюка 1637) мали льокальний характер. Найбільшого вдару завдало Ж. повстання Б. Хмельницького (1648). Непогамована переможна сел.-коз. стихія винищувала не лише поль. армії, шляхту, адміністрацію, кат. духовенство, але й усіх тих, що їм допомагали в експлуатації і поневоленні укр. населення. В багатьох містах, зокрема на Брацлавщині, Поділлі й Волині загинула більшість жид. населення. Жид. автори нараховують кількість своїх жертв під час повстання і укр. поль. війни на 100—180 000.

Рятуючись від загибелі, деякі Ж. приймали християнство. Вони діставали всі права укр. людности. Більшість їх продовжувала займатися торговлею, промислами й різними фінансовими операціями; деякі ставали козаками й нерідко переходили до лав старшини. Жид. походження були такі визначні діячі доби І. Самойловича й І. Мазепи, як М. Борохович, полк. гадяцький (1687—1704), П. Герцик, полк. полтавський (1675—95 з перервами), дочка якого Анна була дружиною гетьмана П. Орлика. Нащадки пирятинського орендаря Марка Аврамовича — Марковичі, починаючи з часів І. Скоропадського, який був одружений з дочкою М. Аврамовича, дали низку визначних укр. держ. і культ. діячів 18—20 вв. Укр. правний кодекс 1743 р. визнавав Ж., які добровільно приймали християнство, за шляхтичів.

Становище Ж. на Гетьманщині під рос. пануванням дещо змінилося. Рос. уряд, починаючи з часів Петра І, заборонив Ж. мешкати на Лівобережжі (укази 1721, 1727, 1738, 1740, 1742), але гетьманський уряд, під тиском коз. старшини, яка підтримувала Ж., фактично не здійснював цієї заборони. Взагалі Ж. було тут мало (1738 — бл. 600 душ). На Запоріжжі Ж. перебували, як торговці, поза Січчю; щойно 1772 їм дозволено торгувати на січ. базарі. На Слобожанщині Ж. було також мало, і займалися вони гол. торговлею (гуртовою, а деякий час і вроздріб).

На Правобережжі кількість Ж. була значно більша. Андрусівська угода 1667 відновила тут передрев. стан. Поруч із звич. торг. й фінансовими операціями та орендою панських маєтків і пром. закладів, Ж. чимраз більше займаються різними ремеслами (шевство, кравецтво, золотарство тощо) й промислами (млинарство, гутництво). На ґрунті екон. визиску селянства і в зв'язку з посиленням поль. нац.-рел. гніту, росло невдоволення місц. укр. населення проти Ж., яке виявилося під час гайдамацьких повстань, зокрема Коліївщини 1768, коли загинуло бл. 50—60 000 Ж.

Після поділів Польщі кін. 18 в., коли бл. 900 000 Ж. опинилося в межах Рос. Імперії, жид. проблема стала актуальною для рос. уряду. Традиційною політикою Росії було не допустити жид. поселення на суто рос. територію. Тому визначено *смугу осілости* («черту оседлости»), за якою Ж. не могли звичайно оселюватися. На укр. землях ця смуга покривалася приблизно з сх. межами кол. Польщі, включаючи деякі р-ни Лівобережжя. Катерина II 1764 р. дозволила Ж. мешкати й торгувати в півд. Україні (Новорос. губ.), а указ 1785 р. формально визнав за жид. підданими однакові права з християнами тієї ж суспільної категорії. Павло І дозволив Ж. оселюватися в Києві і Кам'янці Подільському; проте встановив подвійні податки для жид. купців.

19 в. — поч. 20 вв. На укр. землях під Росією Ж. жили гол. на Правобережжі, але 1827—61 Київ був знову закритий для них. На Лівобережжі в Полтавській і Чернігівській губ. був можливий тільки незначний приплив жид. елементу; на Слобожанщині Ж. оселювалися лише в Харкові.

Правний стан Ж. в Рос. Імперії постійно мінявся і залежав від категорії Ж. Найкраще було становище караїмів, які 1863 були цілком зрівняні в правах з христ. населенням; т. зв. поль. Ж. мали ряд обмежень в гром. і маєткових правах. Ж.-чужинцям з 1824 р. взагалі було заборонено оселятися в Росії, за винятком промисловців і фахівців, які одержували спеціяльні дозволи. Ж. займалися здебільша торговлею і ремеслами та мали право вписуватися до ґільдій. Уряд заохочував Ж. до сіль. госп-ва і з цією метою сприяв, починаючи з

1804, заснуванню жид. хліборобських колоній на Півд. Україні, даючи поселенцям ряд пільг. Але Ж. воліли займатися звич. для них ділянками праці. В 1870 р. в трьох укр. губ. (Волинь, Київщина, Поділля) було 56 жид. хліборобських колоній, в яких мешкало 14 000 душ.

Заг. і фахова освіта для Ж. була в принципі приступна (укази з 1804 і 1835); в кін. 19 в. обмежено кількість Ж. в сер. і високих школах (3—6%). Ж. були приступні вільні професії, проте участь в держ. установах, зем. і міськ. самоуправліннях була значно обмежена (напр., з 1860 р. Ж. могли бути обрані до міськ. дум, але не більше 1/3 обраних). З 1827 накладено на Ж. обов'язок військ. служби (10 рекрутів на 1 000 меш.). В армії Ж. могли мати тільки нижчі старшинські ранґи. Рос. уряд порушив давню внутр. автономію Ж.; 1844 кагальна орг-ція була формально заборонена (але фактично продовжувала існувати). Засновано нижчі і сер. школи для жид. дітей та школу для рабинів в Житомирі. На утримування різних закладів накладали на Ж. спеціяльні податки. Ж., які приймали християнство, діставали всі права, але кількість таких була незначна.

В 19—20 вв. серед Ж. з'явилося чимало багатих купців, фабрикантів, банкірів, вищої інтеліґенції, але ця категорія становила незначну кількість. Пауперизація жид. маси на Україні була наслідком не лише урядових обмежень чи конкуренції христ. підприємців, але насамперед величезного природного приросту Ж. На Україні, після початкової ізоляції у власній традиційно-рел. громаді, Ж. почали орієнтуватися одні на політ. і культ. асиміляцію в рос. суспільності, інші — на розвиток власного нац.-політ. руху (*сіонізм*) та піднесення жид. культури. Жид. пролетаріят, збідніла інтеліґенція й напівінтеліґенція по містах заповнювали ряди рос. рев. руху. Лише окремі одиниці серед Ж. підтримували укр. нац. рух.

На кін. 19 і поч. 20 в. припадають відомі погроми Ж. в Рос. Імперії, в тому ч. і на Україні. Їх спричинювала шовіністична пропаґанда рос. реакційних кіл (зокрема Союз Русского Народа, Союз Двуглавого Орла тощо) при явному потуранні з боку урядових кіл і поліції. Не були вільні від антисемітизму і такі рос. опозиційні рухи, як «Нар. Воля». 1871 відбувся в Одесі перший за нових часів погром Ж., згодом погроми відбувалися в Єлисаветграді, на Київщині, Волині та ін. місцевостях. В 1903—05 відбулася чергова хвиля погромів Ж. на всій території їхнього поселення, зокрема в Житомирі, Ніжені, а також поза Україною в Кишиневі, Гомелі, Білостоці й ін. Протижид. настрої серед мас урядові кола підтримували свідомо, інспіруючи з метою компромітації Ж. різні публікації чи процеси, щоб відвернути увагу від несправедливостей існуючого політ. і соц. режиму. Провокаційний характер мав також процес М. Бейліса в Києві 1911, обвинуваченого в убивстві на ритуальному ґрунті, але виправданого судом присяжних, який складався з укр. селян.

Кількість Ж. значно зросла в 19 в. й на укр. землях під Австро-Угорщиною. Галичина, як і решта Речі Посполитої, вже в 17—18 вв. була краєм, сильно заселеним Ж. Після приєднання Галичини до Австрії гал. Ж. почали переселюватися до ін. частин імперії, а передусім на суміжні укр. землі — Буковину і Закарпаття. На Буковині перед 1786 р. було всього 500 жид. родин «давніх поселенців» (в 1850 вже 14 600 душ, а в 1870 — 47 800). На Закарпатті (в комітатах з перев. укр. населенням) в 1783 було Ж. бл. 10 000, 1840 вже 52 000, а в 1857 — 86 400.

В Австро-Угорщині Ж. були зрівняні з ін. населенням щойно з 1860 р.; перед тим вони були обмежені в правах йосифінськими патентами. Гол. зайняттям Ж. на Півд.-Зах. Укр. Землях була, як і скрізь, дрібна торговля, фінансові операції і ремесло; тільки 5—10% Ж. були зайняті в сіль. госп-ві. Через відсутність укр. сер. верстви та при підтримці чужих землевласників і адміністрації Ж. опанували майже все госп., а гол. фінансове життя цих провінцій. Ж. — посередники, орендарі, й шинкарі тримали у повній залежності укр. село, зокрема в бідних гірських околицях. Лихварський визиск селянства, споювання селян (право «пропінації» в Галичині було майже виключною монополією Ж.) та нищівне господарювання орендованими ними землями, полонинами, лісами тощо були виявами жид. переваги в економіці краю. Експлуатація бориславської нафти в 1870—1900 рр. перев. жид. підприємцями виявляла ту ж саму настанову максимального зиску, зв'язану з визиском укр. власників нафтових джерел та робітників. Урядові кола мало сприяли визволенню укр. села з-під екон. залежности від Ж.; виняток становить т. зв. «верховинська акція» Е *Еґана* на Закарпатті. Укр. населення, одночасно з нац.-культ. розвитком, самотужки емансипувалося також господарськи, розвиваючи свій сер. стан та кооп. рух, що виявився у всій силі щойно в першій пол. 20 в.

На поч. 20 в. існувала деяка співпраця між укр. і жид. партіями; у виборах до віденського парляменту 1907 р. укр. голосами обрано двох жид. послів, які зобов'язалися підтримувати укр. вимоги.

1917—20 рр. Під час революції Ж. в Рос. Імперії не мали єдиної політ. орієнтації й не творили спільного фронту. За винятком незначної кількости багатіших і упривілейованих, Ж. належали до опозиційних груп. На Україні Ж. мали власні політ. орг-ції (сіоністи, «Поале-Ціон», «Бунд», жид. роб. партія, жид. нар. партія) або брали участь в заг.-рос. партіях, посідаючи часто керівні пости в них. В укр. партіях, за винятком кількох осіб в УПСФ (А. Марґолін, З. Марґуліс) та в УСДРП (Й. Гермайзе), Ж. не було. Разом з ін. нац. меншостями в липні 1917 до Укр. Центр. Ради увійшли також жид. партії (для яких призначено 30 місць в Центр. Раді і 5 — в Малій Раді). Так само в складі Ген. Секретаріяту, як і пізніше Ради Мін. УНР, були деякі жид. діячі: М. Зільберфарб, М. Рафес, О. Золотарьов, А. Ревуцький, Я. Вульф-Ляцький, П. Красний, С. Ґольдельман й ін., а в гетьманському уряді — С. Гутник. В складі укр. мирової делеґації та в дипломатичних представництвах також працювало кілька Ж. 8. 1. 1918 Укр. Центр. Рада прийняла закон про нац.-персональну автономію меншостей, в тому ч. і Ж., яка своїм лібералізмом для жид. населення є безпрецедентною в модерному законодавстві (див. *Меншості*). Було визнано офіц. жид. мову, засновано жид. школи, в Кам'янець-Подільському Держ. Ун-ті відкрито катедру жид. іст. і літератури. В складі уряду УНР було мін-во жид. справ, при якому діяла Жид. Нац. Рада. Проте жид. маси не орієнтувалися на концепцію самостійности України. Буржуазні кола були за збереження Рос. Імперії і в практиці підтримували реставраторський рух білих росіян, а більшість інтеліґенції і пролетаріят пішли за большевиками. Серед ком. провідників на Україні була значна частина Ж., а зокрема вони підтримували больш. режим своєю участю в сов. госп. і адміністративному апараті.

Під час революції на території України відбулася хвиля жид. погромів. Антисемітські настрої підтримувала царська армія, яка ще до 1917 р. вславилася протижид. виступами. Рев. хаос, безвладдя, отаманія, постійно змінювані фронти сприяли цим ексцесам. Погроми відбувалися за різних режимів та їх здійснювали різні військ.-політ. формації, які перебували на Україні. Большевики нищили багатих Ж. разом з ін. капіталістами й буржуазією. Білі росіяни влаштовували погроми на зайнятих ними територіях; протижид. терор білих був найгрізнішим, бо він був не лише толерований владою, але й інспірований офіц. пропаґандою. Жахливими були погроми, вчинені анархістськими повстанцями Н. Махна. Укр. повстанські загони та деякі здеморалізовані частини укр. війська також вживали репресій проти Ж. Уряд і командування армії УНР постійно боролися з погромними настроями; видано низку наказів, звернень, винних карано військ. судом, який нерідко виносив смертні вироки погромникам. Зроблено ряд заходів для охорони Ж. та допомоги потерпілим. Уряд УНР в травні 1919 запросив чолових представників закордонного жидівства на розслідування справи погромів; він також сприяв розслідуванню місц. жид. комісій (див. докладніше *Погроми*).

В Галичині Ж. були невтральні в поль.-укр. конфлікті, але льояльні до влади ЗУНР. Жид. меншості запропоновано місця в УНРаді, але вона не надіслала туди своїх представників. Деякі Ж. служили в УГА, в рамках якої навіть існувала окрема військ. формація — *Жид. курінь*. На території дій УГА, як і формації Січ. Стрільців не було протижид. виступів. Натомість після відступу укр. частин із Львова в листопаді 1918 поляки вчинили погром Ж.

В УССР Ж. одержали рівноправність. Проте у зв'язку з націоналізацією нар. госп-ва традиційна госп. база екзистенції Ж. значно звузилася (торговля, фінанси, пром-сть). Перев. частина Ж. з сіл і м-к перенеслася до міст і знайшла працю в різних держ., партійних і госп. установах (в 1925 р. в складі керівного партійного й урядового апарату Ж. становили 25%, в госп.-фінансових установах — 26,7%). Частина Ж. була зайнята в націоналізованій пром-сті, кооперації, а зовсім незначна в сіль. госп-ві.

Аґраризація Ж. провадилася в Степ. Україні та в півн. Криму. За сов. часів вона досягла більших розмірів, ніж в першій пол. 19 в. В 1924—30 рр. засновано в УССР 162 жид. хліборобські колонії (9 526 госп-в), що разом із давніми становить 210, а в Криму бл. 40. В 1933 було зайнято в сіль. госп-ві УССР понад 80 000 Ж. Після суцільної колективізації на Україні багато Ж. залишили сіль. госп-во, а під час другої світової війни жид. хліборобські колонії перестали існувати. В 1930-их рр. існували в УССР три жид. нац. р-ни: Калініндорф на Херсонщині (32 оселі з виключно жид. мешк., 8 мішаних), Новий Златопіль (Жовтневий р-н з 40 жид. і 5 укр. оселями), Сталіндорф на Криворіжжі (11 громад); в 1931 створено в півн. Кри-

му жид. р-н Фрейдорф. В жид. р-нах і сільрадах жид. мова (ідиш) була урядова, адміністрація також перебувала в жид. руках. Деякі закордонні кола сподівалися, що в Степ. Україні здійсниться мрія Ж. про «власну батьківщину». Тому жид. орг-ції, зокрема «Agro-Joint» фінансували жид. аґраризацію (остання припинила свою діяльність в УССР в 1938). Ін. осередком жид. колонізації в СССР став *Біробіджан*.

На Зах. Укр. Землях під Польщею, Чехо-Словаччиною і Румунією правне і соц.-госп. становище Ж. не змінилося порівняно до ситуації в Австро-Угорщині. Зате Ж. втратили монополію у торговлі, де зустріли конкуренцію з боку укр. кооперації та приватних торг. і пром. підприємств. Зусилля українців до госп. емансипації справляли враження жид.-укр. боротьби, гол. в Галичині; але ця конкуренція ніде не проявлялася у

Жидівська дільниця в Сяноці (мал. Л. Ґеца)

формі антисемітизму чи будь-яких ексцесів. Такі протижид. виступи були радше характеристичні для поль. суспільства (антисемітська група «Rozwój»). Не зважаючи на зростання госп.-торг. діяльности українців, Ж. і далі користувалися відносно більшою частиною нац. прибутку Зах. Укр. Земель.

На політ. відтинку іноді існувала співпраця укр. і жид. меншостей; напр., у виборах до поль. (виборчий бльок нац. меншостей 1922, 1928), рум. і чехо-словацького парляментів. Під час автономної Карп. України Ж. були льояльними до укр. влади, але активно не анґажувалися. Взагалі Ж. виявляли льояльність до пануючих режимів на Зах. Укр. Землях і радо користувалися культурою і мовою панівних народів, яких укр. населення вважало окупантами.

Після 1939 р. Перша сов. окупація Зах. України не внесла значних змін в ситуацію Ж., за винятком того, що й до них, як і до решти населення, застосовано націоналізаційні заходи влади. Натомість величезні зміни принесла з собою нім. окупація України, що була водночас трагедією укр. жидівства. На Зах. Україні німці зразу застосували дискримінаційні заходи супроти Ж., створюючи ґетто, і примусили їх носити відповідні відзначення. Великі жид. концентраційні табори були під рум. окупацією, в т. зв. Трансністрії. Нищення Ж. розпочалися вже восени 1941 р., спочатку на Наддніпрянщині, а згодом і на Зах. Україні; в одному Києві (29. 9. 1941) замордовано бл. 70 000 Ж. Масове нищення Ж. відбувалося по всій Україні в 1942—43 pp.; крім того, значну кількість, гол. із Зах. України, вивезено до концентраційних таборів і камер смерти в Польщі і Німеччині. Укр. населення, за винятком окремих одиниць, не брало участи в цьому народовбивстві; відомо багато фактів допомоги й рятування Ж. українцями. На захист Ж. виступив митр. А. Шептицький окремим пастирським листом та сприяв переховуванню Ж. по манастирях. В рядах УПА працювало в 1943—45 pp. кілька жид. лікарів.

Після закінчення війни Ж., що врятувалися або були евакуйовані, далі живуть на Україні. Однак їхнє число і попередня соц.-госп. роля значно зменшилися. Офіц. сов. політика супроти жид. меншости після 1945 не виявляє того лібералізму, який її відзначав на поч. больш. режиму; вона спрямована на асиміляцію. Не відновлено в УССР жид. нац. р-нів і сільрад, а вияви якогось нац.-культ. чи рел. життя зведено до мінімуму. Багатьох жид. діячів обвинувачено в «буржуазному націоналізмі» і «космополітизмі». Антисемітські настрої підтримують навіть урядово, м. ін. і в пропаґанді проти сіонізму й Ізраїля.

Сьогодні роля сх. жидівства зменшилася, немає вже жид. міст і м-к, немає того середовища, в якому творилася і зберігалася жид. самобутня культура. Ролю жид. центру в світі перейняла незалежна жид. держава Ізраїль, створена і керована великою мірою Ж., що походять з України (теперішній през. Ізраїля Бен-Цві й ін.). Все ж таки Ж. на Україні становлять ще меншість (другу по росіянах), яка, не зважаючи на асиміляційні процеси, зможе ще довго зберігати свою культ.-рел. специфіку. Ці Ж. нині поділяють спільну долю з укр. народом; можна припустити, що по багатому важкому досвіді жид.-укр. взаємин в минулому, давні конфлікти і ресантименти поступаються місцем обопільному порозумінню і співжиттю.

Демографія Ж. В кін. 19 в. на всіх укр. етногр. землях жило майже 3 млн. Ж., як це видно з таблиці:

Укр. землі	Жиди: В тис.	Жиди: У % до всього населення
В Росії (1897 р.)	2 245	7,4
В Австро-Угорщині (1900 р.)	730	13,0
В тому ч.		
Галичина	610	12,8
Закарпаття	55	11,2
Буковина	65	15,6
Разом (1897 р.)	2 950	8,3
УССР в теперішніх межах (1897 р.)	2 680	9,3

Ж. України становили в той час бл. 30% всесвітнього жидівства, і Україна була найбільшим жид. скупченням у світі (на другому місці етногр. Польща — бл. 1,3 млн. Ж., білор.-лит. землі — бл. 1,2 млн.).

Майже 60% Ж. України жили під кін. 19 в. в містах і становили в них 1/3 населення. У зв'язку з обмеженням оселення на Лівобережжі межею сильнішого поширення Ж. був Дніпро. На Зах. Україні й Правобережжі Ж. становили перев. 10—15% всього населення, на Лівобережжі лише 4—6%. В містах Зах. України й Правобережжя Ж. мали відносну перевагу (пересічно 40%), в деяких навіть абсолютну (напр., в Бердичеві — 78%, в Умані — 58%, Білій Церкві — 53% і т. д. Див. докладніше карту).

З кін. 19 в. сильне перенаселення жид. елементу в містах і м-ках, їх господ. занепад, погроми Ж. на підрос. Україні, а з другого боку, емансипація Ж. і сильний екон. розвиток ЗДА заохочували жид. еміґрацію за океан (гол. до м. Нью-Йорку). Одночасно мав місце відплив Ж. з сіл і м-к до більших міст.

Перша світова війна, а ще більше події 1917-21 рр. на Центр. і Сх. Землях заподіяли досить великі втрати жид. елементу і відплив деякого їх числа на захід, зокрема до Німеччини (т. зв. «східні Ж.»); знесення смуги осілости дозволило на їхнє переселення до ін. частин Сх. Европи, м. ін. також на Сх. Укр. Землі й Кубань; з другого боку, еміґрація до ЗДА майже припинилася. Ще більше, ніж до війни, мав місце відплив Ж. з сіл і малих міст до великих. У висліді цих процесів відсоток Ж. на укр. землях зменшився з 8,3% в 1897 р. на 5,5% в 1927 р. Їхнє розміщення в поодиноких частинах укр. земель таке:

Укр. землі	В тис.	У % до всього населення
В СССР (1926)	1 680	4,3
в тому ч. УССР (в кордонах 1938)	1 580	5,4
В Польщі (1931)	932¹)	10,1
В Румунії (1930)	129²)	10,4
В Чехо-Словаччині (1930)	89	12,1
Всі укр. етногр. землі на 1. 1. 1933	2 980	5,5
УССР в нинішніх кордонах (1933)	2 720	6,5

¹) в тому ч. в Галичині 556 (10,3%), на Волині і Поліссі 307 (10,3%), на Холмщині й Підляшші 69 (9,2%).

²) в тому ч. на Буковині 55 (11,9%), в Басарабії 68 (9,1%).

Найбільше зменшився відсоток Ж. на Правобережжі, збільшився на Слобожанщині (зокрема в Харкові), де Ж. могли вільно оселюватися. Розміщення Ж. в гол. смугах країни в 1897 і 1926 р. таке:

	1897 р.		1926 р.		1926 р.	
	В тис.	У %	В тис.	У %	Міста (у %)	Села (у %)
Зах. Україна	1 120	13,1	1 020	10,3	38,0	4,6
Центр. Україна	1 475	13,5	1 210	8,4	31,6	3,2
Лівобережжя	330	4,6	360	3,2	18,8	0,5
Слобожанщина й Донбас	25	0,5	140	1,6	7,4	0,1
Кавказ	—	—	10	0,2	0,9	—
Укр. етногр. землі	2 950	8,3	2 740	5,5	21,5	1,8

У зв'язку з дальшим процесом урбанізації Ж., що жили в 1926 р. по селах, становили лише 26,2% заг. числа Ж., по містах нижче 100 000 меш. і с. м. т. — 51,6%; ті, що жили в більших м., — 22,2%. Одночасно ч. Ж., які жили по селах УССР (в кордонах до 1939 р.), зменшилося за 1897—1926 рр. на 33%, в містах нижче 20 000 меш. на 22%, натомість в сер. містах зросло на 7%, а в містах понад 100 000 меш. на 106%.

Найбільшим скупченням Ж. були 1926 (1931) р. міста: Одеса (154 000 або 36,5% всього населення; числа на 1897 —

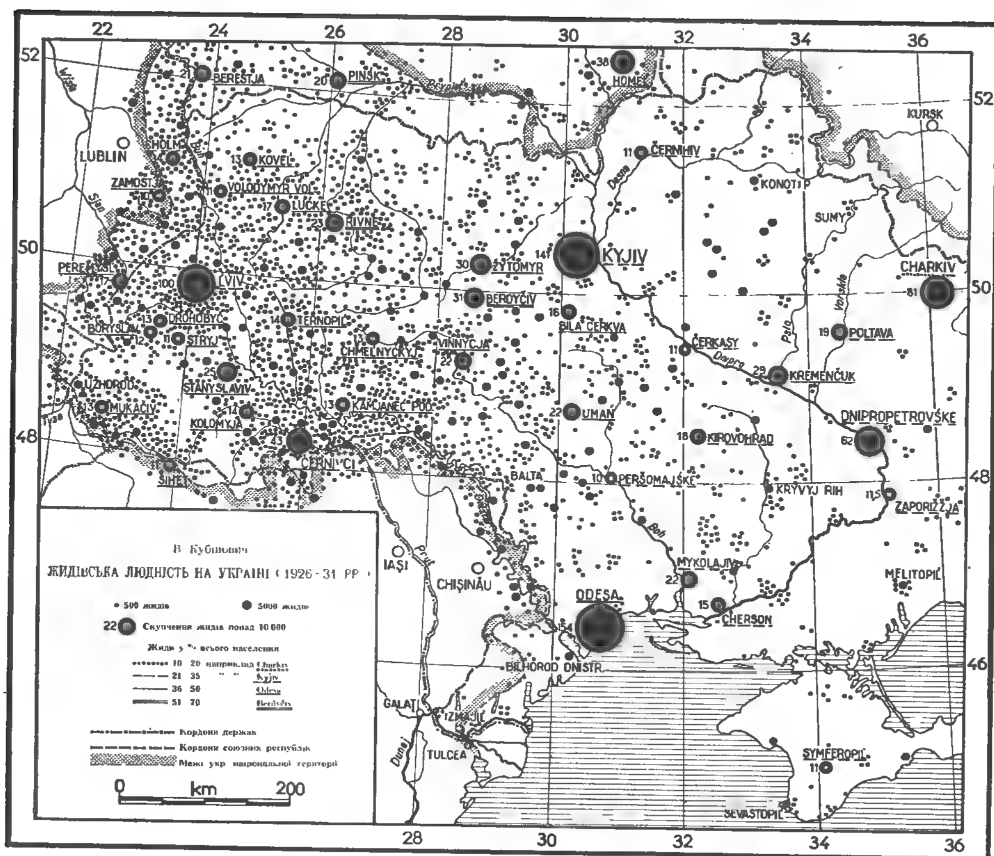

Жидівська людність на Україні (1926—31 рр.)

Скупчення жидів понад 10 000 подані в вигляді кола, величина якого пропорційна до числа жидів (1 мм² = 5 000 жидів); числа означають ч. жидів на 1926 р. (на Зах. Україні на 1930—31), спосіб підкреслення міст показує відсоток жидів до всього населення

140 000 або 34,8%), Київ (140 500 — 27,3%; 1897 — 31 800 або 12,8%); Львів (1931 р. — 98 000, 31,9%; 1900 — 44 300, 26,5%); Харків (81 500, 19,5%; 1897 — 11 000, 6,3%); Дніпропетровське (62 000, 26,7%; 1897 — 40 000, 35,5%). До першої світової війни Одеса була по Нью-Йорку і Варшаві третім за величиною скупченням Ж. у світі. Цей процес скупчення Ж. у великих містах пішов ще далі під час п'ятирічок і занепаду дрібних міст.

Досить великий відсоток Ж. не вживав, а часто і не знав уже жид. мови, зокрема, у великих містах і серед «емансипованих» Ж. Мірою того, як Ж. виходили з свого ґетто і поширювалися по ін. дільницях міст, цей процес мовної денаціоналізації збільшувався. Брак укр. державности і мала урбанізація українців були причиною того, що Ж. вживали не мови народу, серед якого жили, але рос., поль., а раніше нім., чим ще більше спричинювалися до русифікації чи польонізації укр. міст. За переписом з 1926 р. лише 76% Ж. в УССР подало жид. мову як рідну (по селах — 95%, по містах — 70%), 23% рос., а ледве 1% укр. Про русифікацію Ж. свідчить ще більше факт, що тільки 16% Ж. УССР не вміли писати по-рос., але аж 31% не вміли писати по-жид. і 78% по-укр. З 1930-их рр. процес мовної, культ. й рел. асиміляції укр. Ж. в УССР пішов безперечно ще далі.

Безпосередньо перед другою світовою війною жило на укр. землях, мабуть, понад 3 млн. Ж., що становило 20% Ж. у всьому світі (у 1897 р. — 30%). Під час другої світової війни німці знищили майже всіх Ж. на окупованих ними землях. На Україні залишилися лише Ж., які перед нім. окупацією евакуювалися в глибину СССР і повернулися після війни, та частина Ж. на Закарпат-

ті, Буковині й Басарабії, які не були безпосередньо зайняті німцями. Нинішнє число Ж. на Україні нам не відоме (до 1 млн.?); гол. скупченнями є м. Київ, Харків, Одеса, Львів, Чернівці та Закарпаття й Буковина.

Жид. культура на Україні. Від часу, коли на укр. землях осіла значна частина світового жидівства (15—16 вв.), тут також буйно розвинулося жид. духове життя, насамперед в ділянці рел. літератури. Першим письм. на Україні, що писав гебрейською мовою, був київ. рабин Мойсей Габолег (1448—1529). Високо була розвинена рел. думка по талмудичних школах укр. і білор.-лит. міст. Цікавими пам'ятками жид. матеріяльної культури на Україні є архітектура мурованих божниць. Цінніші з них походять з 16—18 вв. (напр., на Волині в Дубному, Луцькому, Любомлі й ін.).

В наслідок коз. повстань 17 в. багато жид. учених втекло на зах., і відтоді виникли гол. осередки талмудистів в Голляндії, Німеччині, Чехії. Сх. жидівство впало тоді в зневіру й почало шукати вдоволення в містичних рел. вченнях. У 18 в. народилася жид. течія *хасидизм*, творцем якої був Ізраїль Вааль Шем. Довгий час на зах.-укр. просторі вчення хасидизму було панівним серед Ж. На поч. 19 в. зростає серед сх.-евр. жидівства раціоналістична течія «гаскаля» (по-гебрейськи — розум, пізнання) М. Мендельсона, що прагнула до синтези між жид. духовою спадщиною і вимогами модерного життя. Цей рух проклав шлях до *сіонізму*, який на Україні знайшов багато прихильників.

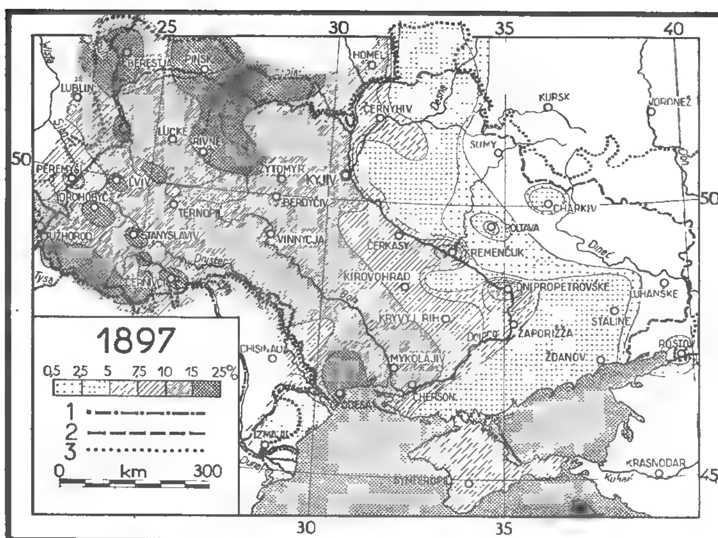

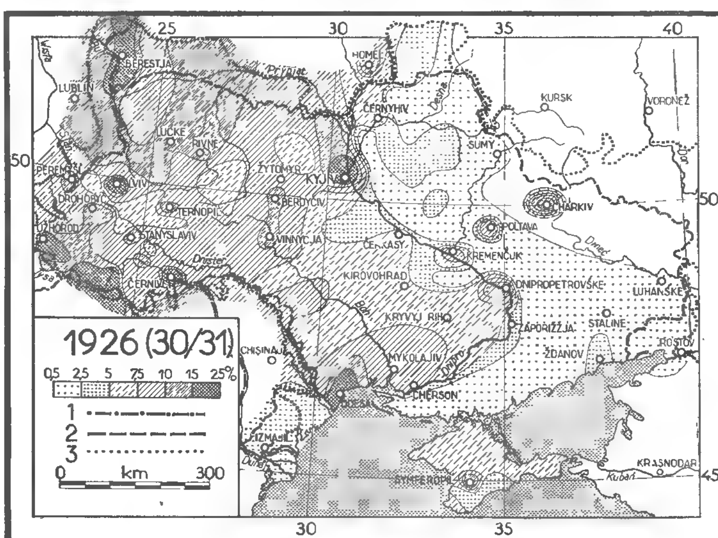

Розміщення жидів в 1897 і 1926 рр. у відсотках до всієї людности

1 — Кордони держав. 2 — Кордони союзних республік. 3 — Межі укр. національної території

Відродження гебрейської мови і її застосування до модерного життя вийшло також від Ж. на Україні. Ахад Гаам (1856—1927), родом з Київщини, вважається основоположником нової гебрейщини, а також т. зв. культ. сіонізму. З України походять видатний гебрейський лірик Хаїм Нахман Бялік (1873—1934) та белетрист Шаул Черніховський. Куль-

туру ідиш, що зазнала розквіту у 16—18 вв., продовжував на Україні Ш. Рабінович — Шолом Алейхем (1859—1916), який торував шлях рядові жид. письм. По 1920 р. важливим осередком боротьби за культуру ідиш стали Чернівці (Н. Бірнбавм).

З пол. 19 в. розвивається на Україні жид. преса; перші жид. органи рос. мовою і ідиш вийшли в Одесі: «Рассвет» (1860), „Zion“ (1861) й ін. Жид. журналісти широко працювали в рос. пресі на Україні. На поч. 20 в. гал. Ж. заснували свій щоденник у Львові („Chwila“) та ряд ін. періодичних вид. Жид. шкільництво почало розвиватися на Україні в 19 в.; 1826 р. створено першу жид. прилюдну школу в Одесі. Прихильники світської освіти й модерної педагогіки зустріли твердий опір серед ортодоксальних кіл. Однак, за допомогою уряду і жид. орг-цій їх шкільництво незабаром поширилося під Росією і Австро-Угорщиною, але більшість жид. дітей відвідували прилюдні школи панівних націй на укр. землях. Найкраще розвивалися жид. школи на Закарпатті в 1920—39 рр. (2 гебрейські гімназії).

Навчання талмуду в жид. школі

В УССР Ж. користувалися в 1920—35 рр. широкими правами й можливостями в культ. ділянці. Ідиш визнано однією з офіц. мов; нею велося урядування в жид. нац. р-нах і сільрадах: видавалася жид. преса, в тому ч. щоденник „Stern“ в Харкові, орган ЦК КП(б)У і Всеукр. Ради Профспілок. В 1925 р. діяло в УССР 393 трудові школи з навчальною мовою ідиш (61 400 учнів, або 1/3 всіх жид. учнів), 4 пед. технікуми і жид. відділ при Ін-ті Нар. Освіти в Одесі. З наук. установ, що займалися дослідами жид. культури, були: Гебраїстична Іст.-Археографічна Комісія ВУАН, Катедра Єврейської культури при ВУАН, перетворена в 1929 р. на Ін-т Єврейської Культури, а з 1936 — Кабінет для вивчення єврейської мови, літератури і фолкльору АН УРСР. В Одесі діяв Всеукр. Музей Єврейської Культури ім. Менделя Мойхер-Сфоріма, а в Києві — Центр. Єврейська Бібліотека.

Жид. театри на Україні займали важливе місце в мист.-театральному житті вже до революції. 1922 сов. уряд організував постійні жид. театри в Києві й Одесі, кілька пересувних та дитячих, перев. по обл. центрах; при київ. театральному технікумі в 1927 р. засновано жид. відділ.

В 1920-их рр. почав працювати цілий ряд жид. поетів і письм., публікуючи в ідиш: Л. Квітко, І. Фефер, Д. Фельдман, Д. Ністер, Х. Гільдін, А. Рейзін й ін. Деякі з них брали участь у «Вапліте» і «Літ. Ярмарку». Їхні твори перекладали П. Тичина, М. Рильський й ін. Так само як і українці, в 1930-их рр. зазнали переслідувань діячі жид. культури, а їхні культ. установи були здебільша закриті сов. владою. Після другої світової війни сов. політика спинила всякий вияв жид. культури на Україні. В 1950—52 рр. большевики зліквідували ряд жид. письм. і діячів культури в УССР. Між ними були Д. Берґлзон, (* 1880), Д. Гофштейн (* 1889), П. Маркиш (* 1895), І. Фефер (* 1900), Л. Квітко (* 1893), П. Каганович-Нистор (* 1884), Я. Кушніров (* 1891). Жид. інтелектуальні діячі і письм. змушені включитися в рос. або укр. культ. процес.

Укр. тематика зустрічається в творах жид. поетів і письм., що діяли на Україні, як М. Мойхер-Сфорім (1836—1917), Шолом Алейхем, Ш. Фруґ, Ш. Аш (1880—1954), Б. Горовіц (1895—1943) та з нині ще живих в ЗДА і Канаді — М. Олифович, Ш. Бікель, Р. Корн.

В к л а д Ж. в у к р. к у л ь т у р у. Ряд літераторів жид. походження включилися в укр. літ. процес: поети — Л. Первомайський, С. Голованівський, І. Кулик, А. Копштейн, А. Кацнельсон, Р. Троянкер і ін.; прозаїки — Н. Рибак, Л. Смілянський, В. Торин; драматург — Л. Юхвід; дослідники іст. літератури і критики — Я. Айзеншток, А. Лейтес, С. Щупак, І. Стебун (Кацнельсон), Л. Юровська, О. Ворщагівський, Є. Адельгейм, А. Гозенпуд й ін., історик — Й. Гермайзе, мовознавець — О. Курило й ін. Багато з них були репресовані під час наступу Москви на укр. культуру в 1930-их рр. Зокрема Ж. виповнили кадри технічної інтеліґенції в УССР; з-поміж них вийшов ряд видатних учених і академіків.

Помітним явищем була ініціятива жид. еміґрантів з України в ЗДА в 1910-их рр. створити укр. театр. У Філядельфії 1910—12 існувала жид.-укр. трупа І. Ґрінберґера, в 1916—17 рр. мав свій мандрівний театр І. Ельґард (Ізидор Ельгардів), в 1917—28 мав укр.-жид. теат-

ральні трупи в ЗДА Д. Медовий. Ці трупи ставили укр. побутовий репертуар і популяризували його.

З жид. перекладачів укр. поезії відомі: Д. Гофштейн (зб. перекладів з Шевченка, 1937), А. Клейн, що опублікував у Коломиї зб. перекладів укр. нар. творчости (1936) й ін. Врешті видатну ролю в популяризації укр. книги відограв жид Я. *Оренштайн*, основник і власник «Української Накладні» в Коломиї і Берліні, яка на протязі 30 рр. (з 1903) видала кілька сот укр. книг.

Ж. і укр. нац.-визвольний рух. Укр. рух в 19—20 вв. не викликав особливого зацікавлення у Ж. В складі Київ. Старої Громади було кілька Ж. (В. Беренштам, Рубінштейн). В РУП були чл. кільканадцять Ж., зокрема добре організованим був жид. ґурток РУП в Макарові на Київщині. Активним діячем РУП був публіцист М. *Гехтер*. В Галичині Ж. співпрацювали з українцями в соц. русі, як і пізніше (1920—39) також на Закарпатті. До небагатьох закордонних Ж., які ставилися прихильно до укр. руху в своїх публіцистичних працях, належав англ. журналіст Дж. *Рафалович*. В УССР кілька культ. діячів жид. походження були заанґажовані в укр. нац. опозиції, напр., Й. Гермайзе і правник З. Марґуліс (обидва засуджені в процесі СВУ, 1930).

Закордонне жидівство виявило ще менше симпатії до укр. незалежности; більшість його воліла підтримати рос. реставраторську програму або ставилася прихильно до сов. влади. Кілька жид. діячів доби укр. визвольних змагань, що опинилися на еміґрації, були осамітнені у своїх заходах знайти зрозуміння до укр. справи серед світового жидівства. Чимало Ж. з України, гол. в ЗДА, працюють в рос. установах, створили земляцькі орг-ції «рос. Ж.» і далі з застереженням ставляться до укр. нац.-визвольного руху. Укр. сторона, за винятком деяких діячів в 1920-их рр., так само мало виявляла ініціятиви щодо покращення жид.-укр. взаємин. Тінь вбивства С. Петлюри і процесу Шварцбарда сильно заважила на укр.-жид. співпраці. Останнім часом виявилась ініціятива окремих людей з жид. кіл в ЗДА, в тому ч. й Ж. з України (Й. Шацке, Й. Ліхтен, Ф. Фрідман, І. Ґольдман, А. Берльштейн, Й. Шварц й ін.) знайти шлях порозуміння між обома народами. Також на укр. боці є низка людей і установ, що намагаються налагодити жид.-укр. взаємини, насамперед шляхом взаємного пізнання та усунення давніх ресантиментів. При УВАН в Нью-Йорку працює комісія вивчення укр.-жид. взаємин. В 1953 постало в Нью-Йорку жид. Т-во для збереження пам'яті укр. Ж. (Association to Perpetuate the Memory of the Ukrainian Jews) з метою видання енциклопедії Ж. на Україні в 3 тт. (гол. М. Ошерович).

Жид. тематика в укр. літературі. Особливість жид.-укр. взаємин відбилася в усній словесності. Популярна пісня весняного обрядового циклу («Їде, їде Зельман») нагадує час, коли Ж. орендували церкви. Мотиви про упривілейоване становище деяких Ж. зустрічаються і в думах, а одна з т. зв. молодших дум зветься «Жид. утиски». У вертепах та інтермедіях виступає, поруч запорожця, шляхтича і цигана, симпатично-смішна постать жида. Т. Шевченко в «Гайдамаках» накреслив кольоритну постать Лейби, що визискує беззахисне укр. населення, хоч і сам безборонний перед сваволею панів-поляків, які знущаються над ним. І. Франко у своїх повістях і оп. з життя бориславського робітництва представляє жид. багатіїв-експлуататорів. В його творах пробивається соц.-клясова нехіть до визискувачів, а не расові протижид. пересуди. Навпаки, в деяких творах він виявив глибоко людську симпатію до Ж. (оп. «До світла»). В іронічно-гумористичному тоні про Ж. написані сміховинки С. Руданського. Про соц. упривілейований прошарок Ж. писав Я. Щоголів. Долю жид. дівчини в чужому середовищі змалював І. Тогобочний в популярній п'єсі «Жидівка-вихрестка». Т. Бордуляк з симпатією описує долю жид. бідноти («Бідний жидок Ратиця»). Особливо тепло писав про Ж. М. Левицький, оповідаючи про епідемію в жид. хліборобській колонії. Сюжети з жид. життя зустрічаються і в таких авторів, як М. Коцюбинський, В. Винниченко, О. Олесь, А. Любченко, Л. Первомайський, М. Хвильовий, Б. Антоненко-Давидович, Я. Гримайло, Ю. Смолич і ін. Біблійні мотиви опрацьовували Т. Шевченко (у своїх переспівах псалмів), І. Франко («Мойсей»), Л. Українка («Саул», «Прокляття Рахілі», «Вавилонський полон») й ін.

Література: Драгоманов М. Еврейский вопрос на Украине, газ. «Вольное Слово», чч. 41—45, 1882; Бершадский С. Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. П. 1882; Грушевський М. Іст. України-Руси, V. Л. 1905, передрук, Нью-Йорк 1955; Гессен Ю. История евреев в Росии. П. 1914; Dubnov S. History of the Jews in Russia and Poland, I—III. Філядельфія 1916; Meisl J. Geschichte der Juden in Polen und Russland, I—III. Берлін 1921—25; Ґольдельман С. Листи жид. соц.-демократа про Україну. Відень 1921; Винниченко В. Єврейське питання на Україні, журн. «Нова Україна», VII—VIII. Прага 1923; Тимофіїв М. Жиди і нар. госп-во України. Відень 1923; Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917—18. Берлин 1923; Margolin A. The Jews of Eastern Europe.

Нью-Йорк 1926; Кантор Е. Єврейське хліборобство на Україні. Х. 1929; Мицюк О. Аґраризація жидівства України. Прага 1933; Schall J. Historia Żydów w Polsce, na Litwie i Rusi. Л. 1934, 2 вид. 1935; Каган Б. Сталіндорф — п'ять років еврейського нац. р-ну на Дніпропетровщині. К. 1935; Greenberg L. The Jews in Russia, I—II. Нью-Гейвен 1944—51; Universal Jewish Encyclopedia, I—X. Бруклін 1939—43, 2 вид. 1948; Hertz'. Di Yidn in Ukraine. Нью-Йорк 1949; Schwarz S. M. The Jews in the Soviet Union. Сіракюзи, 1951; Pigido F. Materials concerning Ukrainian-Jewish Relations during the years of the Revolution 1917—21. Мюнхен 1956; Lichten J. L. A Study of Ukrainian-Jewish Relations, Анали УВАН, V, чч. 2—3. Нью-Йорк 1956; Кордюк Б. Євреї на Україні. Мюнхен 1958. *Р. М.*

Жидичинський манастир св. Миколая на Волині, б. Луцького, відомий з історії укр. правос. і кат. церков. Існував з 13 в., у 16 в. приєднався до унії, у 17—19 вв. в ньому перебували як архимандрити луцькі уніятські єп. Від пол. 19 в. Ж. м. не існує.

Жидівський курінь УГА, постав з жид. міліції, організованої в грудні 1918 в Тернополі. В червні 1919, під час відступу УГА, створено з неї Ж. к. і включено до 1 Корпусу УГА. Ж. к. брав участь у боях проти поляків; його командира поручника С. Ляймберґа захопили в полон поляки й замучили. По переході за Збруч курінь розформовано і розділено по ін. частинах УГА.

Жидове, жид. дільниця в Києві за княжої доби, знаходилася в півн.-зах. частині міста; до Ж. вели т. зв. Жидівські ворота.

Жидята Лука, єп., див. *Лука* Жидята.

Жилин Олександер (* 1880), правник, орієнталіст, проф. Курсів Сходознавства в Києві; держ. право, економіка.

Жилко Федот (* 1908), мовознавець, дослідник мови І. Франка, сх.-поліських чернігівських говірок, співред. «Діялектологічного бюлетеня» Ін-ту Мовознавства АН УССР (з 1950) та журн. «Укр. мова в школі» (з 1950), керівник праць над складанням укр. діялектологічного атласу, співавтор програм (1939, 1948) для збирання діялектних даних. В ґенезі укр. діялектів («Нариси з діялектології укр. мови», 1955) відстоює думку про первісні три (а не дві, як приймав В. *Ганцов*) групи укр. діялектів: півн., півд.-зах. і півд.-східню.

Жилко Юрій (* 1898), укр. сов. письм., чл. орг-ції «Плуг»; оп. «Чудо», «Дніпрельстан», «Веатріче» (в ж. «Плужанин») та поезії в періодичній пресі 1920-их рр. Пізніша доля невідома.

Жимолость, див. *Деревник.*

Жирмунський Віктор (* 1891), рос. літературознавець, германіст, проф. Ленінградського Ун-ту, дослідник сленґу рос. і укр. мов, як і говірок нім. поселень, м. ін. України і Криму: „Die deutschen Kolonien in der Ukraine" (1928), «Процессы языкового смешения в франко-швабских говорах южной Украины» («Язык и литература», VII, 1931).

Жировицький манастир, правос. (від поч. 17 в. до 1830-их рр. уніятський) чоловічий манастир у Білорусі, б. м. Слонима, з чудотворним образом Божої Матері з 16 в., місце прощ і для укр. населення Полісся й Підляшшя. 1656 р. зруйнований військами Б. Хмельницького, пізніше відбудований. Настінна копія образа з Ж. м. (1719) славилася чудами у Василіянському манастирі в Римі.

Житецька Варвара, дружина Павла Ж., гром. діячка 1870—80-их рр., чл. Старої Громади; разом з Л. Драгомановою організаторка Т-ва денних притулків-шкіл для дітей робітників у Києві.

Житецький Гнат (1866—1929), син Павла, історик і літературознавець, чл. іст. секції ВУАН, завідувач рукописного відділу Всенар. Бібліотеки України, д. чл. НТШ. Праці з гром. та культ. іст. України 19 в., зокрема про гром. рухи 60-их рр., про Максимовича, Костомарова тощо.

Житецький Іродіон (1851—1913), етнограф, чл. київ. Старої Громади і Півд.-Зах. Відділу Рос. Геогр. Т-ва, співр. «КСт.», автор праці «Смена народностей в южной России» («КСт.» 1883—84) і розвідок про астраханських калмиків (1892, 1893). Був на засланні у Вятці та Астрахані.

Житецький Павло (1836—1911), видатний дослідник іст. укр. мови й літератури, педагог, діяльний чл. Півд.-Зах. Відділу Рос. Геогр. Т-ва, співр. «КСт.», де м. ін. керував працею над складанням словника укр. мови; чл. київ. Старої Громади, д. чл. НТШ, чл.-кор. рос. Академії Наук. Гол. праці: «Очерк звуковой истории малорусского наречия» 1876), нині застаріла; тривкішої вартости «Очерк литературной истории малорусского наречия в 17 и 18 вв.» (1889, по-укр. «Нариси з історії укр. літ. мови 17 в.», 1941), «Описание Пересопницкой рукописи 16 в.» (1876), «Литературная деятельность И. Вишенского» (1890), «Мысли о малорусских народных думах» (1893), «Энеида» И. Котляревского ... » (1900, по-укр. 1917); «О переводах евангелия на малорусский язык» (1905). У спорі навколо Погодінської гіпотези про нібито російськість княжого Києва відстоював думку, що Київ. Русь це колиска укр.

П. Житецький

народу та що традиції мови й побуту тут не переривалися, риси укр. мови виявилися ще в пам'ятках 12—13 вв. *О. Г.*

«Жите», неперіодичне літ.-наук. вид. для молоді у Львові (1912—14); ред. С. Данилович, між співр. І. Франко, Р. Заклинський.

«Жите і Слово», двомісячник літератури, політики і науки; видавала у Львові 1894—97 О. Франко, за ред. І. Франка; співр. Г. Біґеляйзен, Л. Васілевський, М. Драгоманов, О. Терлецький, М. Зубрицький, о. С. Качала, О. Колесса, А. Кримський, О. Маковей, О. Пчілка, Л. Українка, В. Щурат й ін.

ЖИТЄ І СЛОВО

Житинський Людвиг, археолог-аматор на Волині, досліджував неолітичні пам'ятки в басейні р. Стир в кін. 19 в.

Житіє Сави Освященного, рукопис (126 листків), зберігається в Ленінграді, привезений кн. П. Вяземським з манастиря св. Сави в Палестині; переписаний в 13 в. з болг. перекладу грец. тексту трьома переписувачами з півд.-зах. України, які внесли в мову фонетичні і морфологічні українізми (ѣ із ē; змішування *ы* з *і*; написання з *ки* замість *кы;* дієслівні форми з *-мо* в 1 особі множини та з *-ѣмъ, -ѣте* в наказовому способі). Ж.С.О. видав І. Помяловський (1890); мову досліджували: В. Яґіч (1889), О. Колесса (1896), В. Мочульський (1894), Л. Васільєв (1908), В. Віноґрадов (1928) й ін.

Житія святих, житійна (агіографічна) література, леґенди, оповідання про життя святих, в ширшому сенсі також про зв'язані з ними чуда або про окремі епізоди з їх життя, зокрема про їх мученицьку смерть («умучення»), що належать до найвизначніших пам'яток староукр. літератури. Уже з 11 в. були численні переклади грец. житій та окремі латинських, також «*Четьї-Мінеї*», «*Патерики*» і коротші житія в «*Синаксарі*». З ориґінальних творів — житія св. Бориса та Гліба («Чтеніє») і св. Теодосія Печерського, писані Нестором наприкінці 11 в., високомист. «Сказаніє» про вбивство Бориса і Гліба, житіє св. кн. Мстислава та ін.; великий твір житійного характеру «*Киево-Печерський Патерик*» у формі листування еп. Симона та ченця Полікарпа (1215—25). Поновилася праця над житійною літературою лише в 17 в.: нова обробка «Синаксара» з віршованими епіграмами, поль. та слов. вид. «Києво-Печерського Патерика», «Тератургіма» А. Кальнофойського, житія уніятських святих (ширше латинською мовою). П. Могила збирав оп. агіографічного характеру, що залиши-

Князь з духовенством і дружиною при банкеті (з «Житія Бориса і Гліба»)

лися в рукописах. Вершиною укр. житійної літератури є «Четьї-Мінеї» св. Дмитра Туптала, що використав слов. та латинську літературу і деякі нові рукописні джерела. Його твір мав вплив на всі літератури правос. слов'ян. У 18—20 вв. житійна література має офіц. характер (житіє самого св. Дмитра, укр. святих Тихона Задонського, Інокентія Іркутського, Йоасафа Горленка).

Д. Чижевський

Житлова проблема, одна з найгостріших нині соц.-екон. проблем, породжених швидкою індустріялізацією й урбанізацією, яка полягає в постійному бракові житла і вигідних житлових та санітарних умов для маси міськ. населення.

На Україні після революції большевики провели в містах націоналізацію усіх багатоквартирних будинків, залишивши в приватній власності лише ті будинки, які були потрібні власникам для особистого користування. Проте, хоч в перші роки після революції було переселено багато бідніших мешканців міст в будинки, відібрані від аристократії й буржуазії, це не розв'язало проблеми перенаселення. Це видно з наступних таблиць. Перша з них представляє забезпечення всього міськ. населення УССР житловою площею, не рахуючи площі кухонь, коридорів, лазничок тощо (законом 1928 р. встановлено мінімум 8,6 $м^2$ на особу); друга подає наявність заг. житлової площі (разом з кухнями й ін.) в кількох великих містах (стор. 682).

Слід мати на увазі, що в обох таблицях наведені сер. показники, що не віддзеркалюють соц. різниць в розподілі помешкань.

Роки (на 1 січня)	Увесь міськ. житловий фонд (в млн. м²)	На особу міськ. населення припадає (м²)
1917	32,8	7,1
1923	29,8	5,8
1927	30,9	5,5
1933	37,0	5,1
1938	43,7	4,1
1941	61,0	4,5
1945	42,5	3,9
1950	54,9	4,2
1956	78,9	4,9

Наявність загальної житлової площі в деяких містах України в м² на особу (законна норма — 13,6 м²)

Міста	1926	1940	1956
Київ	9,8	7,8	7,8
Харків	7,8	7,8	7,6
Сталіне	4,1	6,9	7,2
Дніпропетровське	8,7	7,7	7,6
Одеса	11,3	9,0	8,9

В період 1926—39 рр. населення міст в УССР зростало пересічно щороку на 5,3%, а житловий фонд — лише на 3,1%, бо сов. уряд не виділяв достатніх фондів на будівництво помешкань, заощаджуючи кошти на будівництво пром-сти. Тому населення в містах жило в перенаселених будинках, приблизно по 4 особи на кімнату, так що часто одну кімнату ділили дві родини. Кухні, лазнички й ін. побутові вигоди вживалися спільно кількома родинами; все це разом створювало нестерпні побутові умови, руйнувало фіз. й психічне здоров'я людини та впливало неґативно на продуктивність праці й суспільну мораль.

Війна 1941—45 призвела до величезної руйнації укр. міст обома воюючими сторонами. Наявність придатної до вжитку житлової площі зменшилася з 61,0 млн. м² в 1941 до 37,4 млн. м² в 1944 р., себто майже на 40%. В цілому в укр. містах в наслідок війни було зруйновано 38,0 млн. м² площі всіх будівель, себто бл. 50% наявного до війни житлового та бюрового фонду. Після війни насамперед відбудовувалася пром-сть, а довоєнний житловий фонд був відновлений тільки в кін. 1951. Протягом останніх 5 рр. населення міст України зростає пересічно на 4,4% на рік, а житловий фонд —на 6,2%, що вказує на деяке покращення ситуації. Однак в кін. 1956 ще офіц. стверджувалося в УССР, що потреба в житлі лишається гострою.

За сов. влади плата за помешкання в укр. містах порівняно увесь час дуже низька. В 1928 р. місячна плата в житлових кооперативах становила 28,7 коп., а в приватних будинках — 32,9 коп. за 1 м². Нині плата коливається від 5,5 коп. до 1,98 карб. за 1 м², залежно від заробітної платні й соц. становища мешканця. Робітник в сер. платить по 1,32 карб. за 1 м² помешкання розміром до 9 м² на особу і по 2,64 карб. за помешкання понад таку норму. В сер. оплата (не включаючи коштів опалення й освітлення) забирала в 1954 бл. 4,0% заробітної платні одруженого робітника. Але така надмірно низька оплата призводить до того, що її не вистачає й на пол. для покриття коштів ремонту й обслуги держ. будинків. Тому ремонт часто мусять робити самі мешканці, а держ. будинки швидко руйнуються.

До 1937 р. на Україні житловий фонд за управлінням і власністю поділявся на 4 категорії: держ., міськ., коол. і приватний. Житлова кооперація була високо розвинута, але в 1937 р. втратила свою самоуправу. Нині держ. житловим фондом завідують установи й підприємства, що самі розподіляють помешкання між своїми службовцями чи робітниками. Міським фондом завідують міські житлові управи й домоуправління, госп-во яких плянується мін-вом комунального госп-ва УССР. Домоуправління тісно співпрацюють з міліцією, органами держ. безпеки й політ. пропаґанди та

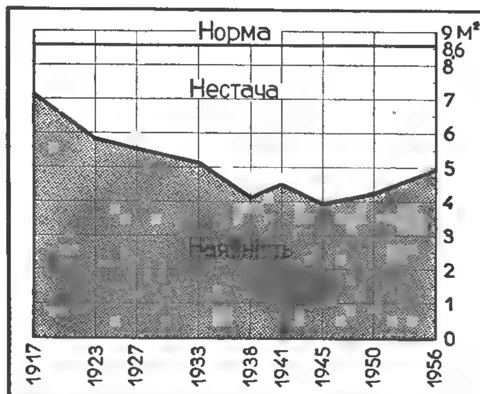

Житлова площа в містах УССР на одну особу населення

контролюють мешканців своїх будинків. Помешкання міськ. житлового фонду призначаються в користування за договором на 5 рр., але тільки за рекомендацією різних органів. З уваги на брак помешкань, розповсюджене велике хабарництво. Власники приватних будинків мають право винаймати помешкання, але за плату, встановлену державою. В 1932 р. пол. житлового фонду міст на Україні була в приватній власності. Ни-

ні приватним власникам належить бл. 30% житлового фонду.

Будівництво нових житлових будинків по містах України за останній час зростає. Впродовж 1946—50 держава побудувала 14,8 млн. м² житлової площі, а приватні власники — ще 6,4 млн. м². За 1951—55 рр. ці числа становлять 15,6 і 7,6; за пляном на 1956—60 рр. 29,5 млн. м² і 21,4 млн. м². Кошти будівництва помешкань, однак, увесь час зростають. Тоді як в 1927 р. 1 м² житлової площі обходився державі в 185 карб., а в 1935 це становило 350 карб., в 1949 — 1 100 карб., в 1954 — 1 550 карб. Будівництво гарного приватного цегляного будинку на 6 кімнат в 1950-их рр. коштувало в сер. бл. 125 000 карб. Такі високі кошти дуже уповільнюють розв'язку Ж. п. на Україні. Про житлове будівництво в містах і селах України див. *Будівництво*.

Література: Статистика України, ч. 202. Х. 1930; Малая Советская Энциклопедия, III—IV. М. 1929—35; Господарство України, ч. 12. Х. 1932; Sosnovy T. The Housing Problem in the Soviet Union. Нью-Йорк 1954; Нагай С. Житлове будівництво і побутові умовини в УССР. Укр. зб. 1. Мюнхен 1954; Народне госп-во Укр. РСР. К. 1957; Україна будує, зб. К. 1957.

В. Голубничий

Житлове право, частина цивільного і адміністративного права, яке реґулює користування житловими приміщеннями. Гол. джерелами Ж. п. в УССР є Цивільний кодекс УССР, постанови, статути й інструкції урядів СССР і УССР, постанови Верховного суду тощо. 10 ст. конституції УССР (з 1937) забезпечує право громадян на власні житлові будинки. Крім індивідуального житлового фонду, існує ще як основний — держ. (в управлінні міськ. рад або держ. підприємств і установ) та кооперативний. Основні акти Ж. п. видаються союзними органами, напр., постанова Центр. Виконавчого Комітету і уряду СССР про збереження житлового фонду з 1937 та ін. В рамках заг.-союзних актів з'являються розпорядження респ. органів, напр., постанова про віднаймання житлової площі (1938), статут гром. житлоконфліктних комісій при управах будинків, затверджений радою мін. УССР 1951 або Правила користування і утримування житлового фонду (1955) чи зразковий статут житлово-будів. кооперативи (1951), схвалені мін-вом комунального госп-ва УССР тощо. Важливим нормативним актом Ж. п. є інструкція того ж мін-ва (1956) про порядок укладання договору найму житлових приміщень, яка доповнює постанови Цивільного кодексу УССР (ст. 154—177) про договір житлового найму. Відання житловим фондом УССР, а частково і нормотворча компетенція належить мін-ву комунального госп-ва УССР.

Література: Ландкоф С. Житлове право. К. 1950; Ландкоф С., Бурштейн И., Фельдман А. Жилищное законодательство СССР и УССР. К. 1957.

В. М.

Житниця, див. *Тимофіїка.*

Жито (Secale cereale L.), одна з найважливіших зернових рослин, на Україні побіч з пшеницею — основне хлібне збіжжя; вирощується як озиме й ярове, на Україні лише як озиме. Житній хліб має порівняно з пшеничним менше білків, зате більше товщів, він поживний і багатий на вітаміни; Ж. використовується також як ранній зелений корм, зерно — як сировина для спиртової пром-сти, солома як покривний матеріял, підстилка, паливо, на виготовлення мат, виробництво целюльози тощо. Ж. порівняно з пшеницею більш зимостійке, натомість більш вразливе на посуху, менш вибагливе щодо ґрунтів і дає добрі врожаї також на піщаних і кислих ґрунтах. Через свою невелику вибагливість Ж. з давніх-давен було основним збіжжям холоднішої частини Европи.

На Україні Ж. появилося в культурі пізніше від пшениці, в 2—1 тисячолітті до Хр.; за княжих часів було найважливішим збіжжям; з 18 в., мірою заорювання чорноземних степів і лісостепу, відходило на дальший плян перед пшеницею, а з другої пол. 19 в. й перед ячменем. 1913 р. посівна площа Ж. займала на території УССР в нинішніх межах 4,5 млн. га (на всіх укр. етногр. землях бл. 6,7 млн. га), або 16,2% всієї засівної площі, себто третє місце після пшениці (озима — 3,1 млн. га, яра — 5,8) і ячменю (5,8 млн. га); на відміну від пшениці й ячменю, що їх 45% збору експортовано за межі України, Ж. на 90% споживалося на Україні. Посівна площа Ж. зазнала в 1930-их рр. деякого зменшення (1940 р. — 3,7 млн. га, 11,8% всієї посівної площі), але відсоток Ж. в площі, засіяній хлібним збіжжям, себто пшеницею й Ж., був той самий — 34%. Сильнішого зменшення зазнала посівна площа Ж. в 1950-их рр. у висліді сов. госп. політики поширити площу пшениці; 1955 вона зайняла в УССР 2 645 000 га, або 8% всієї засівної площі і 23,4% площі, засіяної хлібним збіжжям. Площа під Ж. на всіх укр. етногр. землях займає приблизно 3,5 млн. га, третє місце в світі після Росії й Польщі.

Геогр. розміщення Ж. відповідає природним умовам; Ж. є й далі гол. збіжжям півн. України з її піскуватими ґрунтами і холоднішим літом, де займає бл. 30% всієї засівної площі; чимале значення має Ж. на Підкарпатті і в зах. частині Галичини (бл. 20% засівної площі), на дальший плян сходить у смузі лісостепу (не цілих 10%), не має значення в степах. Площа під Ж. зменшується насамперед в лісостепу й степу,

залишається без великих змін в лісовій смузі (див. ЕУ I, стор. 1056—59 та мал. 756). Заг. збір Ж. ближче невідомий; пересічний річний збір Ж. за 1936—38 рр. становив для УССР в сучасних межах 5,1 млн. т (для всіх укр. етногр. земель — 7,1 млн. т), що становило 18 (25) % збору СССР і 11 (15) % світового.

До революції висівали на Україні місц. сорти Ж. і петкуське Ж.; нині найпоширеніші сорти: Харківське 194, Таращанське 2, Поліське, Весело-Подільське, Таращанське 4, виведені перев. в 1930 і 40-их рр. *В. Кубійович*

Житомир (III—9), обл. м. на сх. Волині, на пограниччі ліс. й лісостеп. смуг, мальовничо розташоване над р. Тетеревом, врізаною в ґранітове підложжя; вузол зал. і шосейних шляхів; 95 000 меш.

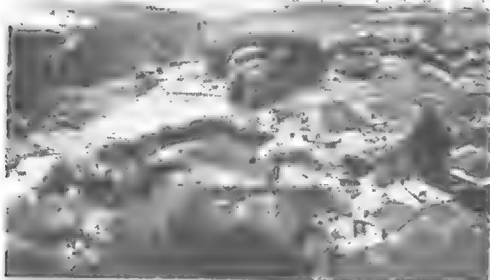

Житомир над Тетеревом

(1956). Ж. згадується вже в 13 в.; 1320 великий кн. Ґедимін прилучив його до Литви, і Ж. став оборонним м. В 15 в. занепав, знищений тат. наїздами; з 1569 р. Ж. належав до Польщі, 1648 —

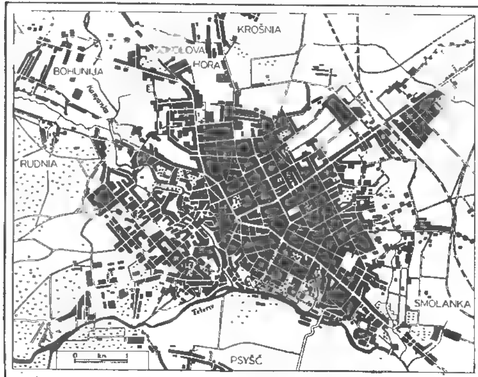

Плян міста

зруйнований Б. Хмельницьким, з 1668, після вилучення Києва від Польщі, став гол. м. Київ. воєводства. У 18 (частково і в 19) в. Ж. був важливим поль. культ. осередком (осідок римо-кат. єп., з 1724 — єзуїтів і їх шкіл, бернардинів). За Росії Ж., хоч і положений на сх. краю Волині, — гол. м. Волинської губ. (з 1804), адміністративно-торг. осередок з невеликою пром-стю. Число меш.: 1860 р. — 33 700, 1897 — 65 900, 1914 — до 90 000; перев. українці й жиди, далі поляки й росіяни. Як культ. осередок Ж. мав 2 духовні семінарії — правос. і римо-кат., 2 ґімназії, театр, бібліотеку, Т-во дослідження Волині і Волинське Церк.-Археологічне Т-во та їх вид.

За укр. державности в Ж. був на поч. 1918 р. короткий час осідок Центр. Ради; в серпні 1919 — бої 2 корпусу УГА з большевиками.

За сов. влади Ж. поволі зростає (1926 — 77 000 населення; 1939 — 95 000; 1956 — 95 000). Нац. склад людности Ж. за переписом 1926 р.: українців — 37,1%, жидів — 39,1%, росіян — 13,7%, поляків — 7,3%. Нині в Ж. розвинена деревообробна (зокрема мебльова), харч. (борошномельна, спиртово-горілчана й ін.), легка пром-сть (взуттєва, швейна, трикотажна), мотороремонтний зав.; в околицях Ж. видобуток ґраніту. Ряд культ. установ: ін-ти — сіль-госп., пед., учительський, чужих мов, 4 технікуми, багато сер. шкіл, укр. драматичний театр, іст.-краєзнавчий музей і ін. *В. К.*

Житомирська область, обл. в межах УССР, обіймає сх. частину іст. *Волині* й зах. частину *Київщини*; 29 900 км², 1 587 000 населення (1956 р.), в тому ч. 336 000 міськ. і 1 251 000 сіль.; 34 р-ни, 8 міст, 22 с. м. т., 626 сіль. рад.

Житомирська Юнацька Школа, див. *Спільна Юнацька Школа.*

Житомирське євангеліє 1571 р., рукописне четвероєвангеліє, імовірно нова редакція *Пересопницького євангелія* 1556—61 рр. В мові Ж. є. використана нар. синтакса, морфологія й лексика (молѣтесь, буду любить, стоячи, нехай оглядаю, аби стерегл). Досліджував мову Ж. є. І. Огієнко (Укр. Ж. є. 1571 р., 1922).

Життєвий стандарт, сукупність усіх елементів матеріяльного добробуту людини, умовна екон.-статистична категорія. Як статистичний показник (індекс) Ж. с. вимірюється реальною *заробітною платнею* робітників та службовців, реальними доходами селян або *нац. доходом* в постійних цінах, або *споживанням* на одиницю населення.

Ж. с. робітників і службовців в УССР, приблизно виміряний їхньою реальною заробітною платнею, ілюструє нижченаведена таблиця. Індекс коштів прожитку обчислений тут на підставі бюджетового набору 32 споживчих товарів і послуг в цінах держ. й базарної торговлі.

Ж. с. робітників і службовців України в період *НЕП*-у підвищився на 78% понад дорев. рівень 1913. Під час перших п'ятирічок Ж. с. став знижуватися

Роки	Індекс чистої річної заробітної платні	Індекс коштів прожитку	Індекс реальної заробітної платні
1913	100	100	100
1929	364	204	178
1932	601	448	134
1937	1433	1558	92
1940	1661	1935	86
1948	2965	5041	59
1952	3276	3101	106
1956	3297	2556	129

і в 1940 був на 14% нижчий, ніж до революції. Зниження Ж. с. в цей час означало, що уділ споживання населення в нац. доході зменшувався, а уділ накопичення капіталу зростав; тобто індустріялізація відбувалася гол. чином коштом зниження Ж. с. населення.

В наслідок війни 1941—45 рр. Ж. с. знизився ще більше, а після війни досягнув дорев. рівня тільки в 1951. В 1956 р. Ж. с. робітників і службовців був на 29% вищий, ніж до революції, і на 50% вищий, ніж у 1940, але на 27% нижчий, ніж в період НЕП-у.

Порівняно з високорозвинутими країнами Зах. Европи й Америки Ж. с. робітників на Україні значно нижчий. На підставі бюджетового набору з 16 гол. споживчих товарів та послуг обчислено, що в 1956 р. Ж. с. пром. робітника в Зах. Німеччині був на 60% вищий, у Франції — на 81% і в ЗДА — на 110%, ніж на Україні.

Ж. с. селянства на Україні, обчислений як реальний дохід з колгоспу по трудоднях та від присадибного госп-ва, в 1948 був на 4% нижчий, а в 1954 — на 15% вищий, ніж у 1937 р. Порівняно з міськ. населенням Ж. с. селян є постійно значно нижчий. *В. Голубничий*

«Життя», неперіодичний журнал. укр. соц. молоді на еміґрації, виходив у Празі 1924—25; ред. О. Коберський, М. Стахів, С. Ріпецький, М. Курах і ін.

«Життя», популярний рел.-сусп. місячник, вид. оо. Василіян, з 1948 в Буенос-Айресі, з 1950 в Апостолес (Арґентіна); редаґували о. В. Ковалик, о. О. Дуб, о. І. Патрило, з 1956 о. В. Зінько.

«Життя і Знання», місячник нар. здоров'я і природознавства; видавав Г. Коваленко в Полтаві 1913 р.; у 1914 змінив назву на «Вісник Життя і Знання».

«Життя і Знання», популярно-наук. і літ. ілюстрований місячник, вид. т-ва «Просвіта» у Львові 1927—39, за ред. М. Галущинського (1927—31), І. Брика (1931—33) і В. Сімовича (1933—39), при співпраці численних фахівців, призначений для широких кіл читачів; був добрим посібником для самоосвіти.

«Життя і Мистецтво», місячник літератури, мистецтва і культури, виходив у Львові 1920 р.; ред. Ф. Федорців і М. Струтинський.

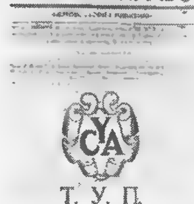

«Життя і Право», квартальник, орган Союзу Укр. Адвокатів і Т-ва Укр. Правників, виходив у Львові 1928—39; ред. К. Левицький; співр. Ю. Заяць, Л. Ганкевич, Я. Левицький, М. Волошин, А. Павенцький, М. Глушкевич, І. Кміцикевич, Б. Пелехович, О. Надраґа, А. Рак і ін.

«Життя і Слово», літ. місячник, газ. соц. напрямку в Дрогобичі 1937—38; вид. і ред. І. Юрків.

«Життя і Слово», кат. неперіодичний журн., присвячений питанням релігії й культури, виходив 1948—49 в Інсбруку, ред. О. Мох.

«Життя і Церква», двомісячник, орган УАПЦ архиєп. Палладія й Ігоря в ЗДА, появляється в Нью-Йорку з 1956 за ред. С. Кіндзерявого-Пастухова.

«Життя й Революція», гром. літ.-наук. місячник у Києві (1925—33), за ред. О. Дорошкевича, М. Терещенка, Є. Черняка, І. Лакизи й ін. Як другий позагруповий журн. заг.-укр. значення (поряд з «*Червоним Шляхом*» у Харкові), «Ж. й Р.» з'єднав навколо себе письм. різних напрямів і поколінь, від старших (М. Вороний, С. Васильченко, Д. Яворницький й ін.) до початкуючих тоді М. Бажана, І. Багряного, О. Влизька й багатьох ін. Передусім у «Ж. й Р.» друкувалися письм. київ. літ. груп: неоклясики (М. Рильський, М. Зеров, П. Филипович, М. Драй-Хмара) і близькі до них (Б. Якубський, В. Петров і ін.) та письм. з «Ланки» (Є. Плужник, Т. Осьмачка, Б. Антоненко-Давидович й ін.), що назагал були прихильниками незалежности літератури від політики, але так само й т. зв. пролетарські письм. (С. Щупак, М. Шеремет, П. Козланюк й ін.). Багато уваги приділяв журн. «Ж. й Р.» питанням іст. й теорії літератури, маючи се-

ред багатьох ін. таких співр., як А. Ніковський, І. Лакиза, А. Лейтес, Г. Майфет, театрознавець П. Рулін, С. Родзевич (огляди евр. літератури, перекладів), М. Гладкий (питання літ. мови) й ін. Журн. «Ж. й Р.» відіграв визначну ролю в розвиткові укр. літератури часів ренесансу 1920-их рр., йдучи лінією, розбіжною з інтересами ком. партії, тому з поч. наступу на укр. культуру ред. мусіла щораз частіше визнавати свої «помилки» перед партією, а 1933 журн. закрито. *І. К-цъ*

«Життя Поділля», щоденник, орган місц. соц. бльоку, виходив у Кам'янці Подільському з 15. 12. 1918 до кін. квітня 1919; фактичний ред. М. Грушевський.

«Життя Покуття», позапартійний інформаційний тижневик, опісля двотижневик, виходив у Коломиї 1931—34; ред. З. Стефанів і Д. Корбутяк.

Жихар (IV—17), с. м. т. Харківського р-ну Харківської обл., положене в 10 км на півд. від Харкова.

Жінзіфов Ксенофонт-Райко (1839—77), болг. поет, 1858—59 вчився в херсонській духовній семінарії, пізніше в Моск. Унті, писав під впливом Шевченка («Кървава кошуля», «Гусляр въ собор» тощо), переклав ряд Шевченкових творів на болг. мову.

«Жінка», двотижневик, ідеологічний орган *Союзу Українок,* виходив у Львові 1935—38; ред. М. Рудницька і О. Федак-Шепаровичева; співр. С. Русова, З. Мірна, К. Гриневичева, М. Струтинська, І. Невицька й ін. 1938 р., по забороні Союзу Українок поль. владою, «Ж.» заступила *«Громадянка».*

Жінки (жіноцтво), становлять приблизно пол. людности. Так на Україні 1897 р. на 1 000 чоловіків припадало 1 008 жінок. Цю рівновагу між обома статями захитали рр. першої світової війни і революції; в наслідок великих втрат чоловіків (за переписом 1926 р. в УССР припадало на 1 000 чоловіків у віці понад 20 років — 1 090 жінок). Ще більші зміни настали у висліді другої світової війни й сов. репресій, що їх markznavali насамперед чоловіки. Нині на Україні Ж. серед дорослого населення мають виразну чисельну перевагу (докладніше див. ЕУ І, стор. 134-36); навпаки, на еміґрації — виразну меншість. Брак чисельної рівноваги між обома статями серед українців є джерелом ускладнень в соц. і, зокрема, родинному житті.

Роля і місце Ж. в суспільному житті дуже міняються залежно від культ. розвитку даної спільноти. В теперішню добу Ж. вже майже зрівняні в правах і обов'язках з чоловіками, за винятком деяких рел. функцій. При повноті гром. прав вони все таки звільнені від військ. служби і тільки під час війни Ж. притягають до деяких служб. В більшості країн законодавство визнає ряд привілеїв для Ж. (спеціяльний режим праці, захист материнства тощо). З другого боку, значна частина Ж. екон. залежна від чоловіків, а подекуди їх узалежнює правно існуюче законодавство.

У деяких народів первісної суспільної культури становище Ж. було іноді рівнорядне, а навіть подекуди надрядне у відношенні до чоловіків (див. *Матріярхат*). Народи, які жили на Україні в доіст. добу, належали також до циклу первісних культур з матріярхатом; відгуки його зафіксовані в археології та етнографії. Стадію матріярхату заступив патріярхат, за якого суспільне становище Ж. стало підрядним, включно до трактування жінки як власности.

В добу переходу від племінної до к н я ж о ї держ. орг-ції на укр. землях первісні погляди на жінку як власність зникли. Міцні зв'язки чоловіка й жінки, упорядкованість родинних взаємин (моногамія) посвідчені різними джерелами; виховна роля жінки-матері дорівнялася ролі батька (див. *Родина*).

Правні норми і суспільні погляди щодо становища Ж., подружжя, родини віддзеркалює «Руська Правда». Вона вважає жінку рівноцінною чоловікові. Напр., вбивцю жінки належало судити так, як і за вбивство чоловіка. На відміну від рим. і давньогерманського права, руське право не знає правних обмежень становища жінки і її правосильности; були тільки деякі фактичні обмеження. Вдові не надавали правного опікуна, як це було в деяких ін. країнах за середньовіччя, і вона цілком заступала місце чоловіка. Опікуна призначали лише для дітей і тільки тоді, коли мати виходила вдруге заміж. Як довго жінка очолювала родину, за нею залишалися всі права; від неї також залежало рішення (якщо цього не було в заповіті батька), коли розділити синів. Після розділу майна за матір'ю залишалася її частина, і нею вона могла володіти, даючи її довільно комусь із дітей, але нікому з чужих. Спадкове право виключало із спадщини дочок; вони діставали тільки посаг. Якщо жінка-невільниця мала дітей від господаря, вони виключалися із спадщини, зате мати разом з дітьми одержувала волю. Ліберальний дух «Руської Правди» в трактуванні Ж. можна пояснити впливом звичаєвого права предків сх. слов'ян.

Таке правне становище Ж. було пов'язане з їх госп.-соц. становищем за кня-

жої доби. Співпрацюючи з чоловіками — в хліборобській, купецькій чи боярській верстві — Ж. набирали такого вміння й досвіду, що по смерті чоловіків могли відати всім майном (кн. Володимир Василькович залишив своїй дружині город Кобрин «з людьми і даниною»). Деякі Ж. мали вплив і на держ. справи. Напр., на княжому престолі засідали Ж. як реґентки — св. *Ольга* в Києві і Ганна, вдова Романа Галицького, що зберегла престол для своїх синів; Янка, дочка Всеволода Ярославича, ігуменя Андріївського манастиря в Києві, їздила до Царгороду запрошувати митр. до Києва. В іст. України війшов ряд Ж.-княгинь, що походили з різних евр. династій і були дружинами укр. князів або як дочки укр. князів вийшли заміж за чужинецьких володарів (візант. цісарівна Анна, дружина Володимира В.; Інґіґерда-Ірина, дочка швед. короля Олафа, дружина Ярослава Мудрого; Єлисавета-Ґіда, дочка англ. короля Гаральда, дружина Володимира II Мономаха; *Анна Ярославна,* франц. королева; *Анастасія Ярославна,* дружина угор. короля Андрія I; *Євпраксія,* дочка Всеволода, нім. цісарева; *Євфросинія Мстиславна,* дружина угор. короля Ґейзи, і багато ін.).

За лит.-руської доби правне становище Ж. нормував Лит. Статут. Принцип рівноправности Ж. був проведений у карних і цивільних постановах статуту. Нарівні з чоловіками Ж. могли бути підметом прав і зобов'язань, мали правну дієздатність без основних обмежень. Карні норми запевняють цілковиту охорону Ж., інколи право бере їх під спеціяльну охорону (напр., вагітних Ж.). Від нерухомої спадщини дочки були виключені, тому що зем. власність була підставою військ. служби. Однак, на забезпечення приданого чоловік давав жінці т. зв. «вінову запись», якою запевняв їй третину свого нерухомого майна. Через те вона ставала маєтково незалежною, бо своїм віном могла відати самостійно.

Соц. й екон. становище Ж. тієї доби характеризував поглиблений процес закріпачення нар. низів, при чому жінка, зв'язана тісніше, ніж чоловік, з утриманням родини, переносила значну частину панщизняних тягарів на собі. Як, з одного боку, частина укр. Ж. із шляхетської верстви денаціоналізувалася, так, з другого, — багато з них підтримували Церкву і рідну культуру. До таких видатних Ж.-діячок належали: кн. Анастасія Ольшанська, коштом якої було перекладено Пересопницьке євангеліє; Гальшка Гулевичівна Лозка, що віддала свій маєток Київ. Богоявленському манастиреві на утримання братської школи (1615); меценатки багатьох ін. манастирів — кн. *Вишневецька* Раїна, кн. Олена і Софія Чарторийські, Ганна Гойська й ін.

За коз.-гетьманської доби правне становище Ж. далі визначав Лит. Статут, побіч якого існували ще місц. звичаєві норми та деякі правні запозичення. Виразом цього були закони, скодифіковані в «Права, по которымъ судится малороссійский народъ» з 1743 р. Його карні постанови визначають вищі санкції за вбивство чи зневагу жінки, ніж чоловіка, рахуючися з її меншою оборонною силою. Найнижча *головщина,* передбачена для невільників, кріпаків та полонених, поширювалася й на Ж., які «мужа законного не мали й не мають».

Госп. становище Ж. визначала їхня станова приналежність. Ж. вільних селян співпрацювали в сіль. госп-ві; на їхній долі не дуже відбилася соц. нерівність. Проте найважчим було становище кріпачок. Вони були чи не гол. об'єктом визиску, до того без всякого права оборони. Чоловіки ще не раз могли рятуватися втечею на Запоріжжя, а жінка-кріпачка мусіла виконувати панщину, обробляти наділи землі, щоб виживити родину та призбирати на данину для пана. Порівняно покращала доля селян після повстання Б. Хмельницького, коли було усунено велике землеволодіння на Лівобережжі, а на короткий час і на Правобережжі. В той час почали інтенсивніше розвиватися також такі ділянки ремесла й виробництва, в яких брали участь Ж.-селянки і міщанки (ткацтво, ганчарство, вишивкарство, килимарство й ін.). Визначну ролю у плеканні мист. промислу відіграли жін. манастирі. Вони розвинули виробництво церк. риз, плащаниць, хоругов тощо.

Доба козаччини з її постійними війнами й повстаннями, як і раніше доба тат. лихоліття, витворили тип жінки-оборонця своєї родини і садиби, часто із зброєю в руках. Представницею того завзятого типу жінки-козачки була дружина сотн. Олена *Завісна* з Бущі. Ж. брали участь у повстанчих загонах часів Хмельниччини. Панівний тип жінки-козачки, — це дружина-господиня, яка рядить госп-вом під час відсутности свого чоловіка, зайнятого у військ. походах та держ. справами. Дуже тяжкою була доля Ж., що їх в часи тат. нападів забирали в ясир, і їм доводилося вікувати в тур. гаремах. Деякі з укр. бранок, завдяки своїй вроді й мудрості, мали значний вплив на своїх чоловіків — тур. можновладців (Роксоляна, дружина султана Сулеймана). Трагічний образ бранки з її великою тугою за батьків-

щиною оспіваний в думі про «Марусю Богуславку».

На Гетьманщині з коз.-старшинських родів знайшлося чимало Ж., що відіграли важливу ролю в суспільному і політ. житті. Ганна Хмельницька, дружина Богдана, посідала впливове становище в останні роки його гетьманування і навіть видавала універсали. Мати І. Мазепи — Марина (в чернецтві Марія-Магдалина) була доброю дорадницею свого сина. Дружина С. Палія — «мати полковниця», фактично правила Білоцерківським полком під час відсутности чоловіка, і до її порад прислухалася коз. старшина. Ганна Орлик, дружина гетьмана Пилипа, була вірною помічницею чоловіка, навіть перебуваючи багато років в розлуці з ним на еміґрації. Настя Скоропадська, дружина гетьмана Івана, мала великий вплив на урядові справи. В 17—18 вв. деякі укр. Ж. ділили долю своїх родичів, переслідуваних рос. владою, йдучи з ними на заслання. Кілька десятиліть сибірського заслання пережила Пелагія Мирович, вдова полк. переяславського і мати відомих мазепинців-еміґрантів.

Занепад козаччини позначається зменшенням кількости видатних постатей серед Ж. З утратою шляхетської верстви та русифікацією, а на зах. польонізацією міст нац. свідомість збереглася здебільша тільки в нар. масах. Її носієм у великій мірі була укр. жінка, замилування якої до усної словесности зберегло чимало іст. фактів у формі пісні чи переказу. Проте й тоді було кілька Ж. шляхетського походження — укр. патріоток (напр., Софія Капніст, уроджена Дунін-Борковська, яка виховала кількох синів укр. діячів). У 19 в. був також ряд укр. Ж.-діячок; деякі з них були меценатами укр. культури (Єлисавета з Скоропадських Милорадович, фундаторка НТШ у Львові й ін.).

З кін. 18 в., коли укр. землі були в межах Рос. Імперії й Австрії, правне становище Ж. було визначене законодавством цих держав: в Росії — «Сводом законов», побудованим на кодексі Наполеона, в Австрії — цивільним кодексом, складеним на підставі рим. права (див. *Цивільне право*). Щодо спадщини становище Ж. покращало, бо дочки могли успадкувати землю. Та з того могла користуватися тільки шляхта. Ж. сер. верстви перебували в залежності від родини, не маючи можливости самостійного заробітку. Становище жінки-кріпачки було й далі дуже нужденне; вона не мала правного захисту. В нар. госп-ві Ж. залишилися поважним госп. чинником. Вони працювали, побіч хатнього госп-ва й хліборобства, в деяких спеціяльних жін. ремеслах, напр., заготівля прядива. Так на Лівобережжі розвинулися кустарні промисли, в яких були зайняті Ж., напр., в Кролевецькому пов., на Чернігівщині (рушники, скатертини), на Полтавщині (килимарство), в Ізюмі (мережки, полотна), Охтирці (плахти), Острі (сітки на рибу), Новозибкові (вітрила для кораблів) тощо.

В процесі укр. відродження 19 в. Ж. відіграли поважну ролю як письменниці, акторки, культ. діячки. В пед. ділянці вони поширили свої завдання з родинного виховання на виховно-осв. установи (див. *Жіноча освіта, Дошкільне виховання)*.

До першої світової війни Ж. на всіх укр. землях не мали політ. прав. Боротьба за вільний доступ до високої освіти, до виконання різних професій, як і за політ. рівноправність з чоловіками становила гол. зміст жін. руху. В Галичині щойно в 1914 р. визнано виборче право Ж. до гал. сойму, з якого вони вже не скористалися. В Росії тільки революція 1917 р. зрівняла Ж. в політ. правах. (Про осв. і харитативну діяльність та суспільну ролю Ж. кін. 19 і в 20 в. див. *Жіночий рух)*.

Конституція УНР з 29. 4. 1918 повністю зрівняла Ж. з чоловіками («Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає»). В Тимчас. основному законі ЗУНР з 13. 11. 1918 визнаються виборчі права за всіма громадянами без різниці статі.

Законодавство УССР провело також зрівняння в правах між Ж. і чоловіками (102 ст. конституції УССР з 1937 р.). Формальне зрівняння в правах створило для Ж. нестерпно важкі умови життя, бо в госп. ділянці це використовувано на їх некористь. Сов. режим використовує жін. робочу силу на різних важких працях (будівництво доріг, кар'єри, шахти тощо). До того, стахановський рух застосований також до жін. праці в сіль. госп-ві і в пром-сті. Для цього різні «передові» робітниці (М. Демченко та ін.) виробляли при особливо корисних умовах високі норми, які потім поширювали на всю виробничу галузь. Таким чином, рух «стахановок» став новим засобом визиску жін. праці. Профспілки в УССР не боронять Ж., бо вони самі є знаряддям працедавця-держави. Проте ширші можливості освіти, як і визиск некваліфікованого робітника, дали поштовх до масового навчання Ж. в сер. і вищих школах. Деякі професії Ж. опанували більшістю (навчання, мед. опіка), а навіть в техн. ділянках становлять поважний відсоток. У високих школах дівчата становлять в деяких галузях (мед., пед ін-ти) понад по-

ловину, а в ін. — понад третину студентів.

Ілюзорним виявом політ. рівноправности Ж. в СССР є кероване партією дозування жін. кандидатів до різних сов. органів під час виборів.

В культ. розквіті 20—30-их рр. в УССР багато Ж. взяло видатну участь (письменниці, артистки, образотворчі мистці, педагоги, вчені тощо). Між репресованими культ. діячами поч. 1930-их рр. було немало Ж.

Сов. репресій і переслідувань разом із чоловіками зазнали й Ж. всіх суспільних шарів. В період колективізації між засланими були сотні тисяч Ж.; факти опору Ж. колективізації, т. зв. «бабські бунти», були частим явищем. Також між політ. в'язнями укр. Ж. становлять значний відсоток. Про їхній опір навіть на засланні свідчать розрухи серед в'язнів в Караґанді в 1953—54 рр., коли під час страйків у концтаборах бл. 500 укр. Ж. знищено сов. танками. (Див. *Жіночий рух, Жіноча освіта, Жіноча преса*, та ЕУ I, стор. 1150—53).

Література: Луговий О. Визначне жіноцтво України. Торонто 1942; Русова С. Наші визначні жінки. Вінніпеґ 1945; Грушевський М. Історія України-Руси, I—X, передрук Нью-Йорк 1954—58.

Н. Полонська-Василенко, М. Кобринська, О. Трофимовська

«Жіноча Бібліотека», в-во, засноване 1893 Н. Кобринською й Є. Ярошинською, видало 1893—96 рр. в Стрию 3 зб. «Наша Доля». Відновлене 1912 р. в Коломиї, при участі К. Малицької і О. Дучимінської, випустило переклади з К. Светлої, М. Метерлінка й ін.

Жіноча Громада в Києві, нелеґальний гурток, заснований 1901 р. жінками й дівчатами укр. інтеліґенції Києва; Ж. Г. організувала висилку укр. книжок для сіл, допомагала здібним сел. дівчатам підготуватися до вчительства на селі тощо; існувала до революції 1905 р.

Жіноча Громада, культ.-харитативна орг-ція на Буковині (1906—40), з осідком у Чернівцях; до 1918 р. мала 14 філій на провінції й бл. 600 чл. Ж. Г. організувала в Чернівцях дитячі садки, притулок для сиріт («Захоронка»), кравецьку робітню, школу крою і шиття, бурсу для дівчат, майстерні нар. мистецтва (зокрема вишивок), видала гуцульські й подільські узори друком, взяла участь у виставках нар. промислу в Чернівцях (1912), Відні (1912), Ґазі, Києві (1913), організувала виставку виробів Гуцульщини (1927) та показ бук. ноші в Чернівцях (1935). Визначні діячки Ж. Г.: Е. Кумановська, К. *Малицька,* Е. *Смаль-Стоцька,* К. Костецька, З. Грушкевич, Є. *Галіп,* Є. *Кордубова,* Е. Стернюк, М. Левицька, В. *Лукашевич,* О. *Гузар,* А. Федорович, І. Гордійчук.

Жіноча Громада у Львові (1909—17), постала у висліді об'єднання *Клюбу Русинок* і *Кружка Українок*; вона існувала як триступнева орг-ція з філіями по пов. (разом 14) і гуртками по селах. Ж. Г. вела культ.-осв. і суспільно-харитативну працю серед жіноцтва та боролася за виборчі права для нього. Перша гол. — М. *Білецька,* провідні діячки — *К. Малицька,* О. Лучаковська, О. Будзиновська, О. *Залізняк-Охримович,* Е. Вергановська, М. Мудракова, М. Іжицька та ін. З ініціятиви К. Малицької вийшов проєкт створення фонду «На потреби України» у 1912 р., що дав першу значну допомогу УСС; 1917 р. Ж. Г. перетворилася на *Союз Українок.*

«Жіноча Доля», популярний двотижневик, призначений для широких кіл укр. жіноцтва, виходив у Коломиї 1925—39; видавець і гол. ред. О. Кисілевська; з 1932 при «Ж. Д.» виходив двотижневик «Жіноча Воля», присвячений гол. хатньому госп-ву селянки, а з 1934 «Світ Молоді», журн. для молодих дівчат; співр. У. Кравченко, С. Русова, Н. Королева, О. Дучимінська, Д. Віконська, С. Яблонська, І. Вільде, В. Сіменович, І. Зубенко й ін. В-во «Ж. Д.» м. ін. випустило 4 альманахи (1927—30) з багатим матеріялом для іст. розвитку укр. жін. руху.

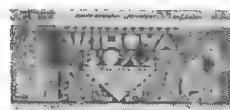

Жіноча освіта. Про Ж. о. до кін. 18 в. є лише несистематичні інформації: відомо, що вона пов'язана з жін. манастирями, при яких вчили княжих і боярських дочок або й міщанок та селянок, що поповнювали лави черниць. Вчили письма, Закону Божого, церк. співу. Першою такою школою, про яку є відомості, була школа для дівчат, заснована 1087 р. княжною Анною Всеволодівною в Києві при Андріївському манастирі. Досить докладні інформації про Ж. о. подав подорожник *Алепський* Павло, який стверджував високий рівень Ж. о. і розказав про школу при жін. Возне-

сенському манастирі в Києві. За коз. часів дочки коз. старшин діставали освіту при манастирях і вчилися у домашніх учителів.

На Центр. і Сх. Укр. Землях під Росією дівчата частково навчалися в церк.-приходських, згодом земських школах по селах і в повітових — по містах. Відносно багато дівчат вчилося в т. зв. *недільних школах*, заснованих в 1850—60-их рр. укр. інтеліґенцією в містах України для масового поширення освіти; деякі з них були призначені лише для жіноцтва. Після шкільної реформи в 1860-их рр. початкові школи по селах були мішані, по містах — здебільша окремо для дівчат і хлопців. Про те, що лише невеликий відсоток жінок навчалося в школі, свідчить факт, що в 1897 ледве 13,7% жінок у віці 9—49 рр. було на Україні грамотних (у чоловіків — 39,1%), у віці 50 років і вище — ледве 6,5% (у чоловіків — 20,5%).

Першими сер. школами для дівчат на підрос. Україні були «інститути для шляхетних дівчат», що були в першій пол. 19 в. гол. джерелом освіти для дівчат шляхетського роду (1818 в Харкові і Полтаві, 1829 в Одесі, 1833 в Києві). Викладовою мовою була часто франц.; програма навчання, яка обіймала навчання літератури, історії, чужих мов, мала прищепити дівчатам побожні й патріотичні (самозрозуміло — рос.) почування. Інститутську освіту дістало багато передових укр. жінок того часу. Багато дочок укр. шляхти вчилося в приватних пансіонах для дівчат, ведених здебільша чужинцями, гол. французами і німцями; їхній розвиток припадає на перші десятиліття 19 в. З пол. 19 в. стали відкривати *гімназії* для дівчат (перша 1850 р. в Києві), що незабаром стали основною сер. жін. школою; нижчий їх тип — *прогімназія* — мав 4-річне навчання, вищий 7 років, а додаткова 8 кляса давала педагогічну освіту для учительок нар. шкіл. Програма гімназій для дівчат була нижча, ніж в гімназіях для хлопців (без клясичних мов), але деякі приватні дорівнювали чоловічим (напр., коедукаційна гімназія, відкрита 1903 в Харкові Т-вом Працюючих Жінок). Таку саму програму, як гімназії, мали семирічні *єпархіяльні школи*, призначені для дочок осіб духовного звання. Про високу чисельність в жін. гімназіях свідчить факт, що 1912 р. в Київ. шкільній окрузі навчалося 27 082 дівчат, і лише 17 666 хлопців. 1. 1. 1919 було на Україні 362 жін. гімназії, 4 — інститути, 15 єпархіяльних шкіл. Як в початкових, так і в сер. школах до 1917 р. мовою навчання була рос., чималий % учениць сер. шкіл становили не українки. З кін. 19 в. почали засновувати сер. фахові школи, мішані торг. і зуболікарські, акушерські тощо.

Висока освіта була довго неприступна для жінок. Тільки 1860 відкрито жінкам вступ в ун-ти на Україні, анульований два роки пізніше. Нечисленні студентки з України виїздили на студії за кордон, значно більше студіювало на заснованих 1872 р. в Петербурзі Вищих Мед. Курсах і т. зв. Бестужівських Курсах для жінок (1914 — 7 000 слухачок). Першою високою жін. школою на Україні були Вищі Жін. Курси, відкриті з ініціятиви жіноцтва 1878 р. при Київ. Ун-ті з двома фак.: фіз.-мат. й іст.-філол. з дворічним, а з 1881 — чотирирічним пляном навчання, але вже 1886 р. влада їх закрила. Щойно після революції 1905 відкрито в 1905—06 рр. ряд вищих жін. курсів: у Києві (1914 перейменовані на Жін. Ін-т ім св. Ольги), Харкові (заходами Т-ва Працюючих Жінок) і приватні курси Жекуліної в Києві; термін навчання — 4 роки, відділи: фіз.-матем., іст.-філол., правничий, а подекуди також екон. й мед. 1912 було в них понад 4 000 студенток; 1915 існували на Україні ще такі високі проф. жін. школи: Жін. Мед. Ін-ти в Харкові, Києві й Одесі; Жін. Політехн. Ін-т у Харкові, Пед. Фребелівські Курси в Харкові. В ун-ти жінкам був відкритий вступ лише на короткий час 1906—09.

Революція 1917 дала жінкам рівні з чоловіками права на освіту і застосувала заг. спільне навчання для хлопців і дівчат у всіх родах шкіл. Рос. мову навчання змінила здебільша відразу, а подекуди поступово укр. У висліді поширення мережі шкіл і заведення (1930) заг. початкового навчання послідовно збільшувалася жін. письменність: 1926 вона становила в УССР 37,1% (для українок — 32,5%), у 1939 р. — 72%, нині досягає 100%. Постійно зростає відсоток жінок із сер. (1939 — 6,8%, чоловіків — 8,9) та високою освітою. До революції серед студентів високих шкіл України жінки становили бл. 10%, 1928 — 26%, 1936 — 38%. Нинішнього стану не знаємо, але він не відбігає від стану в усьому СССР, де 1955—56 р. відсоток жінок серед студентів високих шкіл становив 52%, у технікумах — 55%. Характеристичне, що жінки обирають насамперед ті галузі знання й праці, в яких можуть себе найкраще виявити, і тому їх було в мед. ін-тах 70%, пед. — аж 72% (в мед. школах сер. типу — 89%, пед. 85% — числа для всього СССР); серед статистиків, пляновиків, краєзнавців вони становили — 77%.

В Галичині й на Буковині після прилучення їх до Австрії і введення

нової системи освіти, зокрема після реформи шкільництва і заведення заг. шкільного навчання в 1860-их рр., нар. школи нижчого типу по селах були мішані, вищі — організовані по містах, були поділені для дівчат і хлопців. Тому, що в Галичині були міські школи майже виключно поль., укр. суспільність заснувала по містах кілька приватних початкових шкіл, в тому ч. і жін. (напр., 1898 р. дівочу початкову школу ім. Т. Шевченка у Львові).

Початками сер. Ж. о. в Галичині були поль. приватні ліцеї з 6 роками навчання, в яких вчилися і українки. Першою укр. школою такого роду був ліцей, що здобув широку популярність, заснований заходами єп. К. Чеховича в Перемишлі в 1890-их рр. Перші приватні гімназії для дівчат з поль. мовою постали тільки в 1890-их рр. у Львові. Першу укр. заснували СС Василіянки з почину митр. А. Шептицького 1906 р. у Львові. На Буковині дівчата навчалися разом із хлопцями в укр. гімназіях в Чернівцях, Вижниці і Кіцмані. Відносно більша кількість українок вчилася в учительських семінаріях, які давали не тільки освіту, але й звання. Перші учительські семінарії постали в 1870-их рр. у Львові й Чернівцях; в 1910-их рр. було їх в Галичині — 3 держ. (укр.-поль.) і 1 приватна (в Яворові), на Буковині 1 держ. і 1 приватна (див. також *Педагогічна освіта*).

Закон про допущення жінок до навчання в ун-тах вийшов в Австрії у 1900 р. Поступово ч. укр. студенток зростало, так що вони створили при існуючих вже укр. студ. орг-ціях окремі секції.

На укр. землях, які в 1920—30-их рр. були під поль. окупацією, Ж. о. поширилася, не зважаючи на полонізацію шкільництва. Вплинуло на це зрівняння жінок в правах з чоловіками, поширення мережі шкіл і запровадження коедукації (майже повної в нар. школах, перев. в сер.). Тому бачимо зростання письменности серед жіноцтва (з 44,4% для всього жіноцтва на Зах. Укр. Землях в 1921 р. до 56% в 1931), хоч не таке велике, як на Центр. і Сх. Землях. Зокрема поширилася сер. і фахова Ж. о. В 1939 р. на 27 укр. гімназій в Польщі було 7 жін., 7 чол., 13 мішаних. Багато дівчат ходило до укр. мішаних фахових шкіл, спеціяльно для дівчат була призначена *Захоронкарська Семінарія* у Львові (з 1934), що давала фахове знання для вчительок дошкілля. Додаткову фахову освіту с.-г. інструкторок діставали абсольвентки заг.-осв. шкіл на курсах, що їх улаштовував Союз Українок і т-во «Сіль. Господар». З поширенням числа сер. шкіл зросло ч. студенток у високих школах, хоч не в такій мірі, як на Центр. і Сх. Землях; обмеження студій для українців в 1930-их рр. і важке госп. становище відбилося передусім на Ж. о.

За час нім. окупації поширилася на терені Ген. Губ., зокрема в Галичині, фахова, особливо пед. Ж. о. (дівчата становили 60% в учительських семінаріях), натомість ч. дівчат в гімназіях знизилося до 20%.

На Буковині рум. влада цілком зрумунізувала всі види шкільництва, що неґативно відбилося на заг. рівневі освіти, не зважаючи на зрівняння жінок в правах з чоловіками. Крім гімназій для дівчат і учительських семінарій, заведено ще проф. школу, в якій, побіч заг. освіти, навчали також кравецтва та дом. госп-ва.

Сильно розрослася Ж. о. на Закарпатті, завдяки українізації шкіл, поширенню їх мережі й коедукаційній системі.

На еміґрації укр. шкільництво — коедукаційне. Характер сер. жін. шкіл має кілька укр.-кат. шкіл з назвою академій, з англ. мовою навчання (укр. мова як предмет). Це академія св. Василія в Філядельфії і св. Марії в Словтсбурґу в ЗДА і такі ж в Анкастер і Йорктоні в Канаді. Заходами СС. Василіянок у Філядельфії засновано в 40-их рр. вищу школу — Манор Каледж, що готує вчительок. Викладова мова англ., укр. мова як предмет.

Література: Сірополко С. Нар. освіта на Сов. Україні. В. 1934; Сірополко С. Іст. освіти на Україні. Л. 1937.

О. Трофимовська, К. Ґардецька

Жіноча преса, періодичні вид., призначені для жінок, постала на Україні, як і в усьому світі, з потреб жін. руху ширити через пресу ідеї фемінізму і одночасно відстоювати й висвітлювати інтереси жінок-матерів і господинь.

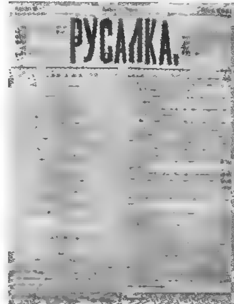

Перші журн., призначені для розваги інтеліґентних жінок, видавані у Львові С. Шеховичем, — «Лада» (письмо дѣвицамъ і молодицамъ, 1853) і «Русалка» («письмо для красавиць», 1868—70), не відповідали потребам і вимогам загалу тодішнього жіноцтва.

Передвісниками справжньої Ж. п. були альманахи «Перший Вінок» (1887) у Львові і три випуски «Наша Доля» (1893, 1895 і 1896) в Стрию, які видавала Н. *Кобринська*, піонерка жін. руху на Зах. Землях, при співучасті визначних дія-

чок і письменниць з Наддніпрянщини (О. Пчілка, Г. Барвінок, Л. Українка, Дніпрова Чайка, Л. Старицька). В цих вид. розроблялися ідейні основи жін. руху, соц. і політ. становище жінки, визначалися її найближчі завдання.

Важання Кобринської видавати ідеологічний журн. здійснив щойно «Кружок Українок», орг-ція поступових жінок, випускаючи 1908 р. у Львові періодичний ж. «*Мета*» (ред. Д. Старосольська) з підкреслено фемініст. програмою.

Наступними спробами видавати Ж. п. були: до першої світової війни додаток до львівського щоденника «Діло» — «Наше Діло» (1912), ред. О. Кисілевська; під час укр. державности «*Жіночий Вісник*» (1917), орган Жін. Громади в Києві; під поль. окупацією у Львові 1919—20 «*Наша Мета*», орган Укр. Соц. Дем. Партії і знову тижневий додаток до «Діла» (тоді «Укр. Вісника») — «Жін. Вісник» (1921), ред. М. Рудницька. З розбудовою діяльности жін. орг-цій на Зах. Землях в пол. 20-их рр. зросла потреба в Ж. п. В 1925 р. заходами О. *Кисілевської* і при допомозі коломийської філії Союзу Українок почав виходити в Коломиї ж. «*Жіноча Доля*», який популяризував ідеї Союзу Українок і чимало сприяв приєднанню жіноцтва, зокрема сіль., до організованого життя. Для жінок-селянок з 1932 р. «Жіноча Доля» видавала окремий додаток «Жіноча Воля», а для дівчат з 1934 р. місячник «Світ молоді». Видання «Жіночої Долі» політично були близькі до УНДО.

Плеканню домашньої культури був присвячений журн. «*Нова Хата*» (1925—39), вид. кооперативи «Укр. Нар. Мистецтво» у Львові, що багато спричинився до поширення нар. мистецтва, особливо в міськ. побуті. 1930-і рр. збагатили Ж.п. партійно-політ. журналом «*Жіночий Голос*», органом «Жіночих Громад» при Укр. Соц. Радикальній Партії. 1935 р. Союз Українок почав видавати свій ідеологічний офіціоз «*Жінка*», який за ред. М. Рудницької досягнув високого рівня. По розв'язанні Союзу Українок поль. владою 1938 р. «Жінку» заступила «*Громадянка*». Короткий час виходив популярний журн. для сіль. гуртків Союзу Українок «Українка» (ред. М. Струтинська).

Іншим шляхом розвивалася Ж. п. на Центр. Укр. Землях під большевицькою окупацією. В 1930-их рр. з'явилася в Харкові «Селянка України» (пізніше «Колгоспниця України» в Києві) і «Робітниця України» як органи Центр. Відділу Робітниць і Селянок ЦК КП(б)У й служили знаряддям урядової пропаґанди для опанування жін. мас. По другій світовій війні їх заступила «*Радянська Жінка*», що виходить у Києві з 1945 р. як вид. Ради Проф. Спілок і Спілки Радянських Письм. України; обговорює актуальні події в партійному насвітленні й пропаґує сов. побут.

Канаду і ЗДА до другої світової війни обслуговувала Ж. п. з Зах. України (перев. вид. «Жіночої Долі»). В 1924—37 виходив у Вінніпеґу часопис «*Робітниця*» ком. напряму. З 1934 Орг-ція Українок Канади ім. О. Васараб видавала сторінку в тижневику «Новий Шлях», а з 1950 видає окремий ж. «*Жіночий Світ*». Союз Українок Канади має свою сторінку в «Укр. Голосі» (Вінніпеґ). В ЗДА поклала початки Ж. п. «Рання Зоря» (1919—20), місячник Союзу Укр. Жінок в Америці. Далі появлялися

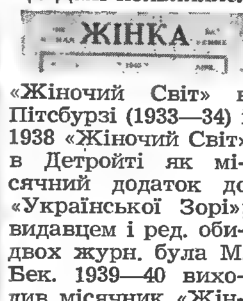

«Жіночий Світ» в Пітсбурзі (1933—34) і 1938 «Жіночий Світ» в Детройті як місячний додаток до «Української Зорі»; видавцем і ред. обидвох журн. була М. Бек. 1939—40 виходив місячник «Жін-

ка» в Детройті. Союз Українок Америки видавав у 1940-их рр. сторінку «Вісті СУА» в тижневику «Америка», а з 1944 р. видає в Філядельфії ж. «*Наше Життя*», який є одночасно органом Світової Федерації Укр. Жін. Орг-цій. На еміґрації в Німеччині з'являвся орган Об'єднання Укр. Жінок «*Громадянка*» (1946—50).

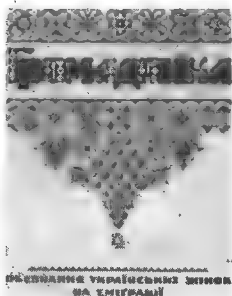

На окрему увагу заслуговують жін. сторінки в газ. заг. характеру, якими користується організоване жіноцтво в різних країнах поселення. Їх запровадили «Вільна Думка» в Сіднеї (Австралія), «Укр. Думка» в Лондоні, «Канадійський Фармер» у Вінніпезі, «Укр. Слово» в Буенос-Айресі, «Наша Мета» і «Гомін України» в Торонто й ін.

Література. Малицька К. Про значення преси для жіноцтва... Календар-Альманах «Жін. Долі». Коломия 1927; Павликовська І. На громадський шлях. Філядельфія 1956. *О. Залізнякова*

«Жіноча Служба Україні», орг-ція, що постала у Львові по відступі большевиків 1941 р. (відділи й гуртки на території Галичини й Волині); праця в ділянці суспільної опіки, зокрема допомога політ. в'язням, полоненим, поворотцям і дітям голодуючих р-нів. Ініціятором «Ж.С.У.» була К. Малицька, очолювала її М. Біляк. На вимогу нім. влади «Ж.С.У.» як самостійну орг-цію було ліквідовано і приєднано до УЦК.

«Жіночий Вісник», двотижневик Укр. Жін. Союзу для координації жін. гром. праці, виходив у Києві 1917 р.

«Жіночий Голос», місячний додаток до «*Громадського Голосу*» (1931—35), 1936—39 двотижневик, орган Жін. Громади при Укр. Радикальній Партії, виходив у Львові за ред. Ф. Стахової; співр.: І. Блажкевичева, Н. Микитчукова, І. Муринова.

Жіночий рух, організований рух жіноцтва з пол. 19 в. за емансипацію й урівноправнення з чоловіками в проф., суспільному й політ. житті; в ширшому розумінні Ж. р. — вся організована суспільна активність жіноцтва.

Початки укр. Ж. р. На Україні Ж. р. розвивався значною мірою під впливом заг. евр. руху, однак мав ще свої окремі вияви й шляхи розвитку, визначені специфічним становищем укр. нації під чужим пануванням. Перші його прояви спостерігаємо на Центр. і Сх. Землях. Змагання до вищої освіти жінок проявилось уже в 1850-их рр., а в 1860 р. здобуто можливість, хоч на короткий час, вступу жінкам до ун-тів. В цьому напрямі працювало перше жін. т-во на Україні «Общество помощи высшему женскому образованию» в Харкові, діяльними членами якого були також жінки-українки. В цей рух включилися й чл. Старої Громади. Поважним здобутком було заснування Вищих Жін. Курсів у Києві (1878) й Харкові (1880). В Києві був заснований і перший укр. жін. гурток (1884), що його очолила О. *Доброграева*.

Ряд укр. жінок брали участь в народницькому русі та в заснуванні т. зв. недільних шкіл, в яких подавалися м. ін. відомості з українознавства; в цій ділянці багато працювала Х. Алчевська. Також в рев. орг-ціях 1870—80-их рр. були активними деякі укр. жінки (В. Перовська, О. Желябова й ін.). Згодом в 1900-их рр. кілька жін. діячок виступало в РУП (К. Лозенко, Н. Грінченко, О. Королева й ін.). Інші брали участь в гром.-культ. і харитативній праці; тоді ж постали перші укр. жін. орг-ції. В 1900-их рр. існувала в Києві Жін. Громада, яка займалася осв. і допомоговою працею гол. серед молоді, і Т-во захисту працюючих жінок в Києві й Харкові; активними діячками в них були Довнар-Запольська, О. Косач, О. Тесленко-Приходько, О. Десятова, Е. Діденко, М. Білоконська й ін. Особливо корисною була діяльність харківського Т-ва (засноване 1903), що організувало дитячий садок, гімназію для дівчат та Вищі Жін. Курси з університетською програмою. Т-во в Харкові та його осв. заклади проіснували до 1919 р.

Ж. р. на укр. землях під Росією мав особливі прикмети; здобувши право на освіту і заробіток жінки, він не вів окремої від чоловіків боротьби за політ. права жіноцтва, а спрямував її в річище заг.-гром. і нац.-політ. боротьби всього народу.

На Зах. Укр. Землях під Австрією піонером Ж. р. була Н. *Кобринська*, що в 1884 р. заснувала в Станиславові «Т-во руських женщин». Хоч т-во не проіснувало довго, все ж його ініціяторка знаходила ін. вияви популяризації Ж. р., гол. через вид. діяльність (альманах «Перший Вінок», 1887). 1890 укр. жінки Галичини вислали петицію до віденського парляменту в справі допущення жінок до вищої освіти. 1891 організовано в Стрию перше жін. віче. В 1890 і 1900-их рр. постала низка жін. т-в в Галичині й на Буковині. Найважливішими між ними були «*Клюб Русинок*»

(заснований 1893), до видатних діячок якого належали Г. Шухевич, М. Білецька, О. Варвінська, О. Гнатюк і ін., а на Буковині *Жіноча Громада*, заснована в 1906 р. (діячки: К. Малицька, Є. Стоцька, Є. Кумаковська, Є. Галіп й ін.).

Крім жін. т-в із заг. завданнями, постали й окремі т-ва, що ставили собі спеціяльні завдання, напр., з 1901 р. т-во «Труд» (кравецька робітня і школа для дівчат), Т-во Опіки над Служницями; в інших, напр., *Т-во Вакаційних Осель* (засноване 1904), *«Укр. Захоронка»* (заснована 1901), жінки виявили велику активність. Коли в 1900 р. було допущено жінок до високої освіти, студентки дали почин до заснування Кружка Укр. Дівчат у Львові й Чернівцях; 1908 жін. молодь заініціювала вид. журн. *«Мета»*.

В 1909 р. двоє львівських т-в «Клюб Русинок» і Кружок Укр. Дівчат об'єдналися в Жін. Громаду, триступневу орг-цію з пов. філіями та гуртками по селах. Душею Жін. Громади була К. Малицька. Організоване жіноцтво Галичини вело дальшу боротьбу за політ. права жінки. Жін. Громада і її філії скликали віча (найбільші 1906, 1910), висилали петиції, домагалися рівних проф. і політ. прав. Деякі жінки брали участь і в політ. житті; в соц.-дем. партії була активною Д. Старосольська, М. Гоженко й ін., а в радикальній партії ще раніше — А. Павлик. З рел. жін. т-в існували: у Львові з 1904 р. Марійське Т-во Пань (гол. О. Бачинська) і «Мироносиці» в Чернівцях (обоє кат.) та Т-во Правос. Русинок в Чернівцях (з 1908); це перев. філантропічні т-ва з особливою увагою до рел. виховання молоді.

В загальному укр. Ж. р. в Галичині й на Буковині розвивався за зразками зах.- евр. Ж. р. Проте й тут боротьбу за політ. права жінки відсунуло в тінь змагання за конкретні нац.-суспільні потреби народу.

Під час війни 1914—18 і укр. визвольних змагань організована жін. діяльність була тісно пов'язана з актуальними нац.-суспільними потребами. У воєнні роки жіноцтво взяло активну участь в харитативній і санітарній праці. В Києві й ін. містах укр. жінки працювали в заг. «Обществе помощи беженцам», допомагаючи втікачам, закладникам і полоненим. Київ. Укр. Клюб перетворено на шпиталь, в якому працювали укр. жінки, ведучи одночасно нац.-виховну роботу серед поранених (активні були Л. Шульгина, Н. Ішуніна, Н. Дорошенко, З. Мірна). Засновано притулок для сиріт військових. В цій праці зокрема визначилася Л. Старицька - Черняхівська, яка їздила на Сибір відвідати закладників і полонених з Галичини й Буковини. Так само працювало в харитативній ділянці жіноцтво Зах. України. У Відні укр. жінки заснували Комітет допомоги пораненим воякам (гол. О. Левицька, згодом О. Ціпановська), що опікувався укр. вояками по віденських лікарнях. Молоде жіноцтво входило до складу військ. частин. Багато укр. дівчат і жінок працювали як медсестри, а деякі служили в армії; в формації УСС — О. Степанів, С. Галечко, Г. Дмитерко, а ще більше в армії УНР та повстанських загонах (В. Бабенко, М. Тарасенко, М. Соколовська й ін.).

Революція 1917 втягнула ряд жінок до політ. і гром. діяльности. До Укр. Центр. Ради увійшло 11 жінок, м. ін. Л. Старицька-Черняхівська, З. Мірна, В. О'Коннор-Вілінська, С. Русова (дві перші були чл. Малої Ради). Чл. УНРади в Станиславові стали дві жінки (однією з них була Н. Кобринська). У вересні 1917 р. відбувся в Києві жін. з'їзд, на якому засновано Укр. Жін. Союз; в 1918 виходив *«Жін. Вісник»*.

Тоді ж укр. жінки вперше виступили в міжнар. жін. орг-ціях. З цією метою 1919 створено в Кам'янці Подільському *Укр. Жін. Нац. Раду* (гол. С. Русова). Її делеґати брали участь 1920 у конґресах Міжнар. Жін. Ради (Осло) і Міжнар. Жін. Союзу (Женева), а 1921 в конґресі Міжнар. Ліґи Миру і Свободи (Відень); укр. жін. централя стала чл. цих міжнар. об'єднань. Активними діячками на зовн. відтинку були Г. Чикаленко-Келлер, Б. Баран, Н. Суровцова.

В період між двома світовими війнами укр. Ж. р. мав можливості розвиватися лише поза підсов. землями. В УССР заборонено всякі форми жін. гром. чи харитативних орг-цій під претекстом існуючої заг. рівности жінок з чоловіками. Якийсь час партія ініціювала творення т. зв. «жінвідділів» при партійних орг-ціях. Вони проіснували до 1930 р., але не мали характеру гром. жін. орг-цій; єдиним завданням їх було «мобілізувати» жіноцтво довкола актуальних завдань і кампаній уряду й партії.

Проте укр. жінки не стояли осторонь нац.-культ. руху на підсовєтській Україні в 1920-их рр.; жінки брали участь в наук., мист. і літературному житті країни. Окремі видатні одиниці з-поміж жінок опинилися в нац. опозиції; були обвинувачені в процесі Центру Дій 1924 (В. Виноградова) і СВУ (Л. Старицька-Черняхівська). Арешти і репресії большев. режиму не оминули і багатьох жінок-діячок. (Про соц.-госп. становище жінок в УССР див. *Жінки*).

На Зах. Укр. Землях Ж. р. розгортався далі, не зважаючи на подекуди несприятливі умови чужих панівних режимів. В Галичині найбільшою жін. орг-цією був *Союз Українок*, перетворений з Жін. Громади 1917 р. Поль. влада заборонила в 1921 р. заг. жін. з'їзд у Львові, скликаний з ініціятиви Союзу. Все таки орг. праця жіноцтва посилилася, при чому звернено гол. увагу на сіль. жіноцтво. Велику ролю відіграла в розгортанні жін. організованого життя жін. преса. На Волині розгорнув працю Союз Українок Волині з централею в Рівному (довголітня гол. П. Багринівська). В 1930-их рр. постала спеціялізація жін. організованого життя: виникли фахові об'єднання, напр., Секція господинь при *«Сіль. Господарі»* з мережею гуртків по селах, т-во *«Будучність»*, що гуртувало домашніх помічниць, кооператива *«Укр. Нар. Мистецтво»*, з метою плекання нар. мист. виробів, та ін. Організувалися жінки й за політ. чи світоглядово-рел. принципом; у 1931 р. постала Жін. Громада, яка об'єднувала чл. і прихильників радикальної партії; з 1934 почали організовуватися жін. гуртки при *Укр. Кат. Союзі*. В 1938 р. на місце розв'язаного поль. владою Союзу Українок засновано політ. жін. орг-цію *«Дружина Княгині Ольги»* у Львові.

Рівні політ. права відкрили жіноцтву можливість політ. діяльности на парляментарному рівні. 1922 до варшавського сенату обрано від Волині О. Левчанівську. 1928 була обрана до поль. сойму М. Рудницька, а до сенату О. Кисілевська. Серед жін. молоді 1930-их рр. ширилися ідеї націоналістичного руху; багато студенток включилося до підпільної ОУН чи раніше до УВО. Смерть замученої поль. поліцією О. *Басараб* (1924) створила леґенду для патріотичної молоді. В процесах проти ОУН часто на лаві обвинувачених були молоді українки. Жіноцтво організувало допомогу політ. в'язням, і з цією метою діяв спеціяльний комітет у Львові.

На Буковині праця Жін. Громади пожвавилася з 1930 р. під головуванням О. *Гузар*, гол. в харитативній і осв. ділянках. При т-ві «Міщанський Хор» в Чернівцях існувала секція для домашніх помічниць. На Закарпатті існували Жін. Секція при «Просвіті» (гол. І. Невицька) і Жін. Союз (гол. І. Волошин). В 1934 заходами цих орг-цій відбувся перший жін. з'їзд Закарпаття. В 1938—39 в рядах Карп. Січі було багато молодих жінок (командувала жін. частинами О. Тисовська).

На еміґрації постали жін. т-ва в різних евр. країнах і за океаном. В 1920-их рр. були організовані Укр. Жін. Союз у Відні, Союз Українок-Еміґранток у Польщі, Жін. Союз у Берліні й ін. В Празі був осідок Укр. Жін. Нац. Ради (з С. Русовою на чолі), яка проіснувала до 1937 р.

Жіноцтво заокеанської еміґрації почало творити також свої т-ва з централями. У 1925 р. постав *Союз Українок Америки* з осідком у Нью-Йорку, провідною діячкою якого від поч. була О. Лотоцька. 1926 постав *Союз Українок Канади* в Саскатуні (організаторка С. Стечишин). В 1930 р. жіноцтво повоєнної еміґрації згуртувалося в *Орг-цію Українок Канади* ім. О. Басараб, чільними діячками якої були С. Савчук і Є. Ситник. Майже одночасно постало націоналістичне жін. т-во *Укр. Золотий Хрест* у ЗДА (організаторка А. Гладун). В 1944 р. створено *Ліґу Укр. Кат. Жінок Канади* (діячки М. Дима, К. Кравс). В тому ж році жін. орг-ції Канади об'єдналися в Комітет Українок Канади. Існували також жін. гуртки в Арґентіні й Бразилії, звич. як секції при заг.-гром. об'єднаннях. Всі ці т-ва мали на меті плекати нац. традиції в суспільному житті й побуті еміґрації, інформувати чуже оточення про укр. справи та організувати допомогу українцям на батьківщині. Особливо в останній ділянці жін. орг-ції заокеанської еміґрації виконали поважну працю.

Укр. жін. об'єднання продовжували в період між двома світовими війнами розпочату в роки нац. державности акцію на міжнар. відтинку; її вели зокрема Укр. Нац. Жін. Рада, що брала участь в ряді конґресів Міжнар. Жін. Ради, та Союз Українок у Львові, який став 1928 чл. Міжнар. Союзу для виборчих прав жінки. Кооп. секція Союзу Українок була чл. Міжнар. Кооп. Ґільдії. Крім того, Укр. Т-во Жінок з університетською освітою співпрацювало з Міжнар. Союзом Жінок-Універсанток. У міжнар. жін. конґресах брали участь: з Зах. України — М. Донцова, О. Федак-Шепарович, М. Рудницька, Н. Селезінка, І. Павликовська, Б. Баран й ін., а з еміґрації — Г. Чикаленко-Келлер, С. Русова, О. Залізняк, Х. Кононенко, О. Токаржевська, М. Липовецька, О. Галаган й ін.

Зовн. виявом сили укр. Ж. р. у світі був перший жін. конґрес у Станиславові, скликаний в 1934 р. з ініціятиви Союзу Українок; участь в ньому взяли представниці жін. орг-цій з усіх укр. земель поза УССР та з еміґрації і з-за океану. Наслідком цього конґресу була ініціятива до створення заг.-укр. об'єднання жін. орг-цій в Світовому Союзі Українок (1937) з осідком у Львові (гол.

М. Рудницька, почесна гол. С. Русова).

Під час другої світової війни постали нові орг. форми Ж. р. По відході большевиків у Львові 1941 р. створено *«Жін. Службу Україні»* (К. Малицька, М. Біляк), а в Києві і Львові — Укр. Червоний Хрест, гол. з метою допомоги військовополоненим та жертвам війни (Л. Івченко, Х. Рибачук, О. Чехівська й ін.). Обидві орг-ції заборонила нім. окупаційна влада. Було дозволено лише існування жін. секції при УЦК, яка частково виконувала завдання заборонених орг-цій. Праця в Червоному Хресті й політ. активність жінок викликали репресії німців, жертвами яких упало багато жінок, серед них Х. Кононенко, О. Підгірська, Г. Рощинська, Г. і Т. Мартинюк. У Києві загинула гол. спілки письменників О. Теліга. Жін. молодь включилася в підпілля і УПА. Між поляглими в рядах останньої, гол. на службі Червоного Хреста та як зв'язкові і навіть вояки, було багато жінок.

Після 1945 р. тільки на еміґрації могли діяти жін. орг-ції, бо всі укр. землі опинилися під больш. окупацією. В 1945 р. засновано в Німеччині *Об'єднання Укр. Жінок* (організаторка І. Павликовська) і в Австрії — Союз Українок (організаторка М. Рудницька) з місц. делеґатурами чи філіялами. Невдовзі постали жін. т-ва в ін. країнах: Об'єднання Укр. Жінок (Бельгія, Великобрітанія, Венесуеля), Союзи Українок (Австралія, Арґентіна, Франція). Ці орг-ції разом з діючими вже раніше жін. об'єднаннями в ЗДА (Союз Українок Америки, Укр. Золотий Хрест) і Канаді (Орг-ція Українок Канади ім. О. Басараб, Ліґа Укр. Кат. Жінок) та з Жін. Секцією Хліборобсько-Осв. Союзу Бразілії утворили в 1948 *Світову Федерацію Укр. Жін. Орг-цій* (СФУЖО) з осідком у Філядельфії (перша гол. О. Кисілевська, з 1958 — О. Охримович-Залізняк). Жін. т-ва за океаном від поч. включилися в акцію допомоги еміґрації в Европі, багато працюють над популяризацією укр. нар. мистецтва (музеї у Вінніпеґу, Саскатуні й Едмонтоні, етногр. збірка у Філядельфії), над вихованям молоді (дитячі театральні вистави). Світова жін. централя розгорнула працю і на міжнар. відтинку (членство у Світовому Рухові Матерів, участь в міжнар. конґресах).

Крім згаданих орг-цій, належить відзначити активність жін. молоді в т-вах молоді, як *Пласт, Спілка Укр. Молоді* й ін. (див. також *Жінки, Жін. преса, Жін. освіта* та ЕУ I, стор. 1150—53).

Література: Малицька К. Про жін. рух. Л. 1887; Календарі-альманахи «Жін. Долі». Коломия 1927, 1928, 1929, 1930; Світовий Конґрес Укр. Жіноцтва. Філядельфія 1948; Павликовська І. На гром. шлях (з нагоди 70-ліття укр. жін. руху). Філядельфія 1956.

О. Залізнякова, Л. Бурачинська

«Жіночий Світ», місячник Орг-ції Українок Канади ім. Ольги Басарабової, виходить у Вінніпеґу з 1950 р.; ред. К. Кандиба, Н. Синявська (1951—53), з 1954 С. Вубнюк. При «Ж. С.» видано кільканадцять книжок, перев. для дітей.

Жмайло Марко, кошовий на Запоріжжі, визначний стратеґ, керував коз. військами 1625 р. в боротьбі з Польщею; над рікою Цибульником, під Криловом вивів коз. табір з облоги.

Жмеринка (IV—9), м. на сх. Поділлі, р. ц. Вінницької обл. В пол. 19 в. с., згодом важливе перехрестя зал. шляхів на Київ, Львів, Одесу і Могилів Подільський, що швидко зростає. 1897 р. — 13 900 меш., 1926 — 22 200; вагоноремонтна, машинобудів. й шкіряна пром-сть. Як зал. вузол Ж. відіграла важливу ролю в укр. визвольних змаганнях 1917—19 рр.; восени 1917 тут скупчився II рос. ґвардійський корпус, щоб іти на Київ; в Ж. 1919 перебував штаб укр. армії; влітку 1919 бої укр. військ з большевиками: в липні — дивізії отамана Божка, а пізніше — отамана Тютюнника, 10. 8. 1919 — УГА.

Жна, р. на півд. Підляшші, ліва притока Бугу.

Жниварські пісні, див. *Обжинкові пісні.*

Жовква (III—4), з 1951 назва Нестерів, м. в Галичині, на пограниччі Розточчя і Надбужанської котловини; р. ц. Львівської обл.; 8 000 меш. (1931); невелика пром-сть — скляна, харч., цегельня. Ж. заснована 1603 р. поль. гетьманом Станиславом Жолкєвським і відіграла в 17 в. велику ролю як фортеця і резиденція поль. короля Яна Собєського. З того часу походять цінні архітектурні пам'ятки; великий замок, донині мало знищений, костьол і синагога доби пізнього ренесансу, рештки оборонних цегляних мурів, ринок з старими домами; з укр. пам'яток церква оо. Василіян. Ж. занепала з кін. 18 в., за Австрії й Польщі

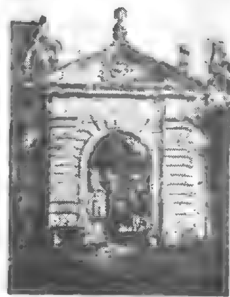
Глинська брама

була пов. м. Завдяки *Жовківському манастиреві* оо. Василіян і його вид. діяльності, Ж. була до 1944 р. важливим укр. рел. та культ. осередком. В. м. Ж. гора Гарай із слідами неолітичного селища; в околицях знайдено бронзовий скарб з другої пол. 2 тисячоліття до Хр.

Жовківський манастир, василіянський манастир в м. *Жовкві,* рел., культ. і вид. осередок в Галичині, заснований 1682 р. заходами єп. Й. Шумлянського при церкві Різдва Господнього. 1690 згорів, згодом відбудований за допомогою поль. короля Я. Собєського; в манастирі були мощі св. Івана Сучавського. З 1753 Ж.м. став архимандрією й одержав від кн. Радзивила маєтності в Бесідах. 1783 молдавани відібрали мощі св. Івана, а ченці на їх місце примістили мощі св. Партенія. Ж. м. зазнав великого розвитку після зреформування Василіянського Чину. 1895 було засновано друкарню й в-во популярної літератури. В 1897—1944 рр. появлявся місячник «Місіонар», який мав найбільший наклад серед гал. преси. 1907 манастир і церкву реставровано, а в 1930-их рр. Ю. Буцманюк розмалював її в неовізант. стилі. Після 1946 Ж. м. і в-во насильно закрито. *А. В.*

Манастир оо. Василіян у Жовкві

Жовна чорна (Dryocopus martius L.), гніздовий птах з родини дятлів (див. *Дятел),* довж. тіла до 50 см; поширений в шпилькових лісах, корисний для ліс. госп-ва. По листяних, менше шпилькових лісах України розповсюджені також нечисленна Ж. зелена (Picus viridis L.) і Ж. сива (Picus canus L.).

Жовнин (IV—13), кол. м-ко, нині с. Градизького р-ну Полтавської обл., положене при впадінні р. Сули до Дніпра; під час коз. воєн його кілька разів руйнували татари й поляки.

Жовнір Іван (1855—1928), гром.-політ. діяч, один з піонерів укр. соціялістичного руху серед робітництва в Галичині, 1918—19 чл. Ц. К. Укр. Соц.-Дем. Партії, лідер самостійницької фракції (група «Вперед»), чл. УНРади ЗУНР, організатор Січ. Стрільців на Перемищині, політ. в'язень поль. тюрем.

Жовта Ріка (V—14), с. м. т. П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл. в Криворізькому залізнорудному басейні; видобуток залізної руди.

«Жовтеня», ілюстрований місячник ком. виховання для дітей молодшого шкільного віку, орган Центр. Бюра Ком. Дитячого Руху, виходив у Харкові, згодом у Києві (1928—40); ред. В. Дюшен, О. Ольховик й ін., ілюстратори П. Булаховський, В. Крюков, В. Литвиненко, О. Судомора й ін.

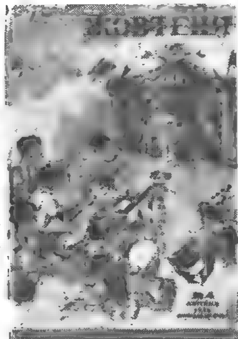

Жовтень (IV—5), кол. назва Єзупіль, с. м. т. над р. Бистрицею, побіч її впадіння до Дністра, р. ц. Станиславівської обл.; 4 000 меш. (1931), місц. харч. пром-сть. Єзупіль — старовинна оселя; в лісі «Буйне» було досліджене велике неолітичне і трипільське селище; знайдено рим. денарії; залишилося також городище княжої доби та руїни давнього замка.

Жовтень (VII—11), кол. Петровірівка, с. над р. Великий Куяльник, р. ц. Одеської обл.

«Жовтень», орг-ція, заснована 1925 р. письм., що вийшли з *Аспанфуту.* Декляруючи заперечення комункульту, «Ж.» одночасно не погоджувався й з лінією тоді існуючих *«Плугу»* й *«Гарту»,* вважаючи, що вони не забезпечують повного розвитку укр. пролет. культури. Декларацію «Ж.» підписали: В. Десняк, В. Дев'ятнін, Н. Денисенко, Є. Капля-Яворський, І. Ле, С. Новік, Т. Слюсаренко, Я. Савченко, М. Терещенко, Христин, В. Шум, Ф. Якубовський, Ю. Яновський, В. Ярошенко. Не дійшовши виразного мист. оформлення, «Ж.» перестав існувати.

«Жовтень», літ.-мист. і гром.-політ. журн., орган Спілки Радянських Письм. України, виходить як місячник у Львові з 1950 р.; гол. ред. Ю. Мельничук. Тримаючись офіц. лінії, як і інші літ. журн. («Вітчизна», «Дніпро»), «Ж.» приділяє більше уваги критиці діяльности укр. еміґрації. Серед ін. співр. Д. Лукіянович, І. Вільде, П. Козланюк, В. Ґжицький.

Жовтець, козелець (Ranunculus L.), багаторічні, рідше однорічні рослини з родини жовтецюватих. На Україні росте бл. 30 видів на вогких луках, в рідких лісах, при берегах боліт, річок, по схилах. Серед них отруйні: Ж. отруйний (Ranunculus sceleratus L.), Ж. гострий (R. acer L.), Ж. бульбистий (R. bulbosus L.), Ж. вогнистий (R. flammula L.) й ін. Моло-

ді зварені бульби Ж. — пшінки, пшінки весняної (Ficaria verna Huds.-R. Ficaria L.) — їстівні. Деякі розводять як декоративні (R. illiricus L., R. caucasicus M. B.). Ж. вживають в нар. медицині як зовн. наривний засіб проти малярії.

Жовті Води, болотяні верхів'я р. Жовтої, лівої притоки Інгульця, б. теперішнього м. Олександрії, місце перемоги гетьмана Б. Хмельницького над поляками 6 (16). 5. 1648. Ця перемога була початком дальших успіхів коз. повстання проти Польщі.

Жовтнева революція (Октябрьская революция), больш. переворот 25 жовтня (7. 11. н. ст.) 1917 в Петрограді, яким розпочалася соц. революція в Росії й на територіях нерос. народів кол. імперії. Після повалення царату в березні 1917 р. (див. *Лютнева революція*) та невдалої спроби ген. Л. Корнілова реставрувати монархію Тимчасовий Уряд О. Керенського не міг опанувати ситуацію. Маси бажали припинення війни, далекосяжних соц. реформ, розподілу поміщицької землі, а нерос. народи — нац.-держ. автономії й рівноправности, в цілому — ґрунтовних змін в Росії. Уряд натомість, хоч і складався в більшості з соціялістів, волів стримувати революцію, залишаючи проведення ряду радикальних реформ політ. і госп. характеру Установчим Зборам. В противагу до цього большевики й ін. ліві групи, що опиралися на совєти роб. і солдатських депутатів, вимагали рев. розв'язки. Вони кинули гасло: «Вся влада — совєтам».

Гол. організатором Ж. р. була *Рос. Соц.-Дем. Роб. Партія* (большевиків), а її ідеологом В. *Ленін*. Останній закликав большевиків до революції ще в своїх т. зв. «квітневих тезах» 1917. Напередодні Ж. р. больш. Військ.-рев. Комітет Петрограду, очолений Л. *Троцьким*, мав під своїм контролем майже увесь ґарнізон війська і робітництво. Вночі 7—8. 11. він підняв збройне повстання й заарештував чл. Тимчасового Уряду. Другий Всерос. з'їзд роб. і солдатських депутатів, на якому большевики мали більшість, проголосив захоплення влади совєтами й утворив перший сов. уряд — совнарком на чолі з В. Леніном; ін. чл. — Л. Троцький, А. Луначарський, О. Риков, Й. Сталін й ін. Совнарком видав ряд декретів (про мир, землю, введення роб. контролю, націоналізацію важкої пром-сти), як також «Декларацію прав народів Росії» (15. 11. 1917), яка проголошувала рівноправність народів і формально визнавала за ними «право на самовизначення аж до відокремлення».

До поч. 1918 большевики досить легко захопили владу в більшості міст і губ. Росії. Вони намагалися перекинути Ж. р. й на Україну, але тут вона зустріла значно сильніший опір, ніж в Росії. Місц. больш. сили на Україні в 1917 були дуже слабі (бл. 5 000 чл. больш. оргції, гол. по містах); вони опиралися перев. на рос. або зрусифікований роб. елемент Донбасу, Катеринослава, Харкова. На Україні влада поступово переходила до *Укр. Центр. Ради*, що своєю нац. і соц. політикою знаходила широкий відгук серед укр. мас. На поч. Ж. р. на Україні ще існувала і третя сила — адміністрація Тимчасового Уряду і Штаб Київ. Військ. Округи, який її підтримував. Перед загрозою виступу рос. правих кіл в Києві Укр. Центр. Рада разом з соц. групами нац. меншостей створила Крайовий Комітет охорони революції, до якого спочатку належали й большевики. Вони з нього вийшли та утворили свій ревком, коли Укр. Центр. Рада відмовилася визнати сов. уряд в Петрограді. В боротьбі між большевиками, силами Тимчасового Уряду й Центр. Ради в Києві 9—13. 11. 1917 р. перемогла остання, що призвело до проголошення *Укр. Нар. Республіки* 20. 11. 1917. Спроби большевиків здійснити Ж. р. в Києві і в більшій частині України не вдалися. Зате совєти роб. і солдатських депутатів перебрали владу в кількох зросійщених містах Донбасу і в Харкові.

Після цієї невдачі большевики й далі намагалися провести переворот і на Україні. Цьому мав послужити скликаний з їх ініціятиви і на доручення Петрограду *Всеукр. З'їзд Рад роб., солдатських і сел. депутатів* у Києві, що мав проголосити встановлення влади совєтів. З'їзд, на якому переважало селянство, навпаки, висловив довір'я Укр. Центр. Раді й відкинув ультиматум Леніна з 16. 12. 1917, що був втручанням у внутр. справи УНР. Больш. делеґати покинули З'їзд і переїхали до Харкова, де перебували рос. війська В. Антонова-Овсєєнка, що воювали проти Дону. Об'єднавшись з делеґатами совєтів Донбасу й Криворіжжя, вони назвали себе Першим Всеукр. з'їздом рад. 25. 12. 1917 цей з'їзд проголосив сов. владу на Україні, обрав Центр. Виконавчий Комітет України і перший сов. уряд — *Нар. Секретаріят*, у противагу до Укр. Центр. Ради і Ген. Секретаріяту. Цей уряд створено з ініціятиви Петрограду з метою надати укр.-рос. війні, яка саме тоді розпочалася, не міжнар., а клясового характеру, ніби боротьба точилася між двома клясово ворожими урядами України, а не між Сов. Росією і УНР. В січні й лютому 1918 рос. больш. війська зайняли більшу частину України, переносячи т. ч. Ж. р. за кордон Росії (див. також

Укр. Радянська Соц. Республіка і ЕУ І, стор. 505—08 і 543).

Література: Мазлах, Шахрай. До хвилі. Саратов. 1919. Винниченко В. Відродження нації, II т. Відень 1920; Христюк П. Замітки і матеріяли до іст. укр. революції 1917—20 pp. І—II. Відень 1921; Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. М. 1924—33; Бош Е. Год боротьбы. М. 1925; Институт Маркса-Энгельса-Ленина. Документы Великой Октябрьской Социалистической революции. М. 1942; Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине, І—III. К. 1957; Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення радянської влади, зб. ст. К. 1957.

В. Голубничий

Жовтневе (Октябрське, VIII—15), кол. Біюк Онлар, с. м. т. на Кримській низовині, р. ц. Кримської обл.

Жовтневе (Октябрське VII—13), с. над Бузьким лиманом, р. ц. Миколаївської обл.

Жовтниця, див. *Райдерево.*

Жовтобрюх Михайло (* 1899), мовознавець, проф. пед. ін-тів в Києві й Черкасах; праці з історії укр. мови, правопису, укр. синтакси й ін.

Жовтобрюх безногий (Ophisaurus apodus Pall.), безнога ящірка, до 50 см довж., зверху бура з оливково-червоним відтінком, по черевному боці ясніша. Середземноморський вид Ж. б. поширений в півд. Криму й на Кавказі (трапляється до висоти 2 000 м).

Жовтозілля (Senecio L.), багаторічні або однорічні рослини з родини кошичкоцвітих. На Україні бл. 20 видів, з них поширені: Ж. звичайне (S. vulgaris L.), Ж. весняне (S. vernalis W. K.) — ростуть на засмічених місцях, на полях і між кущами; Ж. лучне (S. jacobaea L.) — по степах, лісах, між кущами. Надземні частини Ж. звичайного і лучного містять алькальоїди, мають кровотамуючі властивості, і їх вживають на лікування в гінекологічній практиці.

Жовтушник (Erysimum L.), дворічні або однорічні рослини з родини хрестоцвітих. На Україні росте 15 видів. Ж. мають глюкозид еризимен, який діє на серце подібно до наперстянки. Найпоширеніші: Ж. сіруватий (E. canescens Roth.), росте по степах, на кам'янистих схилах; Ж. дрібноцвітий (E. cheiranthoides L.), росте по забур'янених місцях, полях, б. жител; обидва містять велику кількість глюкозидів і мають найбільшу фармакологічну активність.

Жолкевський Станислав (1547—1620), поль. гетьман і канцлер, ворог козаччини; 1596—97 придушив повстання С. Наливайка і Г. Лободи та жорстоко розправився з козаками в таборі над Солоницею. Поліг у боротьбі з турками під Цецорою.

Жолкевські, поль. шляхетський рід герба Любич, відомий в укр. історії, зокрема: Микола Ж., воєвода белзький в кін. 15 в.; його син Станислав, воєвода руський († 1588), і внук Станислав Ж. (див.).

Жоломія (жоломіґа, жоломійка), укр. нар. духовий інструмент. (Див. ЕУ І, стор. 281).

Жоравки, новгородсіверський коз. рід. Наивидатніші з роду Лукіян Ж., полк. стародубський (1709—19); внук Лук'яна Іван Ж. був останнім ген. осавулом (1765—81).

Жоржина (Dahlia Cav.), багаторічна декоративна рослина з родини кошичкоцвітих від 30 см до 2 м висоти, родом з Мехіко; існує 15 видів Ж.; найбільше поширена D. variabilis Desf. На Україні здавна плекають по квітниках.

«Жорна», сатиричний журн., виходив у Львові 1933—34; ред. Р. Пашківський, ілюстратори Р. Чорній, Л. Сенишин.

Жостір, крушина терниста (Rhamnus cathartica L.), кущ або деревце з колючками до 4—5 м заввишки, з родини жостіруватих. Звичайно росте в гаях, між кущами на Поліссі, Лівобережному й Донецькому лісостепу, зрідка в ін. р-нах. Стиглі плоди-костянки вживають як легке проносне, з них добувають зелену фарбу, а нестиглими фарбують папір і шкіру на жовту фарбу. Кора дає брунатну й жовту фарбу. Використовують на міцні живоплоти.

Жоховський Киприян († 1693), василіянин, закінчив студії в Римі; титулярний еп. вітебський, архиеп. полоцький і одночасно помічник київ. митр. Г. *Коленди* (1671—74); після смерти останнього уніятський митр. у Києві (1674—93). Добився від короля Я. Собєського затвердження всіх прав і привілеїв уніятської церкви; сприяв церк. друкарству. Організував *Люблинський собор* 1680 і видав його матеріяли п. н. „Colloquium Lublinense"; крім того проповіді, служебник й ін. Його заходами львівський і перемиський правос. єпископи перейшли на католицтво.

Жук Андрій (* 1880), гром. і політ. діяч, публіцист і кооператор родом з Лубенщини. З 1901 чл. РУП-УСДРП, з 1906 чл. ЦК УСДРП, співр. партійних органів «Гасло», «Селянин» й ін., за що був кілька разів ув'язнений рос. владою. В кін. 1907 переїхав до Галичини, де (з 1909) був ред. кооп. журн. «Економіст» і «Самопоміч»; писав в соц.-дем. («Земля і Воля», «Праця») і в заг.-дем. органах («Діло», київ. «Рада»). 1914—18 один із заснов-

А. Жук

ників і чл. проводу «*Союзу Визволення України*», чл. Гол., а потім Заг. Укр. Ради у Відні (1914—16) і Центр. Управи УСС (1917—22). За укр. влади на дипломатичній службі при укр. посольстві у Відні і радник Мін-ва Закордонних Справ УНР. До Львова повернувся 1930 і керував статистичним бюром Ревізійного Союзу Укр. Кооператив (РСУК), був співред. видань вид. кооперативи «Хортиця» і ред. часопису «Кредитова Кооперація». З 1940 у Відні. Численні ст. в екон. і заг.-політ. пресі, окремі брошури на кооп., статистичні й екон. теми.

Жук Анна (* 1882), уроджена Неделко, дружина Андрія Ж., чл. РУП, УСДРП, за рев. роботу була ув'язнена в Києві, з 1909 перебувала у Львові й Відні, де була 1922—27 рр. гол. Укр. Жін. Союзу.

Жук Борис (* 1878), археолог і знавець нар. мистецтва; в 1920—30-их рр. викладач високих шкіл Києва, з 1938 проф. Київ. Театрального Ін-ту, заступник наук. дир. Музею Укр. Нар. Мистецтва; автор праць про укр. вишивки, тканини, кераміку; з 1943 на еміґрації в Німеччині.

А. Жук

Жук Єлисавета (* 1886), уроджена Блейвич, дружина Сергія Ж., гром. діячка, гол. орг-ції «*Укр. Жіноче Коло*» в Петербурзі 1917 р., в 1918 заступниця гол. Укр. Жін. Союзу в Києві. З 1943 р. на еміґрації в Німеччині.

Жук Йосиф, єп., див. *Йосиф* Жук.

Жук Михайло (* 1883), маляр, ґравер і поет, учень школи М. Мурашка в Києві і Краківської Академії Мистецтв. Засновник і проф. Укр. Академії Мистецтв у Києві; з 1925 проф. Художнього Ін-ту в Одесі; перев. портрети (І. Франка, М. Коцюбинського, В. Модзалевського, П. Тичини); поезії й оп. в «ЛНВ», «Шляху» (1917—18); «Музагеті» (1919); зб. поезій «Співи землі».

М. Жук

Жук Олександер (* 1907), композитор і педагог родом з Полтави. Твори: муз. комедія «Пошились у дурні», симфонія, концерт для віольончелі з оркестрою, камерні, фортепіянові та скрипкові твори, сольові та хорові пісні.

Жук Семен (1893—1941), гром.-політ., осв. і кооп. діяч та публіцист на Волині; 1928—30 посол Варшавського сойму від Крем'янеччини, заступник гол. Укр. Радикальної Партії; 1930—33 політ. в'язень, згодом дир. Укр. Кооп. Банку в Почаєві; розстріляний большевиками на поч. другої світової війни.

С. Жук (1893—1941)

Жук Сергій (*1885), різьбар-імпресіоніст і письм., родом з Полтавщини; портретні бюсти, фантастичні мініятюри; вірші, оп., рецензії й розвідки в різних журн. На еміґрації в Німеччині.

Жуки, с. під Полтавою; в околицях Ж. 1658 гетьман Виговський розбив моск. прихильника полк. Пушкаря; 1709 перед Полтавською битвою в Ж. була гол. квартира швед. короля Карла XII.

Жуківський Іван (1810—84), гр.-кат. свящ., крилошанин, учитель Акад. гімназії (1848—52) у Львові, на «Соборі руських учених» у Львові 1848 р. запропонував «Проєкт правописи», обороняючи *фонетичний* правопис; «Собор» однак висловився за етимологічну *максимовичівку*.

Жуков Георгій (* 1896), маршал, рос. сов. військ. і політ. діяч. Під час війни 1941—45 був начальником ген. штабу сов. армії, керував діями 1 й 2 укр. фронтів, прийняв капітуляцію німців у Берліні. 1946 знижений Сталіном до командувача Одеської Військ. Округи; по смерті Сталіна — мін. оборони, чл. президії ЦК КПСС. 1957 обвинувачений в спробах унезалежнити армію від контролю партії й усунений з усіх керівних постів. Ж. — відомий як рос. шовініст-великодержавник.

Жуков Костянтин (1867—1940), архітект, проф. Харківського Художнього Ін-ту; побудував у стилі укр. модерну будинок художньої школи в Харкові (1913, нині Художній Ін-т) та школу у Вовчі.

Жуков Леонид (* 1891), балетмайстер Моск. Великого Театру, періодично працював на Україні, ставлячи балети для Київ. Театру Опери й Балету. За постановку укр. танку «Гопак» (у співпраці з В. Верховинцем) відзначений на міжнар. фестивалі в Лондоні (1936).

Жукович Платон (1857—1919), церк. історик білор. роду, проф. Духовної Академії в Петербурзі, д. чл. НТШ з 1910, дослідник іст. церк. життя на Україні та участи в ньому укр. шляхти й козац-

тва; праці «Сеймовая борьба западнорусского православного дворянства с церковной унией» (6 випусків 1901—10), «Жизнеописание митрополита Иосифа Вельямина Рутского» (1909) й ін.

Жуковський Андрій (1891—1951), адвокат і гром. діяч на Тернопільщині; сотник Січ. Стрільців; гол. Укр. Окружного Комітету в Тернополі (1942—44); помер в ЗДА.

Жуковський Антін (* 1904), лікар, студентський діяч у Кракові, згодом гром. діяч на Врідщині, на еміґрації в Німеччині і з 1949 в ЗДА; з 1955 чл. Політ. Ради Укр. Конґресового Комітету, багато працює на відтинку зв'язків з амер. політ. колами й пресою.

Жуковський Аркадій (* 1922), інж., студентський діяч Центр. Союзу Укр. Студентства і т-ва «Зарево»; співред. і співавтор зб. «Буковина, її минуле і сучасне» (1956).

Жуковський Ворис (* 1925), драматичний актор, родом з Галичини; працює в театрі ім. І. Франка в Києві. Гол. ролі: Часник — «В степах України» (О. Корнійчука), Максим Кочубей («Не називаючи прізвищ» В. Минка) й ін.

Жуковський Василь (1783—1852), відомий рос. поет і перекладач Шіллера, Вюрґера, Улянда, Байрона та ін., представник рос. літ. романтизму. Використовуючи свої впливи при царському дворі, допомагав викупити Шевченка з кріпацтва.

Жуковський Герман (* 1913), композитор, родом з Волині, учень Л. Ревуцького. Твори: опери «Марина» (лібретто за Шевченком), «Від усього серця» (була нагороджена, згодом засуджена), балет «Ростислава», концерт для фортепіяна з оркестрою, концерт для скрипки з оркестрою, хори, музика до фільмів.

Жуковський Іван (* 1901), інж.-архітект, культ. і гром. діяч на Буковині, діяч Укр. Нац. Партії в Румунії; тепер гол. Т-ва Укр. Інженерів у ЗДА.

Жуковський Олександер (1884—1925), полк. Армії УНР, військ. і гром. діяч, видатний чл. УПСР («центрист»); чл. Укр. Центр. Ради та Ген. Військ. Комітету (1917), 1918 товариш військ. мін. й мін. праці, пізніше військ. мін. УНР. На поч. 1919 командир Окремого кордонного корпусу і начальник залоги в Кам'янці Подільському.

Жуляни (III—11), с. під Києвом (з півд. зах.); восени 1918 бої Січових Стрільців з гетьманськими відділами; 29. 8. 1919 — бій військ УНР і УГА з большевиками перед здобуттям Києва.

Жупа, назва копалень соли та солеварень в середньовічній Польщі; їх управителі т. зв. «жупники» були королівськими урядовцями. На укр. землях існували Ж. в Самборі, Перемишлі й Сяноці.

Ж. — також адміністративно-територіяльна одиниця у півд. слов'ян. Звідси слов. назва угор. комітатів (vármegye) — жупи і їх начальників — жупани. Українці в Угорщині до 1919 жили на території таких жуп: Спиш, Земплин, Шариш, Уж, Берег, Уґоча, Мармарош та розкинені в меншості по ін. жупах. Чехо-словацький уряд зберіг до 1927 на Закарпатті і Словаччині адміністративно-територіяльний поділ на жупи.

Жупінас Дмитро (* 1892), підполк. Армії УНР, командир 1 Одеського, 24 Запор. ім. гетьмана Сагайдачного піхотних полків, Збірного кінно-запор. полку в Зимовому поході та 2 кінного полку Окремої кінної дивізії; з 1952 в ЗДА.

Журавель звичайний (Grus grus L. синонім Megalornis grus L.), гніздовий перелітний птах з ряду журавлиних; довж. тіла самця 1,2 м, самиці менша, вага 4—7 кг, розмах крил до 2,3 м; життя зв'язане з озерними, болотистими, річковими місцевостями. Ж. з. поширений в ліс., рідше в лісостеп. смугах України; ізольовані колонії на Сіваші й Присівашші; не гніздиться в Криму. Відлітає у серпні-вересні, прилітає в березні-квітні. В степах, рідше в лісостепу, раніше був поширений менший від Ж. з. журавель степ. (Anthropoides virgo L.), тепер вже дуже рідкий; зустрічається невеликими групами в р-ні Кіркінітської затоки, Сівашу та Керчинського півострова.

Журавель Андрій (* 1892), лікар, 1918 чл. Укр. санітарної комісії в Берліні, в 1930-их рр. доц. Укр. Туберкульозного Ін-ту в Харкові. Заарештований 1938, дальша доля невідома.

Журавець (Geranium L.), однорічні або багаторічні рослини з родини журавцюватих, на Україні бл. 20 видів. З них найбільш поширені: Ж. кривавий (G. sanguineum L.), Ж. лучний (G. pratense L.) і Ж. болотяний (G. palustre L.), ростуть по луках і між кущами. Коріння Ж. кривавого мають в собі 18% гарбувальних речовин, Ж. болотяного — 19—44%, тому їх вживали на шкіряних зав. Деякі види — декоративні.

Журавина, або журавлині ягоди (Oxycoccos quadripetalus Gilib.- Vaccinium Oxycoccos L.), рослина з родини вересуватих, приземний повзучий півкущик до 60 см завдовжки, з рожевими квітками й червоними ягодами, їстівними аж після заморозків; росте на болотах і в горах. Ягоди містять вітаміни С, мають протискорбутові властивості. Ягоди й сік використовують в харч. пром-сті та в медицині як охолоджуючий напій при гарячкових захворюваннях.

Журавлівка, с. б. *Вапнярки* на сх. Поділлі. 26. 12. 1919 успішний бій 3 Залізної дивізії із 45 больш. дивізією на відтинку Вербове—Ж., що закінчився відкиненням большевиків на Тульчин.

Журавно (IV—5), до другої світової війни м-ко, нині с. на правому березі Дністра, поблизу гирла р. Свічі; р. ц. Дрогобицької обл., в околицях видобуток природного горючого газу; 1676 р. битва поль. короля Яна Собеського з турками і укладення прелімінарного мирного договору. 17. 10. 1676 р. Журавнинська угода, яка полегшила на користь Польщі тяжкі умови *Бучацького миру*.

Журавський Дмитро (1810—56), видатний економіст і статистик, керівник статистичного відділу Комісії для опису губерень Київ. шкільної округи. Ж. розробив для цього плян (1851) і провадив досліди в галузі статистики населення. Гол. праця Ж. «Статистическое описание Киевской губернии» (I—III, 1852) належить до перших цінних монографій екон.-статистичного дослідження окремих укр. земель. Теоретично-методичне значення має праця Ж. «Об источниках и употреблении статистических сведений» (1846, 2 вид. 1946); з ін. праць Ж. — «О кредитных сделках в Киевской губернии» (1856). В госп. політиці Ж. критикував кріпосницькі відносини і відстоював ліберальні погляди.

Журавський Дмитро (1821—91), вчений інж. укр. роду з Курщини; закінчив Ніженський Ліцей і Ін-т Корпусу Інженерів Шляхів у Петербурзі, де й працював усе життя; був діяльним чл. Укр. Громади. Проєктував і збудував ряд важливих мостів, залізниць і військ. споруд; спеціяліст з опору металів.

Журакївський Геннадій (* 1894), педагог, на поч. 1930-их рр. викладач Київ. Ін-ту Нар. Освіти і співр. Н.-Д. Катедри Педології при ВУАН; праці з іст. освіти на Україні й з методики навчання.

Жураковська де Сас Євгенія Ольга († 1915), укр.-нім. поетка родом з Буковини; посмертна зб. поезій „Gedichte" (1915).

Жураковський Василь († 1730), ген. осавул (1710—24), керував (разом з ген. бунчужним Яковом Лизогубом) Гетьманщиною (1723—24), обстоював автономію України, за що був ув'язнений у Петербурзі (1724), а потім кілька років жив там і в Москві на засланні.

Жураковський Іродіон († 1736), архимандрит Межигірського манастиря (1709—22), єп. чернігівський (1722—33); відомий оборонець православія.

Жураковські, шляхетсько-старшинський рід на Лівобережжі: Михайло Ж., сотник сосницький (1649); його син Яків Ж. († 1704), полк. ніженський (1678—85). З синів Якова Ж. — Лук'ян Ж., полк. ніженський (1708—18) і Василь Ж. (див.). Внук Лук'яна Андрій Ж. був останнім ніженським полк. (1774—82). До цього роду належав Іродіон Ж. (див.).

Журахович Семен (* 1907), сов. журналіст і письм., співр. «Радянської України»; репортажі, нариси, оповідання на актуальні сов. теми, в офіц. дусі повість «До них іде весна» (1952) й ін.

Жураховський Данило, театральний антрепренер на Україні в сер. 19 в.; їздив з своєю трупою по Лівобережжю, Півд. Україні, Криму і Кубані, мандруючи й по ярмарках та виставляючи усі відомі на той час укр. п'єси.

Журба Галина, псевд. Нивинської, нар. Домбровської (* 1888), письм. родом з Поділля; перша зб. оповідань «З життя» (1909). 1910—14 співр. «Укр. Хати» (оп. «Коняка», «Похід життя», «Пісня на одній струні», цикл «Цвітучий сад», «Сильветки на тлі неба»). Окремі кн.: «Похід життя» (1919), сценічний етюд «Маланка» (1921), повісті «Зорі світ заповідають» (1933), «Революція йде» (1937), «Доктор Качйоні» (1943) й ін. Мемуарна повість «Далекий світ» (1955). Тепер в ЗДА.

Г. Журба

Журлива (псевд. Котової) Олена (* 1898), поетка; поезії в «ЛНВ», «Укр. Хаті», пізніше в «Червоному Прапорі», «Червоному Шляху», «Глобусі» тощо. Тепер пише в сов. дусі; зб. «Металом горно» (1926), «Багряний світ» (1930); крит. ст., переклади Л. Українки і В. Стефаника на рос. мову.

О. Журлива

Журман Ілля († 1783), ген. суддя (1756—82), був послом гетьмана К. Розумовського до Петербурґу (1750, 1751); губернатор новгородсіверського намісництва (1782—83).

«Журнал бібліотекознавства та бібліографії», періодичне вид. Всенародної Бібліотеки України, виходив у Києві в 1927—29 рр.

Журналістика, див. *Преса*.

Жученко Михайло (1840—80), адвокат, гром. діяч на Слобожанщині; один із

засновників і добродіїв НТШ у Львові; гол. ради адвокатів у Харкові.

Жученко Федір, полтавський полк. 1659—91 (з перервами), прихильник Юрія Хмельницького; противник І. Мазепи, тесть В. Кочубея та І. Іскри.

З

Забави, здавна на Україні відбувалися під час певних обрядів і двобоїв. Про такі обрядові З. часто згадують давні укр. пам'ятки. Поширеними З. були ігрища, жін. хороводи, розваги, зв'язані з родинним життям, особливо з весіллям. Розповсюджені були З., сполучені з Різдвом, Новим Роком, масницею, Великоднем, з святами Івана Купала, св. Андрія й ін. Відомі також парубочі гри й змагання, зв'язані з нар. спортом. Надзвичайно різноманітні гри та З. дітей.

Народні ігрища (з Кенігсберзького літопису)

Забашта Любов (1918), поетка родом з Прилуки; попри поезію в офіц. сов. дусі, приділяє багато уваги інтимній ліриці. Зб. поезій «Нові береги» (1950), «Щоб мовчали гармати» (1952), «Калиновий кетяг» (1956) й ін.

Забєлін Іван (1820—1908), відомий рос. історик і археолог, почесний чл. Рос. Академії Наук, автор «Истории руской жизни с древнейших времен». На Україні досліджував скитську могилу Чортомлик на дол. Дніпрі (1863) й грецьку могилу Велика Влизниця на Тамані (1864); «Чертомлицкая могила. Древности Геродотовой Скифии» (2 тт., 1865—72).

В. Забіла

Забіла Віктор (1808—69), поет-романтик, родом з Борзенщини; літ. діяльність почав у 1830-их рр., друкувався в альманасі «Ластівка» (1841). Зб. ліричних поезій З. «Пісні крізь сльози» видав (1906) І. Франко. Малооригінальна поезія З. з мотивами смутку не мала помітного значення, хоч його пісні «Гуде вітер вельми в полі» і «Не щебечи, соловейку», покладені на музику М. Глінкою, набули великої популярности.

Забіла Надія (1868—1913), дружина М. *Врубеля,* солістка опер у Києві, Харкові й Тифлісі, кольоратурне сопрано; Мікаеля («Кармен»), Олімпія («Казки Гофмана»), царівна Лебідь («Казка про царя Салтана»), Волхова («Садко»), Снігуронька (в одноіменній опері) й ін.

Забіла Наталя (* 1903), поетка, родом з Петербурґу, друкуватися почала 1924. Перші поезії З. писані під впливом модернізму, якого вона пізніше під сов. політ. тиском мусіла позбутися. Зб. поезій «Далекий край» (1927), «Соняшні релі» (1928), «Будівниче» (1930), «В дні тривог» (1945), «Промені» (1951) та ін. З 1930-их рр. З. пише перев. для дітей (вибрані твори для дітей «Під ясним сонцем», 1949); переклад «Слова о полку Ігореві» на сучасну мову.

Н. Забіла

Забіла Петро (1580—1689), родоначальник роду З. (див.), держ. діяч другої пол. 17 в.; 1648 р. перейшов на бік Хмельницького й став полк. борзенським (1649, 1654—55). 1654 і 1655 рр. їздив до Москви як посланець І. Золотаренка. Прихильник І. Виговського (1659), ген. суддя (1663—69) за І. Брюховецького, з яким 1665 р. їздив до Москви. За Д. Многогрішного дістав уряд ген. обозного (1669—87). 1672 очолив змову проти гетьмана, маючи на думці захопити булаву, яка, однак, дісталася І. Самойловичу.

Забіла Степан, син Петра З., посол І. Самойловича до Москви (1672), учасник чигиринських і кримських походів, ген. хорунжий (1678—83), полк. ніженський (1687—94).

Забіли, шляхетсько-старшинський рід на Чернігівщині, що походить від ген. обозного Петра З. (див.), нащадки якого посідали визначне місце в укр. політ. й культ. житті 17—19 вв. Найвизначніші з них: Степан З. (див.); Василь З., брат Степана, ген. хорунжий (1690); Михайло З., внук Петра, ген. суддя (1729—39). До цього роду належали поет Віктор З. (див.) і різьбар Пармен *Забіло*.

Забілло Катерина (1900—43), уроджена Бабич, дружина сотн. Миколи З.; під час визвольних змагань 1917—18 рр. бунчужна полку кінноти Армії УНР; померла на еміґрації в Царгороді.

Забілло Микола, сотн. армії УНР, на еміґрації гром. діяч в Царгороді (Туреччина).

Забіло Пармен (1830—90), скульптор, закінчив Академію Мистецтв у Петербурзі (1857); перев. портретні бюсти; м. ін. мармурове погруддя Шевченка в Чернігові, Гоголя в Ніжені й ін.

Заблоцький-Десятовський Андрій (1807—81), економіст родом з Чернігівщини, госп. і осв. діяч в Росії; працював в міні держ. маєтків за часів ґрафа П. Кісельова; ворог кріпацтва. Праці: «О крепостном состоянии» (1841), «Финансовое управление и финансы Пруссии» (2 тт., 1871), «Граф П. Д. Киселев и его время» (4 тт., 1882) й ін.

Заблоцький-Десятовський Михайло (1805—58), рос. статистик і економіст укр. роду, брат Андрія; ред. одного з перших вид. Рос. Геогр. Т-ва «Сборник статистических сведений о России» (1851), автор праці «Исторические исследования о ценностях в древней России» (1854) й ін.

Заблоцький-Десятовський Павло (1804—72), брат Андрія й Михайла, проф. Мед.-Хірургічної Академії в Петербурзі.

Заблудів, м-ко на півн. Підляшші, на півд. сх. від Білостоку в Польщі, положене на білорус.-укр.-поль. пограниччі. 1567—68 на кошти гетьмана Григорія Ходкевича була заснована в З. друкарня, в якій І. Федорович і П. Мстиславець видрукували *Заблудівське євангеліє* 1568—69 та Псалтир із Часословом 1570.

Заблудівське євангеліє («Книга зовомая еуаггеліє учителное»), перше друковане *учительне євангеліє* (збір інтерпретацій і повчань на літургійні євангельські читання), надруковане (1568—69) І. Федоровичем та П. Мстиславцем на доручення Г. Ходкевича, гетьмана В. Князівства Лит., у Заблудівській друкарні. Всупереч традиції використовувати нар. мову в учительних євангеліях і бажанню Г. Ходкевича «переложити на простую молву», надруковане тодішньою ц.-слов. мовою.

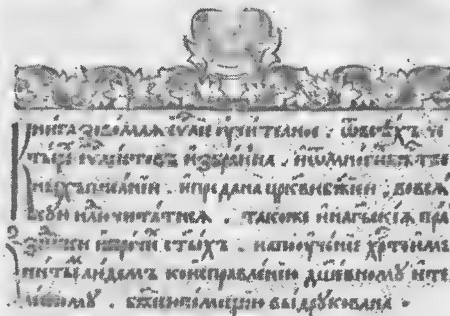

Заголовок Заблудівського євангелія

«Забой», літ. орг-ція Донбасу, утворена 1925. Спочатку до «З.» входили перев. рос. письм. на чолі з критиком О. Селівановським. З розвитком українізації «З.» поповнювався укр. письм., тим часом як рос. почасти вибули з Донбасу (О. Селівановський, Б. Горбатов), і провід орг-ції перейшов до рук українців. Користуючись підтримкою М. Скрипника, «З.» українізувався і намагався утримувати свою незалежність, хоч під тиском ЦК КП(б)У з 1927 р. мусів підпорядкуватися *ВУСПП.* З створенням Спілки Радянських Письменників України (СРПУ) 1932 р. «З.» перестав існувати, перетворившись на донецьку філію цієї орг-ції. До «З.» входили І. Ле, Г. Баглюк, В. Гайворонський, К. Герасименко, Б. Павлівський, В. Іванів-Краматорський, М. Рудь, А. Триліський, М. Соболенко, Б. Семенів, П. Чебалін, Д. Ткач й ін. З поч. наступу на укр. культуру у 1930-их рр., що особливо гостро здійснювався на Донбасі, більшість кол. членів «З.» були розстріляні (Б. Павлівський, Г. Баглюк) або заарештовані й заслані (В. Іванів-Краматорський, М. Соболенко, Ф. Ковалевський, Ю. Западинський, І. Ткаченко й ін.). Літ. орган — журн. *«Забой».* *В. Гай*

«Забой», літ. журн. донецьких письм., заснований 1922 при газ. «Кочегарка» (Артемівське), спочатку рос. мовою, в сер. 1920-их рр. українізований, з 1925 орган літ. орг-ції цієї ж назви (див.); ред. Г. Баглюк. 1932 перейменований на *«Літературний Донбас».*

Заболотів (V—6), с. м. т. над р. Прут на Покутті; р. ц. Станиславівської обл., 4 500 мешк. (1931); тютюново-ферментаційний завод.

Заболотний Володимир (* 1898), архітект, д. чл. і президент Академії Архітектури УРСР (з 1945 р.), д. чл. Академії Архітектури СССР; закінчив Київ.

Художній Ін-т (учень В. Кричевського) (1928), проєктував і побудував 1929—33 багато міст і роб. осель на Донбасі й Криворіжжі; палац піонерів (1935—37) і будинок Верховної Ради УРСР (1936—39) у Києві, житлові будинки у Дніпропетровському й ін.; у працях, що відзначаються монументальністю і ясністю композиції, використовує зразки нар. будівництва та укр. декоративно-орнаментальні мотиви.

В. Заболотний

Заболотний Данило (1866—1929), визначний мікробіолог і епідеміолог родом з Поділля, закінчив природничий фак. Одеського і мед. фак. Київського Ун-ту, до 1897 працював у Києві, в 1898—1919 рр. в Петербурзі як проф. Жін. Мед. Ін-ту і Військ.-Мед. Академії; з 1919 знову на Україні — в Одесі й Києві, з 1922 д. чл. ВУАН, її през. (1928—29), д. чл. АН СССР, засновник Ін-ту Мікробіології та Епідеміології (нині ін-т АН УРСР носить його ім'я). 1897—99 З. брав участь в експедиціях для вивчення чуми в Індії, Арабії, Китаї, Монголії, Персії, а в 1910—17 сам керував експедиціями в Одесі, Манджурії, Туркестані, на Уралі й Донщині. З. є автором близько 100 праць, в основному присвячених вивченню чуми, холери й сифілісу. Світове значення має його дослідження чуми; він перший виявив ролю польових гризунів у поширенні чуми. З. працював над етіологією і патогенезою сифілісу, зокрема вивчив його збудника «бліду спірохету». З. кілька разів керував боротьбою з чумою, холерою й висипним тифом в Росії й на Україні; його наук. і орг. робота спричинилася до ліквідації цих епідемій. Гол. праці: «Чума. Эпидемиология, патогенез и профилактика» (1907), «Сифилис, его патогенез и этиология» (1909), підручники «Общая бактериология» (1909), «Основы эпидемиологии» (1927) та укр. мовою «Мікробіологія». АН УРСР видала вибрані праці З. «Избранные труды»: 1 т. «Чума», (1956) і 2 т. «Холера» (1957). С. Чоботарка (Крижопільського р-ну Вінницької обл.), де вродився і похований З., носить тепер назву Заболотне, а з його садиби створено меморіяльний музей.

Д. Заболотний

Заболоття (II—5), с. в півд.-зах. частині Волинського Полісся, р. ц. Волинської обл.

Заболотці (III—5), с. над джерелом р. Стир; р. ц. Львівської обл.

Забори, див. *Дніпрові пороги й забори.*

Заборовський Рафаїл († 1747), правос. архиєп. київський (з 1731), з 1743 митр., чл. Рос. Синоду (з 1723), однодумець архиєп. Т. *Прокоповича.* З. сприяв нівеляційним заходам рос. уряду в укр. Церкві; працював над піднесенням наук. рівня і матеріяльного стану Київ. Духовної Академії. За З. були збудовані лаврська дзвіниця (1736—45), дзвіниця Софійського собору, бароккова брама З. (див.) й ін.

Р. Заборовський

Заборовський (Zaborowski) Тимон (1799—1828), поль. поет родом з Галичини, представник *«укр. школи»* в поль. літературі; поезії і драматичні твори про минуле України: „Dumy Podolskie z czasów panowania tureckiego" (посмертне вид. 1830) й ін.

Заборовського брама, парадна в'їздова брама до подвір'я митрополичого будинку, збудована на кошти митр. Рафаїла *Заборовського* в цегляних мурах, які 1746 р. виводили навколо собору св. Софії в Києві. З. б. багато прикрашена орнаментом, збудована, можливо, архітектом Ґ. *Шеделем,* вважається зразком найдосконалішого й найпишнішого укр. бароккового стилю. Реставрована 1946—48.

Брама Заборовського

Заборола, оборонні споруди на валах городищ княжої доби з паль, густо повбиваних в землю, пізніше з дерев'яних зрубів, наповнених землею й камінням та пообкидуваних землею (Білгородка б. Києва).

Заброда-Костюк Оксана (* 1923), акторка, з 1950 р. режисер Київ. театру юного глядача. Постави: «Комсомольська лінія», «Суворовці», «Сторінка життя», «Її друзі», «Біла троянда», «Вій, вітерець», «Пастушка» й ін.

Забужжя, Забузька Русь, Забузька Україна, інколи назва З. вживається на означення укр. земель на лівому березі р. Бугa — *Холмщини й Підляшшя.*

Забузький район, р-н в півн.-зах. частині Львівської обл. з містами *Белз* (р. ц.) і Угнів, створений 1951 на території, одержаній від Польщі в обмін за територію з м. Устрики Долішні й Лютовиська, в сточищі гор. Сяну (сов.-польс. договір з 15. 2. 1951).

Забузький Семен, коз. старшина, прихильник Польщі, 1649 призначений поль. королем на «старшого над військом Запорозьким», замість гетьмана Б. Хмельницького. Після Зборівської угоди З. залишився при поль. війську. Про дальшу його долю відомостей немає.

Завадзький (Zawadzki) Олександер (1798—1868), поль. природознавець першої пол. 19 в., деякий час викладач Львівського Ун-ту; праці з ботаніки й зоології Галичини та Буковини.

Завадинці, с. Смотрицького р-ну Хмельницької обл.; старовинне поселення з пам'ятками від неолітичної до княжої доби.

Р. Завадович

Завадович Роман (псевд. Роляник) (* 1903), дитячий письм.-педагог, співр. дитячих журн. у Львові й на еміґрації; з 1953 гол. Об'єднання Працівників Дитячої Літератури ім. Л. Глібова в ЗДА; автор віршів, прозових і сценічних творів та статтей на теми літератури для дітей і молоді.

Завадовський Євстахій, дереворитник, один з перших визначних бароккових ґраверів 80-их рр. 17 в.; працював у Києві і Львові; дереворити З. в львівському «Апостолі» (1696), «Октоїху» (1686 і 1715), «Служебнику» (1712), в «Акафістах» Києво-Печерської Лаври (1693) й ін.

Завадовський Петро (1738—1812), син Василя, вихованець Київ. Академії, секретар Малорос. Колеґії (1767), з 1774 на рос. держ. службі, секретар і фаворит Катерини II. З. одержав титул графа й великі маєтності на Україні та Білорусі; виконував ряд держ. функцій, м. ін. був сенатором, мін освіти (1802—10), гол. департаменту законів Держ. Ради (1810). З. відограв визначну ролю у відкритті Харківського Ун-ту (1805) і ряду ін. учбових закладів на Україні.

Завадовські, укр. шляхетсько-старшинський рід на Чернігівщині. Яків З. був «дворянином» гетьмана Самойловича й стародубським полковим суддєю (1703—05) та наказним полк. (1693, 1703—04). Син Якова Василь і внук Василь, учасник поль. і тур. походів 1730-их рр., були бунчуковими товаришами. З синів останнього, які згодом дістали графський титул, відомі Петро (див.), рос. держ. діяч, і Яків, останній полк. стародубський (1778—82) і новгородсіверський губернатор (1794).

Завадська Валентина (* 1886), педагог і жін. діячка, до 1920 в Києві, згодом у Львові і Варшаві; тепер у Канаді.

Завадський Михайло (1828—1888), укр. композитор поль. походження; автор бл. 500 творів для фортепіяна (м. ін. «Укр. шумки», «Шумки й думки») і сольових пісень.

Завадський Сергій (1871—1943), правник і суд. діяч з поль-укр. роду на Поділлі; товариш обер-прокурора Сенату в Росії, за гетьманату чл. Держ. Сенату, держ. секретар і чл. Колеґії Верховних Правителів Держави (закон 1. 8. 1918); на еміґрації в Празі працював в рос. наук. установах, виступаючи проти укр. «сепаратизму».

Заваликут Іван (* 1885), адвокат, пром.-політ. діяч спершу Тернопільщини, згодом на Коломийщині; посол від УНДО до поль. сойму в 1928—38; нині в ЗДА.

Завалів, с. над р. Золотою Липою на зах. Поділлі, Підгаєцького р-ну Тернопільської обл.; руїни василіянського манастиря і замка з 16 в., відомого з оборони проти турків; у серпні 1915 р. р-н прориву рос. фронту австр. відділами і УСС.

В. Заварихин

Заварихин Василь (1896—1948), хореограф, учень А. Дункан; з 1921 на еміґрації; виступав в багатьох операх Европи і мав власну студію клясичного балету. Балетні праці на укр. теми «Коз. діти», «Дніпрові діти», «Ревуха», «Мазепіяда», «Карп. Україна» та ін. Помер у Мюнхені.

Заварихина-Інджілова Анна (* 1899), дружина Василя З., балерина; вчилася в хореографічній школі в Петербурзі (1907—16), згодом у Парижі; виступала в різних містах Европи. З 1950 в Торонто (Канада) веде балетну школу «Аполлон».

Завихост (Zawichost), м. в Польщі над Вислою б. Сандомира. В З. 1205 р. загинув *Роман Мстиславич,* кн. гал. і волинський у битві з поль. князями Лешком Білим і Конрадом Мазовецьким.

Завісна Олена († 1654), дружина сотника З., відзначилася при героїчній обороні м. *Буші* на Поділлі за Хмельницького (1654); після смерти свого чоловіка З. перебрала провід над оборонцями перед переважаючими поль. силами, а коли не було змоги боронитися, висадила в повітря замок з мешканцями.

Б. Завітневич

Завітневич Василь (* 1899), мовознавець і правник, проф. Київ. Пед. Ін-ту, співр. Комісії звичаєвого права ВУАН. Видав документи про життя А. Тесленка (1940), автор граматики укр. мови для сер. шкіл і ряду літературознавчих статтей. Тепер в ЗДА — правос. церк. діяч і дир. Наук-Богословського Ін-ту.

Завітневич Володимир (1853—1927), історик і археолог білор. роду, проф. Київ. Духовної Академії, 1918 чл. Наук. Комітету при мін-ві віроісповідань Укр. Держави. Праці про «Палінодію» З. Копистенського (1883), про кн. Святослава й Володимира В., зокрема: «Владимир Святой как политический деятель» (1890); З. збирав слов. та скитську старовину і досліджував могили («К вопросу о выработке критерия для классификации курганов по типам», 1890).

Загадка, короткий алегоричний опис якоїсь речі чи явища, що треба розгадати. З. зформульована стислою, образною мовою. Найчастіше образи укр. З. тісно пов'язані з хліборобським побутом. (Див. ЕУ І, стор. 271—72)

Загаєвич Микола (1889—1918), чотар УСС, сотн. Армії УНР, один з організаторів гал. полку Січ. Стрільців у Києві; поляг у бою під Мотовилівкою в протигетьманському повстанні.

Загаєцький манастир, Святоіванський, кол. чоловічий манастир в с. Загайці б. Крем'янця на Волині, заснований 1636 р.; спочатку правос., в 1714—94 рр. — уніятський; у 18 в. школа філософії для ченців василіян, в 1774—94 рр. — також риторики. В З. м. була збережена цінна бібліотека й архів з матеріялами з 16—18 вв.

Загайкевич Богдан (* 1887), брат Володимира, учитель гімназії; гром. і осв. діяч, довголітній гол. т-ва «Боян» та дир. музею «Стривігор» в Перемишлі; популярні іст. розвідки і ст.; нині в ЗДА.

Загайкевич Володимир (1876—1949), адвокат, гром.-політ. діяч; гол. ряду культ. і госп. установ у Перемишлі. 1912—18 посол до австр. парляменту, 1918 чл. УНРади ЗУНР, опісля ув'язнений поляками. 1928—35 посол до поль. сойму від УНДО, 1928—30 його віцемаршал і гол. укр. соймового клюбу. Під Польщею З. виступав як оборонець в багатьох політ. процесах; писав ст. на політ. й правничі теми. 1939—44 віцепрез. Апеляційного Суду в Кракові. Помер на еміґрації в Баварії.

В. Загайкевич

«Загальна Бібліотека», див. *«Українська Накладня»*.

«Загальна Книгозбірня», в-во Д. Николишина в Коломиї 1914—33; в «З. К.» вийшло кількадесят книжок, перев. Д. Николишина, У. Кравченко, Т. Шевченка й переклади з Платона, Овідія, Демостена, Ціцерона й ін.

Загальна Українська Безпартійна Демократична Організація (також Всеукр. Заг. Орг-ція), нелеґальна гром.-культ. орг-ція, заснована в Києві 1897 з ініціятиви О. Кониського; об'єднувала укр. діячів з київської *Старої Громади*, чл. «Братства Тарасівців», полтавської, чернігівської, одеської та петербурзької громад і окремих осіб з ін. міст. В 1900 р. нараховувала бл. 150 чл.; з 1901 стала спілкою автономних громад і, крім культурницької, прийняла також політ. проґраму (нац. автономія України, федеративна перебудова Росії); в 1904 З.У.Б.Д.О. перетворилася на Укр. Дем. Партію, об'єднавшися згодом з Укр. Радикальною Партією, прийняла назву *Укр. Дем. Радикальної Партії.* 1908 партія влилася в безпартійну орг-цію ТУП *(Т-во Укр. Поступовців),* що проіснувала до революції 1917.

З.У.Б.Д.О. вела перев. вид. діяльність, ініціювала в-во *«Вік»,* утримувала книгарню «КСт.», стимулювала кооп. рух тощо. Заходами З.У.Б.Д.О. 1903 р. проведено ювілей І. Котляревського в Полтаві. Гол. діячі: В. Антонович, П. Житецький, М. Лисенко, М. Комаров, І. Шраг, Є. Чикаленко, М. Грушевський, Б. Грінченко, І. Стешенко, Є. Тимченко, М. Кононенко, О. Черняхівський, О. Бородай, С. Єфремов, М. Міхновський, О. Русов й ін.

Література: Єфремов С. З гром. життя на Україні. К. 1909; Чикаленко Є. Спогади 1861—1907. Нью-Йорк 1955.

Загальна Українська Рада у Відні, заг.-укр. політ. орг-ція, що постала 5. 5. 1915 у Відні як розширення гал. *Гол. Укр. Ради* на всі укр. землі. З.У.Р. мала бути репрезентацією всього укр. народу

під час війни, а тим самим також найвищим і єдиним укр. представництвом в межах Австро-Угорщини. До складу З.У.Р. входили з Галичини — 14 делеґатів з Нац. Дем. Партії, 6 з радикальної, 1 соц.-дем.; з Буковини — 5 нац. демократів, 1 соц.-демократ, 1 з Укр. Нар. Партії; з підрос. України 3 делеґати від Союзу Визволення України; разом 34 члени. Персональний склад членів часто мінявся. Програма З.У.Р.: щодо укр. земель під рос. пануванням — самостійна укр. держава, щодо укр. земель Австро-

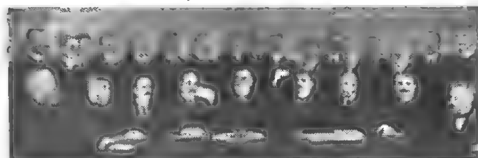

Загальна Укр. Рада в Відні. Зліва направо сидять: Т. Драчинський, В. Бачинський, М. Ганкевич, М. Василько, К. Левицький, Є. Петрущевич, Л. Бачинський, Є. Олесницький, В. Панейко. Стоять: І. Боберський, В. Дорошенко, Ю. Бачинський, О. Скоропис-Йолтуховський, В. Темницький, М. Лагодинський, О. Назарук, І. Макух, Л. Левицький, К. Трильовський, І. Семака, С. Голубович, В. Ясеницький, Я. Весоловський, О. Попович, С. Баран, С. Онишкевич

Угорщини — територіяльно-нац. автономія і об'єднання укр. земель в один автономний край. Провід в З.У.Р. належав президії, до якої входили: К. Левицький — гол., М. Василько, Л. Бачинський (згодом Я. Весоловський), М. Ганкевич (пізніше В. Темницький) — заступники гол., О. Скоропис-Йолтуховський (згодом М. Меленевський) — уповноважений Союзу Визволення України, секретар В. Темницький. По проголошенню цісарського маніфесту з 4. 11. 1916 про створення поль. королівства та відокремлення й широку автономію з поль. перевагою Галичини в складі Австро-Угорської держави становище З.У.Р. захиталося й політ. провід укр. життя в Австрії перейшов до укр. парляментарної репрезентації.

Загальне обов'язкове навчання, див. *Обов'язкове загальне навчання.*

Загальний Український Комітет, політ. репрезентація амер. українців у складі 22 осіб, створена на Першому укр. соймі в Нью-Йорку 30—31. 10. 1915, на якому були представлені понад 450 т-в. Політ. програма З.У.К. — боротьба за створення незалежної укр. держави як дальша мета, в існуючій ситуації — підтримка вимог автономії для українців в Австро-Угорщині й Росії. Згодом З.У.К. прийняв назву Укр. Федерації в Злучених Державах, яка проіснувала до 1918 р.

Загаров (Фессінґ) Олександер (1877—1941), визначний актор, режисер і педагог родом з Єлисаветграду, закінчив Муз.-Драматичне Училище Моск. Філармонічного Т-ва (учень В. Немировича-Данченка), 1898—1904 актор Моск. Художнього Театру, згодом актор і режисер провінційних рос. театрів, з 1910 у Москві й Петербурзі, з 1918 режисер Першого Держ. Укр. Драматичного Театру в Києві, далі Театру ім. Шевченка, викладач Муз.-Драматичного Ін-ту ім. М. Лисенка; 1921 переїхав до Львова, де став режисером театру «Укр. Бесіди»,

О. Загаров

в якому працював до 1927, здійснюючи свою програму психологічно-літ. театру. Театр З. в Галичині мав переломове значення. Брак коштів на утримання театру змусив З. переїхати на Закарпаття, звідки він повернувся 1928 р. до Харкова, де працював в Червонозаводському Театрі, згодом в укр. театрі «Жовтень» у Ленінграді. Політ. переслідуваний, З. повернувся на рос. сцену Москви, Хабаровська, Владивостоку, Коврова. Гол. постави З.: «Гріх» (Винниченка), «Візник Геншель» (Ґавптмана), «Примари», «Гедда Ґаблер», «Нора» (Ібсена), «Батько» (Стрінберґа), «Тартюф» (Мольєра), «Мірандоліна» (Ґольдоні), «Отелло» (Шекспіра) й ін. З. приніс на укр. сцену течію модерного реально-психологічного театру. Погляди З. на театр висловлені в його кн. «Мистецтво актора» (1920). *В. Г.*

Загати, див. *Греблі.*

Загвойський Йосип, співак і вчитель церк. співу 17 в.; 1656 привезений з Києво-Печерської Лаври до Москви для керування хоровим співом.

Загін, військ. частина, сер. між куренем і полком, складена з різних родів зброї; може бути зформована тільки для визначених бойових операцій або як постійна адміністративно-оперативна одиниця. Під час укр. визвольних змагань загонами називалися часто більш або менш чисельні повстанські відділи. В укр. реґулярній армії існували якийсь час військ. частини з назвою З.; напр., Окремий Запор. загін (див. *Запор. корпус*), Окремий загін Січ. Стрільців (див. *Січ. Стрільці*), *Коз. загін ім. Ґонти,* 16 піхотний загін полк. М. Шаповала і Загін полк. Шандрука (див. *Третя залізна стрілецька дивізія*).

Загірний Николай, псевд. о. *Качали* Степана.

Загірня Марія, псевд. М. *Грінченко.*

Загір'я, с. на півдн. від м. Василькова

на Київщині; 28. 8. 1919 наступ большевиків на Самбірську (8) бриґаду УГА на лінії З.—Глеваха, відбитий Сокальською (5) бриґадою УГА.

Загориння, інколи вживана назва найбільше заболоченої частини *Полісся,* положеної на сх. від р. Горині, обабіч рік Льви, Ствиги й Уборті.

Загоровський Василь († 1577, за ін. даними 1580), брацлавський каштелян; під час тат. нападу потрапив у неволю (1576), де 1577 написав «Завіщання», зокрема щодо виховання своїх дітей — цікава культ.-іст. пам'ятка. Помер у неволі.

Загоровський Євген (* 1885), син Олександра, проф. Одеського Ун-ту, дослідник іст. чужоземної колонізації та адміністрації Півд. України другої пол. 18 в. Гол. праці: «Славянская колонизация Новороссийского края» (1910), «Организация управления Новороссии при Потемкине в 1774—91 годах» (1913) й ін.

Загоровський Микола, капітан рос. армії, склав «Топографическое описание Харьковского наместничества» (1787).

Загоровський Микола (1893—1934), гідробіолог, в 1930-их рр. проф. Одеського Ін-ту Нар. Освіти й Ін-ту Нар. Госп-ва; один з піонерів по вивченню біоценозів Чорного м.

Загоровський Олександер (1850—1919), історик права, проф. Харківського й Одеського Ун-тів; найважливіші праці: «Исторический очерк займа по русскому праву до конца 13 ст.» (1875), «О разводе по русскому праву» (1884), «Курс семейного права» (1902, 2 вид. 1909) й ін.

Загоровський Петро († 1566), батько Василя, городничий і ключник луцький, потім маршалок господарський.

Загоровські, укр. шляхетський рід з Волині герба Корчак. Найбільш відомі Петро (див.) і його син Василь (див.).

Загороддя, вища (до 180 м) і сухіша частина *Полісся,* положена між р. Ясельдою і Пиною, від Підляшшя на зах. по м. Пинське на сх. З. становить легко хвилясту рівнину, воно збудоване з глин дол. морени й пісків. Завдяки кращим порівняно з ін. Поліссям ґрунтам З. також густіше заселене (бл. 50 осіб на 1 км²) і має рільничий характер. Населення чисто укр., попри це, З. входить до складу Білор. ССР. Найважливіше м. *Пинське.*

Загородники, огородники, одна з категорій малозем. селянства в Поль.-Лит. державі 14—16 вв. З. мали двори (загороди) і городи, а частина з них також невеликі поля; вони виконували пішу панщину (без робочої худоби). Спочатку кількість З. була невелика, а пізніше під Польщею (18 в.) їх нараховували на укр. землях із беззем. селянством бл. 50% сіль. населення.

М. Загорська

Загорська Меланія (1837—1892), уроджена Ходотівна; співачка й акторка; виступала в аматорському Чернігівському театрі (під керівництвом О. Марковича), виконуючи ролі героїнь у «Наталці Полтавці» (1862), «Чарах» (1866) й ін. З голосу З. чимало укр. нар. пісень записав М. Лисенко.

Загорський Іван Оникієвич (1858—1904), актор-комік побутового театру, учень М. Кропивницького; на сцені з 1881; гол. ролі: Писар («По ревізії»), Гордій («Доки сонце зійде...»), Голохвостий («За двома зайцями») й ін.

І. Загорський (1858—1909)

Загорський Іван Васильович (1858—1909), визначний актор-комік побутового театру М. Кропивницького й М. Садовського; на сцені з 1889; кращі ролі: Сидір («Бурлака»), Мандатор («Юрко Довбуш»), Акіла Акілович («Суєта»), Лейба («Жидівка вихрестка») й ін.

Загорський Петро (1764—1864), лікар укр. роду, проф. Мед.-хірурґічної Академії в Петербурзі, чл. Рос. Академії Наук, засновник анатомічної школи в Росії; перший підручник з анатомії рос. мовою.

Заготівлі сільсько-господарських продуктів, форма зосередження в руках сов. держави значної кількости с.-г. продуктів для централізованого постачання міст, армії та для експорту; засіб експропріяції неоплаченої частки продукту праці колгоспників на користь держави, тим самим, одно з найгол. джерел накопичення капіталу.

В колгоспах відомі 4 форми З. с.-г. п.: обов'язкові поставки, натуроплата *машино-тракторним станціям* (МТС), держ. закупки та контрактація техн. культур. Крім цього, до заг. держ. фонду З. с.-г. п. здають свою продукцію також *радгоспи* й з держ. млинів надходить мірчук. З. с.-г. п. в УССР керує мін-во заготівель СССР, пляни якого підлягають якнайсуворішому виконанню.

Після революції З. с.-г. п. провадилися методою «продрозкладки» (див. *Воєнний комунізм).* За постановою уряду

УССР від 11. 2. 1919, селянам мало залишатися насіння та по 14,5 пудів хліба на душу на рік, а вся решта забиралася безплатно державою. В 1921 «продрозкладка» була замінена «продподатком» (див. *НЕП*), а з 1924 З. с.-г. п. провадилися через вільний ринок. У 1927 заведено систему контрактації, за якою селяни складали договір на постачання продуктів державі в заміну за пром. товари. З *колективізацією* в 1929—32 заведено примусові хлібоздачі по нормах, встановлюваних у Москві для республік в цілому. Так з врожаю в 18,3 млн. т 1931 в УССР було забрано 7,0 млн. т, а з фактичного врожаю 1932 в 13,2 млн. т за пляном мало бути забрано 6,6 млн. т, в наслідок чого був *голод* (див. також ЕУ І, стор. 551). Від 19. 1. 1933 заведено обов'язкові поставки с.-г. продуктів державі за нормами, встановлюваними більш раціонально. В 1933—34 в УССР норма обов'язкових поставок зерна була 3,1 центнерів з 1 га плянового посіву в колгоспах, що не обслуговуються МТС, і по 2,5 центнерів для тих, що обслуговуються МТС. В 1935 р. обидві норми були відповідно 2,4 і 2,3 центнерів, а протягом 1936—40 незмінно 2,4 і 2,0 центнери. З 1. 6. 1940 обов'язкові поставки в УССР стали нараховуватися з гектара ріллі або оброблюваної землі. Норми хлібопоставок були диференційовані по р-нах: від 20 до 210 кг з 1 га, сер. для 520 р-нів УССР — 137 кг з 1 га. Ці норми проіснували до 1953, а далі, з незначними змінами, до 1958.

Натуроплата за роботи МТС була заведена в 1933 в розмірі 20% врожаю. В 1934—38 вона була знижена в сер. до 125 кг з 1 га зернових. Протягом 1939—53 натуроплата залежала від урожайности та виду робіт і дорівнювала в сер. по 185 кг зерна з 1 га. Впродовж 1954—57 натуроплата встановлювалася незалежно від урожаю в сер. розмірі 220 кг зерна з 1 га.

Розмір усіх держ. заготівель зерна по Україні в сер. на рік за вказані періоди був такий:

Роки	Млн. т
1920—25	1,4
1926—30	5,1
1931—35	5,9
1936—40	6,0
1946—50	5,9
1951—55	6,3
1957	6,6

Так само, як хліб, заготовлялися майже всі інші с.-г. продукти. Протягом 1940—57 колгоспи УССР мусіли здавати по 4,5 кг м'яса державі на 1 га наявної землі на рік. Колгоспники мусіли здавати впродовж 1940—56 по 32—36 кг м'яса на двір, залежно від р-ну, але незалежно від того, чи є в дворі худоба, чи немає. Обов'язкові норми поставок молока державі протягом 1933—40 становили 470 л від колгоспної та 110 л від приватної корови. Впродовж 1941—57 колгоспи УССР мусіли здавати від 16 до 30 л молока від 1 га землі, залежно від р-ну, але незалежно від наявної кількости корів. Колгоспники в цей час мусіли здавати по 176 л молока на корову. Понад обов'язкові поставки держава ще змушувала різними засобами продавати їй продукцію за дещо підвищеними цінами через систему т. зв. децентралізованих заготівель або держ. закупок.

Усі держ. заготівлі м'яса по УССР зросли з 524 000 т у 1940 до 1,1 млн. т у 1957; молока, відповідно з 1,1 млн. т до 4,5 млн. т. В 1957 заготовлено 1,2 млр. штук яєць, 1,5 млн. т картоплі, 1,4 млн. т овочів, 12 400 т льняного сім'я і т. ін.

З. с.-г. п. держава оплачує за монополістично низькими цінами (див. *Ціни*). Сер. колгоспні заготівельні ціни в УССР, незмінні впродовж вказаних періодів (в карбованцях за центнер), були такі:

	1934—54		1955—57	
	Обов'язкові поставки	Державні закупки	Обов'язкові поставки	Державні закупки
Пшениця	9,65	120	25	120
Картопля	10	30	33	43
Свині	60	300	425	880
Рогата худоба й вівці	30	145	154	415
Птиця	90	350	505	1 100
Молоко	15	75	55	135
Масло	250	1 250	905	1 450
Яйця (за 100 штук)	4	20	20	45

Платячи такі низькі ціни, держава визискувала колгоспи. Заготовлені продукти вона потім перепродувала споживачам по високих монополістичних цінах, визискуючи таким чином і їх. Нечувано високі 1 000-відсоткові зиски з цієї леґальної спекуляції (див. ЕУ І, стор. 1126) поступали в держ. скарбницю СССР у формі податку з обігу (див. *Податки*) і використовувалися далі для ін-

дустріялізації, озброєння та утримання бюрократії.

Примусова система З. с.-г. п. гальмувала розвиток сіль. госп.-ва, вбивала в колгоспників ініціятиву та бажання працювати. Нераціональний розподіл норм поставок та натуроплати призводив до того, що одні колгоспи штучно багатіли, а інші постійно були в злиднях. Руйнувалося також присадибне госп-во колгоспників. Такий стан призвів до того, що з 1. 1. 1958 було скасовано усі обов'язкові поставки з присадибних ділянок. Потім, 1. 3. 1958, з реформою МТС, була скасована натуроплата, а 1. 7. 1958 значно зреформовано й обов'язкові поставки. Усі форми колгоспних З. с.-г. п. було об'єднано в держ. закупки, які, однак, залишилися примусовими. Закупні ціни підвищено, проте монополістичний зиск держави з перепродажу З. с.-г. п. залишається дуже високим. З. с.-г. п. фактично перетворилися на ренту, яку колгоспи платять державі за користування держ. землею.

Література: На фронте с.-х. заготовок. журн. 1929—35; Важнейшие решения по сельскому хозяйству. М. 1935, 1939, 1948; Посібник по сіль. госп-ву. Х. 1946; В помощь председателю колхоза. М. 1955; Моисеев М. Экономические основы государственных заготовок сельско-хозяйственных продуктов. М. 1955.

В. Голубничий

«Заграва», двотижневик, орган *Укр. Партії Нац. Роботи*, націоналістичного напрямку, виходив у Львові 1923—24; ред. Д. Донцов, співр. Д. Паліїв, В. Кузьмович.

«Заграва», літ.-мист. журн., вид. Спілки Укр. Письм. і Журналістів в Авґсбурґу, виходив 1946 р.

Закордонний Зіновій (* 1900), дириґент і композитор родом з Київщини, проф. Харківської Консерваторії. Твори: 4 оперети, хорові твори (м. ін. на слова Шевченка), обробки укр. та жид. нар. пісень.

Загродський Андрій (1886—1948), мовознавець у Києві, автор шкільних підручників з описової граматики укр. мови в офіц. сов. дусі, праці з методики навчання укр. мови в сер. школах.

О. Загродський

Загродський Олександер (* 1889), ген.-поручник Армії УНР, в лютому - березні 1918 командир 1 піхотного куреня в окремому Запор. загоні, згодом 1 піхотного полку ім. гетьмана Дорошенка в Запор. дивізії, від листопада 1918 до грудня 1919 — Запор. дивізії в Запор. корпусі, під час Зимового походу Волинської збірної групи та в травні-листопаді 1920 — 2 Волинської стрілецької дивізії; в 1920 заступник головнокомандувача Армії УНР ген. М. Омеляновича-Павленка; з 1949 р. в ЗДА.

ЗАГС (Запис актів грамадянського стану), звичайно в СССР під цією абревіятурою розуміють установи для реєстрації *актів громадянського стану*. Вони існують як відділи м-ва внутр. справ СССР і УССР, а також як підвідділи заг. відділів виконавчих комітетів обл., міськ. і районних совєтів. Міські й районні ЗАГС-и ведуть реєстрацію народжень, смертей, шлюбів, розлук (останнє на основі рішень обл. суду), аднотацій тощо. При сіль. і селищних совєтах, де немає ЗАГС-ів, ці акти записуються безпосередньо у виконавчих комітетах.

ЗАГС утворено в Сов. Росії 1918 р. в системі нар. комісаріяту внутр. справ. Після окупації України 1919 р. ЗАГС було утворено за рос. зразком і в УССР декретом Ради Нар. Комісарів 20. 2. 1919 р.. З 1931, коли наркомати внутр. справ були скасовані, центр. ЗАГС УССР перебував при Президії Центр. Виконавчого Комітету УРСР, обласні — при секретаріятах обл. виконавчих комітетів, а в р-нах — у складі заг. відділів (як підвідділи) районових виконавчих комітетів. 1941 із створенням нар. комісаріятів внутр. справ СССР і союзних республік центр. ЗАГС УССР знов передано відповідному комісаріятові УССР; поруч із тим утворено вперше центр. ЗАГС при наркоматі внутр. справ СССР. З 1958 методично-інструктажне керівництво над працівниками ЗАГС здійснює окремий відділ при мін-ві юстиції УССР. *О. Ю.*

Д. Загул

Загул Дмитро (* 1890), поет, родом з Буковини; з 1915 в Києві, належав до групи символістів «Музагет» (1919), пізніше до спілки «Західня Україна»; заарештований бл. 1935 р., дальша доля невідома. Друкуватися З. почав 1907 р. Зб. поезій: «З зелених гір» (1918), «На грані» (1919), «Наш день» (1925), «Мотиви» (1927); переклади з Ґете («Фавст»), Шіллера, Гайне, Бальмонта, Байрона й ін.; підручник «Поетика» (1923).

Загульський Микола (1862—1935), селянин, гром. і політ. діяч, 1918—19 чл. УНРади ЗУНР від Золочівщини.

Заґреб (Zagreb), м. над р. Савою, столиця Хорватії, 290 000 меш. (1948); культ.,

політ. і рел. центр. хорватів; також осередок рел. і осв. життя гр.-кат. *Крижевецької єпархії* і укр. поселенців *Бачки* і *Боснії*; церква св. Кирила й Методія, духовна семінарія з сер. школою. В 1919 існувала в З. місія ЗУНР (гол. Д. Лукіянович), з 1922 Укр. Просвітнє Т-во, Укр. Студентська Громада, згодом т-во «Дніпро». 1941—44 було організоване укр. представництво (гол. В. Войтанівський), видавався двотижневик *«Думка»;* нині невелика укр. колонія (див. також *Хорватія*).

Церква св. Кирила й Методія і духовна семінарія

Заґурський (Zagórski) Тадей (1866—1934), адвокат, поль. діяч на Україні; гол. «Поль. Нар. Комітету на Русі», 1919—20 представник Пілсудського при гол. штабі Армії УНР; згодом на Волині, ред. газ. „Przegląd Wołyński".

Задвірняк Максим, еп., див. *Максим* Задвірняк.

Задека Мартин, див. *Гак* Анатоль.

Задерацький Микола (1845—80), київ. славіст, видав 4 чч. «Славянского ежегодника» (від 1876 р.) та біографічні праці про Й. Юнґмана (1874), П. Шафаріка (1875) і перекладав на рос. мову іст.-етногр. чеські праці Палацького й Воцеля.

«За Державність», зб. матеріялів до іст. укр. війська, вид. Укр. Воєнно-Іст. Т-ва в Каліші, згодом у Варшаві в 1925—39 рр., за ред. М. Садовського, при співпраці визначних військ. фахівців; вийшло 9 зб.

Задериголова Михайло (* 1898), педагог, на поч. 1930-их рр. викладач пед. фак. С.-Г. Ін-ту в Києві; праці з заг. педагогіки і психології дитини.

Задніпровський Михайло (* 1924), драматичний актор; з 1950-их рр. в Театрі ім. Франка в Києві, гол. ролі: Микита («Дай серцю волю . . .»), Гулак-Артемовський («Петербурзька осінь»), Степан («Дніпровські зорі») й ін.

Задніпров'я, інколи, гол. в 16 і в першій пол. 17 вв., вживана назва на означення земель на лівому березі Дніпра, в той час дуже слабо заселених, приналежних до Литви (з 1569 до Польщі) і Московщини (Слобідська Україна). Див. *Лівобережжя, Слобожанщина.*

Задньопіднебінні, приголосні, творені піднесенням задньої частини спинки язика до м'якого (заднього) піднебіння: при повнім замкненні, перерванім видиховим струмом повітря, постають *експльозивні* приголосні укр. літ. мови, глухий *к*, і дзвінкий *ґ*, а при щілинному звуженні глухий *спірант х* (його дзвінкий допарок *γ* в укр. мові лише комбінаторний варіянт: ти*γ* братів); деякі півд.-зах. укр. говірки знають ще задньоязикове ŋ у групах *нк, нґ* (тоді при зімкненні спинки язика з м'яким піднебінням експіраторний струм повітря проходить ще носовою порожниною). Коли таке зімкнення чи наближення язикової спинки відбувається вже на межі з твердим піднебінням, тоді постають палятальні варіянти *кь, ґь, хь* (у групах *кі, ґі, хі . . .*, а в частині говірок і в групах *ке, ґе, хе, ки, ґи, хи*). Палятальні варіянти З. з'явилися перед *ы* в мові Києва в сер. 12 в., але зникли після переходу *і, ы > и* (кін. 12—13 в.) і знову з'явилися перед новим *і,* що постало в сер. 14 в. з о (кіт, хід). У зах. укр. говірках, що втратили *ы*, палятальні варіянти З. перед старим *ы* з'явилися бл. 16 в. і зберігаються досі. Фонологічно до З. близько стоїть гортанний дзвінкий *спірант г.* *О. Г.*

«Задонщина», рос. повість про перемогу моск. кн. Дмитра (Донського) над військом кримського хана Мамая (1380). Автор називав себе «Софонією Рязанцем». Збереглося 6 здебільша дефектних копій, найстаріша 1470 р. Джерела «З.» — усні та літописні оп., оброблені під значним впливом *«Слова о полку Ігореві»,* якого автор «З.» часто не розумів. У 15 в. постала на укр. або білор. ґрунті переробка «З.». Пізніша прозова обробка увійшла до *«Синопсиса»*. Гіпотеза франц. славіста А. *Мазона,* що «Слово о полку Ігореві» складене пізніше на підставі «З.», зараз переконливо спростована.

Задорожний Богдан (* 1916?), германіст, доц. Львівського Ун-ту; праці про порядок слів у нім. мові, підручник іст. граматики ґотської мови й ін.

Задорожний Валентин (* 1924), маляр з Києва. Працює в ділянці аґітаційного пляката і іст. композиції: «Богдан Хмельницький залишає в заставу кримському хану сина Тимоша» (1954), «Кобзар», «Без слів» (1957) й ін.

Задума О., псевд. *Бордейного* Івана.

Задунайська Січ, орг-ція укр. козаків, яка постала з досить значної частини

запорожців, що після зруйнування Січі 1775 втекли на тур. територію й були поселені султаном в гирлах Дунаю в Добруджі. Запорожці попали незабаром в конфлікт з ін. еміґрантами, нащадками кол. донських козаків, некрасовцями, які після повстання К. *Булавина* оселилися спочатку на Кубані, а потім на Дунаї. Запорожці, на наказ султана, мусіли пересунутися на лінію Сілістрія—Рущук, що викликало серед них невдоволення; значна їх частина (бл. 8 000) в 1785 р. перейшла жити на австр. територію до *Банату* (між р. Тисою і Дунаєм), діставши право виборного устрою і плату за службу від австр. цісаря. Але вони не могли звикнути до бюрократизму і контролю цісарських урядовців і 1811—12 знову повернулися під тур. владу до Добруджі. Розбивши спільно із місц. січовиками некрасовців, вони поселилися на допливі Дунаю — Дунаївці, де оформилася, на зразок давньої, автономна З. С., хоч і в спрощених формах; існувало 38 куренів, влада виборного кошового тощо. Козаки займалися рибальством і підсобним хліборобством та були зобов'язані брати участь у воєнних операціях турків. Часто доводилося брати участь у війнах проти христ. народів, що суперечило переконанню козаків. Одночасно рос. уряд неприхильно дивився на окрему коз. формацію поза його територією й почав закликати З. С. вступити до рос. формацій. 1828 під час рос.-тур. війни росіяни знайшли союзника в особі кошового отамана З. С. Й. *Гладкого*, який, забравши клейноди і військ. скарб, перейшов на рос. бік з невеликою групою прихильників (3 500 козаків). В наслідок зради Гладкого турки ліквідували З. С. Розпорошені козаки вже не були в стані відновити організоване життя січ. громад. Їх нащадки живуть ще нині в дельті Дунаю (див. *Добруджа*). З козаків Гладкого рос. уряд утворив т. зв. *Озівське військо*. *Б. К.*

Задушний чоловік, в княжій Україні назва раба, якого відпускав на волю господар перед своєю смертю, для спасіння своєї душі. З. люди перебували під опікою і юрисдикцією церкви та звичайно оселювалися як комірники на її добрах (див. також *Невільництво*).

Заєць земляний, великий (Alactaga jaculus Pall.), гризун. Розповсюджений по всій степ. Україні на сх. від Дніпра; під час посухи 1921 р. поширився далі на зах. по Кіровоград і Кривий Ріг. Нечисленний, а тому пром. значення не має.

Заєць сірий (Lepus europeus Pall.), з родини зайців і ряду гризунів. Поширений по всій Україні, але найчисленніший в степ. і лісостеп. смугах та на Кубані; живиться рослинами й корою молодих дерев, тому дуже шкідливий; З. с. має пром. значення; м'ясо йде на їжу, а з шкіри виготовляють хутро для одягу. Нечисленним є З. біляник (L. timidus L.), що рідко зустрічається в півн. Україні, хоч раніше був відомий і в лісостеп. смузі; релікт льодовикової доби. До родини зайців належить також *кріль*.

Зазулинці, с. на зах. Поділлі на лівому березі Дністра, Заліщицького р-ну Тернопільської обл.; старовинне поселення, де була досліджена палеолітична (оріньяцька) стоянка, селище трипільського типу, ранньослов. погребище та сліди заселення княжої доби.

Заїкін Вячеслав (* 1896), історик-правник, автор праць з іст. укр. Церкви й церк. права. Гол. праці: „Chrześcijaństwo w Europie Wschodniej od czasów Apostolskich do Księcia Igora Starego" (1926), «Християнство на Україні за часів кн. Ярополка І» (1928—30), «Участие светского элемента в церковном управлении, выборное начало и 'соборность' в Киевской митрополии в 16—17 веках» (1930), «К вопросу о положении православной Церкви в польском государстве в 14—17 веках» (1935), огляди укр. церк. історіографії й науки іст. укр. права.

Зайкевич Анастасій (1842—1933), аґроном, фізіолог рослин, в 1877—1919 рр. проф. Харківського Ун-ту; піонер орґції наук. аґрономії, вивів новий сорт люцерни (люцерна З.), праці про шовківництво, цукровий буряк тощо.

Зайко Микола, сучасний патофізіолог, проф. і завідувач катедри патологічної фізіології Мед. Ін-ту в Одесі; автор багатьох праць, співред. журн. «Патологическая физиология и экспериментальная терапия».

Займенник, частина мови, що служить для вказувального визначування предметів і стосунків їх приналежности з погляду мовця (цей, той; я, ми; ти, ви; він, вони; мій, твій, його) — у відрізненні від іменників та прикметників, значення яких залишається ідентичним незалежно від особи мовця. З анафоричного вказування в часі (на вже відомі предмети — з попереднього контексту) розвинувся *артикль* та *сполучні слова*. З. може виконувати функції всіх повнозначних *частин мови*, приймаючи тоді їх граматично-формальні ознаки (числівники: стільки; прислівники: тут, коли; рідко і обмежено дієслово: нумо, нуте). З формально-граматичного погляду З. поділяються на: а) особово-анафоричні, що мають категорію граматичного роду тільки в 3 особі однини (я, ми; ти, ви; він, вона, воно, вони; зворотний — себе, собі); б) родові: 1) вказівні (цей,

той, такий), 2) присвійні (мій, твій, його, її, свій, наш, ваш, їх(ній), 3) питально-окличні (який, чий, котрий, також безродові — хто, що, скільки, що за), 4) узагальнено-означені (кожний, всякий, весь, сам, інакший). Префіксами й постфіксами творяться з питально-окличних 1) неозначені (абихто, хтонебудь, будь-хто, дехто, хтось), 2) заперечні (ніхто, ніщо, ніякий, також — жаден). Одна з особливостей особових і почасти питальних (хто, що) З. — це дефективність системи їх відмінювання, твореного від різних коренів (я, мене, мною; ми, нас; що, чого; хто, кого), можливо, почасти споріднених первісно з особовими закінченнями дієслова (роби-мо, -те). Решта займенників має систему закінчень, однакову з прикметниками або подібну до них. Укр. мова знає лише спрощену подвійну демонстративність (цей — той; в півд.-зах. говірках — той — тамтой) і втратила решту вказівних З. (оний, овий). Вживання особових З. першої і другої осіб при дієсловах у ролі підмета частіше в сх.-укр. говірках (я пишу), рідше в півд.-зах., де на особу вказують дієслівні закінчення. Півд.-зах. говірки зберігають архаїчні енклітичні форми особового займенника в давальному й знахідному однини (ми, мя; ти, тя; си, ся; також му, го). Про -ся див. *Зворотні дієслова.* О. Г.

Зайферт Ігор (* 1909), співак-тенор, соліст харківської опери (1942—43), Укр. Оперового Ансамблю в Німеччині (1946—48) і Капелі Бандуристів ім. Т. Шевченка; нині в ЗДА.

Зайхтер (Seichter) Рудольф (* 1889), лікар, нім. філятеліст, знавець і дослідник марок України, співавтор „Sonderkatalog der Ukraine 1918—20".

Зайцев Микола (* 1894), інж.-хемік родом з Харківщини; 1924—35 доц. Укр. Госп. Академії в Подебрадах, 1937—45 шеф-хемік фабрики «Космос» в Чехо-Словаччині; 1945—51 — проф. УТГІ, нині дослідний хемік в ЗДА; д. чл. НТШ й дир. Матем.-Лікарсько-Природописної Секції (з 1951); праці й патенти з хем. технології, зокрема з технології товщів.

М. Зайцев

Зайцев Павло (* 1886), гром.-політ. діяч і літературознавець, родом з Сумщини, проф. УВУ, д. чл. НТШ; активний діяч доби укр. державности: чл. Укр. Центр. Ради, начальник канцелярії ген. секретаріяту освіти (1917) і дир. департаменту заг. справ мін-ва освіти (1918); 1920 — начальник культ.-осв. відділу Армії УНР; з 1921 р. у Варшаві, співр. Укр. Наук. Ін-ту і викладач Варшавського Ун-ту. З 1941 р. в Німеччині. З. співроб. багатьох наукових і осв. установ та в-в; крім згаданих, ред. в-ва «Друкар», ред. квартальника «Наше Минуле» (1918—19), чл. ради УНТК (1918—20), ред. вид. 1 Відділу УАН і його «Записок» та ін.

Як літературознавець, починаючи ще з студентських років, З. працює переважно в ділянці шевченкознавства. 1912—14 рр. він опублікував багато невідомих творів, листів і документів до біографії Шевченка (найбільша збірка в ж. «Русский Библиофил», 1, 1914); 1934—39 ред. повного вид. творів Шевченка у Варшаві (вийшло 13 тт.), Гол. праці: «Первая любовь Шевченка» (Вестник Европы, 2, 1914), „Szewczenko ą Polacy" (1934), численні ст. й коментарі в згаданому варшавському вид., «Життя Шевченка» (1955) й ін.

П. Зайцев

Зайцева Тетяна (* 1900?), мовознавець; праці з укр. лексикографії й лексикології та з стилістики поезій Т. Шевченка; співр. при складанні рос.-укр. словників Ін-ту Мовознавства АН УССР.

Зайцеве (V—19), с. м. т. Сталінської обл., підпорядковане Горлівській міськраді; великі підсобні госп-ва підприємств м. Горлівки.

Зайців Дмитро (* 1897), зоолог-ентомолог, в 1930-их рр. доц. Харківського С.-Г. Ін-ту, д. чл. НТШ. З. досліджував фавну жуків в різних частинах СССР і на Лемківщині й знайшов та описав низку нових для України видів і форм. Вл. 90 наук. праць; нині в Бразілії.

Зайченко Ілля (* 1896), хірург-травматолог і ортопед, проф. Львівського (з 1951) і Ужгородського (з 1946) ун-тів; раніше працював у Києві й Одесі; автор багатьох праць укр. і рос. мовами.

Зайченко Олександер (1875—1934), актор побутового театру братів Тобілевичів; на сцені з 1893, з успіхом дублював увесь репертуар П. *Саксаганського*; з 1907 кілька років — антрепренер театру П. Саксаганського.

Закавказзя, див. *Кавказ.*

Закарпатська низовина, див. *Потиська низовина.*

Закарпатська область, обл. в межах УССР, обіймає основну частину *Закар-*

паття з гол. м. Ужгород, створена 22. 1. 1946; 12 800 км², 929 000 населення, в тому ч. 217 000 міськ. і 712 000 сіль. (1956), 13 р-нів, 5 міст, 12 с. м. т., 301 сіль. рад.

«Закарпатська Правда», ком. щоденник на Закарпатті; появляється в Ужгороді з листопада 1944 як продовження *«Карпатської Правди»*. Для угор. меншости виходить угор. вид. «З. П.» п. н. „Kárpáti Igazi Szó".

Закарпатська Україна, публіцистична назва *Закарпаття,* зокрема вживається в УССР і на еміґрації після 1920 р.

Закарпатський Народний Хор, створений 1946 р., концертує з успіхом по Україні, ін. республіках СССР, Польщі, Чехо-Словаччині тощо. Керівник хору П. Милославський, з 1958 М. Кречко, балетмайстер О. Опанасенко.

Закарпаття (Закарпатська Україна), іст.-геогр. край у півд.-зах. Україні, обіймає півд. узбіччя Карпат та прилеглу до них частину низовини, положені в басейні р. Тиси.

Положення, границі. З. — це єдина частина України, розташована за гол. карп. хребтом, яка входить до обсягу паннонського басейну, а тим самим єднає Україну з цією частиною Сер. Европи; сполучення з Україною полегшують численні карп. провали. З другого боку, уздовж півд. краю Карпат та гор. Тиси (Мармароська котловина) проходить шлях, який в'яже З. із Словаччиною і Чехією на зах. та з Семигородом і Молдавією на сході. Таке переходове положення вплинуло на те, що З. входило впродовж ряду століть до складу держ. організму, що посів ядро паннонської низовини, — Угорщини, та сприяло схрещуванню на З. різних політ. і культ. впливів. Проте, З. не лежало на гол. шляхах і було надто мале, щоб відіграти більшу ролю, і тому становило лише крайню провінцію Угорщини, в складі якої не творило навіть однієї адміністративної одиниці, але входило до складу ряду жуп (Мармарош, Уґоча, Берег, Унґ, Земплин, Шариш, Спиш), що простягалися ще далі на південь й обіймали частини угор., словацької й рум. етногр. території. До 1919 р. під З. розуміємо лише ту частину Угорщини, в якій жили українці (тому поширена назва «Угорська Русь», «Угорська Україна»), а її межами були етногр. межі з румунами й угорцями на півдні та словаками на заході; в цих етногр. межах З. обіймає 15 600 км².

1919 р., після відділення З. від Угорщини, створено з основної частини З. окрему автономну країну в межах Чехо-Словаччини, т. зв. «Підкарпатську Русь» або «Карпатську Україну»; невелику частину З., положену на півд. від Тиси і в сточищі р. Вишевої *(Мармарощина),* приділено до Румунії, а зах. частину — *Пряшівщину* — до Словаччини. Проте до Карп. України прилучено вузьку смугу угор. етногр. території з метою поширити її територіяльну базу й увійти у володіння важливою повздовжньою залізницею (Кошиці—Чоп — Хуст— Рахів), що сполучала З. із рештою Чехо-Словаччини і з Румунією. Стан З. в 1918—38 рр.:

	Територія в км²	Людність в тис. (в 1930 р.)
Карп. Україна в етногр. межах	11 400	616
Пряшівщина	3 500	118
З. в межах Румунії	700	26
Разом етногр. З.	15 600	760
Карп. Україна в політ. межах	12 600	725

В межах Чехо-Словаччини З. мало дуже важливе геополітичне значення як поміст, який в'язав Чехо-Словаччину з Румунією, а тим самим був територіяльною віссю т. зв. Малої Антанти та одночасно відділяв Угорщину від Польщі. Нині геополіт. значення З. для СССР, також для України, полягає в тому, що тут СССР входить безпосередньо на територію Сер. Наддунайської Европи.

З 1938 р. межі Карп. України зазнали кількох змін. Після *віденського арбітражу* Карп. Україна обіймала лише етногр. територію без м. Ужгорода і Мукачева (11 100 км² і 552 000 меш.); адміністративна одиниця З. в межах Угорщини (1939—14) була зменшена ще на територію з м. Севлюш, Тячів і Солотвина, натомість її збільшено на зах. коштом Словаччини (територія 1050 км² і 41 000 меш.). Таким чином З. в межах Угорщини 1939—44, за статистикою 1941, обіймало 12 060 км² і мало 622 000 меш. З. в межах УССР обіймає ту саму територію, що й в межах Чехо-Словаччини, збільшену на півд. зах. територією навколо с. м. т. Чоп і становить окрему адміністративно-територіяльну одиницю — *Закарп. обл.* (12 800 км² і 929 000 меш. на 1956 р.)

Природа. З. охоплює дві різні геогр. країни — Потиську низовину (її тепер називають також Закарп. низовиною) та частину Сх. Карпат. *Потиська низовина* обіймає 15% З. і становить собою алювіяльну, легко хвилясту, часто підмоклу рівнину, з острівними вулканічними горами. Разом з підгір'ям Карпат це найбагатша частина З. завдяки корисному рельєфові і кліматичним умовам та найкращим на З. ґрунтам. Карпати мають на території З. типову

для Сх. Карпат смугову будову, що полягає в чергуванні повздовжніх високих гірських смуг з нижчими повздовжніми заглибинами. На З. вони виступають в напрямі з півд. на півн.: 1) *Вулканічні Укр. Карпати* разом з підгір'ям, відділені вузькою 2) *Внутрішньою Карп. долиною* і *Мармароською улоговиною* від високого 3) *Полонинського Бескиду,* в свою чергу відділеного 4) *Сер.-Карп. улоговиною* від розкиненої на півн. 5) високої смуги *Сер. Бескиду, Високого Бескиду* і *Ґорґанів*. Найбільше на сх. висунену частину З. займають *Гуцульські Альпи*. Ці повздовжні смуги перетинають поперечні притоки Тиси і сполучають усю країну в одне ціле. Зах. З. (Пряшівщина) входить здебільша до складу *Низького* і *Зах. Бескиду*.

Клімат З. помірковано-континентальний; завдяки Карпатам, що охороняють З. з півн., він тепліший від ін. частин України, положених в такій самій геогр. ширині. Клімат зокрема сприятливий на низовині й підгір'ї та дозволяє на культуру садів і винограду, а навіть деяких субтропічних рослин (температура Ужгороду на висоті 132 м: в січні —3,1° Ц; в липні +20,1° Ц; 770 мм опадів); в горах клімат міняється залежно від висоти (напр., Ясіння на висоті 652 м — в січні —7,7° Ц., в липні +16,9 Ц., 1 030 мм опадів). Ще більше впливає висота на рослинність, яка поділяється на ряд смуг: лісостеп. рослинність на низовині, підгірська смуга до 400 м, нижча і вища смуга лісів та смуга полонин із субальпійською рослинністю (див. *Карпати*).

В. Кубійович

Праісторія та рання історія. Найстаріші археологічні знахідки на території З. походять з неолітичної доби бл. 4 000 рр. до Хр. Це *Буківська культура*, що виявляє деяке споріднення з Трипільською культурою центр. України. Вже за часів неоліту із З. йшов експорт обсидіянових виробів до Галичини. Проміжне геогр. положення З. та його природні багатства (зокрема соляні копальні гор. Потисся) здавна притягали на З. різних завойовників. При цьому первісне населення Буківської культури залишилося на місці як субстратна верства. У бронзову добу (2 тисячоліття до Хр.) на З. починається металеве виробництво (мечі, ножі, серпи, сокири), що його пов'язують з приходом трако-дракійських племен з Семигороду. В останніх віках до Хр. З. опанували кельти, що прибули із зах.; вони принесли з собою залізну культуру. Із сх. кочових народів прибули до наддунайської улоговини спершу іранці (скити та сармати-язиґи), а в 1 тисячолітті по Хр. тюрки (гуни, авари) і угро-фінські мадяри — угорці. У 2 в. по Хр. сусідня Дакія (Семигород) стала рим. провінцією, і через З. проходили шляхи рим. купців. В добу мандрівки народів З. окупували германські племена; вандали перейшли на З. з Галичини в кін. 2 в. по Хр.; рештки ґотів (ґепіди) трималися в сусідньому Семигороді до 10 в.

Слов. колонізаційний процес охопив З. приблизно від 2 в. по Хр. і відбувався через карп. перевали. Археологічні досліди виявили, що низинні частини З. мали у 8—9 вв. досить густе хліборобське населення, яке в той час було радше півд., ніж сх. слов'янами та, мабуть, належало до племени білих хорватів, що простяглося обабіч Карпат. Тільки згодом, відірване від півд.-слов. пня угорцями й румунами та постійно доповнюване допливом укр. поселенців з другого боку Карпат (цей переселенський рух тривав віками аж до 19 в.), населення З. було ступнево і непомітно інкорпороване до сх. слов'янства. Слов'яни басейну гор. Тиси та Семигороду перебували під владою аварів (6—8 вв.), а потім входили до складу Болгарського царства (9—10 вв.). У зв'язку із занепадом болг. держави З. перейшло у другій пол. 10 в. до сфери впливів Київ. держави. Літопис відзначає участь білих хорватів у війнах київ. князів проти Візантії та похід Володимира В. на білих хорватів у 992 р. З того часу на З. закріплюється назва «Русь».

11—15 вв. Використовуючи усобиці, що виникли в Київ. державі по смерті Володимира В. (1015), король Стефан I прилучив З. до Угорщини, а його син Емеріх дістав титул «князя русинів». З того часу до поч. 20 в. З. постійно перебувало у складі угор. держави, становлячи її прикордонну область на півн. Через З. проходила оборонна смуга з укріпленнями, т. зв. засіки; залоги оборонців складалися перев. з слов.-руського автохтонного населення («Руська Мархія»). Тат. наїзд на Угорщину (1241) відбувся через карп. перевали і дощенту зруйнував З. В 13—14 вв., замість системи засік почали будувати замки, здатні витримати тривалу облогу. У зв'язку з цим поглибився процес феодалізації; з королівських домен утворилися маґнатські лятифундії, що частково існували до 20 в. Одночасно на З. поширилася комітатська територіяльно-адміністративна орг-ція (див. *Жупа*).

Укр. елемент становив меншість серед феодальної верстви. Мукачівська домінія була надана за чергою двом зятям угор. короля Белі IV (1235—70), кн. Ростиславові Михайловичу чернігівському та кн. Леву Даниловичеві ґал. В 1315—

20 рр. група маґнатів півн. Угорщини, ворожих до Анжуйської династії, зробила спробу покликати на угор. престол. кн. Андрія або Лева Юрійовичів, що по жін. лінії походили від Арпадовичів. В 1393—1414 рр. паном Мукачівської домінії та наджупаном Березького комітату став кн. Ф. *Коріятович* із зукраїнщеного лит. роду. Місц. традиція бачила в Коріятовичеві носія укр. колонізації З. В першій пол. 15 в. Мукачівською домінією володіли серб. кн. «деспоти» Стефан Лазарович і Юрій Вранкович. Після цього слов. і правос. елемент зник серед аристократії на З. Автохтонне укр. населення зведено до кріпацької маси, що з неї вибивалася малочисельна дрібна шляхта і пригнічене духовенство. Дещо полегшив долю кріпаків енерґійний угор. король Матвій Корвин (1458—90), і тому про нього збереглася пам'ять в усній словесності.

З пол. 13 і до кін. 15 в. З. охоплюють два колонізаційні рухи: із сх. — т. зв. волоський та із зах. — нім.-словацький. Волохами на З. були не виключно румуни, а рум.-укр. пастуше населення, що з Семигороду осідало на закарп. гірських долинах і тут, як і на півн. боці Карпат, заснувало свої оселі (див. *Волоське право*). Нім. колонізація, що прийшла після тат. нападу, не зупинилася на Спиші, де існував союз 24 самоуправних нім. гірничо-торг. міст («Срібна земля»). На самому З. постав ряд міст за нім. правом, між ними Пряшів, Бардіїв, Берегове, Севлюш, Хуст й ін. Паралельно йшла хліборобська колонізація за нім. правом, в якій брали участь і місц. русини. Рівночасно припливали на сх. і словаки, що дало початок ступневій словакізації зах. З.

Позбавлені політ. самоуправи і упривілейованих станів закарп. українці зберегли свою народність насамперед завдяки рел. окремішності. Сх. християнство ширилося на З., мабуть, ще з часів його приналежности до Болгарії. Але відомості про організовані центри церк. життя походять тільки з пізнішої доби. В 14 в. між закарп. манастирями вирізнялися два: св. Миколая на Чернечій горі б. Мукачева і св. Михаїла в Грушові на Мармарощині. Останній в 1391 р. отримав право ставропігії. З 1491 р. маємо першу документальну відомість про правос. еп. у Мукачеві. Православіє на Угорщині було тільки в становищі толерованої релігії; становище духовенства і манастирів залежало від доброї волі місц. землевласників.

1500—1711 рр. На поч. 16 в. закарп. населення взяло участь у повстанні семигородського шляхтича Юрія Довжі (1514) проти феодалів. Воно також найбільше зазнало репресій після придушення руху «куруців» (протифеодальна і протиавстр. партія). Поневолення селян остаточно оформив кодекс Тріпартітум, складений Стефаном з Вербівця (див. *Вербовцій С.*). Цей кодекс залишився основою угор. станового законодавства до 1848 р.

Після угор. поразки під Могачем (1526) і поділу Угорщини між Оттоманською імперією, Австрією і Семигородом історія З. визначалася, з одного боку, тур. натиском, а з другого — затяжним суперництвом між Габсбурґами і Семигородом. Рівнинні частини З. часто терпіли від тур.-тат. наїздів. В боротьбі проти них брало участь перев. населення зах. З., яке тоді перебувало під зверхністю Габсбурґів (Пряшівщина та Ужгородщина). Сх. З. належало до Семигороду. Через те З. припала доля бойовища, на якому в 17 в. билися дві сили: угорська шляхта під проводом Семигороду і австр. абсолютизм із своїми угор. прихильниками (повстання С. Бочкая 1604—06, військ-політ. акції Ґ. Ветлена, Юрія I і Юрія II Ракоціїв, Вешеленія, І. Текелія і зокрема велике повстання Франца II Ракоція 1703—11). Особливо активну участь брали закарп. українці у повстанні Франца II Ракоція, яке в початковій стадії мало характер соц. революції; вони творили прибічну ґвардію князя і заслужили від нього почесне ім'я «найвірнішого народу» (gens fidelissima). В наслідок безперервних воєн, що проходили на З., край зазнав госп. руїни, занепали і нім. міста. Зате тягар панщини зменшився, а в горах вона навіть не була запроваджена. Це й було причиною припливу нових переселенців з гал. боку, де панщизняний утиск був більший.

З пол. 17 в. на З. почалася боротьба між правос. і уніятами. Цей конфлікт мав не лише рел., але й політ. підложжя і був пов'язаний з боротьбою між католицизмом і протестантизмом в Угорщині. Правос. Церква З. перебувала в стані занепаду; духовенство було малоосвічене, закріпачене, як і їх вірні; мукачівські еп. були залежні від угор. кальвінських маґнатів, які намагалися завести реформаційні порядки в правос. парафіях. З другого боку, розпочатий на Угорщині рух проти реформації сприяв також унійним заходам серед православних. Перша невдала спроба заведення унії була зроблена 1612 перемиським еп. А. Крупецьким на зах. З., яке було домінією маґнатів Друґетів, відомих сподвижників Кат. Церкви і династії. Унії сприяли згодом еп. В. Тарасович та П. Партеній Ростошинський. Вислідом їх заходів

була *Ужгородська унія* 1646, на якій укр. священство зах. (королівської) частини З. прийняло католицизм у сх. обряді. Під охороною Ракоціїв в Мукачеві діяв одночасно правос. еп. Й. Зейкан. Багато праці для зміцнення унії поклав еп. Й. де-*Камеліс*, родом грек. Твердинею православія до кін. 18 в. залишилася Мармарощина, яка до 1720 політично належала до Семигороду. Із смертю останнього правос. еп. *Доситея* в углянському манастирі унія запроваджена по всьому З.

Не зважаючи на політ. відокремленість, духові зв'язки З. з ін. укр. землями були тісні. Тут вживалися богослужбові книги київського чи львівського друку. В 17—18 вв. на З. розвивалася місц. рел. література, що своїм характером була частиною укр. бароккової літератури з незначними угор. та словацькими впливами. Типові жанри цієї літератури — учительні євангелія, леґенди й апокрифи, збірки проповідей, полемічно-апологетичні писання (серед них виділяються твори найцікавішого рел. полеміста кін. 17 в. М. *Андрелли*-Росвигівського, названого також «закарп. Вишенським»), літописні записки (напр., *Гукливський літопис*), середньовічні повісті (популярною була Олександрія), вірші та ін. Закарп. письменство 17—18 вв. користувалося живою нар. мовою. Більшість творів поширювалися в рукописах; перші друковані книги для З. друкувалися в Тернові на Словаччині. Письменство, як і освіта (манастирські школи), мало наскрізь рел. характер. Тоді ж розвивалося на З. будівництво дерев'яних церков, з яких залишилося кілька цінних зразків до нашого часу.

1711—1847. В противагу до 17 в., який був добою майже безперервних воєнних заколотів, 18 і перша пол. 19 в. були часом спокійного розвитку З. Панування Марії Терезії і Йосифа II, представників освіченого абсолютизму в Австрії й Угорщині, помітне деякими пільгами для селян та рядом ін. реформ; «урбарна реґуляція» (1766) обмежила сваволю щодо панщизняних обов'язків та брала під охорону сел. зем. наділи. Йосиф II актом скасування підданства селян на Угорщині 1785 хотів піти далі, але по його смерті повернено старі порядки; відновлене сел. підданство тривало до 1848 р. Угор. шляхта чинила гостро опір ліберальним заходам Відня. Посилена в кін 18 в. панщина викликала рух *опришків* також і на З., що був зах.-укр. відповідником гайдамацьких повстань на Наддніпрянщині.

Ужгородська унія не зразу призвела до покращення відносин на церк. відтинку; мукачівські єп. втратили значення і були зведені до ролі ген. вікаріїв латинських архиеп. Еґеру. Становище покращало, коли за оборону інтересів Гр.-Кат. Церкви на З. взялася Марія Терезія. 1771 на її домагання папа Климент XIV унезалежнив мукачівську єпархію від Еґеру. Друга пол. 18 в. заслуговує на назву «золотої доби» в церк. історії З. В особах єпископів М. *Ольшавського*, І. *Брадача* і зокрема А. *Бачинського* воно мало своїх найкращих церк. і культ. діячів. На той час припадають такі важливі події церк. життя: перенесення осідку єпархії до Ужгороду (1780) і створення там єпархіяльної семінарії, виділення нової пряшівської єпархії (1816). Названі єп. дбали про піднесення матеріяльного і осв. стану духовенства та про нар. освіту.

В кін. 18 і на поч. 19 в. З. мало ряд висококваліфікованих інтелектуальних сил, що вийшли із закордонних ун-тів, але не знайшли пристосування на своїй вужчій батьківщині й переїхали працювати до Галичини і Росії: П. Лодій і І. Земанчик були проф. львівського «Studium Ruthenum», а М. Балудянський, І. Орлай, Ю. Гуца-Венелин, К. Павлович, М. Білевич й ін. здобули високі службові й академічні становища в Росії й на Україні. Порівняно з попередньою добою змінився характер закарп. літ. творчости, що набрала ознак шкільної вчености. У письменстві, яке віддалилося від нар. мови, запанувала латина і церковно-слов'янщина. До літ. діячів цього періоду належали: автор граматики А. Коцак, перший історик З. Й. Базилович, мовознавець І. Фоґарашій-Бережанин, віршописець та доморослий філософ В. *Довгович* й ін. Найвидатнішою постаттю був мовознавець, історик і церк. діяч М. *Лучкай-Поп* (1789—1843).

1848—1918. Рев. події 1848—49 рр. зрушили частково і З. Чимало молодої інтеліґенції захопилося гаслами угор. революції; проте шовіністичний характер угор. руху відштовхував слов. народи та штовхав їх на союз із Віднем. Серед русинів, які поставилися вороже до угор. революції, були найвидатніші постаті іст. З. 19 в. — письм. і невтомний осв. діяч-«пробудитель» о. О. *Духнович* (1803—65) та енерґійний політик і публіцист А. *Добрянський* (1817—1901). Під впливом Добрянського словацькі учасники Слов. Конґресу в Празі висунули проєкт, щоб у складі Угорщини була створена автономна словацько-укр. обл. У квітні 1849 А. Добрянський відстоював перед Гол. Руською Радою у Львові програму об'єднання Галичини й З. в окремий автономний «коронний край» у складі Габсбурзької монархії. Згодом він

очолив делеґацію від закарп. українців до цісаря Франца Йосифа I, яка пред'явила у Відні постулят про створення в межах Угорщини «Руського воєводства» з нац.-територіяльною і культ. автономією.

Не зважаючи на поразку угор. революції, уряд не виконав прохання про виділення З. в окрему одиницю, тільки А. Добрянський й ін. закарп. діячі отримали високі адміністративні пости в закарп. комітатах. Закарп. інтеліґенція не використала як слід цієї ситуації, а згодом відносини в Угорщині та на З. не сприяли політ. орг-ції закарп. українців. У висліді посилення абсолютизму в Австрії та з новим зростанням угор. націоналізму серед закарп. інтеліґенції дедалі виразніше виявляється орієнтація на зовн. чинники; частина її угорщиться, а серед решти поширюється ідеологія москвофільства. Його фанатичним пропаґатором був свящ. І. Раковський, ред. видаваної урядом «Церковної Газети» (1856—58). Розвиткові москвофільства сприяли традиційні серед закарп. духовенства думки про потребу всеслов. письменної мови; але тепер з ц.-слов. мови це переносилося на рос. Глибоку пам'ять залишили також події 1849 р., що виявили перемогу Миколи I над угор. революцією. Як видно з прикладу А. Добрянського, москвофільство на З. спочатку не перечило льояльності до Габсбурґів, але згодом все дужче зверталося в бік Росії. В протилежність до Галичини, ця течія на З. довгий час не знаходила противаги в народовецькому таборі і панувала майже неподільно. Москвофільство одночасно призвело до розриву між інтеліґенцією і селянством та ніяк не могло перешкодити угорським впливам.

Погодження між Австрією й Угорщиною 1867 р. у формі дуалістичної австро-угор. монархії кинуло нац. меншості на поталу угор. олігархії. Скромні здобутки, що їх закарп. українці досягли в 1850-их рр., були негайно ліквідовані. Гр.-Кат. Церква, як єдина нац. установа закарп. українців і їх офіц. репрезентація, стала поволі слухняним знаряддям денаціоналізаційної політики Будапешту. На іменування закарп. еп. набув гол. вплиCву угор. уряд, і тому, починаючи від С. Паньковича (1866—74), що лишив по собі славу ренеґата, З. одержувало тільки еп.-мадяронів. Завмирали укр. парафіяльні школи, одна по одній зникали газ. («Свѣтъ» 1867—71, «Новый Свѣтъ» 1871—73, «Карпатъ» 1873—86, «Листокъ» 1885—1903), занепадала діяльність осв. т-ва «Общество св. Василія В.». Поглиблювалася ізоляція З. від Галичини. Закарп. літератори другої пол. 19 в. (О. Павлович, А. Кралицький, І. Сильвай, Є. Фенцик, О. Митрак, Ю. Ставровський-Попрадов й ін.) продовжували писати твори дивовижним жарґоном («язичіє»), що був мішаниною рос., ц.-слов. і нар. мов. І змістом ця література була далекою від живих гром., культ. і соц. інтересів народу.

До цього долучилася ще і госп. катастрофа, що спіткала З. в кін. 19 в. Не зважаючи на юридичну емансипацію селянства (знесення панщини і підданства 1848 р.), воно далі перебувало у фактичній соц. та екон. залежності від дідичів. В наслідок приросту населення та дріблення наділів, при слабому поступі урбанізації та індустріялізації, швидко давав себе відчути зем. голод. Над селом тяжіли ще й ін. болячки: алькоголізм, лихварство, неврожаї в 1890-их рр., а звідси голодування населення. В 1898—1902 рр. угор. уряд, на прохання еп. Ю. Фірцака, розпочав т. зв. «Верховинську акцію», себто ряд соц.-госп. заходів для покращення становища селянства. Хронічні злидні були поштовхом для еміґрації до ЗДА, яка з 1880-их рр. набрала масового характеру. Еміґрація була найбільш інтенсивна в зах. З., де здавна існувала традиція сезонових заробітчанських мандрівок. В зах. комітатах (Шариш, Земплин, Унґ) еміґрація забирала увесь природний приріст населення, а в 1905—07 рр. доходила навіть до 200% природного приросту; ніяка ін. слов. територія не дала такого порівняно високого відсотка переселенців до Америки.

Період 1900—14 рр. позначився трьома важливими процесами: посиленням угор. тиску, новою хвилею москвофільської пропаґанди і виникненням народовецької (нац.-укр.) течії. Шкільні закони 1902 і 1907 (т. зв. закон *Аппоньї*) вводили угор. мову до церк. шкіл; у висліді зугорщено все шкільництво. В ділянці церк. політики створено 1912 р. з частини парохій мукачівської і пряшівської єпархій *Гайдудорозьку єпархію*, де введено угор. богослужбову мову. Пряшівський єп. С. Новак впровадив григоріянський календар, а мін-во освіти 1916 впровадило до укр. публікацій угор. абетку. З 1900-их рр. долею З. почали більше цікавитися рос. слов'янофільські кола в Петербурзі та москвофіли Галичини. За підтримкою панславістичного діяча графа В. Бобрінського в Петербурзі, почалась аґітація за православіє, для чого створювала пригожий ґрунт угор. денаціоналізаційна політика. Угор. влада придушила цей рух, а на процесі в Марморському Сиготі (грудень 1913 — березень 1914) засуджено на кару

ув'знення кількадесять селян-неофітів православія на З.

Заг. занепад закарп. населення, з одного боку, і приклад гал. відродження, з другого, спонукали групу молодшої світської і духовної інтеліґенції звернутися до народу, працювати разом з ним над його осв. і соц. піднесенням. Це т. зв. народовецька течія, яка згодом, серед змінених умов чехо-словацького режиму, вирішально спричинилася до нац. відродження З. Першим представником модерного українства, що взяв собі до серця долю «зраненого брата», був М. Драгоманов; в 1875—76 рр. він двічі побував на З. З 1890-их рр. закарп. темами зацікавилося кілька гал.-укр. вчених: І. Франко (іст. літератури), В. Гнатюк (етнографія), І. Верхратський (діялектологія), С. Томашівський (іст. і статистика). Антропологічні дослідження провадив Ф. Вовк. Під їхнім впливом співпрацювали в публікаціях НТШ місц. діячі — Ю. Жаткович (історик) та Г. Стрипський (дослідник літератури). На літ.-мовному відтинку розпочав народовецький напрям Л. Чопей, автор «Русько-мадярського словаря» (1883), базованого на живих нар. говорах. Видатним осв. діячем першої пол. 20 в. був о. А. *Волошин*, автор «Граматики малоруської мови» (угор. мовою, 1907), що набула на тривалий час нормативного значення. Він також видавав газ. «Наука» та склав ряд підручників, календарів і осв. книжок для народу. Народовецький рух до першої світової війни, хоч не був чисельним, все таки пустив тривале коріння. Коли восени 1918 р. упала стара Угорщина, народовецький рух поставив перед собою вже й політ. завдання.

І. Лисяк-Рудницький

1918—20 рр. Значною мірою під впливом актів політ. самовизначення в Галичині на цей шлях ступили і закарп. українці. По містах і м-ках З. творилися нар. ради, які виявляли політ. прагнення щодо майбутньої долі З. За приєднання до України висловилися нар. з'їзди: в Любовні під проводом о. О. Невицького (8. 11. 1918), в Сваляві (8. 12. 1918, гол. М. Комарницький), в Сиготі (18. 12. 1918) і в Хусті, де 21. 1. 1919 зібрався «Собор всіх Русинів, жиючих на Угорщині» в кількості 400 делеґатів від 400 000 укр. населення. Під керівництвом братів М. і Ю. Бращайків з'їзд виявив свою волю приєднатися до УНР; від З. було вислано двох делеґатів до УНРади в Станиславові та на Трудовий Конґрес до Києва. Ужгородська нар. рада висловила льояльність до Угорщини, а пряшівська (вже в окупованому чес. військами місті) висловилась за приєднання до Чехо-Словаччини. В 1919 р. територія З. перебувала під різними владами: сх. З. окупували румуни (за винятком Ясіня з кількома гуцульськими селами, де існувала т. зв. «Гуцульська республіка»), зах. частину — чехи, а Верезький комітат залишився за угорцями. Останні намагалися заспокоїти З. культ.-адміністративною автономією: в грудні 1918 р. угор. уряд видав закон про «Руську Країну», іменував угор. губернатора в Мукачеві для З. і «руського міністра» в Будапешті. Після больш. перевороту в Угорщині створено в Мукачеві «Русько-українське нар. комісарство». Але ці ефемерні інституції не проіснували довго. 8. 5. 1919 зійшлися представники ужгородської, хустської і пряшівської рад і, утворивши Центр. Нар. Руську Раду, проголосили об'єднання З. з Чехо-Словаччиною. На це рішення великою мірою вплинула діяльність закарп. еміґрації в ЗДА, представники якої вели переговори з чехо-словацькими діячами, гол. з Т. Масариком, з метою включення З. до майбутньої республіки чехів і словаків на федеративних основах. Проведений плебісцит серед закарп. ґромад в ЗДА дав 2/3 голосів на користь приєднання. У висліді цих актів нар. волевиявлення та дипломатичних заходів чехо-словацьких політиків Мирова Конференція в Парижі санкціонувала передачу З. в Сен-Жерменському договорі (10. 9. 1919), де рівночасно ґарантувався автономний статус З.

По 1920 р. Чес. панування на З. позначилося рядом реформ, більшість яких мала позитивні наслідки. З другого боку, проведено низку заходів, які йшли врозріз із прагненням закарп. українців до самоуправного життя. Політ.-культ. розвиток З. 1920—39 рр. відбувався між чехо-словацьким централізмом і місц. автономізмом.

Адміністративно-політ. орг-цію краю визначали статути празького уряду з 1919 і 1920 рр.; вони не здійснювали постанов Сен-Жерменського договору та чехо-словацької конституції про автономію. З. було виділене в окремий адміністративний край «Підкарп. Русь», поза його межами лишилося бл. 100 000 українців в межах Словаччини; губернатором краю було призначено Г. *Жатковича*, який після 1921 р. зрікся губернаторства, протестуючи цим проти нездійснення чехами автономії З. Другим губернатором став А. *Бескид* (1923—33), який однак мав лише номінальну владу. Фактична влада перебувала в руках віце-губернатора чеха (А. Розсипал) та очолюваної ним, складеної перев. з чехів, адміністрації. Адміністративна реорганізація 1925 і 1927 р.

відбувалася по лінії дальшої централізації; було усунено поділ краю на жупи (комітати), обмежено самоуправу громад, прирівняно в цілому «Підкарп. Русь» до чотирьох ін. провінцій держави. Щойно в 1937 р. за губернатора К. *Грабаря* (1935—38) здійснено перший етап автономії (створення губ. ради), яку було значно поширено восени 1938 при реорганізації Чехо-Словацької Республіки.

Політ. життя виявилося на поч. в діяльності двох нар. рад — укр. і русофільської орієнтації. Згодом постав на З. цілий десяток партій, здебільша філій чес. партій. Це, з одного боку, активізувало ширші кола в політ. житті, але одночасно розпорошувало місц. сили в їхній боротьбі за всебічний розвиток краю. Вибори 1924 і 1925 дали перевагу комуністам; тільки 1928 і 1935 було обрано більше неком. послів і сенаторів, все ж таки українці між ними були в меншості. Свідомі укр. діячі виявляли себе більше в культ.-гром., ніж в політ. житті краю. Воно проходило під знаком боротьби між трьома тенденціями: русофільською, автохтонною й українською. Спочатку празький уряд сприяв укр. культ. течії на З., але згодом, гол. з 1930-их рр., коли прийшли більше до слова чес. нар. соціялісти, штучно підтримувалося русофільство. Однак, укр. рух, спираючись на живий зв'язок з народом, ініційований молодшою інтеліґенцією, що вийшла перев. з нар. низів (учительство, студенти), в противагу до старої інтеліґенції й угрофільського священства, здобував помітні успіхи. Діяльність т-ва «*Просвіти*» з сіткою читалень по всьому краю (в 1936 р. — 14 філій і 233 читальні), «*Учительської Громади*» (в 1935 — 1 650 чл.), нац. театру, хору в Ужгороді, Пласту і, зокрема, укр. шкільництво та вплив укр. преси спричинилися до перемоги укр. нац. руху на Закарпатті. Гол. культ. і гром. діячами цього періоду з-поміж українців на З. були о. А. Волошин, брати М. і Ю. Бращайки, Ю. і Ф. Реваї, С. Клочурак, А. Штефан, о. В. Гаджеґа й ін. Немало сприяли нац. відродженню З. також українці з ін. земель, які перебували на З., як В. Бірчак, І. Панькевич, А. Алиськевич, В. Пачовський, о. С. Решетило й ін.

Русофільські діячі гуртувалися в «*Обществе имени А. Духновича*» та б. Правос. Церкви, яка була організована рос. еміґрантами й підтримувана чес. урядом в противагу до Гр.-Кат. Церкви, репрезентованої значною кількістю угрофільського священства. В 1936—37 рр. русофіли намагалися опанувати шкільництво орґ-цією т. зв. шкільних плебісцитів у справах мови навчання. Це загострило ще більше відносини між двома культ. таборами й активізувало укр. сторону.

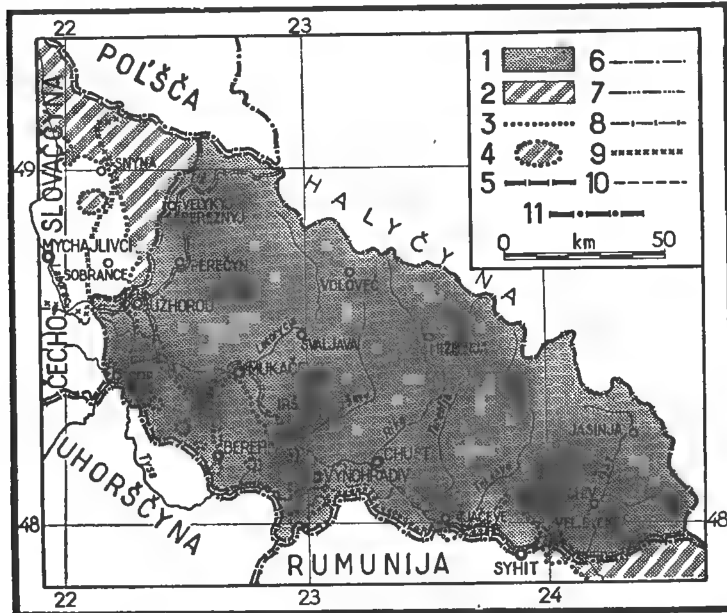

Закарпаття в 1919—45 рр.

1 — Закарпаття в межах УССР (Закарпатська область). 2 — Укр. етнографічна територія на Закарпатті за межами УССР. 3 — Межі укр. етнографічної території. 4 — Більші укр. етнографічні острови. 5 — Державні кордони в 1919—38 рр. 6 — Демаркаційна лінія між Карпатською Україною і Словаччиною в 1919—28 рр. 7 — Адміністративна межа між Карпатською Україною і Словаччиною в 1928—38 рр. 8 — Кордон між Чехо-Словаччиною і Угорщиною в 1938—39 рр. 9 — Кордон між Угорщиною і Словаччиною в 1939—44 рр. 10 — Півд. адміністративна межа Закарпаття в складі Угорщини в 1940—44 рр. 11 — Державні кордони після 1945 р.

За 20 р. чес. режиму на З. немало зроблено в ділянці техн. відбудови та соц. орг-ції краю (нові шляхи, модернізація міст, гром. будови, лікарні, соц. допомогова акція на Верховині). Але чехам не вдалося розв'язати проблеми безземелля й безробіття; проведена зем. ре-

форма охопила лише незначну частину великих посілостей (приділено 35 000 га землі безземельним і малоземельним селянам). Хронічне безробіття закарп. бідного населення збільшилося ще й тим, що ряд місц. пром. підприємств були закриті, не витримуючи конкуренції з чес. пром-стю. Відхід на сезонові праці, еміґрація та фінансування урядом публічних робіт лише частково рятували важке становище мешканців Верховини. Госп. криза поч. 1930-их рр. викликала голод на З., а масове безробіття відбилося в роб. заворушеннях; ком. партія знаходила відповідний ґрунт в цій соц.-госп. кризі.

Протичес. настрої посилювалися фактом централістичної політики Праги та наявністю великого числа чехів на З. (в 1930 р. 30 000), з яких на 70—80% складався урядовий апарат, чес. школи були упривілейовані, хоч в більшості їх відвідували жид. діти. Політ. атмосфера кін. 1930-их рр. була досить зрадикалізована; Угорщина провадила ревіндикаційну політику щодо З., де їй вторували угор. меншість та деякі русофільські і автохтонні діячі; укр. нац. напрям, гол. серед молоді, наголошував політ. програму незалежної України, комуністи проголошували совєтофільські гасла на користь СССР і УССР; деякі русофільські кола захопилися ідеями рос. фашизму.

В цій ситуації застала З. політ. криза 1938—39 рр. в Чехо-Словаччині. Під впливом міжнар. подій і внутр. тиску Прага погодилася в перших днях жовтня 1938 на створення автономного уряду на чолі з А. Бродієм, якого згодом усунено за угрофільство; гол. уряду 26. 10. 1938 став А. *Волошин*. В той час як русофіли в більшості підтримували угор. ревіндикації, українці виступили за будування автономної Карпато-Укр. Держави в федеративному зв'язку з чехами і словаками. Новий політ.-правний статус З. визначив конституційний закон 22. 11. 1938, за яким краєм мав керувати окремий автономний уряд, а законодавча влада мала перебувати в руках обраного карпато-укр. сойму. Після *віденського арбітражу* 2. 11. 1938, який приділив Угорщині півд. частину З. з м. Ужгород, Мукачів і Берегове, столицю краю перенесено до Хусту. З великим піднесенням розпочалося будівництво різних ділянок нац. життя. 12. 2. 1939 відбулися вибори до першого сойму Карп. України, які дали значну перемогу Укр. Нац. Об'єднанню (86,1% з усіх, що мали право голосувати).

Однак міжнар. події перешкодили нормальному розвиткові автономії Карп. України. Угорці і поляки вели пропаґанду за спільний угор.-поль. кордон коштом З. та посилали диверсійні групи з метою ширення занепокоєння і неладу. Будапешт і Варшава робили заходи в Берліні з метою одержати згоду Гітлера на окупацію З. В той час так само збільшилося напруження між чехами й українцями у зв'язку з призначенням Прагою чес. мін. до Хусту ген.

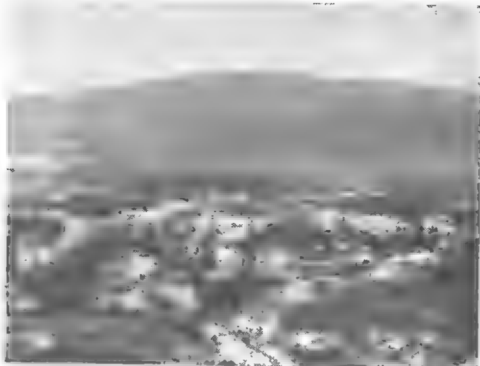

Хуст, загальний вигляд

Л. Прхали. 15. 3. 1939, одночасно з окупацією Чехії і Моравії, Гітлер доручив Угорщині окупувати З. На оборону стали відділи «*Карп. Січі*», які не в силі були захистити країну проти вдесятеро переважаючого угор. війська (бл. 40 000). Ще до окупації З., 15. 3. 1939, зібрався *Сойм Карп. України*, який проголосив незалежність країни, прийняв конституцію і обрав през. Карпато-Укр. Республіки А. Волошина. Уряд Карп. України та багато діячів еміґрували за кордон.

Угор. окупація З. була зв'язана з терором та репресіями проти укр. діячів. Замість обіцяної автономії, угорці визнали вузьку самоуправу «Підкарп. Краєві», проводячи політику угорщення в культ. житті й адміністрації. Будапешт штучно інспірував творення «русинської» мови і культури, толеруючи діяльність русофілів, проте гостро переслідуючи кожну спробу укр. активности. В цьому пляні були допущені і підтримувані урядом деякі установи *(«Подкарпатськe Общество Наук»)*, деякі видання тощо. Політ. орг-ції були заборонені. Реакція на тяжкий режим поневолення виявилась у масовій втечі закарп. молоді до УССР в 1940—41 рр. та у діяльності націоналістичного підпілля. Угорці не зуміли здобути ніяких симпатій серед місц. населення під час їхнього панування в 1939—44 рр.

Тому прихід сов. військ на З. восени 1944 розглядався більшістю населення як визволення. Чехо-словацька адміністрація відновилася тільки частково і тимчасово. З. було швидко совєтизоване, а організований ком. партією з'їзд Нар.

Комітетів Закарп. України 26. 11. 1944 в Мукачеві висловився за приєднання З. до УССР. 29. 6. 1945 між Чехо-Словаччиною і СССР заключено умову про вихід З. із складу Чехо-Словаччини і приєднання його до України. Крайове управління в 1944—45 було в руках *Нар. Ради Закарп. України*, а з січня 1946 — обл. органів сов. управління. *Закарп. область* в кордонах 1938 р. переживає подібний соц., госп. і культ. процес, що і решта укр. земель в УССР. Нова влада провела за перші роки націоналізацію підприємств, в 1949—50 — колективізацію сіль. госп-ва. Введено сов. шкільну систему, засновано 1946 *Ужгородський Держ. Ун-т*. Гр.-Кат. Церква зазнала переслідувань з боку нового режиму (м. ін. вбивство єп. Т. Ромжі 1947), і в 1949 р. її формально зліквідовано. З. в повоєнні роки було, подібно як і сусідні гал. обл., тереном дії укр. повстанців (Див. ЕУ I, стор. 491—92, 533—34, 566—69, 590—91).

В. Маркусь

Людність З. розміщена нерівномірно, залежно від природних умов. Найгустіше й суцільно заселені Потиська низовина разом із підгір'ям Вулканічних Карпат (113 осіб на 1 км²) та Мармароська котловина (74). В горах (густота —42) населення скупчене в обох нижчих повздовжніх смугах та зрідка — в поперечних долинах; високі гірські масиви майже незаселені постійно, натомість на їх полонинах сильно розвинене влітку пастуше життя.

Етнографічна карта Закарпаття (за станом на 1930-і рр.)

1 — Кордони держав. 2 — Межа Закарпаття і Галичини. 3 — Українці. 4 — Словаки. 5 — Пословачені українці. 6 — Угорці. 7 — Угорці гр.-кат. 8 — Румуни. 9 — Німці. 10 — Поляки

23% населення З. живе в містах (1956); поступ урбанізації слабий (1930 р. — 20%). З. має 5 міст (Мукачеве — 44 000 меш., Ужгород — 43 000, Берегове — 21 000, Хуст — 19 000, Виноградів — 15 000) і 12 с. м. т. Характер міст З. — торг.-адміністративний, за останні часи і пром. Міста розташовані на перехрестях повздовжніх і поперечних шляхів, найбільші з них — на пограниччі гір і низовини.

Людність З. швидко зростала в 19—20 вв., попри досить велику еміґрацію за океан, завдяки високому природному приростові та відносно невеликим втра-

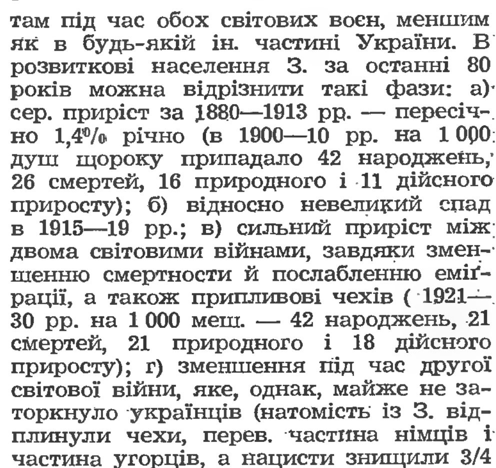

там під час обох світових воєн, меншим як в будь-якій ін. частині України. В розвиткові населення З. за останні 80 років можна відрізнити такі фази: а) сер. приріст за 1880—1913 рр. — пересічно 1,4% річно (в 1900—10 рр. на 1 000 душ щороку припадало 42 народжень, 26 смертей, 16 природного і 11 дійсного приросту); б) відносно невеликий спад в 1915—19 рр.; в) сильний приріст між двома світовими війнами, завдяки зменшенню смертности й послабленню еміґрації, а також припливові чехів (1921—30 рр. на 1 000 меш. — 42 народжень, 21 смертей, 21 природного і 18 дійсного приросту); г) зменшення під час другої світової війни, яке, однак, майже не заторкнуло українців (натомість із З. відплинули чехи, перев. частина німців і частина угорців, а нацисти знищили 3/4

жидів); ґ) досить високий приріст після війни, завдяки більшому, ніж в ін. обл. України, природному приростові (1956 р. на 1 000 осіб — 24,6 народжень, 8,3 смертей і 16,3 чистого приросту), невеликому відпливу населення назовні і деякому припливу з ін. частин СССР (гол. адміністративного і військ. апарату). У висліді цих процесів населення З. зросло з 395 000 в 1880 р. на 527 000 в 1900, 596 000 в 1910, 605 000 в 1921, 752 000 в 1930, 842 000 в 1950 і 929 000 в 1956 р.

На Пряшівщині був природний приріст такий самий, натомість дійсний — нижчий через велику еміґрацію. Назагал виеміґрувало до 1914 р. з усього З. бл. 100 000 українців (разом з пословаченими гр.-католиками з Пряшівщини), майже виключно до ЗДА; в 1920—38 рр. бл. 40 000. Це була еміґрація більша, ніж з будь-яких ін. укр. земель. У висліді цих процесів нині в ЗДА живе бл. 350 000 осіб закарп. походження, що становить бл. 30% всіх закарп. українців (на зах. З. навіть 45%). Тому серед укр. діяспори в ЗДА закарп. група відіграє велику ролю (докладніше див. *Еміґрація і З'єднані Держави Півн. Америки*).

Нац. відносини З. як в етногр., так і в політ. межах за станом 1930 р. і нині (приблизно) такі:

Край	Вся людність в тис.	Українці		Жиди		Угорці		Чехи і словаки		Інші	
		в тис.	у %	в тис.	у %	в тис.	у %	в тис.	у %	в тис.	у %
а) Укр. етногр. територія											
Карп. Україна	616	438	71,1	85	13,8	40	6,5	29	4,7	24[1]	3,9
Пряшівщина[2]	118	87	73,8	11	9,3	1	0,8	16	13,6	3	2,5
Мармарощина (в Румунії)	26	17	65,4	6	23,1	1	3,8	—	—	2	7,7
Разом	760	542	71,4	102	13,4	42	5,5	45	5,9	29	3,8
б) Карп. Україна в політ. межах											
1931 р.	725	450	62,1	102	14,1	113	15,6	33	4,5	27[3]	3,7
1956 р. (Закарп. обл. лише приблизно)	929	764[4]	82,5	30	3,0	100	11,0	5	0,5	30[5]	3,0

[1] В тому ч. 13 румунів і 10 німців.
[2] Лише суцільна територія.
[3] В тому ч. 13 румунів і 13 німців.
[4] В тому ч. деяке ч. росіян і білорусів.
[5] В тому ч. 16 румунів, 3 німці, 8 циганів.

Найчисленнішою меншістю З. були і залишилися угорці, які становлять більшість в півд. частині З. і були скупчені по більших містах; жиди становили більший відсоток, ніж в будь-якій ін. частині України, і то не лише по містах (26%), але й по селах (11%), німці творили 7 малих колоній в горах, румуни були скупчені в 4 великих селах на півн. від Сиготу. Після другої світової війни знизився відсоток нац. меншостей, а тим самим зросла кількість українців і нині З. є, за винятком півд. частини, що в ній і тепер переважають угорці, однією з найчистіших з нац. погляду укр. земель. (Про складні нац. відносини зах. З. див. *Пряшівщина*).

Народне господарство З. розвинулося залежно від природних підстав та від госп. політики тих держав, до складу яких воно входило. Гірська частина З., що займає 80% краю, є країною лісового і тваринницького госп-ва, низовина і підгір'я — рільничою країною з садівництвом і виноградництвом. До корисних копалин належать насамперед сіль, буре вугілля, будів. матеріяли; багато мінеральних джерел.

Ці природні багатства були мало використані під час довголітнього угор. панування. Країна була екон. і культ. відстала, сіль. госп-во не могло розвиватися через малоземелля селян, пром-сть — з причини конкуренції корінної Угорщини; капітал був в руках жидів і угорців, самопіднесення укр. селянина було

неможливе через брак шкіл і перешкоди з боку влади. З різних галузей краще розвинене було лише ліс. госп-во, бо цих продуктів потребувала обезліснена Угорщина (гол. чином на опалення). Укр. селянин поправляв свій бюджет заробітками в лісах, сезоновими працями під час жнив в глибині Угорщини й еміґрував до Америки.

Прилучення З. до Чехо-Словаччини піднесло екон. і передусім культ. рівень краю. Проведено часткову аґрарну реформу, значно збільшилася врожайність (пересічно 50%), розвинено мережу шляхів, розбудовано шкільництво, м. ін. і фахове, розвинулася кооперація, поступово творився сер. стан. Натомість чес. влада не сприяла розвиткові індустріялізації З., а дбала, щоб воно було ринком збуту для чес. країв; на економіку краю некорисно впливало неприродне пов'язання його з далекою Чехією й розірвання з паннонською низовиною, через що м. ін. було важко збувати ліс. продукти; далі існувало малоземелля селянства (45% госп-в не мало й 2 га землі, 30% мало 2-5 га), зменшення ліс. заробітків, перерва сезонових мандрівок на жнива до Угорщини, зменшення еміґрації за океан при одночасному бракові власного капіталу. Все це було причиною дальшої павперизації укр. селянина, гол. в горах.

За сов. влади З. пов'язано із госп-вом усіх укр. земель і всього СССР. На відтинку індустріялізації розвиваються ті галузі пром-сти, які вже досі існували (ліс., харч., видобуток соли) і постають нові (буровугільна, легка); в ділянці сіль. госп-ва дійшло до цілковитої колективізації, розвиваються інтенсивні ґалузі сіль. госп-ва, як виноградництво, садівництво, культура тютюну, з одного боку, а тваринництво, з другого.

Сіль. госп-во і нині є основним заняттям населення (бл. 70%), хоч рілля займає лише 21% всієї площі З.; 23% припадає на сіножаті й пасовища, 50% на ліс. В горах рілля становить ледве 10%, сіножаті й пасовища 27%, а ліс аж 58%; для низовини З. відповідні числа — 42%, 27%, 24%. Вся засівна площа становить (1956 р.) 211 000 га, в тому ч. на збіжжеві культури припадає 98 700 га або 45% (на кукурудзу 34 300 га або 16,3%, на пшеницю 28 400 га або 13,5%, овес 17 100 га або 8,1%), на кормові 60 800 га (29,8%), картоплю 37 500 га (17,8%), промислові, гол. соняшник і тютюн — 8 800 га (4,2%). Низовина і підгір'я — це країна пшениці й кукурудзи, в горах мають перевагу овес, жито і картопля. Порівняно з довоєнним часом зменшилася вся засівна площа (на 10%), далеко більше збіжжева (на 1/3), а площа кормових збільшилася майже в три рази. Велике значення має виноградництво, яке постачає на експорт виноград і білі вина (гол. осередки — Берегове, Ужгород, Мукачеве, Середнє, Виноградів); площа виноградників збільшилася з 2 900 га 1936 р. на 6 700 га 1956 р. На експорт працює також садівництво; сади займають тепер 18 500 га (1936 р. лише 4 000 га). З пром. культур найбільше значення має тютюнництво (3 000 га). Порівняно з довоєнним періодом збільшилося поголів'я продукційної худоби, за винятком коней; 1956 було 32 000 коней (1937 р. — 41 300), 244 000 голів великої рогатої худоби (1937 р. — 219 500), 196 000 свиней (82 000), 254 000 овець і 55 000 кіз (1937 р. — разом 132 000). Одночасно інтенсифікується тваринництво шляхом запровадження кращих порід. Тваринництво низовини і передгір'я тісно пов'язане з хліборобством, в горах його кормовою базою є полонини і природні сіножаті.

Синевірське озеро

Найбільшим багатством З. є ліси, що займають площу 526 000 га; основні породи: бук (58% ліс. площі), смерека (29%), дуб (7%), ялиця (4%). Ліс і деревообробна пром-сть — це основна промсть краю, яка дає 53% валової продукції і працю 29 000 особам (57% всіх зайнятих в пром-сті); 1956 р. випродуковано 2,6 млн куб. м деревини і 0,7 млн пиломатеріялів. Майже вся продукція деревини переробляється на місці, на численних, здебільша деревообробних, підприємствах, розвинених по всьому З.; найбільші деревообробні комбінати є в Сваляві, Тересві, Рахові; лісохем. зав. в Сваляві, В. Бичкові, Перечині; картонний завод в Рахові. Мебльова пром-сть (сировиною є перев. букове дерево) розвинена гол. в Ужгороді, Мукачеві й Береговї.

Виробництво електроенерґії мало розвинене (1955 р. — 134 млн квт, нині багато більше), зокрема зовсім недостатньо використані багаті водні ресурси (найважливіші гідроелектростанції —

Ужгородська і з 1956 р. Тереблє-Ріцька). Тільки після другої світової війни розпочато видобуток бурого вугілля і 1955 р. досягнуто досить високої продукції — 460 000 т (с. Ільниця в Іршавському р-ні). Кам'яну сіль видобувають здавна в Солотвині; за чес. влади видобуток змодернізовано й піднесено до 170 000 т річно (основне місце видобутку в Чехо-Словаччині); тепер бл. 332 000 т (1956 р.). Досить велике значення має пром-сть будів. матеріялів (видобуток андезитів, туфів, мармору; цегляно-черепична пром-сть в більших м.). Дрібна харч. пром-сть і постала щойно після війни легка пром-сть (швейна, трикотажна, взуттєва) розвинені в більших м. (найважливіші об'єкти — тютюнова і трикотажна фабрики в Мукачеві). Ще й нині має значення кустарна пром-сть, зокрема художня — вишивкарство, дереворізьба на Гуцульщині. Пром-сть скупчена перев. в півд.-зах. частині З., через що ще більше поглиблюється різниця між цією багатшою частиною краю і біднішою — гірською. Гол. пром. осередки З.: Мукачеве, Ужгород, Берегове, Хуст.

З. має 580 км зал. шляхів (без вузько-колійних) і 2 740 автогужових шляхів з твердим покриттям (1955 р.).

Найбільше значення мають тепер три поперечні зал. лінії, що зв'язують через карп. провали — Ужоцький, Верецький і Татарський З. з усією Україною, натомість підрядне значення має повздовжня лінія (Пряшів — Чоп — Хуст — Рахів), що сполучає З. з зах. і 1920—45 рр. була гол. маґістралею З.

Сильно збільшився автомобільний транспорт, який має на З. більше значення, ніж в ін. частинах України, і доповнює зал. мережу; найважливіші відтинки: Ужгород—Мукачеве—Берегове, маґістраля Ужгород—Хуст—Ясіня; поперечні лінії: Ужгород—Ужок—Львів, Мукачеве—Свалява—Стрий—Львів, Хуст—Міжгір'я й ін.; повздовжні гірські шляхи: Перечин—Свалява, Нижні Ворота—Міжгір'я й ін.

В цілому З. як екон. р-н має всеукр. значення, як країна, що дає поважні надвишки ліс. і деревообробної пром-сти, вина, овочі, тютюн; невикористаними лишаються мінеральні джерела, які разом з мальовничою природою могли б стати підставою для значної кількости курортів і туристичного руху.

В. Кубійович

Дослідження З. гол. в ділянці іст. розпочато в кін. 18 в. (Й. Базилович); в 19 в. з'явився ряд дрібних причинків до церк. і культ. іст. З. Основні дослідження З. проведено в 20 в. місц. та укр. вченими з Галичини і Наддніпрянщини, росіянами, угорцями, чехами й ін. Археологічні досліди провадили Т. Легоцький, Й. Янкович, Я. Пастернак. Ряд іст. праць з'явився з-під пера А. Годинки, О. Бонкала, В. Гаджеґи, Є. Перфецького, О. Петрова, О. Мицюка, М. Лелекача, з іст. письменства і культ. життя — І. Франка, Я. Стрипського, Є. Сабова, Ю. Яворського, В. Бірчака, Є. Недзєльського й ін. Етногр. і демографічні матеріяли збирали і досліджували І. Верхратський, В. Гнатюк, С. Томашівський, а закарп. говори розробили О. Брох, І. Панькевич, Г. Геровський й ін. Геогр. студії провадили І. Краль, В. Кубійович, С. Рудницький й ін. Багато матеріялу містили монографії про закарп. комітати, видані угор. урядовими чинниками в кін. 19 і на поч. 20 вв. Так само немало етногр. матеріялу та розвідок з культ. іст. з'явилося в «ЗНТШ». В 1920—30-их рр. вислідки студій над З. друкувалися в Наук. Записках Т-ва «Просвіти» в Ужгороді, в журн. «Карпатскій Свѣтъ», а в 1940-их рр. в ж. «Зоря». В підсов. умовах продовжуються гол. етногр. і діялектологічні досліди З. З кін. 19 в. існує в Мукачеві іст. музей ім. Легоцького (перев. археологічні знахідки), а в 1920-их рр. постав краєзнавчий музей в Ужгороді, що містить гол. іст. і етногр. експонати.

Своєрідна краса природи З., ще донедавна примітивний побут його населення, складні соц. і культ. відносини цього краю знайшли відбиток в художній літературі укр. і чужих авторів. З чехів писали на закарп. сюжети І. Ольбрахт (повість «Микола Шугай»), З. Кудей («Гуцульська республіка»), з угорців — Д. Морваї («Село під полонинами»). Крім місц. укр. письменників, закарп. мотиви виступають в О. Олеся, С. Черкасенка, В. Пачовського, В. Бірчака й ін. Після 1945 р. написано низку повістей з закарп. життя авторами з ін. укр. земель (А. Турчинська, С. Скляренко) та росіянами (роман М. Тевельова «Свет ты наш, Верховина») й ін.

В. Маркусь

Література: Bidermann H. J. Die ungarischen Ruthenen, I-II. Інсбрук 1862, 1867; Свенцицкий И. Материалы по истории возрождения Карпатской Руси. Л. 1906; Пачовський В. Іст. Підкарп. Руси, I—II. Ужгород 1920—22; Бірчак В. Літ. стремління Підкарп. Руси. Ужгород 1921, 2 вид. 1937; Гаджеґа В. Додатки до іст. русинів і руських церквей... Ужгород 1922—36; Král J. Podkarpatská Rus. Прага 1924; Кондратович І. Іст. Підкарп. Руси. Ужгород 1930; Martel R. La Ruthénie subcarpathique. Париж 1935; Kubijovyč V. Pastyrsky život v Podkarpatské Rusi, I—II. Братіслава 1935; Мицюк О. Нариси з соц.-госп. іст. Підкарп. Руси, I—II. Прага 1936—38; Mousset J. Les villes de la Russie subcarpathique. Париж 1938; Борщак І. Карп. Україна в міжнар. грі. Л. 1938; Карп. Україна. Зб. Укр. Вид. Ін-ту. Л. 1939; Карп. Україна в боротьбі. Зб. Відень 1939; Dami A. La Ruthénie subcarpathiqtie. Женева 1944; Sthephan A. From Carpatho-Ruthenia to Carpatho-Ukraine. Нью-Йорк

1954; Анучин В. География Советского Закарпатья. П. 1956; Markus V. L'incorporation de l'Ukraine subcarpathique à l'Ukraine soviétique 1944—1945. Лювен 1956.

Закерзоння, публіцистична назва зах. окраїн укр. земель (Лемківщини, Посяння, частини Любачівщини, Равщини й Сокальщини, Холмщини, Підляшшя), які по другій світовій війні, на підставі сов.-поль. договору з 16. 8. 1945, відійшли до Польщі (19 000 км², 1 500 000 мешк., здебільша українців). Назва походить від лінії *Керзона* (див.).

Закисова Балка, місцевість б. старогрец. города *Ольвії* в Очаківському р-ні Миколаївської обл.; велике греко-скитське поселення 4—3 вв. до Хр. з багатокімнатними великими домами з каміння та сушеної на сонці цегли.

Закладник, заручник, особа однієї з воюючих сторін, захоплена другою стороною з метою, щоб вона відповідала своїм життям за поведінку противника (виконання договору, відмовлення від опору окупантові). В давньоукр. пам'ятках З. називається «аманатом». В давнину іноді одна сторона добровільно давала З. другій як запевнення виконання договору; напр., Б. Хмельницький 1648 залишив свого сина Тимоша як З. у кримського хана, з яким заключив військ. союз. В новітні часи беруть групи З. з цивільного населення окупованої території чи з військовополонених. На Україні, зокрема під час другої світової війни, нім. окупанти практикували затримання численних З., щоб стримувати опір населення. Багато З. було розстріляно. Практика захоплення З. суперечить сучасному міжнар. праву (Женевська конвенція 1949).

Заклинання, див. *Замовляння.*

Заклинський Богдан (1886—1946), син Романа, педагог, учитель нар. шкіл в Галичині й на Закарпатті; автор шкільних підручників (букварі й ін.), праці та статті з педагогіки («Історія укр. виховання», «Методика усного і письменного стилю для всіх шкіл» й ін.); дитячий письм.

Б. Заклинський

Заклинський Корнило (1857—84), брат Романа і Леонида, гал. історик; праці з іст. козаччини 16—17 вв. й з укр. історіографії 17 в.

Заклинський Корнило (* 1889), син Романа, педагог, осв. і пластовий діяч на Закарпатті, учитель гімназії в Берегові (1921—38).

Заклинський Леонид (1850—90), брат Корнила і Романа, учитель гімназії; в пол. 1870-их рр. один із провідників народовецької молоді у Львові, в 1880-их рр. гром.-осв. діяч на Станиславівщині.

К. Заклинський (1857—84)

Заклинський Олексій (1819—1894?), свящ., гром.-політ. діяч, 1848 чл. Гол. Руської Ради і делеґат від неї на Всеслов. Конґрес у Празі, 1873—79 посол до австр. парляменту; автор спогадів «Записки О. Заклинського».

Заклинський Роман (1852—1931), брат Корнила і Леонида, педагог, письм. і осв. діяч; чл.-засновник *Руського Т-ва Педагогічного,* співред. *«Бібліотеки для Молоді»,* дослідник Ю. Федьковича, автор і видавець ряду популярних книжок (м. ін. «Географія Руси», 1887).

Заклинський Ростислав (* 1887), син Романа, літературознавець і публіцист, діяч Укр. Радикальної Партії, 1919 ред. її органу, щоденника «Народ» у Станиславові; в 1920-их рр. жив в УССР і був викладачем високих шкіл в Кам'янці Подільському й Києві. Належав до групи письм. «Західня Україна»; після 1933 доля невідома. Розвідки про І. Франка й ін.

Заморний Микола (* 1901), біохемік родом з Донбасу, в 1929—42 рр. асистент, згодом викладач ун-ту в Познані, 1947—50 наук. співр. ун-ту в Манчестері, з 1950 — керівник н.-д. відділу фірми „Flowers" в Англії; д. чл. НТШ. Наук. праці гол. з хемізму біохем. змін в органічних сполуках під дією цвілей.

«Закон і Право», правничий місячник, виходив у Києві 1918 р. у в-ві «Час», ред. М. Кушнір.

Законодавство, діяльність найвищих органів держави з метою видавання законів; також сукупність законів з однієї ділянки (напр., соціяльне З., торг. З. тощо). Закон, у свою чергу, це заг.-обов'язкова норма, видана та оголошена компетентною держ. владою в приписаній формі, що визначує поведінку або дію окремих громадян між собою чи в стосунку до держави або держави до громадян. Сам термін «закон» на Україні дуже давній, і він означав також звичаєву норму; з часу рецепції візант. права і по аналогії до нього законом стали називати нормотворчі акти, які походили від князя і здебільша були укладені в писаній формі. Ін. терміни в княжу добу — покон, право, устав, урок. Законодавча влада в давнину пе-

рев. перебувала в руках монарха, який іноді ділився нею з становим представництвом; в нову добу, як правило, вона належить ширшому нар. представництву, парляменту.

Законодавчу владу в княжій Україні-Русі ділили між собою *князь, віче, боярська рада,* при чому в різний час і в різних областях один з цих органів набував гол. значення. Закони видавали в церк. справах та для церк. людей також еп. й ігумен. *Княжі з'їзди,* як непостійний і скликуваний на добровільній основі орган, не мали законодавчих компетенцій. Проте М. Владимирський-Буданов допускає право княжих з'їздів видавати закони для однієї землі. Напр., Руська Правда Ярославичів була укладена на з'їзді трьох князів-братів.

В лит.-руську добу законодавча влада на терені віленського князівства була в руках *великого князя,* в ін. землях її здійснювали удільні князі. З 15 в. великий кн. вже видавав закони для всієї держави, ділячи законодавчу владу з *панами-радою* і заг.-шляхетським — *вальним соймом.* Гол. закони цієї доби стверджені в *земських уставах* (давнє звичаєве право), *судебниках* і *Лит. Статуті.*

На Гетьманщині З. зосереджувалось у руках *гетьмана,* який оголошував законодавчі акти здебільша після схвалення їх або висловлення опінії старшинськими радами чи з'їздами. Іноді присвоювала собі законодавчі функції *Ген. Військ. Рада.* В ході обмеження автономії України в 18 в. З. переходило в руки рос. царського уряду та частково здійснювалося через Малорос. Колеґію. На Запоріжжі компетенція З. належала *Січовій Раді* та раді старшини. Якогось виразного розмежування компетенцій влади в коз. добу, як і раніше, не було; різні органи конкурували між собою у здійсненні З. або здійснювали його спільно.

В Рос. Імперії законодавчу владу здійснював цар до 1905 р. самостійно, послуговуючись Держ. Радою (Государственным Советом) і Коміґетом Міністрів, як дорадчими органами, а згодом спільно з *Державною Думою.* До 1867 р. в Австрії З. належало до абсолютної влади монарха; в конституційній австр. монархії законодавчу владу здійснювали *Держ. Рада* (Reichsrat) і палата послів (Abgeordnetenhaus). В Польщі, Чехо-Словаччині, Румунії, до яких в 1920—40 рр. належали Зах. Укр. Землі, законодавча влада здійснювалась *парляментом* і гол. держави. Тільки в Чехо-Словаччині за автономним соймом Карп. України передбачались законодавчі функції у внутр. справах.

За укр. державности 1917—20 рр. З. здійснювали різні органи, залежно від режимів; в перший період — *Укр. Центр. Рада* через свій пленум або Малу Раду. Закон з 8. 12. 1917 про порядок видання законів стверджував, що «виключне і неподільне право видавати закони для УНР належить Укр. Центр. Раді».

Конституція УНР, ухвалена 29. 4. 1918, наділяла вищою законодавчою владою Всенар. Збори, а ініціятива законопроєкту належала їх президії, Раді Міністрів, поодиноким фракціям і групам депутатів, органам самоврядування і безпосередньо громадянам (заява із 100 000 підписами). За гетьманату законопроєкти розроблялися в окремих мінвах, ухвалювалися Радою Міністрів, а входили в життя після затвердження їх гетьманом. Цей порядок З. мав тривати до скликання сойму. *Директорія* УНР як рев. орган мала найширші компетенції верховної влади, в тому ч. й законодавчої, здійснюваної у співпраці з Радою Міністрів. *Трудовий Конґрес* (січень, 1919), що й сам займався законодавчою діяльністю, підтвердив законодавчі компетенції Директорії до його чергової сесії, яка вже не відбулася. На підставі «Закону про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР» з 12. 11. 1920 законодавча влада мала перейти до *Держ. Нар. Ради,* яка схвалює законопроєкти Ради Міністрів; гол. Директорії належало лише затвердження закону. З. органів УНР в екзилі залишилось за урядом і гол. Директорії.

В ЗУНР законодавча влада належала *Укр. Нац. Раді,* яка її здійснювала до передачі верховного керівництва справами ЗУНР *диктаторові* 9. 6. 1919; з того часу тільки номінально З. залишилося за УНРадою. Виділ УНРади затверджував і оповіщав закони.

З. в УССР формально належало, за конституцією з 14. 3. 1919, *Всеукр. з'їздові рад* та *Всеукр. Центр. Виконавчому Комітетові;* фактично ж і найчастіше його здійснювала президія ВУЦВК та *Рада Нар. Комісарів;* з 1937 р. ці функції мали перейти до *Верховної Ради,* що, згідно з конституцією, «є єдиним законодавчим органом УРСР» (ст. 23). В дійсності законодавчу діяльність виконує її президія, яка видає заг. нормативні акти, що різняться від законів тільки формою і назвою (т. зв. укази). Їх на своїх сесіях у формі закону затверджує Верховна Рада. Основні ділянки З. в УССР належать компетенції СССР в особі його Верховного Совєта (ст. 14 конституції СССР). Закони СССР дійсні на території УССР; на випадок незгідно-

сти респ. закону з союзним, дійсним є союзний закон.

При рев. змінах режимів нові уряди звичайно одміняють попереднє З. повністю або частково. Укр. Центр. Рада залишила основну частину З. Тимчасового Уряду, а навіть старого режиму (цивільне, карне, торг. й ін. право), за винятком того З., яке було змінене виразно новими законами. Ще в більшій мірі залишив у силі старе З., включно з великою частиною адміністративного, гетьманський режим. Зате він одмінив політ.-соц. З. Укр. Центр. Ради. Директорія знову скасувала З. гетьманського періоду. В ЗУНР залишено в силі майже все австр. З. Сов. режим деклярував скасування З. всіх попередніх урядів та рядом постанов заводив у життя на території України законодавчі акти РСФСР.

В модерних країнах закони набирають сили після їх опублікування в урядових публікаціях. Такими були: за Укр. Центр. Ради — «Вісник Ген. Секретаріяту УНР», змінений згодом на «Вісник Ради Нар. Міністрів УНР», за гетьманату — «Держ. Вісник», за Директорії — «Вісник УНР»; в ЗУНР — «Вісник держ. законів і розпорядків ЗО УНР». Закони й ін. акти першого сов. режиму публікувалися у «Вестнику УНР». З. 1919 р. в «Известиях Временного рабоче-крестьянского правительства Украины» та в «Збірнику узаконень та розпорядків Роб.-Сел. Уряду України».

В. Маркусь

Законодавча Рада на Кубані, див. *Кубанська Законодавча Рада.*

«Закон судний людем», помилково називаний також судебником Константина — збірник прав, складений на підставі візант. джерел для півд. слов'ян 9 в. На Україні відомий за княжих часів, як неофіц. джерело *візант. права.*

Закордонне Представництво УГВР, див. *Українська Головна Визвольна Рада.*

Г. Закревська

Закревська Ганна (* 1890), уроджена Сіренко, геолог; 1927—41 працювала в Геол. Ін-ті УАН (м. ін. керівник Геол. Музею), проф. високих шкіл Києва (1936—41 керівник катедри геології в Пед. Ін-ті), з доручення Укр. Геол. Комітету провадила геол. здіймання частин Полісся й Лісостепу. Праці з палеонтології Полісся і Дніпровсько-Донецької западини, геології нафти; м. ін. «Elephas Trogontheri», Труди Ін-ту Геол. УАН, V. (1933), «Геол. та геоморфологічний нарис Чернігівського Полісся» (1938), «Четвертинні відклади укр. Полісся в межах Наддніпрянщини» (1948) й ін. З. перша жінка-українка — проф. і д-р геол. наук. З 1950 в ЗДА.

Закревський Гнат (1839—1906), син Платона З., правник і суд. діяч; прокурор харківської суд. палати й сенатор. Праця «Об учениях уголовно-антропологической школы» (1893) та ряд ст. в рос. правничих журн.

М. Закревський

Закревський Микола (1805—71), історик-археолог і етнограф, автор праць «Очерк истории г. Киева» (1836), «Летопись и описание г. Киева» (1858), «Описание Киева» (2 тт., 1868), зб. дум, пісень, прислів'їв, приповідок, загадок «Старосветский бандуриста» (3 тт., 1860—61, у 3 т. «Словарь малороссийских идиомов» — понад 11 000 слів). З. з великим темпераментом боронив права українців на літературу рідною мовою.

Закревські, коз. старшинський рід, походив від Йосипа З., ген. бунчужного (1762) й ген. обозного (у відставці), одруженого з сестрою гетьмана К. Розумовського. Його син Андрій (1742—1804) був дир. Академії Мистецтв (1783) і гол. Медичної Колеґії (1789) в Петербурзі. Ін. відомі З. — брати Віктор, Михайло і Платон († 1882), правнуки ген. обозного, землевласники Пирятинського пов. на Полтавщині, були чл. т. зв. «Общества Мочемордія»; приятелі Шевченка і графа Якова де-Бальмена, славилися своєю поступовістю. З цього роду походив правник **Гнат** З. (див.) та історик-етнограф Микола З. (див.).

Закупи, категорія напіввільних людей в давній Русі-Україні. З. залишались правно вільними, але фактично були зрівняні з невільниками у вислідi їх договірної залежности від господарів. Закупництво поставало з договору позики, забезпеченої закладом самого боржника. *Руська Правда* ділить З. на таких, які працюють на дворах своїх господарів (двірні), і на «ролейних» (працювали на ріллі) та визначає взаємини З. з господарем. Господар мав право застосовувати фізичну кару супроти З., проте не міг їх продавати. За З. залишалося право скарги на господаря перед княжим судом. Вони мали право на майно, входити в різні договірні взаємини, виступати на суді як свідки. Сплата боргу робила З. вільними, хоч, напр., спроба

втечі З. могла призвести до невільничого стану.

В лит. добу З. відомі під назвою «закупні», які відповідали двірним З. Руської Правди, і т. зв. «люди в пенязіх», що нагадували «ролейних» попередньої доби. Взаємини між паном і З. полягали у двосторонній приватно-правній умові. Лит. Статут встановляв лише річну ціну, яку З. мали відробити панові. Двірські «закупні» відробляли борг своєю працею, а «люди в пенязіх», які працювали на зем. наділах пана, сплачуванням в натурі з річного врожаю. З., не викупившись до смерти, як і в добу Руської Правди, переходили у підневільний стан, на «непохожих селян».

Література: Ясинский М. Закупы Русской Правды и памятников западно-русского права. К. 1904. *В.М.*

Закшевський (Zakrzewski) Станислав (1873—1936), поль. історик, проф. Львівського Ун-ту; його праці, гол. з іст. середньовічної Польщі, мають значення і для укр. історіографії.

Заленський Лев (1648—1708), київ. унійтський митр. 1695—1708, одночасно єп. володимирський (з 1679), адміністратор полоцький (1693—97); за час його управління київ. митрополією перейшли на унію єп. львівський Й. *Шумлянський* (1700) і єп. луцький Д. *Жабокрицький* (1702).

Залеський Вячеслав (1871—1936), фізіолог і біохемік рослин, проф. Харківського Ун-ту, чл.-кор. АН УРСР; з численних праць з галузі біохемії найважливіші про умови утворення білкових речовин в рослинах (1900), про перетворення фосфору в рослинах (1912) й ін.

Залеський Кость († 1920), географ-ботанік, фльорист, дослідник степів сх. України; одна з ковил носить його ім'я (Stipa Zalesskii Wilen.), а одну він означив (Stipa tirsa Zal.).

Залеський Микола (1835 — по 1893), фармаколог, проф. Харківського Ун-ту; ряд наук. праць.

Залеський Осип (* 1892), муз. діяч, дириґент і педагог, дир. Муз. Ін-ту в Станиславові (1921—33), автор хорових творів та сольових пісень; статті про музику; «Короткий нарис іст. укр. музики» (1951), «Загальні основи муз. знання» (1958); тепер в ЗДА.

Залеський Степан (* 1915), драматичний актор Львівського Оперного Театру (1941—44) і Театру-Студії Й. Гірняка (1945—50); гол. ролі: Хлестаков («Ревізор»), Роман Птах («Блакитна авантура»). Тепер в Австралії.

Залеський (Zaleski) Богдан Юзеф (1802 — 86), поль. поет-романтик родом з Київщини, гол. представник *«української школи»* в поль. літературі; студіював у Варшаві, з 1831 на еміґрації, гол. у Франції. Написав ряд зб. поезій: „Poezje", „Duch od stepu", „Dumy i dumki". В поезії З., поруч з рел. містицизмом, виступають описи укр. природи, ідеалізація коз. минувшини (напр., „Duma o Kosińskim"), туга за рідним краєм. На смерть Шевченка З. написав вірш „Tarasowa mohyła". До низки поезій З., на зміст і форму яких мали вплив також укр. нар. пісні, складено музику, м. ін. і Ф. Шопеном.

Б. Залеський

Залеський (Zaleski) Вацлав (1800—49), псевд. Вацлав з Олеська, поль. літератор і етнограф, видав зб. „Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego" (1833), що містить у собі здебільша укр. нар. пісні; зб. мала великий вплив на розвиток гал.-укр. етнографії.

Залєський Петро (1867—1929), рос. генерал, військ. діяч і теоретик військ. справи, родом з Слобожанщини; за гетьманату 1918 — губ. староста на Харківщині; звільнений за опір проти введення укр. мови в урядуванні. Праці з орг-ції армії, зокрема кавалерії; помістив в «Хліборобській Україні» (1925) ст. про завдання уряду на Україні. Помер на еміґрації в Юґославії.

Заливчий Андрій (1894—1918), політ. діяч визвольних змагань, 1917 р. чл. Центр. Ради від УПСР. Один з творців фракції «лівобережців» в УПСР, з якої пішла боротьбистська партія. Загинув у Чернігові при повстанні проти гетьмана й німців. По смерті вийшли автобіографічні новелі «З літ дитинства».

Залізисті джерела, див. *Мінеральні джерела.*

Залізна Балка (V—18), с. м. т. Сталінської обл., підпорядковане Горлівській міськраді; кам'яновугільна пром-сть.

Залізна дивізія, див. *Третя Залізна стрілецька дивізія.*

Залізна доба, період після *бронзової доби,* коли відкрили спосіб добування нового металу — заліза з залізної руди. В 10 в. до Хр. залізо прийшло з Малої Азії на півн. Підкавказзя і далі на Півд. Україну. З. д. ділиться в цілій Європі на старішу — *гальштатську* (800—500 до Хр.) і молодшу — *лятенську* (500—0 до Хр.); перша характерна сильним розвитком хліборобства і скотарства й скріпленням патріярхального родового ладу, друга — масовим виробом залізних предметів, гол. зброї й рільничого знаряддя. На Україні пам'ятки З. д. дуже

різноманітні. Культуру *гальштатської* доби репрезентують пам'ятки місц. культур: білогрудівської, попелищ та висоцької, і чужих: грецької, скитської, лужицької, трацької, кобанської та скірської. Культуру *лятенської* доби пам'ятки місц. культур: полів поховань, висоцької, ґетської та чужих: грецької, скитської, сармато-аланської, бастарнської й венедської (див. ще ЕУ I, стор. 66—67 та відповідні гасла ЕУ 2).

Залізний лист, також ґлейт, охоронний лист, видаваний володарем для окремої охорони власника З. л. авторитетом суверена; іноді З. л. видавався злочинцям або обвинуваченим, що звільняв їх тимчасово від арешту чи виконання вироку. За лит.-руським правом, З. л. міг видати віритель своєму боржникові, на підставі чого екзекуція могла бути припинена на три роки. З. л. зберігся також в пізнішому законодавстві.

«Залізний Стрілець», інформаційна газ. 3 Залізної стрілецької дивізії, виходила тричі на тиждень в таборі інтернованих у Каліші (Польща) 1920—22; ред. І. Зубенко.

Залізний Хрест, відзнака, встановлена урядом УНР в 1920 р. для учасників Зимового походу від 6. 12. 1919 до 6. 5. 1920 р.; на підставі орденського статуту відзначені іменуються «Лицарями Ордена Залізного Хреста».

Залізнича (9) дивізія, постала в листопаді 1918; кадрами її були частини гетьманського корпусу охорони залізниць, командири отаман Бень і полк. Кудрявців; бойовий стан: 800—1 000 людей, 40 кулеметів і 4 гармати.

Залізничий транспорт, основний засіб транспорту на Україні, на який припадає 85% всього вантажообігу (1956). Залізниці України розбудовані з погляду потреб держав, до складу яких вони входять чи входили, і тому вони незадовільно зв'язують різні частини укр. земель, часто перервані на кол. держ. кордонах і не мають великих зал. вузлів.

До 1914 р. розвиток залізниць на укр. землях під Росією був інакший, ніж під Австро-Угорщиною. Першу залізницю на Центр. і Сх. Укр. Землях збудовано 1865 р.; це залізниця з Одеси до Балти, в 1868—70 рр. продовжена, з одного боку, на сх., до Кременчука, з другого — на півн. до Києва і Москви. Призначенням цієї залізниці, як і ін., згодом збудованих, було сполучити центри Рос. Імперії з Україною, зокрема з Чорним м., і улегшити вивіз зерна та ін. с.-г. продуктів, згодом також вугілля і руд. До цих залізниць, збудованих у 1870-их рр., належали: маґістраля Москва—Вороніж—Ростов (положена лише на пограниччі укр. етногр. території), яку згодом продовжено на Кавказ до Владикавказу; Москва—Курськ—Харків—Лозова, звідки одне рам'я йшло через Запоріжжя до Севастополя, друге до Ростова; Харків—Знаменка—Миколаїв; залізниці Київ—Ковель—Берестя—Граєво (на кордоні з Німеччиною) і Ромен—Лібава, що улегшували вивіз укр. збіжжя до балтицьких портів; кілька залізниць, які пов'язали Центр. і Сх. Укр. Землі з давніше вже розбудованою мережею залізниць в Австро-Угорщині й Румунії. В 1870-их рр. побудовано перші залізниці Донбасу, а в 1884 сполучено Донбас з Кривим Рогом (Катерининська залізниця). Згодом цю мережу колій доповнено зміцненням зв'язку запілля з морем і з Донбасом, прокладенням перших залізниць на болотах Полісся та будовою стратегічних ліній на Підляшші. Взагалі до 1914 збудовано на всіх укр. землях в Росії бл. 16 000 км залізниць, себто 2,9 км на 100 км² і 3,7 км на 10 000 мешк.

Значно густішу мережу залізниць мали укр. землі в Австро-Угорщині. Важливим зал. вузлом став тут Львів. 1861 р. він був сполучений з Краковом і Віднем, згодом побудовано залізницю до Чернівців і Румунії та до Бродів і Підволочиськ, де їх незабаром пов'язано з залізницями на Центр. і Сх. Землях. В 1870-их рр. вперше сполучено Галичину з Закарпаттям і побудовано підкарп. залізницю Хирів—Стрий—Станиславів—Гусятин; згодом зал. мережу Галичини, Закарпаття й Буковини сильно поширено, так що в 1914 р. вона мала 3 700 км, себто 4,9 км на 100 км² і 6,0 км на 10 000 мешк.

Разом 1914 р. зал. мережа на всіх укр. землях становила 19 700 км, в тому ч. на території сучасної УССР — 15 610 км. На території Австро-Угорщини це були майже виключно держ. залізниці, на укр. землях Росії 30% залізниць були в приватному посіданні. З техн. погляду залізниці Центр. і Сх. Земель мали багато недоліків, що виявилося зокрема під час першої світової війни, коли вони не були спроможні забезпечити потреб фронту і запілля.

В роки першої світової війни із стратегічних міркувань збудовано низку нових колій, зокрема в прикордонних смугах. Під час революції і визвольних змагань на залізницях панував повний хаос, з якого вони стали підноситися лише в 1920-их рр.

Між двома світовими війнами розбудовано дещо мережу залізниць, зокрема на Центр. і Сх. Землях, де побудовано бл. 4 000 км нових колій, здебільша в

Донбасі, Дніпровському пром. р-ні і на Криворіжжі; ці лінії були заплановані перев. ще до війни. Найважливіші з новопобудованих були: Харків—Дніпропетровське—Херсон, що зв'язує Придніпров'я з Харковом і морем; маґістраля Москва—Донбас через Валуйки, доповнена лінією Красний Лиман—Куп'янка; на Поліссі збудовано лінію Чернігів—Овруч з розгалуженням на півн. до Гомеля й ін. В той час на гол. залізницях УССР відбулася реконструкція: будова подвійних колій на деяких дільницях, автоматичне бльокування, централізація, перебудова зал. вузлів, насичення новими льокомотивами та вагонами. Замість паротягів старої конструкції Э, Щ та О, були побудовані більше потужні та модерні паротяги ФД, СО, ИС. Ці та ін. міроприємства дали змогу збільшити перевіз вантажів з 61,7 млн т в 1913 р. до 200 млн в 1940 р., а ч. пасажирів з 49 млн до 243.

Друга світова війна спричинила колосальне знищення залізниць (тільки на основних п'ятьох залізницях було зруйновано понад 9 200 км колій, висаджено в повітря понад 2 000 мостів), і лише в 1948 р. транспорт повернувся до стану 1940. Нових залізниць по війні не побудовано, натомість деякі дільниці, гол. в

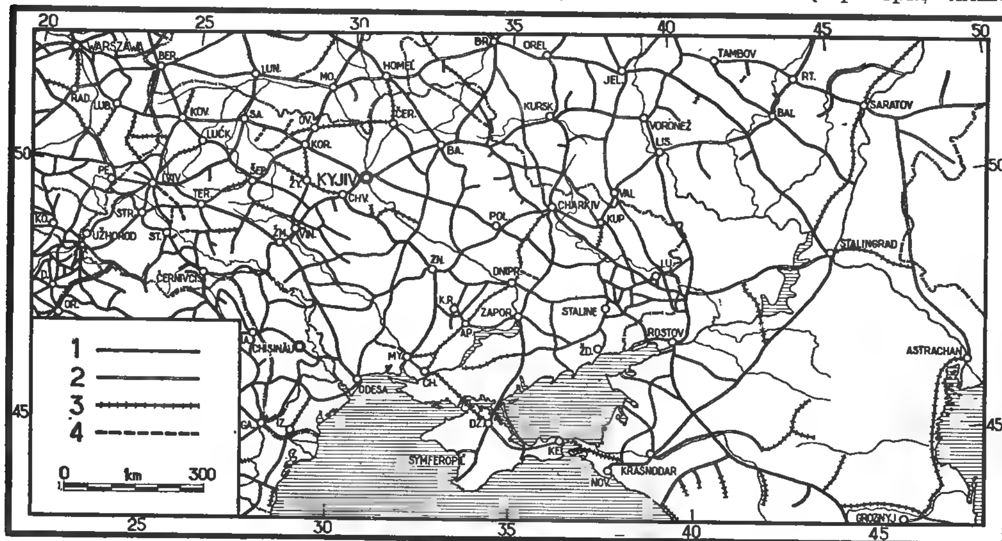

Розвиток залізничої мережі

Залізниці, побудовані в рр.: 1 — до 1875; 2 — 1876—1913; 3 — 1914—57. 4 — Залізниці, зняті з ужитку. AP. — Апостолове, BA. — Бахмут, Bal. — Балашов, BER. — Берестя, BR. — Брянськ, Ch. — Херсон, ChV. — Хвастів, Č. — Чоп, ČER. — Чернігів, D. Дебрецен, Dnipr. — Дніпропетровське, DŽ. Джанкой, GA. — Ґалац, IA. — Яси, IZ. — Ізмаїл, JEL. — Єлець, KE. — Керч, KO. — Кошиці, KOR. — Коростень, KOV. — Ковель, K. R. —Кривий Ріг, KUP. — Куп'янка, LIS. — Ліски, LU. — Луганське, LUB. — Люблин, LUN. — Лунинець, MO. — Мозир, MY. — Миколаїв, NOV. — Новоросійське, OR. — Орадеа, OV. — Овруч, PE. — Перемишль, POL. — Полтава, RAD. — Радом, R. — Ртіщево, SA. — Сарни, ST. — Станиславів, STR. — Стрий, ŠEP. — Шепетівка, TE. — Тернопіль, VAL. — Валуйки, ZN. — Знам'янка, ŽD. — Жданов, ŽM. — Жмеринка, ŽY. — Житомир

Галичині, знято з ужитку (див. карту), дуже слабо посувається електрифікація залізниць (донині з важливіших лише лінія Запоріжжя—Кривий Ріг; у пляні: маґістраля Курськ—Харків—Донбас, лінія Ясиновата-П'ятихатки та приміські залізниці харківського та київського вузлів).

Сучасна зал. мережа в межах УССР має 20 650 км довж. (на всіх укр. землях бл. 26 000), крім того, під'їзні шляхи пром. підприємств мають 14 700 км. Густота залізниць виявляє на 1 000 км², — 34,4 км, на 10 000 мешк. — 5 км. Залізниці України складають бл. 17% зал. мережі всього СССР (територія лише 2,5%). Найгустішу мережу залізниць мають Донбас та Криворіжжя (6,5 км на 100 км²) і Галичина з Закарпаттям (5,2), найслабшу Півд. Україна (2,3) та Передкавказзя.

Далеко сильніше від росту мережі залізниць зріс обіг і перевіз вантажів та пасажирів, як це видно з таблиці (див. стор. 734)

В 1955 р. на залізницях України вантажено за добу 42 000 вагонів, тоді як 1913 р. тільки 10 700, 1934 — 18 600. Сер. вантажонасичення на 1 км становило в 1955 р. 8,1 млн тонно-кілометрів. На залізниці України припадає 27% вантаж-

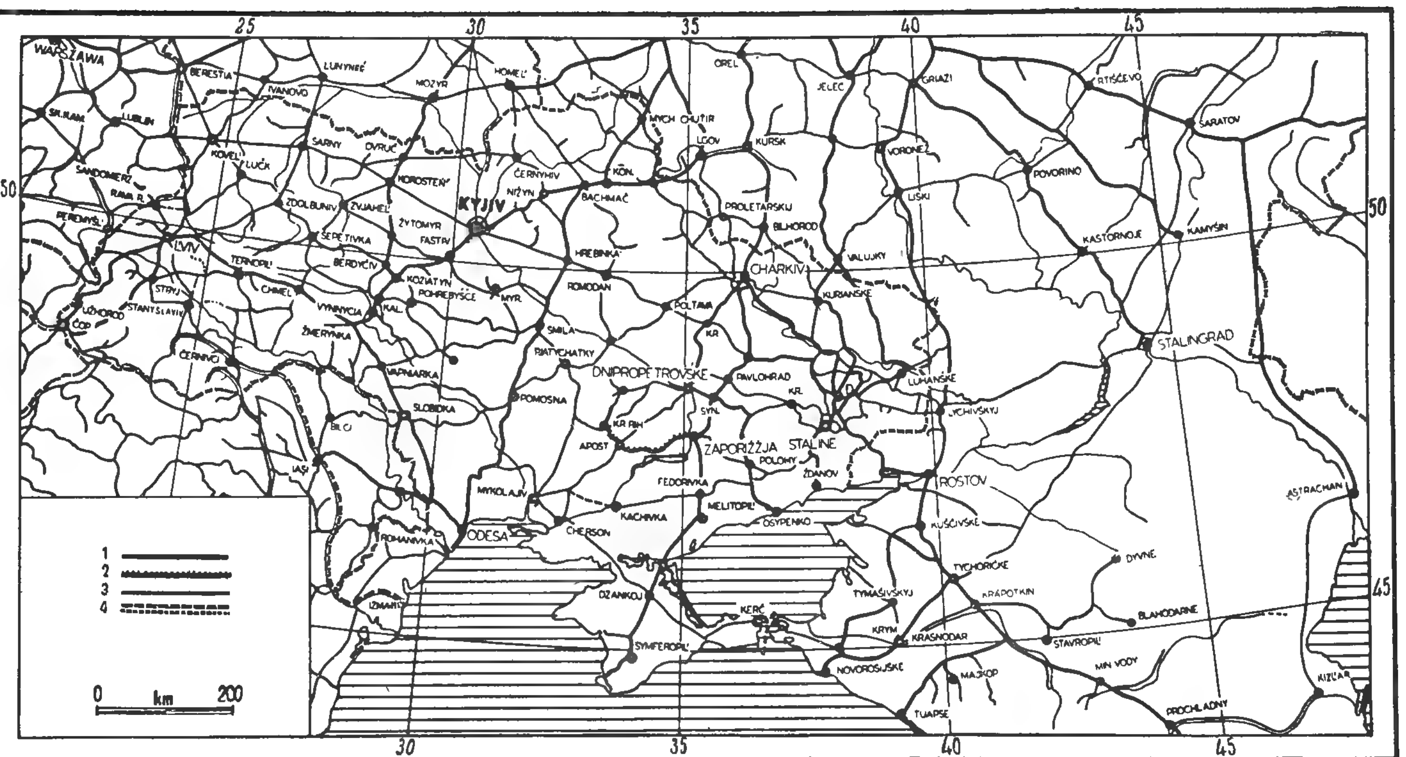

Залізниці України (1958)

1 — Дворейкові. 2 — Дворейкові електрифіковані. 3 — Однорейкові. 4 — Зняті з ужитку.

На бічній карті Львівського зал. вузла штриховою лінією зазначено залізницю Львів—Бережани, яка тепер знята з ужитку. R. R — Рава Руська. S. — Сапіжанка.

Г. Колодій

Роки	Відправлено	Прибуло	Перевезено пасажирів
	вантажів в млн т		в млн
1913	61,7	54,8	49*
1928	54,3	47,4	61**
1940	200,0	166,6	243
1950	228,5	200,5	171
1955	347,5	311,9	262
1956	376,4	340,6	

*) В межах з 1938. **) Без Криму.

них перевозів залізниць СССР (35% навантаження вугілля, 38,5% чорних металів, 20,5% хліба) і 16% перевозів пасажирів.

В першій фазі розвитку З. т. укр. залізниці перевозили перев. збіжжя, нині — гол. вугілля (37% перевезеної маси), руди й метали (25%), будів. матеріяли (15%), ліс. (4%) та нафтові продукти (3%) і збіжжя (3,5%).

Зал. шляхи пролягають на Україні у двох напрямах: південниковому і рівнобіжниковому. Перші сполучають Україну з морем і проходять через різні природні смуги, отже вони є шляхами виміни продуктів ліс. і степ. смуги; це одночасно великі транзитні шляхи, які в'яжуть глибину Сх. Европи з Чорним м. Цими шляхами приходить з півночі дерево, а відходить вугілля, руда, збіжжя, почасти також цукор. Рівнобіжникові шляхи, крім внутр. укр. значення, зв'язують Україну з Зах. Европою і з Сходом — Донщиною, Поволжям і Передкавказзям; найбільше значення мають з них ті, що сполучують Донбас з Кривим Рогом; відправляють ними насамперед вугілля і руду, прибуває нафта і ліс. продукти.

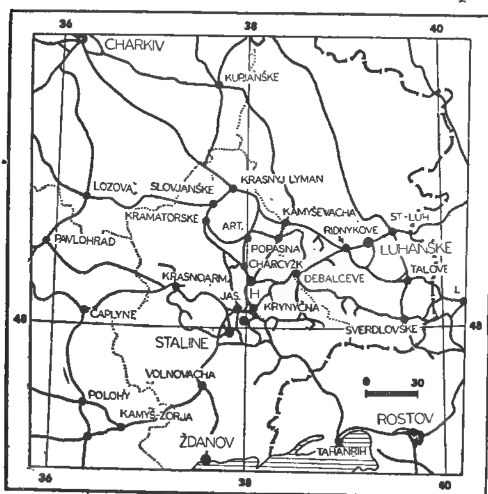

Залізниці Донбасу

Art. — Артемівське; H. — Горлівка; Jas. — Ясиновата; L. — Лихівський; St.-Luh. — Станично-Луганське

З госп. погляду найважливіші ті залізниці, що виходять з Донбасу, бо він є найважливішим зал. вузлом України (на півн. до Москви, на півн.-зах. до Ленінграду, Білоруси та Надбалтицьких країн, на сх. на Поволжя, на півд. до Озівського м., на зах. до Криворіжжя й далі. Вони виявляють найбільший вантажообіг, який сягає в окремих випадках до 40 млн тонно-кілометрів і більше. Крім залізниць Донбасу, більше екон. значення має харківський, на другому місці львівський і київський вузли і такі залізниці, як Київ—Жмеринка—Одеса, Львів—Вапнярка—Одеса, Київ—Жмеринка—Львів—Чоп. Вони мають і найбільший пасажирський рух. (Докладніше див. карту і ЕУ І, стор. 1099—1100).

Залізниці України підлягають союзному мін-ву шляхів у Москві, якому підпорядковані управління окремих залізниць (на території УССР — Донецька, Львівська, Московсько-Київська, Одеська, Південна, Південно-Західня, Сталінська). 1956 р. на З. т. працювало 403 000 робітників і службовців (4,4% всього числа). Кадри для З. т. готують високі школи, передусім Ін-т Інженерів Зал. Транспорту в Дніпропетровському і Харкові, технікуми і зал. школи.

Потужна *транспортна промисловість* постачає З. т. паротяги, теплотяги (великі зав. в Луганському і Харкові) і вагони (Крюків, Дніпродзержинське, Дарниця); паротягоремонтні зав. є у Львові, Києві, Дніпропетровському, Полтаві, Запоріжжі, Конотопі, Ізюмі, Харкові й ін.; вагоноремонтні зав. — в Києві, Львові, Харкові, Одесі, Попасній, Станиславові та ін.

Література: Кубійович В. Атлас України й сумежних країв (карти 47—50). Л. 1937; Кубійович В. Географія укр. і сумежних земель. Л. 1943; Хачатуров Т. Железнодорожный транспорт СССР. М. 1952; Транспорт и связь СССР. Статистический сборник. М. 1957; Украинская ССР, Институт Экономики, АН УССР. М. 1957.

В. Кубійович, А. Лебідь

«Залізничник», укр. орган центр. орг-ції залізничників в Австрії, з'являвся 1910—18, спочатку в Чернівцях, згодом у Львові; ред. О. Безпалко, В. Левинський, Т. Мелень, А. Чернецький.

Залізні руди, мінеральні речовини, що мають в собі 25—70% заліза в таких сполуках, які уможливлюють раціональний витоп чавуну. Гол. З. р.: окиси заліза (*гематит*, або червоний залізняк Fe_2O_3, з 50—70% заліза, *магнетит*, або залізняк магнетний Fe_3O_4 — до 72,4% заліза, *бурий залізняк*, або лімоніт $2Fe_2O_3 3H_2O$ — до 60% заліза) і вуглян заліза — сидерит $FeCO_3$ — до 48% заліза.

На Україні виступають два великі родовища З. р. — криворізьке і керчинське, далі кременчуцьке й ін. менші.

Криворізьке родовище — один з найбільших залізорудних басейнів світу. З. р. метаморфічного походження залягають в ньому у вузькій (3—6 км) синклінальній складці серед докембрійських порід, довж. понад 100 км уздовж річки Інгульця з його допливами Саксаганню і Жовтою від с. Миколо-Козельського на півдні до Жовтого на півночі. Грубина пластів з З. р. досягає 1 000 м, подекуди 1 800—2 000 м. Основними З. р. Криворіжжя є багаті руди — різні види гематиту з високим вмістом заліза (сер. 60%), хемічно дуже чисті, з невеликим вмістом шкідливих домішок — сірки (0,03%), фосфору (0,2%) й ін. Далеко більші запаси вбогих руд — залізистих кварцитів із вмістом 25—45% заліза, які можна використати після процесу збагачення. Геол. запаси багатих руд Кривого Рогу всіх категорій ($A_1 + A_2 + B + C_1 + C_2$, за сов. номенклятурою) становлять за підрахунками на 1956 р. 2 100 млн т, залізистих кварцитів 18,9 млрд т, т. зв. забалянсованих кварцитів — 14, 3 млрд т. (Див. докладніше *Криворізький залізорудний басейн).*

Продовженням Криворізького залізорудного басейну є Кременчуцька магнетна аномалія, що простягається на північ від Дніпра на довж. понад 50 км, вздовж лівого берега р. Псла і доходить в глибину Полтавщини; поч. експлуатації намічено на 1958—60-і рр. Запаси самих багатих руд за підрахунками на 1956 р. — 147 млн т.

Крім Криворізького і Кременчуцького басейнів невеликі родовища таких самих руд залягають також в ін. місцях Укр. Кристалічного масиву: понад 100 км довж. смуга між м. Павлоградом і Оріховим на сх. від Дніпра, на р. Конці, на р. Чортомлику й ін.; на Приозівській височині з поч. 20 в. видобували руду з родовищ Корсак Могила, Куксунчур, Кам'яна Могила.

Іншим, побіч Криворіжжя, важливим і нині експлуатованим р-ном З. р. є керчинське родовище з площею 2 400 км² і запасом руди (за підрахунками на 1956 р.) — 2 100 млн т. Він обіймає весь Керчинський півострів і навіть доходить на другий бік Керчинської протоки на Таманський півострів. Керчинські З. р. — це бурі залізняки осадового походження гор. третинного віку; невелика грубина залягання дозволяє видобувати руду відкритим способом. Керчинська руда — вбога: 20—51% металу (перев. 33—42%) і має домішки манґану (до 4%), сірки (1,6%), фосфору (0,4—1,3%), ванадію, арсену. Завдяки шкідливим домішкам (сірка, фосфор і зокрема арсен), керчинська руда є нижчої якости і потребує спеціяльного переоблення (див. докладніше *Керчинський залізорудний р-н).*

Ін. родовища З. р. малі й не експлуатуються. Лише іст. значення мають сер. якости і вже вичерпані З. р., розміщені в півн.-зах. частині Донбасу. В різних частинах України розкинені невеликі родовища осадових бурих залізняків, зокрема багато їх на Поліссі (болотяні руди), що були експлуатовані з доіст. часів аж до кін. 19 в., та в Карпатах. Невияснене ще пром. значення бурих залізняків і сидеритів, які подекуди зустрічаються в Карпатах і на Підкавказзі. Залізні кварцити залягають, крім Укр. Кристалічного масиву, і в *Курській магнетній аномалії,* яка в півд. своїй частині сягає на укр. етногр. територію в межах РСФСР (над гор. Осколом) і УССР (Вовчанський р-н на Харківщині).

Запаси всіх категорій З. р. України (в межах УССР) мають становити за новішими обчисленнями на 1. 1. 1956 р. 24,5 млрд т, що складає 42,5% запасів усього СССР. (Література — див. *Залізорудна промисловість).*

В. Кубійович, С. Процюк

Залізняк (Phlomis L.), багаторічні медодайні рослини з родини губоцвітих: З. бульбистий (Ph. tuberosa L.) до 1,5 м заввишки, з довгим корінням, що має бульби, росте на степах, горбках, степ. зниженнях; на півдні України більше поширений З. козацький (Ph. pungens Willd.), росте по степах, горбках.

Залізняк Володимир (* 1895), інж.-хемік, брат Миколи З.; 1918—20 урядовець посольств УНР у Відні і Гельсінкі, діяч УПСР; 1924 повернувся до УССР; викладач Київ. Ін-ту Нар. Освіти, співр. хем. секції Ін-ту наук. мови ВУАН. В 1930-их рр. арештований, доля невідома.

Залізняк Максим (* 1740—?), керівник гайдамацького повстання, родом з м-ка Медведівка на Чигиринщині. 13-річним хлопцем пішов на Запоріжжя, де й пробув 14 років; восени 1767 з'явився у вигляді манастирського послушника, спершу в Жаботинському, а потім у Мотронинському манастирях. Разом з групою нереґулярних запорожців, що також були в тих манастирях, на весні 1768 З. підняв повстання проти поляків (див. *Коліївщина*). Мав значний успіх і разом з І. *Ґонтою* захопив Умань, торг. осередок Правобережжя, там був про-

М. Залізняк

голошений гетьманом і почав орг-цію краю на коз. лад. В кін. червня 1768 ген. Кречетніков, на доручення цариці Катерини, заарештував З. з майже всіма видатнішими старшинами. З. був жорстоко покараний і засланий на довічну каторгу до рудників у Нерчинську. Там він, мабуть, і помер. *Б. К.*

Залізняк Микола (1888—1950), гром.-політ діяч і публіцист родом з Криму; один із перших укр. соціялістів-революціонерів, за діяльність серед студентства в Києві арештований; 1907 втік з в'язниці й переїхав до Львова, де далі брав активну участь в студентському житті. Під час першої світової війни вів публіцистичну і вид. діяльність у Відні. 1919—20 посол УНР в Фінляндії, згодом знову у Відні. 1945 заарештований большевиками, засуджений на 15 років, помер в тюрмі. Переклади популярно-наук. праць, зокрема з іст., інформативні брошури й статті про Україну, ст. з іст. укр. революції, спомини «Моя участь у мирових переговорах в Берестю Литовському» (1928).

М. Залізняк

Залізняк Олена (* 1886), уроджена Охримович, дружина Миколи З., гром. діячка, чл. проводу студентських і жін. орг-цій Львова до першої світової війни; на поч. 1920-их рр. гол. Укр. Жін. Союзу у Відні; 1926—39 — дир. фахової школи кооперативи «Труд» у Львові; з 1957 — гол. Світової Федерації Укр. Жін. Орг-цій; нині в Канаді.

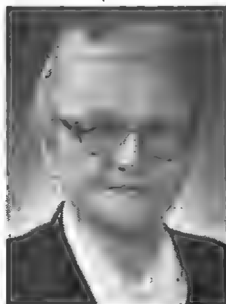
О. Залізняк

Залізняк бурий, див. *Бурий залізняк.*

Залізняк магнетний, див. *Магнетит.*

Залізняк червоний, синонім назви *Гематит.*

Залізо (желізо), за Руською Правдою, засіб очищення від вини при підозрі у вбивстві або крадежі, полягав у тому, що позваний мав нести в руках розпечене залізо. Якщо він не попікся, його вважали невинним. При цьому позовник платив т. зв. «желізне» — оплату князеві, мечникові й дітському. Очищений позваний (себто не попечений) не діставав винагороди, коли його виводили на З. за свідченням вільної людини; він отримував гривну «за муку» лише тоді, коли його мучили З. за свідченням холопа.

Залізо Йов, див. *Йов Залізо.*

Залізорудна промисловість, охоплює добування (глибокою або відкритою методою) та оброблювання залізної руди до такого стану, щоб її можна було вжити в метал. пром-сті (рудоочистка, рудозбагачення, агльомерація руди тощо).

Початки З. п. на укр. землях стверджено вже з 5—4 вв. до Хр. За княжих часів З. п. була вже значно поширена, але все таки заліза на власні потреби не вистачало. Після деякого занепаду під час тат. лихоліття з 15 в. почався дальший розвиток З. п. Тоді і згодом добували залізо з болотяних і гірських руд, що залягали скрізь неглибоко від поверхні або на дні боліт і озер, і їх легко було експлуатувати. Руду добували в т. зв. руднях силою води за допомогою коловоротів; метал одержували в примітивних горнах і домнах сиродутим способом і згодом очищували прокуванням у кузнях; як паливо використовували вугілля з місц. лісів, тому З. п. була розвинена насамперед на Київщині, Чернігівщині і Волині, менше в Галичині і на Закарпатті. Залізна руда була невисокої якости, і тому кращу руду, крім готових металевих виробів, привозили з-за кордону, гол. з альпійських країн і Угорщини, згодом на сх. України також з Московщини.

В кін. 18 в. постають перші невеликі доменні печі, що й спричинило на короткий час зростання З. п., передусім на Волині й Київ. Поліссі. Але незабаром часткове використання руд, спустошення лісів, а тим самим брак палива, брак дешевої робочої сили, яку постачали до скасування панщини селяни, а далі конкуренція З. п. Уралу вплинули на зменшення ч. рудень (в кін. 18 в. — 500, 1836 — 153, 1853 — 61), а ще більше виробу заліза. З тих самих причин занепала З. п. в Галичині (гол. в горах), на Закарпатті й Буковині.

Невеликі й сер. якости родовища залізної руди в Донецькому басейні почали розробляти вже в кін. 18 в., далеко ширше на поч. 19 в., гол. через близькість вугілля, їх використовувано в місц. металюргії. Продукція донецької руди була невисока і становила 1870 р. 22 000 т, 1880 — 74 000 т (це була одночасно майже вся продукція України). Тоді ж Урал продукував 467 000 і 629 000 т, вся Росія 800 000 і 1 050 000 т, так що участь України в заг. рос. продукції ледве становила 3% або 7%.

До цілковитої зміни дійшло з початками З. п. в Кривому Розі з 1881 р., а ще більше з 1884 р., коли сполучено Кривий Ріг Катерининською залізницею

з Донбасом і Придніпров'ям та на базі криворізьких руд і донецького вугілля розбудовано металюрґію України. Невелика віддаль від моря й Дніпра дозволяли вивозити руду водним шляхом. Завдяки корисному положенню, напливові чужинецьких (гол. франц.) капіталів і відносно модерним засобам експлуатації Кривий Ріг перегнав гол. тодішнього продуцента Рос. Імперії — Урал (З. п. Центр. Росії і Поль. Королівства мала другорядне значення) і давав в 1910-их рр. понад 70% заг. рос. продукції, як це видно з діяграми і таблиці (в тис.):

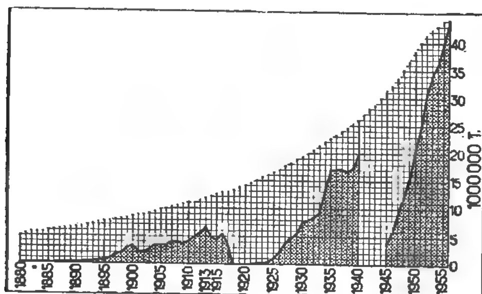

Видобуток залізної руди в УССР в 1880—1956 рр. (в млн т)

Роки	Україна	Урал	Весь СССР в сучасних межах	% видобування України до СССР
1880	74	629	1 050	7,1
1885	115	655	1 100	10,5
1890	376	1 007	1 900	19,8
1895	970	1 210	2 900	33,4
1900	3 440	1 650	6 100	56,5
1905	3 560	1 380	5 400	66,0
1910	4 260	1 180	5 800	73,5
1913	6 870	1 875	9 200	74,7

У зв'язку з розвитком З. п. в Кривому Розі зменшилося значення донецьких руд (1903 їх видобули 137 000 т, 1913 ледве 13 000), невелике значення мали кілька родовищ на Приозівській височині (Корсак Могила 1907 р. — 21 000 т), натомість зросли розроблювання керчинського родовища, експлуатація якого почалася в кін. 19 в. (1913 р. — 370 000 т). На саме ж Криворіжжя припадало в 1900—14 рр. — 94—95% З. п. України.

1913 р. З. п. України становила 6 870 000 т, себто 6% евр. і 3,5% заг.-світової продукції і посідала четверте місце в світі після ЗДА (63,0 млн т), Франції (43,1 млн т) і Німеччини (в сучасних межах — 7,3 млн т). В З. п. України працювало 25 000 робітників. Приблизно 20% продукції З. п. йшло на експорт, гол. до Німеччини й Польщі.

Після зменшення продукції в 1914—18 рр. і цілковитого занепаду в 1919—21 рр. З. п. підноситься з 1924 р. і 1929—30 досягає довоєнного стану, а згодом в часи п'ятирічок сильно зростає (в 1932 — 8,4 млн т, 1935 рр. — 17,0 млн т), в 1936—39 рр. залишається на тому самому рівні, 1940 знову зростає й доходить до 20,2 млн т; зміни видно з таблиці (в млн т) і діяграми.

Видобування в роках:					
1915	1920	1924	1925	1928	1930
4,4	—	0,4	1,3	4,7	7,8
1932	1934	1936	1938	1939	1940
8,4	13,7	18,3	16,9	17,6	20,2

Попри зростання З. п. України, її частка в продукції СССР дещо зменшилася (1940 р. — 67,5%) у зв'язку з інтенсивним розгортанням продукції на сході СССР. Натомість частка України в світовій продукції залізної руди підноситься до 10%. Зростання З. п. Україна завдячує виключно продукції Криворіжжя, бо продукція Керчі й далі становила лише 5% заг. укр. продукції (1913 р. — 370 000 т, 1928 — 51 000, 1938 — 852 000, 1940 — 1 280 000).

Одночасно з зростанням З. п. відбувається і концентрація видобування руди (70% продукції припадає на 8 великих шахт), електрифікація і механізація основних процесів видобування і транспорту, заг. поступ техніки і збільшення продуктивности праці. В кін. 1930-их рр. стали видобувати й убогі руди та піддавати їх процесові збагачення, зокрема вбогі керчинські руди. З. п. забезпечувала потреби укр. металюрґії, в малій мірі вивозилася до Росії й за кордон, гол. до Німеччини.

Війна 1941—44 знищила З. п., але вже 1945 вона давала 3,8 млн т; 1948 було відбудовано всі шахти, 1950 продукція залізної руди перевищила довоєнну, 1956 збільшилася в два рази порівняно до 1940 р. 1965 має дійти до 79,5 млн т. Числа видно з таблиці (в млн т):

Видобування в роках:							
1945	1946	1948	1950	1952	1954	1956	1958
3,8	6,0	12,2	20,0	30,9	36,3	43,6	49,8

Не зважаючи на розвиток керчинської З. п., і надалі понад 90% З. п. зосереджується на Криворіжжі. Як і до 1940, розвиток З. п. йде по лінії дальшої концентрації виробництва і побудови нових великих шахт з продукцією на рік до 3,5 млн. т, щораз більшої експлуатації вбогих руд, м. ін. залізистих кварцитів, а в зв'язку з цим і будівництва ряду рудозбагачувальних комбінатів. Першим був побудований ще до війни Камиш-Бурунський аґльомераційний комбінат

б. Керчі, 1955 став до ладу Півд. рудозбагачувальний комбінат у Кривому Розі, в 1957 р. розпочато будівництво комбінатів Ново-Криворізького і Центрального, в 1958 другого Південного, а до 1965 плянується побудувати ще наступні 6. У 1965 р. потужність усіх рудозбагачувальних комбінатів на Україні становитиме бл. 77 млн т сирої руди, з якої добуватимуть 33 млн т сухого концентрату із вмістом 62% Fe, або 40% всієї продукції руди. Продукція залізної руди має поширитися за найближчих років на неексплуатоване досі кременчуцьке родовище. Ці заходи є тим більше потрібні, що добування багатших руд Кривого Рогу йде надмірним темпом, неспівмірним з потребами України і без огляду на майбутнє; їх видобуто вже бл. 20% запасу, при сучасному темпі продукції ледве вистачить ще на якихсь 30—40 років.

В 1956 р. добування залізної руди України становило 56% добувань СССР і бл. 10% усього світу, посідаючи друге місце в світі по ЗДА (27% світової продукції) і дещо перевищуючи Францію (9%). Криворізька залізна руда покриває потреби України і в поважній мірі вивозиться до країн сх.-евр. бльоку, зокрема до Польщі й Чехо-Словаччини (1956 р. — 9,1 млн т, себто 24% укр. продукції) і до Росії; гірша керчинська руда вживається в Озівсталі. Див. також *Криворізький залізорудний басейн, Керчинський залізорудний район.*

Література: Кеппен А. Материалы для истории и статистики железной промышленности Росии. П. 1896; Железнорудная промышленность Южной России (в 1901—15), под редакцией П. Дитмара. Х. 1902—16; Оглоблин О. До іст. металюрґійної пром-сти на Правобережній Україні. Архів Радянської України, чч. 1—2. Х. 1932; Главнейшие железорудные месторождения СССР, сборник 1—2. П.-М. 1934; Струмилин С. Черная металургия в России и в СССР. М.-П. 1935; Лучицкий В. Полезные ископаемые Украины. М. 1937; Нариси екон. географії Укр. РСР, т. І. К. 1949; Малахов Г., Шостак А., Стариков Н. История горного дела в Криворожском бассейне. К. 1956; Гірнича пром-сть України. К. 1957.

С. Процюк, В. Кубійович

Залізці (IV—6), до 1945 р. м-ко, нині с. над гор. Серетом на зах. Поділлі; р. ц. Тернопільської обл.; руїни замка, бароккова церква з 1740 р.

Залісся, с. на зах. Поділлі, Чортківського р-ну Тернопільської обл., де знайдено срібний скарб 10—11 вв. візант. походження: чаша, перстень та великий кручений нашийник, прикрашений стіжками з порожніх кульок (нині у Відні).

Заліщики (V—6), м-ко на зах. Поділлі над Дністром, в яру, захищеному від півн. і сх. вітрів; до другої світової війни пов. м., нині р. ц. Тернопільської обл. 6 000 мешк. (1931); завдяки теплому, сухому й соняшному підсонню курорт (бл. 10 000 осіб на сезон); овочеконсервна пром-сть, с.-г. технікум. У р-ні плекають виноград, морелі, бросквини (персики), тютюн. В З. було відкрите у 1927 р. (Ю. Полянський) і досліджуване у 1928

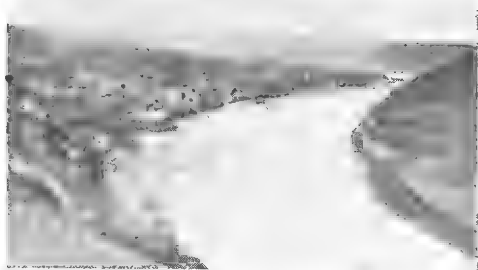

Заліщики

(О. Кандиба) велике селище трипільського типу; є також сліди пізньопалеолітичної стоянки та ранньослов. селища з перших вв. по Хр.

Залозецький-Сас Василь (1833—1915), гр.-кат. свящ., письм., співр. гал. москвофільських газ. «Слово», «Пролом»; іст. повісті «Пригоди русскои молодыцѣ» (1879), «Половецкая моленица» й ін.

Залозецький-Сас Володимир Сергій (* 1884), видатний політ. і культ. діяч на Буковині, мистецтвознавець, 1918 чл. УНРади ЗУНР і гол. укр. правління Буковини, 1919 радник надзвич. дипломатичної місії УНР у Швайцарії; засновник і гол. Укр. Нац. Партії в Румунії, сенатор (1928—32, 1934—38) і посол (1932—34) до рум. парляменту, де виступав в обороні прав. укр. меншости в Румунії, був делеґатом українців Румунії на конґресах нац. меншостей; в 1933 виголосив у бріт. парляменті промову проти штучного голоду в УССР, 1937 обраний гол. Лондонського Конґресу нац. меншостей; 1940 гол. Укр. Нац. Громади в Румунії. З. заснував і був гол. Укр. Музею Народовідання в Чернівцях (1927—40); на еміґрації перебуває у Відні, де займається ляльковим театром. Праці: „Künstler oder Kunsthistoriker“ (1924), „Die Ostereier der ukrainischen Huzulen“ (1942) й ін.

В. Залозецький (* 1884)

Залозецький-Сас Володимир (* 1896), син Романа, історик мистецтва, викладач високих шкіл Праги, Берліну й Відня, проф. Укр.-Кат. Богословської Академії у Львові (1928—34), з 1947 проф

Віденського Ун-ту, д. чл. НТШ; гол. праці: „Gotische und Barokke Holzkirchen in den Karpatenländern" (1926), «О. Новаківський» (1934), «Історія старохрист. мистецтва» (1936), „Byzanz und Abendland im Spiegel ihrer Kunsterscheinungen" (1936), „Die Sophienkirche in Konstantinopol" (1936), „Die walachische Kirche in Lemberg" (1949), „Byzantinische Baukunst in den Balkanländern" (1955) й ін.

В. Залозецький (* 1896)

Залозецький-Сас Роман (1861—1918), син Василя, технолог, студіював у Львові, Відні і Цюріху, проф. Львівської Політехніки, д. чл. НТШ; гром. і госп. діяч, гол. т-ва «Сільс. Господар», організатор і дир. Торг. школи при т-ві «Просвіта» у Львові (1911), з 1913 посол до гал. сойму; представник франц. і англ. нафтових фірм у Галичині, з 1904 почесний бріт. консул у Львові, з 1914 радник мін-ва публічних робіт у Відні. Праці з технології (зокрема нафти), ст. на екон. теми.

Р. Залозецький

Залозний Павло (1865—1929?), педагог і письм., упорядник однієї з перших шкільних граматик укр. мови після революції 1905 р. на підрос. Україні; поезії, під псевд. З. Петрусь.

Залозний шлях, торг. шлях з Києва на півд.-сх.; відомий за іст. даними в 11—12 вв., а за археологічними знахідками — ще з 8 в.; йшов Дніпром до Канева, звідки на Лівобережжя до Озівського м. й Тмуторокані. Раз-у-раз перериваний степовиками, З. ш. вимагав посиленої охорони з боку укр.-руських князів.

Залужний Олександер (* 1885), педагог, д. чл. Наук.-Дослідного Ін-ту Педагогіки в Харкові (на поч. 1930-их рр.), статті з соц. педагогіки й ін.

Залуква, с. Галицького р-ну Станиславівської обл. на лівому березі р. Лукви, на півн. краю території княжого *Галича.* Під час розкопів І. Шараневича і о. Л. Лаврецького (1883) в З. були відкопані фундаменти білокам'яної церкви св. Спаса, а б. них кам'яний саркофаг, бронзові натільні хрестики та олив'яна печатка гал. еп. Косми з 1160-их рр.

Залуцький Василь (* 1895), справжнє прізвище Оробець, маляр і скульптор родом з Покуття. 1915—40 працював у Білій Церкві, Києві, Харкові й Москві; мист. оформлення журн., плякатів; ілюстратор книжок; театральний декоратор; з 1950 у Канаді. Працює в церк. мистецтві.

Залуцький Іван (1831—1909), укр.-кат. свящ.; суспільний діяч, філантроп-меценат; записав усе майно на різні укр. установи в Галичині.

Залюбовський Григорій (1836—98), етнограф, чл. Півд.-зах. Відділу Рос. Географ. Т-ва; збирав етногр. і фолкльорний матеріял для М. *Симонова* (Номиса), П. *Чубинського* й ін.

Зальцбурґ (Salzburg), м. над р. Зальцах в Австрії, столиця краю тієї ж назви, 100 000 меш.; в З. й околицях проживало в 1945—50 рр. 4—8 000 українців у таборах переміщених осіб, діяли кат. і правос. парохії, в-во тижневика «Нові Дні» й щоденника «Останні Новини», гімназія, ряд культ.-осв. і спортових т-в. З 1951 З. — осідок Укр. Центр. Допомогового Об'єднання в Австрії; нині в З. й околицях живе бл. 250 українців. Під З. в с. Ґредіґ (Grödig) є укр. цвинтар, де поховано бл. 300 осіб, жертв першої світової війни, евакуйованих з Волині.

Зальцведель (Salzwedel), м. в краю Саксен-Ангальт (Німеччина), 25 000 меш. Під час першої світової війни в З. був табір для полонених українців з рос. армії (1915—21), де під керівництвом *Союзу Визволення України* була організована культ.-осв. праця серед бл. 30 000 полонених. В З. до 1921 існувала друкарня СВУ, в якій, крім брошур і дрібних друків, друкувалися часописи: орган таборових орг-цій *«Вільне Слово»* (1916—19), «Селянин» (1918), орган Укр. Військ. Санітарної Місії «Шлях» (1919—20), орган Укр. Нар. Партії «Нове Слово» (1920) й ін.

Народний дім в таборі полонених у Зальцведелі

Замичковський Іван (1869—1931), драматичний і фільмовий актор родом з Києва; на сцені з 1887, спершу в невеликих піваматорських трупах, з кін. 90-их рр. до 1917 в трупах Ю. Сагайдачного, Т. Колісниченка й ін. об'їздив з виставами всю Україну. 1917 в Нац. Театрі

в Києві, 1918 — в Першому Держ. Укр. Драматичному Театрі, пізніше ім. Т. Г. Шевченка — під керівництвом О. Загарова, згодом також в Нар. Театрі П. Саксаганського. З 1925 — в Одеському Укр. Драматичному Театрі. Гол. ролі: Микита («Дай серцю волю...»), Мартин Боруля, Карась («Запорожець за Дунаєм»), Кукса («Пошились у дурні»), Лісовик і Дядько Лев («Лісова пісня»). У фільмах «Тарас Шевченко», «Борислав сміється», «Тарас Трясило» й ін.

І. Замичковський

Замішанці, лемківська назва для мешканців 10 укр. сіл, положених між м. Ряшевом і Коросном, серед поль. осель, на віддалі бл. 30 км від укр. етногр. території Лемківщини й Посяння (1939 р. — 7 250 осіб). Їх говірку досліджували І. Верхратський («Говір замішанців», ЗНТШ, 3, 1894) та І. Зілинський (Samogłoski nosowe w gwarze wsi Krasna. Prace Filologiczne, XII, 1927); вона є різновидністю сх. лемківського говору з деякими наближеннями до бойківського (соне́йко, знаў «я знаю», зноў «знав»); особливо спольщена лексика З.

Замки, укріплені осідки володарів, що правили одночасно за житло і фортецю, виникли за середньовіччя як захист перед ворожими нападами. Прототипами З. на Україні були городи-кріпості, перев. рублені, рідше муровані, що їх будували князі в 10—12 вв., з метою оборони, зокрема на пограниччі з кочовиками і Польщею. (Див. також *Город і Місто*).

В 13 в., після занепаду Київ. держави і спустошення України татарами, військ.-політ. осередок пересунувся на

Замок в Межибожі з 14—15 вв., перебудований в 15 і 16 вв.

зах.-укр. землі. Для охорони й відбудови Гал.-Волинської Держави князі (гол. Данило) відновлюють і будують численні городи-З. (Данилів, Львів, Холм, Володимир, Луцьке, Крем'янець й ін.), які згодом, на вимогу татар, самі нищать.

Будівництво З. поширилося в кін. 14 в., коли укр. землі ввійшли до складу Лит. і Поль. держав. Литва, бажаючи посунути колонізацію до Чорного м., перебрала на себе боротьбу з татарами. Базою боротьби (як наступу, так і оборони) були З. Їх відновлювала й будувала держава або окремі маґнати (Чарторийські, Острозькі й ін.) в стратегічно та екон. важливих пунктах країни. Для охорони чорноморського узбережжя і митних комор на півдні В. кн. Витовт побудував велику систему З. (Караул, Вілгород, Чорногород, Хаджібей тощо), де осаджував бояр з обов'язком військ. служби. По смерті Витовта (1430) колонізація на півд. землі й півд. степові З. занепали, а оборонна лінія пересунулася на півн. Посилені напади крим. татар, скріплених турецьким протекторатом в кін. 15 в., приневолюють державу відновлювати старі й будувати

Замок у Кам'янці Подільському з 15—16 вв., перебудований в 16—17 вв.

нові З., заміняти дерев'яні будови кам'яними та вживати в них нові типи зброї.

З. будували не тільки на передових лініях небезпеки на Подніпров'ї (Київ, Канів, Черкаси) і Поділлі (Бар, Межибіж, Чорнокозинці, Сатанів, Жванець, Пилява, Зіньків, Летичів, Ямпіль, Сутківці, Врацлав, Вінниця), але й в глибині країни, в Галичині й на Волині. Лінію Дністра перед турками боронив *Кам'янець Подільський*, найсильніша фортеця Польщі й України (з тур. боку *Хотин*).

З. будовано в малоприступних місцях — на окремих крутих горах (Крем'янець, Київ, Львів, Галич, Чигирин й ін.), у меандрах річок (Дубно, Луцьке, Бережани й ін.) чи на островах або між багнами. Як будів. матеріял вживано дерево (Вінниця, Чорнобиль, Путивль, Овруч, Житомир, Звенигород, Брацлав, Черкаси й ін.) і рідше камінь (Крем'янець, Львів, Холм та ін.). Дерев'яні З. оточували потужними стінами, які складалися з окремих зрубів (городень, клітей), густо вкритих глиною для охорони від поже-

жі. Вгорі на стінах був критий поміст (блянкування) з парапетом, що мав бійниці. На кутах стін були вежі, перев. зрублені з брусів, для вартових і для захисту підступів і входу до З. Іноді на рівнині З. оточувано ровом з водою, коли під З. не було річки; через рів до брами вів звідний міст. Осередком З. був двір або палац, часто з великою бойовою вежею. Там було житло князя чи маґната, приміщення для залоги, стайні, комори для зброї й запасу харчів, в'язниця, підземні льохи та колодязь на випадок облоги. Звичайно був і таємний хід поза мури З. Серед замкового двору була церква, а попід стінами комори, куди міщани з «підзамчя» зносили свої пожитки, ховаючись від ворога й допомагаючи в обороні.

Замок Острозьких у Старому Селі (бл. 1584—99), відновлений 1642 і 1654

Коз. З. були перев. дерев'яні. Вони складалися з сильнішого замка і слабіших укріплень (дерев'яні башти, ворота, частоколи, паркани). Найбільше постало їх за Хмельниччини.

Кам'яні З. складалися з зовн. мурів і башт та внутр. будинків. Старі З. мали багато башт (Кам'янець — 11, Язлівець — 8), які служили за арсенали на зброю і комори на майно, пізніше башти ставилися тільки на рогах мурів. Башти були чотирикутні (Холм) або круглі (Кам'янець), а в 16—17 вв. п'ятикутні (Чортків). До З. вели оборонні подвійні ворота (перев. в башті), виковані з заліза або витесані з дубини, і малі хвіртки для випадів на ворога. Ін. споруди були ті самі, що в дерев'яних З.

Плян як дерев'яних, так і кам'яних З. залежав від площі, де ставилися укріплення. Тому старі З. (Кам'янець на Поділлі, Теребовля, Бучач) мають неправильний плян, як городи княжих часів. Щойно в 16—17 вв. з'являються З. з формою правильного п'ятикутника (Бережани, Броди, Чортків, Сатанів, Жванець, Кодак).

Утримування З. в придатному до оборони стані вимагало багато коштів. Їх не завжди давала центр. влада, а місц. маґнати й населення не були спроможні утримувати військ. залоги та потрібний стан озброєння. Тому багато З. на Правобережжі в 16 в. становили тільки слабо захищені притулки для людности. В кращому стані були З. Подніпров'я де перебувало постійно 50—100 осіб залоги, яка мала по кілька гармат. Крім замкової залоги, була ще т. зв. «польна», себто люди-сторожі, які несли розвідчу службу поза З., на шляхах і повідомляли населення про небезпеку.

Архітектура З.-городів старокняжої доби слабо досліджена. Дерев'яні З. 14—17 вв. будували перев. майстрі, які продовжували й розвивали традицію дерев'яного оборонного будівництва старокняжої доби. У Чорнобилі великий замковий ансамбль (рублені оборонні стіни, башти, будинки, церкви й ін.) збудував 1548 р. майстер Заморенко; майстер І. Слушка 1548 вибудував великий замок на Киселівці в Києві; замок в Острі — майстер Шутковський.

З численних укр. кам'яних З. збереглися, здебільша в руїнах, З. в Луцькому; Дубні, Острозі, Межиріччі Острозькому, Крем'янці, Кам'янці Подільському, Ужгороді, Мукачеві та багато ін.; вони дозволяють відтворити тип княжих З., де ґотика панувала ще в 16 в., сполучаючися часто з формами ренесансу. Таких перероблень зазнали З. в Луцькому (1541, перебудований Лукою з Пряшева), Острозі, Дубні, Межиріччі, старий замок у Кам'янці Подільському (14—16 в., перебудований у 17—18 в) й ін.

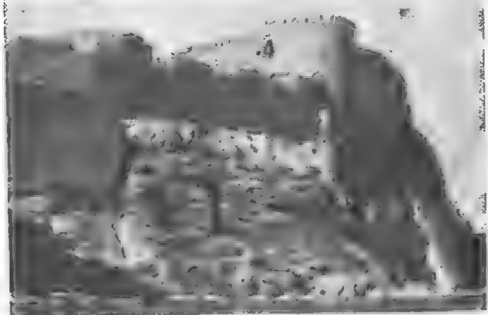

Фортеця в Білгороді Дністровському (Аккерман) з 1438—58, перебудована в 16—17 вв.

В добу ренесансу (16—17 в.) постали величаві маґнатські резиденції — З. в Ліську (Кмітів), Красичині (Красіцьких), Бережанах (Сєнявських), Тернополі (Тарновських), Олеську (Даниловичів), Жовкві (Жолкєвських), Старім Селі (Острозьких) й ін.

З 17 в. залишилися оборонні З. й палаци в Підгірцях, Збаражі, Бродах, Золочеві, Станиславові й ін. як нечисленні зразки зах.-евр. барокко.

18 в. позначається занепадом З.-фортець (нова військ. техніка, припинення

тат.-тур. нападів) і розбудовою маґнатських палаців, які служили виключно за житло. (Див. окремі міста.)

Окремо треба згадати З., будовані ґенуезцями в Криму для захисту їх колоній в сер. 14 в. З них найкраще збереглися руїни З. в Судаку (1345—1414) і Теодосії (1348), а на дол. Подніпров'ї Аккерман і Бендери. Ці останні перебрали турки, коли заволоділи півн. узбережжям Чорного м.; тоді тут постають т. зв. тур. З. (Хотин, Бендери, Аккерман, Очаків), а згодом тур. фортеці на дол. Дніпрі, на чолі з Казикерменом.

Література: Сведерский В. Памятники старинной архитектуры в Подольской губернии. П. 1916; Січінський Є. Оборонні замки зах. Поділля 14-17 ст. К. 1928; Архітектурні пам'ятники. К. 1950; Історія укр. війська. Вінніпеґ 1953; Січинський В. Історія укр. мистецтва. І. Архітектура. Нью-Йорк 1956; Раппопорт П. Очерки по истории русского военного зодчества 10—12 вв. Материалы и исследования по Археологии СССР, 52. М.-П. 1956; Нариси іст. архітектури Укр. РСР. К. 1957.

В. Павловський

Замкові суди, у Великому Князівстві Лит. одноособові карні суди намісників чи старост (у пов. містах) і воєвод (у воєводських), заведені після більського сойму 1564, коли пани, під тиском шляхетського загалу, відмовилися від судових привілеїв. З. с. судили всю шляхту, маґдебурзьких міщан і панських селян у важливих карних справах, а міщан менших міст і великокняжих селян — у всіх справах. У Польщі З. с. відповідали т. зв. *ґродські суди.*

Замова, див. *Замовляння.*

Замовляння, словесні формули, сполучені з деякими обрядовими діями, за допомогою яких людина намагалася прогнати злі сили, що спричиняють нещастя і хвороби, або прагнула накликати собі на допомогу добрі сили. Зміст З. — обрядова дія і словесний текст, відповідає життєвому практичному призначенню З.: викликати або відвернути кохання, вилікувати хворобу, відвернути хмару, забезпечити успіх на полюванні тощо. Є два гол. типи З.: двочленні З., побудовані на порівнянні, і одночленні З., напр., кликання-відсилання мороза на Свят-вечір. Із зміною світогляду змінюється і характер З. З прийняттям християнства традиційний текст З. пов'язується із згадками про святих, Божу Матір та з зворотами церк. молитов. В укр. усній словесності З. збереглися до останнього часу. В укр. побуті З. виконувалися знахарями, ворожбитами, шептунами.

Замойський Томаш (1591—1638), син Яна, воєвода подільський (1618) і київський (1619), канцлер коронний. Як поль. комісар, підписав договір з козаками 18. 10. 1619 р. і брав участь у переговорах з козаками 1625 р.

Замойський синод, скликаний за дозволом Апостольського Престолу в серпні-вересні 1720 р. в м. *Замості* за митр. Лева Кишки, — провінційний собор уніятського єпископату і священства для впорядкування церк. і обрядового життя укр.-білор. Кат. Церкви. З. с. підготовлявся вже з 1715 р. Головував на ньому апостольський нунцій Ґрімальді, а брала участь вся ієрархія з 129 синодальними отцями із світського і чернечого кліру; Львівська ставропігія мала 2 представників мирян. З. с. ухвалив важливі постанови з церк. та обрядової дисципліни. М. ін., була засуджена рос. єресь пилипонів, що тоді проникала на укр.-білор. землі, уодностійнено науку й обряди про св. Тайни; ухвалено статус церк. ієрархії: світського і чернечого духовенства, духовних семінарій тощо. Ці постанови були затверджені Апостольським Престолом 1724 р. і лишалися незмінними до т. зв. *Львівського Синоду* 1891, який більшість їх включив до своїх актів. З. с. має величезне значення в іст. Укр. Кат. Церкви, а його постанови входять до джерел заг. церк. права. Обрядово і організаційно він наблизив Укр. Кат. Церкву до латинської. На ньому видатну ролю відіграли Василіяни, позиція яких лягла в основу вирішення багатьох справ. Акти З. с. мали кілька вид.: „Synodus Provincialis Ruthenorum habita in civitate Zamosciae an 1720" (Рим 1724, 1883 й ін.)

Література: Хрущевич. История Замойского Собора 1720. Вільна 1880.

о. А. В.

Замойські, поль. маґнатський рід; З. посідали високі держ. пости в Польщі та відігравали важливу ролю в укр. справах. Найбільш відомі Ян З. (1541—1605), канцлер і коронний гетьман, прихильник короля Стефана Баторія. і його син Томаш (див.).

Замостська Академія, поль. висока школа, заснована 1595 в м. *Замості* канцлером Яном Замойським. В 16 в. студіювали в З. А. і українці, м. ін. К. *Сакович,* С. *Косів,* І. *Трофимович.*

Замостя, ратуша

Замостя (III—4), м. в півд.-зах. частині Холмщини, нині пов. м. в Польщі (Люблинське воєводство); 21 000 мешк. З., засноване 1580 р. поль. канцлером Яном Замойським, було важливим культ. (*Замостська Академія*) та госп. осередком і фортецею. 1648 З. облягав Б. Хмельницький, 1705 зайняв його гетьман Іван

Мазепа. 1720 відбувся в З. собор унійтської Церкви (див. *Замойський синод*); в 17—19 вв. діяв василіянський Свято-миколаївський манастир. Під кін. рос. панування З. входило до складу новоствореної Холмської губ.; на підставі Берестейського миру 1918 З. мало належати Україні. В серпні 1920 З. було тереном оборонних боїв 6 Січ. Стрілецької дивізії під командуванням ген. М. Безручка з больш. кінною армією Будьонного. В З. до 1944 була невелика укр. колонія. В Замостянському пов. до 1945 жило бл. 8 000 українців і понад 10 000 спольщених українців.

Замша Іван (* 1895), економіст, кооп. діяч, викладач екон.-торг. шкіл в УССР; на еміґрації проф. Укр. Високої Екон. Школи в Мюнхені; тепер в ЗДА.

Замятнін Сергій (* 1889), рос. археолог, дослідник палеоліту й мезоліту, м ін. відкрив перші в Сх. Европі ашельські стоянки на чорноморському узбережжі Кавказу; досліди Ільської стоянки на Кубані, палеолітична стоянка в Костенках тощо.

Зандровий краєвид, один із льодовикових краєвидів України, поширений в півд. частині лісової смуги й на низовинах Підкарпаття. Характеристичні прикмети його: пласка рівнина, вкрита флювіо-ґляціяльними й озерними відкладами з пісковими надувами (надмами); мала врожайність, досить сильне заліснення (здебільша соснові ліси), слабе заселення (див. також ЕУ I, стор. 66 і малюнки 30, 32).

«За незалежність», бюлетень Гол. Управи *Укр. Центр. Комітету в Польщі* 1934—39, виходив у Варшаві, спочатку раз на місяць, з 1936 двомісячник; ред. П. Шкурат.

Заньковецька (Адасовська) Марія (1860—1934), видатна драматична акторка і гром. діячка родом з Чернігівщини, з поміщицької родини; вчилася в чернігівському пансіоні Осовської і в консерваторії в Гельсінкі. На сцені з 1882 в трупі Кропивницького (дебютувала в Єлисаветграді в ролі Наталки-Полтавки), 1883 в трупі М. Старицького, потім М. Садовського і П. Саксаганського; 1886 знову у Кропивницького в Петербурзі і Москві (1887). Працювала також в трупах Ф. Волика, П. Суслова і Найди. 1905—06 ґастролювала в Галичині, 1907—11 працювала в театрі Садовського в Києві; 1912 робила спробу організувати власний театр, 1916 З. в Т-ві укр. акторів разом з П. Саксаганським і І. Мар'яненком, в 1919—22 в Держ. Нар. Театрі в Києві, якому надано згодом ім'я З.; 1923 знімалася в фільмі «Остап Бандура» і цього ж р. залишила сцену. Померла в Ніжені, похована в Києві на Байковому кладовищі.

З. особливо визначалася в драматично-героїчних ролях, хоч з успіхом виконувала й комічні. Її репертуар налічує понад 30 ролей, з них кращі: Харитина («Наймичка»), Олена («Глитай, абож павук»), Аза («Циганка Аза»), Катря («Не судилось»), Зінька («Лісова Квітка»), Цвіркунка («Чорноморці»), Горпина («Як ковбаса та чарка...»), й ін. З. характеризували надзвичайна спостережливість, акторська уява, швидке й легке перевтілювання, почуття міри і, передусім, природність і щирість. З. прирівнювали до світових акторок італійки Е. Дузе, француженки С. Бернар, росіянок П. Стрепетової та В. Комісаржевської. З. мала гарний голос (драматичне сопрано) і бездоганно виконувала нар. пісні.

М. Заньковецька

Література: М. К. Заньковецька (1860—1934), К.—Х. 1937; Вінок спогадів про Заньковецьку. К. 1950; Ревуцький В. П'ять великих акторів укр. сцени. Париж 1955; Дурилін С. Марія Заньковецька. К. 1955; Чаговець В. Життя і сцена. К. 1956. *В. Р.*

Заочне навчання в УССР, одна з форм підготови до іспиту на атестат зрілости і підвищення фахової кваліфікації «без відриву від виробництва». До 1917 р. на укр. землях під Росією робилися лише перші спроби орг-ції З. н., які істотного значення не мали. Так само З. н. не набуло й пізніше поширення на Зах. Укр. Землях до об'єднання їх в УССР. Значний розвиток З. н. починається з другої пол. 1920-их рр., передусім у ділянці підвищення кваліфікації пед. кадрів, яких бракувало тоді, з одного боку, завдяки українізації й поширенню шкільної мережі, з другого — завдяки недостатності й неустабілізованості високої пед. освіти. Центр. керівним органом пед. З. н. став Всеукр. Заочний Ін-т Нар. Освіти (ВЗІНО), заснований 1928 в Харкові при Нар. Комісаріяті Освіти. ВЗІНО за кілька років свого існування (ліквідований на поч. 1930-их рр., а його функції перебрало відповідне управління Нар. Комісаріяту Освіти) розвинув мережу заочних відділів при високих і сер. пед. школах (у 1927 р. в його системі навчалося 17 000 осіб), видавши ряд цінних методичних посібників і підручників («Основи мовознавства» Л. Булаховського, «Укр. література» О. Білецького й ін.). З 1929 р. почалася орг-ція техн. і мед. З. н.

У зв'язку з реорг-цією всієї системи освіти в 1930-их рр., коли за Нар. Комі-

саріятом Освіти лишилася лише заг. початкова і сер. та пед. освіта, а вся ін. спеціяльна освіта перейшла до відповідних нар. комісаріятів (пізніше мін-в), такого самого розгалуження зазнало й З. н. Учбово-методичне керівництво З. н. було покладено на заочні відділи високих шкіл і технікумів, що підлягали відповідним управлінням нар. комісаріятів. Такі відділи З. н. утворилися при всіх ун-тах, педін-тах і технікумах, а також при багатьох спеціяльних високих школах і технікумах, хоч докладніших даних про їх ч. і поширення немає. Особливого поширення техн. З. н. зазнало в УССР за 1954—57 рр., коли додатково відкрито заочні відділи при 13 техн. ін-тах. У 1958 р. відкрито в Харкові Укр. Заочний Політехн. Ін-т з 8 фак., в якому навчається 9 000 студентів з 50 фахів. За офіц. статистичними даними поширення З. н. за 1940—56 рр. показує наступна таблиця:

Високі та сер. спеціяльні навчальні заклади в УССР

Роки	Ч. студентів-заочників у високих школах (у тис.)	Ч. учнів-заочників у технікумах (у тис.)
1940/41	66,3	26,1
1945/46	35,6	15,8
1950/51	48,6	29,0
1955/56	100,7	54,7

За 1951—55 рр. високу заочну освіту дістали 45 400 осіб (22,4% до заг. ч. випускників високих шкіл за ці ж роки); відповідні ч. для технікумів 27 700 (бл. 7%).

У зв'язку з тим, що молодь використовує стаціонарне навчання у високих і сер. школах гол. з метою втечі від низькооплачуваної некваліфікованої праці, сов. уряд вживає заходів, щоб використати З. н. як засіб примусу до праці. Ці заходи розраховані на те, щоб, утруднюючи вступ до високих шкіл, спрямовувати випускників сер. шкіл до підприємств і колгоспів, з тим, що частина з них пізніше може здобувати освіту заочно вже з того фаху, за яким вони мусять працювати. Так само є тенденція змусити працювати й середньошкільну молодь, переводячи її вже після 7 кляси на З. н. Реорганізація системи освіти, розпочата з 1958 р., має ще значно збільшити питому вагу З. н. у поєднанні його з вечірнім навчанням.

За межами УССР З. н. веде з поч. 1930-их рр. *Укр. Техн.-Госп. Ін-т* в Подєбрадах, тепер в Мюнхені, в якому навчалися не лише емігранти, з ініціятиви яких він постав, але насамперед молодь з усіх Зах. Укр. Земель.

З 1948 р. існує також Ін-т Заочного Навчання при УВУ (Курси Українознавства).

Література: Народное образование в СССР. М. 1957; Нар. госп-во Укр. РСР. К. 1957; Укр. радянська культура. К. 1957.

І. Кошелівець

Заощадження, нагромаджені вільні суми грошей, які населення не витрачає на споживання. Коли З. вкладені в банки чи у вартісні папери, вони є одним з важливих джерел капіталу в економіці. З. є мірилом заможности й *життевого стандарту* населення. В УССР З. населення, вкладені в ощадні каси, становили:

Роки	Млн карб.	Роки	Млн карб.
1923—24	0,7	1940	949,9
1927—28	30,2	1950	2 738,0
1932	127,3	1952	3 618,0
1935	297,7	1954	7 225,0
1938	814,4	1956	10 399,0

Це порівняльно дуже невеликі суми, які свідчать про бідність населення України. Сер. вклад в ощадні каси становив у 1932 — 26 карб., в 1937 — 236 карб., в 1952 — 914 карб. В 1956 р. на одного вкладника в ощадних касах України припадало в сер. по 1 481 карб. З., а в РСФСР — 1 837 карб. З., вкладені в ощадні каси, є добровільними. В СССР держава дозволяє на наростання зиску від З. до 3—6%. Поруч з цією формою З., в СССР до 1958 практикувались фактично примусові З. у формі держ. позик, які випускалися щороку на великі суми. Так в 1935 на Україні було розміщено держ. позики на суму 669 млн карб., в 1938 — 461 млн карб., в 1940 — 1 756 млн карб., в 1950-их рр. аж по 6 млрд карб. на рік. Заг. держ. борг, тобто сума держ. позик у населення, становив в 1957 на Україні понад 50 млрд карб. Від 1958 уряд СССР припинив як випуск нових примусових позик, так і зворот боргу населенню по старих позиках аж до 1977 р. *В. Гол.*

Зап (Zap) Карл Франтішек Владислав (1812—71), чес. письм.-популяризатор, слов'янофіл; в 1836—44 рр. перебував у Львові й увійшов у близькі взаємини з діячами гал.-укр. відродження. Цікавий твір: „Cesty a procházky po Halické zemi" (1843—44).

Западники, західники, представники суспільно-політ. течії в Росії в 40—60-их рр. 19 в., що, в противагу до *слов'янофілів,* були прихильниками заведення євр. форми держ. ладу в Росії. З. відстоювали ідею перебудови абсолютної монархії на конституційну, введення ліберальних реформ та знесення кріпацтва; у справах релігії заступали раціоналістичні погляди. З. групувалися б.

журн. «Отечественные записки», «Современник», «Русский Вестник». Гол. представники течії З.: О. Герцен, В. Бєлінський, Т. Ґрановський, К. Кавелін, П. Чаадаєв, І. Турґенєв й ін. На Україні поділяв погляди З. правник Д. Каченовський.

Запаловіч (Zapałowicz) Гуґо (1852—1917), поль. ботанік і геолог; м. ін. досліди над геологією й рослинністю Сх. Карпат, зокрема Чорногори і Мармаросько-буковинської верховини. Праці „Roślinna szata gór Pokucko-Marmaroskich" (1889), „Z strefy roślinności karpackiej" й ін.

Запис, цивільно-правний акт, зладжений при передачі віна, даруванні, купні-продажі, позиці або сплаченні боргу. З. з'являється на Україні в 13 в.; в лит.-руському та коз. праві був встановлений порядок для дійсности З. Кодекс «Права, по которымъ судится малороссійскій народъ» з 1743 вживає термін З. для різних цивільно-правних оборудок, одно- і двобічних актів, в тому ч. й договорів. Для дійсности З. потрібні вільний вияв волі й згода договірних сторін, згідність змісту З. із законом і нар. звичаєм. З. мав більшу доказову силу, якщо був зареєстрований до судових чи урядових книг.

«Записки Етнографічного Товариства» у Києві, періодичний орган, що його видавало *Етнографічне Т-во,* створене при Музеї ім. Ф. Вовка, в 1925—28 рр.; ред. Н. Малеча.

«Записки Императорского Новороссийского Университета» (1853—1914, 113 тт.) в Одесі, зб. праць і матеріялів, в тому ч. й з укр. іст., мови і літератури; згодом розділено за факультетами: іст.-філол. (1909—18, 14 тт.), фіз.-мат. (1910—19, 12 тт.), юридичним (1909—17, 14 тт.) та мед. (1909—19, 9 тт.).

«Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей» (1844—1915, 33 тт.), неперіодичні зб., присвячені вивченню археології, іст., географії й етнографії Півд. України.

«Записки Императорского Харьковского Университета» (1874—1917, з перервою 1884—93), квартальні зб.; зокрема праці з іст. й етнографії Лівобережної і Слобідської України.

«Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН» у Києві (1919—31, 27 тт.), неперіодичні зб. за ред. П. Зайцева (1919), А. Кримського і М. Грушевського (1920—31 зб. з матеріялами Іст. Секції); ст. й матеріяли з іст. України, укр. мови та літератури, огляди наук. публікацій.

«Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», гол. вид. НТШ, присвячене різним ділянкам українознавства; досі з'явилося 168 тт., в тому ч. 1—155 у Львові, решта на еміґрації. Перші 4 тт. вийшли в 1892—94 рр. як неперіодичні зб. за фактичною ред. О. Кониського. За ред. М. Грушевського в 1895—1913 рр. «ЗНТШ» стали високого рівня наук. періодичним журн. (1895 — квартальник, згодом двомісячник), присвяченим гол. питанням укр. історії, філології й етнографії з багатою наук. хронікою і бібліографією; в «ЗНТШ» співпрацювали всі визначніші укр. вчені, насамперед українознавці. З 1914 р. «ЗНТШ» перетворилися з журн. на неперіодичні зб. наук. праць, з 1924 р. поділені на праці Іст.-Філос. Секції (ред. І. Крип'якевич) і Філологічної (ред. К. Студинський, Я. Гординський, В. Сімович). З 1948 р. «ЗНТШ» виходять на еміґрації (досі 13 тт.).

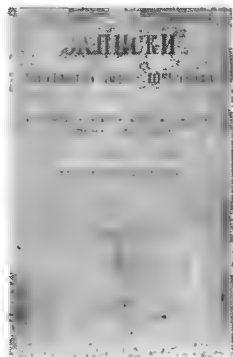

«Записки Ніженського Інституту Народної Освіти» (згодом «Записки Ніженського Інституту Соціяльного Виховання»), 1920—32, 12 тт., за ред. М. Петровського; містять статті й матеріяли з іст. України, іст. укр. літератури, етнографії й ін.

«Записки о Южной Руси», двотомова зб. П. Куліша, видана в 1856—57 рр., при матеріяльній допомозі чернігівських панів Г. Ґалаґана і В. Тарновського, в якій подано записи дум, пісень й ін. творів нар. творчости, ст. на іст. теми та різні документи до іст. і побуту Гетьманщини 18 в. В. «З. о Ю. Р.» вперше опубліковано поему Шевченка «Наймичка» як твір невідомого автора (з цензурних причин).

«Записки Соціяльно-Економічного Відділу ВУАН», неперіодичні вид., присвячені питанням заг. іст., економіці і праву; в 1923—30 рр. вийшло 7 тт. за ред. М. Василенка.

«Записки Українського Наукового Товариства у Києві», від 1908 до 1918 вийшло здебільша за ред. М. Грушевського 18 тт; відновлені 1924 як орган Іст. Секції ВУАН за його ж редакцією. В. серії «Записок» виходили зб. на окремі теми («Київ», «Чернігів») річники «Наук. Збірника» та зб. *«За сто літ».*

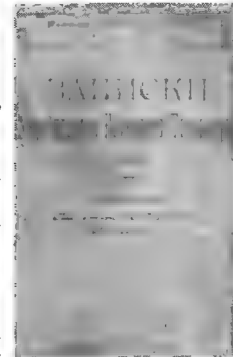

«Записки Фізико-Математичного Від-

ділу ВУАН», перші випуски з'явилися в 1919 р. в Києві, відновлено вид. «З.Ф.-М.В.» в 1923 р.; до 1931 вийшло 5 тт. у 18 випусках за ред. М. Крилова, П. Тутковського, О. Фомина, І. Шмальгавзена і М. Холодного; праці друкувалися укр., франц. і нім. мовами.

«Записки Чина св. Василія Великого» („Analecta Ordinis S. Basilii Magni"), неперіодичне наук. вид. Василіянського Чину в Жовкві з 1924 р., присвячене іст. церкви й іст. України; ред. Й. Скрутень, згодом Р. Лукань. До 1941 р. з'явилося 6 тт. Відновлено вид. 1949 в Римі за ред. А. Великого та І. Назарка. В 1949—58 вийшло бл. 40 випусків в 3 секціях: а) монографії, б) записки (статті, огляди, бібліографія й ін. матеріяли), в) документи. М. ін. в серії документів з'явилися 2 тт. „Documenta Pontificorum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia 1075—1953" (1953—54).

Заплетал (Zapletal) Флоріян (* 1884), чесь. письм. та історик, дир. Військ. Архіву в Празі, дослідник іст. Закарпаття. Праці: „Horjanská Rotunda" (1923), „Dobrjanskij a naši Rusini" (1929), ст. про закарп. дерев'яні церкви.

Заплітний Антін (* 1890), адвокат, гром., осв. і кооп. діяч в Тернополі, згодом на Теребовельщині; організатор УНДО. На еміґрації в ЗДА.

Заплітний Федір (* 1913), учитель, укр.-кан. діяч, посол федерального парляменту (1945—49, 1953—57, 1957—58) від партії поміркованих соціялістів (ССФ) з округи Давфін в Манітобі; 1946 виступав у кан. парляменті в обороні політ. еміґрантів.

Ф. Заплітний

Заповідники (зах. назва «нац. парки», «резервати»), спеціяльно виділені простори, які мають якусь наук., культ. чи госп. цінність і тому перебувають під охороною держави, що забороняє експлуатацію їх природних багатств і порушення природного стану; ця заборона буває цілковита або часткова. Завдання З. — залишити в первісному стані типові природні красвиди для наук. і заг.-культ. цілей, охорона й поширення рідких уже і вимираючих видів рослин і тварин, охорона від знищення пам'яток природи, які мають наук. і культ. значення (напр., печери, водопади, мальовничі скелі тощо), вивчення природи територій З., акліматизація деяких рослин і тварин, поширення знання природи серед людности, сприяння мандрівництву й туристиці. З. можуть мати ширше, комплексне значення або вузько спеціяльне, напр., боброві, рибні, мінералогічні З. Крім З., існують ще охоронні дільниці, «заказники», в яких рослини, тварини й пам'ятки природи підлягають лише частковій охороні, якщо йдеться про охорону не всієї території, а поодиноких об'єктів. (Докладніше див. *Охорона природи*).

З. називають також іст.-культ. пам'ятки, які є під охороною держави; на Україні Ольвія, могила Т. Шевченка, Києво-Печерська Лавра, Кам'янецька фортеця, Чернігівський З., Вишгород, «Скитський Неаполь» б. Симферополя й ін. (Докладніше див. *Охорона історично-культурних пам'яток*).

Деякі З. є водночас і природними й іст.-культ. З., напр., Канівський З. з могилою Шевченка, Княжа гора на території Львова, іст. *парки*, напр., *Олександрія, Софіївка*, та ін.

Першими З. на Україні були зоопарк *Асканія-Нова* (Чаплі), що виник у 1883 р., і *Біловезька пуща*. Орг. форм набула справа З. тільки на поч. 1920-их рр., коли постав Укр. Комітет охорони пам'яток природи при Нар. Комісаріяті Освіти і охорону природи поставила своїм завданням також ВУАН; 1926 р. вийшла постанова ВУЦВК і Ради Нар. Комісарів УССР про орг-цію З. Тоді ж, у 1920-их рр., постало найбільше З.; 1928 Рада Нар. Комісарів УССР затвердила проєкт великого комплексного З. «Дніпровий Низ». Переслідування укр. культури в 1930-их рр. припинило розвиток З. на Україні, і їх чимраз більше почала перебирати в свої руки Москва, яка нищить низку іст.-культ. З. 1951 систему респ. природних З. реорганізовано у всесоюзну, і більші З. України перейшли до Гол. Управління З. при Раді Міністрів СССР, при чому число З. сильно зменшено; лише невеликими З. відає АН УРСР, а Асканія-Нова підпорядкована Всесоюзному Н.-Д. Ін-тові акліматизації й гібридизації тварин ім. акад. М. Іванова.

Площа держ. З. УССР становить в 1958 р. 90 000 га, що сягає ледве 0,15% всієї території (в Чехо-Словаччині 1,1%, у Великобрітанії 4%). На випадок реалізації плянів розбудови З. їхня площа обіймала б разом бл. 160 000 га (0,26%).

З. України є в усіх її природних смугах, але найбільше в степ.

В ліс. смузі розташований найстаріший З. — *Біловезька Пуща*, положений на межі укр., білор. й поль. етногр. території, нині в межах БССР і Польщі (на території БССР 74 000 га); спеціяльний об'єкт охорони — евр. зубр, олень, вепр, лось. Проєктується Поліський З. (80 000 га) над дол. Горинню на території БССР, але ще на укр. етногр. землі, де найкраще збережений первісний поліський краєвид, його фльора й фавна.

До гірських З. належать: Кримський, Кавказький і проєктований Карпатський. *Кримський З.* (з 1920 р., 30 000 га), положений в центр., найвищій частині Кримських гір, з завданням охорони великого ліс. масиву, що має водоохоронне і водозбірне значення, та його багатої фавни — оленя, козулі, муфльона (акліматизованого). *Кавказький З.* (з 1924 р., 208 000 га), положений на Кубанщині, на півн. узбіччях зах. частини гол. Кавказького хребта, у верхів'ях рік Малої Лаби й Білої, обіймає всі смуги гірської рослинности від 600 до 3 000 м з багатою рослинністю й фавною; спеціяльне завдання — розмноження Кавказького зубра. Проєктується заснувати великий Карп. З., що охопив би цілком найвищий масив Укр. Карпат — Чорногору (42 000 га), а також частину Ґорґан (гору Близницю і частину кедрових лісів), буковий ліс в долині Угольки й б. Великого Лугу на Закарпатті (8 000 га) та тисовий ліс б. Княждвора; деякі частини цього проєктованого З. були вже давно під охороною і становили невеликі резервати.

В смузі лісостепу є на Слобожанщині невеликий З. — *Михайлівська цілина* (200 га). Далеко більшим був комплексний З. б. Канева (т. зв. Середньодніпровський ліс. З., також *Канівський біогеографічний З.*), що обіймав Канівські узгір'я (Канівська дислокація) з дубово-грабовими лісами й могилою Т. Шевченка (1 300 га). Цей комплексний З. має бути відновлений і разом з Михайлівською цілиною, степом *Панталиха* на зах. Поділлі, частиною т. зв. *Крем'янецьких гір* й ін. творитиме Укр. Лісо-степ. З.

В степ. смузі знаходяться невеликий З. *Стрілецький степ* (525 га) на півд.-сх. Слобожанщині і *Хомутівський степ* (1 020 га) на Приозівській низовині, обидва з рештками цілинного барвистого типчиново-тирсового степу, та кам'янистий степ *Кам'яні Могили* (360 га) на Приозівській височині; усіма цими З. відає Ін-т Ботаніки АН УРСР. Найбільшим степовим З. є Асканія Нова (38 500 га, перев. цілинний степ) з ботанічним садом і зоопарком, де міститься Всесоюзний Ін-т акліматизації і гібридизації тварин. Є проєкт об'єднати ці степові З., а також ін. рештки цілинного степу (Карловський, Провальський тощо), низку степ. байракових дібров, т. зв. *Святі гори* (гори Артема) над р. Дінцем в один Укр. Степ. З.

Над морем лежать *Чорноморський* (7 000 га, на півд. від гирла Дніпра) і

Заповідник «Стрілецький Степ»

Озівсько-Сівашський (12 000 га) З. в р-ні сухого приморського степу з характеристичною приморською рослинністю; їх основним завданням є охорона птахів під час їх перелету, зимування й гніздування.

Література: Лавриненко Е. Охорона природи на Україні. Х. 1922; Охорона пам'яток природи на Україні, 1—2. Укр. Комітет охорони пам'яток природи. Х. 1927—28; Шалыт М. Заповедники и памятники природы Украины. Х. 1932; Заповедники СССР, ред. Соловьев А., т. 1-2. М. 1951; Котова М., Харкевичева С. Охорона природи в УССР та завдання ботаніків (Укр. Ботанічний журн., т. XII., ч. 2. К. 1956); Охорона природы в западных областях УССР. Лесотехн. Инт, ч. 1—2 Л. 1957; Охорона природи на Україні, ч. 1. АН УРСР. К. 1957.

Г. Колодій, В. Кубійович

Заповіт, завіщання, тестамент, також *духівниця,* акт, яким власник розпоряджається своїм майном на випадок смерти. Див. докладніше *Спадкове право.*

Запоріжжя, військ.-політ. орг-ція укр. козацтва, яка існувала в 16-18 вв. Столицею З. була *Запорізька Січ.*

Територія З., т. зв. *Вольності Війська Запорізького Низового,* обіймала центр. частину півд. Степової України, гол. обабіч порожистої частини Дніпра, хоч осередок З. — Січ лежала вже на периферії, нижче дніпрових порогів (тому й назва — З.). На півн. і півн. зах. З. межувало з Правобережною Україною, вздовж р. Богу, його притоки Синюхи з Виссю і притоки Дніпра — Тясмину; на півн. сх. з Гетьманщиною вздовж Дніпра і його притоки Орелі; на вододілі Дніпра з Дінцем із Слобожанщиною, а на півд. сх. вздовж р. Калміюс з землями Донського Війська. На півдні З. сягало глибоко в степи й доходило між р. Бердою і Калміюсом до Озівського м.; тут З. межувало з тат. володіннями. Межі З. не були точно означені, зок-

рема на півдні; на півн. царський уряд у 18 в. відокремив від З. широку смугу, на якій організував т. зв. *Новосербію* і *Слов'яносербію.* Територія З. обіймала бл. 80 000 км².

З геогр. погляду З. обіймало півд.-сх. частину *Укр. Кристалічного масиву* (частину *Придніпровської височини, Запорізьку гряду, Приозівську височину*) з її типовим *ґранітовим краєвидом* та прилеглу частину *Причорноморського низу* (Див. також *Степова Україна*).

В пол. 16 в. ватаги козаків, що вже були відомі з кін. 15 в. як оборонці проти татар на службі Черкаського та Канівського старост чи як вільні здобичники в незалюднених і багатих степах на півд.-сх. кордонах Речі Посполитої, утворили тривкі форми військ. орг-ції. Засновником першої Запор. Січі на о. Малій Хортиці (бл. 1552) був кн. Дмитро *Вишневецький.*

Запорожці, як і городові козаки, вели часті війни з татарами і турками, роблячи походи на Крим і Туреччину в союзі з укр.-поль. маґнатами або на власну руку. З. було притягаючою силою як для городового, згодом «реєстрового» козацтва, так і для невдоволених сел. мас. Тим самим тут виникали також гострі протиполь. вибухи на соц. і рел.-нац. тлі. Ряд повстань в 1590-их рр. (К. Косинський, С. Наливайко) та в 1620 і 30-их рр. мали своє вогнище на З. і призвели до військ. і політ. зростання Запор. Війська. Визначну ролю відіграло З. на поч. *Хмельниччини.*

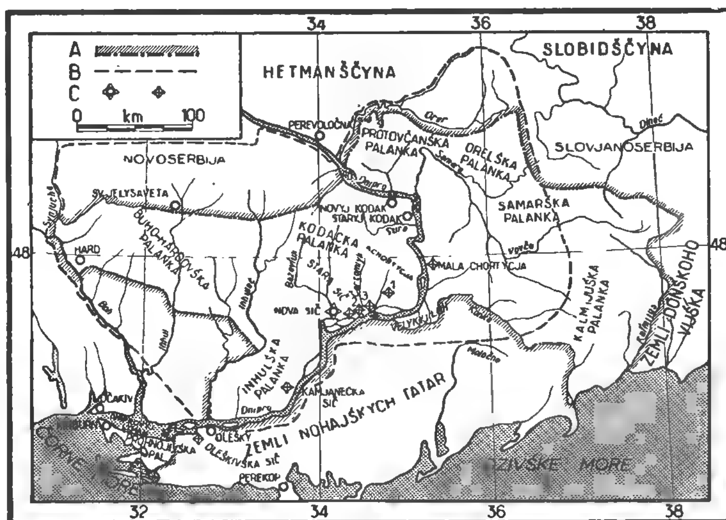

Запоріжжя в пол. 18 в.

А — Межі Запоріжжя в період Нової Січі. В — Межі Запоріжжя в пол. 17 в. С — Запорізькі Січі: 1 — Томаківська Січ. 2 — Базавлуцька Січ. 3 — Микитин Ріг

В добу *Руїни* З. брало активну участь в заг.-укр. справах, намагаючися впливати на їх хід, нерідко неґативно (роля І. *Брюховецького*, а іноді й І. *Сірка*, що керував З. в 1660—80 рр.). За *«Вічним миром»* 1686 р. З. перейшло під протекцію Моск. держави, хоч і надалі залишилося автономним держ. організмом (Військо Запорізьке Низове); але З. одночасно підлягало й гетьманові (давня формула, що запорожці є у гетьмана в «послушанії» і в царської, чи королівської, величности у підданстві). На чолі з Костем Гордієнком З. 1709 р. приєдналося до Мазепи і Карла XII, а після полтавської поразки мусіло прийняти тат. зверхність, заснувавши Січ в Олешках.

1734 р. запорожці, яким погано жилося під татарами, прийняли знову рос. протекцію і повернулися на свої кол. землі. З того часу З. і Січ («Нова Січ») стояли під безпосереднім контролем Київ. ген.-губернатора або гетьмана (за К. Розумовського з 1750 р.) чи обох разом.

Вже в кін. 17 в. на З. витворився своєрідний суспільно-політ. лад, що з деякими змінами проіснував до кін. 18 в. Між козаками, які приходили на З. з різних верств населення, однак в більшості з-поміж селян, панувала рівність. Принцип заг. виборности був застосований до всіх органів. Гол. органом військ. держ. влади на З. була *Січова Рада,* яка скликалася досить часто (найменше один раз на рік); до її компетенції належали найважливіші справи: війни і миру, укладення союзів, розподіл запор. земель між січ. куренями, судові справи і вибори органів центр. влади. Ними були — *кошовий отаман* (також називався старшим, іноді гетьманом) і січова старшина — суддя, писар і осавул. Всі вони разом із курінними отаманами творили *Раду старшини,* яка була колеґіяльним органом центр. управління на З. Кошовий отаман стояв на чолі Запор. війська і репрезентував його та всю територію і населення З. назовні. Під час війни чи походу влада кошового бу-

ла необмеженою (право життя і смерти над кожним козаком).

Низовими органами З. були: на Січі — курінні отамани, що керували військ., адміністративною та госп. одиницею — куренем (див. *Курінь*), а на прилеглих до Січі територіях, т. зв. *Вольностях Війська Запор. Низового* — полковники, які керували паланками (див. *Паланки*). Запор. військо ділилося на Січі традиційно на 38 куренів (в дійсності ч. куренів було більше, бо кілька перебувало поза Січчю); ч. козаків в курені становило кілька сотень. На території паланок були численні коз. хутори — зимовники, де мешкали одружені козаки (на Січі могли жити лише неодружені козаки) і селяни. В зимовниках велося індивідуальне госп-во в противагу до спільного госп-ва по куренях. Гол. заняттям на З. було рибальство, мисливство і скотарство. Хліборобство стало розвиватися в останні часи З., особливо за кошового отамана П. Калнишевського (1765—75), коли на запор. територію охоче приймали селян як вільних поселенців. З. мало також великі здобутки з торгівлі, через своє положення на шляху з Криму до Польщі й на Гетьманщину та до Росії.

Соц. розвиток З. йшов по лінії диференціяції; на Січі в пол. 18 в. існувала тенденція до створення вищого стану «знатних» чи «старших» товаришів. З їхніх рядів здебільша вибирали коз. старшину. Вони накопичували багатства на зимовниках, де, крім категорії вільних селян, з'являються «підпомічники», наймити на коз. хуторах. 1762 на Запор. території нараховувалося бл. 33 700 козаків та понад 150 000 селян; ч. останніх під час ліквідації З. досягло 200 000. В наслідок соц. диференціяції на З. в 18 в. виникають часті заворушення «сіроми», які іноді набирали розміру справжнього повстання (найбільше було 1768 р.).

В другій пол. 18 в. запорожці примушені були вести постійну боротьбу з загарбницькими тенденціями колоністів (гол. сербів і румунів), яких оселював на землях З. рос. уряд. Автономія З. і волелюбний дух запорожців були небажані для Росії, що хотіла мати вільну руку на півдні України та на шляхах до Чорного м. В 1775 р. за наказом Катерини II рос. військо, під командою ген. Текелі, знищило Січ, центр З. Частина запорожців розійшлася по Україні, частина подалася до Туреччини і там заснувала *Задунайську Січ*. З тих, які залишилися, зформовано в 1784 р. Бозьке Коз. Військо, що одержало землі між Богом і Дністром, згодом (1792) переселене на Кубань (див. *Чорноморське козацтво*). Землі З. увійшли в склад Новоросійської й Озівської губ., об'єднаних згодом в Катеринославське намісництво. Див. також *Запор. Січ, Козацтво* та ЕУ I, стор. 439—40, 462—64, 646—47.

Література: Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, I-III, 3 вид. О. 1885—86; Эварницкий Д. Вольности Запорожских Козаков. М. 1890; Эварницкий Д. История запорожских казаков, I-III. П. 1892—97; Грушевський М. Історія України-Руси, тт. VII—IX. Л.-К., передрук Нью-Йорк 1956—58; Антонович В. Коротка іст. Козаччини. Коломия 1912; Слабченко М. Соц.-правова орг-ція Січі Запор. Праці Комісії для виучування іст. зах.-руського та укр. права, т. 3. К. 1927; Слабченко М. Паланкова орг-ція Запор. вольностів, там же, т. 6. К. 1929; Полонська-Василенко Н. Майно запор. старшини. Праці Комісії Соц.-Екон. Іст. України УАН, I. К. 1932; Окіншевич Л. Лекції з іст. укр. права. Мюнхен 1947; Stöckl G. Die Entstehung des Kosakentums. Мюнхен 1953; Polonska-Vasylenko N. The Settlement of the Southern Ukraine (1750—75). Анали УВАН, тт. IV—V. Нью-Йорк 1955; Голобуцкий В. Запорожское казачество. К. 1957.

За *Б. Крупницьким*

Запоріжжя, до 1921 р. Олександрівське (VI—16), обл. м. в Степовій Україні над Дніпром, нижче його порогів, важливий осередок метал. і хем. пром-сти, друге по Дніпропетровському м. *Дніпровського промислового р-ну*; 381 000 мешк. (1956). З. засноване 1770 р. під назвою Олександрівська кріпость як один з найважливіших пунктів т. зв. *Дніпровської лінії*, що мав охороняти півд.-сх. Україну від татар. 1806 З. стало пов. м. Катеринославської губ. і довгий час мало характер невеликого адміністративно-торг. м. Зростання З. почалося щойно в пол. 1870-их рр. з проведенням залізниці (Харків—Лозова—З.—Севастопіль); з того часу З. стало важливою пристанню дол. Дніпра, гол. для хлібних продуктів,

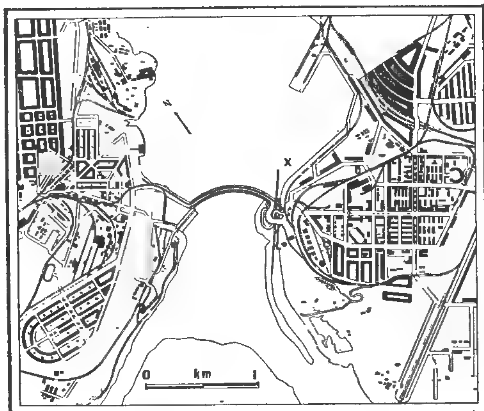

Дніпрогес і околиці
Ліворуч Дніпра — Новокічкас; праворуч — Нове Запоріжжя; X — в'їзд у шлюзовий канал
Опрацював *Г. Колодій*

які в З. перевантажувалися з залізниць до Херсону дніпровим шляхом. На дальше зростання З. вплинула побудова другої Катерининської залізниці (1900), що сполучала З. з Донбасом і Кривим Рогом і сприяла також розвиткові металюрґії в З.

Разом з цим зростало і населення З.: з 7 000 меш. в 1885 р. на 19 000 в 1897 (в тому ч. 43% українців, 28% жидів, 25% росіян) і на 38 000 в 1910 р. До революції підставою госп-ва З. була торгівля збіжжям, транспорт, мукомольна пром-сть, зав. с.-г. машин, зал. майстерні. В 1920-их рр. З. поступово зростає (1923 р. — 44 000 меш., 1926 — 56 000, в тому ч. 47,3% українців, 25,9% росіян, 20,5% жидів, 3% німців); швидке його зростання в 1930-их рр. пов'язане з будуванням *Дніпровської Гідроелєктростанції*. На базі використання її дешевої енерґії, вугілля Донбасу, залізних руд Кривого Рогу і манґанових Никополя З. стало за короткий час другим, поруч давно вже існуючого Дніпропетровського, метал. осередком Подніпров'я. З поч. 1930-их рр. постав потужний Дніпровський пром. комбінат, насамперед. метал. зав. «Запоріжсталь», «Дніпроспецсталь» й ін. Одночасно із зростанням пром-сти населення З. зростало скоріше, ніж в ін. містах України, й досягло 1939 р. 290 000 меш. Після воєнного знищення Дніпрельстан і пром-сть З. відбудовано в другій пол. 1940-их рр., реконструйовано й поширено.

Нинішнє З. за кількістю населення є шостим м. України. Старе З. було розташоване на низькій терасі на лівому березі Дніпра при впадінні до нього річки Мокрої Московки проти о. Хортиці. Нове З. розбудовано пляново на кілька км далі на півн., поблизу від Дніпровського комбінату. Основною артерією З. є проспект ім. Леніна, що тягнеться від греблі Дніпрельстану аж до зал. двірця на півдні, довж. 10 км (див. плян З.). Теперішнє З. обіймає не лише простір на лівому березі Дніпра, але й увесь о. Хортицю і переходить на правий берег, де охоплює Дніпрельстан. Мало заселені простори між старим і новим З. нині забудовують, постають нові робітничі селища (напр., Павло Кічкас, Чкалов, Мирний й ін.). Назагал З. пляново розбудоване і краще впорядковане, ніж ін. пром. міста України, а житлові дільниці відділені зеленими насадженнями від заводів. На о. Хортиці є будинки відпочинку і санаторії. Міськ. транспорт — трамваї, автобуси, тролейбуси.

Запоріжжя й Хортиця

1 — Алюмінійовий комбінат. 2 — Коксохем. комбінат. 3 — Зав. інструментальних сталей. 4 — Доменні печі («Запоріжсталь»). 5 — Мартенівські печі («Запоріжсталь»). 6 — Шамотний зав. 7 — Магнієвий зав. 8 — Авіяційний зав. ч. 29. 9 — Паротягоремонтне депо. 10 — Військ. зав. 11 — Дніпрова пристань (острівець між Хортицею і Запоріжжям). 12 — Листопрокатний зав. («Запоріжсталь»). 13 — Паротягоремонтні майстерні. 14 — Станція Шлюзова (розвантажування на лівий берег). 15 — Дитячий санаторій (Хортиця). 16 — Запоріжжя Перше — станція. 17 — Пляж. 18 — Хортиця. 19 — Запоріжжя Ліве — станція.

Опрацював *Г. Колодій*

Гол. галузями пром-сти З. є метал., хем. і машинобудів., на другому місці виробництво будів. матеріялів, харчова й легка пром-сть. До складу запор. пром. комбінату входять *металюрґійний зав. ім. Орджонікідзе «Запоріжсталь»*, феростопів, алюмінійовий комплекс, коксохем. і ряд ін. «Запоріжсталь» має доменне, мартенівське, електромартенівське виробництва з найбільшим в Европі слябінґом і безперебійним тонколистовим станом. Метал. пром-сть З. постачає сортовий і високоякісний метал, електросталь, алюміній, маґній, абразні матеріяли. Хем. зав. використовує напівпродукти коксування для одержання нафталіну, бензолю й ін. та випускає сульфатні добрива (перше місце в СССР). До машинобудів. пром-сти належить всесоюзного значення зав. комбайнів «Комунар», паротяго-ремонтний, судноремонтний зав. й ін. З будів. пром-сти треба згадати: шлякоцементний, цегельний, вапняковий, шамотний, динасовий та доломітний зав. Місц. значення має харч. й легка пром-сть.

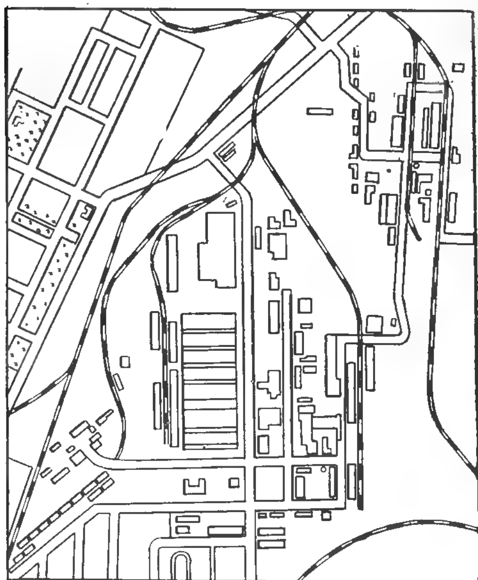

Алюмінійовий комбінат у Запоріжжі

Плян з 1940 р.; тепер дещо більший. Мірило: 1 см — приблизно 250 м

Дніпровий алюмінійовий комбінат

З. лежить на перехресті зал. шляхів з дніпровим і має дві пристані: стара — Запоріжжя і нова — ім. Леніна; гол. продукти вантажообігу — вугілля і сіль з Донбасу, зал. руда з Кривого Рогу, ліс з гор. Дніпра й нафтові продукти з долішнього.

Житлові будинки

З. стало з 1930-их рр. поважним культ. осередком: 3 ін-ти (пед., сіль.-госп. машинобудування, автодорожний), 12 технікумів, низка сер. шкіл, укр. драматичний театр, симфонічна оркестра, музей.

В. Кубійович

«Запоріжсталь», див. *Металюрґійний завод ім. С. Орджонікідзе «Запоріжсталь».*

Запорізька гряда, назва, іноді вживана на означення частини *Укр. Кристалічного масиву,* положеного обабіч порожистого відтинку Дніпра між гор. Інгульцем на зах. і Приозівською височиною і Донецьким кряжем на сх.

Запорізька дивізія, див. *Запорізький корпус.*

Запорізька область, обл. у межах УССР, положена в півд.-сх. частині *Степової України,* між Дніпром і Озівським м.; 27 000 км², 1 393 000 населення (1956), в тому ч. 683 000 міськ., 710 000 сіль.; 23 райони, 8 міст, 11 с. м. т., 273 сіль. рад.

Запорізька Січ, укріплений коз. табір на островах за Дніпровими порогами, військ. і адміністративний центр Війська Запор. Низового (див. *Запоріжжя*). Коз. ватаги, що вже на поч. 16 в. були своєрідною прикордонною сторожею Речі Посполитої, заснували постійні оборонні табори на островах Дніпра, зокрема нижче порогів серед неприступних плавнів Великого Лугу і Базавлука (див. *Великий Луг* і *Плавні*). Перша З. С. постала бл. 1552 р. на о. Мала Хортиця в

р-ні Дніпрових порогів (див. *Хортиця*), її організатором був кн. Дмитро Вишневецький. Це був дерев'яний замок з валами і ровами, зруйнований 1558 татарами після облоги. З того часу місце З. С. змінялося. В 1580-их рр. З. С. знаходилася на о. Томаківці, що називався також Буцьким о. або Городищем. Рештки укріплень збереглися до останніх часів на півд. частині о. Томаківки. Третім місцем З. С. був о. Базавлук над однією з відног Дніпра, де запорожці жили в 1590-их рр. Четверта Січ була на Микитиному Розі б. теперішнього м. Никополя. Ця Січ згадується в 1628 і 1638 рр.; в 1648 її здобув Б. Хмельницький. В пізніші часи були ще такі осідки З. С.: Стара Січ (також Чортомлицька Січ) над р. Чортомликом, 2 км вище від Базавлуцької Січі, в 1652—1709 рр.; на р. Кам'янці 1709—11 рр.; б. Олешок під володінням крим. хана 1711—34 рр. і Нова Січ (також Покровська Січ) на р. Підпільній б. Базавлука 1734—75, зруйнована рос. військом 1775 р. З цих 8 січей аж 5, і то найважливіших, містилося на території дніпрових плавнів або в їх безпосередньому сусідстві.

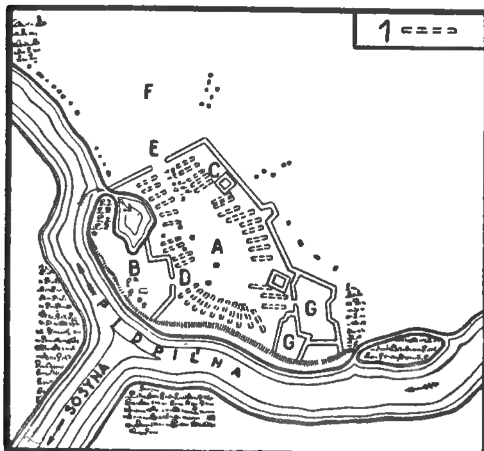

Плян Нової (Покровської) Січі
А — Січова фортеця. В — Внутрішня фортеця. С — Сліди веж. D — Пушкарня. Е — Врама до фортеці. F — Передмістя Січі. G — Ретраншемент. 1 — Курені

З. С. була обведена високими валами, на яких був частокіл і зруби, що на них ставилися гармати. Між валами була широка площа, на краю якої стояли курені, будинки, де мешкали запорожці. Коз. залога на З. С., що звалася також кошем, нараховувала кілька тис. (іноді це число доходило до десяти тис.) озброєних козаків. На площі містилася церква, будинки старшини, школа й ін. госп. та військ. споруди. Січова церква і духовенство перебували під зверхністю Києво-Межигірської архимандрії. Площа б. церкви була центром суспільно-політ. життя З. С., де відбувалися *Січові ради* тощо. Поза валами був січ. базар, куди приїжджали купці з своїми

Запорізький табір

товарами. Січовики продавали тут продукти своєї праці — рибальства і мисливства.

З. С. була місцем орг-ції походів, зокрема водних на чайках і човнах проти татар і турків, та повстань проти Польщі чи Москви (див. докладніше *Запоріжжя* і *Козацтво*). *Р. М.*

«Запорізька Січ», військ. частина, створена в листопаді 1918, під час протигетьманського повстання в Катеринославі підполк. корпусу Охорони залізниць Ю. *Божком.* До її першого складу увійшли охоронники Запор. залізниці, учні сер. шкіл, студенти гірничого ін-ту й селяни найближчих сіл. В «З. С.» існував, заведений Божком, особливий реґлямент, подібний до традицій давньої Січі. В квітні 1919 «З. С.» перейменовано на «2 Січ. дивізію»; командирами її були отаман Божко, а з вересня 1919 полк. Вербицький. Частинами дивізії командували полк.: Марусевич, Мишаків, Лабуренко, Недзведський, Михайловський, Куликівський й ін. Войовий стан дивізії в 1919 р.: 1 000—1 200 людей, 50 кулеметів, 16 гармат та 3 панцеропоїзди. *З. С.*

Запорізький корпус, популярна назва — Запорожці, одна з реґулярних формацій укр. війська 1918—20 рр. За час свого існування З. к. мав різнорідні форми орг-ції: спочатку як Окремий Запор. загін, Окрема Запор. бриґада і дивізія, згодом Запор. корпус і Запор. група, нарешті 1 Запор. стрілецька дивізія.

Окремий Запор. загін створено 9. 2. 1918 з різних малочисельних військ. одиниць в складі двох піхотних і одного кінного куренів, гарматного дивізіону та окремих служб. Командиром загону був ген.-хорунжий К. Прісовський. В такому складі Запор. загін брав участь у першій війні України з большевиками.

В березні—квітні 1918 Запор. загін перетворився на бриґаду і окрему дивізію

на правах корпусу під командуванням ген.-хорунжого О. Натієва (начальник штабу ген. штабу підполк. В. Генденрайх) і разом з нім. військами очистив від большевиків Лівобережжя, Донеччину і Крим. До його складу входили:

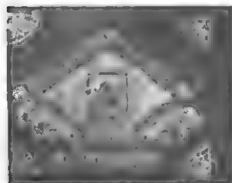

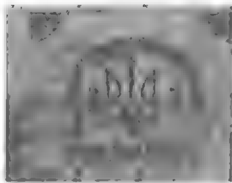

Полковий прапор 2 Запорізького полку піхоти, отриманий від м. Охтирки (ліворуч права сторона; праворуч — ліва)

1 Запор. ім. гетьмана П. Дорошенка піхотний полк — командир полк. О. Загродський; 2 Запор. піхотний полк — полк. П. Болбочан; 3 Запор. ім. гетьмана Б. Хмельницького піхотний полк — полк. О. Шаповал; 4 Гайдамацький піхотний полк — полк. В. Сікевич; Запор. ім. кошового К. Гордієнка кінний полк — ген. штабу полк. В. Петрів, його організатор ще під час українізації (з 1. 8. 1918 полк. Продьмо); Запор. інженерний полк — полк.-інж. О. Козьма; Запор. гарматний полк — полк. О. Парфенів; Запор. автопанцерний дивізіон — сотн. О. Болдирів; кінногарматний дивізіон — полк. О. Алмазов; Запор. авіядивізіон (5 літаків) — полк. М. Баранів. Після звільнення України від больш. військ Запор. дивізія в червні—листопаді 1918 охороняла кордони України з сов. Росією, згодом в протигетьманському повстанні перейшла на бік Директорії УНР.

В листопаді-грудні 1918 дивізія перетворилася на корпус дводивізійного складу під командуванням полк. П. Болбочана, що був одночасно командувачем протибольш. фронту на Лівобережжі; 1 дивізією командував полк. Загродський, 2 — полк. В. Осмоловський. У квітні 1919, після важких боїв з сов. армією, З. к. відтято від решти армії УНР, і він мусів перейти через рум. територію до Галичини й на Волинь, причому румуни забрали все його військ. майно. Після полк. П. Болбочана короткий час корпусом командував отаман О. Волох, а під час переходу через Румунію полк. І. Дубовий. У травні створено Запор. групу під командуванням ген. штабу полк. В. Сальського, а пізніше ген. М. Омеляновича-Павленка; начальником штабу був ген. штабу полк. М. Воскобійників. До складу Запор. групи входили: 6 дивізія під командуванням полк. О. Загродського, начальник штабу — полк. М. Стефанів; 7 дивізія під командуванням полк. В. Осмоловського, начальник штабу — полк. Р. Шелест; 8 дивізія під командуванням полк. Г. Базильського, начальник штабу — полк. В. Савченко. В Зимовому поході 1919—20 Запорожці брали участь як окрема збірна група, до якої входили три загони (6, 7, 8), цілком пристосовані до партизанської війни.

По закінченні Зимового походу запор. формація одержала назву 1 Запор. стрілецької дивізії і брала участь в усіх боях армії УНР аж до переходу за Збруч (21. 11. 1920); вона мала таку орг. схему і склад: командир дивізії — ген.-хорунжий А. Гулий-Гуленко, а після нього ген.-хорунжий Г. Базильський, помічник командира ген.-хорунжий М. Яшниченко, начальник штабу — ген. штабу полк. М. Стефанів. До складу дивізії входили: 3 піхотні бриґади по 3 курені кожна (командирами були: 1 — полк.-інж. І. Дубовий, начальник штабу підполк. Савосько; 2 — полк. І. Литвиненко, начальник штабу полк. В. Мазюко-

Старшина Першої Запорізької Стрілецької Бриґади. Сидять зліва направо: пполк. Адрущенко, пполк. Савосько, полк. І. Дубовий — командир бриґади, полк. Переверзів, пполк. Федорів

вич; 3 — полк. І. Троцький, начальник штабу сотн. О. Гонсуровський); гарматна бриґада (в складі 3 дивізіонів) — командир полк. С. Лощенко; кінний полк Чорних Запорожців — командир полк. П. Дяченко; техн. курінь — полк.-інж. М. Герасимів; дивізійна школа підстаршин — командир полк. Римаренко-Лимаренко; запасна бриґада з 2 куренями — командир полк. В. Осмоловський, начальник штабу сотн. В. Панченко.

Чисельний стан запор. формацій за весь час існування коливався між 3—15 000 людей.

Література: П е т р і в Б. Спомини. I—IV. Л. 1927—31; М о н к е в и ч Б. Спомини з 1918 р. Л. 1928; С т е ф а н і в З. Укр. збройні сили 1917—21, I—II. Коломия 1934—35; С т е ф а н і в З. Коротка історія укр. війська, I—III. Л. 1936—38; К а п у с т я н с ь к и й М. Похід укр. армій на Київ-Одесу в 1919 р.; друге вид. Мюнхен 1946; У д о в и ч е н к о О. Україна у війні за державність. Вінніпеґ 1954. *З. Стефанів*

Запорізький низ, назва, іноді вживана на означення центр. частини *Причорноморського низу,* положеного обабіч Дніпра.

Запорізький полк кінних гайдамаків ім. К. Гордієнка, див. *Гайдамацький кінний полк ім. К. Гордієнка.*

Запорізькі Вольності, див. *Вольності Війська Запорізького Низового* і *Запоріжжя.*

Запорізькі козаки, див. *Козацтво* і *Запоріжжя.*

«Запороже», найдавніша укр. студентська *корпорація,* існувала в 1906—40 рр. в Чернівцях (з перервами); «З.» вело культ.-осв. працю (власний хор, театральний гурток), дало почин до заснування спорт. т-ва *«Довбуш».* При «З.» була група середньошкільників «Пороги». Разом «З.» мало понад 600 чл. Згодом поширилося й на ін. студентські осередки (Львів, Варшава, Данціґ, Прага, Відень); спільний з'їзд 1931 р. у Станиславові. З нагоди 25-річного ювілею «З.» був виданий альманах. Із «З.» вийшов ряд гром. діячів на Буковині.

Запорожець Олексій (1854—1923), актор-резонер; працював у трупах О. Суслова, Д. Гайдамаки й М. Садовського. Кращі ролі: Гервасій («Мартин Боруля»), Лопух («Циганка Аза») й ін.

«Запорожская Старина», зб., видаваний Ізмаїлом *Срезневським,* вийшло 6 випусків у Харкові (1833—38); в «З.С.» вміщені іст. пісні, перекази, думи та матеріяли до іст. козаччини. Значна частина поміщених дум і пісень не є нар. творами, а витвором гурту харківських романтиків 1830-их рр. Попри обмежене наук. значення, «З.С.» як типовий продукт романтичної школи спричинилася до популяризації коз. минулого й іст. фолкльору.

«Запорозька Думка», інформаційна газ. для інтернованих вояків Армії УНР, виходила двічі на тиждень, згодом тижнево в таборах у Вадовицях—Стшалкові—Щипюрні 1921—23 рр.

Зараза водяна, чума (Elodea canadensis Rich.=Anacharis canadensis Asa Gray), водяна багаторічна рослина до 60 см завдовжки, з родини жабурникуватих; занесена давно на Україну з Канади, сильно розмножилась і нині засмічує стави, озера й ріки з спокійною течією.

Заразиха, вовчок, заполонь (Orobanche L.), багаторічні рослини-паразити з родини вовчкуватих, паразитують на корінях багатьох рослин, в тому ч. на соняшнику — вовчок соняшниковий (O. cumana Wallr.=O. cernua Loefl. var. cumana (Wallr.) G. Beck), на коноплях, тютюні — вовчок гілчастий (O. ramosa L.), на люцерні, конюшині й ін. стручкових — (O. rubens Wallr., O. minor Sutt.). На Україні росте бл. 15 видів З.

Зарваниця, с. над р. Стрипою, Золотницького р-ну Тернопільської обл., відоме укр.-кат. місце прощ на гал. Поділлі. Чудотворна ікона Богородиці, за переказом, з 13 в.; до сов. окупації щороку до З. прибували десятки тисяч прочан з усієї Галичини.

Чудотворна ікона

Заревич Федір (1835—79), псевд. Юрко Ворона, гал. письм., ред. *«Вечерниць»* (1862) і газ. *«Русь»* (1867); статті, оп., повість «Хлопська дитина» (1862) й ін., драма «Бондарівна» (1872).

«Зарево», мист. група абсольвентів Академії Мистецтв у Кракові, діяла 1933—36 рр., влаштовуючи щорічні виставки; гол. Д. Іванцев, чл. Є. Божик, О. Винницький, О. Касараб, Н. Кисілевський, А. Наконечний, В. Продан.

«Зарево», об'єднання націоналістичної студентської молоді з середовища ОУН полк. А. Мельника, засноване в 1949 р., видає журн. «Розбудова Держави»; стоїть на позиціях «нац. солідаризму».

Заремба Володислав (1833—92), поль.-укр. композитор і педагог родом з Поділля, жив у Києві; автор численних, але не глибоких композицій на тексти укр. авторів, особливо Т. Шевченка.

Заремба Сіґізмунд (* 1861), син Володислава З., укр. композитор, віольончеліст і дириґент родом з Житомира; твори: сюїта для струнної оркестри «Слов. танок», «Польонез» для симфонічної оркестри, струнний квартет, твори для фортепіяна і співу.

Зарецький Віктор (* 1925), маляр з Києва; реалістичні картини, перев. присвячені шахтарям Донбасу: «Теща» (1954), «Шахтарі» (1955).

Зарицька Євгенія (* 1910), дочка Ромуальда З., співачка, меццо-сопрано, тепер у Парижі; після перших виступів у львівській опері (1937) виступала у операх, ораторіях і концертах в Італії Франції, Англії Альжірі та ін. Записи на платівках пісень сучасних укр. композиторів, Мусорґського, Шопена й Малера.

Є. Зарицька

Зарицька Катерина (* 1914), **донька** Мирона, провідний чл. ОУН, співучасниця низки бойових актів, діяльна в УПА, довголітній в'язень поль. і больш. тюрем.

Зарицька Софія (* 1903), малярка, студіювала в Академії Мистецтв у Празі (1924—28), згодом у Парижі; почала виставляти в Празі, з 1929 періодично в сальоні «Незалежних», часто в Осінньому сальоні в Парижі і на виставках АНУМ у Львові; користується перев. технікою, що базується на монотипії; студії жін. голів, жін. постатей; для картин З. характеристичне тонке псих. відчуття.

С. Зарицька

Зарицький Мирон (* 1889), математик, до 1939 р. учитель гімназії, згодом проф. ун-ту й ін. високих шкіл у Львові, д. чл. НТШ; спеціялізувався на альґебрі, зокрема на застосуванні її до геометрії.

Зарицький Ромуальд (1863—1932), муз. діяч у Перемишлі і Львові, видавець «Муз. Календаря» (1904—07).

Заріцький Іван (1857—?), аматор-археолог і нумізмат, розкопував могили на Полтавщині й Харківщині, працював у тамошніх в-вах; на доручення Полтавського губ. земства досліджував у 1893 р. ганчарський промисел.

Зарічне (II—7), с. над р. Стиром на Поліссі, р. ц. Рівненської обл.

Заріччя, півд.-зах. частина Полісся, положена між Загороддям і Волинським Поліссям. Заболочена рівнина: незаліснені болота становлять 42% всього простору, болотяні ліси — 20%, сухий ліс — 24%, сухі незаліснені простори (перев. рілля) — 14%; 25 меш. на 1 км². Найбільші болота: Дубове багно на зах. і болота над Прип'яттю; сухіші простори простягаються на півдні. З. не має міст; м-ка: Ратно, Камінь Каширський, Любешів, Городно.

З. Зарницька

Зарницька Зінаїда (1867—1936), псевд. Згуріді Євфросинії; визначна акторка в трупах О. Суслова, О. Суходольського, Г. Деркача, після революції в Червонозаводському Театрі в Харкові. На сцені з 1889 в різноманітному репертуарі; кращі ролі: циганка Аза (в однойменній п'єсі), М. Лучицька («Талан»), Ганна («Мати - Наймичка»), Олеся (в однойменній п'єсі М. Кропивницького), Оксана («Запорожець за Дунаєм»), Катерина (в однойменній опері М. Аркаса), Галька (в однойменній опері С. Монюшка) й ін.

Заробітна платня, сума грошей, яку працедавець платить робітникові чи службовцеві за виконання певної праці. Як екон. категорія З. п. — це перетворена форма вартости й ціни робочої сили та вартість тієї частини нац. доходу, яка розподіляється в грошевій формі серед робітників і службовців. Основні форми З. п. — почасова, тобто плата за певний час праці (місяць, тиждень, годину) і поштучна або відрядна, тобто плата за виконання визначеної роботи чи норми. Поштучна й відрядна З. п., запроваджена в СССР з 1934 р., сприяє збільшенню використання робочої сили робітника, стимулює продукційність праці, а також значною мірою призводить до експлуатації праці. В 1950-их рр. в пром-сті УССР понад 70% робіт оплачувалися поштучною й відрядною З. п. Бл. 35% всіх заробітків робітників становила додаткова або преміяльна З. п., виплачувана за понадобов'язковий час праці та за перевиконання норм виробітку по кількості й якості.

В СССР З. п. реґулюється державою. Рада міністрів СССР встановлює заг. фонд З. п. та окремі ставки й тарифи по республіках, мін-вах, галузях виробництва і видах робіт. Профспілки мають тільки дорадчий голос при встановленні З. п. На місцях адміністрація підприємств самовільно надає робітникові ту чи іншу ставку З. п.; у випадках крайньої несправедливости робітник може тільки подати оскарження до тарифно-розціночної комісії на підприємстві. Страйкувати робітники в СССР не мають права. Встановлюючи заг. фонд З. п. по всьому СССР і по республіках, держава може реґулювати основні доходи всієї маси робітників і службовців та їхній уділ в нац. доході. В нац. доході УССР З. п. робітників і службовців становила в 1940 — 32,4%, а в 1954 — 42,9%; зріст цього уділу пояснюється гол. ростом кількости працюючих на З. п.

Сер. місячна З. п. робітників і службовців України до відтягнення податків й ін. відрахувань (обчислена як заг. фонд З. п., поділений на кількість робітників і службовців) становила:

Роки	Карб.	Роки	Карб.
1913	18	1937	237
1925	52	1940	319
1929	68	1948	569
1932	115	1953	643

Цей ріст З. п. одночасно супроводжувався інфляцією цін та коштів прожиття, так що купівельна спроможність грошей і реальна З. п. в дійсності лише поволі зростали (див. *Життєвий стандарт*).

З. п. для окремих галузей нар. госп-ва України в 1941 була така (в карб. на місяць):

Галузь нар. госп-ва	Робітники	Інж.-техн. працівники
Морська торг. фльота	483	815
Вугільна пром-сть	456	1 156
Машинобуд. пром-сть	435	721
Чорна металюрґія	427	1 154
Хем. пром-сть	397	717
Електростанції	376	796
Будівництва	367	979
Радгоспи	233	505
МТС	220	435

Крайні різниці З. п. щодо професії, освіти й соц. становища в УССР в пол. 1950-их рр. досягали пропорції 1:45. Згідно закону 8. 9. 1956 мінімальна З. п. для працюючих в містах в усьому СССР встановлена розміром у 300 карб. на місяць. В 1955 мінімальна З. п. становила від 200 до 260 карб. на місяць, і її одержували бл. 12,5% працюючих. Робітник сер. кваліфікації у великій пром-сті України одержував в 1955, до відтягнення податків, бл. 800 карб. на місяць, прибиральниця — 450, секретарка — 780, учитель — 1 300, лікар — 1 400, бухгальтер — 1 650, сер. інженер — 1 780, полк. армії — 2 100, ген. армії — 3 850, проф. ун-ту — 5 000, кіноартист — 5 900, академік — 6 800, дир. сер. заводу — 7 400, дир. тресту — 8 900, міністер — 10 500. Збільшуючи нерівність З. п., сов. уряд має намір здобувати прихильність і підтримку упривілейованих верств населення.

Рівень З. п. робітника на Україні приблизно той самий, що й в середньому в усьому СССР.

Література: ЦСУ УСРР, Статистика України, серія X. Диференціяція заробітної плати в пром-сті України в 1928—29 рр. X. 1930; АН УРСР, Ін-т Економіки. Радянська Україна за 20 рр. К. 1937; АН УРСР, Ін-т Економіки. Нариси розвитку нар. госп-ва УРСР. К. 1949; Буханевич Б., Сонин М. О межрайонном регулировании заработной платы в СССР. Вопросы Экономики, ч. 1. М. 1957.

В. Голубничий

Заробітчанські пісні, див. *Станові пісні*.

Заруб, давнє м. Київської землі (11—12 вв.), тепер с. Зарубинці, Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.; укріплений город на правому березі Дніпра проти гирла р. Трубежа, згадуваний часто в літописі. В. Хвойка дослідив в З. (1899) тілопальний могильник, пам'ятники якого дали назву т. зв. *Зарубинецькій культурі*. 1948—49 Ін-т археології АН УРСР провів розкопи, які ствердили, що в З. існували дві кам'яні церкви, прикрашені фресками, мозаїкою та керамічними плитами.

Зарубин Валентин (1867—?), дерматовенеролог, в 1900-их рр. проф. Одеського Ун-ту, згодом працював у Харкові.

Зарубин Іван (1835—1904), лікар-хірург, довголітній проф. Харківського Ун-ту; автор численних праць; заснував у Харкові дві клініки та лікарню.

Зарубинецька культура (назва від с. Зарубинці Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.), в археології культура 2 в. до Хр. — 2 в. по Хр. на сер. й гор. Дніпрі, на Поліссі, в лісостеп. та суміжній ліс. смузі, в басейнах Тясмину, Росі, Тетерева, Десни, Сейму, Сули і частково Псла. З. к. характеризують тілопальні могильники (в урнах, ямах) та кістякові поховання з чорним лощеним або шерехатим посудом. Відомі також поселення З. к. За низкою ознак, це культура нащадків трипільських племен, але прямий зв'язок ще не доведений. З. к. досліджували В. Хвойка, Ю. Кухаренко, В. Богусевич та Е. Махно. (Див. ЕУ І, мал. 295).

Зарубін Олександер (1884—1931), рос. діяч соц.-рев. партії, 1917 чл. Укр. Центр. Ради, 1917 ген. контролер, пізніше ген. секретар пошт і телеграфів УНР.

Зарубський манастир Пресв. Богородиці, правос. чоловічий манастир б. кол. м. *Заруб*, осередок чернечого життя княжої України, відомий ще в 16 в.; згодом опустів, а його славу перейняв манастир у сусідньому *Трахтемирові*. Збереглося городище із слідами манастирських будівель та печер пустельників.

Зарудний Іван († 1727), видатний архітект і різьбар з України, вчився в Києво-Братській Колеґії; працював у Москві, де збудував м. ін. Меншикову башту (1705—07) і на доручення Петра I наглядав за працею всіх малярів й іконописців Росії. За посередництвом З. рос. архітектура переймала укр. форми й засоби, що мали певне значення в розвитку рос. архітектури другої пол. 17 в.

Зарудний Микола (* 1925 ?), драматург, родом з Вінниці; п'єси в сов. дусі про громадянську війну («Ніч і полум'я», 1956), з колгоспного життя («Веселка», 1957) й ін.

Зарудний Олександер (1891—1918), діяч УПСР (ліва течія), чл. Укр. Центр. Ради, мін. зем. справ УНР; розстріляний большевиками в лютому 1918 в Києві.

Зарудний Самійло, див. *Богданович-Зарудний* Самійло.

Зарудний Сергій (1821—87), правник укр. роду, сенатор, видатний суд. діяч, організатор суд. реформи в Росії 1864, яка лібералізувала рос. судівництво; був почесним мировим суддею Куп'янського пов. Праці: «Судебные уставы с рассуждениями, на коих они основаны» (1866), «Судебно-статистические данные о Харьковской губернии» й ін.

Зарудні, коз.-старшинський рід, члени якого посідали різні пости в коз. адміністрації 17—18 вв., зокрема в миргородському та ізюмському полках. З цього роду походив Сергій З. (див.).

Зарука, заклад, в лит.-руському праві рід грошевої кари, встановленої в т. зв. заручному листі В. князем на прохання загроженого. Якщо погрозник вчинив заповіджений злочин, він був зобов'язаний сплатити З. по половині потерпілому або його спадкоємцям і державі. Розмір З. був високий, і якщо злочинець не міг виконати платежем, він мусів відробити З. В коз. праві існувала ще *порука* як засіб забезпеки індивідуального добра. З. — також термін в праві зобов'язань для визначення *застави.*

Зарульський Станислав, капітан рос. армії другої пол. 18 в., поль. походження; склав «Описание о Малой России и Украине» (після 1773, надруковане 1848 р.).

Засенко Олекса, сучасний літературознавець і критик, співр. Ін-ту Літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР, праці з іст. нової укр. літератури: «Марко Черемшина», про Т. Шевченка, І. Франка, чл. ред. «Іст. укр. літератури» (І. 1954).

«Засів», ілюстрований популярний тижневик, видаваний М. Грушевським у Києві 1911—12 як продовження ж. «*Село*»; багато місця присвячував с.-г. і кооп. справам.

Заслав, м. на Волині, див. *Із'яслав.*

Заславський Володислав - Домінік († 1656), син Олександра, воєвода сандомирський (1645) і краківський (1649), один з комісарів поль. війська, розгромленого Хмельницьким під Пилявцями 1648 р.

Заславський Давид (* 1879), журналіст жид. походження, співр. рос. і укр. часописів у Києві (м. ін. «Слова», 1919), згодом співр. центр. сов. органів. Автор антиукр. памфлету «Тиха ль украинская ночь» (1931).

Заславський Євген (1847—78), революціонер-народник родом з Вороніжчини; 1875 очолював в Одесі Півд.-рос. роб. союз, який охоплював бл. 300 робітників. 1877 З. засуджено на каторгу.

Заславський Януш (†1629), воєвода підляський (1591) і волинський (1604, 1620); 1596 призначений поль. королем Жигмонтом III до комісії, що мала усмирити козаків.

Заславські, укр. княжий рід, спільного походження з *Острозькими,* мав великі володіння на Волині, Поділлі й Брацлавщині; вигас у 1673 р. Найвідоміші: Януш З. (див.), його син Олександер († 1629) — каштелян волинський (1605), воєвода брацлавський (1615) і київський (1628), і син Олександра Володислав-Домінік (див.).

Заслання, рід кари, що полягає в примусовому висланні, у висліді судового вироку або адміністративним шляхом, до віддалених місць. З., в противагу до *вислання,* зв'язане з визначеним місцем перебування, часто і з обов'язком примусової праці. Вживаний в укр. мові чужий термін *«депортація»* на визначення З. нині набрав специфічно актуального значення — масового виселення порядком терору цілих груп населення. З. як специфічна кара позбавлення свободи відоме з найдавніших іст. часів. В княжу добу вигнання поза межі громади («вислати із волости»), а навіть краю («вибити вон із земли») було зв'язане з *«потоком і розграбленієм»*, одною з гол. публічних кар. В лит.-руському праві вигнання називалось *виволанням* і було одною із т. зв. заступних кар. На Гетьманщині практикувалася як додаткова кара прогнання з громади, яке, в противагу до З., обмежувалося зірванням зв'язків прогнаного з громадою; він міг перебувати, де хотів, поза громадою. Як гол. кара З. («зсилка») застосовувалося рідше, гол. за протирел. злочини (єретицтво, розкольництво); її введено пізніше до кодексу «Права, по которымъ судится малороссійскій народъ» під впливом рос. карного права. З. могло бути тимчасове або вічне.

Ряд діячів коз. України були заслані на Московщину в пляні царських репресій проти них: гетьмани Д. Многогрішний та І. Самойлович, діяч мазепинської еміґрації А. Войнаровський, останній кошовий отаман Запоріжжя П. Калнишевський й багато ін.

В 18—19 вв. З. в царській Росії було дуже поширеним явищем: Петро В. засилав на важкі праці, т. зв. «каторгу», на будівництво кріпостей, портів (Озів, Петербурґ, збудований «на запорізьких кістках»). Із завоюванням Сибіру він став місцем перебування засланців. Ін. місця З. — Кавказ, півн. Росія. З. могло бути у висліді суд. рішення та адміністративне; часто З. було досмертним із правом для тих, що відбули вирок, приписатися до сіль. громади. Засилали, крім звич. кримінальників, політ. небез-

печних, а також політ. непевний елемент. 1897 р. половину нетубільного населення Сибіру становили засланці чи їхні нащадки з родинами.

Царський уряд застосовував репресії у формі З. супроти укр. діячів 19—20 вв. Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, О. Кониський, П. Чубинський, П. Грабовський (помер на З. в Якутську) й багато ін. зазнали різного режиму З., включно із З. в «салдати».

Австр. законодавство, як в більшості дем. країн, знає інститут видалення з держави або окремого краю як єдину або додаткову кару; в Австрії лише чужинець міг бути усунений з держави, а громадянин тільки з певного краю. Це саме було дійсним для Польщі і Чехо-Словаччини 1920—39 рр.

За сов. часів кара З. стала системою не лише проти судово засуджених, але і проти цілих нац. і соц. груп населення, яких в різні періоди масово засилали перев. до концентраційних таборів праці. В СССР З. набрало характеру гол. кари позбавлення свободи. З. може бути звичайне і з «поправно-трудовими» працями; звичайне З. зв'язане з визначеним місцем перебування перев. у віддалених місцях СССР і могло стосуватися як основна кара або як додаткова після відбуття З. на поправно-трудових роботах. З 1933 р. кара З. як правило зв'язана з примусовими працями. Хоч сов. карний кодекс передбачав реченець З. найвище до 10 років, спеціяльні декрети, напр., про захист соціялістичної власности, підвищували його до 20 і 25 (указ Президії Верховного Совєта СССР з 4. 6. 1947). Кара З. накладалася гол. чином за «контрреволюційну діяльність»; на поч. сов. режиму деяких політ. діячів ще виганяли поза межі СССР, при чому їх позбавляли громадянства. З. накладалося судовим вироком або адміністративною постановою Особливої Комісії при *НКВД*. Заслані (на примусових роботах чи на «вільному поселенні») перебували під спеціяльним наглядом НКВД, а згодом *МВД*. Втеча з місця З. або відмова від примусової праці спричинювали ув'язнення з загостреним режимом. Гол. континґент засланців з України складався з таких категорій: учасники визвольних змагань і повстанці, особи з кол. вищих суспільних кляс, розкуркулені селяни, діячі культури, духівництво, укр. комуністи, вичищені з партії й ін. (Див. також *Концентраційні табори.*) *В. Маркусь*

«За Соборність», неперіодичний орган Т-ва ім. П. Могили в Луцькому (1931—35), пропаґував соборницьку ідеологію церк.-правос. руху в Польщі; ред. І. Власовський, вийшло 9 чч.

Застава, передача боржником майна у володіння вірителеві для забезпечення договору позики. В поль.-лит. державі шляхта часто користувалася З., передаючи шляхетські маєтки і нешляхтичам. Коз. старшина іноді заставляла держ. маєтки, а навіть села; З. таким чином була джерелом здобутку грошей. До вірителів при З. іноді переходили усі політ. права землевласників. На Гетьманщині З. докладніше реґляментував кодекс 1743, згідно з яким З. може бути з правом користування або без нього. Заставний договір дає боржникові право викупу заставленого майна. Несплачення боргу дає можливість вірителеві залишити собі майно або продати його й розрахуватися із заставодавцем. Заставні договори повинні бути укладені на письмі та записані до урядових книг.

В УССР існує З. майна за договором або за законом; її реґулює Цивільний кодекс УРСР (статті 85—105, 127). Заставний договір повинен бути укладений на письмі, а деякі, напр., З. будинку, вимагають нотаріяльного затвердження. *В. М.*

Заставка, графічна прикраса рукописних і друкованих книг, розміщена на поч. книги, перед розділами, відділами, окремими статтями. На Україні З., разом з *ініціялом* і *кінцівкою,* улюблений декоративний елемент мистецтва книги 11—18 вв. З. 11—13 вв. («Остромирове Євангеліє», 1056, «Ізборник Святослава», 1073, «Христинопільський Апостол», 12 в., «Бучацьке чи Городинське Євангеліє» 13 в.) виконані плетінковим або геометризованим рослинним, під візант. впливом, орнаментом. В 14—15 в. панує т. зв. нововізант. і балканська плетінка, рівночасно помітний вплив зах.-евр. ренесансу з багатою рослинною орнаментикою й фігурними рисунками («Пересопницьке Євангеліє», 1555—56). З 16 в. в декоруванні рукописів широко використані елементи нар. мистецтва. Такі взори є в євангеліях 1598, 1611 й ін., ірмологіонах кін. 17 — пол. 18 вв., в «Печерському Патерику» (1658 з Гадячого), «Мінеях Служебних» (1631), «Зерцалі Йосифа Шумлянського» (поч. 18 в.), «Уставі божественному» (1749) і багато ін.

Заставка з київ. стародруків

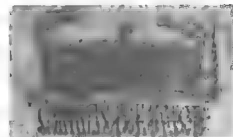

Заставка з гал. євангелія 1498 р.

Домінуючим мотивом З. друкованих книг 16—18 вв. є багатий фантастичний рослинний орнамент, що в другій пол. 17 в., під впливом італ. і нім. відроджен-

ня, уступає місце сюжетним композиціям. В зах.-укр. друкарських осередках улюбленими були З., запозичені з львівського «Апостола» (1574), тоді як київські й чернігівські друкарні наслідували З. із стрятинських видань. З. з орнаментикою стрятинського типу прикращують книги до кін. 17 в. Їх компонували найкращі мистці й ритівники того часу. У 18 в. в орнаментиці З. виступає новий мотив спірально загнутих гілок з заокругленим листям аканту, що більше нагадує дубове листя. З. широко використовують укр. графіки 20 в.: Ю. Нарбут, П. Ковжун, М. Бутович, В. Касіян, В. Кричевський (старший), Я. Гніздовський, П. Андрусів та ін. Тут зустрічаємо різні стилі, від реалістичного до модерних.

Література: Свєнціцький І. Прикраси гал. рукописів. Л. 1922—23; Свєнціцький І. Початки книгопечатання на землях України. Жовква 1924; Макаренко М. Орнаментація укр. книжки 16—17 ст. К. 1926; Запаско Я. Використання нар. орнаменту в оформленні укр. рукописних книг кін. 16 — першої пол. 18 в. (Матеріяли з етнографії та художнього промислу). АН УРСР, К. 1956.

С. Я.

Заставна (V—6), м-ко в півн. Буковині, р. ц. Чернівецької обл., 5 100 мешк.

(1930 р.), до 1918 пов. м. і осередок укр. життя півн. Буковини.

Застирець Йосип (1873—1943), укр.-кат. свящ., гром. і пед. діяч та письм.; учитель гімназії у Львові, Бучачі і Тернополі, організатор бурс, ред. «Нової Ради» у Львові (1919—20); писав оп., гуморески, ст. на пед. й іст. теми, зокрема про козаків у Туреччині.

«За сто літ», зб. матеріялів з гром. й літ. життя України 19 і поч. 20 в. (1927—30 рр., 6 тт.), виходили заходами Комісії новішої іст. України, заснованої 1926 при Іст. Секції ВУАН, за ред. М. Грушевського.

Засядько Олександер (* 1910), інж., сов. пром. діяч родом з Донбасу; з 1943 заступник нар. комісара вугільної пром-сти СССР, з 1947 мін. вугільної пром-сти зах. р-нів, 1949—55 всього СССР, 1956 УССР; 1957 заступник гол. Держпляну СССР, 1958 один із заступників гол. ради міністрів (у кабінеті М. Хрущова).

Затиркевич Михайло (1831—93), історик і правник родом з Чернігівщини, проф. Ніженського Ліцею кн. Безбородька (1859—75). З його праць найважливіша: «О влиянии борьбы между народами и сословиями на образование строя Русского государства в домонгольский период» (1874).

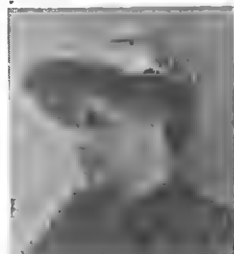

Г. Затиркевич-Карпинська

Затиркевич - Карпинська Ганна (1856—1921), уроджена Ковтуненко, видатна акторка, походила з дворянської родини на Полтавщині. Спочатку брала участь у аматорських виставах, у проф. театрі дебютувала 1883 р. у водевілі «Як ковбаса та чарка . . .» в трупі М. Кропивницького, згодом у М. Старицького, М. Садовського, О. Суслова. Сценічно обдарована, вона скоро вибилася на передові ролі. Репертуар З.-К. налічує понад 100 перев. реалістично-побутових ролей укр. клясичної драматургії. Амплюа З.-К. — комічні старухи, жартівливі молодиці, пащекуваті баби, особливо свекрухи. Кращі ролі З.-К. — Риндичка («По ревізії»), Ганна («Безталанна»), Мелашка («Наймичка»), Гапка («Зайдиголова»), Стеха («Глитай . . .»), Одарка («Сватання на Гончарівці»), Лимериха («Лимерівна»), Секлета («За двома зайцями») й багато ін. З.-К. добре знала укр. село, мову і вдачу сіль. жінок і живо відтворювала їх на сцені з надзвичайною простотою й щирістю. Померла в Ромні, де й похована.

Література: Корифеи украинской сцены. К. 1901; Мар'яненко І. Минуле укр. театру. К. 1953; Дібровенко М. Затиркевич-Карпинська. К. 1956.

В. Г.

Затонський Володимир (1888—1937), укр. больш. діяч; 1912 закінчив Київ. Ун-т, згодом викладав фізику в Київ. політехн. ін-ті. З 1917 чл. київ. орг-ції большевиків, один із засновників КП(б)У; нар. секретар освіти в першому сов. уряді України, 1918 представник укр. сов. уряду при уряді РСФСР, гол. ВУЦВК, чл. Закордонного Бюра ЦК КП(б)У, 1920 гол. ревкому Сх. Галичини. 1921—22 З. був гол. *Вукопспілки*, 1923 нарком освіти УССР, 1924—26 гол. політ. управління і чл. рев. військ. ради Укр. Військ. Округи. 1927—32 нарком роб.-сел. інспекції УССР, 1933 замінив М. *Скрипника* на посту наркома освіти; з

1929 д. чл. ВУАН. З. був чл. ЦК КП(б)У (1918—26 і 1934—37) і кандидатом в чл. ЦК ВКП(б). Заарештований і розстріляний з дружиною в листопаді 1937. З. не належав до нац. ухилів в КП(б)У і посідав льояльну до Сталіна позицію; причини його ліквідації ближче невідомі. *В. Гол.*

В. Затонський

«За Українську Державу», підпільний журн. ОУН на Україні під нім. і больш. окупацією.

Зафійовська Любов (* 1901), ботанік-цитолог, доц. Київ. Ун-ту, д. чл. НТШ; праці укр. і англ. мовами з порівняльної ембріології і цитології з фізіологією рослин; зокрема досліди над структурою статевих клітин вищих рослин, властивостями живої протоплязми й ін. З 1950 живе в ЗДА.

Л. Зафійовська

Захаренко Іван (бл. 1839—1908), актор, з 1899 р. керівник відомого аматорського театру в Основі б. Харкова. Ставив іст. п'єси М. Старицького та І. Тобілевича; писав драми, автор оперети «Червоні черевики» й ін.

Захарєвич (Zachariewicz) Юліян (1837—98), поль. архітект, проф. Львівської Політехніки, збудував її будинок (1872—77), промисловий музей і францісканський костьол у Львові, синагогу в Чернівцях й ін.

Захарівка, кол. назва с. *Фрунзівки.*

Захаріясевич Антін (1865—1916), укр.-кат. свящ. з Перемищини, екон. діяч, один з засновників «Спілки для госп-ва й торгівлі» в Перемишлі.

Захаріясевич Теодор (1759—1808), свящ., гал. церк. діяч, віцеректор Гр.-кат. Ген. Семінарії, проф. церк. історії в „Studium Ruthenum" при Львівському Ун-ті; переклад «Наставленія Исторіи Церковныя» М. Данненмаєра вийшов друком у Львові 1790.

Захаріясевич (Zachariasiewicz)) Ян Хризостом (1825—1904), поль. письм. в Галичині; низка повістей й оп. з тогочасного життя гал. суспільства, в тому ч. і з поль.-укр. взаємин; м. ін. тенденційний роман з критикою укр. духовенства „Święty Jur" (3 тт. 1862).

Захаров Андріян (1761—1811), рос. архітект, складав на доручення сенату 1803 р. типові проєкти різних міськ. споруд адміністративного і гром. призначення; ці проєкти З. використано при будові ансамблю міськ. адміністративного центру в Полтаві, т. зв. Кругла площа (1805—11), комплексу будинків Чорноморського шпиталю в Херсоні (1808—10), будинку губернатора в Чернігові (1810), соборного храму в Катеринославі (1833) й ін.

Захарова Одарка (* 1894), оперова співачка, меццо-сопрано; 1926—1931 в Київ. Опері; партії Кармен (в одноіменній опері), Амнеріс («Аїда»), Кончаківна («Кн. Ігор»), Солоха («Ніч перед Різдвом») й ін.

Захарук Юрій (* 1914), київ. археолог, секретар Ін-ту Археології АН УРСР, дослідник трипільської культури та бронзової доби на Україні.

Захарченко Наталія (* 1905), співачка, ліричне сопрано, з 1929 р. виступала в Київ. Опері: Дездемона («Отелло»), Маргарита («Фавст»), Тетяна (Євґеній Онеґін»), Мікаеля («Кармен») та ін. Тепер проф. Київ. Консерваторії.

Захарчук Євген (1885—1937), актор, родом з Галичини; з 1905 в театрі М. Садовського, в Нар. Театрі й Червонозаводському в Харкові; важливіші ролі: Чорнота («Богдан Хмельницький» М. Старицького), Куртц («Хазяїн»), Невідомий («Сто тисяч»), Дряквін-Кублицький («Фея гіркого мигдалю» І. Кочерги) й ін. Розстріляний за «єжовщини».

Захер-Мазох (Sacher-Masoch) Леопольд (1835—95), австр.-нім. белетрист, автор м. ін. побутових повістей і оп. з життя селян та жидів у Галичині (Galizische Geschichten, Judengeschichten).

Західний Михайло (1885—1937), адвокат, гром. і політ. діяч на Бережанщині; 1927 р. очолив радянофільську Укр. Партію Праці, від якої був обраний 1928—30 до поль. сойму; згодом залишив радянофільську орієнтацію.

Західній Бескид, частина *Бескидів,* положена між долинами Бечви і Кісуци на півд. зах. і між долиною Білої — Тилицьким проваллям — р. Топлею на сх.; на півдні З. Б. межує з Центр. Карпатами; лише сх. окраїни З. Б., гол. в сточищі р. Попраду і Ториси, лежать на укр. етногр. території — на півночі в межах Польщі, на півдні в межах Чехо-Словаччини. На укр. території входять до складу З. Б. (з півн. сх. на півд. зах.) такі групи: 1) *Яворина* (1 116 м) і *Чергівські гори* (Менчіл 1 157), відділені 2) широкою й лагідною *скалицевою смугою* від 3) *Списької Маґури* (1 158) і *Левоцьких гір* (1 300), збудованих з третинного, лише легко зфалдованого флішу. Хребти З. Б. широкі й лагідні, зокрема хребти Списької Маґури і Левоцьких гір, вкриті лісами та сіножатями й пасовись-

ками, рідко заселені; мальовничою є долина р. Попраду, яка проломлюється крізь групу Яворини. Населення скупчується, крім скалицевої смуги, в долинах рік, зокрема в широких долинах Ториси, Топлі, Бардіївській і Криницькій котловинах. Важливою комунікаційною лінією є шлях уздовж Попраду—Ториси, який в'яже обидва боки Карпат.

Укр. населення З. Б. становлять *лемки;* після виселення їх з меж Польщі (1946—48) вони живуть лише на території Словаччини; в півд.-зах. частині З. Б., крім українців, мешкають ще словаки, поль. верховинці й німці. Більші м. положені вже за межами укр. території (на півн. — *Новий Санч,* на півдні *Пряшів, Бардіїв),* на пограниччі лежать м-ка: Північна, *Зборів,* Сабінів, Ліпняни, в глибині Лемківщини Мушина і курорти — *Криниця* та *Жеґестів.* (Див. також *Лемківщина, Пряшівщина). В. К.*

Західній Буг, офіц. назва р. *Буг* в УССР і Росії, на відміну від р. *Бог,* яка має назву Півд. Бугу.

Західній Кавказ, зах. частина Гол. Кавказького хребта, простягається від Керчинської протоки на півн. зах. до верхів'я р. Кубані на півд. сх., довж. 500 км. З. К. обіймає: а) нижчу частину — *Чорноморський Кавказ* по р. Білу на сх., з сер. гірським краєвидом, що лежить на укр. етногр. території; б) вищу сх., з високогірським краєвидом — Абхазький Кавказ, який лише в півн.-зах. частині частково заселений українцями. Докладніше див. *Кавказ.*

Західня Область Української Народної Республіки (ЗО УНР), назва *Зах.-Укр. Нар. Республіки* після проголошення об'єднання з УНР. Згідно з ухвалою УНРади в Станиславові 3. 1. 1919 і Універсалу Директорії УНР 22.1.1919, обидві держави зливаються в одну при забезпеченні територіяльної автономії для ЗО УНР. Справу остаточного об'єднання обидвох держав мали розв'язати Установчі збори України. До того часу УНРада і Держ. Секретаріят виконували цивільну і військ. владу на території ЗО УНР; було узгіднено тільки військ. командування на фронтах, створено спільну делеґацію на Мирову Конференцію, заведено спільну валюту. Короткий час чл. Директорії УНР був Є. Петрушевич, гол. УНРади ЗО УНР. Директорія УНР, з свого боку, створила окреме мін-во для справ ЗО УНР, яке згодом було ліквідоване. З кін. 1919 установи ЗО УНР, в тому ч. і делеґація в Парижі, в наслідок декларації місії УНР у Варшаві 2. 12. 1919 про незаінтересування територією Зах. України, відмовилися від спільних установ УНР і провадили цілком незалежну політику. З поч. 1920 уряд ЗО УНР на еміґрації і його делеґація в Парижі повернулися до попередньої назви — ЗУНР, а також почали називати її територію Сх. Галичиною з огляду на те, що ця назва вживалася з пол. 1919 в актах Мирової Конференції в Парижі. *М. С.*

Західня Україна, публіцистичне визначення *Зах.-Укр. Нар. Республіки,* згодом всіх укр. земель під Польщею, Чехо-Словаччиною і Румунією. Нині визначення З.У. вживають для всіх укр. країв, приєднаних до УССР по 1939 р., на відрізнення від Центр. і Сх. Укр. Земель, які в 1920—39 рр. творили УССР.

«Західня Україна» (Спілка Рев. Письменників «З.У.»), створена в Києві 1925 р. як секція при спілці письм. *«Плуг»,* 1926 реорганізована як окрема спілка під назвою «З. У.». До її складу входили письм. з Зах. Укр. Земель, що перебували в УССР: В. Атаманюк, Д. Бедзик, В. Бобинський, М. Гаско, П. Гірняк, В. Ґжицький, Л. Дмитерко, Д. Загул, Й. Зазуляк, М. Ірчан, М. Качанюк, М. Кічура, М. Козоріс, М. Марфієвич, Г. Піддубний, Д. Рудик, І. Ткачук, А. Турчинська, А. Шмигельський і ін. При створенні Спілки Радянських Письм. України «З.У.», як і ін. літ. орг-ції, була ліквідована, а багато з її чл. у наступні роки були розстріляні або зазнали репресій.

Учасники з'їзду спілки рев. письм. «Західня Україна» 1930 р. в Харкові; зліва 1 ряд: Д. Загул. І. Степанюк, А. Турчинська, М. Гаско, В. Ґжицький, І. Ткачук; 2 ряд: А. Шмигельський, Л. Будай, В. Атаманюк, П. Гірняк, Д. Рудик, М. Марфієвич, М. Ірчан; 3 ряд: Ю. Никифорук, М. Козоріс, О. Осіюк, Й. Зазуляк, М. Кічура, В. Гадзінський, М. Качанюк, Л. Дмитерко

При «З.У.» існувало з 1927 р. в-во цієї ж назви, що випускало журн. «З.У.» (див.), твори перев. членів спілки, переклади тощо. В 1930—33 в серії «Масова Бібліотека» видано кільканадцять випусків белетристики і публіцистики в сов. дусі.

«Західня Україна», літ.-мист. і політ.-гром. ілюстрований журн. у Харкові (з 1927 неперіодичні зб., 1930—33 місячник), орган Спілки письм. «З.У.» (див.); ред. В. Атаманюк, пізніше М. Ірчан, І. Тка-

чук, В. Ґжицький, Й. Зазуляк, Д. Загул й ін. Співробітники журн., чл. спілки, повинні були «наголошувати пролет.-клясовий напрям і передавати в працях клясову боротьбу працюючих на Зах. Україні». Ілюстратори В. Касіян, Б. Крюков, Я. Струхманчук й ін.

Західньо-Українська Народна Республіка, назва української держави, створеної 19. 10. 1918 УНРадою у Львові на укр. землях кол. Австро-Угорщини. Основний закон з 13. 11. 1918, крім назви, визначив також територію ЗУНР, яка покривалася з укр. етногр. частиною австр. коронних країв Галичини і Володимирії, Буковини і закарп. комітатів — Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Мармарош (за етногр. картою Черніґа, виданою австр. статистичним управлінням 1855). Укр. влада була перебрана 1. 11. 1918 в Галичині та на короткий час — 3. 11 на Буковині і 19. 11 на Закарпатті. Не зважаючи на поль.-укр. війну (листопад 1918 — липень 1919), влада ЗУНР охоплювала більшу частину укр. Галичини (див. іст. огляд в ЕУ I, стор. 527—40).

Найвища влада ЗУНР перебувала в руках *Укр. Нац. Ради*, що була законодавчим органом влади до скликання Установчих Зборів ЗУНР. Виконавчу владу мав *Держ. Секретаріят*, а згодом «уповновласнений» *Диктатор* (див. також *Конституція ЗУНР*).

1. 12. 1918 Держ. Секретаріят ЗУНР, заключив з Директорією УНР «передвступний договір про маючу наступити злуку обох укр. держав в одну держ. одиницю». 3. 1. 1919 цей договір затвердила УНРада, а 22. 1. 1919 Директорія УНР. Того ж дня окремим Універсалом проголошено акт об'єднання. З того часу ЗУНР одержала назву *Зах. Области УНР*. Але об'єднання не проведено повністю в життя, і органи держ. влади ЗУНР продовжували далі діяти окремо; вони згодом відмежувалися цілковито від політики уряду УНР, зокрема у висліді визнання останнім за Польщею укр. територій на зах. від р. Збруч.

В липні 1919 основну територію ЗУНР окупувала Польща, що намагалася досягти визнання цієї окупації з боку Антанти. Однак держави Антанти в особі Найвищої Ради Мирової Конференції, хоч 25. 6. 1919 доручили полякам окупувати тимчасово укр. Галичину, визнавали за нею окремий статус. 20. 11. 1919 Найвища Рада опрацювала проєкт договору з Польщею про автономію Сх. Галичини під зверхньою адміністрацією Польщі впродовж 25 років, який поляки не прийняли. Держ.-правний статус окремішности укр. Галичини був зафіксований в мировому договорі в Севрі (10. 6. 1920) і в протоколі в Спа (10. 7. 1920). Тільки 12. 3. 1923 Рада Амбасадорів великодержав Антанти визнала фактичний стан сх. кордонів Польщі із застереженням автономії для Сх. Галичини (див. також *Галичина*).

Література: Дорошенко Б. Зах.-Укр. Нар. Республіка. ЛНВ, I-III. К. 1919; Лозинський М. Галичина на Мировій Конференції в Парижі. Кам'янець 1919; Чубатий М. Держ. лад на ЗО УНР. Календар Просвіти. Л. 1921; Лозинський М. Галичина в рр. 1918—1920. Бідень 1922; Левицький К. Великий зрив. Л. 1931; Кузьма О. Листопадові дні 1918. Л. 1931; Крезуб А. Нарис іст. поль.-укр. війни 1918—19. Л. 1933; Kutschabsky W. Die West Ukraine im Kampf mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918—23. Берлін 1934.

М. С., В. М.

Західньо-Українське Товариство Ліґи Націй, засноване 1921 р. у Відні з метою співпраці з *Ліґою Націй;* гол. Р. Перфецький, секретар — О. Марітчак, згодом А. Петрушевич. На конґресі в Празі, в червні 1922, З.-У.Т.Л.Н. прийнято до Міжнар. Унії т-в Ліґи Націй, при чому визнано Сх. Галичину як окремий суб'єкт міжнар. права. Делеґація З.-У.Т.Л.Н. брала участь на сесії Гол. Ради Унії в Будапешті (1922) і на конґресах у Відні (1923) та Ліоні (1924). Останній конґрес визнав ухвалу Ради Амбасадорів з 14. 3. 1923 про включення Сх. Галичини до Польщі як обов'язкову для Унії; у висліді З.-У.Т.Л.Н. заявило про вихід з Міжнар Унії, відкидаючи пропозицію бути відділом поль. т-ва Ліґи Націй. *В. Н.*

Захоронкарська Семінарія Сестер Василіянок у Львові, фахова школа для підготови дошкільниць (1935—39) з 3-річним терміном навчання; ч. учениць (1938—39) — 150, абсольвенток — 60; дир. Н. Литвиненко.

Захоронки, назва, яка вживається на означення дитячих садків у Галичині, Буковині й Закарпатті; див. *Дошкільне виховання.*

Зацерковний Онуфрій (1834—92), гал. поет; вірші в «Вечерницях» і «Правді».

Зачепилівка (IV—16), с. над р. Берестовою, притокою р. Орель, в півд.-сх. частині Придніпровської низовини; р. ц. Харківської обл.

Заяць Михайло (1885—1940), адвокат у Львові, спочатку діяч русофільської Партії Нар. Волі, пізніше один із керівників партії Сельроб; чл. Ком. Партії Зах. України. 1939 заарештований і розстріляний большевиками.

Заяць Юліян (* 1880), правний радник Митрополичої консисторії у Львові, суддя Найвищого Адміністративного Три-

буналу у Варшаві, през. Апеляційного Суду у Львові 1941—44; тепер живе у Львові.

Заяча крівця, святоянське зілля, звіробій (Hypericum perforotum L.), багаторічна рослина до 1 м заввишки з родини крівцюватих, росте на луках, по горбах, між кущами. В нар. медицині вживається при хворобах шлунку, запаленнях, ниркових і ін. захворюваннях; також в лікеро-горілчаній пром-сті та для виготовлювання фарб.

Й. Заячківський

Заячківський Йосип (1810—94), гр.-кат. свящ. і гром. діяч, чл. «Руської Ради» в Стрию 1848, один з засновників «Просвіти», її почесний чл.

Заячківський Йосип (1889—1952), укр.-кат. свящ.-василіянин, церк. діяч, ігумен в Букові й Дрогобичі, секретар гал. провінції Чину св. Василія В., з 1932 в Римі — ген. секретар чину, 1946—52 ректор Колеґії св. Йосафата, чл. комісії для видавання літургічних книг і зредаґування кодексу канонічного права Сх. Церкви.

Заячківський Микола (1870—1938), гром. і екон. діяч, один із організаторів львівського міщанства; референт укр. театру при «Укр. Бесіді» і його дир. (1900), згодом працював в госп.-торг. установах. Довголітній інспектор, а потім гол. дир. «Нар. Торговлі» у Львові, гол. «Міщанського Братства», «Сокола-Батька» (1922—33), «Т-ва Опіки над Еміґрантами», радник Торг.-Пром. Палати у Львові, почесний чл. Союзу Укр. Купців. В 1914—17 pp. вивезений росіянами на Сибір; в 1917—18 pp. працював у кооперації в Києві.

М. Заячківський

Заячківський Роман (1881—1949), син Тита З., нотар і гром. діяч, комісар м. Коломиї 1918—19, през. Нотаріяльної Палати у Львові 1941—44; помер на еміґрації ЗДА.

Заячківський Тит (1846—1926), син Йосипа, суддя у Львові, посол до гал. сойму 1895—97.

Збанацький Юрій (* 1913), педагог і письм.; зб. оповідань «На все життя» (1950), «Любов» (1957), роман «Переджнив'я» (1955), повість «Привітайте мене, друзі!» (1956) й багато ін. для молоді в сов. дусі.

Збараж (IV—6), м. на гал. Поділлі у верхів'ях р. Гнізни; за австр. і поль. часів пов. м., нині р. ц. Тернопільської обл.; 7 500 мешк. (1931). Місц. харчова пром-сть. З. згадується вперше як оборонний город Гал. князівства 1211; 1430—31 бої за З. між Свидриґайлом і Яґайлом; пізніше З. належав до Волині й деякий час був столицею удільного князівства (див. *Збаражчина*) кн. Несвицьких, згодом Збаразьких, з 1631 належав кн. Вишневецьким. 1649 Б. Хмельницький облягав у З. Ярему Вишневецького; 1674 р. З. зруйнували турки; з 1772 З. належав до Австрії. В З. лишилися руїни замка з 16—17 вв. і барокковий костьол з 17 в. Старий оборонний город з 13 в. знаходився на території нинішнього с. Старий Збараж (3 км на півд. від З.). З нього залишилося на горбі велике городище і б. нього погребище; на частині городища є руїни (башта) замка з 15 в.; на сусідній «Бабиній горі» був укріплений манастир княжої доби та погребище (розкопи Г. Кіркора 1883 та І. Сівкувної 1939).

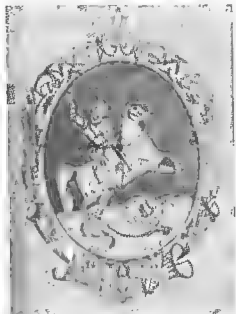
Герб міста Збаражу

Збаражчина, збаразьке князівство на півд.-зах. Волині, з другої пол. 15 в. З. становила удільне князівство кн. *Несвицьких*; із смертю кн. Василя Несвицького (1463) З. розпадається на 4 уділи різних віток роду Несвицьких, і одна з них прибрала назву кн. *Збаразьких*.

Збаразький Юрій (1580—1631), син Януша, каштелян краківський, вважався за знавця козаччини, великим ворогом якої він був. Його велике листування, яке зібрав А. Соколовський, видане 1878 п. н. „Listy ks. Jerzego Zbaraskiego, kasztelana krakowskiego z lat 1621—31“, є важливим джерелом для іст. козаччини.

Збаразький Януш († 1608), воєвода брацлавський, 1575 р. розбив тат. загони під Збаражем, 1577 р. намовив І. Підкову їхати до короля Баторія, який стратив Підкову; 1581 р. облягав Псков; поборював коз. заворушення в останній чверті 16 в.

Збаразькі, укр. княжий рід на Волині, спільного походження з князями *Несвицькими;* вигас у 1631 р. Зокрема відомі: Стефан († 1586), воєвода троцький, Януш (див.) і його син Юрій (див.).

Збіжжя, див. *Зернові культури.*

Збірники, широка ділянка старої укр. літератури, див. *Ізборник.*

«Збірник Історично-Філологічного Відділу ВУАН», у 1921—31 рр. вийшло бл. 150 тт.; переважають монографії, також зб. деяких Секцій і Комісій ВУАН, як «*За сто літ*» (6 тт), «Іст.-геогр. збірник» (4 тт.), «Матеріяли для культурної й гром. історії Зах. України» (2 тт.), «*Записки Укр. Наук. Т-ва в Києві*» (6 тт.), «Пам'ятки мови та письменства давньої України» (3 тт.), «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» (6 тт.), «Рос.-укр. словник» (3 тт. в 5 випусках) й ін.

«Збірник Історично-Філософічної Секції НТШ» у Львові, неперіодична публікація НТШ, з 1899 р. вийшло 16 тт., в тому ч. 14 тт. до 1911 р. В З.І.-Ф.С. з'явилося 7 тт. і перша частина 8 т. «Історії України» М. Грушевського.

«Збірник Математично-Природописно-Лікарської Секції НТШ» у Львові, неперіодичні публікації НТШ; в 1897—1938 рр. вийшло 32 тт., перев. за ред. І. Верхратського, В. Левицького і Є. Озаркевича (лікарська частина).

«Збірник Святослава», див. «*Ізборник Святослава*».

«Збірник Соціяльно-Економічного Відділу ВУАН», в 1925—30 рр. вийшло 40 тт., в тому ч.: «Праці Комісії для виучування звичаєвого права України» (3 тт.), «Праці Комісії для виучування історії зах.-руського та укр. права» (7 тт.).

«Збірник Філологічної Секції НТШ» у Львові, неперіодична публікація НТШ, в 1899—1937 рр. вийшло 23 тт.; в 1953—58 рр. появилися 24—27 тт. як окремі томи «*Записок НТШ*».

Збіруйський Діонисій, світське ім'я Дмитро Грицькович († 1603), церк. діяч; прихильник унії з Римом, 1585—1603 єп. холмський, учасник єпископських з'їздів 1590—95 в справі унії та собору в Бересті 1596.

Мала семінарія і ювенат оо. Редемптористів

Збоїська, с. б. Львова, манастир Редемптористів сх. обряду з 1919 і осідок гал. провінції чину; з 1921 мала семінарія і новіціят. 1945 манастир закритий сов. владою.

Зборів (Zborov) (IV—2), старовинне м-ко на півн. Пряшівщині б. Бардієва, 3 000 меш. (словаків і жидів); українці живуть в околицях З.; «білий» Маковицький замок з 13 в., в 16—17 вв. власність кн. І. Острозького; з того часу зберігається каплиця-пам'ятник Острозьких.

Зборів (IV—6), м-ко над гор. Стрипою на Зах. Поділлі; за австр. і поль. влади пов. м., тепер р. ц. Тернопільської обл., 5 000 меш. (1931); 1649 перемога Б. Хмельницького над поляками, 1915 — бої рос. військ із нім. й австро-угор. військами; бароккова церква з кін. 18 в.

Зборівська битва, переможна битва військ Б. Хмельницького 5—7 (15—17). 8. 1649 з поль. військом під проводом короля Яна Казіміра під м. *Зборовом.* Від цілковитого знищення поляків врятувала зрада союзника Хмельницького тат. хана Іслями-Ґірея, який боявся надмірного росту сили козаків і добився від Хмельницького припинення військ. дій і заключення *Зборівського договору.*

Зборівський договір, угода Б. Хмельницького з Польщею, укладена 8 (18). 8. 1649 під Зборовом; гол. умови: король стверджує всі коз. вольності; коз. реєстр збільшується до 40 000; під коз. управу на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким переходять воєводства Київське, Брацлавське й Чернігівське; на цю територію не має вступу поль. військо; всі уряди на цій території переходять до укр. шляхтичів правос. віри; правос. київ. митр. має дістати місце в сенаті. Хоч З. д. був затверджений поль. соймом (січень 1650), але Польща його не додержала.

Зборовський Василь, псевд. *Вислоцького Юрія.*

Зборовський Самуель († 1584), з поль. маґнатського роду; намагався на поч. 1580-их рр. використати Запоріжжя для боротьби проти Туреччини й на чолі козаків ходив на Молдавію.

Збройні сили України, див. *Військо.*

Зброя, різнорідні засоби, що служать до нападу й оборони. В основному сучасна З. розподіляється на такі групи: а) холодна; б) вогнепальна; в) хем.; г) термо-ядрова; ґ) ракетна; д) охоронна; е) мисливська; окрему групу становить психологічна З.

Холодна і охоронна З. появилась ще в далеку давнину (меч, шабля, спис, топір, шолом, панцер-броня, щит і т. д.). Вогнепальна З. бере свій початок з 13—14 вв.;

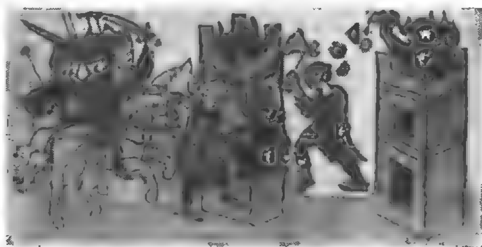

Володимир Мономах під Черніговом

її прототипом до винаходу пороху була давня метальна З. — праца, лук та бойові машини: баліста, катапульта і стінобійний таран. Лук, в своїх поліпшених

видах, був ще до 18 в. не тільки мисливською, але й воєнною З.; випущена з нього стріла пролітала 200—500 м і могла пробити дошку до 5 см завтовшки. Період застосування метальних бойових машин тривав два тисячоліття, до 14 в., поступившись місцем новому видові вогнепальної артилерії. Набої для метальних машин були різнорідного діяння: ударного (каміння, колоди, стріли), запалювального (смола в бочках), отруйного (скорпіони, змії, трупи).

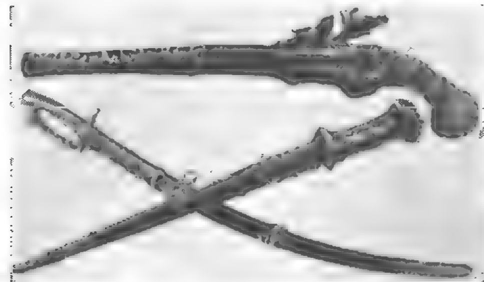

Козацька зброя

Розвиток озброєння українців часів княжої доби відбувався також під впливом степовиків, варягів і Візантії. До наступально-оборонної З. належали: пращі і стріли до метання; списи, що називалися різно: копіє, сулиця, рогатина, оскеп; меч і шабля; сокира і топір; лук, булава. До охоронної — шолом, часом з прилбицею, яка охороняла лице; натільна броня або кольчуга та щит.

Вживалися тоді й бойові машини — ратні сосуди типу баліст, катапульт і таранів, що носили назву: порок і возграда.

Починаючи з 14 в., на Україні поступово входить у вжиток вогнепальна З. Спочатку це була артилерія (фортечна і польова), значно пізніше — ручна вогнепальна З. Лук, в своїй удосконаленій формі (арбалет, аркебуз і куща) був вживаний на Україні ще до 18 в.

Козацька гармата

На озброєнні коз. війська були: рушниці, що різно називалися, залежно від техн. розвою і калібру — пищаль, самопал, мушкет, яничарка, фузія тощо; пістолі й пістолети, луки, шаблі, списи, чекани й келепи. В протилежність до зах. країн в коз. війську була зовсім занехаяна оборонна З. (шоломи й панцери); носила її лише подекуди старшина, і то під час офіц. виступів. Перші гармати на Україну привезено 1394 р., а самостійна коз. артилерія починається з 1580 р. на Запор. Січі. Тодішні гармати називали: пушка, тарасниця, шрубниця, соловій, колюбрина, серпентина, петріера, фалькон, картавна й ін.

У княжу і коз. добу на Україну привозили в більшості складнішу і досконалішу З. з чужих країн, напр., з Візантії, Зах. Европи, Туреччини, Близького Сх., а після 1654 р. — також з Московщини. Однак З. в ті часи продукували й місц. ремісники-зброярі: мечники, шабельники, лучники, стрільники, рушникарі, пушкарі тощо. Першу відливарню гармат — людвисарню засновано у Львові 1468 р. За часів Б. Хмельницького й І. Виговського відливали гармати в Корсуні й правдоподібно в Переяславі. На Гетьманщині гол. осередками військ. людвисарства були Гадяче, Батурин і Глухів. Особливої уваги гарматній справі надавав гетьман І. Мазепа.

Під час визвольних змагань 1917—21 рр. укр. військо користувалося основною З. кол. рос. та австро-угор. армій; становили її 5-стрільні рушниці і карабіни, пістолі й револьвери, важкі й ручні кулемети, міномети, мортири, піхотні гарматки, ручні ґранати, багнети, шаблі, списи, шоломи, протигази тощо та артилерія різного калібру — польова, важка, кінна, гірська — вся кінної тяги. В пол. 1919 р. всі укр. гарматні полки мали на своєму озброєнні виключно рос. гармати, перев. 3-дюймові, що уважалися тоді за найліпші в Европі.

Кінний козак з 18 в. (з літопису Рігельмана)

Література: Смольський Г. Зброя українців від найдавніших часів. Календар Червоної Калини на 1924. Л. 1923; Стефанів З. Коротка історія укр. війська, І. Л. 1936; Енциклопедія Українознавства, т. III, ст. 1166—94. Мюнхен—Нью-Йорк 1949; Історія Укр. Війська. Л. 1936, 2 вид. Вінніпеґ 1953; Денисова М., Портнов М., Денисов Е. Русское оружие. М. 1953.

З. Стефанів

Збруч, ліва подільська притока Дністра, довж. — 240 км, сточище — 3 400 км²; в гор. течії багато ставів, у дол. — яр. В 1772—1917 — границя між Росією й Австрією (Галичина), в 1921 (23) —

1939-их рр. між УССР і Польщею. В першій пол. 1919 фронт відділів Шаповала і Шандрука Армії УНР та т. зв. сх. фронт УГА — група отамана Ляєра (Підволочиська) і група отамана Мартиновича (Гусятин) проти большевиків; 16—19. 7. 1919 перехід УГА через З.

П. Зварич

Зварич Петро (* 1877), публічний нотар, гром. і осв. діяч у Канаді (Веґрівіл, Альберта), родом з Галичини; один із засновників і діяч Укр. Гр.-Правос. Церкви Канади; статті в укр. і англомовній пресі.

Звенигород, с. над Дністром, Борщівського р-ну Тернопільської обл., де над рікою збережене городище з валами, нижче якого є гостроверха могила, обкладена камінням; А. Кіркор (1877) досліджував поховання 15 в., прикриті кам'яними плитами. Давніші дослідники мали цю місцевість за підльвівський княжий город *Звенигород.*

Звенигород, городище над р. Збручем, див. *Раштівці.*

Звенигород б. Львова (IV—5), нині с. Бобрецького р-ну Львівської обл., положене 20 км на півд. сх. від Львова; одна

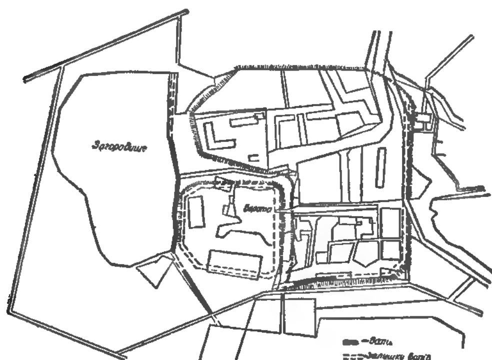
Плян старого Звенигорода (за Л. Чачковським)

з найстаріших осель Галичини, майже безперервно донині заселена з часів палеоліту. За княжих часів З. згадується в 1087 р., коли він був стольним городом Володаря Ростиславича, в 1124—41 рр. в З. княжив його син Володимирко до перенесення столиці до Галича, 1144 — Іван Ростиславич, 1206—12 — Роман Ігоревич. Значення З. було зумовлене положенням на перехресті шляхів із сх. на зах. та з півд. на півн.; город, положений на низькому горбку серед боліт р. Білки, був майже неприступний. Знищений 1240 р. татарами З. занепав і став звичайним с.; його значення перейняв Львів. Досліджували З. І. Шараневич 1885, М. Грушевський 1899, Н. Микилита 1907, о. І. Білинкевич у 1920-их рр., Л. Чачковський 1932, Я. Пастернак 1937. Між знаходами значну культ.-іст. вартість має імпортована з Ґаллії провінційна рим. кераміка (терра сіґіллята) із штампами майстрів Сварада й Цінтузма та олив'яні привісні печатки митр. Костянтина і кн. Василька теребовельського (?). Є також сліди білокам'яної двірської церкви.

Література: Шараневич И. Раскопки в древнем Звенигороде. Л. 1885; Грушевський М. Звенигород гал. 1899; Пастернак Я. Терра сіґіллята із Звенигороду. 1931.

Звенигород київський, пригород невідомого положення, десь на півд. або півд. зах. від Києва. Згаданий як місце осліплення Василька (1097), пізніше у сер. 12 в. і під 1234 р. Був, мабуть, знищений татарами 1240 р.

Звенигородка (IV—11), м. над Гнилим Тикичем на Придніпровській височині, р. ц. Черкаської обл.; 15 000 меш. (1933); харчова пром-сть, чавуноливарний зав. З. згадується з 12 в.; тодішнє м. лежало на віддалі 7 км від нинішнього. В 1796—1920 рр. З. була пов. м. 1. 2. 1918 — перемога Запор. полку ім. І. Мазепи над большевиками.

Звенислава Всеволодівна, дочка Всеволода Ольговича, київ. кн. з чернігівської династії, одружена з поль. кн. Болеславом Високим 1142.

«Звено», літ. журн., вид. Центр. Союзу Укр. Студентів, згодом об'єднання укр. письм. МУР, виходив у Інсбруці (Австрія) 1946—47, ред. В. Кримський.

Звєрозомб-Зуєвський Євген (* 1890), біолог-ентомолоґ, чл.-кор. АН УРСР; праці з ділянки практичної ентомології, зокрема «Вредители сахарной свеклы» (1956).

Звичаєве право, див. *Право звичаєве.*

Звичайна Олена по чоловікові Дзуль, письменниця на еміґрації в ЗДА; «Золотий потічок» (1947), «Селянська санаторія» (1952); оп., новелі «Миргородський ярмарок» (1953), «Оглянувшись назад» (1954); «Страх», роман у 2 тт. (1958).

Звігальський Яків (* 1891), фінансист і статистик, викладач харківських високих шкіл; співавтор з М. Івановим праці «Проф. освіта на Україні» (1927).

Звізда Дмитро († 1941), діяч ОУН на Буковині; за рев. діяльність розстріляний румунами.

Звіздець, див. *Зірочки.*

Звонецький (Дзвонецький), четвертий з *Дніпрових порогів.*

Зворикін Костянтин (1861—1928), вче-

ний технолог рос. роду; 1888—97 проф. Харківського Технологічного Ін-ту, 1898—1905 і 1918—26 — проф. Київського Політехн. Ін-ту; дослідник процесів різання металів; збудував перший самописний прилад дослідження сили різання при струганні металів. Понад 30 наук. праць.

Зворотні дієслова, дієслова, що мають постфікс *-ся*. З перехідними дієсловами постфікс *-ся* виключає об'єкт, з неперехідними — суб'єкт, творячи безособові речення. Головні значення З. д.: повертання дії, виконуваної суб'єктом, на той самий суб'єкт (власне зворотне: митися); дія двох і більше суб'єктів один на одного (взаємно-зворотне: цілуватися); замкнення дії в самому суб'єкті (загально-зворотне: кінчатися; собака кусається); пасивний стан (казка кажеться); безособова дія (мені хочеться). Зворотні дієслова із значенням інтенсифікації не виражають категорії стану (типу — зеленітися), а також ті, що не вживаються без *-ся* (сподіватися). Історично постфікс *-ся* постав з енклітичних (ненаголошених) форм зворотного займенника: знахідний *ся* (себе) та давальний *си* (собі), які в літ. мові збіглися в одному післядієслівному *-ся* (у сполуці з -ть вимова -цьця: після голосних можливе *-ся* і *-сь*). У півд.-зах. говірках ці форми розрізняються, а *-ся* по-архаїчному вживане й перед дієсловом (як ся маєш).

Звягель, див. *Новгород Волинський.*

Зв'язок, галузь нар. госп-ва для передачі повідомлень і посилок; гол. засоби З.: *пошта, телеграфічний зв'язок, телефонний зв'язок, радіо.*

Згар, р. на Поділлі, права притока гор. Бога, 93 км довж., сточище — 1 170 км^2.

Згарський Євген (1834—92), педагог і поет, співр. «Зорі Галицької»; поеми «Святий вечір», «Маруся Вогуславка», зб. «Поезії» (1877), розвідки «Народня філософія» (1873), «Іст. Галицької Руси» (1881) й ін.

«Згода Братств», братсько-допомогова орг-ція в ЗДА, створена в м. Оліфант, Пенсільванія в 1914 р. В 1938 р., мавши 500 чл. у 29 відділах, влилася в *Український Народний Союз.* Останній гол. — Ю. Хиляк.

Згрубілі форми, іменники та прикметники, творені згрубілими суфіксами (*-ище, -исько, -ака, -ага, -ука, -уга, -ула, -ура, -ило; -езний, -енний*), завжди наголошеними, що висловлюють поняття предмета особливої величини, незвичайного розміру (хатище, носюра, шаблюка; здоровезний, товстенний), почуття нехоті супроти називаного предмета. Таку функцію можуть виконувати й здрібнілі суфікси, вжиті в іронічному значенні (хлопиця — хлопище).

Згурівка (III—12), с. над р. Супою на Придніпровській низовині, р. ц. Київської обл.; цукровий зав.

Згурська Катерина, правник, сов. діяч, працює в партійному і держ. апараті; з 1957 мін. юстиції УССР.

Здвиж, р. в сточищі Дніпра, права притока Тетерева, довж. — 145 км, сточище — 1 770 км^2.

Здерковський Мирослав (1865—1929), адвокат, гром. діяч у Мостиськах, згодом у Перемишлянах в Галичині; видатний чл. Укр. Нац. Дем. Партії, пізніше УНДО; чл. УНРади в Станиславові.

Здерковський Олександер (1858—1920), укр.-кат. свящ., крилошанин, церк. діяч і співред. гумористичного журн. «Зеркало» (1889—93) у Львові, писав поезії.

Здзярський (Zdziarski) Станислав (1878—1928), поль. літератор і етнограф; збирав м. ін. покутські казки "Garść baśni ludu ruskiego ze wsi Nałuża", „Pokucie".

Здолбунів (III—7), м. на зах. Волині, р. ц. Рівненської обл.; 10 000 меш. (1931), зал. вузол, цементний зав. і цегельня, паротягоремонтні майстерні.

«Здоровлє», місячник, орган Укр. Лікарського Т-ва у Львові 1912—14, присвячений сан.-гігієнічним питанням; ред. Є. Озаркевич у співпраці з І. Горбачевським й ін.

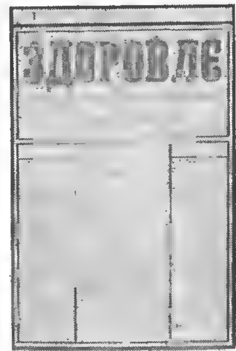

Здоровоохорона, див. *Охорона здоров'я.*

Здрібнілі форми, за допомогою суфіксів здрібнілости творені іменники (ручечка, горщик, горенько), прикметники (білесенький), прислівники (близенько, отамечки), рідше деякі займенники (всенький) та інфінітиви (спатоньки, спатці) з здрібнілим та пестливим або й іронічним відтінком значення. Здрібнілого відтінку надають такі суфікси тоді, коли поруч уживається первісне слово без такого відтінку, інакше історично здрібнілий суфікс такий відтінок звичайно втрачає (напр., подушка). З. ф. часто стосовані в нар. піснях (зокрема в жін. ліричних) та в найширшому засязі в дитячій мові (себто мові няньок до дітей). В літ. мову ввели їх романтики, наслідуючи нар. пісню, менше вживали їх реалісти; клясицистичній літературі вони чужі.

Зейлінґер Йосиф (* 1882), архітект-мистець жид. роду; до 1940 дир. Держ. Художнього Музею і Політехнікуму Образотворчого Мистецтва в Одесі; будинки в стилі італ. ренесансу.

Зелем'янка (V—4), курорт у Високому Бескиді, Славського р-ну, Дрогобицької обл.; соляні джерела з домішкою брому і йоду; до війни — 2 000 осіб за сезон.

Зелене (VI—14), с. м. т. Широковського р-ну Дніпропетровської обл., над р. Інгульцем у Криворізькому залізорудному басейні; видобуток залізної руди.

Зелене угноєння, див. *Угноєння*.

Зеленецький Костянтин (1802—58), рос. філософ укр. роду, з 1837 р. проф. іст. літератури в Рішельєвському Ліцеї в Одесі. Крім ін. праць, «Опыт исследования некоторых теоретических вопросов» (4 частини 1835—36).

Зелений, справжнє прізвище Терпило Данило (1883—1919), повстанський отаман родом з с. Трипілля на Київщині; один із найвидатніших керівників сел. повстанського руху на Україні. В січні 1919 р. виступив проти Директорії і цим значно допоміг большевикам захопити Київ і далі наступати проти армії УНР; згодом З. очолив загони партизанів, що боролися 1919 проти большевиків і денікінців на Київщині та в суміжних р-нах Полтавщини й Чернігівщини. З. командував понад 30 000 повстанців; серед населення мав славу нар. героя. Був забитий в листопаді 1919 в бою з денікінцями.

А. Зелений

Зелений Андрій (1882—1937), педагог, діяч «Рідної Школи», з 1921 дир. «Взаємної Помочі Укр. Вчительства», співред. журн. «Учитель», «Учительське Слово» і «Шлях навчання й виховання» у Львові; чл. ЦК УНДО.

Зелений Зенон (* 1901), педагог, учитель гімназії у Львові, в 1942—44 рр. референт шкільних справ, згодом молоді в УЦК у Львові; тепер гол. Об'єднання Укр. Педагогів у Канаді.

Зелений Павло (1839—1912), письм. і гром. діяч, видавав газ. «Одесский Вестник» (1877—87), одеський міськ. гол. (1878); багато зробив для нар. освіти, збудував Публічну бібліотеку тощо.

Зелений Петро (* 1908), вчений-аґроном, спеціяліст в ділянці годівельної фізіології, проф. УТГІ, д. чл. НТШ; до війни працював в «Сіль. Господарі» у Львові, з 1948 в Хліборобському Союзі в Бельгії; праці укр., поль., нім. і флямандською мовами у фахових журн.; наук.-популярна праця «Силосування кормів» (1939).

Зелений Клин, Зелена Україна, укр. поселенча земля, що обіймає півд. частину *Далекого Сходу* (Д. С.), в сточищі р. Амура і над Тихим океаном (Амурщина і Приморщина), названа так укр. поселенцями; територія — бл. 1 000 000 км², населення — 3,1 млн (1956); українців у 1926 р. бл. 41%. Подекуди поширюють назву З. К. також на слабо заселену півн. частину Д. С. (за царату Камчатська і Сахалінська обл., тепер області: *Магаданська, Камчатська, Сахалінська* й півн. частина Хабаровського краю). На власне З. К. переважали в 1920-их рр. українці (сучасні відносини невідомі) лише в двох віддалених один від одного р-нах — над сер. Амуром (Зейсько-Буреїнська рівнина) та на Усурійсько-Ханківській низовині на Приморщині, а зовсім мало їх було в півн., дуже слабо заселеній частині краю та на пограниччі з Кореєю. Без цих просторів З. К. обіймає територію бл. 500 000 км² з 2,5 млн населення; українців (1926) — бл. 47%.

Т е р и т о р і я З. К. покривається з територією Амурщини і Приморщини в тих межах, в яких вони увійшли в пол. 19 в. до складу Рос. Імперії. Півд. і півд.-зах. межа З. К. є одночасно держ. кордоном Росії (чи СССР) з Китаєм, а на крайньому півдні з Кореєю; становлять її р. Амур і Усурі, оз. Ханка, далі на півд. вона доходить до околиць м. Посієт. На сх. З. К. сягає по Японське м., Татарську протоку і півд.-зах. частину Охотського м.; на півн. Становий хребет відділяє З. К. від Якутщини; на зах. З. К. межує із Забайкаллям (нині Читінська обл.), що лежить у сточищі гор. Амура. В цих межах З. К. обіймав до революції Амурську й Приморську обл., а тепер — Амурську обл., Приморський і Хабаровський краї без півн. частини, але з Жид. Автономною обл. Ця територія більша від УССР і всіх укр. етногр. земель; вона простягається від 42°20 до 56° геогр. широти (1 500 км; укр. етногр. землі від 43° до 53°) та між 122° і 141° геогр. довготи; два найбільші укр. скупчення на З. К. в околицях Благовіщенська на Амурщині й оз. Ханка на Приморщині віддалені одне від одного на 1 200 км (уздовж залізниці).

П о л о ж е н н я. З. К., як і весь Д. С., це найбільш на схід висунена частина СССР, яка тут доходить до Тихого океану. На цьому терені сходяться великі геогр. країни Півн., Центр. і Східньої Азії з Тихим океаном, тут перехрещуються впливи старого сх.-азійського культ. кола (Китай, Японія) з молодим слов'янським та впливи великих держав: Росії (чи СССР), Китаю й Японії, а останніми часами і ЗДА. Для кол. Росії й нині для СССР З. К. має значення як доступ до моря, яке на території Приморщини замерзає лише на короткий час, як вихід на вільні світові простори

Тихого океану і як база його експансії на півд. сх. Велика віддаль від центру (Москва-Владивосток уздовж залізниці 9 300 км) утруднює його оборону, і тому Росія намагається закріпити З. К. шляхом переселенчих заходів і розвитку екон. ресурсів краю.

Укр. поселенчі землі на Д. С. також найдалі віддалені від рідних земель — Владивосток віддалений від Києва на 10 070 км, Благовіщенськ на 8 750 км вздовж залізниці; віддаль З. К. від іншої укр. поселенчої землі в Азії — *Сірого Клину* (Благовіщенськ—Омськ) — 5 300 км.

Р е л ь є ф. З. К. є країною старих високорівень і гір; лише невеликий простір займають серед них нижчі, рівнинні р-ни.

Півн. частина З. К. входить до складу Сибірської плятформи, збудованої перев. з ґнайсів, ґранітів і кристалічних лупаків. Вона обіймає високорівні й лагідні, широкі хребти, положені перев. на висоті 1 000 — 1 500 м, вище яких підносяться ще поодинокі ізольовані верхи; вся країна глибоко порізана ріками і вкрита тайгою, за винятком частин, положених вище гор. границі лісів («гольці»). На пограниччі з Якутщиною простягається рівнобіжний Становий хребет (до 2 412 м — див. карту), що становить вододіл між сточищами рік Амура і Лени. На сх. від нього тягнеться півд. частина системи хребта Джугджур. Становий хребет відокремлений повздовжньою заглибиною над р. Зея і Ґілюй (гор.-зейська рівнина — висота 300—500 м) від положеного на півдні хребта — Янкан-Тукурингра (до 1 840 м); обидва хребти являють собою складчасту будову докембрійського віку.

Далі на півд. простягається велике Амуро-Зейське плято на висоті 200—500 м, легкохвиляста рівнина, порізана доплівами Амура й Зеї. На сх. від дол. Зеї вона переходить в Зейсько-Буреїнську низовину, найбільщу рівнину Амурщини з добрими ґрунтами, теплим літом, густо заселену українцями.

Зейсько-Буреїнську низовину замикає на сх. Хінґано-Буреїнський гірський масив такої самої геол. будови, як і Становий, до 2 000 м висоти; хребти мають перев. південниковий напрям, вони сильно розчленовані долинами й невеликими низовинами (найбільша над дол. Амуром); горотворчі рухи відбулися в палеозойській ері. Поміж Хінґано-Буреїнським хребтом на зах. і горами Сіхота-Алін на сх. тягнеться на 800 км довж. повздовжня низовина вздовж Амура (від Комсомольська до Хабаровська), його правобічної притоки Усурі, оз. Ханки й р. Суйфун аж до затоки Петра В. на півдні; це тектонічна западина, так само як Зейсько-Буреїнська рівнина — врожайна, хоч досить заболочена, з гарячим літом, густо заселена — здебільша українцями.

Ріка Бурея і Буреїнські гори

Вздовж Японського м. від гирла Амура на півн.-півн. сході до затоки Петра В. на півд.-півд. зах. простягаються на довж. 1 200 км гори Сіхота Алін, збудовані з осадових, кристалічних, зметаморфізованих і вибухових (зокрема базальти) скель, зфальдованих в крейдовому періоді. Складаються вони з ряду паралельних хребтів, пересічно 800 — 1 200 м висоти (найвищі верхи доходять до 2 000 м), глибоко розчленованих долинами рік. Берег моря йде паралельно до хребтів і тому майже позбавлений пристаней, лише на півн. і, зокрема, на півдні берегова лінія перетинає хребти, і тому вона багато розчленована (затока Петра В. й ін.).

З. К. лежить у смузі поміркованого мусонового клімату з характеристичною для нього гострою, сухою зимою й теплим, вогким літом. Зимою віють вітри з півн. зах., з сибірського антициклону і приносять суху, морозну й соняшну погоду. По короткій і назагал сухій весні З. К. зазнає влітку впливу морських мусонів, що віють з півдня і півд. зах. і приносять з собою багато дощів, вогкости, а ближче до моря і туманів. Найкращою порою року є суха, відносно тепла і соняшна осінь. Загалом клімат З. К. є гостріший порівняно з Европою чи Україною. Залежно від геогр. ширини, віддалі від моря і висоти він виявляє досить великі коливання: температура найтеплішого місяця міняється від + 12 до + 22° Ц., найхолоднішого від — 12 до — 30° Ц., пересічна року від — 2 до + 4,5° Ц., амплітуда 31—46° Ц., ч. атмосферних опадів 450—800 мм, веґетаційний період від 140 до 190 днів. Через низьку температуру зими і тонкий сніговий настил в півн.-зах. частині З. К. поверхня землі відмерзає влітку лише до невеликої глибини (вічне замерзан-

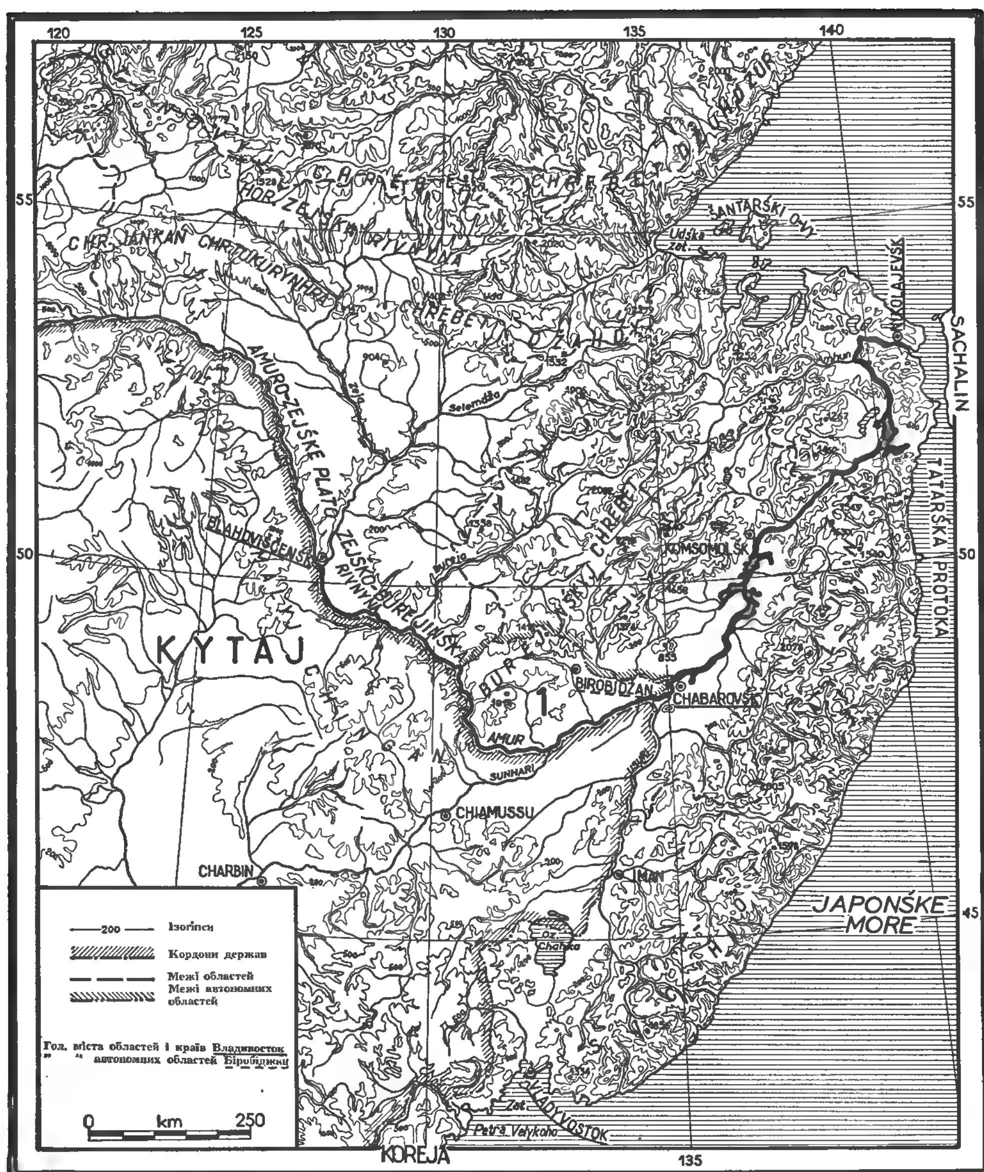

Фізична карта Зеленого Клину

Ізогіпси — 200, 500, 1 000, 1 500 і 2 000 м
1 — Жидівська Автономна Область

ня). Побережжя має холодніше порівняно з глибиною краю літо, дещо теплішу зиму (вона однак сувора) і більше атмосферних опадів. Осередки укр. колонізації — Зейсько-Буреїнська і Усурійсько-Ханківська низовина мають холодні зими і гарячі літа, а атмосферні опади припадають на 92% на літо (65% на 3 найтепліші місяці); надмірна вогкість влітку спричиняє заболочення низовин і трудноші в сіль. госп-ві. Клімат З. К. видно з таблиці (див. стор. 771).

На З. К. переважають попільнякові й болотяні ґ р у н т и ; їхні роди залежні від

Місто	Геогр. ширина	Висота в м	Середня температура в ступенях Ц.			Сума атмосферних опадів в мм	
			I	VII	річна	I-XII	IV-IX
Владивосток	43°	30	—13,7	20,6	+4,6	537	446
Ніколаєвськ	53°	20	—24,5	16.7	—2,1	447	300
Благовіщенськ	50°30′	150	—24,2	21,2	—0,1	522	487
Київ	50°20′	180	—6,0	19,3	+6,9	622	371

клімату і рельєфу. В смузі шпилькових лісів перев. поширені вбогі попільнякові гірські ґрунти, в мішаній і листяній — кращі буроземи; найліпшими є ґрунти в лісостеп. смузі в Зейсько-Буреїнській та Усурійсько-Ханківській низовинах — сірі лісові, а над ріками багаті чорноземні лугові й алювіяльні. Площу ґрунтів, придатних для хліборобського використання, обчислюють на 35 млн га, або 35% всієї території.

Гідрографія. Майже увесь З. К. лежить у сточищі р. Амура, гол. артерії краю (довж. 4 350 км, сточище 1 840 000 км²); його найбільшими притоками є: з лівого боку Зея (1 250 км і 230 000 км²) і Бурея (720 км і 70 000 км²), з правого — Усурі (910 км і 187 000 км²). Всі ріки — важливі комунікаційні шляхи, зокрема Амур, і багаті на рибу; в майбутньому може бути використана їхня гідроенергія. У зв'язку з періодичним розміщенням атмосферних опадів водостан рік нестійкий — низький взимку і дуже високий у другій пол. літа (напр., Амур несе в море пересічно 12 200 м³ води на се-

Озеро Ханка

кунду, але під час низького водостану ледве 2 200); льодове вкриття рік триває 180—210 днів на рік. На півдні Приморщини є велике, але мілке (до 10 м) оз. Ханка (4 000—2 400 км² — залежно від пори року).

Рослинність. З. К. входить до складу трьох фльористичних країв з непомітними переходами з одного в другий: сх. сибірський, охотський і манджурський. Півн. частину З. К. й частково гори вкриває сх.-сибірська тайга (перев. даврійська модерев), вологе узбережжя моря — охотська тайга (характеристичні дерева — аянська ялина, кам'яна береза, білокора смерека й ін.); в нижчих частинах краю й на півдні тайга переходить

Кедрово-дубовий ліс на Приамурській низовині

в мішані, а згодом широколистяні ліси (липа, монгольський дуб, в'яз, явір, клен й ін.) з буйним підшиттям (ліщина різнолиста, леспедеця). На півдні З. К. панує типова манджурська фльора, багата на види, частинно третинного походження; крім згаданих вже листяних дерев, виступають тут ще види корейської й японської рослинности, дерева перевиті ліянами; поширені заливні луги («амурський лісостеп» над сер. Амуром), з чагарниками і лісами (гол. верба й тополя).

Тваринний світ також багатий на види; як і серед рослинности, знаходимо тут часто в тих самих р-нах різні види, приналежні до трьох фавністичних р-нів — сибірського, манджуро-китайського й центр.-азійського; завдяки тому, що півд. частина З. К. не зазнала зледеніння, є тут багато залиш-

ків старої фавни третинного віку й численні ендемічні види. До півн. видів належить м. ін. лось, кабарга, соболь, бурий ведмідь, горностай, заєць-біляк, півн. олень й ін.; до півд. — усурійський тигр, чорний ведмідь, леопард, плямистий олень, кабан; з птахів — фазан, японський ібис й ін.; із степових і ліс. виступають м. ін. довгохвостий ховрашок, манджурський заєць, степ. тхір тощо. Тваринний світ, зокрема хутрові, зазнавав хижацького нищення. Багато видів залишилося лише в малоприступних лісах; деякі, напр., поширений колись усурійський тигр, є лише в Сіхото-Алінському заповіднику.

В. Кубійович

Історія і заселення. З. К. увійшов до складу Рос. Імперії пізніше, ніж Сибір й ін. частини Д. С., якими Росія володіла впродовж 17 і на поч. 18 в. Перші спроби опанувати З. К. припадають на пол. 17 в., коли на р. Амур зайшли групи козаків з півночі, з басейну р. Лени, і з зах., з Забайкалля (А. Поярків, Е. Хабаров); 1651 Хабаров заснував на Амурі оборонний пункт Албазін, який став військ. центром козаків на всю Амурщину, а навіть Усурійщину; вони вели безнастанні сутички з місц. хліборобським населенням, тунгузькими даурами, а згодом з манджурськими військами Китаю, якому Амурщина підлягала. Закінчення тієї першої фази опанування З. К. поклав Нерченський договір 1689 р., на підставі якого за Росією залишався лише басейн гор. Амура (т. зв. Забайкалля), а саме Приамур'я, по вододіл між Амуром і Леною на півн. — за Китаєм. Серед перших поселенців З. К. був Никифор Черніговський, кол. засланець, який потрапив на Амур 1665, розбудував Албазін і вів війну з манджурцями. Хоча тоді З. К. належав правно до Китаю, він залишився дуже слабо заселеним, бо всі новозасновані оселі були знищені, а давнє тубільне населення постійно еміґрувало за Амур до Манджурії.

Щойно в сер. 19 в. починається друга експансія Росії на З. К., зокрема після її невдач в Европі в Крим. війні (1853—56). Носієм цієї експансії був ген.-губернатор Сх. Сибіру граф М. Муравйов, названий пізніше Амурським. З його доручення Г. Невельський відкрив гирло р. Амура, і вздовж цієї ріки засновано ряд осель і коз. станиць. Слабий у ті часи Китай мусів відмовитися на користь Росії від своїх територіяльних претенсій щодо Амурщини (Айгунський договір 1858), а згодом і Приморщини (Пекінський договір 1860); новоустійнені кордони — вздовж р. Амура, його притоки Усурі, оз. Ханки та далі на південь з територією б. затоки Петра В. з природними портами Владивостоком та Посієтом аж по кордон з Кореєю, залишилися без змін донині.

Під час опанування З. К. Росією тут жили лише нечисленні групи корінного населення. Щоб закріпити нові рос. володіння, Муравйов розпочав примусову колонізацію З. К. В 1855—62 рр. поселено на пограниччі над Амуром і Усурі 14 000 козаків (чоловіків і жінок) з Забайкальського Коз. війська та 2 500 солдатів (за різні провини) і приділено їм просторі землі для хліборобського обробітку. З. К. поділено на дві обл. — Амурську й Приморську, а 1881 створено з усього Д. С. Владивостоцьке ген.-губернаторство. Тоді ж постали важливіші міста З. К., гол. пристані (Ніколаєвськ над гирлом Амура 1850. Владивосток 1860) і на перехресті річних шляхів (Благовіщенськ 1856, Хабаровськ 1858).

Але нечисленні козаки (18 000 душ — 1876), завданням яких була насамперед охорона держ. кордонів, не могли заселити глибину краю і с.-г. засвоїти більші простори. Поселення селян попри закон з 1861 р., який давав їм далекосяжні пільги, йшло поволі, з причин великої

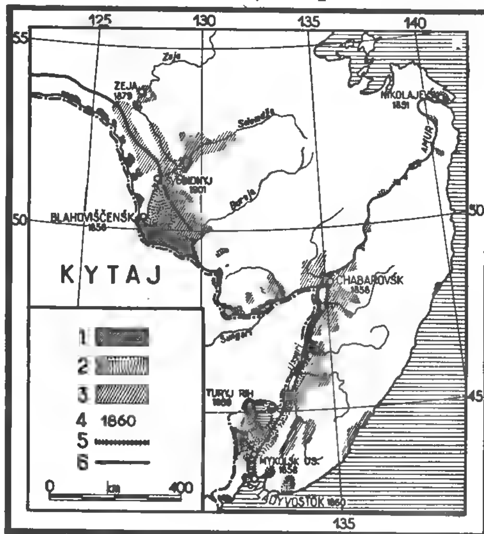

Заселення Зеленого Клину в 1850—1917 рр.

1 — Землі козачого поселення до 1890-их рр.
2 — Землі селянського поселення до 1890-их рр.
3 — Землі селянського поселення в 1890—1914 рр.
4 — Рік заснування важливіших осель. Залізниці, збудовані: 5 — в 1891—97 рр.; 6 — в 1906—13 рр.

віддалі З. К. від Европи через увесь Сибір. В 1859—82 рр. прибуло їх лише 14 000 душ (8 700 до ближчої від Сибіру Амурщини, 5 700 до Приморщини), в тому ч. кілька тисяч старовірів і сектантів. Все населення З. К. доходило 1880 р. ледве до 100 000.

Заселення З. К. пішло швидше, коли губернатор Приморщини ген. П. Унтерберґер 1882 р. подбав перед центр. владою про безкоштовний перевіз поселенців — майже виключно укр. селян — морем з Одеси та відведення їм найкращих земель в Усурійсько-Ханківській низовині. Під впливом Т. Шевченка, який за його дитинства гостював у хаті його батька ген. Унтерберґера в Оренбурзі, він вважав українців за цінних хліборобських колонізаторів. В цій новій фазі колонізації на З. К. поселилося в 1883—96 рр. 68 600 селян (в тому ч. 44 500 на Приморщині), гол. з України.

Одночасно на півдні Приморщини, на пограниччі Кореї, поселилося деяке ч. корейців, а в усьому краю, зокрема по містах, китайців. У висліді цих колонізаційних процесів населення З. К. зросло до 310 000 в 1897.

Переселенчий рух на З. К. ще більше посилився після проведення сибірської і будови додаткових усурійської і амурської залізниць та відведення для переселенців нових земель. В 1901—03 рр. він становив пересічно 14 000 річно, під

Висадка переселенців на пристані р. Амура в Влаговіщенську

час рос.-японської війни майже зовсім припинився, в 1907 р. досяг максимуму — 70 600 осіб, згодом знизився до 36 000 на рік в 1908—10 рр., до 21 000 в 1911—12 і до 12 000 в 1913—14. Загалом за 1907—13 рр. на З. К. приїхало бл. 250 000 селян, які поселилися гол. на Приморщині (1907 р. — 85%), менша кількість на Амурщині. Переважна більшість переселенців були українці (напр., 1907 р. — 74% переселенців походили з 6 лісостеп. і ліс. губ. України); серед поселенців Приморщини вони становили 75—80%, Амурщини — 60—65%, так що напередодні першої світової війни українці складали ядро населення З. К. Вони оселювалися насамперед на урожайних просторах Зейсько-Буреїнської і Усурійсько-Ханківської рівнин. На півдні Приморщини оселювалися далі корейці, а в містах китайці, не зважаючи на обмеження, які їм ставив царський уряд. Натомість він сприяв приплив
ові, крім селян, робітників з Европи для розбудови пром-сти, шляхів, взагалі екон. зміцненню краю, зокрема після невдалої війни з Японією; за 1911—13 рр. їх стягнено бл. 150 000. У висліді цих міґраційних процесів збільшилося населення З. К. до 810 000 в 1911 і 940 000 в 1913. Все ж таки заселення краю було недостатнє і не дозволяло на відповідний розвиток його ресурсів.

Війна 1914—17, а ще більше революція й громадянська війна лише загальмували зріст населення. В сер. 1918 р. почалася на З. К. громадянська війна між прихильниками совєтів і білими, які мали сильну підтримку місц. коз. населення. Після виступу чес. відділів в Сибіру і завдяки інтервенції альянтів у квітні 1918 р. влада на З. К. перейшла до рос. уряду адмірала О. Колчака. Після його упадку і залишення альянтами З. К. — за винятком японців — постала в квітні 1920 на території Д. С. і Забайкалля *Далеко-Сх. Республіка* як буферна держава між Сов. Росією і Японією. Після відходу японців червона армія окупувала З. К. і примусила 10. 11. 1922 парлямент Далеко-Сх. Республіки винести резолюцію про об'єднання з Росією. З того часу З. К. став складовою частиною РСФСР, як частина т. зв. Далеко-Сх. краю.

Сов. уряд намагався ще більше, ніж за царських часів, закріпити за собою володіння З. К., тим більше, що сусідня Манджурія увійшла тепер зовсім у сферу впливів Японії, і большевикам довелося відмовитися від прав на манджурську залізницю. Тому большевики сильно сприяли заселенню краю і давали поселенцям навіть деякі екон. пільги, переселили кілька десятків тис. жидів і створили для них 1934 р. Автономну Жидівську Обл. (в 1930—34 рр. — Біробіджанський нац. р-н); з другого боку, виселили майже всіх китайців і корейців як політ. непевний елемент. На екон. відтинку вони намагаються, з одного боку, унезалежнити З. К. від привозу з далекого материка та зробити його до деякої міри самодостатнім (зокрема на випадок війни) і тому розвивають всі галузі пром-сти, м. ін. і ті, які не мають природних підстав (напр., чорну металюрґію у віддаленому, але безпечному з стратеґічних міркувань Комсомольську на Амурі), а з другого — розбудовують транспортове сполучення в глибину країни. Населення З. К., зокрема міське, зростає сильнішим темпом, ніж в ін. частинах СССР (в 1926 р. до 1 230 000, а в 1939 до 2 000 000).

Під час другої світової війни розбудова пром-сти і транспортової мережі продовжувалася. По війні, попри виключення загрози з боку Японії, большевики розбудовують не меншим темпом свої

володіння над Тихим океаном, з огляду на перехрещування впливів із ЗДА, як також і з уваги на можливу небезпеку демографічного тиску з боку Китаю. Насамперед вживаються заходи засвоїти землі на далекій півночі й новонабутому від Японії півд. Сахаліні; населення З. К. збільшилося за 1939—56 рр. на 55%, інших частин Далекого Сх. на 235%.
В. Кубійович, І. Світ

Людність. В часи опанування З. К. Росією це був майже безлюдний край. Після припливу козаків і перших поселенців на З. К. жило разом з нечисленними малими тубільними народами бл. 50 000 меш., в 1880 р. бл. 100 000. Завдяки іміґрації з Европи, в меншій мірі з Китаю й Кореї та природному приростові ч. населення зростало так: 310 000 в 1897, 810 000 в 1911, 1 230 000 в 1926, приблизно 2 млн в 1939 і 3,1 млн в 1956. Цей сильний зріст був дещо загальмований під час трьох воєн, зокрема в 1917—22. Пересічний річний приріст всього населення в різні періоди такий:

Роки:	1862—1897	—1913	—1926	—1939	—1956
На 1 000 осіб	41	59	28	37	28

Розміщення населення дуже нерівномірне. Велика частина краю (гори) —

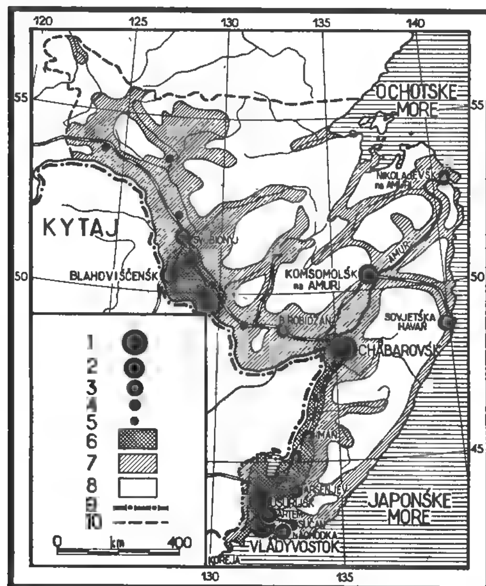

Густота людности Зеленого Клину

Міста з числом мешканців: 1 — 200 000—300 000; 2 — 100 000—200 000; 3 — 50 000—100 000; 4 — 25 000—50 000; 5 — нижче 25 000. Число мешканців на 1 км²: 6 — 10—25; 7 — 1—10; 8 — нижче 1. 9 — Кордони держав. 10 — Межі Зеленого Клину

незаселена або майже незаселена; найгустіше заселені Зейсько-Буреїнська і Усурійсько-Ханківська рівнини та р-н б. Владивостоку, вони також мають найбільше міст (див. карту). Міське населення становить на З. К. високий відсоток і зростає скоріше, ніж у всьому СССР (1926 р. 28,6%, 1956 — 69,6%; числа для всього СССР 17,9% і 43,4%). Ч. міст і с. м. т. видно з таблиці:

Величина	Число 1926 р.	Число 1956 р.
Понад 100 000	1	4
50 — 100 000	1	5
25 — 50 000	2	9
нижче 25 000	28	108
Разом	32	126
Міське населення в тис.	354	2 187

Всі більші міста З. К. розвинулися на перехресті шляхів; кілька міст постали в гірничих р-нах. Найбільші міста З. К. виникли вже в перші роки опанування краю Росією, деякі тільки за сов. часу. Ось зростання найбільших з них:

Міста	Число меш. в тис. 1897 р.	1926 р.	1956 р.
Хабаровськ	15	50	280
Владивосток	29	110	265
Комсомольськ	—	—	165
Усурійське*	—	35	101
Благовіщенськ	33	61	85

* Кол. Микольськ Усурійський

Ін. більші м. на Приморщині: Артем — 88 000 (вугільна пром-сть), порт Находка — 60 000, Сучан — 49 000, Спаськ — 40 000; на Амурщині: Сов. Гавань — 60 000, Біробіджан — 37 000, Ніколаєвськ на Амурі — 35 000.

Нац. склад всього населення досить різноманітний. Ніякого значення не відограє найдавніше населення З. К. — малі місц. народності тунґузько-манджурської мовної групи — нанайці або гольди (бл. 5 000), удегійці, евенки або тунґузи, орочі, ороки, ульчі, якути, що живуть на рідко заселених просторах, зокрема над дол. Амуром, в півн.-зах. Амурщині й в горах Сіхота-Алін. Їх промисел — рибальство, ловецтво і сіль. госп-во; теперішнє ч. бл. 10 000, колись значно більше.

Численнішою групою були давніше культ. азійські народи — корейці й китайці, які приплинули на З. К. щойно в часи рос. панування. Корейці займалися інтенсивним хліборобством (соя, риж) і жили насамперед в півд. Приморщині, де становили 1926 р. більшість (нац. Корейський р-н, Посіетський й ін.); 1897 р. їх було — 26 000, 1911 р. — 60 000, 1926 — вже 166 000; нині їх майже немає, бо виселені большевиками. Та сама доля спіткала численніших до 1914 р. китай-

ців (1897 — 41 000, 1911 — 95 000, 1926 — 63 000, перев. на Приморщині, а в самому Владивостоці — 22 000).

За переписом 1926 р., 79,9% населення З. К. становили прибулі з Европи або їхні нащадки (1897 р. — 71,2%), в тому ч. 77,8% сх.-слов. народи — українці, росіяни, білоруси. Серед ін. народів найчисельнішими були жиди, яких 1926 р. нараховувалось лише 3 000, але згодом бл. 50 000, гол. поселених в новоствореній (1934 р.) Жидівській Автономній Обл. За переписом з 1926 р., на З. К. мало жити 303 000 українців, 617 000 росіян і 39 000 білорусів; фактично ч. росіян сильно збільшено коштом українців. Беручи до уваги, що в часи інтенсивнішої іміґрації (1900—14) українці становили серед еміґрантів на З. К. понад 70% та що, за сов. переписом 1926 р., більшість осіб, які тоді жили на З. К., але народилися за його межами, походили з України, можна збільшити ч. українців до бл. 500 000, а тим самим зменшити ч. росіян (разом з козаками) до 410 000. Нац. відносини З. К. за переписом населення 1926 р. без *(а)* і після коректури *(б)* такі:

Національність	а тис.	а %	б тис.	б %
Українці	303	24,5	500	40,5
Росіяни і козаки	617	50,0	410*	33,2*
Білоруси	39	3,2	45	3,7
Ін. европейці	26	2,1	30	2,4
Корейці	167	13,5	167	13,5
Китайці	58	4,7	58	4,7
Ін. аз. народи	23	2,0	23	2,0
Разом	1 233	100,0	1 233	100,0

* В тому ч. бл. 80 000 або 6,5% козаків.

За Т. Олесіюком, 1926 р. на З. К. припадало на 1 000 меш. 477 українців, 160 росіян, 100 козаків, 32 білорусів, 48 китайців, 135 корейців і 48 ін.

Окрему групу, не враховану в урядовій статистиці, становлять козаки з Амурського і Усурійського коз. військ, нащадки козаків, оселених на пограниччі з Китаєм в 1850—60-их рр.; їхнє ч. збільшилося згодом прийняттям деяких селян, припливом нових козаків і природним приростом. 1912 р. амурське коз. військо нараховувало 41 000 душ, усурійське — 31 400; до складу їх вписалося чимало українців. Козаки різко відчували свою відрубність від росіян; екон. стояли вони слабо, бо все доросле чоловіче населення несло військ. службу, а сіль. госп-вом займалися лише жінки, старші віком чоловіки й діти; козаки також зазнали найбільше втрат від большевиків, бо в 1918—22 рр. брали активну участь в боротьбі з ними. Геогр. розміщення українців і росіян різне: українці становлять більшість в двох найбільше для хліборобства придатних р-нах — на Зейсько-Бурейнській і Усурійсько-Ханківській рівнині; росіяни переважають в зах. частині Приамур'я, околиці Хабаровська заселені обома народами з деякою перевагою росіян. Однак, навіть на мішаних територіях українці жили в окремих осе-

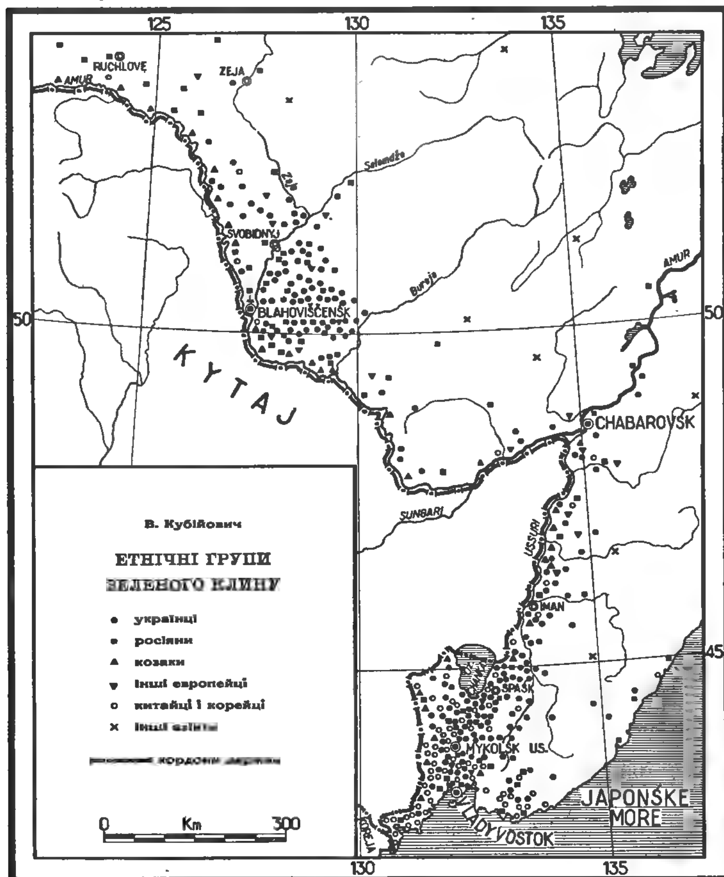

лях або принаймні в окремих частинах осель, які виразно відрізнялися своїм виглядом і побутом від коз. і рос.

Які нині нац. відносини на З. К. — невідомо. Усе населення збільшилося за 30 років (1927—56) на 152%; скільки було серед нових поселенців українців, а скільки росіян — відомостей немає. В 1920-их і на поч. 30-их рр. багато українців з УССР шукало на З. К. захисту перед репресіями, зокрема в часи «розкуркулення» і колективізації, бо політ. режим був тут легший, ніж на Україні; згодом настав період примусового переселення, а під час другої світової війни поселено тут частину евакуйованих з України. Мабуть, однак, приплив росіян, зокрема до міст, був сильніший, ніж українців, а тим самим зменшилася їхня частина в населенні З. К. На це впливає й той факт, що деяке число українців підпадає, гол. в містах і мішаних просторах, русифікації, яку проводять большевики за допомогою своєї шкільної й культ. політики.

Масу укр. поселенців З. К. становили до революції селяни, які після кількох років важкої піонерської праці доходили до відносно високого добробуту; в їхніх руках були найкращі землі З. К., і вони були найліпше забезпеченою групою хліборобів. Крім хліборобства, вони займалися, зокрема взимку, працею в лісі, рибальством, ловецтвом. Українці переважали також серед залізничників, багато з них було у війську, моряками, вчителями, далеко менше в адміністрації. Поважну колонію становили українці в Харбіні — в Китаї, перев. залізничники, зайняті на манджурській залізниці. *В. Кубійович*

Третій Український Далекосхідній З'їзд у м. Хабаровську

Укр. нац. життя розвивалося до революції 1917 дуже повільно, гол. чином б. театру та осв. гуртків. Укр. клюби виникли в Харбіні (1907) і Благовіщенську (1910); 1907 був заснований у Владивостоці при Орієнтальному Ін-ті студентський гурток-громада, в 1909 р. постав театральний гурток; таємні укр. політ. гуртки існували в Імані і Владивостоці (організатор Д. Боровик); спроба відкрити «Просвіту» в Микольську-Усурійському не вдалася через заборону поліції.

Революція 1917 принесла скасування заборон організованого укр. життя, а слідом за тим на всьому Д. С. постала низка місц. орг-цій — укр. громад, кооператив, військ. союзів й ін. Ці орг-ції скликали 1 Укр. Далеко-Сх. З'їзд, що відбувся 11—14. 6. 1917 в Микольську-Усурійському при участі 57 делеґатів. Найважливішими постановами цього з'їзду було звернення до Тимчасового Уряду в Петрограді визнати широку нац. автономію для укр. населення З. К., орг-ція укр. військ. частин з українців-вояків рос. армії, орг-ція постійного центр. органу українців Д. С. — Далеко-Сх. Укр. Крайової Ради та її Секретаріяту й ін.

У висліді 1 Укр. Далеко-Сх. З'їзду посилився укр. рух, постали окружні ради, що об'єднували місц. громади (разом 10, в тому ч. 1 в Харбіні), Далеко-Сх. Вчительська Спілка, була заснована кооперативна централя «Чумак» у Владивостоці та почали виходити часописи й журн. («Українець на З. К.» у Владивостоці, «Засів» у Харбіні, «Щире Слово» — щоденник у Владивостоці, «Ранок» у Хабаровську й ін.). Запроєктована Далеко-Сх. Укр. Крайова Рада і її виконавчий орган — Далеко-Сх. Укр. Секретаріят (гол. — Ю. Мова, секретар — Ф. Стешко, І. Осипенко, А. Радіонів та Я. Ситницький) з осідком у Владивостоці почали діяти тільки в кін. 1918 р. Вже на весні 1917 почалася орг-ція укр. військ. частин, завданням яких було виїздити на Україну для її оборони; перша сотня виїхала в червні 1917 з Владивостоку, друга восени з Харбіна. Згодом виїздили ін. відділи, поки шлях не був закритий большевиками. Тільки в

кін. 1918 творилися укр. військ. частини, що мали на меті захист укр. інтересів на Д. С. Під час інтервенції альянтів у Сибіру та на Д. С. вживалися заходи перед командуванням альянтських військ (франц. ген. Жаненом) зформувати укр. корпус, але реалізувати цього пляну не вдалося. Лише у Владивостоці існував укр. курінь в 1920 р. та була перед тим спроба формування укр. полку на ст. Ехо в Манджурії.

Укр. рух на З. К. виявився гол. на культ. відтинку. Поважнішій політ. активізації й безпосередній участі в боротьбі за владу на З. К. стояли м. ін. на перешкоді недосвідченість сел. маси та нечисленність укр. інтеліґенції. Політ. програма українців і Далеко-Сх. Секретаріяту йшла по лінії нац.-територіяльної автономії, але пляни встановлення власної адміністрації не були ясні; на ділі вона весь час була в рос. руках. Укр. громадськість на Д. С. визнавала створення укр. держави, теоретично вважала себе її громадянами, що тимчасово перебували поза межами України; в практиці взаємовідносини полягали у висилці окремої делеґації до Києва, в призначенні укр. урядом в 1918 р. консула (П. Твердовського, з осідком у Харбіні) та в одержанні від укр. уряду в Києві Укр. Радою Д. С. спеціяльного права заступати укр. консульства там, де їх не було. Однак бурхливі події на Україні, а також і на Д. С., не дозволяли на тісніші і реальніші взаємовідносини між З. К. і Україною. Влада на З. К. була в руках різних рос. урядів, які всі неґативно ставилися до вимог українців. Деяку ролю відігравали українці в період *Далеко-Сх. Республіки* (1920—22), в орг-ції якої вони взяли активну участь. На установчих зборах Далеко-Сх. Республіки (2. 3. 1921) із заг. ч. делеґатів 351, українців (без Приморщини) було 41. Конституція Далеко-Сх. Республіки ґарантувала українцям, як й ін. національностям, нац. автономію. Було утворено окреме мін-во, на чолі якого став П. Марчишин; заходами цього мін-ва відкрито м. ін. ряд укр. шкіл. Укр. Далеко-Сх. Секретаріят підготовляв Далеко-Сх. З'їзд, в програмі якого було проголошення Д. С. як укр. держави — Зеленої України, та вже в листопаді 1922 Далеко-Сх. Респ. перестала існувати, бо її територію окупували большевики.

Больш. влада закрила всі укр. орг-ції, заарештувала чільніших укр. діячів і, зорганізувавши процес в Чіті, більшість з них засудила на довголітнє ув'язнення. Однак, рахуючися з силою укр. елементу, сов. адміністрація змушена була провести на Д. С. виділення укр. нац. р-нів — 10 на Приморщині й 4 на Амурщині, де була заведена укр. мова в школах і адміністрації; в пол. 1930-их рр. їх було 17. В Хабаровську виходив щоденник «Соціялістична перебудова», а в Благовіщенську в 1926—32 рр. існував укр. пед. ін-т. З 1935 р. сов. влада почала ліквідувати укр. культ. автономію й заводити русифікацію. Деякі пільги надано під час другої світової війни, бо тоді евакуювали на З. К. з обл., зайнятих німцями, велике число українців, яким не дозволили повернутися на Україну і по закінченні війни.

В тісних зв'язках із З. К. знаходилися укр. колонії на території Китаю, в Манджурії й зокрема в Харбіні. Після розгрому укр. життя на З.К. вони збільшилися втікачами і вели жваву політ. діяльність по лінії створення із З. К. окремої політ. одиниці, що підтримувала б зв'язок з Україною. *І. Світ*

Нар. господарство. На розвиток нар. госп-ва З. К. впливає, крім природи краю, його положення на периферії Росії (СССР), велика віддаль від Европи та слабе заселення. Тому ресурси З. К. ще донині лише в малій мірі використані. З другого боку, потреба оборони краю вимагає, щоб З. К. і весь Д. С. були по змозі самодостатніми; екон. політика царського уряду, а ще більше сов. намагається розвивати рівномірно всі галузі нар. госп-ва, навіть такі, які не мають природних підстав.

Заг. значення (також експортове) мають з давніх часів видобуток золота, рибна пром-сть і ловецтво; за сов. часів також ліс. пром-сть, видобуток кольорових металів, суднобудівництво і морський транспорт, а з продуктів сіль. госп-ва — соя. Деякі пром., а навіть с.-г. продукти З. К. мусить імпортувати з глибини СССР.

Сіль. госп-во має нині на З. К. другорядне значення порівняно до ін. галузей госп-ва. Завдяки слабому заселенню використано ледве 5% земель, придатних для хліборобства (1,7% всієї площі краю); північ і гори взагалі лише в малій мірі надаються для сіль. госп-ва. Насамперед укр. селянин з другої пол. 19 в. перетворив на ріллю простори з кращими ґрунтами: Зейсько-Буреїнську («Манджурський степ») і Усурійсько-Ханківсько-Суйфунську рівнини, які й тепер є гол. сіль. госп. р-нами З. К. Панівною була екстенсивна перелогова система, і тому досить високі спершу врожаї почали незабаром зменшуватися. До першої світової війни посівна площа обіймала 680 000 га, в тому ч. 610 000 га зернових. В роки війни 1914—17 вона збільшилася майже вдвоє з огляду на великий попит на хліб, згодом впала і дійшла щойно 1940 р. до 1 030 000 га, 1950 р. — 1 240 000, а 1956 р. — 1 730 000 га

(розорювання цілинних і перелогових земель). Зростання засівної площі (1913—56 на 155%) не йшло паралельно з збільшенням населення (за 1914—56 на 283%); на одного меш. З. К. припадає 0,56 га засівної площі, себто менше, ніж в УССР (0,81 га).

Розвиткові сіль. госп-ва сприяє тепле літо і відносно добрі ґрунти, утруднює — заболочення їх, велике ч. атмосферних опадів влітку та суворість зим при слабому сніговому настилі. Все це вимагає спеціяльної с.-г. техніки, до якої щойно поволі призвичаїлися поселенці і яка є причиною майже повної відсутности озимих зернових культур. Гол. збіжжям З. К. є ярова пшениця (1956 р. 592 000 га або 34,2% всієї засівної площі) і овес (300 000 і 17,3%), другорядне значення мають ячмінь (40 000 га), гречка (28 000), кукурудза (22 000), просо (13 000) і риж (5 000), що його плекають гол. над оз. Ханкою. Сильно збільшується плекання картоплі (126 000 га або 7,3% засівної площі; 1913 р. ледве 13 000 га) і городини (38 000 га; 1913 — 6 000). З техн. культур швидко поширюється соя (310 000 або 17,9% всієї засівної площі), невелике значення мають соняшник (10 000 га) і цукрові буряки (5 000) та перила. Постійно збільшується площа кормових (1950 р. — 120 000 га, 1956 вже 260 000 або 15% засівної площі). Забезпечення людности домашніми тваринами незадовільне і слабше, ніж на Україні (напр., в УССР припадає на 100 меш. 35 штук рогатої худоби, на З. К. лише 21), хоч за останнє десятиліття поголів'я, зокрема свиней, сильно збільшилося, як це видно з таблиці (в тис.):

	1916	1941	1951	1956
Рогата худоба	360	380	490	660
В тому ч. корови	170	180	230	300
Свині	260	330	340	700
Вівці й кози	90	90	250	310

Рибна пром-сть належить до найдавніших галузей пром-сти З. К. і має велике експортове значення. Її підставою є рибне багатство рік (зокрема Амура), озер і насамперед морів. Важливішими р-нами рибної й рибноконсервної пром-сти є: 1) півд. Приморщина (гол. пром. риби — оселедці й сардинки, також краби; осередки — Владивосток — основна база для далекоморських рибальських і китобійних фльотилій, Посієм, Находка й ін.); 2) р-н дол. Амура (гол. лососеві, зокрема кета і гарбуша; осередок Ніколаєвськ на Амурі); другорядними осередками є Благовіщенськ, Хабаровськ, Комсомольськ, Сов. Гавань й ін.

В лісах півн. Амурщини і в горах Сіхота-Алін має ще нині пром. значення ловецтво, гол. хутрових звірів: білка, соболь, горностай, лисиця й ін.; воно є гол. зайняттям для перев. частини малих тубільних племен.

Ліс. пром-сть має підставу у великих ліс. масивах, які вкривають бл. 60% З. К., запаси деревної маси оцінюють на 6 млрд м³. Більшість дерев — це шпилькові (модерев, ялина, кедр, смерека й ін.), нижчі смуги займають широколистяні (береза, дуб, липа, осика, тополя, горіх). Деревостани З. К., що дають цінне тверде дерево, становлять 80% запасів СССР; до найцінніших належать кедр, тис, амурський бархат, залізна береза й ін. Основними р-нами лісозаготівель є ті ліс. масиви, які тяжіють до сплавних рік і до моря та які перетинають залізниці; місця перехрещень водних і зал. шляхів виросли на осередки лісопильної і деревообробної пром-сти (на Амурщині — Свободний, Бурея, Біробіджан, Благовіщенськ, Хабаровськ, Комсомольськ; на Приморщині — Лісозаводськ, Іман й ін.). Меблььова пром-сть розвинена в Хабаровську і Благовіщенську; паркетна — в Біробіджані й Владивостоці. 1955 р. вивезено з усього Д. С. 10,8 млн м³ т. зв. ділової деревини і 3,5 млн пиломатеріялів; з цього на З. К. припадало, мабуть, 80%. Ліс. і деревообробна пром-сть покриває потреби краю і дає матеріял до вивозу.

Гірнича пром-сть. Найстарішою є золотопром-сть, зосереджена в сточищі гор. Зеї і її притоки Селемджи, над дол. Амуром, а на Приморщині над р. Іманом; експлуатацію утруднює положення в малоприступних гірських р-нах. Давніше З. К. давав найбільше продукції золота на Д. С., нині осередками експлуатації є сточище р. *Колими*. З кольорових металів видобувається ще з дорев. часів оливо й цинк в р-ні Тетюхи в півд. Приморщині недалеко від моря, що полегшує вивіз руд після попереднього збагачувального процесу; менше значення має видобуток олива в м. Овлучі (Зейсько-Буреїнська рівнина), молібдену у верхів'ях р. Селемджі й ін. Вугільна пром-сть, що почала розвиватися ще до першої війни, тепер забезпечує цілком потреби краю і навіть працює на вивіз. Вугільні басейни мають корисне транспортове положення, а вугленосні шари залягають неглибоко, що полегшує видобуток: на півд. Приморщині — Сучанський (добре кам'яне вугілля) і Артемівський басейни (високої якости буре вугілля), на Амурщині Райхичанський (дешеве буре вугілля, що залягає бл. поверхні). Видобуток вугілля 1955 р., мабуть, 13 млн т; коксівного вугілля мало.

Ін. роди пром-сти розвинені слабше й мають місц. значення. Перед другою світовою війною із стратегічних міркувань стимульовано розвиток чорної металюрґії для забезпечення Д. С. сировиною (зав. «Амурсталь» в Комсомольську на Амурі, що працює на привозному ломі і постачає сировину для машинобудів. пром-сти З. К.). Машинобудів. пром-сть є майже в усіх більших містах; вона виробляє насамперед морські (Комсомольськ, Владивосток) і річкові (Хабаровськ, Благовіщенськ) судна; менше значення має виробництво с.-г. машин, устаткування для ліс., гірничої, рибної й ін. родів пром-сти. В місцях найбільшого скупчення населення розвинені такі галузі пром-сти, як будів. матеріялів (виробництво цементу в Спаську, вапна в Усурійську тощо), харч. (гол. млинарство) і різноманітні галузі легкої; всі ці галузі пром-сти покривають лише частково попит населення. Електроенерґетика слабо розбудована на базі вугілля, нафти і навіть дерева; могутні водні сили не використані. Електростанції є у всіх більших містах; важливіші — Хабаровськ, Комсомольськ, Сучан, Артемівськ, Владивосток.

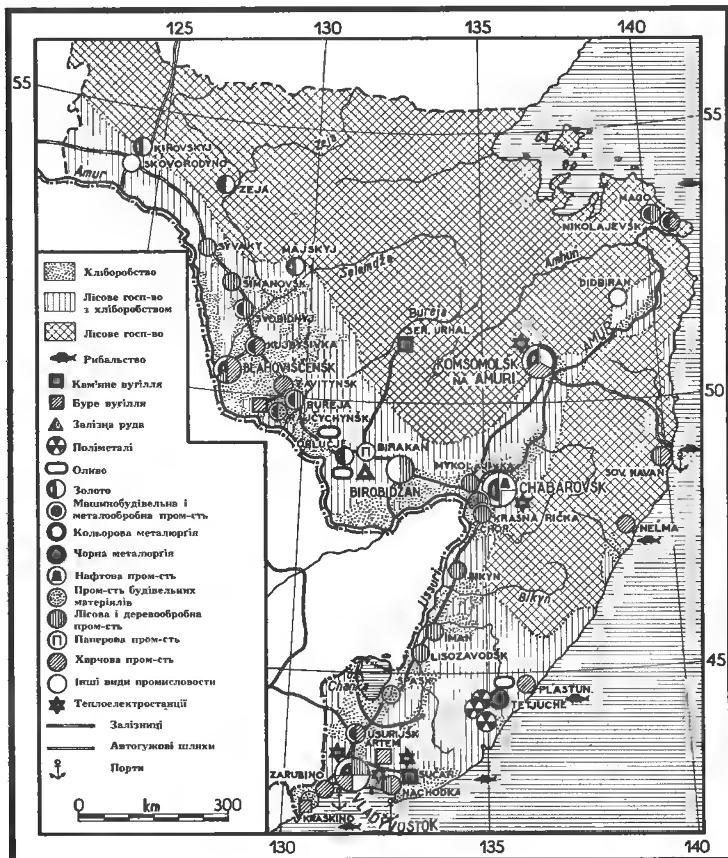

Економічна карта Зеленого Клину

Транспорт З. К. має насамперед на меті зв'язати цей край з глибиною СССР. До постання залізниць цю ролю здійснювали: сухопутний сибірський тракт та ріки, передусім Амур, з другого боку, морські шляхи (Владивосток—Одеса). В кін. 19 в. сибірська залізниця доходила до сточища гор. Амура (Сретенськ на Забайкаллі), з другого боку, з Владивостоку збудовано усурійську залізницю до Хабаровська. 1902 р. Владивосток було сполучено з транссибірською залізницею, а тим самим з Европою за допомогою манджурської (сх.-китайської) залізниці, яка проходила на території Китаю; щойно 1916 було закінчено будову транссибірської залізниці на рос. території. На З. К. вона має 2 300 км довж. і поділяється на амурську вітку, що проходить на віддалі 100—150 км від Амура аж до Хабаровська, і усурійську до Владивостоку. За сов. часів реконструйовано цю маґістралю (вона стала гол. і навіть єдиним сполученням Д. С. і З. К. з Европою після того, як Манджурія підпала під вплив Японії); збудовано низку віток від маґістралі, що ведуть до ряду міст, пристаней над Амуром, пром. р-нів (напр., буреїнського вугільного р-ну), та побільшено мережу залізниць в околицях Владивостоку. 1940 р. пов'язано Хабаровськ з Комсомольськом над Амуром, а з 1947 продовжено цю лінію до моря (Сов. Гавань) і таким чином створено другий зв'язок запілля з морем.

Мірою розбудови залізниць на другий плян відійшла роля річних шляхів; вантажообіг на них ледве становить 1/10 вантажообігу на залізницях. Значення Амура як водного шляху зменшує факт, що

він вкритий льодом пол. року, що його гирла лежать далеко на півночі та що вони мілкі. Морські пристані З. К. зв'язують різні надморські р-ни З. К. поміж собою, з півн. частиною Д. С. і Азією. Найважливішою пристанню є Владивосток, приступний, завдяки праці льодоломів, для плавби увесь рік; менші — Находка б. Владивостоку, Сов. Гавань і Ніколаєвськ, положений на віддалі 60 км від гирла Амура. *В. Кубійович*

Література: Унтербергер П. Приморская Область 1856—1898 гг. П. 1900; Кауфман А. Переселение и колонизация. П. 1905; Приамурье... М. 1909; Труды Амурской экспедиции. П. 1911—13; Мицюк А. Переселение на Дальний Восток. К. 1913; Азиатская Россия, I—III т. П. 1914; Труди Першого спільного Всеукр. З'їзду. Микольськ-Усурійський 1917; Другий Всеукр. Далеко-Сх. З'їзд. Хабаровськ 1918; Календар на 1931 р. Нова Україна. Владивосток 1921; Шимонович І. Зелений Клин (Нова Україна). Прага 1924; Производительные силы Дальнего Востока. Випуски 1—7. Хабаровськ—Владивосток 1927; Олесіюк Т. Укр. колоніяльні землі, журн. Табор, чч. 17, 18, 21. В.—Каліш 1932—34; Свит И. Украинский Дальний Восток. Харбін 1934; Лаверовский Ю., Колесников Б. Природа южной половины Советского Дальнего Востока. М. 1949; Thiel E. Sowjet Fernost. Мюнхен 1953; Удовенко В. Дальний Восток. М. 1957.

Зеленів Іван (1861—1918), лікар-венеролог, 1897—1910 проф. Харківського, згодом Моск. Ун-тів; ред. першого в Росії «Русского журнала кожных и венерических болезней», (1901—17), засновник дерматологічного т-ва в Харкові (1900) та Всерос. ліґи для боротьби з венеричними хворобами (1914). З. створив цілу школу дерматологів і венерологів на Україні.

Зеленівський Гнат (1875—1949), полк., адьютант гетьмана П. Скоропадського; на еміґрації в Берліні один з організаторів в-ва «*Укр. слово*» (поч. 1920 рр.) і деякий час видавець журн. тієї самої назви.

Зеленін Дмитро (1879—1954), рос. фолкльорист, етнограф та діялектолог, чл.-кор. АН СССР, на поч. 1920-их рр. проф. Харківського Ун-ту, згодом Ін-ту Нар. Освіти. Праці: «Библиографический указатель русской этнографической литературы о внешнем быте народов России 1700—1910 гг.» (1913), огляд етнографії сх. слов'ян „Russische (Ostslawische) Volkskunde" (1927) й ін. — містять багато українознавчого матеріялу.

Зелені Свята, день св. Трійці і день св. Духа. Напередодні свята, в Зелену Суботу, прибирають хати і подвір'я клечанням (гілля дубове, липове, кленове). Пахучим тат. зіллям, лепехою або травою вистелюють у хатах долівку. На самі свята раніше виносили із хати деревце в ліс або на берег річки, і там відбувалися забави молоді з піснями й різними іграми. З З. С. пов'язані також поминальні обряди. (Див. ЕУ I, стор. 236).

Зеленогорський Федір (1839—1908), проф. філософії Харківського Ун-ту; праці з грец. клясичної філософії, дві, тепер застарілі, статті про Сковороду (1894) й ін.

Зеленоочка (Chlorops pumilionis taeniopus Bjerk.), маленька двокрила мушка, прикметна зеленими очима; її личинки живуть на стеблах збіжжя, гол. пшениці, й часто спричиняють велику шкоду.

Зеленський Дмитро, полк. лубенський (1701—08), свояк і однодумець гетьмана Мазепи. 1709 був ув'язнений і згодом засланий до Сибіру, де й помер.

Зеленський Леон (бл. 1830—1900), лікар родом з Кременчука; 1862 за участь у політ. «малорос. гуртках» ув'язнений в Петропавлівській кріпості в Петербурзі.

Зеленські, шляхетсько-старшинський рід правобережного походження, представники якого згодом переселилися на Лівобережжя. Найбільш відомі: брати Михайло З., полк. брацлавський за Хмельниччини, й Андрій З., полк. подільський, обидва прихильники гетьмана П. Дорошенка, та Дмитро З., полк. лубенський (див.).

Зеленуха (Crenilabrus tinca Günth.), риба з родини губанюватих, ряду окуневидних, довж. тіла до 30 см. Водиться в Чорному м. і в півд.-сх. частині Озівського. Має невелике пром. значення.

Зеленцов Іван (1844—1910), металюрґ, один із піонерів донецької металюрґії; будував Лисичанський метал. зав., організатор штайґерської школи в Лисичанському, з 1892 начальник Гірничого управління Півдня Росії.

Зеленчук, Великий (довж. — 180 км, сточище — 2 920 км^2) і Малий (довж. — 140 км), ліві гірські притоки гор. Кубані.

Зеленяк (Chloris chloris L.), птах з родини юркуватих, величини горобця, поширений по лісах всієї України; малочисленний.

Зеленьче, с. б. м. Теребовлі Тернопільської обл. на гал. Поділлі, при впадінні р. Гнізни до Серету, де було досліджуване велике трипільське селище (В. Деметрикевич 1899) і венедське тілопальне погребище (К. Гадачек 1911) та викопано два скарби (бл. 1 000 скляних браслетів княжої доби). Невелике городище було, за археологічними знаходами, осідком теребовельських князів.

В. Зелінський

Зелінський Віктор (1867—1940), ген.-полк. Армії УНР, організатор і командир *Синьої дивізії*, гол. Укр. Військ. Місії в

Польщі, автор споминів «Синьожупанники»; помер на еміґрації в Цопотах під Данціґом.

Зелінський Карло, актор-комік і антрепренер сер. 19 в., шляхтич з Київщини. Ще 1814 грав у поль. театрі у Львові, згодом їздив з власною укр. трупою по Правобережній і Півд. Україні, потім переїхав до Кременчука, Ромна й осів у Ставрополі. Його трупа була однією з кращих у тодішній Росії.

Земанчик Іван († після 1822), природознавець родом із Закарпаття, 1787—1804 проф. Львівського Ун-ту, 1796 декан філос. фак., 1803—04 ректор; викладав укр. мовою математику й фізику в „Studium Ruthenum". Пізніше був проф. Краківського Ун-ту.

Земблицький Яким (1784—1851), родом з Чернігівщини, геолог і мінералог, д. чл. Академії Наук у Петербурзі, дир. Мінералогічного Т-ва; праці про діямантові породи в Росії, з ділянки палеонтології та ін.

Земгано Ігор (* 1904), театральний режисер; на сцені з 1928 р., спочатку в Червонозаводському Театрі в Харкові, як асистент О. Загарова і Кліщеєва; дав добрі постави «Хо» Я. Мамонтова в Театрі юного глядача, «Лісова пісня» Л. Українки (1933) і «Віндзорські кумасі» Шекспіра (1934) в Театрі Революції в Харкові. Тепер режисер Київ. Респ. театру юного глядача.

Земельна громада, також зем. т-во, в УССР об'єднання землекористувачів (сел. дворів), що спільно отримували від держави в користування поля, луки, вигони. З. г. була запроваджена законом 27. 5. 1922, затверджена *Зем. Кодексом* СССР 30. 7. 1930; дечим нагадувала рос. общину. З. г. мала право на заг. зборах своїх чл. встановлювати одну з таких форм землекористування: 1) «общинне», коли окремим дворам виділявся земля в кожному полі сівозміни із зміною розмірів відведеної ділянки, відповідно до складу родини; 2) «дільничоподвірне», коли земля відокремлювалася назавжди для кожного двору; 3) артільне, коли земля оброблялася спільно. В останньому випадку сама артіль могла на себе взяти функції З. г., себто стати землекористувачем першого ступня. Суб'єктом прав землекористування у всіх випадках вважався не голова родини, а двір у цілому. Право З. г. встановлювати форму землекористування все ж не виключало можливости для кожного госп-ва чи групи їх вибирати ін. форму з відмежуванням для них землі окремо від З. г.

З 1928 р. сов. влада стала обмежувати свободу З. г., зокрема усуваючи від впливу на зем. справи сер. і заможне селянство; 1929 розпочато примусову *колективізацію*, а 1930 вже і формально зліквідовано З. г. (див. також *Земельний устрій, Земельне законодавство* та ЕУ I, стор. 683—84). *К. К.*

Земельне законодавство, також зем. право, публічноправні норми, які реґляментують землеволодіння, диспонування землею і землекористування; в сов. системі З. з. — широка ділянка права, що охоплює цілість зем. стосунків та користування усуспільненою землею в різних соц. формах. В несов. країнах землеволодіння і землекористування підпадає гол. чином під режим приватного права (речеве право, право зобов'язань тощо). Лише частина норм має публічноправний характер, зокрема ті законодавчі й адміністративні акти, які вносять обмеження до порядку вільного обороту, реґляментують парцеляцію, комасацію, експропріяцію та взагалі встановлюють зем. реформи. (Про деякі акти З. з. попередніх періодів на укр. землях та в Рос. Імперії й Австро-Угорщині, див. *Земельний устрій* і *Земельні реформи).*

В період укр. державности 1917—20 рр. зем. питання належало до найпекучіших проблем, які вимагали розв'язання. Воно зафіксоване в низці політ. проклямацій та законодавчих актів. 1 Універсал Центр. Ради висловився за вивласнення поміщицьких, скарбових, царських і церк. земель та домагався компетенцій З. з. на Україні для укр. сойму. 3 Універсал касував право власности на поміщицькі й ін. нетрудові землі та оголосив їх «власністю всього трудового народу», до якого вони переходять без викупу. Закон про впорядкування зем. справ мали видати Установчі Збори; до його опрацювання завідування цими землями перейшло до місц. зем. комітетів. 4 Універсал декляративно касував власність на землю в УНР та проголошував її соціялізацію.

31. 1. 1918 був ухвалений спеціяльний зем. закон Укр. Центр. Ради, який повторював гол. постанови 3 Універсалу та зберігав принцип соціялізації. Цей закон був інспірований зем. програмою УПСР. Згідно з законом, попередні власники залишалися посідачами землі до норми, яку встановить, відповідно до місц. обставин, зем. управа, що складається із зем. комітетів (гром., пов., губ.) і центр. зем. держ. органу. Закон передбачав приватне і кооп. землекористування, а також виділення земель для держави й ін. гром. корпорацій. До реалізації цього закону можна було приступити тільки по звільненні від больш. окупації в березні 1918.

Грамотою гетьмана П. Скоропадського 29. 4. 1918 скасовано З. з. Центр. Ради і розв'язано зем. комітети. Гетьманська

грамота і Тимчасовий закон оголошували власність непорушною; вивласнення приватного майна можливе лише за винагородою. Окрема комісія гетьманського уряду розробила законопроєкт про зем. реформу (т. зв. проєкт мін. зем. справ В. Леонтовича), затверджений в листопаді 1918 гетьманом. Згідно з ним, передбачався викуп державою зем. посілостей понад 200 десятин та розпарцелювання їх за допомогою Держ. Зем. Банку між малозем. селянами до 25 десятин на одне госп-во.

Директорія УНР не відновила повністю З. з. Укр. Центр. Ради, але, за проєктом мін. зем. справ М. Шаповала, 9. 1. 1919 модифікувала закон з 31. 1. 1918. Новий закон залишав у непорушному посіданні трудових госп-в найвище 15 десятин землі, а решту соціялізував без викупу. Залишено приватно-трудове госп-во, але уможливлено також добровільне кооперування в сіль. госп-ві. Рухливі фронти перешкодили здійсненню і цього закону.

УНРада ЗО УНР прийняла 14. 4. 1919 зем. закон, який зберіг принцип приватної власности, а вивласнював, з метою наділення беззем. і малозем. селян, такі категорії земель: 1) «двірські обшари», що були вилучені з гром. управи законом 1866, 2) фундаційні, церк., манастирські й ерекціональні землі, 3) посілості, що їх власники не обробляють самі, 4) набуті спекуляцією землі, 5) всі ін. землі, які перевищують максимальну межу, визначену окремим законом, що мав також унормувати питання про відшкодування вивласнених земель. Цей закон не був здійснений з огляду на поль. окупацію ЗУНР.

З. з. УССР було інспіроване декретом про землю рос. сов. уряду з 8. 11. 1917 та законом про соціялізацію землі з 27. 1. 1918. Другий Всеукр. з'їзд рад у березні 1918 прийняв закон про соціялізацію землі УССР, який повторював подібний закон РСФСР. Він касував приватну власність на землю і проголошував її власністю «всього трудового народу». Дальшим актом З. з. в УССР була деклярація Тимчасового роб.-сел. уряду України 28. 1. 1919, яка проголошувала всі «культ.» поміщицькі маєтки власністю держави та передавала їх у розпорядження нар. комісаріяту зем. справ з метою перетворення на радгоспи і комуни. 22. 1. 1920 уряд УССР опублікував «Основні засади орг-ції зем. справ на Україні», враховуючи в них частково бажання селянства; «закон про землю», вироблений на підставі цих засад 5. 2. 1920, повертав до першого закону про соціялізацію землі. Усі нетрудові землі передавалися без викупу селянам, а диспонувати ними мали *зем. громади*; власники конфіскованих земель мали бути негайно виселені з їх госп-в. Цей закон був затверджений 4 З'їздом рад УССР у травні 1920.

27. 5. 1922 ВУЦВК видав «Основний закон про трудове землекористування», а 16. 10. 1922 схвалив *Земельний кодекс УСРР*. Новий зем. закон взорувався на аналогічному законі РСФСР. Він дозволяв обмежене користування найманою робочою силою та зем. оренду (див. *Оренда*).

За союзною конституцією 1924, визначення заг. основ З. з. відійшло до компетенції СССР, а респ. органи могли встановлювати, відповідно до союзного З. з., лише порядок користування землею. Останніми більш-менш автономними актами З. з. УССР можна вважати постанови уряду УССР з 1927, що вносили деякі зміни до Зем. кодексу УСРР. 15. 12. 1928 Центр. Виконавчий Комітет СССР вже видав загальносоюзний закон про «Заг. основи землекористування та землеустрою», що став обов'язковим і в УССР.

Радикальні зміни в З. з. УССР настали з ухвалою 5. 1. 1930 постанови ЦК ВКП(б) про приспішення *колективізації* та союзного закону про позбавлення «куркулів» права на користування землею, трудової оренди землі та права наймати працю. Президія ВУЦВК УССР повторила цей закон постановою 23. 8. 1930, в наслідок чого значна частина Зем. кодексу УССР та загальносоюзного закону з 1928 р. стали недійсними. Колгоспне землекористування регулювалося вже майже виключно союзним З. з., насамперед Зразковим статутом с.-г. артілі з 1. 9. 1930 та 17. 2. 1935. В 1930 р. вийшов союзний закон про закріплення землі за колгоспами на «вічне користування» (див. *Колгосп*). Важливими актами у розвитку З. з. в УССР були постанови уряду СССР в 1939 р., що реґулювали розміри присадибних ділянок колгоспників, робітників і службовців, та постанова, яка наказувала ліквідувати всі хутори. В повоєнний період З. з. в УССР, за винятком постанови про «укрупнення» колгоспів, не зазнало ніяких поважних змін.

Питання про окремі компетенції союзних республік в З. з. було одним із спірних об'єктів між централізмом Москви й автономізмом республік в 1920-их рр. Тоді воно було вирішене дорогою доконаних фактів на користь загальносоюзних компетенцій. У зв'язку з тим і теоретичне питання, хто є суб'єктом власности на землю на Україні — УССР чи СССР, з 1929—30 рр. фактично вирішено на користь СССР, коли його ор-

гани майже повністю скасували окреме З. з. УССР. В 1956—58 рр. виникла знову дискусія про кодифікацію З. з. союзних республік, в тому ч. й УССР. Підносяться голоси за поширення прав союзних республік в ділянці З. з., залишаючи за СССР лише видання загально-нормативних актів з основних питань землекористування, землевпорядження, обліку земель тощо. (Див. також *Земельний устрій, Земельні реформи, Колективізація* та ЕУ I, стор. 682—89, 693; там же література).

М. Стахів, В. Голубничий, В. Маркусь

Земельне право, див. *Земельне законодавство.*

Земельний Банк Гіпотечний, Земле-банк, укр. акційний банк у Львові, заснований 1910, філія в Станиславові. До 1914 р. видав укр. селянам 1 840 позичок на купівлю землі на заг. суму 7 070 000 корон; в 1930-их рр. акційний капітал 5 000 000 злотих, акції по 100 злотих, майно бл. 800 000 злотих; дир. були: 1910—30 — О. Кульчицький, 1930—39 — В. Сінгалевич. По приході большевиків націоналізований.

«Земельний Кодекс УСРР», з 1922 р. основне джерело зем. права в УССР і Молд. ССР, яке однак в більшій частині втратило своє попереднє значення після колективізації. «З. К. УСРР» був схвалений ВУЦВК 16. 10. 1922; складається із 227 ст., об'єднаних в 4 частинах: про трудове землекористування (ст. 9—145), про міські землі (146—56), про держ. зем. маєтки, в тому ч. і про радгоспи (157—67), про землеустрій та переселення (168—227); лише 33 ст. термінологічно відмінні від відповідних ст. Зем. Кодексу РСФСР з 30. 10. 1922.

«З. К. УСРР» встановлює право держ. власности на землю й одночасно визнає за селянами право на постійне трудове користування тією землею, якою вони фактично і законно користувалися на 27. 5. 1922, себто в час видання «Основного закону про трудове землекористування». На відміну від селян в РСФСР, які могли здійснювати право на землекористування і в складі зем. громади, і без входження до неї, суб'єктом закріплення землі в УССР був не окремий сел. двір, а тільки об'єднання землекористувачів — зем. громада. До 1930 р. допускалася наймана праця в допоміжному розмірі, а також трудова оренда. Зем. суперечки вирішували окремі зем. суд. комісії — районні, окружні та губ. Окремо кодекс реґулював гуртові або товариські форми землекористування — с.-г. комуни й артілі, а також т-ва гром. обробітку землі. Коли після суцільної колективізації артіль стала панівною формою сіль. госп-ва, вона вже реґулювалася не «З. К. УССР», а цілою низкою нових законодавчих та адміністративних актів, насамперед Зразковим статутом с.-г. артілі.

У зв'язку з постановою Верховного Совета СССР з 11. 2. 1957 про деякі децентралізаційні зміни в сов. законодавстві (ст. 14 конституції СССР) стала актуальною також справа нової кодифікації всього зем. законодавства УССР, а з тим і складення нового «З. К. УССР».

Література: Аменицкий Б. Земельный кодекс УССР в вопросах и ответах. Х. 1925; Гершонов М., Кельман Є. Земельний кодекс УСРР, текст та поартикульний коментар. Х. 1928.

Б. Цюцюра

Земельний устрій, також зем. лад, цілість зем. стосунків певної країни, система володіння землею і користування нею.

В давній Україні-Русі підставою землеволодіння було займання вільної території спільною працею роду. Згодом від роду відокремлювалися більші родини і переходили на власні дворища, займаючи, по силі власного труду, найближчі вгіддя, здебільша за згодою і без порушення прав ін. членів роду. *Дворище* як прастара основна одиниця сіль. госп-ва об'єднувало звич. в окремих *димах* кілька посвоячених родин, рідко допускаючи до цієї спілки «чужородних»; іноді бували й однородинні дворища. В предметовому значенні дворище було неподільним наділом вгідь, зайнятих колись спільним трудом усіх чл. дворища («потужників» або ж їх предків): поля, води, лісу, сінокосів. В ньому визначалися потужникам потрібні пайки на користування. На власність дворищ закріплювалися ті вгіддя, в які вкладено якусь працю: розроблене поле, видовбані борті в лісі, випалений ліс під оранку або бодай обгороджена знаками територія. Людська праця, живий та мертвий реманент при освоєнні землі мали більшу ціну, ніж сама земля, якої було багато. Поза вгіддями дворищ, громада диспонувала вільними землями на своїй території для заг. потреб села.

У княжу добу вже розвивається поняття власности та постають різні форми диспонування нею. Почуття власности зміцнилося, коли під натиском кочовиків населення почало шукати безпечніших місць на зах. і півн. землях. Представники княжої адміністрації почали загороджувати вільні й гром. землі, спершу на користування за службу, а згодом привласнювали їх. В 12—13 вв. збільшилися претенсії на землі князя, бояр, громади й вільних селян. Більші зем. маєтки — княжі, боярські, церк. оточувалися служебними селами або оброблялися півві́льними закупами та ізгоями. Населення сіль. громад давало

князеві дань, а поза тим вільно користувалося своїм майном.

На поч. княжої доби немає виразніших слідів стосунку князя до всієї землі, як це було на заході. Князь, мабуть, як і кожний інший, мав право на зайняті ним для потреб власного двору землі. Є пізніші згадки про дарування князями сіл, але правдоподібно вони були його власністю; існують також згадки про княжі спадщинні передачі і про купівлю маєтків у бояр. Феодальні відносини під кін. Гал.-Волинської Держави ілюструють літописні вістки про надання землі за службу. Виразніша подібність до февдальних порядків помітна на території України в лит. добу 15—16 вв.

У В. Князівстві Лит. і в Польщі. Під Литвою землеволодіння було зв'язане з обов'язком військ. служби. Зверхню владу над всією землею мав В. князь і за службу розділяв її князям і боярам, а вони давали її в користування дрібнішим від себе за обов'язок служби чи плачення данини. Із землею були зв'язані такі службові обов'язки: військ., замкові, податкові, данинні. Навіть більші госп. одиниці — дворища, які були підставою виміру повинностей, часто називаються в документах «службами». Вільні селяни сиділи на землях, що над ними мав зверхність В. князь безпосередньо або князі, бояри, церква. Селяни могли вільно диспонувати землею (купувати, збувати, передавати в спадщину) при забезпеченні обов'язків, зв'язаних з користуванням землею.

В першій і другій ред. Лит. Статуту (1529, 1566) вже помітні намагання запровадити такі сусшільно-госп. відносини, які створилися в Польщі, себто розділити привілейовані і непривілейовані стани, відділити військ. службу від землі й обмежити право на зем. власність, визнаючи її тільки за В. князем, шляхтою й церквою. Під кін. 15 в. розбиваються старі дворища й розмірюються на лани (див. *Волочний перемір*).

Впродовж 15 в. поль. право встановилося в зем. відносинах Галичини, Холмщини й Підляшшя. Всі селяни — раніше вільні, пііввільні й невільні, поволі зрівнюються й стають прикріпленими до землі, без права покинути її; крім натуральних данин, їх щораз більше зобов'язують до праці-панщини в маєтках панів, тепер вже не зверхників, а власників земель.

В 1466 р. Польща здобула доступ до Балтицького м., і для землевласників відкрилися можливості вивозу хліборобських продуктів до Зах. й Півн. Европи. Маґнати й заможна шляхта розбудували великі зем. підприємства — *фільварки* та стали збільшувати панщину. Кращі землі були забрані під фільварки, а довкола них, на гірших землях, дробилися сел. госп-ва з повнолановнх на пів-, чверть- і меншеланові; селяни переходили на *загородників* і *коморників*, які відбували щораз більшу панщину. Під кін. 16 в. 78% землі було в руках шляхти, 3% належало церквам і манастирям, 19% належало до «королівщин» (див. *Панщина*).

Після Люблинської унії 1569 поль. право поширилося й на ін. укр. землі. Поль. маґнати й шляхта почали захоплювати великі зем. володіння на Україні, присвоювати собі за службу «королівщини» й поступово притягати до панщини тамошнє сіль. населення. Але в неспокійних степових краях нелегко було будувати фільварки, а система короткотривалих оренд землі наражалася на опір. Соц. боротьба, яка виникла на цьому ґрунті, завершилася соц.-політ. рухом — Хмельниччиною.

В 16 в. оформлено підданство укр. закарп. села, коли скодифіковано шляхетські привілеї в зб. «Тріпартітум» 1546 р. (див. *Закарпаття*). На Буковині молд. воєводи тоді ж таки роздали лятифундії своїм боярам та шляхті — мазілям і руптушам. Але близькість тур.-тат. небезпеки в тих р-нах створювала для підданих селян дещо легші умови, ніж в сусідній Галичині. *І. Витанович*

На Гетьманщині існувало кілька форм землеволодіння. Нечисленна шляхта, що підтримувала Б. Хмельницького, зберегла право власности на свої маєтності. Коз.-старшинська верства також одержала доступ до великого землепосідання, але ці землі були зв'язані з службовими функціями. Щойно за Д. Апостола формально уніфіковано права шляхти і коз. старшини на землю, з визнанням спадкового права для останньої. Найвпливовіший на Гетьманщині коз. стан закріпив за собою під час повстань на вічну власність свої зем. посілості з необмеженим правом володіти ними.

Селяни за неписаним, але загальновизнаним правом могли займати вільні землі в особисте посідання («заїмка»). За селянами (посполитими) визнавалося право самим вибирати собі господаря чи ставати «підсусідком», а тим самим і володіти тією землею, що була в їхньому користуванні. Так само селяни шляхетських і манастирських землеволодінь на поч. мали право диспонувати землею, якою вони користувалися, хоч вони підпадали під статус «підданих». Найдовше користувалися правом вільного розпорядження землею селяни «вільних військ. маєтностей», себто держ. земель. Паралельно з тим, як з кін. 17 в. Москва почала втручатися в справи земле-

володіння на Україні, даруючи царськими грамотами землі старшині і манастирям без згоди гетьманської влади, йшов також процес обмеження зем. прав селянства.

З пол. 18 в. все більша кількість земель, разом з підданими, ставала власністю рос. вельмож та урядовців. Разом з тим зменшилася кількість вільних посполитих селян. По ревізії гетьмана Д. Апостола вони становили в 7 полках (з усіх 10) лише 1/3 заг. числа посполитих. Були випадки, що на вимогу рос. можновладців гетьман І. Скоропадський поширював підданство навіть на козаків. Нарешті, указом Катерини II 1783 остаточно заведено кріпацтво на Лівобережжі, а 1796 й на Степ. Україні.

В Рос. Імперії основна маса земель України розподілялася поміж поміщиками, державою і церквою. З ін. тільки козаки зберегли повне право власности на землю. Серед селян основними групами були *поміщицькі* (1858 р. — 2 493 000) і *державні* (1858 р. — 1 682 000) *селяни* (див.). Їхнє правне пов'язання із зем. ділянкою втрачалося повністю. Хоч закон 1808 р. забороняв продавати селян без землі, вже з 1841 р. можна було купувати їх на іншу землю. При самому ж продажу селян із землею одне і друге вважалося відокремленими товарами. Щобільше, у зв'язку з розвитком товарового хліборобства й с.-г. обробної пром-сти все частіше застосовувався цілковитий відрив селянина від землі, переведенням його на «місячину», себто на видачу певної кількости харчів за працю. З двох форм обов'язків кріпака супроти поміщика — оброк і панщина, на Україні існувала майже виключно друга (див. докладніше *Панщина*).

Скасування кріпацтва 1861 р. потягло за собою ґрунтовні зміни в З. у. На 48,1 млн га землі в 9 укр. губ. селянам виділено 21,9 млн га, поміщикам залишилося 22,5 млн, державі й церкві тощо — 3,7 млн га. Селяни мусіли викупити одержану землю у її власників, а розрахунки здійснювала держава, що зобов'язала звільнених селян т. зв. *викупними платежами* на 40 років (див. також *Земельні реформи*). Частину земель, т. зв. сервітутні землі, залишено без розподілу в спільному користуванні селян і кол. власників, куди входили гол. пасовища і луки, але указ Сенату 1886 р. фактично призвів до того, що ці землі повністю увійшли до поміщицького землеволодіння.

Величина зем. наділів залежала від р-ну, категорії землевласників, розміру попереднього землекористування тощо. Держ. кріпакам припадало пересічно 7,5 десятин на двір, поміщицьким — 5, а колоністам — бл. 16. 19% усіх селян взагалі не одержали зем. наділу; це здебільша кол. «дворові», себто кріпаки, що були на хатній і дворовій службі, як і ті, що були на «місячині». 3% дворів, наділених землею, одержали менше 1 десятини на двір, 16% — від 1 до 3 десятин, 67% — від 3 до 10 і 14% — понад 10. Лише частині сел. госп-в земля наділялася в подвірне землеволодіння, бо в степ. р-нах і на Харківщині панувала на рос. зразок т. зв. община. На кін. 1870-их рр. 45% дворів на Україні були в общинному землеволодінні (на Катеринославщині — 95% усієї надільної землі, на Харківщині — 95,3%, на Херсонщині — 88,8%, на Поділлі лише 5,4%, на Полтавщині — 5,9%, на Київщині — 6,7%) і не могли вільно розвиватися. Недостатнє забезпечення землею далі ще погіршувалося наслідком поділу дворів між нащадками. Сел. зем. фонд дещо збільшувався купівлею й орендою поміщицької землі, однак сер. величина сел. двору зменшилася з 12,3 га в 1877 р. до 9,4 у 1905 р., що спричинило дальше загострення аґрарних відносин. Нові можливості для частини сел. госп-в давала т. зв. *Столипінська реформа*, що законом 1906 р. (уточненим 1910) давала селянам право виходу з общини та закріпляла виділену їм землю у власність і необмежене користування. Селяни могли зводити всю належну їм землю докупи, включаючи й садибу (хутір) або ні (відруб). Процес нового розмежування сел. земель до революції 1917 не був закінчений. З метою сприяння утворенню хутірських і відрубних госп-в фармерського типу була активізована також діяльність зем. банків і кредиту. Непевність збереження прав на землю, що постала перед поміщиками в наслідок сел. заворушень 1902—06 рр., великою мірою приспішувала розпродаж їх земель. На поч. першої світової війни площа сел. землеволодіння в 9 укр. губ. зросла до 32 млн га (65% усієї площі), проте більше пол. сел. дворів залишалися, як видно з таблиці (стор. 786), мало- або безземельними. (Див. також ЕУ I, стор. 471—72, 476—77 і 1040—42).

1917—20 рр. Нова доба в зем. питанні почалася з революції 1917 р. Усі соц.-політ. прагнення укр. народу у перші місяці після скасування монархії наражалися на затятий опір Тимчасового уряду, тому власне аґрарне законодавство Україна могла здійснити лише після проголошення держ. незалежности, але війна з сов. Росією і швидкі політ. зміни на Україні спричинилися до того, що ніякі землевпорядні акції не могли бути здійснені (див. *Земельне законодавство*).

Групування сел. госп-в за площею посіву 1917 р. (у %)					
Групи	Полісся	Право-бережжя	Ліво-бережжя	Степ	В сер. на Україні
Без посіву	9,7	13,5	18,6	19,1	16,0
З посівом					
до 1 десятини	17,7	24,8	13,6	7,1	16,2
1—4	42,6	51,1	34,9	22,3	37,8
4—9	24,4	9,5	23,4	24,0	18,5
9—15	4,6	0,9	6,5	13,6	6,4
понад 15	1,0	0,2	3,0	13,9	5,1

В УССР за доби *воєнного комунізму* і аж до видання *Земельного кодексу* також ніякого організованого землевпорядкування не було. З кін. 1922 р., в період НЕП-у, сов. зем. закони, зберігаючи принцип націоналізації землі, визнали за селянами право постійного користування землею, але безпосереднім одержувачем землі виступав не окремий землекористувач, а зем. громада, що нагадувала кол. общину. Дальший розподіл земель між своїми членами встановлювала вже громада, приймаючи ту чи ін. форму землекористування, найчастіше традиційне для укр. села подвірне госп-во з відрубами та хуторами (див. докладніше *Земельна громада*). У користуванні держави лишилися ліси (3,7 млн га) і невелика частина хліборобської площі (1,4 млн га), на якій організовано радгоспи й комуни. В користуванні селян опинилося 36,8 млн га (1927 р.); ч. сел. дворів зросло з 3,5 млн у 1916 р. до 5,2 млн у 1928, при чому найбільше зросла кількість середняцьких госп-в (див. ЕУІ, стор. 1043).

Корінну зміну З. у. принесла в 1930—31 рр. *колективізація* сіль. госп-ва, завершена на Центр. і Сх. Укр. Землях в сер. 1930-их рр., а на Зах. — 1948—51. Увесь зем. фонд УССР розподіляється тепер так (числа на 1955 р.):

Категорії землекористування	У тис. га
Землі колгоспів — всього	44 981
В тому ч.:	
Гром. користування	42 593
Присадибні ділянки	2 388
Землі держ. госп-в — всього	4 949
В тому ч.:	
Радгоспи	3 991
С.-г. підприємства	958
Землі в особистому користуванні:	
Робітників і службовців	216
Одноосібних госп-в	71
Держ. зем. фонд	106
Держ. лісовий фонд	6 123
Ін. землекористувачі	3 193
Всього	59 639

К. Кононенко

18—20 вв. на Зах.-Укр. Землях. Після приєднання Галичини і Буковини до Австрії *Марія Терезія* і *Йосиф II* внесли деякі зміни в З. у. на цих теренах в дусі просвіченого абсолютизму і доктрини фізіократів. Зроблено інвентарі маєтків та доходів від підданих і урегульовано обов'язки панщини; цісарський «патент» 1787 визначав правну межу між землями — панською чи доменіяльною або табулярною і сел.-рустикальною, створюючи тим непорушний рустикальний зем. фонд, з якого в майбутньому не можна було передавати землю до фільваркових ґрунтів; сел. госп-ва мали спадковим порядком переходити без поділу у власність найстаршого сина. За Йосифа II виготовлено *кадастр*, щоб на його основі провести податкову і т. зв. урбаріяльну реґуляцію, яка мала змінити підданські обов'язки на грошовий чинш. Провізорний кадастр 1819 подавав 61% сел. госп-в, які за тодішньої госп. системи не мали підстав для екон. самостійности. Наполеонівські війни й повоєнні роки припинили ці реформи, натомість воєнні поставки зміцнили госп. інтенсивність фільварків, і вони, не зважаючи на заборони, встигли до 1848 р. приєднати бл. 1 млн моргів (1 австр. морг — 0,58 га) сел. землі з рустикального фонду.

Скасування панщини 1848 (див. *Земельні реформи* і ЕУ І, стор. 1046) хоч і закріпило на власність за селянством наділи, якими вони користувалися до того часу, однак не створило умов для вільного екон. розвитку села. Заборони ділити сел. госп-ва, заборговувати їх та продавати в несел. руки не дотримувано, в наслідок чого в 1819—59 рр. ч. їх зросло на 55%, а ч. дрібних госп-в менше 5 моргів майже подвоїлося. Ці обмеження і формально усунув закон 1868. В наслідок цього й ін. законів (напр., про свободу кредиту 1868, що уможливлював лихварство) багато сел. землі стало предметом спекуляції (у 1875—84 рр. було зліцитовано 23 650 сел. госп-в), і вона частинно переходила в непродуктивні руки, а госп-ва дробилися, спадаючи в своїй масі нижче споживчих норм. У 1902 р. 42,3% сел. госп-в мало менше 2

га землі, 37,3% — 2—5 га, 14,9% — 5—10 га і ледве 5,5% понад 10 га.

Велика земельна власність в 1852—60 рр. становила 44,8% заг. площі, в 1912 — 37,8%, в тому ч. 16,3% великі маґнатські лятифундії розміром понад 10 000 морґів, які майже не ділилися. У 1852—1912 рр. велика зем. власність у Галичині втратила в наслідок парцеляції 275 700 га, але з цього скористувалися насамперед поляки (укр. селяни з того ч. змогли купити ледве 38 000 га). Процес дальшої пролетаризації зах.-укр. селянства в наслідок піднесення освіти і нац. свідомости та пожвавленого еміґраційного руху дещо послабився на поч. 20 в. (Див. ще ЕУ І, стор. 488 і 1046).

На укр. землях, які опинилися під Польщею після 1920 р., З. у. зазнав деяких змін, гол. у зв'язку з зем. реформами 1920 і 1925 рр. У висліді їх велика посілість була частинно парцельована, а вільний продаж землі був обмежений. Ці реформи не поліпшили вкрай нездорового для укр. селян З. у., бо до парцеляції їх майже не допущено. Ледве не половина (42%) госп-в на Зах. Укр. Землях мали менше 2 га землі, 39% припадало на дрібні госп-ва з 2—5 га, 14% — на сер. (5—10 га), а 5% — на більші (вони посідали 44% всієї землі); забезпечення землею укр. селянства було ще менше.

Буковина й Закарпаття пройшли подібну еволюцію зем. відносин, як і Галичина. І тут переважали карликуваті госп-ва. На поч. 20 в. на Буковині 56% сел. госп-в не перевищували 2 га, 29% сягали 2—5 га, 10% — 5—10 га, тільки 5% мали понад 10 га; вони володіли 61% всієї землі. Аґрарна реформа, проведена за рум. часів, тільки незначно змінила ці відносини. На Закарпатті за Чехо-Словаччини селянам належало тільки 36% усієї землі (проте 88% усієї ріллі); госп-ва до 2 га становили 45%, 2—5 га — 30%, 5—10 га — 17%, а понад 10 га мали тільки 8% усіх госп-в, які однак посідали 77% усієї площі.

Під час першої сов. окупації Зах. України 1939—41 проведено вивласнення великого землепосідання та церк. і манастирського майна. За сов. даними, 45% конфіскованих земель Галичини і Волині розподілено поміж беззем. і малозем. селянами. Приватне землеволодіння було ще допущене з лімітним розміром землі (до 40 га). З літа 1940 р. розпочато колективізацію на Зах. Укр. Землях; до поч. нім.-сов. війни колгоспи об'єднали 13% сел. господарств. Німці в 1941—44 рр. на Зах. Укр. Землях проголосили сов. держ. власність німецькою і удержавили сел. приділи за сов. окупації з поміщицьких земель, а на базі радгоспів та частини колгоспів утворили держ. с.-г. маєтки. В 1944—45 рр. большевики знову розділили частину сконфіскованої землі серед селян, але вже влітку 1948 розпочалася масова колективізація, яка 1951 стала суцільною. Т. ч. на Зах. Укр. Землях запроваджено такий самий З. у., як і в решті УССР. (Див. також *Земельні реформи, Земельне законодавство, Колективізація* та ЕУ І, стор. 682—89 і 1040—48).

І. Витанович

Література: Грушевський М. Іст. України-Руси, I—VI. Л.—К. 1898—1907, нове вид. Нью-Йорк 1954—55; Жерела до іст. України-Руси, I—III, VII. Л. 1895—1900, 1903; Ефименко А. Дворищное землевладение в Южной Руси. Зб. Южная Русь, I. П. 1905; Порш М. Статистика землеволодіння і мобілізація зем. власности в Україні. Україна, чч. 11—12. К. 1907; Bujak F. Galicya, I—II. Л. 1908—10; Бойнаровський Т. Вплив Польщі на екон. розвій України-Руси. Л. 1910; Грушевський М. Студії з екон. іст. України. К. 1918; Павликовський Ю. Зем. справа в Сх. Галичині. Л. 1922; Гуревич М. К вопросу дифференциации крестьянского хозяйства Украины. Х. 1923; Наркомзем УСРР. Сіль. госп-во України. Х. 1923; Слабченко М. Матеріяли до соц.-екон. іст. України в 19 ст., I—II. О. 1925—27; Будзиновський Б. Хлопська посілість 1800—1925. Подебради 1925; Слабченко М. Боротьба за системи землеволодіння і форми госп-ва в Україні 19—20 ст. О. 1927; Витанович І. Аґрарна політика Гал. Сойму... Л. 1931; Лазаревський Г. Зем. устрій Сов. України. В. 1938; Олежко Н. Аґрарна політика большевиків. Мюнхен 1947; Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сіль. госп-ві України. К. 1954; Kononenko K. Ukraine and Russia, a history of the economic relations. Мілвокі 1958.

Земельні банки, див. *Гіпотечні банки.*

Земельні закони, див. *Земельне законодавство* і *Земельний устрій.*

Земельні реформи, законодавчі, адміністративні та землевпорядні заходи з метою перерозподілу землі, між окремими суспільними групами. Своєрідні З. р. були відомі вже в давнину; деякі з них, як напр., *Волочний перемір* у В. Князівстві Лит. в сер. 16 в., радикально змінили зем. відносини. Великі соц.-екон. зміни, напр., обмеження чи скасування панщини (1783 і 1848 в Австрії, 1861 в Росії) супроводилися певними реформами у землеволодінні й землекористуванні (див. *Панщина*), але щойно новітня доба знає модерне поняття З. р., зв'язаних з політ.-екон. боротьбою за справедливіший перерозподіл землі між групами окремих власників чи користувачів.

З. р. в Росії після скасування кріпаччини скоротила розмір сел. землекористування на Україні порівняно до 1861: 30,8% землі, що була в користуванні селян, було відрізано і залишено у поміщиків. З 48,1 млн га зем. фонду 9 укр. губ. селяни одержали 21,9 (45,7%), великі власники зберегли за собою 22,5 (46,6%), а решта 3,7 млн га (7,7%) належала державі, церкві тощо. Наділену

землю селяни повинні були викупити у попередніх власників. Операція виплати відбувалася за системою т. зв. *викупних платежів*, коли держава викупила від поміщиків вивласнену землю, а селяни залишилися її боржниками. Ця З. р. далеко не могла задовольнити зем. «голоду» селян. Малоземельність, а через те і непродуктивність великої частини сел. госп-в, зем. криза і аґрарне перенаселення, яке сильно відчувалося на Україні в кін. 19. в., позначили великою мірою характер революції 1905. Спробою розв'язати цю кризу була *Столипінська реформа*, оголошена указом 1906. Проте нова З. р. йшла назустріч тільки сер. і заможному селянству; незаможні селяни не могли поліпшити свого госп-ва, продаючи масово рештки землі і творячи сіль. пролетаріят.

Революція 1917 проходила також під знаком З. р. Укр. нац. уряди тільки розробили основи нових З. р., але не встигли їх реалізувати (див. *Земельне законодавство*). Здійснені заходи були або вислідом рев. практики на місцях, абож, навіть якщо виходили від органів центр. влади, мали тимчасовий характер. Больш. заходи в зем. політиці мали ознаки не З. р., а зем. революції — вивласнення й усуспільнення землі (див. *Воєнний комунізм, Нова економічна політика, Колективізація* і *Земельний устрій*).

Після скасування панщини на укр. землях під Австрією селяни стали власниками землі, яку вони в той час посідали; в руках великих власників було тоді 2 461 000 га (44,4%), у селян — 3 069 000 (55,6%). Землевласники діставали відшкодування з громадських фондів. Селяни повинні були сплачувати державі належність за одержану землю на протязі 40 років. Але і на Зах. Землях, як і на Наддніпрянщині, зем. криза тривала, не зважаючи на те, що кількість землі в посіданні дідичів зменшувалася через парцеляцію. Ґрунтовної З. р. на укр. землях за Австро-Угорщини не проведено; гал. сойм, до компетенції якого належало зем. законодавство, з огляду на переважаючі в ньому впливи поль. дідичів, її не хотів. Проте частина політ. партій в Галичині включила З. р. в свої програми.

З. р. і зв'язане з ними законодавство в модерному сенсі здійснювали на Зах. Укр. Землях між двома світовими війнами панівні там режими — поль., чехословацький і рум. 15. 7. 1920 в Польщі прийнято закон про З. р., який вивласнював порядком викупу, за встановленою зем. урядами ціною, великі посілості. Дотогочасним власникам залишилися зем. маєтки до 180 га (до 60 га б. міст), а на укр. землях максимальний розмір посілости міг доходити до 400 га. Лишки понад законну норму підлягали парцеляції серед мало- і безземельних, насамперед вояків та інвалідів поль. армії. Інтенсивне здійснення З. р. поль. урядом припало на 1919—23 рр., коли на укр. землях під Польщею було розпарцельовано між колоністами з корінної Польщі (зокрема військ.) бл. 450 000 га землі. Укр. селяни отримали ледве 6% розподіленої землі. Парцеляцію провадили, з уповноваження поль. мін. хліборобства, самі власники або уповноважені для цього поль. банки. Укр. парцеляційне т-во «Земля» у Львові не одержало концесії на парцеляцію. З. р. в Польщі детально нормував новий закон, виданий 28. 12. 1925, який далі обмежував набування парцельованої землі укр. селянами. З 1934 р. функції зем. урядів у справах З. р. перебрали держ. адміністративні органи (воєводські уряди).

З. р. на Буковині і в Басарабії була проведена на підставі закону 30. 7. 1921, який вивласнював посілості понад 100 га (у випадку нерум. власників) і понад 250 га (у випадку румунів) та всю ріллю правос. Рел. Фонду. З 144 000 га зем. фонду, призначеного для розподілу, на Буковині розділено до кін. 1926 (рік закінчення З. р.) тільки 63 000 га; 1/3 з того ч. дістали українці. За вивласнену землю держава платила власникові повну ціну, встановлену комісією, а селяни, які отримували землю, платили пол. з того державі та покривали кошти виміру, запису тощо. Значна частина нерозділеного зем. фонду була в оренді держави і призначалася для рум. колоністів серед укр. елементу.

На Закарпатті за чехо-словацької влади проведено часткову З. р. в 1922—28 рр. Розподілено частину вивласнених земель великих власників між мало- і беззем. селянами, на 86% українцями. Натомість держ. маєтки, гол. луки, пасовиська і ліси не підлягали розподілу. Ця З. р. не оздоровила важкої зем. ситуації закарп. селянства.

Нові радикальні зміни в землеволодінні на Зах. Укр. Землях після сов. окупації не мають нічого спільного із З. р. евр. типу. (Див. також *Земельний устрій, Земельне законодавство* та ЕУ I, стор. 476—77, 1041—42 і 1046—48).

Література: Залозецький Р. Зем. реформа на Україні. Відень—К. 1918; Павликовський Ю. В обороні рідної землі. Л. 1925; Мицюк О. Аґрарна політика, I—II. Подєбради 1925; Зубик Р. Поль. колонізація і парцеляція на нашій території. Кооп. республіка. Л. 1930; Карп. Україна. Зб. Л. 1939; Буковина, її минуле і сучасне. Зб. Париж—Філядельфія—Детройт 1956 (див. також літературу при Зем. устрій). *Р. М.*

Земка Тарас († 1632), ігумен Братського манастиря в Києві, ректор брат-

ської школи та керівник друкарні Києво-Печерської лаври; видавець (зокрема переклад *«Синаксара»* 1627, з віршами), автор трактата про літургію (1628), можливо, й ін. видань або передмов до них.

Землеволодіння, посідання землі на праві власности. З. може бути приватне, держ., гром. й різних юридичних осіб; воно не завжди покривається із *землекористуванням,* яке в противагу до З. — права власности і диспонування землею, є лише продукційним стосунком до неї. Про стан З. на Україні див. *Земельний устрій, Земельні реформи, Земельне законодавство.*

Землевпорядкування, техн.-орг. заходи і діяльність відповідних, найчастіше держ. органів, спрямовані на впорядкування і розмежування землі з метою визначення об'єкту, меж і суб'єкту власности чи землекористування і їх леґального задокументування, а також для більш раціонального використання землі. Землевпорядні заходи пов'язані перев. із зем. реформами та соц.-екон. революціями (див. *Земельний устрій, Земельні реформи*). Найважливішими прикладами З. на Україні є: *Волочний перемір* (16—17 вв.), скасування панщини (1848, 1861), *Столипінська реформа, колективізація.* В СССР існує, крім З. між окремими оселями, також внутр.-госп. З. в колгоспах (див. також *Комасація*).

Землекористування, госп. використання землі, що знаходиться в особистій чи суспільній (держ., юридичних осіб тощо) власності. В трудових госп-вах З. покривається із *землеволодінням.* Часто З. стосується не власної землі, а такої, що перебуває в посіданні ін. власників (землевласників, держави, громади, церкви, приватно-правних установ чи спілок). Тоді право на З. випливає із закону, місц. звичаю або договору (див. *Оренда*). Про стан З. на Україні див. *Земельний устрій, Земельні реформи, Земельне законодавство, Земельна громада, Селянство, Колективізація.*

Землерийка мала (Sorex araneus L.), найменша тварина України з ряду комахоїдних ссавців; довж. тіла 4—5 см, вага 2—5 гр, з дуже видовженою мордочкою; оселяється по вологих місцях, порослих чагарниками, живиться гол. комахами й хробаками.

Землетруси (сейсмічні рухи), потрясення поверхні землі, спричинені пересувами в земній корі (тектонічні З.), рідше вулканічними вибухами або заваленням підземних порожнеч; силу З. визначають скалею від 1 до 12 балів. На Україні справжнім З. (5 і понад 5 балів) підлягають простори, положені в сусідстві складчастих гір — кримських, кавказьких і Карпат. Найсильніші вони в Криму, на півдні якого діють складчасті рухи і опускається басейн Чорного м.; відомим був землетрус 12. 9. 1927 з силою 9 балів, відчутний на просторі 1 млн км² (у віддаленому на 450 км Києві із силою 5 балів). Меншої сили є З. на Півн. Кавказі; ще слабшими — в Карпатах і на Підкарпатті, бо їхнє вогнище лежить на півдні Карпат.

Землинський Микола (* 1900), укр.-кат. свящ., гром. діяч на Львівщині, чл. ЦК УНДО; вивезений большевиками в 1944 р.

Земля, в давньоукр. період юридичне визначення держави поруч із визначенням «князівство»; З. — назва давніша від князівства. Землі-держави були першими держ. одиницями, які замінили старі племінні держ. орг-ції, що інколи мали також назву З., напр. Деревлянська З. В 11—13 вв. держави-З. були ширшими одиницями за держави-удільні князівства, які входили до складу З. на засадах своєрідної васальної залежности. З. також називали цілу територію Київсько-Руської держави («Руська З.»). Частково ця назва збереглася і в лит.-руський період та під Польщею для визначення територіяльно-адміністративних одиниць. Новий адміністративний поділ УНР, запропонований Укр. Центр. Радою в лютому 1918, передбачав також поділ України на самоуправні З.

«Земля», тижнева газ. для укр. с.-г. робітників, вивезених до Німеччини, видавалася нім. хліборобською орг-цією в м. Пляуені 1942—45 рр., ред. С. Никорович.

«Земля і Воля», рос. таємне т-во, засноване 1862 з рев. гуртків інтеліґенції з метою боротьби з царським самодержавством (гол. діячі — брати О. і М. Серно-Соловйовичі, В. Курочкін й ін. в Росії, О. Герцен, М. Огарьов й ін. на еміґрації). Серед чл. фігурують й укр. прізвища, напр., Гулевич, Жук, Римаренко. «З. і В.» на Україні не мала великого осередку (невеликий гурток існував у Полтаві). До «З. і В.» приєдналася старшинська орг-ція у Варшаві, очолена українцем А. Потебнею, який взяв участь в поль. повстанні 1863. Але «З. і В.» в цілому не підтримувала активно поль. повстанців; незабаром т-во розпалося.

Під назвою «З. і В.» виступила нова орг-ція в 1876—79 рр. з народницькою ідеологією (див. *Народники*) та закликом до сел. революції; видатні чл. С. Кравчинський, М. Морозов, Г. Плеханов, А. Желябов, Д. Лизогуб, В. Осінський, Я. Стефанович і багато ін. Переважав укр. елемент, що творив перед тим окрему групу п. н. *«Південні бунтарі»* на

чолі з Лизогубом і Осінським. На з'їзді «З. і В.» у Воронежі 1879 радикальна група, яка була за застосування терору, оформилась в орг-цію «*Народна Воля*», на чолі з Желябовим, а прихильники поміркованої програми на чолі з Плехановим утворили «*Чорний переділ*».

«Земля і Воля», тижневик, орган Укр. Соц. Дем. Партії, виходив у Чернівцях 1905—06 за ред. М. Оґродніка, потім перенесений до Львова 1907—12 (ред. М. Ганкевич і В. Левинський); відновлений 1919—24 (ред. М. Фільц, П. Буняк, І. Квасниця, А. Чернецький). З осени 1923 до літа 1924 «З. і В.» була опанована «шумськістами»; ред. С. Волинець.

«Земля і Воля», орган українців чл. чехо-словацької аґрарної партії на Закарпатті (1934—38); появлявся в Мукачеві, спочатку як двотижневик, з 1936 тижневик з додатком «Молодий Плугар», редаґував С. Клочурак при ближчій співпраці В. Кураха, А. Штефана і В. Куриленка.

Земляк Василь (* 1923), сов. письм. родом з Вінничини; повість «Рідна сторона» (1955) й ін.

Земляк Семен (1880—1924), справжнє прізвище Цембровська Гелена, польс. письменниця з укр. роду, що жила у Франції; писала франц. мовою повісті й оп. з укр. сел. побуту; «Під Кнутом», «Темняки», «Нечиста сила», «Осудовище» та ін.

Земляний горіх, див. *Арахіс*.

Землянка звичайна (Pelobates pelobates Laur.), безхвоста земноводна тварина, подібна до *жаби*, до 7 см довж., поширена в безлісних просторах по всій Україні; удень ховається в землю.

Земний віск, див. *Озокерит*.

Земний газ, див. *Горючі природні гази*.

Земплин, до 1918 комітат в півн. Угорщині з столицею в Новому Місті (Sátoralja-Újhely), заселений українцями (півн. частина), словаками й угорцями (півд. частина). Укр. частина Земплинського комітату мала 1 650 км² і 48 000 меш. (1910 р.), в тому ч. 77% українців. З 1919 р. укр. і словацька частина З. належать до Словаччини (див. *Пряшівщина*).

Земства, Земські установи, органи місц. самоуправління в царській Росії, що існували в більшості губ. з 1865 до больш. революції. Під тиском ліберального руху серед дворянства й інтеліґенції Олександер II затвердив 1. 1. 1864 «Положение о губернских и уездных учреждениях». Згідно з ним, в губерніях і пов. створювалися виборні З. у. — губ. і пов. земські збори (розпорядчі органи) та земські управи (виконавчі). До компетенції З. входили місц. госп., соц. і осв. справи: завідування майном, утримання і будівництво місц. шляхів, заходи для піднесення хліборобства, торгівлі, пром-сти, мед. опіка і санітарна справа, нар. освіта (в обмежених рамках), ветеринарна справа, місц. зв'язок, страхування, протипожежні заходи, визначення грошових і натуральних повинностей для земських потреб. Орг-цію і управління цих справ З. фінансували з окремих податків, прибутків із земських підприємств і маєтностей та з відрахувань із заг.-держ. скарбу. З. були введені на Україні в період 1865—70 в лівобережних і степ. губ. та в 1911 — в трьох правобережних.

Хоч З. були заг.-становим представництвом, все таки велику перевагу в них мали землевласники-дворяни. Вибори «гласних» (радних) до земських зборів відбувалися за куріяльною становою системою, включаючи маєтковий ценз. Існували курії землевласників-дворян та ін. власників, гол. з міщан (до них стосувався маєтковий ценз: 200 десятин землі або вартість майна понад 15 000 карб., для міщан — 6 000 річного прибутку), що обирали гласних до пов. З. безпосередньо, та сел. курія; сіль. громади висилали своїх представників на волосні «сходи», де вибирали виборців на пов. з'їзд, який у свою чергу обирав гласних пов. земських зборів. Гласних губ. земських зборів обирали пов. земські збори. Закон з 12. 6. 1890, виданий з ініціятиви реакційних кіл на чолі з мін. внутр. справ графом Д. Толстим, з метою обмеження автономії З., змодифікував представництво в З. у., ще більше обмежуючи права недворянських станів. Селяни вже не вибирали гласних, а тільки кандидатів до пов. З., з яких губернатор затверджував по одному від волости.

Гласні-дворяни мали, як правило, більше пол. голосів в пов. земських зборах, селяни — вдвоє менше, а міщани та ін. — в три рази менше. Ще менше потрапляло недворян до пов. управ та до губ. З. у. В 1903 р. в складі пов. управ укр. земських губ. було: 83% дворян, 9,3% селян, 7,7% різночинців; але, напр., в Херсонській губ. в складі пов. управ були виключно дворяни.

Каденція пов. і губ. земських зборів і вибраних ними земських управ тривала три роки. На земських зборах, які відбувалися звич. раз на рік, головували предводителі дворянства. За законом 1890, обраних голів земських управ затверджували: губернатор — пов. управи, мін. внутр. справ — губ. З. поставлено під контроль і нагляд держ. адміністрації; всі постанови З. у. мали затверджуватися губернаторами або мін. внутр. справ, і вони могли їх скасувати;

виборні земські службовці були включені до заг.-адміністративної системи.

Не зважаючи на ці обмеження, З. у. провели велику працю в низці ділянок місц. управління. З. значно спричинилися до піднесення сіль. госп-ва України; вони створили мережу пов. і губ. аґрономів, провели ряд суто аґрономічних заходів (постачання с.-г. машин та приладдя, насіння, угноєння) та велику освідомну акцію серед сіль. населення (виставки, курси, лекції, популярні брошури), заснували ряд с.-г. шкіл, вели н.-д. роботу (н.-д. станції, дослідження ґрунтів тощо), запровадили страхування нерухомостей, організували ветеринарну службу, сприяли піднесенню тваринництва (опорні пункти племінної расової худоби), підтримали кооп. рух та допомогли масовій орг-ції кредитових кооп. установ з метою надання дрібного кредиту для селян і сіль. ремісників тощо (див. також *Аґрономія суспільна й державна* і *Аґрономія*). З. будували шляхи і організували т. зв. земську пошту (там, де не було держ. поштово-телеграфного зв'язку). Багато зробили З. на відтинку нар. освіти, гол. розбудовуючи мережу початкових шкіл, згодом і сер. та фахових (див. *Земські школи*) та дбаючи про позашкільну освіту (сприяння недільним школам, бібліотеки по селах, фахові курси, лекції тощо). Великі заслуги З. у розвитку нар. здоров'я (див. *Земська медицина*). З. у. організували ряд цінних статистичних і екон. досліджень окремих р-нів України (див. *Статистика*).

Значна частина суспільства бачила в З. не лише вияв самоуправи і самодіяльности на місцях, але також — шлях до конституційного перетворення Рос. Імперії. Земські діячі походили перев. з ліберальних кіл інтеліґенції і дворянства; серед службовців З. у. було чимало таких, що мали марку неблагонадійних. З. часто зверталися з петиціями до царського уряду, домагаючися конституції. Взагалі довкола З. і З. у. витворився, починаючи з 1870-их рр., земський рух, що, поруч із ін. опозиційними рухами, боровся проти царського абсолютизму. Напр., Харківське З. звернулося до царя з закликом, щоб він «дав своєму народові те саме, що він дав болгарам», себто — конституцію (1878). Воно ж організувало святкування Г. Квітки-Основ'яненка (1878), при чому відбувся таємний земський з'їзд у Харкові, на якому обговорювалися і політ. питання. 1879 відбувся перший з'їзд земських діячів у Москві, де створено Земський Союз. Короткий час виходила тижнева газ. «Земство». В Женеві на поч. 1880-их рр. М. Драгоманов видавав «Вольное Слово», яке було носієм ліберальних земських ідей і вважалось органом Земського Союзу. Зростання З. в 1870—80-их рр. викликало реакцію консервативних кіл, які бачили в них зародок «держави в державі»; вони всіляко перешкоджали спробам співпраці і спільним виступам діячів різних З.

В 1904—05 рр. відбуто ряд заг.-рос. з'їздів земських діячів, які домагалися скликання репрезентативного законодавчого органу. З. відограли видатну ролю у скликанні Держ. Думи. З утворенням політ. партій в Росії і на Україні політ. значення З. зменшилося, проте вони до кінця залишилися поважною силою в гром. й держ. житті.

В трьох укр. губ. «Півд.-Зах. краю» — Київській, Волинській, Подільській введено спрощене З. у формі губ. комітету з призначених гласних тільки в 1904 р., і лише 14. 3. 1911 там також стало дійсним «Положение» про З. у. з деякими змінами щодо виборчого цензу до них; ці зміни обмежували права поль. шляхти на користь рос. поміщиків.

Вже під час війни в 1914 р. постав Всерос. Земський Союз, який разом із Союзом Міст займався зокрема допомогою пораненим, полоненим і втікачам. З вибухом революції З. стали повноправними установами місц. самоврядування. Постановами Тимчасового Уряду (21. 5. і 9. 6. 1917) заведено волосні З. у., а до вибору З. у. допущено всіх мешканців; З. у. набули право видавати обов'язкові постанови, а нагляд держ. адміністрації обмежено лише перевіркою їхньої діяльности щодо її законности; до компетенцій З. у. переходила гром. безпека (міліція). На Україні З. почали українізуватися, доповнюючи свій склад укр. політ. діячами. Київ. «Земська Газета» перейшла на укр. мову. Після створення Укр. Центр. Ради і проголошення 1 Універсалу низка губ. і пов. земств визнала її центр. органом управління на Україні та асиґнувала фонди на її діяльність.

В квітні 1918 р. постав Всеукр. Союз Земств, що об'єднував губ. земські управи, і на чолі його став С. Петлюра. Здемократизовані З. були опорою опозиційно наставлених до гетьманського уряду укр. діячів. 16. 6. 1918 відбувся з'їзд представників З. у Києві, який поставив до гетьманського уряду ряд вимог ультимативного характеру, зокрема припинення адміністративного контролю над З., скликання конституанти, реорганізації уряду тощо. 5. 9. 1918 гетьман затвердив закон про вибори до З., які вносили обмеження до попереднього принципу заг. голосування; введено м. ін. куріяльну систему виборів, залежно від суми земського податку виборців. Метою цієї зміни

було зміцнити вагу заможного і сер. селянства в З. у. і рівночасно усунути з них рев. елементи, які часто займалися політикою, замість місц. справами управління. Нова виборча реформа тільки частково увійшла в життя.

Під час рос.-укр. війни діяльність З. у. була значно послаблена. Справу охорони порядку вже Центр. Рада відібрала від них і передала окремій міліції, залежній від мін-ва внутр. справ. Цей стан затвердив і гетьманський уряд, а згодом Директорія. Уряд УНР розпустив законом 5. 10. 1920 волосні, пов. і губ. земські збори до їх перевиборів, а виконання їх компетенцій передав відповідним земським (народним) управам. Але цей закон вже не був реалізований, бо тільки незначна частина території перебувала в руках адміністрації УНР. Після окупації України большевиками компетенції З. повністю перебрали місц. совети.

Роля З., які проіснували понад 50 років, в поширенні ліберальних ідей та засад самоорг-ції і самоуправління населення дуже велика; їх вклад у розбудову нар. госп-ва і культури України також поважний. Хоч серед земців було мало укр. політ. діячів, все ж для З. у. на Україні і їх діячів були близькі льокальні госп. і культ. інтереси краю; вони їх всіляко підтримували в противагу до рос. централізму. Не зважаючи на перевагу в З. у. дворянства, основні заходи З. були звернені на піднесення добробуту широких нар. мас. Службовцями З. у. була значною мірою опозиційно наставлена до царського режиму інтеліґенція, в тому ч. чимало укр. осв. і гром. діячів. Для багатьох з них З. у. були школою для майбутньої праці у відродженій укр. державі.

Укр. нац. рух знаходив поважні відгуки в З. у. Вже в 1870-их рр. укр. земці-ліберали мали зв'язки з чл. Старої Громади. Гол. в Чернігівському і Полтавському З. сильно відчувався «українофільський» рух. Полтавське З. спричинилося до будови пам'ятника І. Котляревському в Полтаві 1903. Будинок цього З. побудовано в укр. стилі за проєктом В. Кричевського (1905). З видатних укр. земських діячів діяли на Полтавщині — Л. Зеленський, Шкляревич, Ф. Лизогуб, І. Присецький, О. Оболонський, П. Чижевський, В. Шемет, Шимків, Кіяніцин, Соколовський, Б. Мартос, О. Худолій, І. Данельський, Г. Данковський; на Чернігівщині — І. Шраг, Ф. Уманець, П. Дорошенко, М. Савицький, І. Петрункевич, Ліндфорс, О. Тищинський та ін. (Див. також ЕУ І, стор. 477 і 482).

Література: З. С. Восемнадцать лет войны чиновничества с земством. Женева 1883; Драгоманов М. Либерализм и земства. Женева 1889; Веселовский Б. История земства за 40 лет, І—IV. П. 1909—11; Русов А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии. К. 1915; Щербина Ф. История полтавского земства. Полтава 1915; Дорошенко Б. З іст. земства на Україні. ЗНТШ, Студії з поля суспільних наук і сатистики, т. II. Л. 1909; Gurvin S. P. Russian local government during the war Union of Zemstvos. Нью-Гевен 1930; Петрункевич И. Из записок общественного деятеля. Архив Русской Революции, т. XXX. Берлін 1934.

В. Маркусь

Земська аґрономія, див. *Аґрономія суспільна й державна.*

Земська медицина, мед.-санітарні заходи, орг-ція й установи, що існували в Росії й на Україні до 1918 р., ініційовані та утримувані земствами і призначені перев. для сіль. населення (див. *Земства*). Створені в 1865—70-их рр. на Україні (за винятком Київщини, Волині й Поділля), земські установи перейняли від «Приказів гром. опіки» дрібні лікарні і всю мед. справу в повітах (53 пов. лікарні з 1 000 ліжками). Вони спочатку продовжували систему обслуговування фельдшерами і контролю та інструктажу їх пов. лікарями, збільшуючи ч. лікарських дільниць. Згодом земства почали творити амбуляторії, і З. м. переходила від роз'їзного до стаціонарного лікування. Ін. властивостями З. м. була безкоштовна мед. допомога, її дільничий характер і поступова спеціялізація. Теоретичні і практичні підстави З. м. дали праці і досвід Харківського мед. т-ва та проєкт орг-ції мед. допомоги, вироблений Полтавським земством. Реорганізація мед. справи вимагала великих витрат; в 1870 р. 70 пов. земств на Україні витратили на нар. здоров'я 300 000 карб., а в 1912 — вже 10 млн карб. Фінансування земсько-мед. закладів відбувалося заг. оподаткуванням населення; лікування як правило було безкоштовне, тільки деякі земства збирали незначні оплати. Роз'їзна система поволі усувалася, але фельдшерські пункти ще довго утримувалися; в 1870 р. їх було в земських губ. бл. 530, 1890 — 955, в 1912 — 854. Ріст З. м. видно з таблиці (числа абсолютні):

В роках:	1870	1890	1910-12
Лікарські дільниці	107	667	808
Лікарні	73	273	576
Ліжка в лікарнях	1 576	3 843	9 013
Лікарі	154	405	947
Фельдшери і акушерки	641	1 541	3 099

В 1912—14 рр. припадало на 1 дільницю 23 000 мещ. (1870 р. — 74 000), 1 ліжко на 2 100 меш., 1 лікар на 20 000 меш. (1870 — 52 500), 1 фельдшер на 6 000 меш. (1870 р. — 11 500). Кількість ліжок у сіль. місцевостях становила в 1870 р. 12,8% заг. ч. ліжок, а наприкінці земського періоду — 68,2%. З 1890-их рр. збільшило-

ся ч. лікарень з понад 50 ліжками, які згодом стали модерно устаткованими, гол. в Катеринославській і Херсонській губ.; більшістю з них відали губ. земства. З 1880-их рр. Таврійське губ. і Бердянське пов. земства відали двома грязьолікарнями; в Миргороді засновано земством заклад радіоактивного лікування, відомий у всій Росії. В кін. 19 в. земства перебрали лікування й опіку над психічно хворими; крім існуючих раніше будинків для божевільних, засновано кілька нових губ. закладів — психіятричних лікарень і колоній для спокійних і працездатних хворих. До відання земств належала і справа віспощеплення; з цією метою деякі земства утримували телятники, а згодом відкрили пастерівські та бактеріологічні ін-ти (Одеса, Катеринослав, Чернігів). Завданням земств була також підготова фельдшерського персоналу, і тому в більшості губ. центрів відкрито фельдшерські школи.

До важливих обов'язків З. м. належала боротьба з епідеміями; її організував пов. земський мед. персонал, а губ. земства лише дечим допомагали у випадках великих епідемій, гол. холерних. Полтавське губ. земство провело двічі акцію проти сифілісу і дифтерії. До З. м. входила також санітарна діяльність, проваджена через губ. санітарні бюра та систему пов. санітарних лікарів. З ін. санітарних заходів належить згадати: заснування лікувально-продовольчих пунктів для сезонних робітників (гол. Херсонським і Катеринославським земствами), відкриття сіль. ясел-притулків для дітей, перев. під час літніх робіт; справа водопостачання (будування колодязів й ін. водопостачальних споруд), поширення знань про охорону здоров'я серед населення (лекції, виставки, створення на місцях т. зв. санітарних кураторств).

В трьох укр. губ. т. зв. Півд.-зах. краю — Київській, Волинській, Подільській частково було введено земсько-мед. заклади з 1905 р.

Вагато спричинилися до піднесення санітарної справи з'їзди, які мали насамперед дослідницьке значення: найважливішими були — в Харкові з участю лікарів і земських діячів 5 укр. губ. (1881), Харківський з'їзд в справі боротьби із заразними захворюваннями (1910), Київський (1913) та губ. з'їзди. Видатними земськими лікарями на Україні були О. Корчак-Чепурківський, П. Діятротов, М. Тезяков, М. Васильєвський, Є. Яковенко, Є. Святловський (засновник журн. «Земский врач») й ін.; дехто з них залишив санітарно-статистичні описи і праці з ділянки вивчення стану здоров'я на Україні.

Література: Ігумнов С. Нарис розвитку земської медицини в губ., що ввійшли до складу УРСР... К. 1940; Ігумнов С. Нарис розвитку земської медицини на Україні. Матеріяли до іст. розвитку охорони здоров'я на Україні. К. 1957. *Р. М.*

Земська статистика, див. *Статистика.*

Земський гетьман, див. *Гетьман великий.*

Земський начальник, суд.-адміністративний урядовець в царській Росії, призначуваний губернатором з-поміж маєткового дворянства і затверджуваний мін. внутр. справ. Інститут З. н. запроваджений в часи реакції Олександра III 1889 замість виборних мирових суддів (див. *Мировий суд*) з метою насадження твердої урядової влади на селі. До суд. компетенцій З. н. входили цивільні справи на суму до 3000 карб. та карні, що належали мировим судам. З. н. мав також нагляд над волосним судом.

Земський підскарбій, див. *Підскарбій.*

Земські суди, шляхетські виборні суди в Польщі і В. Князівстві Лит. На укр. землях З. с. існували в 14—16 вв. у всіх суд. повітах. Суд складався із судді, підсудка, писаря і коморників; в З. с. велися протоколи, т. зв. земські акти. До компетенції З. с. належали всі справи, які стосувалися шляхти, за винятком важливих карних справ, які розглядали *замкові суди.* Вищою інстанцією були в Польщі шляхетські вічові суди, а у В. Князівстві Лит. — суд В. князя.

З 1763 р. на Гетьманщині відновлено З. с., яких утворено 20; до складу суду входили вибрані з військ. товаришів довічно суддя, підсудок і земський писар. До компетенції З. с. належали всі цивільні справи, за винятком межових; вони відбували три сесії на рік (див. також *Судівництво*).

Земські уставні грамоти, законодавчі акти достатутової доби у В. Князівстві Лит., які надавалися великими князями окремим землям і для всього населення, з метою підтвердження давніх прав даної землі і встановлення її взаємин з центр. держ. владою. На відміну від привілейних грамот, що часом вводили нове право, З. у. г. зберігають і підтверджують давнє право окремих земель. Це були автономні статути поодиноких земель. Вісім З. у. г. стосуються укр. земель на території В. Князівства Лит. та дві зах. укр. на території Польщі. Важливіші з них: грамота Яґайла з 1424 (або 1430) для Луцької землі, Казіміра Яґайловича з 1456 для Гал. землі, з 1516 для Дорогичинської землі, дві грамоти з 1501 і 1509 для Волинської землі й одна грамота з 1501 р. для Більського пов. на Підляшші. Ряд цих грамот ґрунтується на якихсь попередніх З. у. г., що до нас не дійшли. Пізніші З. у. г. визначаються більш під-

кресленим становим характером. В З. у. г. багато матеріялу з цивільного, приватного, карного і процесового права. В них зафіксовані інститути і норми давнього укр. звичаєвого права. Крім названих З. у. г., існували ще уставні грамоти, якими надавалися часткові привілеї окремим областям. *Р. М.*

Земські школи, початкові, а згодом і сер. та проф. школи в царській Росії і на Україні, організовані і утримувані земствами (див. *Земства*). За статутом земських установ з 1864, вони мали право засновувати початкові школи і дбати за їх матеріяльне забезпечення. Проте земства не могли впливати на навчальний процес і програму та призначення вчителів (з 1874 мали право ставити кандидатів). Вони мали своїх представників у пов. і губ. шкільних радах, які займалися управлінням початкових шкіл.

З. ш. засновувалися перев. по селах; вони мали з поч. 3 рр. навчання, з 1890-их рр. — 4 рр., а під кін. існування земств — деякі 7 рр.; в їх програму входили — релігія, читання, письмо, рахунки, а подекуди й спів. Тип дешевої 3-річної З. ш., де один учитель займався одночасно з учнями трьох кляс в одній кімнаті, розробив земський діяч Олександрівського пов. на Катеринославщині, барон М. Корф; він також уклав програму, підготовив на спеціяльних курсах учителів, склав і видав низку підручників для учнів і учителів. Безпосередньою орг-цією З. ш. займалися пов. земства; губ. земства уділяли перев. позики повітам, організували учительські курси, відкривали школи проф. освіти. Стан З. ш. в 5 губ., в яких діяли земства вже з 1860-их рр., ілюструє подана вище таблиця:

Губернії	Кількість шкіл			Ч. населення на 1 школу (в тис.)		Ч. учнів в тис.	Число учителів
	1877 р.	1898 р.	1910 р.	1898 р.	1910 р.	1910 р.	1910 р.
Катеринославська	253	448	727	4,9	4,4	69,5	1 319
Полтавська	329[1])	809	1 137	3,5	3,1	100,1	1 822
Харківська	289[1])	510	729	5,1	4,4	74,6	1 621
Херсонська	180	410	783	6,8	4,4	75,1	1 507
Чернігівська	170[2])	611	1 056	3,8	2,3	100,4	1 308

[1]) Без даних з 2 пов. [2]) Без даних з 5 пов.

Рівень З. ш. порівняно з ін. (міністерськими й церк.-приходськими) був вищий. Це показує і статистика письменности з 1897 р.: в земських (19,9%) і в неземських губ. (16,9%).

Крім початкових шкіл, земства займалися також проф. освітою. Заведено ряд ремісничих шкіл, на що асиґнували кошти гол. губ. земства. З відоміших земських проф. шкіл були: Художньо-пром. та керамічна школа ім. Гоголя в Миргороді й ремісничі школи в Ново-московському, Полтаві та ін. Для підготови учителів існувала в 1870-их рр. земська семінарія в Чернігові, яка однак в 1878 р. під тиском мін. освіти була закрита. Деякі земства почали відкривати також гімназії; першим було Глухівське пов. земство, яке заснувало в 1860-их рр. прогімназію, перетворену 1876 на гімназію.

Пов. і губ. земства часто клопоталися перед урядом за впровадження укр. мови до З. ш.; 1870 підняв це питання М. Константинович на з'їзді чернігівського пов. земства, 1881 — чернігівське губ. земство з ініціятиви з'їзду нар. учителів під проводом М. Корфа, 1895 — єлисаветградське пов. земство й ін. Зокрема в 1904—05 рр. земства виносили ухвали про укр. мову, але уряд відхиляв ці прохання, а учителів, які пробували користуватися укр. мовою як допоміжною, звільняли. Діяльність земств в цілому на відтинку нар. освіти зустрічала неприхильне ставлення з боку реакційних кіл царського уряду і Синоду. З. ш. проіснували до революції 1917 р.

Роля З. ш. в піднесенні освіти, гол. сел. мас, та демократизації шкільництва на підрос. Україні була визначною. Крім згадуваного Корфа, важливу участь у розробленні програм і підручників для З. ш. брав відомий педагог К. Ушинський. *За С. Сірополком*

Література: Чарнолуский В. Земство и народное образование. П. 1910; Веселовский В. История земства за 40 лет, IV. П. 1911; Сірополко С. Іст. освіти на Україні. Л. 1937.

Зенькевич Захар (1853—1900), київ. лікар-терапевт і мікробіолог; 1883 застосував методу фарбування туберкульозних бактерій; праці з питань клініки й мікробіології туберкульози, поворотного тифу, прокази й ін. інфекцій.

«Зеркало», сатирично-політ. двотижневик у Львові 1882—86 (1884—85 п. н. «Нове З.»), спрямований проти москвофільства; ред. К. Устіянович, співр. І. Грабович, В. Коцовський, В. Лісковацький, В. Масляк, І. Франко й ін.

«Зеркало», гумористична газ. 1889—93 у Львові, ред. о. О. Здерковський, Є. Олесницький і К. Паньківський (1891—93).

«Зеркало», гумористична газ. у Львові 1906—08; вид. О. Дубицький.

Зернікав (Zörnikau) Адам (1652—1691), правос. богослов нім. роду з Кенігсберґу, з 1680 р. на Україні, перейшов з лютеранства на православіє, працював у Чернігові в архиеп. Л. *Барановича,* згодом як військ. інж.-архітект був на службі гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи; збудував Троїцький собор у Чернігові. Залишив велику працю латинською мовою про правос. вчення щодо походження Св. Духа лише від Отця „De processione Spiritus Sancti“, написану 1682 і видану в Кенігсберґу 1773 С. Миславським. З. помер ченцем у Крупицькому манастирі б. Батурина.

Зернов (1871—1945), рос. зоолог-гідробіолог, д. чл. АН СССР, в 1902—14 рр. керівник Севастопільської біологічної ст. Академії Наук; вперше точно описав фавну і біоценоз Чорного м. в праці «К вопросу об изучении жизни Черного моря» (1913).

СПИСОК СТАТТЕЙ

стор.

стор.

СПИСОК КАРТ